

АДКУЛЬ ПАЙШНИ
ІДАЛЫ

Міхась Тарэлка
Ірына Сынкова

АДКУЛЬ ПАЙШШІ ІДАЛЫ

ПОМНІК
РЭЛІГІЯНА-ПАЛЕМІЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ
З РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ ТАТАРАЎ
ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Мінск
«Тэхналогія»
2009

УДК 821.512.145.09
ББК 83.3(4Бел=Тат)
Т 22

Р э ц е н з е н т ы :

доктар філалагічных навук *Генадзь Цыхун*
кандыдат філалагічных навук *Віктар Несцяровіч*

Тарэлка, М.

Т 22 Адкуль пайшлі ідалы : Помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага Княства Літоўскага / Міхась Тарэлка, Ірына Сынкова. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 425 с. : іл

ISBN 978-985-458-190-3

Кніга ўводзіць у навуковы ўжытак зборнік польскамоўных мусульманскіх рэлігійна-палемічных твораў канца XVI – пачатку XVII стст. “Адкуль пайшлі ідалы” з рукапісу татараў былога Вялікага Княства Літоўскага. Яна змяшчае транслітарацыю і пераклад даследаваных тэкстаў на беларускую мову, а таксама лінгвістычны, тэксталагічны, гістарычна-культуралагічны каментар і слоўнік лексікі зборніка.

Выданне разлічанае на філолагаў (паланістаў і беларусістаў), гісторыкаў, культуролагаў, рэлігіязнаўцаў, усіх тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Вялікага Княства Літоўскага і этна-канфесійных меншасцяў Беларусі.

УДК 821.512.145.09
ББК 83.3(4Бел=Тат)

ISBN 978-985-458-190-3

© Тарэлка М., Сынкова І., 2009
© Афармленне. НВК “Тэхналогія”, 2009

*Нашым сябрам, беларускім татарам,
прысвячаецца*

З М Е С Т

Спіс умоўных скаротаў	11
Уводзіны	13
ТРАНСЛІТАРАЦЫЯ І ПЕРАКЛАД	25
РАЗДЗЕЛ 1. ЛІНГВІСТЫЧНЫ КАМЕНТАР	149
1.1. Пісьмо	151
1.1.1. Алфавіт і яго асаблівасці	151
1.1.1.1. Функцыя літар ʾ (') ʿ (‘) і знака ء (<i>hamza</i>)	152
1.1.1.2. Абазначэнне мяккасці.	154
1.1.1.3. Выкарыстанне дзвюх літар для аднаго гука.	157
1.1.1.4. Знак tašdid (šadda)	157
1.1.2. Абазначэнне галосных	158
1.1.3. Характар пісьма	161
1.1.4. Асаблівасці почырку	165
1.1.5. Памылкі пісьма	166
1.2. Фанетычныя асаблівасці	166
1.2.1. Асаблівасці ў сістэме галосных	166
1.2.1.1. Аканне	166
1.2.1.2. Звышправільнае [o]	168
1.2.1.3. Закрытыя галосныя	168
1.2.1.4. Уплыў санантаў [n] і [m] на папярэдні галосны [e]. Звужэнне артыкуляцыі	169
1.2.1.5. Узаемазамяняльнасць прыставак rgyz- і rgyze-.	170
1.2.1.6. Адсутнасць у шэрагу лексем ляхіцкай перагаласоўкі	170
1.2.1.7. Насавыя галосныя.	171
1.2.1.8. Пратэтычны [i]	173
1.2.1.9. Узаемазамяняльнасць знакаў для [v] і [u] на пачатку слова	173
1.2.2. Асаблівасці ў сістэме зычных	174
1.2.2.1. Асіміляцыя [z], [s] на мяккасці / цвёрдасці ў пазіцыі перад мяккім зычным.	174
1.2.2.2. Падаўжэнне [n], [n']	175
1.2.2.3. Пераход [s], [s'] > [š] перад [l], [l']	176
1.2.2.4. Пераход [g] > [h].	176
1.2.2.5. Пераход пярэднеязычнага [l] у губны [ǔ]	176
1.2.2.6. Адсутнасць прагрэсіўнай асіміляцыі ў групах kw, tw, sw	177
1.2.2.7. Развіццё групы *zr'	177
1.2.2.8. Пратэтычны [j]	177

1.2.2.9. Спрашчэнне груп зычных	178
1.2.2.10. Фанетычныя асаблівасці ў асобных лексемах	179
1.3. Марфалагічныя асаблівасці	182
1.3.1. Назоўнік	182
1.3.1.1. Назоўнікі мужчынскага роду	182
1.3.1.2. Назоўнікі ніякага роду	189
1.3.1.3. Назоўнікі жаночага роду	191
1.3.1.4. Змена роду	194
1.3.2. Прыметнік (уключаючы дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі і займеннікі, якія скланяюцца наводле ўзору прыметнікаў)	195
1.3.3. Лічэбнік	202
1.3.4. Займеннік	204
1.3.5. Дзеяслоў	207
1.3.5.1. Інфінітыў	207
1.3.5.2. Цяперашне-будучы час	207
1.3.5.3. Прошлы час	209
1.3.5.4. Даўномінулы час (плюсквамперфект)	212
1.3.5.5. Будучы час складаны	212
1.3.5.6. Загадны лад	213
1.3.5.7. Дзеепрыметнікі	213
1.3.5.8. Зваротныя дзеясловы	214
1.3.6. Прыслоўе	215
1.3.7. Службовыя часціны мовы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы)	215
1.4. Сінтаксічныя асаблівасці	216
1.4.1. Асаблівасці ў сінтаксісе словазлучэння	216
1.4.1.1. Архаічныя канструкцыі кіравання	216
1.4.1.2. Адхіленні ў канструкцыях з лічэбнікамі	217
1.4.1.3. Канструкцыі і з прыназоўнікам z	218
1.4.2. Асаблівасці ў сінтаксісе сказа	218
1.4.2.1. Дадаванне займеннікаў да фінітных формаў дзеяслова	218
1.4.2.2. Выказнік у множным ліку пры дзейніку ў адзіночным ліку, але са зборным значэннем	219
1.4.2.3. Нязменныя дзеепрыметнікі ў функцыі выказніка	220
1.4.2.4. Дзеепрыметнік залежнага стану ў функцыі безасабовай формы прошлага часу	221
1.4.2.5. Адсутнасць дзеяслова-звязкі ў іменным сказе	221
1.4.2.6. Поліфункцыянальнасць (ужыванне ва ўсіх асобах і лічбах) формы дзеяслова jest	222
1.4.2.7. Выказнік у канцы сказа	222
1.4.2.8. Accusativus cum infinitivo	223
1.4.2.9. Склон прамога дапаўнення ў адмоўным сказе	223
1.4.2.10. Складаназалежны сказ	224

1.4.2.11. Плеанастычныя паўторы	224
1.4.3. Сінтаксічна-стылістычная характарыстыка твораў.	225
1.5. Лексічныя асаблівасці	227
1.5.1. Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў	228
1.5.1.1. Мадэрнізацыя	229
1.5.1.2. Рэгіяналізацыя.	231
1.5.2. Розніца паміж лексікай чатырох твораў.	233
1.6. Высновы	233
РАЗДЗЕЛ 2. ТЭКСТАЛАГІЧНЫ КАМЕНТАР	239
2.1. Структура зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”	240
2.1.1. Структурныя асаблівасці рэлігійна-палемічных тэкстаў.	240
2.1.1.1. Прадмова: канцэптуальны зачын	240
2.1.1.2. Першы твор: Пра “яснае” і “цёмнае” пісанне.	241
2.1.1.3. Другі твор: Пра слова <i>элагім</i>	244
2.1.1.4. Трэці твор: “За Ісаі прарока жыццём...”	247
2.1.1.5. Чацвёрты твор: “Пра нараджэнне Ісмаіла”	249
2.1.2. Кампазіцыя зборніка і праблема аўтарства	250
2.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц і аналіз цытат	254
2.2.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц	254
2.2.1.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц прадмовы і першага твора.	254
2.2.1.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц другога твора	260
2.2.1.3. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц трэцяга твора	266
2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора	269
2.2.2. Змены ў цытатах з рэлігійна-ідэалагічных і экзэгетычных прычын (унесеныя наўмысна)	273
2.2.2.1. Змены з рэлігійна-ідэалагічных прычын	273
2.2.2.2. Змены экзэгетычнага характару	277
2.2.3. Стылістычныя змены ў цытатах (унесеныя наўмысна)	278
2.2.3.1. Пропускі	278
2.2.3.2. Інтэрпаляцыі.	278
2.2.3.3. Замены	280
2.2.3.4. Перастаноўкі.	284
2.2.4. Змены, якія ўзніклі ў цытатах пад час перапіскі (унесеныя ненаўмысна)	285
2.2.4.1. Пропускі	285
2.2.4.2. Інтэрпаляцыі.	286
2.2.4.3. Замены	286
2.2.4.4. Перастаноўкі.	292
2.2.5. Аналіз імёнаў уласных і тэрмінаў старазапаветнага (старажытна-габрэйскага і біблейска-арамейскага) паходжання	292

2.2.5.1. Імёны ўласныя і тэрміны, транслітараваныя непасрэдна са старажытнагабрэйскай і біблейска-арамейскай моў	293
2.2.5.2. Імёны ўласныя, транслітараваныя праз лацінскае пасярэдніцтва	296
2.2.5.3. Уплыў арабскай арфаграфіі	297
2.3. Высновы	298
РАЗДЗЕЛ 3. ЗБОРНІК “АДКУЛЬ ПАЙШЛІ ІДАЛЫ” Ў ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ	301
3.1. Культурныя ўплывы і адлюстраванне гістарычных падзей	303
3.2. Галоўныя ідэі і асаблівасці зместу твораў.	312
3.2.1. Барацьба з ідалапаклонствам.	312
3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзэгезы.	316
3.2.3. “... сам Пан Бог сведчыць, што <i>элагім</i> не ўласнае імя Божае, а таксама не сутнасць боская...”	324
3.2.4. Крытыка каталіцкай царквы	325
3.2.5. “Адкуль пайшлі ідалы?”	327
3.2.6. Генеалагічная палеміка	330
3.3. Канфесійнае наводжанне твораў	332
3.4. Высновы	338
Заканчэнне.	343
Спіс цытаванай літаратуры.	351
Дадатак. Слоўнік	360
Summary	422

СПІС УМОЎНЫХ СКАРОТАЎ

лацінскіх назваў кніг Старога Запавету

Gen. – Genesis (1 Кніга Майсея)
Ex. – Exodus (2 Кніга Майсея)
Num. – Numeri (4 Кніга Майсея)
Deut. – Deuteronomium (5 Кніга
Майсея)
Ruth – Liber Ruth (Кніга Рут)
Jos. – Liber Josue (Кніга Ісуса Навіна)
Jud. – Judicum (Кніга Суддзяў)
1 Sam. – 1 Samuelis (1 Кніга Самуэля)
1 Reg. – 1 Regum (1 Кніга Царстваў)
2 Reg. – 2 Regum (2 Кніга Царстваў)
1 Par. – 1 Paralipomenon (1 Кніга
Хронік)
2 Par. – 2 Paralipomenon (2 Кніга
Хронік)
Ps. – Psalmi (Кніга Псалмоў)
Is. – Isaias (Кніга Ісаі)
Ier. – Ieremias (Кніга Ерэмій)
Ez. – Ezechiel (Кніга Езэкіэля)
Dn. – Daniel (Кніга Даніэля)
Jo. – Joel (Кніга Яэля)
Os. – Osee (Кніга Осіі)
Soph. – Sophonias (Кніга Сафоніі)
Zach. – Zacharias (Кніга Захарыі)
Mal. – Malachias (Кніга Малахіі)

лацінскіх назваў старазапаветных апокрыфаў

Syr. – Syrach (Кніга Сіраха)
Sap. – Liber Sapientiae (Кніга
Мудрасці)

лацінскіх назваў кніг Новага Запавету

Mt. – Evangelium secundum Mat-
thaeum (Евангелле паводле Мацвея)
Mk. – Evangelium secundum Marcum
(Евангелле паводле Марка)
Lk. – Evangelium secundum Lukam
(Евангелле паводле Лукі)
Act. – Actus Apostolorum (Дзеі
Апосталаў)
1 Cor. – Epistola ad Corinthios I
(1 ліст да Карынфянаў)
Gal. – Epistola ad Galatas (Ліст да
Галатаў)
Rom. – Epistola ad Romanos (Ліст да
рымлянаў)
Heb. – Epistola ad Hebraeos (Ліст да
габрэяў).

граматычных тэрмінаў

адз. л. – адзіночны лік
буд. ч. – будучы час
буд. ч. скл. – будучы час складаны
б. ф. прош. ч. – безасабовая форма
прошлага часу
він. скл. – вінавальны склон
выкл. – выклічнік
выш. ст. – вышэйшая ступень
дав. скл. – давальны склон
дз. – дзеяслоў
дзеепрым. – дзеепрыметнік
ж. р. – жаночы род
займ. – займеннік
заг. л. – загадны лад

зал. ст. – залежны стан
 зл. – злучнік
 імпер. – імператыў, загадны лад
 інф. – інфінітыў
 кліч. скл. – клічны склон
 ліч. – лічэбнік
 м. а. ф. – мужчынска-асабовая форма
 месн. скл. – месны склон
 мн. л. – множны лік
 м. р. – мужчынскі род
 мад. сл. – мадальнае слова
 н. – назоўнік
 наз. скл. – назоўны склон
 найвыш. ст. – найвышэйшая ступень
 незал. ст. – незалежны стан
 н. р. – ніякі род
 нязм. – нязменны
 д.-мін. ч. – даўномінулы час (плюс-
 квамперфект)
 пар. ліч. – парадкавы лічэбнік
 пр. – прыназоўнік
 прош. ч. – прошлы час (перфект)

прым. – прыметнік
 прысл. – прыслоўе
 род. скл. – родны склон
 тв. скл. – творны склон
 ум. л. – умоўны лад
 фраз. – фразеалагізм
 цяп. ч. – цяперашні час
 ч. – часціца

Іншыя скароты

гл. – глядзі
 напр. – напрыклад
 параўн. – параўнай
 пер. – пераклад

Крыніцы

BB – Біблія Буднага 1572 г.
 BBr. – Брэсцкая Біблія 1563 г.
 BG – Гданьская Біблія 1632 г.
 BL – Біблія Леапаліты 1561 г.
 BW – Біблія Вуека 1599 г.
 PsK – Псалтыр Каханоўскага 1579 г.
 Vul. – Vulgata Clementina

УВОДЗІНЫ

Здаўна на беларускіх землях знаходзілі сабе прытулак выхадцы з розных краін. Яны сяліліся сярод карэнных жыхароў і з цягам часу ператвараліся ў арганічную частку насельніцтва Беларусі. Тут своеасаблівым чынам зышліся Захад і Усход, спарадзіўшы такі феномен, як культура мясцовых славянамоўных татараў. Сінтэз розных культурных традыцый адлюстравалі ў татарскай літаратурнай спадчыне.

Да сённяшняга дня ў навуковай літаратуры не існуе агульнапрынятай назвы для стваральнікаў гэтай літаратуры – мусульманскага насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага і сучасных Беларусі, Польшчы, Літвы. Сустрэкаюцца такія абазначэнні як “літоўскія татары (або мусульмане)”, “беларускія татары (або мусульмане)”, “польскія татары (або мусульмане)”, “заходнія татары”¹. Не ставячы перад сабой задачы вырашэння гэтай праблемы, мы будзем трымацца назваў *татары Вялікага Княства Літоўскага* або *літоўскія татары*, што, на наш погляд, найбольш адпавядае гістарычнай рэчаіснасці. Таму што фармаванне іх як асобнага этнаса адбылося менавіта ў часы існавання Вялікага Княства Літоўскага і ў яго межах, пераважна на тэрыторыі з беларускім насельніцтвам, што істотна паўплывала на культуру гэтай этнаканфесійнай меншасці. Акрамя таго, у дадзенай працы размова пойдзе галоўным чынам пра творы, якія ўзніклі ў перыяд, калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага.

Татарска-мусульманскія супольні пачалі складацца на Беларусі яшчэ з XIV ст. Іх продкі пранікалі сюды некалькімі хвалямі з розных куткоў цюркска-ісламскага свету: Залатой Арды, Крыма, будучы носбітамі розных цюркскіх моў і дыялектаў. У гутарцы гэтыя мігранты яшчэ некаторы час карысталіся роднай мовай². Але адначасова адбываліся значныя культурныя працэсы, якія, з аднаго боку, садзейнічалі збліжэнню груп рознага паходжання ў рамках мусульманскай супольні, а з другога – прывялі да іх частковай культурнай асіміляцыі са славянскім наваколлем.

¹ Гл., напр.: Думін С. У., Канапацкі І. Б. 1993, с. 4–5.

² М. Мяхоўскі на пачатку XVI ст. паведамляў, што татары размаўляюць на “татарскай мове” (Меховский, с. 109).

У выніку гутарковая цюркская мова перасяленцаў паступова выцяснялася мовамі асяроддзя (беларускай і польскай), пакуль канчаткова не выйшла з ужытку. Часткова працэс моўнай асіміляцыі стрымлівалі кантакты татарскай суполкі з краінамі мусульманскага свету (у першую чаргу з Крымам і Турцыяй), што, аднак, не мела вырашальнага значэння.

Што да мовы пісьмовых помнікаў, то сітуацыя тут была досыць складанай, бо ў рукапісах літоўскіх татараў захаваліся тэксты на некалькіх мовах. Асобнае месца сярод іх займала арабская мова – мова Карана і асноўных малітваў, якія павінен быў ведаць кожны мусульманін незалежна ад этнічнага паходжання. Таму пазіцыі арабскай мовы як сакральнай заставаліся нязменнымі сярод неарабскіх народаў, у тым ліку сярод татараў Вялікага Княства Літоўскага.

У навуковай літаратуры можна знайсці звесткі пра існаванне ў рукапісах мусульман Вялікага Княства твораў на чатырох літаратурных цюркскіх мовах: харэзмійска-цюркскай, чагатайскай, стараасманскай і крымскататарскай.³

Акрамя таго, у асяроддзі татараў Вялікага Княства Літоўскага ўзнікла вялікая колькасць тэкстаў на беларускай і польскай мовах – як арыгінальных твораў, так і перакладаў з усходніх моў. Пры гэтым трэба падкрэсліць, што нават польскамоўная арабскаграфічная літаратура стваралася калі не цалкам, то пераважна на тэрыторыі Беларусі, пра што сведчаць яе моўныя асаблівасці.

Такім чынам, яскравай асаблівасцю літаратуры татараў Вялікага Княства стала шматмоўнасць.

³ Тэксты на трох першых мовах згадваюцца, напр., у артыкуле: Тенишев 1997, с. 3. Наконт крымскататарскай мовы гл.: Самойлович 1926, с. 4.

Традыцыйна пісьмовыя помнікі татараў Вялікага Княства Літоўскага падзяляюцца на наступныя асноўныя катэгорыі: Караны⁴, тафсіры⁵, таджвіды⁶, хамаілы⁷, кітабы⁸.

Вывучэнне рукапісаў мусульман Вялікага Княства Літоўскага пачалося ў XIX ст., калі прафесар Ляйпцыгскага ўніверсітэта Г. Флейшэр апісаў у сваім каталозе ўсходніх рукапісаў адзін беларускататарскі хамаіл XVII ст.⁹ Першай сур'ёзнай працай, дзе былі апублікаваныя частыя фрагменты з татарскіх рукапісаў, была кніга “Даследаванне пра паходжанне і стан літоўскіх татараў” (1857). Яе аўтарам быў прафесар Пецябургскага ўніверсітэта, ураджэнец Навагрудка, цюрколаг Антон Мухлінскі¹⁰. Значнай падзеяй у вывучэнні літаратуры татараў Вялікага Княства было выданне ў 1968 годзе фундаментальнага даследавання прафесара Віленскага ўніверсітэта А. К. Антановіча “Беларускія тэкс-

⁴ Большасць рукапісаў Карана змяшчае невялікія дадатковыя тэксты – указанні рытуальнага характару перад уласна каранічным тэкстам і завяршальныя малітвы пасля яго.

⁵ Тафсір у літаратуры татараў Вялікага Княства Літоўскага ўяўляе сабою Каран з падрадкавым перакладам на польскую мову, хоць літаральна слова тафсір (تفسیر [tafsīr]; у цюркскім вымаўленні [tefsir] або [tepsir]) у перакладзе з арабскай мовы значыць “тлумачэнне”, “каментар”. А.К. Антановіч выказваў гіпотэзу пра існаванне беларускага перакладу Карана (Гл.: Антонович 1968, с. 19).

⁶ У таджвідах (ад арабскага слова تجويد [taǧwīd]; у цюркскім вымаўленні [teǧvid] “дэкламаванне”, “чытанне [Карана]”) тлумачыцца, як правільна чытаць Каран. У рукапісах захаваліся таджвіды на цюркскай мове з падрадкавым перакладам на беларускую або польскую мову.

⁷ Назва паходзіць ад арабскага слова حمائل [ḥamā'ilu], мн. л. ад حمالة [ḥimālat(un)], адно са значэнняў якога – ‘амулет’. Слова ўтворана ад дзеяслова حمل [ḥamala] “несці, насіць”. Хамаілы – гэта невялікага памеру кніжкі, якія можна было насіць пры сабе. Яны змяшчаюць тэксты разнастайнага характару (малітвы, апісанне рытуалаў, знахарскія рэцэпты і г.д.). Малітвы ў хамаілах напісаныя на арабскай або цюркскай мове, а тлумачэнні – на беларускай або польскай.

⁸ Кітабы (ад арабскага کتاب [kitāb(un)] “кніга”) – звычайна гэта даволі вялікага фармату кнігі, асноўная частка якіх складаецца з каментароў да асобных месцаў Карана, дыдактычных і іншых тэкстаў на беларускай і польскай мовах як арыгінальнага, так і перакладнага характару. Існуюць таксама паўкітабы, якія змяшчаюць рысы, характэрныя як для кітабаў, так і для хамаілаў.

⁹ Демидчик 1987, с. 238.

¹⁰ Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. – СПб.: Типография Э. Веймара, 1857. У наступным годзе гэта праца была дапоўненая і перавыдадзеная на польскай мове.

ты, напісаныя арабскім пісьмом, іх графіка-арфаграфічная сістэма”¹¹, якое стала неабходнымі ўводзінамі ў кітабістыку¹². Сярод пазнейшых твораў трэба адзначыць манаграфію Ч. Лапіча, прысвечаную пісьму і мове канкрэтнага кітаба¹³, супольную публікацыю гэтага кітаба Ч. Лапічам і Г. Янкоўскім¹⁴, манаграфію Г. Мішкінене, якая змяшчае публікацыю трох найбольш старажытных рукапісаў мусульман Вялікага Княства Літоўскага¹⁵, і, нарэшце, манаграфію швейцарскага даследчыка П. Сутэра, прысвечаную мове лонданскага Тафсіра 1725 г.¹⁶.

Помнік, якому прысвечана наша публікацыя, уяўляе сабою зборнік рэлігійна-палемічных тэкстаў з рукапісу Р97¹⁷ калекцыі арабскаграфічных рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Палеаграфічнае апісанне гэтага манускрыпта было зроблена яшчэ Антановічам у згаданай вышэй манаграфіі¹⁸. Але даследчык амаль нічога не піша пра яго змест і, відавочна, вагаецца ў вызначэнні катэгорыі, да якой належыць гэты рукапіс, называючы яго або проста рукапісам¹⁹, або кітабам²⁰. Паводле арфаграфічных асаблівасцяў Антановіч датаваў рукапіс XVIII ст.

¹¹ Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968.

¹² Кітабістыка – навука, якая займаецца даследаваннем рукапіснай спадчыны татараў Вялікага Княства Літоўскага. Тэрмін паходзіць ад арабскага слова “кітаб”, якое ў вузкім сэнсе абазначае толькі адну катэгорыю татарскіх рукапісных кніг (гл. заўвагу 8 на с. 15). Але часта гэтае слова, дзякуючы свайму літаральнаму значэнню (“кніга”), распаўсюджваецца на ўсе рукапісы татараў Вялікага Княства, што і стала прычынай адпаведнай назвы навукі.

¹³ Łapicz Cz. *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (paleografia, grafia, język). – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1986.

¹⁴ Klucz do raju. *Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2000.

¹⁵ Miškinienė G. *Seniausie lietuvių totorių rankraščiai* (Древнейшие рукописи литовских татар). – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.

¹⁶ Suter P. *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarisch Koran-Tefsir*. – Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2004.

¹⁷ Шыфр П16–18/Нр2; інвентарны нумар – Р97. Тут і далей рукапіс згадваецца толькі пад сваім інвентарным нумарам.

¹⁸ Антонович 1968, с. 136–138

¹⁹ Тамсама, с. 412.

²⁰ Тамсама, с. 136.

Рукапіс Р97 складаецца з 121 аркуша 178 × 152 мм. Аправа адсутнічае, большая частка аркушаў пашкоджаная. Рукапіс рэстаўраваўся. На арк. 1–112 асноўны тэкст напісаны карычневым чарнілам, а назвы раздзелаў і ключавыя словы вылучаныя чырвоным, на арк. 113–121 была выкарыстаная толькі чорная туш. Адрозніваецца таксама папера аркушаў 1–112 і 113–121 і почырк на іх. Меркаваны час перапіскі паводле філіграняў датуецца канцом XVIII ст.²¹

Аркушы ў першай частцы (арк. 1–112) пераблытаныя. У ёй знаходзяцца тэксты літургічнага, рытуальнага, астранамічна-каляндарнага, дыдактычнага характару. Літургічныя тэксты часцей сустракаюцца на арабскай мове, радзей на цюркскай. Рытуальныя, астранамічна-каляндарныя, дыдактычныя тэксты беларуска- або польскамоўныя. Другая частка (арк. 113–121) цалкам напісаная на арабскай мове. У ёй змяшчаюцца 67 і 78 суры Карана і малітва. У абедзвюх частках страчаныя першыя і апошнія аркушы²². Але тая частка рукапісу, якая змяшчае згаданыя рэлігійна-палемічныя тэксты, захавалася даволі добра. Невялікія фрагменты тэксту страчаныя толькі на аркушах 15, 16, 25 і 29. Аркуш 27 закрануты “чарнільнай хваробай”²³.

Узнаўленне першапачатковага тэксту. На арк. 5а рукапісу Р97 пачынаецца тэкст на польскай мове, які мае назву “Адкуль пайшлі ідалы” (*sqund pūšli bālwānī*). Перад гэтай назвай знаходзяцца яшчэ два словы: арабізм *bāb* “раздзел” і лацінізм *‘ārṭiqul* “артыкул”. З дапамогай першага слова, якое пазначае пачатак асобнага раздзела, гэты тэкст уключаецца ў агульную структуру рукапісу. Другое слова можна разглядаць як своеасаблівы пераклад гэтага арабскага тэрміна або яго прыстасаванне да польскай мовы. Слова *bāb* як назва структурнай адзінкі тэксту рукапісу даволі характэрнае для пісьменства татараў Вялікага Княства Літоўскага, а *‘ārṭiqul*, наадварот, сустракаецца вельмі рэдка.

Амаль адразу высветлілася, што гэта не адзіны тэкст²⁴, а злучэнне некалькіх твораў пад агульнай назвай, аднак патрабаваўся яшчэ дэталёвы лінгвістычны і тэксталагічны аналіз, каб дакладна вызначыць іх адроз-

²¹ Рукапісы беларускіх татараў 2003, с. 13.

²² Падрабязней пра змест рукапісу гл. Тарэлка М., Эль Фадэль З., Цітавец А. 2002.

²³ Так пазначаюць працэс разбурэння рукапісу, калі чарніла праядае наскрозь паперу. Пры гэтым можа адбыцца выпадзенне часткі аркуша з напісаным тэкстам.

²⁴ Так гэта разглядаецца, напр., у А. Дразда (Drozd 2000, р. 31).

ненні. Акрамя таго, даследаванне адразу сутыкнулася з вельмі сур'езнай праблемай: старонкі рукапісу пры сшытаванні былі пераблытаныя.

Рэлігійна-палемічны тэкст, пачынаючыся на арк. 5, працягваецца да канца арк. 14, кустода якога не супадае з першымі словамі наступнага аркуша. Далей, на старонках 15a:1–18a:9, ідзе тэкст, які вызначаецца тэматычным падабенствам да папярэдняга. Але ён пачынаецца з сярэдзіны сказа. Зноў мы знаходзім тэкст рэлігійна-палемічнага зместу на старонках 25a–41b, які пачынаецца і закончваецца таксама на сярэдзіне сказа. Апрача таго, кустоды аркушаў 25, 34 і 35 не супадаюць з першымі словамі наступнага тэксту.

Старонкі 18a:10–24b займаюць тэксты зусім іншага кшталту, якія не маюць ніякага дачынення да нашых рэлігійна-палемічных твораў. Гэта творы рытуальна-літургічнага або дыдактычнага зместу, якія можна сустрэць як у хамаілах, так і ў кітабах²⁵.

Такім чынам, атрымлівалася, што пры сучасным стане рукапісу існуюць раздзельна два фрагменты тэксту рэлігійна-палемічнага характару. Паколькі з прычыны несупадзення кустод першы фрагмент распадаецца на дзве часткі, а другі – на чатыры, то ў выніку мы маем шэсць асобных урыўкаў (5a–14b // 15a–18a // 25a–b // 26a–34b // 35a–b // 36a–41b). Яны вызначаюцца моўным і тэматычным падабенствам, што наводзіла на думку пра іх першапачатковае адзінства.

Далей высветлілася, што кустода аркуша 25 супадае з першым словам аркуша 35, а тэкст аркуша 36 непасрэдна працягвае тэкст 34-га аркуша. У выніку колькасць частак скарацілася да чатырох: 5a–14b // 15a–18a // 25a–b + 35a–b // 26a–34b + 36a–41b.

Вывучэнне зместу гэтых чатырох фрагментаў дазволіла прыйсці да высновы, што тэкст на арк. 26a–34b + 36a–41b першапачаткова знаходзіўся паміж арк. 5a–14b і 15a–18a, а тэкст на арк. 25a–b + 35a–b паміж арк. 26a–34b + 36a–41b і 15a–18a. Падставай для гэтага нам паслужыла тэматычнае адзінства тэксту на аркушах 14b і 26a, 41b і 25a, 35b і 15a адпаведна. Так, тэкст на старонцы 26a – гэта працяг каментара да псалма 110, які пачаўся яшчэ на старонцы 14b, а тэкст на старонках 34a–b + 36a–41b // 25a–b + 35a–b // 15a–16b прысвечаны каментару да Кнігі прарока Ісаі (Is. 9 і 11). Нарэшце, атрымліваецца такая паслядоўнасць вызначаных фрагментаў: 5a–14b // 26a–34b + 36a–41b // 25a–b + 35a–b // 15a–18a.

²⁵ Адзін з гэтых тэкстаў быў апублікаваны: Кожынава А., Тарэлка М. Невядомы помнік літаратуры беларуска-літоўскіх татараў // Slavistica Vilnensis 2004. Kalbotyra 53 (2). – Vilnius: Vilnaus Universiteto Leidykla, 2005. – С. 109–126.

Несупадзенне кустодаў і першых слоў на некаторых старонках гаворыць пра адсутнасць як мінімум па адным аркушы ў гэтых месцах (паміж старонкамі 14b і 26a, 41b і 25a, 35b і 15a).

Вынікі рэканструкцыі прадстаўленыя на схеме.

Цяперашні стан						
5a–14b	15a–18a:9	Іншыя тэксты	25a–b	26a–34b	35a–b	36a–41b

Рэканструяваны стан						
5a–14b	...	26a–34b + 36a–41b	...	25a–b, 35a–b	...	15a–18a:9

Трэба дадаць, што нягледзячы на несупадзенне кустоды на 14b з першым словам на 26a, магчыма, паміж гэтымі старонкамі няма пропуску і тэкст 26a непасрэдна працягвае тэкст 14b. Радкі 14b:11 і 26a:1 займае скажоная цытата з Gen. 23:5–6²⁶.

Што да несупадзення кустоды на арк. 14 з першым словам арк. 26, то перапісчык мог проста забыць паўтарыць слова²⁷. Менавіта дзеля гэтага аркушы 14 і 26 маглі апынуцца ў розных месцах рукапісу. Акрамя таго, адразу пасля цытаты змяшчаецца спасылка, якая пачынаецца словамі *wṭiḥ ža qśangāḥ* “у тых жа кнігах...”²⁸, пасля чаго прыводзіцца цытата з Gen. 24:48, што служыць ускосным доказам нашага меркавання.

Паміж 41b і 25a таксама можа не быць пропуску, але сказаць гэта з упэўненасцю немагчыма, бо ў аркушы 25 адарваны фрагмент з першымі словамі.

У рэканструяваным выглядзе стала больш відавочна адзінства раздзела з рэлігійна-палемічнымі тэкстамі, які мае агульны пачатак і канец. На арк. 5 перад тэкстам знаходзіцца слова *bāb* “раздзел”. Толькі на арк. 18a, які пасля рэканструкцыі апынуўся ў канцы раздзела, тэкст рэлігійна-палемічнага характару займае не ўсю старонку, а закончваецца на радку 9, пасля чаго пачынаецца тэкст іншага характару, што дазваляе вызначыць і канец раздзела.

²⁶ Гл. заўвагу да 26a:1 у транслітарацыі.

²⁷ Выпадкі, калі напісанае ў кустодзе слова не паўтараецца, лягчэй заўважыць у кананізаваным тэксце Карана, напр., у рукапісе Карана 11Pк753 з Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі слова кустоды не паўтараецца на арк. 143b, 145b.

²⁸ 26a:1.

Склад зборніка. Калі была адноўлена паслядоўнасць фрагментаў, і ўсе часткі былі размешчаныя ў першапачатковым парадку, стала магчымым дакладна вызначыць колькасць асобных твораў і правесці межы паміж імі. Часам гэта ўскладнялася пашкоджаннем тэксту, магчымай стратай некаторых аркушаў, памылкамі перапісчыка, і ў пэўнай ступені ідэйнай блізкасцю твораў. Так, другі твор першапачаткова расцэньваўся як працяг папярэдняга. У зман уводзілі разбуранасць першых радкоў²⁹ і адсутнасць назвы другога твора, што таксама магло ўзнікнуць з прычыны пашкоджання пачатку тэксту. Але шэраг адзнак паказвалі, што гэта самастойны твор. У першым творы ў цытатах са Старога Завету імя ўласнае Бога заўсёды захоўваецца, а ў другім яно спарадычна замяняецца словам *rān* “Пан”³⁰. Гэтыя два творы адрозніваюцца і стылістычна; так, калі ў першым творы апавяданне вядзецца пераважна ад першай асобы множнага ліку (“мы”)³¹, то ў другім адкрыта гучыць аўтарскае “я”³². Па-рознаму ў першым і другім творах інтэрпрэтуецца адно і тое ж месца Старога Завету (Is. 9:6). Акрамя таго, абодвум твораў уласцівыя свае асаблівасці мовы³³.

Знайсці пачатак трэцяга твора было няцяжка, бо першыя словы трэцяга твора “*Za Icaī...*” (*zā 'āzijaša*) вылучаныя чырвоным чарнілам. Гэта паказвае, што перапісчык сам лічыў яго калі не самастойным твораў, то, ва ўсякім разе, асобным падраздзелам. З другога боку, толькі перад першым тэкстам стаіць слова *bāb* “раздзел”, што прымушае разглядаць назву “Адкуль пайшлі ідалы”, якая за ім ідзе, у якасці агульнай для ўсяго зборніка. Аднак тэма ідалапаклонства (у простым значэнні гэтага слова), разглядаецца менавіта ў трэцім творы. Ні ў першым, ні ў другім творы слова *ідалапаклонства* (*bałwochwalstwo*) нават не згадваецца, а тут яно разам з шэрагам аднакаранёвых яму слоў з’яўляецца адным з ключавых³⁴.

²⁹ 30b:4–6.

³⁰ Напр., *Iehowa* “Іегова” > *jahūwā būg* “Іегова Бог” (BB, 1 Sam. 2:2 > 7a:7), але *Iehowa* “Іегова” > *rānbūg* “Пан Бог” (BB, Jud. 6:14 > 33b:6). Падрабязней пра гэта гл. далей у раздзеле 2.2.2.1. Змены з рэлігійна-ідэалагічных прычын.

³¹ Напр., “*Пісанне Святое маем*” (7a:1–2); “*мы іншы пачатак маем*” (13b:7).

³² Гл. “*калі я яшчэ гаварыў*” (31b:8); “*я маю шырока даводзіць*” (33a:9). Тут трэба таксама дадаць, што адзін раз прагучала і “мы” (31b:9), дзе аўтар, відавочна, меў на ўвазе сябе і чытача.

³³ Гл. 1.6. Высновы.

³⁴ Гл. 34b:10; 36a:9; 36b:8, 11; 37a:3; 40a:12.

У трэцім творы можна таксама назіраць адметныя рысы, якія вылучаюць яго мову і стыль сярод астатніх тэкстаў зборніка. Напрыклад, тут часам аўтар найпрост звяртаецца да сваіх апанентаў (“бачыш хрысціянін”³⁵, “вось, пане папешнік, бачыш”³⁶ і г.д.), у адрозненне ад першага твора, аўтар якога, крытыкуючы хрысціян, заўсёды кажа пра іх у трэцяй асобе³⁷.

Акрамя таго, трэці твор прапануе яшчэ адзін варыянт тлумачэння Іс. 9:6³⁸. Калі ў першым творы сцвярджаецца, што ў гэтым вершы размова ідзе пра Майсея³⁹ або Давіда⁴⁰, у другім гаворыцца, што Ісая “рыцара мужа нага прарочыў, такога збавіцеля як Барак”⁴¹, “як Гідэон”⁴², або як Самсон⁴³. Аўтар жа трэцяга твора прапануе зусім іншы погляд, ён лічыць, што прароцтва Ісаі датычыць цара-рэфарматара Ёшыягу.

Трэці твор закончваецца рэлігійнай формулай і словам ‘āmīn “амінь” – так у рукапісах мусульман Вялікага Княства Літоўскага часта пазначаецца канец тэксту⁴⁴. Магчыма, што тут была канцоўка першага варыянта зборніка – з трох азначаных тэкстаў, да якіх пазней быў далучаны яшчэ адзін, чацвёрты, тэкст. Але таксама нельга выключыць, што гэтая канцоўка прысутнічала з часоў самастойнага існавання твора і захавалася, калі ён быў далучаны да зборніка.

Чацвёрты твор таксама, як і трэці, мае ўласную назву “Пра нараджэнне Ісмаіла”. Пра тое, што гэта самастойны твор, сведчыць своеасаблівасць, у параўнанні з першым творам, спасылка на Стары Завет: “у раздзеле трэцім і ў восьмым”⁴⁵ замест “трыццаць восьмым”, “у раздзеле першым і ў чацвёртым”⁴⁶ замест “чатырнаццатым”.

³⁵ 38b:2.

³⁶ 39a:10.

³⁷ Гл. 5b:3; 6a:6; 6b:9 і г.д.

³⁸ “Бо дзіця нарадзілася нам; сын дадзены нам; і было ўладарства на плячах Яго, і назавуць імя Яго: Дзіўны, Дарадца, Бог Магутны, Айцец вечнасці, Князь Міру” [пер. наш – Аўтар].

³⁹ 28a:10; 28b:3.

⁴⁰ 28a:13.

⁴¹ 33a:11–12.

⁴² 33b:2.

⁴³ 33b:13–34a:2.

⁴⁴ Klucz do raju 2000, p. 38, 240.

⁴⁵ 17a:10.

⁴⁶ 17b:7, 12.

Апроч таго, усе творы адрозніваюцца сваёй тэматыкай і некаторымі асаблівасцямі рэдагавання біблейскіх цытат⁴⁷. Калі былі вызначаныя асаблівасці твораў, можна было пазначыць межы паміж імі.

Такім чынам, трэці і чацвёрты тэксты маюць уласныя назвы (“За Ісаі прарока жыццём...”, “Пра нараджэнне Ісмаіла”), першыя словы якіх вылучаныя чырвоным чарнілам. Назва другога твора страчаная, назва ж першага (“Адкуль пайшлі ідалы”) супадае з назвай усяго зборніка рэлігійна-палемічных тэкстаў, аб’яднаных у асобны раздзел рукапісу. Усе творы маюць свае заключныя фразы, але апошняя фраза чацвёртага твора (“канец гэтай рэчы”), відавочна, указвае на заканчэнне не толькі яго самога, але і ўсяго зборніка.

Такім чынам, чатыры рэлігійна-палемічныя творы гэтага манускрыпта, напісаныя на польскай мове і звязаныя тэматычна, складаюць зборнік з агульнай назвай “Адкуль пайшлі ідалы”. Гэтыя творы ўзніклі значна раней, чым сам рукапіс, у якім яны зараз знаходзяцца. Час іх паўстання прыпадае на перыяд ад канца XVI ст. да сярэдзіны XVII ст., што вызначаецца паводле мовы і зместу гэтых твораў. Таксама на падставе моўных асаблівасцяў месцам іх стварэння можна лічыць беларускія землі Вялікага Княства Літоўскага.

Асобнай праблемай з’яўляецца вызначэнне канфесійнай прыналежнасці аўтараў зборніка. Пытанне пра паходжанне твораў ужо ўзнімалася ў навуковай літаратуры⁴⁸, але дагэтуль яно застаецца адкрытым з прычыны гетэрагеннасці тэкстаў і іх унікальнасці. Яны пакуль вядомыя толькі ў адным спісе – у рукапісе Р97. У бібліятэцы Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта захоўваецца рукапіс (шыфр 869), які напісаны, магчыма, той самай рукой, што і Р97, і які змяшчае ўсе ці амаль усе тыя тэксты, што і Р97, акрамя рэлігійна-палемічных твораў, якія тут даследуюцца⁴⁹.

Узнікненне гэтага зборніка цесна звязана з культурнымі працэсамі ў перыяд Рэнесансу і Рэфармацыі і адлюстроўвае ідэйную барацьбу гэтай эпохі. Пад уплывам гуманізму паступова пераўтваралася сістэма адукацыі, актывізавалася разнастайная дзейнасць грамадства ў духоўнай сферы.

⁴⁷ Гл. 2.2.2. Змены ў цытатах з рэлігійна-ідэалагічных і экзэгетычных прычын.

⁴⁸ У адным з артыкулаў А. Дрозд абазначае іх як “фрагменты неідэнтыфікаванай арыянскай палемікі” (Drozd 1997, р. 28), а ў іншай працы адзначае, што пры арыянскім паходжанні тэксту “татарскае аўтарства не выклікае сумневу” (Drozd 2000, р. 31.).

⁴⁹ Гл. Антонович 1968, с. 103–110; Katalog 2000, р. 55.

Шчыльныя сувязі з Германіяй забяспечылі хуткае пранікненне ў Польшчу і Вялікае Княства звестак пра новы рэлігійны рух. Аднак Рэфармацыя на Усходзе Еўропы вельмі адрознівалася ад нямецкай і разгортвалася паводле ўласных мадэляў. Антыпапскі настрой тут быў выражаны ў меншай ступені, чым у Германіі, бо палітыка папскай курыі ў дачыненні да гэтых краін была больш памяркоўная. Уплыў апостальскага пасада на царкоўнае жыццё ў Польшчы, Вялікім Княстве Літоўскім быў вельмі абмежаваны. Іх асаблівасці сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця абумовілі іншы характар падзей і зменаў у рэлігійнай сферы. Супрацьстаянне духавенства і шляхты ў эканамічнай сферы падштурхнула апошніх да падтрымкі рэфармацыі, каб дасягнуць сваіх нерэлігійных мэтаў.

Шляхта была таксама зацікаўленая ў стварэнні незалежных ад каралеўскай улады царкоўных арганізацый, якія б ёй цалкам падпарадкоўваліся. Таму яна ўсімі спосабамі падтрымлівала пратэстанцкіх дзеячоў і забяспечвала ў краіне талерантнасць. Рэжым верацярпімасці быў аформлены сеймавымі пастановамі⁵⁰. Дзякуючы гэтаму ў сярэдзіне XVI ст. у Польшчы і ў Вялікім Княстве Літоўскім дзейнічалі прадстаўнікі разнастайных пратэстанцкіх кірункаў. Тут нават знайшлі сабе прытулак адэпты самых радыкальных напрамкаў – анабаптызму і антытрынітарызму.

Рэфармацыйныя вучэнні не атрымалі шырокай падтрымкі сярод насельніцтва Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага і пратэстантызм нават у момант найвышэйшага развіцця Рэфармацыі заставаўся тут рэлігіяй меншасці. Рэфармацыйная палеміка ў Рэчы Паспалітай мае доволі абмежаваны час.

Як рэакцыя на рэфармацыйныя падзеі ў другой палове XVI ст., пасля Трыдэнцкага сабору, стала ўзмацняцца каталіцкая Контррэфармацыя. Яе галоўнай сілай стаў ордэн езуітаў, асноўнай мэтай якога была барацьба за розумы. Асноўную мэту яны бачылі ў барацьбе за розумы. Таму вялікая ўвага аддавалася належнай адукацыі свецкіх асобаў і падрыхтоўцы духавенства, якое павінна было весці няспынную палеміку з усімі іншаверцамі, пільна сачыць за настроймі парафіян, умела весці прапаганду. Пад час Контррэфармацыі ў Рэчы Паспалітай рэзка ўзмацніўся ціск на ўсе іншыя канфесіі.

⁵⁰ Аднак гэты рэжым быў вельмі абмежаваны і не распаўсюджваўся на сацыяльныя нізы, якія залежалі ў плане веравызнання ад сваіх уладароў. Радыкальныя рэфармацыйныя плыні таксама апынуліся па-за межамі пагадненняў пра верацярпімасць.

Дэталёвы аналіз сувязяў паміж ідэйным зместам зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” і сучаснай ім рэлігійнай палемікай, а таксама мэтаў, з якімі ствараліся гэтыя тэксты, дазволіла не толькі вызначыць месца гэтага помніка пісьменства татараў Вялікага Княства Літоўскага ў агульнай карціне духоўнага жыцця тагачаснага грамадства, але і прыйсці да некаторых нечаканых высноваў. Наша даследаванне вырашыла некаторыя праблемы, звязаныя з гэтымі рэлігійна-палемічнымі творамі, але ў працэсе яго паўсталі новыя пытанні, якія ўжо выходзяць па-за межы ўласна саміх твораў і датычаць гісторыі культуры татараў Вялікага Княства.

АДКУЛЬ ПАЙШЛІ ІДАЛЫ

ТРАНСЛІТАРАЦЫЯ І ПЕРАКЛАД

Умоўныя знакі ў транслітарацыі:

[] – рэканструяваны тэкст. Прапушчаныя літары дадзены непасрэдна ў транслітарацыі. Калі прапушчанае цэлае слова, то яно даецца толькі ў перакладзе. Калі замест адной літары памылкова напісана другая, то адноўлены варыянт падаецца ў зносцы.

() – тэкст надпісаны зверху;

{ } – памылковы паўтор, або памылковая інтэрпаляцыя з наступнага ці папярэдняга тэксту, або памылкова напісаныя словы ці літары, якія перапісчык закрэсліў або, пакінуўшы незакрэсленымі, напісаў далей правільна;

... – літара або літары сцёртыя перапісчыкам;

- унутры слова азначае, што перад ім выкарыстаны канцавы варыянт літары;

/ – гэты знак раз'ядноўвае словы, памылкова напісаныя злучна.

Умоўныя знакі ў перакладзе:

[] – рэканструяваны тэкст. Калі гэта рэканструкцыя прапушчанага фрагменту, дадатковыя тлумачэнні даюцца па меры неабходнасці. Калі гэта папраўка, то арыгінальны варыянт мы ўказваем у заўвазе. Наяўнасць тэксту толькі ў адным экзэмпляры значна ўскладняе яго рэканструкцыю. Таму мы рабілі папраўкі толькі ў самых крайніх выпадках, там, дзе тэкст у выніку перапіскі ператварыўся ў пазбаўлены сэнсу набор слоў. Часцей папраўкі рабіліся ў цытатах або пераказах з іншых (ідэнтфікаваных) крыніц, такіх як Біблія С. Буднага, дзе мы мелі магчымасць абаперціся на тэкст арыгінала.

< > – тэкст дададзены перакладчыкам.

... – літара або літары сцёртыя перапісчыкам.

5a (9); 1¹

1. **bāb** ‘ārṭiqul ṣqund pūšli bālwānī zmūndrūsci ṣālimūnuwaj

2. zruzdzālu čtar(dz)aśca čwārtaḡu čtarnāṣtaḡu wiršu w‘uśm-im wiršu ṭāq piša

3. *wṭam praqlanṣṭwu ṣṭālu ‘ūd ṣālimūnā ‘iṣūt² pānā būḡ[ā] nā lud būlwu ḥwālski*

4. ‘i‘ubrācālāśa qārnuśc būžā cū ‘ūni wimiślili būlwānic ḥwālūḡ būžūḡ

5. *nā ‘ūbrāzi³ jāq dāraj wabrajskim piśma ṭāq piša ṭadī ‘ūni {ṭadī ‘uni} na zḡārdū*

6. *mūwuḡ nāpraciwqu warniqum būžim⁴ ‘āla pān būḡ jim dā zā ṭu jāqū na jadnamu nawar*

7. niquwi dāl bū ṭuwlāśna ṭakaḡu qrūlā ṭrabā bijim cūbī ṭan swāṭ ‘ūčiṣcil ‘ūd ṭāq

8. walkaḡu blūznarṣṭwā žabī priwud lūdquw pāmanṭānu žabī ḥraścijānṣṭwu pūznāli

9. prāwdziwaḡu būḡa ‘iwiṭruncil ṭiḡ ‘učansniquw ‘ibūḡuw priwlaśčūniḡ zṣinūw člū

10. wačiḡ jāq mūwi qrūl dāwid *nanādzawajcaśa nā prūlūžuni⁵ būḡi ṣwuj a wqṭūriḡ*

11. *namāš žbāwana kadi wām winidza dūḡ ṣcālā bandza wāṣ brālā pluḡā nādzajā ṣpūdzawājūncśa*

¹ 5b – старонка рукапісу паводле сучаснай нумарацыі; 9 – старонка рукапісу паводле старой нумарацыі; (1) – старонка даследаванага твора.

² [‘]ūt? У рукапісе малазразумелае ṣūt. Магчыма, што гэта памылкова напісаны прыназоўнік *ad* (гл. папярэдняе “*ад Саламона*”) з аглушэннем [d] > [t] перад глухім [p]. Немагчыма цалкам выключыць і інтэрпрэтацыю гэтага слова як беларускага *суд*, таксама з аглушэннем [d] > [t]. Параўн. *sud* у польскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага XIX ст. (Kurzowa 1993, p. 226).

³ Параўн. ВВ, Sap. 14:8 – *Ale to co wręku robią / iest przekłete tak samo iako y rze-mieśnik iego / on ifz ie vrobił / a ono gdyz się ma w niwecz obrocić ifz ie zową Bogiem*. Параўн. таксама ВВ, Sap. 14:11 – *Y dla tegoż na bałwany pogańskie przyidzie karanie*

⁴ Цытата з неідэнтыфікаванай крыніцы?

⁵ pr[a]lūžuni

5а (9); 1

1. Баб⁶. Артыкул “Адкуль пайшлі ідалы”. З Мудрасці Саламонавай⁷

2. з раздзела сорок чацвёртага чатырнаццатага верша. У восьмым вершы так пішацца⁸:

3. “*Раптам праклён стаў ад Саламона⁹ і суд Пана Бога на люд ідалапаклонніцкі,*

4. *і наварочвалася пакаранне Божжае (таму што яны выдумалі ідалаў) хвалою Божжаю¹⁰*

5. *на абразы¹¹”. Як далей у габрэйскім Пісанні¹¹ пішацца: “Тады яны на пагарду*

6. *гавораць, супраць вернікаў Божых”.* Але Пан Бог ім дае за гэта, як ніводнаму нявер-

7. *ніку не даў. Бо ўласна такога б караля трэба ім, каб гэты свет ачысціў ад такога*

8. *вялікага блюзнерства, каб кіраванне ідалаў [забылі]¹², каб хрысціяне пазналі*

9. *сапраўднага Бога, і <каб> ён выбіў гэтых супольнікаў¹³ і багоў, прыўлашчаных з сыноў чала-*

10. *вечых. Як гаворыць кароль Давід: “Не спадзявайцеся на начальнікаў, багоў сваіх, у якіх*

11. *няма збаўлення. Калі вам выйдзе дух з цела, будзе браць вас пустая надзея, тых, хто спадзяваецца*

⁶ Слова арабскага паходжання – “раздзел”.

⁷ Пра перадачу ў перакладзе імёнаў уласных гл. папярэднія заўвагі да Слоўніка.

⁸ У кнізе “Мудрасць Саламона” толькі 19 раздзелаў. Магчыма, перапісчык спачатку памылкова напісаў лічэбнік “сорок чатыры” замест “чатырнаццаць”, але, заўважыўшы памылку, не стаў закрэсліваць памылковы варыянт, а толькі напісаў побач правільны. Гл. 2.1.1.1. Прадмова: канцэптуальны зачын.

⁹ Відавочна Саламон тут згадваецца толькі як аўтар кнігі “Мудрасць Саламона”. Аднак гэтая згадка можа разглядацца і як алюзія на 3-і твор. Тады “ад Саламона” трэба разумець як “з часоў Саламона”.

¹⁰ Выраз “Божая хвала” ўзыходзіць да Старога Запавету і азначае маніфестацыю Божай магутнасці. У ВВ пры яго перакладзе выкарыстаныя словы *chwala* (напр., Ех. 33:18, 22), *slawa* (напр., Num. 14:21, 22; Deut. 5:24).

¹¹ Будны таксама называе старажытнагабрэйскі арыгінал “Габрэйскім пісаннем” (гл. напр., глосу да ВВ, Gen. 3:5 – *To tefz w Iwreyskim pismie onofz slowo Elohim stoi ...*).

¹² У рукапісе – *rāmanṭānu* “памяталі”. Магчыма, памылкова замест [zā]rāmanṭānu. Параўн. ужыванне *zarapiętać* у значэнні *zaropnieć* “забыць” у Пулаўскім псалтыры (Kossowska 1968, p. 55). Пра шматлікія пропускі дзеяслоўных прэфіксаў гл. 1.5.1.2. Рэгіяналізацыя.

¹³ Канцэпцыя “супольніцтва” (شرك [širk]) адыгрывае важную ролю ў ісламе. Гл. напр., Каран 6:163: “жыццё маё і смерць мая ў Алага, уладара светаў, у Якога няма супольніка”. Слова *uczestnik* “супольнік” ужываецца і ў тафсіры (Suter 2004, p. 188, 230, 235).

5b (10); 2

1. *nā pralūžūna būgi šwuja*¹⁴ 'išām pā[n] jazūš śaba manūwāl šinam člūw ačim 'ištūtnim
2. člūwakam 'ā čluwaq būgam bic namūža bū pān būg namašqā wcala čl ūwačim
3. 'ā hrascijāna naḥcū tamu waric 'i'ūpūram šwujim jāqūbi māl pān būg t̄wu
4. runc 'ādāmā škim sa {māl} rādzic 'ipūdprājū šwaḡu blandu t̄im šlūwa m jū
5. škim¹⁵ ḡdi raql 'učinmā čluwaqā¹⁶ t̄ū 'ūni nawadzū taḡu šlūwā pān būg raql
6. dūštūjanšt̄wā būšt̄wā 'iqrulawšt̄wā šwaḡu q̄tūramū pūdūbnī
7. 'iślūšnij mūwic jāqu nabaškamu nižli q̄rulūwi zamškamū' ḡnijūncamū' šprū
8. ḡnālamū' q̄tūrij t̄ū q̄rūl 'ābū 'iqūžnij zamški mūža t̄āq rac ...
9. 'učinilišmi dālismi t̄ū žlāški nāšaj jākī q̄lwaq dātaq 'āla lāšqā taḡu q̄r ūlā dū
10. čašnaḡu šprūḡnālaḡu tadī 'ašām nabandza māl jāq 'umra 'ā praca wā žiśa t̄āq mūwic
11. cū širaj wiqlādu taḡu šlūwāmi biblijā walqā drūqu 'ibrajskaḡu nā pri (pišqū) taḡu šlūwā

¹⁴ BB, Ps. 146:3–4 – 3. *Nie nadziewajcie się na przelożone na fyny człowiecze / w ktorych niemaż zbawienia.* 4. *Wynidzie duch iego /...*

¹⁵ [b]ūškim

¹⁶ BBr, Gen. 1:26 – *Uczyńmy człowieka.*

5b (10); 2

1. *на начальнікаў, багоў сваіх*". І сам Па[н] Езус сябе называў сынам чалавечым, сапраўдным
2. чалавекам, а чалавек Богам быць не можа, бо Пан Бог не жыве ў целе чалавечым.
3. А хрысціяне не хочуць гэтаму верыць і супрацівам сваім []¹⁷, быццам меў Пан Бог, тво-
4. рачы Адама, з кімсьці радзіцца. І падтрымліваюць сваю памылку гэтым словам [б]о-
5. скім, калі Ён сказаў: *"Зробім чалавека!"*. То яны не ведаюць гэтага слова. Пан Бог выказаў
6. годнасць боскасці і Свайго каралеўства, якому адпаведн[ей]
7. і слушн[ей]¹⁸ гаварыць, як нябеснаму <каралю>, чым зямному каралю, тленнаму, спарак-
8. неламу. Такі кароль, або і кожны зямны, можа так сказаць:
9. *"Зрабілі мы, далі мы гэта з ласкі нашай (якую-небудзь міласціну)"*. Але ласка гэта[я]¹⁹ караля тлен-
10. нага, спаракнелага. Такім чынам, ён і сам не будзе мець, як памрэ, а адважваецца ж так гаварыць.
11. Яшчэ шырэй гэтага тлумачэнн[е]²⁰ словамі вялік[ай] Біблі[і]²¹ друку габрэйскага ў прыпісцы

¹⁷ Сказ незакончаны. Параўн. 13а:6.

¹⁸ У рукапісе – *"адпаведны і слушны"*.

¹⁹ У рукапісе – *"гэтага"*.

²⁰ У рукапісе родны склон – *"тлумачэння"*.

²¹ У рукапісе назоўны склон – *"вялікая Біблія"*.

6a (11); 3

1. ʔaḡu ʃlūwā ḡdi mūwi ʃtūnt 'ubāčiwši māmī nūwo ʃprāwuwānjū'
2. ḡcāl winašc 'izmūndrūścuj 'izmūžnūsci ʃwujaj qū 'ūqāžānjū
3. ʔākaj zācnaj pūwāžnaj ʃprāwa nā šwaca qṭūrij bimāl wšitkih 'inših
4. ʃtwuranjūm ʃpūšūbām wšalākim prawišālā ʃpowāžnūsci ʃluwā
5. būžagū qrulawškaḡu²² prorūq 'āzijāš mūwi ... wrūdzala 'ūsmim
6. 'uwiršu šūštim ḡdī mūwu ci ḡrascijāna duwudzuḡ ʔū jāqūbī ʔru
7. jcā mālā bīc 'ā wpišma swanṭim ... ʃaṭā(r)im²³ paršim wrūdzala par
8. ših qsanḡāḡ mujžašūwiḡ ḡdi mūwi dūḡ būžij pūwawāl pū 'ūblič-jū
9. duw²⁴ 'ā nawidzūḡ wiqlādū ʔaḡu ʃlūwāḡdi pri būqu ʔaḡu ʃluwā piša 'ālbū
10. wāṭr būžij rūšālśa pū wudāḡ²⁵ 'arābūwa 'ibrināna²⁶ mūwuḡ rūḡ 'iwāṭr
11. 'idūḡ ʔū jadnū ʃlūwu zuwuḡ²⁷ cū širaj 'ūṭim piša wrūdzalaṭiḡža qsanḡāḡ

²² BBr, глоса да Gen. 1:26 – ... Zkąd obaczać mamy nowy ʃprawowania ʃposob: A nie inak iakoby wradę Bog miał wnidż z mądrością y z możnością ʃwoią ku okazaniu iakiey zacney a poważney ʃprawy / ktoraby wʃyŃtiki ine stworzenia wʃzelkiem ʃposobem przewyżzala.

²³ ʃṭā(r)im

²⁴ [wud]. BB, Gen. 1:2 – ... a duch Boży powiewał po obliczu wod.

²⁵ BB, глоса да Gen. 1:2 – Albo wiatr Boży rufzał się.

²⁶ Памылкова замест 'ibri[j]āna?

²⁷ BB, глоса да Gen. 8:1 – Abo duch. Bo to iednym słowem Iwreanie zowią Ruach / y wiatr y Duch.

ба (11); 3

1. да гэтага слова, калі гаворыцца: “Адсюль убачыўшы, маем новае выкананне.
2. Ён хацеў [параіцца]²⁸ і з мудрасцю і з магчымасц[ю]²⁹ Сваёй для паказу
3. такой высакароднай, паважнай справы на свеце, як[ая] б ме[ла] ус[е] іншы[я]
4. стварэнн[і]³⁰ спосабам усялякім перавысіць³¹; з паважнасці слова
5. *Божага, каралеўскага*”. Прарок Ісая гаворыць... у раздзеле восьмым,
6. у вершы шостым³². Калі гавораць гэтыя хрысціяне, даводзяць тое, быццам Трой-
7. ца мела быць. А ў Святым Пісанні... с[тар]ым, [у першым раздзеле]³³, Пер-
8. шай кнізе Майсеевай, калі гаворыцца: “Дух Божы павяваў на абліччы
9. водаў”. А яны не бачаць тлумачэння гэтага слова, калі побач з гэтым словам пішацца: “Альбо
10. вецер Божы рухаўся на водах”. “Арабы і габрэі гавораць “рух”, – і вецер
11. і дух гэт[ым] адн[ым] слова[м]³⁴ называюць”. Яшчэ шырэй пра гэта пішацца ў раздзеле [восьмым у] гэтай жа Кнізе

²⁸ У рукапісе – “вынесці”.

²⁹ У рукапісе – “магчымасці”.

³⁰ У рукапісе – “які б меў усіх іншых стварэннем”.

³¹ У рукапісе – “перавышала”.

³² Верагодна, тут пераблытаня нумары раздзела і верша, Is. 8:6 замест Is. 6:8. Аўтар сцвярджае, што хрысціяне выкарыстоўваюць гэты верш як доказ існавання Тройцы. Гл., напр., каментар Вуека ў Бібліі 1599 г. да Is. 6, дзе гаворыцца “...w tym widzieniu swoim Izaiasz widział Troycę przenaświętą”. Параўн. 7a:4–5, дзе таксама пераблытаня нумары раздзела і верша.

³³ У рукапісе словы перастаўленыя “першым у раздзеле”. Магчымы і іншы варыянт рэканструкцыі: “У [вершы] першым, у раздзеле [першым]”.

³⁴ У рукапісе – “гэтае адно слова”.

6b (12); 4

1. mūjžaṣuwih mūwi 'ināpūscil pān būg dūh ruāh tū jaṣt wātr nā zamī
'ipra

2. ṣtāli wudi ṣūḡ³⁵ cū 'ūpūwādā wadwudzaṣtim 'ijadnim wiršu 'iwaṭridza

3. ṣtim śūdmim wiršu dūh wātr 'iw'azijāšā proroqa ruḏzāl čṭardza

4. ṣtij pri wiršu śūdmim ṭāq mūwi 'uṣhlā ṭrāwā ḡwundl qwāṭ bū dūh

5. jahūwi pūwil³⁶ duḡam ṣwujim būžim ṭāq piśmū śwādči wātr ḡwāltuwnī³⁷

6. jāq ṭaž wṣālma dāwidūwaj ṣtūčṭardzaṣtaj śūdmij 'uwiršu 'uśimnāṣtim

7. mūwi pān būg dū ludzaj pūšla ṣlūwu ṣwuja būža{w}³⁸ rūṣtūpa wodā

8. ṣqāmanā duḡam ṣwujim 'ipūcaqu wudī³⁹ ṭadī ṭan dūh būžij nic najāṣt dū

9. ṭrūjci nanālaži tū ṭilqu ḡrascijāna ṣwujim qlāmliwim wiwrūṭnim piśmū

śwanṭa

10. wšitqu ḡfālšūwāli 'ā nigdz[a] wpiśma swanṭim 'ūṭrūjci namāš ḡiba
wiwrūṭna jih

11. wiqlādi jaṣt 'ā wšišṭka proroki swanṭa būži ḡāqūn ḡūpalnij mali baḡtaj
ṭrūjci

³⁵ BB, Gen. 8:1 – *Y napuścił Bog wiatr na ziemię y przestały wody.*

³⁶ BB, Is. 40:7 – *Vschla trawa ḡwādl kwiat / bo duch Iehowy wionął nań /...*

³⁷ BB, глоса да Is. 40:7 – *Podobno to mieysce onemu w 1. Moize. roz. 1. wirsz 2. Duch Boży powiewał po obliczu wod / bo duchem Bożym wiatr ḡwāltowny zowie piśmo.*

³⁸ Іншы варыянт прачытання – būžo.

³⁹ BB, Ps. 147:18 – *Posle slowo swoje, a rostopi ic / wienie duchem swoim (a) pocieką wody.*

6b (12); 4

1. Майсеевай (гаворыцца)⁴⁰: “*І напусціў Пан Бог дух-руах, гэта значыць вецер, на зямлі, і спыні-*

2. *ліся воды*”. Што расказваецца ў дваццаць першым вершы і ў трыц-

3. цаць сёмым вершы: “*Дух-вецер*”⁴¹. І ў Ісаі прарока, раздзел сара-

4. кавы, пры вершы сёмым так гаворыцца: “*Ссохла трава, звяла кветка, бо дух*

5. *Іеговы [навеяў]*⁴²”. “*Духам Сваім Божым*”, – так Пісанне сведчыць: “*Вецер гвалтоўны*”.

6. Як таксама ў сто сорок сёмай псалме Давідавай, у вершы васьмнаццатым

7. гаворыцца: “*Пан Бог да людзей напале слова сваё Божэе і растопіць ваду*

8. *з каменя духам сваім, і пацякуць воды*”. Такім чынам, гэты дух Божы зусім да

9. Тройцы не належыць. То толькі хрысціяне сваім ілжывым, хісткім [супрацівам]⁴³ Святое Пісанне

10. ўсё сфальсіфікавалі, а нідзе ў Святым Пісанні пра Тройцу няма, хіба хісткія іх

11. тлумачэнні ёсць. А ўсе прарокі святыя Божы закон суцэльны мелі – без гэтай

⁴⁰ Плеанастычны выказнік, які дублюе дзеяслоў рiша “*нішацца*” (6a:11).

⁴¹ Спасылка на 21-ы і 37-ы вершы без нумара раздзела і назвы кнігі. Адпаведна кантэксту там павінна быць ужытае старажытнагабрэйскае слова ׀׀׀ [gūah] у значэнні ‘*вецер*’. Папярэдня спасылка была на Gen. [8a:1], таму варта было б меркаваць, што і тут аўтар спасьлаецца на тую самую кнігу, але ў ёй няма вершаў з такімі нумарамі, дзе было б ужытае гэтае слова ў такім значэнні. Магчыма, што пад вершам 21 маецца на ўвазе Ex. 14:21, а пад вершам 37 – 1 Reg. 8:37, дзе слова ׀׀׀ [gūah] якраз ужываецца ў значэнні ‘*вецер*’.

⁴² У рукапісе – “*спавіў*”.

⁴³ Прапушчана *ороем?* Параўн. 5b:3, 13a:6.

7a ([13]); 5

1. *ṭrujci napūd canam 'āni pūd ṭājamnicāmi 'āla jāṣna 'iduṣqūnāla piśmū swanṭa*
2. *māmi 'ujāṣnūsci 'i'ūjadinūṣṭwa būžim wponṭiḥ qsangāḥ mūjžaṣūwiḥ*
3. *wruzdzala šūṣṭim 'uwiršu čwārṭim mūwi dū mūjžaṣā ṣlūḥāj 'izrā' alū jahū*
4. *wā būg nāš jahūwā ṣām būgam jaṣṭ⁴⁴ wpūnṭiḥ qsangāḥ mūjžaṣūwiḥ w*
5. *ruzdzala ṭridzaṣṭim pūnṭim wwiršū čwārṭim mūwi ṭūbi / ṭu 'ūqazānā mūjžaṣūwi*
6. *'iž jahuwā ṣām jaṣṭ būgam 'ā namāš 'inšaḡu proč jaḡu⁴⁵ parša qsangī ṣāmūālūwa*
7. *wruzdzala drūḡim wwiršu drūḡi[m] mūwi namāš swanṭaḡu jāq jahuw ā būg namāš*
8. *'ūqrūm caba būga⁴⁶ rūzdzāl ṭridzaṣṭi drūḡi wpūnṭiḥ qsangāḥ mūjžaṣū wiḥ*
9. *'uwiršu ṭridzaṣṭim dzawūnṭim pāṭrājcaš ṭarāz žamjā ṣām jaṣṭ būgam namāš 'inšaḡu būga*
10. *jā 'ūmūrā jā 'ūziwām⁴⁷ 'ā 'ūwiršu 'uśimnāṣṭim piša bū niḥṭ najaṣṭ jā q[u b]ūg nāš⁴⁸*
11. *wqsangāḥ 'āzijāšā proroqa rūzdzāl 'ā 'ūwiršu śadmidzaśū(nṭ) 'ijadn im⁴⁹ mūwi*

⁴⁴ BB, Deut. 6:4 – *Sluchaj Izraelu Iehowa Bog nasz Iehowa sam (tylko).*

⁴⁵ BB, Deut. 4:35 – *Tobieć vkazano abyś wiedzial / ifz Iehowa sam Bogiem / a niemasz inego oprocz niego.*

⁴⁶ BB, 1 Sam. 2:2 – *Niemasz swiętego iako Iehowa / bo niemasz okrom ciebie /...*

⁴⁷ BB, Deut. 32:39 – *Patrzciefz teras zem ia ia sam a niemasz Bogow (drugich) zemna / ia vmorzę y ożywię /...*

⁴⁸ Псеўдацытата?

⁴⁹ Такіх вялікіх раздзелаў у Кнізе Ісаі няма. Сама цытата літаральна супадае з Jos. 2:11. Магчыма, што блытаніна паміж назвамі кніг узнікла праз адносную сугучнасць імёнаў *Izaiasz* і *Iehoszia*, а ў нумары верша лічба 1 была прынятая за 7.

7а ([13]); 5

1. Тройцы. Ні пад ценем, ні пад таямніцамі, але яснае і дасканалае Святое Пісанне

2. маем пра яснасць⁵⁰ і пра адзінства Божае. У Пятай кнізе Майсеевай,

3. у раздзеле шостым, у вершы чацвёртым Ён гаворыць Майсею: “Слухай, Ізраіль, Іего-

4. ва, Бог наш, Іегова адзін Бог”. У Пятай кнізе Майсеевай

5. у раздзеле трыццаць пятым у вершы чацвёртым⁵¹ гаворыцца: “Табе тое паказана, Майсею,

6. што Іегова адзін Бог, і няма іншага, акрамя Яго”. Першая кніга Самуэлева.

7. У раздзеле другім, у вершы другі[м] гаворыцца: “Няма святога як Іегова Бог. Няма

8. акрамя Цябе Бога”. Раздзел трыццаць другі ў Пятай кнізе Майсеевай;

9. у вершы трыццаць дзявятым: “Глядзіце ж цяпер, што Я адзін Бог. Няма іншага Бога.

10. Я ўмярцвлю, я ажыў[лю]⁵²”. А ў вершы васьмнаццатым пішацца: “Бо нікога няма я[к Б]ог наш”.

11. У Кнізе Ісаі прарока, раздзел [другі], а ў вершы семдзсят першым гаворыцца:

⁵⁰ Слова *jasność* у выразе “*jasność boża, boska, Pana Boga*” адпавядае лацінскаму *claritas Dei*. Прыклад ужывання слова *jasność* у такім значэнні гл. у BW Lk. 2:9 etc. (гл. таксама *Słownik polszczyzny XVI w.* 1966–, t. 9, p. 278).

⁵¹ Пераблытаныя нумары раздзела і верша.

⁵² У рукапісе – “ажыўляю”.

7b (14); 6

1. *jahuwā būg wāš šām jaṣṭ būgam nā nabūšāḥ zwarḥu 'ā nā zami niṣqu⁵³ wṭiḥ*
2. *qsangāḥ 'uruzdzala śūdmim 'uwiršu dwudzaṣṭim wṭūrim mūwi ruṣwa*
3. *lbišilas⁵⁴ jahuwā būžā pūnawāš pūdūbnaḡu ṭūba namāš 'inšaḡu būgā⁵⁵*
4. *wṭiḥ qsangāḥ wrūdzala dwudzaṣṭim wṭūrim 'uwiršu ṭridzaṣṭim w*
5. *ṭūrim mūwi qṭūrij būg 'ūprūč jahuwā qṭūrij 'ūbruncā 'ūprūč*
6. *jahūwi būgā nāšaḡu⁵⁶ parša qrūlawška ruṣdzāl 'uśmij wirš dwu...*
7. *dzaṣṭi ṭraci šālimūn jahūwā būžā 'izrā' aluw namāš pūdubnaḡu ṭūba nā nabūšāḥ*
8. *'inā zami⁵⁷ ṭāmža dāraj 'ābi wadzali wšišci lūdza ža jahūwā šām jaṣṭ būgam⁵⁸ wṭū*
9. *ra qsangi qrūlawška ruṣdzāl dwunāṣṭi wirš paṭnāṣṭij raql proroq*
10. *ḥiṣfijāhū⁵⁹ jahūwā būža 'izrā' aluw mašqājūnc ḥūruwi⁶⁰ niṭi jaṣṭ šām būgam⁶¹*
11. *'idāraj wwiršu dzawaṭnāṣṭim mūwī ṭāq jahūwā žbāw nāš žranki napr ijācaškiḥ žaša*

⁵³ BB, Jos. 2:11 – ... *Iehowa Bog wafz / sam (ieft) Bogiem na niebieŝech zwierzchu y na ziemi niŝko.*

⁵⁴ ruṣwal[ič]ilas

⁵⁵ BB, 2 Sam. 7:22 – *Dla tego rozwieliczyłeŝ ŝię Iehowo Boże / poniewaŝ niemaŝz podobnego tobie / niemaŝz teŝ Boga oprócz ciebie...*

⁵⁶ BB, 2 Sam. 22:32 – *Bo (a) ktory Bog oprócz Iehowy / a kto ŝkala oprócz Boga naŝzego.*

⁵⁷ BB, 1 Reg. 8:23 – *Y rzekł / Iehowo Boże Izraelow / niemaŝz podobnego tobie Boga na niebieŝech zwierzchu / ani na ziemi na ŝpodku /...*

⁵⁸ BB, 1 Reg. 8:60 – *Aby wiedzieli wŝzifci narodowie ziemŝcy / iŝ Iehowa ieft Bog...*

⁵⁹ ḥiṣ[q]ijāhū

⁶⁰ ḥ[a]ruwi

⁶¹ BB, 2 Reg. 19:15 – ... / *Iehowo Boże Izraelow mieŝzkaiący (miedzy) Cheruwy / ty ieŝteŝ ŝam Bogiem...*

7ь (14); 6

1. “*Іегова, Бог ваш, адзін Бог на нябёсах зверху і на зямлі нізка*”. У гэтай
2. кнізе ў раздзеле сёмым у вершы дваццаць другім гаворыцца: “*Ты ўзвя-*
3. *лічыўся, Іегова Божа, таму што падобнага Табе няма іншага Бога*”.
4. У гэтай кнізе ў раздзеле дваццаць другім у вершы трыццаць дру-
5. гім гаворыцца: “*Які Бог, акрамя Іеговы, які абаронца, акрамя*
6. *Іеговы, Бога нашага*”. Першая [кніга] Каралеўская, раздзел вось-
- мы, верш двац-
7. цаць трэці. Саламон⁶²: “*Іегова, Божа Ізраілеў, няма падобнага Табе на нябёсах*
8. *і на зямлі*”. Там жа далей: “*Каб ведалі ўсе людзі, што Іегова адзін Бог*”. Дру-
9. гая кніга Каралеўская, раздзел дванаццаты, верш пятнаццаты⁶³. Сказаў прарок
10. Хізкіягу⁶⁴: “*Іегова, Божа Ізраілеў, які жыве [паміж] херувімамі, Ты адзін Бог*⁶⁵”.
11. І далей у вершы дзевятнаццатым ён гаворыць так: “*Іегова, збаў нас з рукі непрыяцельск[ай]*⁶⁶,

⁶² [raq] šālimūn = “[Сказаў] Саламон”? Параўн. 8а:3.

⁶³ Спасылка на 2 Reg. 12:15 пры цытаце з 2 Reg. 19:15.

⁶⁴ Цар Іудзеі (727/726–698 гг. да н. э.). Тое, што ён названы тут прарокам, сведчыць пра не вельмі добрае знаёмства з Бібліяй. Наўрад ці за гэтам крыецца якая-небудзь традыцыя.

⁶⁵ У рукапісе – “ні Ты адзін Бог?”

⁶⁶ У рукапісе – “непрыяцельскіх”.

8a (15); 7

1. *žaša dū[wa]dzun wšitka qrolūwa žašti jahūwā šām jašt būgam⁶⁷*

2. *wtūra qsangī qrolawška wqrūjnica ruždžāl šūštī wirš čtar*

3. *nāšti raql šālimūn jahūwā būža jadinij tūba žādan būg najast rūwni*

4. *‘āni nā naba ‘āni nā zami⁶⁸ qsangī ‘ūpūwādāju wrūždžala dwudzaštīm
tracīm*

5. *‘uwiršu trināštīm piša pān būg šām jašt būgam ‘ā žādan jamu pūdubn
ī bic*

6. *namūža jagū wulā wlādzā⁶⁹ proroqa ‘āzijāšā rūždžāl tridzaštij šūdmij*

7. *‘uwiršu šašnāštīm mūwi ... jahūwā ‘izrā’ aluw ti jašt šām būgam nāšim*

8. *‘učinilaš nabūšā ‘izama⁷⁰ tagu š ruždžālu čtar[dza]štij tracij ‘uwiršu
dzašūntīm*

9. *mūwi proro...qām wšitkim ‘ā wī šwādquwa mūja mūwi wām jahūwā*

10. *būg šlūhāj šlūga mūj qturaḡū wibrālam šūba ‘ā praṭū bandzaca*

11. *wadzac ‘iwaric ‘āwuž zrūžūmajca šāmī šūba ža jā jašt būg wāš*

⁶⁷ BB, 2 Reg. 19:19 – *A tak Iehowo Boże nasz zbaw nas proszę ręki iego / że się do-
wiedzą wszystkie królestwa ziemne / że ty Iehowa sam jesteś Bogiem.* Каля слова рэкі глоса
– *zręki go.*

⁶⁸ BB, 2 Par. 6:14 – *Y mowił / Iehowo Boże Izraelski tobie żaden Bog rowny nie jest
ani na niebie ani na ziemi /...*

⁶⁹ Псеўдацытата? Параўн.:... / *сам Iehowa jest Bogiem* (BB, 2 Par. 33:13). Даволі
верагодна, што “дваццаць” было замененае на “трыццаць”, аднак варта звярнуць
увагу на нехарактэрную для перакладу Буднага замену імя ўласнага Бога словам
“Пан”. Магчыма, што гэта не сам верш, а каментар да яго.

⁷⁰ BB, Is. 37:16 – *Iehowo Boże Izraelow / mieżkaiący (miedzy) Cheruwy / ty jesteś
sam Bogiem wżech królestw ziemie / ty uczyniłeś niebiosy y ziemię.*

8а (15); 7

1. *так што даведаюцца ўсе каралі, што Ты, Іегова, адзін Бог*".

2. Другая кніга Каралеўская ў хроніцы, раздзел шосты, верш чатыр-

3. наццаты. Сказаў Саламон: *"Іегова, Божа адзіны, Табе ніводзін бог не роўны,*

4. *ні на небе, ні на зямлі"*. Кніга расказвае ў раздзеле дваццаць трэцім,

5. у вершы трынаццатым пішацца: *"Пан Бог – адзін Бог, а ніхто Яму надобным быць*

6. *не можа. Яго воля – ўлада"*. Прарока Ісаі раздзел трыццаць сёмы,

7. у вершы шаснаццатым гаворыцца: *"Іегова Ізраілеў, Ты адзін Бог наш.*

8. *Ты зрабіў нябёсы і зямлю"*. Гэтага самага раздзела []⁷¹ [Раздзел] со[ра]к трэці, у вершы дзясятым

9. гаворыцца прарокам усім: *"А вы сведкі Мае, гаворыць вам Іегова*

10. *Бог, [і]*⁷² *слуга Мой, якога Я выбраў Сабе. А таму вы будзеце*

11. *ведаць і верыць. Вось зразумейце самі сабе, што Я Бог ваи.*

⁷¹ Пропуск? Павінна быць цытата з Іс 37:20, дзе таксама сцвярджаецца адзінства Бога?

⁷² У рукапісе, відавочна выпадкова, на месца злучніка і інтэрпаляваны імператывы *слухай*. Гэтая інтэрпаляцыя падаецца ненаўмыснай таму, што яна робіць незразумелым наступны займеннік *przeto* "а таму".

8b (16); 8

1. *parada*⁷³ *mnū žādan najas̄t* 'učinūnī 'ālbū 'ūtwardzunī niht nabandza
2. *jā jas̄tam būg jahūwā namāš* 'ūproč mna žbāwicalā jāž 'ūpūwadzāla
m wām
3. 'izbāwa wāš 'idālam šlišāc wām žabī nabilū 'uwāš 'innaḡu būgā⁷⁴ tū
jāq pšā
4. Imā 'ūsīmnāštā mūwī q̄tūž būg 'ūprūč jahūwī q̄tūž nā nam 'ūprūč
5. *būgā nāšaḡu*⁷⁵ wpsālma dāwidūwaj piša wačtardzašca šuštaj tū člūwa
6. *q prāwa ščanšliwīj dū qūḡu šām pānbūg jas̄t haṅtliwīj* 'ā 'ūn taž 'ūfā
7. *jidinnamu pānū būḡu šwamu*⁷⁶ q̄tūž qūždiḡ tū člūwaq jāšna pišmū šwanṭa
8. mūža wadzac ža pān būg tih t̄rūjākih 'učanšniquw napūtrabūja 'a'ūwš
am ša zbrāna
9. 'inaḡca mac 'ūniḡ mālāḡijāšā proroqa rūzdžāl drūḡī 'uwiršu dza
10. *šūnṭim mūwī* 'āž jadinnī būža pān būg ... štwuril nāš⁷⁷ ḡdza
11. ž muwī 'azijāšā proroqa rūzdžāl čtardzašti čwārṭi wirš šušṭi
12. mūwī jāqū paršī tāq taž 'i'ūšātṅij 'ūproč mna būgā 'inšaḡu namāš
13. *jašli q̄tū mna pūdūbnī jas̄t naḡ mi* / 'ūdažwā 'ūčini 'ā jā taž 'ūznājm
ūja wām'ūd taḡu čāšu

⁷³ prada⁷⁴ BB, Is. 43:10–12 — 10. Wy świadkowie moi mowi Iehowa / y sluga moy ktoregom wybral / a przeto będziecie wiedzieć / y wwierzycie mi / y wyrozumiecie iż ia iestem / przedemną nie (ieft) utworzony Bog / y po mnie nie będzie. 11. Ia / ia (ieftem) Iehowa / a nie mażz oprócz mię zbawiciela. 12. Ia opowiedzialem a zbawilem y dalem słyfzeć / żeby nie było vwas cudze^o (Boga) /...⁷⁵ BB, Ps. 18:30 — Bo (a) kto Bog oprócz Iehowy / a kto skała okrom Boga našzego.⁷⁶ PsK, Ps. 146:5 — To człowiek prawie szczęśliwy, Komu sam Pan jest chętniwy; A on też tylko jednemu Ufa Panu Bogu swemu.⁷⁷ BB, Mal. 2:10 — Iżali nie ieden Bog stworzył nas:

8b (16); 8

1. Перада Мною ніхто не зроблены, альбо зацверджаны ніхто не будзе.

2. Я Бог Іегова. Няма акрамя Мяне збавіцеля. Я ж расказаў вам

3. і зба[віў]⁷⁸ вас і даў вам чуць, каб не было ў вас іншага Бога”. Гэта як пса-

4. льма васямнаццатая гаворыць: “Хто ж Бог, акрамя Іеговы, хто ж [скала]⁷⁹, акрамя

5. Бога нашага”. У псалме Давідавай пішацца, у [сто] сорок шостай: “То чала-

6. век сапраўды шчаслівы, да каго сам Пан Бог дабразычлівы, а ён таксама верыць

7. адзінаму Пану Богу свайму”. Хто ж... кожны чалавек ясна Святое Пісанне

8. можа ведаць, што Пан Бог гэтых траякіх супольнікаў не патрабуе, а наадварот, працівіцца

9. і не хоча мець іх. Малахіі прарока раздзел другі; у вершы дзя-

10. сятым гаворыцца, што: “Адзіны Божа, Пан Бог... стварыў нас”.

Калі

11. ж гаворыць Ісаі прарока раздзел сорок чацвёрты, верш шосты

12. (гаворыць)⁸⁰: “[Я] першы, [я]⁸¹ таксама і апошні. Акрамя Мяне Бога іншага няма.

13. Калі хто Мне падобны, няхай да Мяне адгукнецца⁸², а Я таксама наведамляю вам

⁷⁸ У рукапісе – “збаўлю”.

⁷⁹ Альбо [абаронца]. У рукапісе малазразумелае “на ім (?)”. Параўн. цытату 2 Sam. 22:32 > 7b:5–6, дзе слова *skala* “скала” заменена на “абаронца”. Гл. таксама 2.2.2.2. Змены экзэгетычнага характару.

⁸⁰ Памылковы паўтор выказніка *mūwī* “гаворыць” (гл. папярэдні радок).

⁸¹ У рукапісе – “Як першы, так таксама...”. Гл. 2.2.4.3. Змены (Замена старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучнымі польскімі словамі).

⁸² Літаральна – “няхай Мне зробіць водгук”.

9a (17); 9

1. 'ūd ʔaḡu čāṣu ḡdim pūṣṭānūwil lūd nā swāṭ cū mā bīc 'icū prijda 'ūw
2. šitkim wām 'ā wī ʔaḡu nabūjicaśa wśāq jā wām 'ūznājmilam warniqā
m ṣwujim 'idālam
3. wām šlišac praḡ piśmū mūja ža jā jaṣṭ būḡ wāš 'ūproč mna būḡā namāš
4. mūcnaḡu⁸³ 'inawam čamū ci 'učanś[ni]ci ʔrujāka na'ūdḡiwāli do walm
ūžnaḡu šlūwā būžāḡu
5. znāc jim ʔaḡu 'učanśnictwā napriḡnāju jāq pān jazūš 'iṣām znāwśa dū ʔaj
6. nawādūmūsci wmāṭa'ūšūwim rūdzala wadwā(dza)ṣṭim čwāṭim 'ūw
iršu
7. ʔracim ḡdī ḡū piṭāli 'učnūwa 'ūṣqūnčana swāṭā 'i'ūprijscu jaḡu 'ū
8. dpūwadzāl wṭim ža rūdzala 'ūwiršu ʔridzaṣṭim šūṣṭim raql pān jazūš
9. 'āla 'ū ʔim dnu nawam 'ijaḡu wśaḡmūḡūncāḡu {w} būḡā widzanjā niḡṭ
nawa 'āni 'ānijūlūwa
10. nabaška 'āni prorūki z[a]mška⁸⁴ jāq raql pān jazūš najadan jā nawam
'āla niḡṭ nawa
11. ʔilqū šām pān būḡ jadinni jadan⁸⁵ pānbūḡ mūwi jā nawinūja ʔiḡ 'učin
quw ʔilqū
12. ʔiḡ šāmiḡ naduwārquw winūja piśmū śwanṭa 'ūpāčna prawrācājūḡ
ḡwāṭam
13. jadinūṣṭwū būža nā 'učanśniki cūngnūḡ qṭūraḡū ʔū šlūwā 'učanśnici
mūcna

⁸³ BB, Is. 44:6–8 — 6. *Ia pierwszy ia też ostateczny / a oprócz mię niemasz Boga 7. A (ieśli mi) kto podobny / niech się ozowie / y opowie / niech mi też porządek ozmaymi od (onego czasu) gdym postanowił lud (na) swiecie / y co (ma) być / y co przyidzie niech mi to oznaymią. 8. Nie boycie się ani się lękaycie / aza nie tedyż dałem ci słyżeć y oznaymiałem: y wy mi (fami) świadkami / aza iest Bog oprócz mnie / niemasz też mocnego...*

⁸⁴ BB, Mt. 24:36 — *Ale o tym dniu y godzinie nikt niewie / ni aniołowie niebiescy / tylko ociec moi sam.*

⁸⁵ Каментар-пераказ да папярэдняга верша.

9а (17); 9

1. ад таго часу, калі Я паставіў люд на свет, што мае быць, і што прыйдзе; пра

2. ўсё вам⁸⁶. А вы гэтага не бойцеся⁸⁷, Я ж вам наведаміў, вернікам Сваім, і даў

3. вам чуць праз Пісанне Маё, што Я Бог ваш і акрамя Мяне Бога няма

4. моцнага". І не ведаю я, чаму гэтыя траякія суполь[ні]кі не адзываліся на вяльможнае слова Божае.

5. Відаць ім гэтага супольніцтва не прызнаць. Як Пан Езус і сам прызнаваўся ў гэтым

6. няведанні ў Мацвеевым раздзеле ў два[цца]ць чацвёртым у вершы

7. трэцім, калі яго пыталі вучні пра сканчэнне свету і пра прышэсце яго. Ад-

8. казваў ён у гэтым жа раздзеле ў вершы трыццаць шостым. Сказаў Пан Езус:

9. "Але пра той дзень я не ведаю, і Яго, усемагутнага Бога, бачання ніхто не ведае, ні анёлы

10. нябесныя, ні прарокі зямныя". Як сказаў Пан Езус: "Не адзін я не ведаю, але ніхто не ведае.

11. Толькі сам Пан Бог адзіны. Адзін!". Пан Бог гаворыць: "Я не абвінавачваю гэтых учынкаў"⁸⁸,

12. толькі гэтых самых недаверкаў абвінавачваю"⁸⁹. Святое Пісанне няправільна пераварочваюць, гвалтам

13. адзінства Божае на супольнікаў цягнуць, слову якога супольнікі моцна

⁸⁶ Відавочна інтэрпаляваная фраза "пра ўсё вам" з'яўляецца ўдакладненнем да слоў "наведамляю вам" (8b:13).

⁸⁷ У рукапісе – "не баіцеся".

⁸⁸ Павінна быць 'уць[анśні]қиу "супольнікаў"?

⁸⁹ Цытата неідэнтыфікаваная. Гл. 2.2.1.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц прадмовы і першага твора.

9b (18); 10

1. *šazbrānājūṅ cū wruḏdzala čwārṭim piša 'ū'āwānalī māṭa'ū*

2. *šūwaj ṭāq pūqāzūja ġdi bīl pūqušūnī pān jazūš 'ūd djā*

3. *blā ṭadī mū raql pān jazūš 'idz prač šaṭāna nāpišānū ža jā būḡu ṭwa*

4. *mū 'iṣwamū qlānāmśa 'iqlānāciśa bandu 'ā ṭi jamū jadinamū ṣlūžic*

5. *nabandzaš⁹⁰ pūṭim jašča ṣṭaḡu māṭa'ūšā wruḏdzala dwodzaṣṭim 'uwir*

šu

6. *dwodzaṣṭim 'ūśmīm mūwī pān jazūš jā jaṣṭam ṣin čluwači naprišadl*

7. *jā pū ṭu 'ābimna ṣlūžunu 'ālbū ṣlūžic qūmū qazāl⁹¹ bū 'ūpānu jazūšū*

wi

8. *piša wruḏdzala čṭardzaṣṭim ṭāq ṣṭūjī 'uwiršu dwudzaṣṭim ṭracim piša*

ṭaḡu ž

9. *māṭa'ūšā pān jazūš wšadl nā ġūrā 'ūšūbnū mūdlicśa pānū būḡu⁹² wrū*

10. *zdzala dwodzaṣṭim pūṭim 'uwiršu ṭridzaṣṭim śūdmīm ṭaḡu māṭa'ūš*

ā raql

11. *pān jazūš du ṣwujih 'učnuw śūndzca wī ṭū 'ajā 'ūdšadši pūmūdlanśa*

12. *pānu būḡu⁹³ ṭadī ṭū ṣṭūnt 'ūṭim jāwna wadzac ṭrabā ža ṭū na'učanśniq*

bil

13. *pānū būḡu dū būṣṭwā ṭilqu ṣlūḡūṅ būžim pan jazūš 'iwmārquwim*

rūzdzala

⁹⁰ BB, Mt. 4:10 – *Idz za mną Szatanie. Napifano bo / Panu Bogu twe" kłaniać się będziez / y iemu iedne" służyć będziez.*

⁹¹ BB, Mt. 20:28 – *Iako syn czlowieczy nie przyzedł aby mu służono / ale służyć /...*

⁹² BB, Mt. 14:23 – *... wszedł na górę ofobno modlić się.*

⁹³ BB, Mt. 26:36 – *Siedzcie tu / afz odziedzzy pomodłę się tam.*

9b (18); 10

1. працівяцца. Што ў раздзеле чацвёртым пішацца, у Евангеллі Мацве-

2. евым так паказваецца, калі быў спакушаны Пан Езус д'я-

3. блам, тады яму сказаў Пан Езус: *“Ідзі прэч, Шатане, напісана ж, што я Богу твай-*

4. *му і свайму кланяюся і кланяцца буду, а ты яму, адзінаму, служыць*

5. *не будзеш”*. Потым яшчэ з гэтага Мацвея ў раздзеле дваццатым,

6. у вершы дваццаць восьмым гаворыць Пан Езус: *“Я сын чалавечы. Не прыйшоў*

7. *я для таго, каб мне служылі, альбо служыць каму загадаў”*. **Бо пра Пана**

8. Езуса пішацца ў раздзеле саракавым⁹⁴; так стаіць у вершы дваццаць трэцім (пішацца)⁹⁵ гэтага ж

9. Мацвея: *“Пан Езус узышоў на гару асобна маліцца Пану Богу”*. **У раз-**

10. **дзе** дваццаць пятым у вершы трыццаць сёмым⁹⁶ гэтага Мацвея сказаў

11. Пан Езус сваім вучням: *“Сядайце вы тут, а я, адышоўшы, намаляюся*

12. *Пану Богу”*. Такім чынам, адсюль пра тое яўна ведаць трэба, што не супольнік ён быў

13. Пану Богу ў боскасці, толькі слугой Божым (Пан Езус). **І ў Маркавым**

⁹⁴ Блытаніна паміж сугучнымі лічэбнікамі – спасылка на Mt. 40:23 (у гэтым Евангеллі ўсяго 27 раздзелаў), пры цытаце з Mt. 14:23.

⁹⁵ Памылковы паўтор выказніка.

⁹⁶ Пасля спасылкі на Mt. 25:37 прыводзіцца цытата з Mt. 26:36.

10a (19); 11

1. rūdzala dwonāṣṭim 'uwiršu dwodzaṣṭim 'ūsmīm puwādāl ṣām
2. pān jazūṣ ṣlūḥāj 'izrā' alū pān būḡ nāṣ jaṣṭ jadinnij ṣṭwurical⁹⁷
3. ṭadī ṭū jāśna 'ūṭim wadzac mūža qaždij člūwaq 'iž pān jazūṣ
4. žādnaḡu būṣṭwā 'i['u]čansničṭwā nā śaba naqlādna 'āla 'i'uw
5. ṣam zbrānālśa ṭaḡu mūcnu qṭūra ṭū nā naḡu ḥraścāna ḡwālṭam qlā
6. dnu jāqu ṭū pūqāzūja wrūdzala dzaśunṭim w'awānalī mārqu
7. waj 'uwiršu śadmināṣṭim piša naqṭūra ḥraścāna zābažālši mū d
8. rūḡā raql dū naḡu 'učicalu dubrij cū 'učin 'inā' ūč nāṣ 'ābismi
9. 'ūṭrimāli žiwuṭ wačnī ṭadī jim ṭāq pān jazūṣ raql nā cū wī mna
10. zūwaca dūbrim niḥṭ 'inšij najaṣṭ dubrim ṭilqū ṣām pānbūḡ jadinnī⁹⁸
11. 'ā 'ūṭū ṭaž duwudzilī jākaḡu būṣṭwā 'ālbū jākaḡ 'ūṣṭāwi nā pānā jazūṣā
12. du ṭaḡu ḥraścijāna warūṅ waśaḡmūcnī 'ucac wśaḡmūcnī ṣin 'apān jazūṣ
13. žādnaḡ wśaḡmūcnūsci namāl priqlādūm wirsu čwārṭim wrūdzala mā

⁹⁷ BB, Mk. 12:28 – ... / słuchaj Izraelu / Pan Bog nasz pan jeden jest.

⁹⁸ BB, Mk. 10:17–18 – 17. A wyzedzły wdrogę / niektory przybieżawfzy y pokłoniwfy się mu / spytał go / wczycielu dobry / co wczynię abych żywot wieczny odziedziczył. 18. A Iezus mu rzekł / Co mię zowiedz dobrym: Nikt dobry / tylko jeden Bog.

10a (19); 11

1. раззеле дванаццатым, у вершы дваццаць восьмым паведаміў сам

2. Пан Езус: *“Слухай, Ізраіль, Пан Бог наш – адзіны стваральнік”*.

3. Такім чынам, ясна пра тое ведаць можа кожны чалавек, што Пан Езус

4. ніякай боскасці і супольніцтва на сябе не накладае, але, наад-

5. варот, працівіўся таму моцна, што на яго хрысціяне гвалтам накла-

6. даюць. Як паказваецца ў раззеле дзясятым у Евангеллі Марка-

7. вым; у вершы сямнаццатым пішацца: *“Не[йкі] хрысціян[н]⁹⁹, за-
гарадзіўшы яму да-*

*8. рогу, сказаў яму: “Настаўнік добры, што-небудзь зрабі і навучы
нас, каб мы*

9. атрымалі жыццё вечнае”. Тады ім так Пан Езус сказаў: *“Навош-
та Вы мяне*

*10. называеце добрым. Ніхто іншы не добры, толькі сам Пан Бог
адзіны”*.

11. А вось яны таксама даводзілі нейкую боскасць альбо нейкі закон Пана Езуса.

12. Да таго, хрысціяне веруюць ва ўсемагутнага Айца, усемагутнага Сына¹⁰⁰, а Пан Езус

13. ніякай усемагутнасці не меў. Прыкладам, [у] вершы [другім у] чацвёртым раззеле Ма-

⁹⁹ У рукапісе – *“некаторыя хрысціяне”*.

¹⁰⁰ Фраза “ўсемагутнага Айца, усемагутнага Сына” вылучаецца сваёй моўнай архаічнасцю (гл. 1.3.1.1. Назоўнікі мужчынскага роду. Вінавальны склоп адзіночнага ліку.). Можа быць, гэта цытата з іншай крыніцы або ўстойлівы выраз. Адсутнасць згадкі пра Святы дух прымушае ўспомніць пра двубожнікаў, якія верылі толькі ў Бога-Айца і Бога-Сына (Mierzyng 1913, p. 25).

10b (20); 12

1. ʔa'ušūwīm ǵdī pūścil čʔardzaśca dnaj 'āniwancaj 'ānimnaj ʔilqū ʔāq
2. jāqū 'inšja prorūci jāqū 'ādām wjardāna čʔardzaśca dnij jāqū mūjažš¹⁰¹
3. nā šināj ǵūra čʔardzaśca dnij jāqū 'iljāš nā ʔar¹⁰² ǵūri čʔardzaśca dnij
4. ʔāq ža dānijal nā ʔaj ǵūra zāḥūrūwaj pūścil dāja wām wadzac
5. parših qrūlūw 'ūwiršu šuštim 'iwdzawaʔnāštim mūwī jāqū 'inša
6. prorūci pūścili 'ālizauš 'izahḥal qūždij ših pūścili pū ʔāq wala
7. 'ā čʔardzašʔaǵu dnā lāqnūl 'iprāǵnūl najāq w{šmḥ}šahmūǵūncī 'āla
8. jāqū namūcnī 'iṭām ʔaž nawala bilū wšahmūcnūšci ǵdī wudzil djābūl
9. pū wiškiḥ ǵūrāḥ jāqū hraścijāna šʔānūwili wārā nā ščica qū
10. šcalnim žnāc ža 'ūn būšʔwā mālū māl ǵdza 'iṣām naḥcāl cū
11. širaj čwārṭi rūzdžāl māṭa'ušūwij piša nadušqunālūšc
12. wašahmūcnūšci 'iṭū cū {jašʔ}¹⁰³ wadwādzaštim rūdzala māṭa'ušūwim
13. ʔāq piša ǵdi ǵū prūsilā jādānā nawāšʔā māṭqa {ʔāq} 'ušinī šwuja

¹⁰¹ mūj[žaš]

¹⁰² ʔa[j]? Аднак, таксама вельмі верагодна, што тут ужытае арабскае слова طور [ʔūr] “гара”, якім у Каране называецца Сінай (параўн. Klucz do ǵaju 2000, p. 90).

¹⁰³ У сказе ўжытыя два выказнікі: “ёсць” і “пішацца”. Хоць гэта і нельга назваць паўторам у літаральным сэнсе слова, мы ўзялі другі выказнік у адпаведныя дужкі і не сталі адлюстроўваць яго ў перакладзе. Гл. 1.4.2.11. Плеснастычныя паўторы.

10b (20); 12

1. цвеевым¹⁰⁴, калі ён пасціў сорок дзён, ні болей і ні меней, толькі так,

2. як іншыя прарокі, як Адам у Ярдане сорок дзён¹⁰⁵, як Майсей

3. на гары Сінай сорок дзён¹⁰⁶, як Ілля на гэта[й] гары сорок дзён¹⁰⁷,

4. таксама Даніэль на гэтай гары Захаравай пасціў¹⁰⁸. Дае вам ведаць

5. Першых каралёў;¹⁰⁹ у вершы шостым і ў дзевятнаццатым гаворыцца¹¹⁰ як іншыя

6. прарокі пасцілі – Елісей¹¹¹ і Заххал¹¹². Кожны з гэтых пасціў так шмат,

7. а саракавога дня ён жадаў есці і прагнуў не як усемагутны, але

8. як нямоцны. І там таксама не шмат было ўсемагутнасці, дзе вадзіў д’ябал

9. па высокіх гарах. Як хрысціяне ставілі веру на верхавіне ка-

10. сцельнай¹¹³. Відаць, што ён боскасці мала меў, калі і сам не хацеў.

Яшчэ

11. шырэй чацвёрты раздзел Мацвеевы піша – недасканаласць

12. ва ўсемагутнасці! І тое, што ў дваццатым раздзеле Мацвеевым

13. так пішацца, калі яго прасіла адна жанчына-маці за сыноў

¹⁰⁴ ВВ, Mt. 4:2.

¹⁰⁵ Пра пост Адама ў Ярдане гл. 2.2.1.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц прадмовы і першага твора.

¹⁰⁶ Гл. ВВ, Ех 34:28; Deut. 9:9, 18.

¹⁰⁷ Гл. ВВ, 1 Reg. 19:8.

¹⁰⁸ Іншы магчымы варыянт разумення назвы – “За (гарой) Харэў (= Сінай)”. Пост згадваецца ў Кнізе Даніэля (Dn. 9:3; параўн. 10:2–3 і 1:5–15), аднак ні ў іудзейскай, ні ў хрысціянскай традыцыі мы не змаглі знайсці звестак пра пост Даніэля на гары.

¹⁰⁹ Скажоная назва Першай кнігі Царстваў?

¹¹⁰ Спасылка неідэнтыфікаваная. Магчыма, маецца на ўвазе 1 Reg. 19:8? Гл. заўвагу 107.

¹¹¹ У Бібліі наўпрост не гаворыцца пра тое, што Елісей пасціўся, аднак пост Елісея згадваецца, напр., у творах Яна Хрызастома: “пост зрабіў Елісея галоўным прарокам” (Златоуст, с. 1346).

¹¹² Імя неідэнтыфікаванае. Параўн. ... / *y poniesiesz nieprawość domu Iehudy czterdzieści dni* / ... (ВВ, Ez. 4:6) і імя прарока Езэкіэля (гл. Слоўнік).

¹¹³ Параўн. ВВ, Mt. 4:5 – *Tedy wziął go dyabel do świętego miasta / y postawił go na szczycie kościelnym* /... Гл. таксама ВВ, Lk. 4:9 – *Y wiodł go do Ieruzalima y postawił go na szczycie kościelnym* /...

11a (21); 13

1. *ṣwujā pānā jazūṣā 'ā 'ūn jaj raql cū ḥcaš čagū žūndāš čagū*
2. *prūšiš 'unā raqlā proša pāna 'ūṣīni mūja 'ābī ci dwā ṣinūwa*
3. *bili jadan pū prāwici 'ā drūgi pū lawici 'ūqrūlawṣṭwa ṭwujim nā ṭu*
4. *jaj pān jazūṣ 'ūdpūwadzāl nawaca ṣāmi čagū žundāca 'iprūšica śadzac*
5. *pū prāwici 'ālbū' pū lawici najasṭ ṭū mūjā rač dāc 'āla ci banduṣ*
6. *śadzac qṭūrim ṣām pān būg nāgū[ṭu]wāl¹¹⁴ 'āla ṭā ṣprāwā pilnu wšahmū*
7. *cnūšci pūṭrabūwālā cāl[u]¹¹⁵ jazūṣūwaḡū' nic nanālaži jāqū ḥrašcijā*
8. *na wimuwqa mājūṣ bū ṭrabā bi bilā nā wšahmūcnūšci pilnū ḡdii¹¹⁶ raql*
9. *pān jazūṣ frā[ṣū]nliwā dušā mūjā 'āž du śmarci ṭrwāc mūša ṣlišca*
10. *ṭū zamna 'ipūṣṭūnpiwši mālū pād nā ṭwār ṣwuj mūdlnūcśa du w*
11. *šahmūcnaḡū būḡa nižli ṣām mūcnī ḡdī raql būža mūj jašli jā ṭwuj*
12. *jasṭ praman/mi šāṭā mūjā wšāq ža najāqu jā ḥca 'āla jāqū ṭi [ḥ]ca[š]¹¹⁷ 'i*
13. *ṣtūnt nādzažā ḥrascijānśqā wṭaj šahmūcnūšci bārzdū mālā 'iṭū*

¹¹⁴ BB, Mt. 20:21–23 – 21. *On zaś rzekł iey: Co chceŝ. Ona zaś mowi iemu: Rzecz aby ŝedzieli ci dwa ŝynowie moi / ieden po prawicy twoiey / a ieden po lewicy / w kroleŝtwie twoim. 22. Odpowiedaiąc zaś Iezus rzekł: Nie wiecie czego proficie... 23. ... / ale ŝedzieć po prawicy moiey y po lewicy moiey / nie ieŝt moia (rzecz) dać / ale ktorym nagotowano od oycā moiego.*

¹¹⁵ Або cāl[a]. Пасля літары Ѡ (l) адсутнічае дыякрытычны знак. Рэканструкцыя гіпатэтычная.

¹¹⁶ [gdī]

¹¹⁷ BB, Mt. 26:38–39 – 38. *Fraŝowliwa ieŝt duŝa moia aŝ do ŝmierci trwaycie tu y czuycie zemną. 39. Y poŝtapiwŝy mało padł na thwarz ŝwoię modląc ŝię y mowiąc: Oycze moi / ieŝli možno ieŝt niech przeidzie odemnie czaŝa ta / wŝakże nie iako ia chcę / ale iako ty.*

11а (21); 13

1. сваіх (Пана Езуса¹¹⁸): “А ён ёй сказаў: “Што хочаш, чаго жадаеш, чаго
2. просіш?”. Яна сказала: “Прашу пана за сыноў маіх, каб гэтыя два сыны
3. былі адзін на правай руцэ, а другі на левай руцэ ў каралеўстве тваім”. На гэта
4. ёй Пан Езус адказаў: “Не ведаеце самі, чаго жадаеце і просіце. Сядзець
5. на правай руцэ альбо на левай руцэ – не мая гэта рэч даць, але тыя будуць
6. сядзець, якім сам Пан Бог прыга[та]ваў”. Але гэтая справа пільна ўсема-
7. гутнасці патрабавала. Цалк[ам] Езус[у]¹¹⁹ нічога не належыць, як хрысція-
8. не адгаворку маюць, бо трэба яна б была на ўсемагутнасці пільна, калі сказаў
9. Пан Езус: “Зане[па]коеная душа мая, ажно да смерці трываць мушу. Чуйце¹²⁰
10. тут са мною”. І адышоўшы трохі, паў на твар свой, молячыся ўсе-
11. магутнаму Богу, (мацнейшы, чым сам), калі сказаў: “Божа мой, калі я Твой,
12. памянай мне [чашу маю]¹²¹. Аднак жа, не як я хачу, але як Ты хочаш”. І
13. адсюль надзея хрысціянская ў гэтай усемагутнасці вельмі малая. І тое

¹¹⁸ Пра сказы з падвойнымі дапаўненнямі гл. 1.4.2.11. Плеанастычныя паўторы.

¹¹⁹ У рукапісе прыметнік – “Езусавага”. Тэкст пашкоджаны. Параўн. два іншыя ўжыванні дзеяслова *naležeć* “належаць” у гэтым творы (6b:9; 30a:12). У абодвух выпадках гэты дзеяслоў ужыты з прыслоўем *nis* “зусім” і прыназоўнікам *do* “да”, які тут адсутнічае.

¹²⁰ Гл. 2.2.3.3. Замены (Замены дзеля імкнення да большай яснасці або выразнасці).

¹²¹ У рукапісе – “адзенне моё”. Пра магчымыя прычыны замены гэтых знакамітых слоў Ісуса гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумнення ідыяматычных выказаў).

11b (22); 14

1. jāq pūwadzac ža pān jazūš zā nāš dālśa wmančic jāqū wiqlā
2. dāc ža tū dālśa mančic 'ālbū pūzwulanna čijū bilū mančic ġdi raql
3. *naḥ pramani šāṭā mūjā¹²² 'ipuwṭūra 'ūdšadši mūdliša mūwanc*
4. 'āla pāna mūj jašli namūžaš pramanic ṭija čāši mna jādnu 'ābim
5. *jūḡ zbil naḥśa bandza wulā ṭwujā¹²³ ṭadī ṭāka prūzbā qūždī*
6. znāš činami ġdī wnaščanścā pū pādnamu¹²⁴ 'ipū ṭriqruc mūdliša
7. 'iprūsil pānā būgā 'ābi nadūpūscil ġū nā ṭa manki ṭadī jūž zā ṭan
8. čāš 'učanśnicṭwā mālū bilū ġdī wulāl du pānā būgā janžikam 'ibrajskim
'iraq
9. ṭāq 'ālaji 'ālaji lāmā zābaqšānī būža būža čamū mi 'upūscil¹²⁵ cū ṭu
dlā būga
10. ža tū na'ūbācū ḥraścijāna ṭaḡu jašli pān jazūš cū nā drūga prorūki
11. māl jašli ḥūrīḥ ṭranduwātiḥ lačil tū mūcūḡ būžun 'ā našwūjū
12. tū cūdā pūqaziwāl tū mūcūḡ būgā 'ābrāhāmūwaḡu 'apū
13. **štūluw dzaja wadwādzaśca wṭūrim ruždžala wwiršu 'ūśimnāštīm**
ṭāq piša

¹²² BB, Mt. 26:39 – ... *niech przeidzie odemnie czafza ta...*

¹²³ BB, Mt. 26:42 – *Za się powthore szedšy modlił się mówiąc: Oycze moy / iesli nie-
možno tey czafzy przeminąć odemnie iedno abym iq pił / niech będzie wola twoia.*

¹²⁴ [j]ādnamu

¹²⁵ BB, Mk. 15:34. *Eloi / Eloi / Lamma sabachthani: co się wykłada / Boże moy / Boże
moy / czemuś mię opuścil; параўн. Mt. 26:46.*

11b (22); 14

1. як сказаць, што Пан Езус за нас даўся замучыць? Як тлума-
2. чыць, што ён даўся мучыць, альбо дазвол чый быў мучыць, калі ён сказаў:
3. “Няхай памяняе [чашу]¹²⁶ маю. І другі раз адышоўшы, маліўся, гаворачы:
4. “Але Пане мой, калі Ты не можаш памяняць [той чашы]¹²⁷ мне, толькі каб я
5. яе [піў]¹²⁸, няхай будзе воля Твая”. Такім чынам, такую¹²⁹ просьбу кожны
6. з нас робіць, калі ў няшчасці. Па адным <разе> і тройчы ён маліўся
7. і прасіў Пана Бога, каб Ён не дапусціў яго на гэтыя мукі. Такім чынам, ужо за тым часам
8. супольніцтва мала было, калі ён заклікаў Бога на габрэйскай мове¹³⁰ і сказаў
9. так: “Элагі, Элагі, ляма швактані – Божса, Божса, чаму Ты [мяне]¹³¹ пакінуў”. Што гэта да Бога,
10. так не ўбачаць хрысціяне таго. Калі Пан Езус чым-небудзь перавышаў іншых праро-
11. каў¹³², калі ён хворых, пракажонных лячыў, то моцай Божай; а не сваёй;
12. <калі> той цуд паказваў, то моцай Бога Абрагамавага. Дзеі Апос-
13. талаў, у дваццаць другім раззеле, у вершы васямнаццатым

¹²⁶ У рукапісе – “адзенне”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення ідыяматычных выказаў).

¹²⁷ У рукапісе – “тыя часы”. Гл. тамсама. Захаванне займенніка ж. р. адз. л. “яе” (11b:5) сведчыць пра позні характар гэтай змены.

¹²⁸ У рукапісе – “збыў” або “разбіў”. Тамсама.

¹²⁹ У рукапісе – “такія”? Гл. заўвагу да 1.3.2. Прыметнік (Вінавальны склон адзіночнага ліку жаночага роду).

¹³⁰ На самой справе наступныя словы Ісуса з’яўляюцца перакладам на арамейскую мову Ps. 22:2.

¹³¹ У рукапісе – “мне”.

¹³² Літаральна – “меў на іншых прарокаў”. Магчыма, што замест прыназоўніка “на” павінен быць “над”. Параўн. *mieć nad kogo* = *przewyższać* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–). Пропуск [d] можа быць патлумачаны тым, што з гэтага гука пачынаецца наступнае слова – *druğa* “іншых”.

12a (23); 15

1. ʔāq piša ʒa pān jazūš našwujūn ʔū mūcuŋ lačil¹³³ 'inša proroci

2. 'ā mānūwica 'alīzauš wilačil nāhāmānā nawilačūnaġu {nawilačūnaġu}

nalaqā

3. rʃʔwam 'āla prorūčʔwam waduwwum 'acū ša ʔqna ʒa pān jazūš

4. ślapih widzūncimi činil wancā ʔaġu činil 'ālīzauš pū k[i]lqū ʔisancaj lū

5. dzaj ślapimi ʒārāziwši priwud jih du qrūlā 'izrā'ilśkaġu ʔadī 'i

6. ʒnūwu jim praʒ mūdliʔwā šwujā wzruq {jim} priwrūcil 'ā jaśli pān

7. jazūš mārʔwih 'ūʒiwāl ʔūʒ činil 'ihaljāš proroq praʒ

8. mūc bū[ʒū]ŋ 'ūʒiwāl ʔūʒ činil 'i'ālāzauš proroq 'ābū cū

9. 'inawancaj 'icūdūwnajša cūdā bili šʔūrih ʔilqu jadnā nājwanqšā

10. cūdā bilū ġdī jadnaġu mārʔwaġu prinaśūnu dū ġrūbu 'alīzaušuwaġu

'iqazā

11. nā ʔaġu z¹³⁴ mārʔwaġū dūlūʒic du qūncuj¹³⁵ 'alīzaušūwih ʔadī

12. ʔan mārʔwij 'ūʒil 'i'ūʒtāl nā nūġī 'ipūšad jāqūbī niġdi

13. nahūruwāl jaśli mālūścū hlabā lūdzaġ 'ūčanʃtuwāl ʔadī ʔū

¹³³ Псеўдацытата або алюзія на Act. 10:38 (BB: *Jezusa z Nazaretu iako go pomazal Bog duchem świętym y mocą / który przechodził dobrze działając y vzdrawiając wszystkie orpanowane od diabla / iż Bog był z nim*)? Хоць патлумачыць, як 22:8 ператварылася ў 10:38, дзе супадае толькі апошняя лічба, вельмі складана.

¹³⁴ ʔaġu[ʒ]

¹³⁵ qū[ś]c[a]j

12а (23); 15

1. так пішацца, што *Пан Езус не сваёй то моцай лячыў*. Іншыя прарокі,
2. а менавіта Елісей вылечыў Нагамана невылечнага¹³⁶ не ле-
3. камі, але прароцтвам...¹³⁷ А што датычыцца <таго>, што Пан Езус
4. сляпых відушчымі рабіў, больш за тое рабіў Елісей¹³⁸. Па некалькі тысяч лю-
5. дзей, сляпымі, заразіўшы¹³⁹, прывёў іх да караля ізраільскага. Такім чынам,
6. ён зноў ім праз малітву сваю зрок вярнуў. А калі Пан
7. Езус мёртвых ажыўляў, тое самае рабіў і Ілля прарок¹⁴⁰ – праз
8. моц Бо[жа]ю ажыўляў. Тое самае рабіў і Елісей прарок¹⁴¹, а можа яшчэ
9. і болей! І цудоўнейшыя цуды былі, з якіх толькі адзін найвялікшы
10. цуд быў, калі аднаго мёртвага прынеслі да магілы Елісеевай і зага-
11. далі гэтага ж мёртвага палажыць да касцей Елісеевых¹⁴². Тады
12. гэты мёртвы ажыў і ўстаў на ногі і пайшоў, быццам ніколі
13. не хварэў. Калі ён крыхой хлеба людзей пачаставаў, тады гэта

¹³⁶ Гл. ВВ, 2 Reg. 5.

¹³⁷ У рукапісе – *waduwm*. Значэнне не вызначанае; верагодна слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка.

¹³⁸ ВВ, 2 Reg. 6:18–23.

¹³⁹ Параўн. ВВ, 2 Reg. 6:18 – *zarazil ie slepotu...*

¹⁴⁰ ВВ, 1 Reg. 17:17–22.

¹⁴¹ ВВ, 2 Reg. 4:32–35.

¹⁴² ВВ, 2 Reg. 13:21.

12b (24); 16

1. 'ihaljāš činil šnūwuwudwā¹⁴³ cū ʔilqu priḡārśc mūnki mālā 'ā ʔru
2. ḡa wazbāna 'ūliwi qṭūraj ʔū qādzi 'iwzbāna 'ūliwā wšīʔaq ḡlū
3. dnij čāš na'ūbīwālā hujna prišporālā ʔūž činil 'ālizauš
4. proroq 'izzūnim proro[kam]¹⁴⁴ ʔwun ʔwun cū māl dzaca
5. šwujā wnawulā dlužnikam ʔāpradāl ʔadī mūwī ʔūn dū žūni
6. šwujaj māšlī cū wdūmu šwujim 'unā raqlā namāš nic ʔilqu
7. wanuwlici¹⁴⁵ ʔwujaj jašʔ 'ūliwī ʔruḡā wazbāna 'ūn raq 'idz pruš
8. šūba nāčinā wšūnśādūw wawšīʔkih ʔwujih ʔadī 'ūnā {ʔadī
9. 'ūnā} mālā šūba prūšic nāčinā prūžnaḡu wanc ʔadī šṭaḡu
10. ʔbānā nālajaš wṭa nāčinā 'iṭāq wšīʔka nāčinā ʔjadnaḡu ʔbānā nā
11. liwši prorūquwi 'ūznājmilā qṭūrij ʔū jaj 'ūqāzāl ʔū
12. špradāc 'ā dlužnikam pūšplācāc 'ā 'ūšṭāʔkam žaci¹⁴⁶ žiwic
13. bandzaš¹⁴⁷ ʔadī ʔāq wala proruquw pūqāziwāli 'āla būḡāmi ša načinili

¹⁴³ [wdu]wā або [ʔnawāšṭā wdu]wā. Гл. ВВ, 1 Reg. 17:10 – *niewiaŝta wdowa*.

¹⁴⁴ Літары ك (kam) сцёртыя, ледзь бачныя.

¹⁴⁵ [unawulni]ci

¹⁴⁶ [dz]aci

¹⁴⁷ ВВ, 2 Reg. 4:1–4, 7 – 1. *Tedy ʒona iedna z ʒon ŝynow prorockich wołala do Elizeufza rzekāc / ŝluga troy maʒ moy zmarł / a ty wieŝ iʒ ŝluga troy był boiācy ŝię Iehowy / a (teraz) lichwiarz przyŝedel wziāc dwoie dzieci moich ŝobie za niewolniki. 2. Y rzekl do niey Elizeufz / coŝci pocznę: Powiedz mi / co ieŝt v ciebie wdoʔ: A (ona) rzekla / niemaŝ v niewolnice troy doma nic chyba ŝlafza oliwy. 3. Y rzekl / idz naproŝ ŝobie naczynia v obcych v wŝzech ŝaŝiad twoich / naczynia proʒnego /... 4. ... / wiec naleieŝ do wŝzego naczynia onego / a pelne odŝtawiać będzieŝ. 7. Y przyŝela / a powiedziała meʒowi Boʒemu / y rzekl / idz / przeday (te) oliwę / a wroć lichwiarzom twoim a ty (ŝama) y ŝynowie troy ʒywcie ŝię oŝtankiem.*

12b (24); 16

1. і Ілля рабіў з [жанчынай-удавой], што толькі прыгаршчы мукі мела [ў кадзі] і тро-

2. хі ў збане алівы; [у] кадзі якой [мука] і ў збане аліва ўвесь галод-

3. ны час не ўбывала, шчодрa павялічвалася¹⁴⁸. Тое самае рабіў Елісей

4. прарок [з жонкай (?) прарока, што мела]¹⁴⁹ дзяцей

5. сваіх у няволю пазычальнікам прадаць. Тады гаворыць [ён]¹⁵⁰ жонцы

6. [яго]¹⁵¹: “Ці маееш ты што-небудзь у доме сваім?”. Яна сказала: “Няма нічога, толькі

7. ў нявольніцы тваёй ёсць алівы трохі ў збане”. Ён сказаў: “Ідзі, прасі

8. сабе посуд у суседзяў ва ўсіх тваіх”. Тады яна

9. мела прасіць сабе посуд парожні. “Вось тады з гэтага

10. збана нальеш у гэты посуд”. І так увесь посуд з аднаго збана на-

11. ліўшы, прароку наведаміла, які ёй указаў гэта

12. прадаць і пазычальнікам заплаціць. “А рэштай дзяцей карміць

13. будзеі”. Тады так шмат прарокаў паказвалі, але багамі сябе

¹⁴⁸ Радкі 12a:13–12b:3 з’яўляюцца скарачаным пераказам ВВ, 1 Reg. 17:10–16.

¹⁴⁹ У рукапісе – “І з Зонім прарокам. Звон, Звон, што меў...”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Пераўтварэнне агульнага назоўніка ў імя ўласнае).

¹⁵⁰ У рукапісе – “Зон”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Пераўтварэнне агульнага назоўніка ў імя ўласнае).

¹⁵¹ У рукапісе – “сваёй”.

13a (25); 17

1. načinil[i] namali cū pān jazūš cūdā činil našwūjū tū mūcu bū[žū]ŋ mū
2. cūŋ činil jāqū tū jāšnūśc pāqāzū[ja] jāwna māta'ušūwī 'āž
3. ġdī mālūŋ tū t̄lūščūŋ qārmic tađī tū činil māta'uš zabrāwši
4. 'ūnī śam ḥlabūw dū qūpī wprud nāṭṭim ḥlabam pānu būgu mūdliśa
5. 'idzanki mū 'uddāwāl zāčim taġu ḥlabā štalā nā ta ludzi jāwnū nā niḥ
6. mūwā pūqāzūja ža taq wašaḥmūcnūśc¹⁵² praž 'ūpūr šjūj¹⁵³
7. ġwāltam nā pānā ... jazūšā cūngnūŋ čaġu 'ūnsa zraqā čamū
8. ci ḥrascijāna parwša q̄tura nā wšitka cūdā pānā jazūšā pātrāli
9. 'āla jamu taġu būštwā naprižnāwāli 'āla pātarūnc¹⁵⁴ nā ta cūdā jaġu wa
10. nqaša¹⁵⁵ nādzaja/w pānu būgu pūqlādāli 'ima jaġu pānā būgā ḥwālili 'iw
11. {'iw}ruzdzala trināštim māta'ušūwim ta šluwā piša 'ā pūštū
12. mpiwši štūnt̄ pān jazūš prišadl nād mūra ġālisaljaška¹⁵⁶
13. 'ušadši nā ġūrā wśād šūba prišli du naġu štlūščūŋ lūdza

¹⁵² Павінна быць wšaḥmūcnūśc? Параўн., аднак, 10b:12, дзе wa – гэта прыназоўнік.

¹⁵³ [šwuj]

¹⁵⁴ pātrūnc

¹⁵⁵ wanqša

¹⁵⁶ ġāli[laj]ška

13а (25); 17

1. не рабіл[і], не мелі. Што Пан Езус цуды рабіў, то не сваёй моцай – Бо[жа]й мо-

2. цай рабіў. Як яснасць паказва[е] яўна [раздзел пятнаццаты] Мацвеевы¹⁵⁷, што

3. калі маласцю натоўп карміць, тады тое рабіў Мацвей¹⁵⁸, сабраўшы

4. тыя сем хлябоў да купы. Спачатку ён¹⁵⁹ над гэтым хлебам Пану Богу маліўся

5. і падзякі Яму аддаваў. Таму гэтага хлеба хапіла на тых людзей. Яўна на іх¹⁶⁰

6. мова паказвае, што так усемагутнасць праз супраціў с[в]ой

7. гвалтам на Пана... Езуса цягнуць, чаго ён выракаецца. Чаму

8. тыя першыя хрысціяне, якія на ўсе цуды Пана Езуса глядзелі,

9. але яму гэтай боскасці не прызнавалі? Але, гледзячы на гэтыя цуды яго, боль-

10. шую надзею на Пана Бога ўскладалі, імя Яго, Пана Бога, хвалілі? І ў

11. раззеле трынаццатым¹⁶¹ Мацвеевым [у]¹⁶² гэтых словах пішацца: “І ады-

12. шоўшы адсюль, Пан Езус прыйшоў да мора Галілейскага.

13. Узышоўшы на гару, сеў сабе. Прыйшлі да яго з натоўпам людзі,

¹⁵⁷ Спасылка на Mt. 15:32–39?

¹⁵⁸ Мацвей указаны тут замест Ісуса. Відавочна, гэта толькі памылка перапісчыка, а не свядомая замена, што вынікае з папярэдняга (13а:1) і наступнага (13а:7) тэксту, дзе размова ідзе пра цуды, якія рабіў Ісус.

¹⁵⁹ Згодна з Новым Запаветам – Ісус (гл. Mt. 15:36); гл. папярэдняю заўвагу.

¹⁶⁰ Тут, зразумела, маюцца на ўвазе ўжо не тыя людзі, якія толькі што згадваліся пры пераказе евангельскага сюжэта, а апаненты аўтара, г.зн. хрысціяне.

¹⁶¹ Пасля спасылкі на Mt. 13 прыводзіцца цытата з Mt. 15.

¹⁶² Параўн. 26а:10; 29b:1.

13b (26); 18

1. *mājūnc ṣṣūbu wala ḥrumīḥ ślapīḥ namīḥ pādāli du nūg jazūṣūwīḥ*
2. *'igūzdrūwil¹⁶³ jih' iž śa ṣṭ[l]ūščūḅ dziwuwāli widzūnc namīḥ*
3. *mūwuncami 'ulūmnīḥ ḥūriḥ ṭrandūwāṭiḥ zdruwimi ḥrumīḥ ślapīḥ*
4. *'iwiṣlāwili būgā 'izrā' alśkaḡu¹⁶⁴ nadziwu ṭū pūdūbnaj ṭiśūnc rāzaj*
5. *wancaj mūndrūsci bilū nižli ṭarāz-najšamū' ḥrascjānṣṭwū 'ā ṭarāz*
6. *ṭilqu pūd can 'upāṭrājūḅ 'ābī jāqūḅ qūlwaq māqulqā wpiśma*
7. *śwanṭim būžim nālazli 'ā wṭam jāwni{nī} bilund¹⁶⁵ ṣwuj pūdpirājūḅ*
8. *jāqū ṭū jāwna pūqāzūja ṣqūnd 'innī pūčunṭaq māmi 'upānu*
9. *jazūṣūwi 'ūni burūḅ¹⁶⁶ priqlād zruzdžālu śūdmaḡu wqsangāḥ*
10. *'āzijāšuwīḥ zžūnī 'aḥāzūwaj pānnā mārījā činamūwilā ṭāq*
11. *'ūṭū dā pān būg dā mi zṭnām[a] 'āla mā zāčūnc 'iwrūdzi ṣinā 'iw*
12. *zūwu 'i[m]ja jaḡu 'amānū' al¹⁶⁷ cūž ṭū mā dū pānni 'almī 'albū*
13. *'almā zṭnāčiśa pū 'ibrājsqu bāliḡlūwā mlūdā¹⁶⁸ 'ā napānnā mārījā*
jāqū ṭaž

¹⁶³ [']ūzdrūwil

¹⁶⁴ BB, Mt. 15:29–31 – 29. *Y poṣṭapiwṣzy zonqđ Iezus / przyṣzedł nad morze Galileyskie / y wṣzedṣzy na gorę siedział tam. 30. Y przyṣzly kniemu ṭlufzcze mnogie / maiąc zṣobq / chrome / slepe / nieme / włomne / y ine mnogie y pomiotali ich do nog Iezusowich / y vzdrowil ich. 31. Až fię ṭlufzcze dziwowały / widzqć niemych mowiqcemi / włomnych zdrowymi / chromych chodziqcemi / ślepych patrzyqcymi / y wysławiali Boga Izraelowego.*

¹⁶⁵ [blund]

¹⁶⁶ [barūḅ]

¹⁶⁷ BB, Is. 7:14 – *Przeto da wam Pan sam znamię / Oto panna zacznie y wrodi ſyna / y wzowieṣz imię ie^o Himmanu-elem. Mt. 1:23 – Oto dziewica pocznie y wrodi ſyna / y nazowq imię iego Emanuelem / co ieṣt przelożywṣzy / z nami Bog.*

¹⁶⁸ BB, глоса да Is. 7:14 – *Pewna białq głowę wkażuie obiecaiqc iż miała wrodić ſyna a nie corkę. Dla tego y to do oney że mowi / nazowieṣz imię iego. To ieṣt / ty dziewko.*

13b (26); 18

1. маючы з сабой шмат кульгавых, сляпых, нямых. Яны падалі да ног Езусавых,

2. і ён вылечыў іх. Так што яны з натоўпам дзівіліся, бачачы, <што> нямыя

3. гавораць, накалечаныя, хворыя, пракажоныя – здаровыя, кульгавыя [ходзяць], сляпыя [бачаць],

4. і праславілі Бога ізраільскага”. Не дзіва, гэта адпаведней тысячу разоў

5. болей мудрасці было, чым цяперашн[яе] хрысціянств[а]¹⁶⁹. А цяпер яны

6. толькі пад цень углядаюцца¹⁷⁰, каб якую-небудзь загану ў Святым

7. Пісанні Божым знайсці. А ў гэтым яўную памылку сваю падтрымліваюць.

8. Як яўна паказваецца, адкуль мы прынцыпова іншыя веды маем пра Пана

9. Езуса¹⁷¹. Яны бяруць прыклад з сёмага раздзела ў Кнізе

10. Ісаевай, з жонкі Ахазавай¹⁷². Панна Марыя ці не¹⁷³ гаварыла так:

11. “Вось дасць Пан Бог, дасць мне зна[к]. [Альма] зач[не]¹⁷⁴ і народзіць сына. І на-

12. завуць імя яго Эмануэль”. Што ж гэта мае да Панны альмы? Бо

13. альма значыць па-габрэйску “маладая жанчына”, а не “Панна Марыя”.

¹⁶⁹ У рукапісе – “цяперашняму хрысціянству”.

¹⁷⁰ Параўн. 38a:11.

¹⁷¹ Літаральна “маем пачатак” (гл. заўвагу да рўсунтаq “пачатак” у Слоўніку). Тлумачэнне да 13b:4–9 гл. у раздзеле 2.1.1.2. Першы твор: Пра “яснае” і “цёмнае пісьмо”.

¹⁷² Ахаз – цар Іудзеі (735–715 гг. да н. э.).

¹⁷³ Або ёі [сy] “ці”, або па [n'e] “не” тут лішняе. Згодна з кантэкстам гэта павінна быць або рытарычным пытаннем (Панна Марыя ці казалася так?), або адмоўным сказам (Панна Марыя не казалася так).

¹⁷⁴ У рукапісе – “але мае зачаць”. Гл. 2.2.1.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц прадмовы і першага твора.

14a (27); 19

1. jāqū ʔaž wruǰdzala paršim wwiršu 'uśmim pūqāzūja 'iṭām 'albū ʃtū'ī
2. wṭa ʃlūwā nāraqāja jāqū dzawicā pripāšānā dārmū dū manžā mlūdū
3. *sci jaj*¹⁷⁵ ʔadī 'iṭū napānnā dawicā prilūžūnā nadnāq¹⁷⁶ znāčna 'iṭū pū
4. qazūja dzawicā manžā mājūnc bū žūnā 'aḥāzūwā bilā mlūdā lāṭ dwu
5. nāṣṭu jāqūbī jašča nazwičāj bilū pūrudzic dzaca 'ā lūd 'aḥāzū[w]
6. našad nā wojnā znāc čaqāl nazwāllačna naprijācalā 'ūd pānā būga
7. pūṭrabūwāl jāqū kadī-'ūn nā žwicanṣṭwu ʃwujūṅ pānā būgā
8. prošūnc naṭāq ʔaž lūd 'aḥāzūw qṭūrim raql 'āzijāš proroq
9. 'uṭū znāma ʔā mlūdā {tā} žāčna 'iwrūdzi ʃinā¹⁷⁷ jāqūž ṭū žārāz
10. ʃpalnilūša ʃlūwā wdrūgim rūǰdzala ṭū jaṣṭ jašča wrūǰdza
11. la ʃaśdzaśūntim ṭracim 'āzijāšāwīm 'ā wwiršu 'uśm-im mūwī priṣṭū
12. mpilam dū pru[rū]kinī 'ā žāčalā 'iwrūdzilā ʃinā 'iraq jazūdā¹⁷⁸ dū mna
13. 'ināzuwuṅ jaḡu ʃpašiš qūriśc pā lūp ṭū śa znāči¹⁷⁹ bū 'aḥāz

¹⁷⁵ BB, Joel 1:8 – *Narzekay iako dziewczica przepafana worem dla męża młodości iey.*

¹⁷⁶ [j]adnāq

¹⁷⁷ BB, Is. 7:14 – *Przeto da wam Pan sam znamię / Oto panna zacznie y vrodzi fynā / ...*

¹⁷⁸ ja[h]ū[w]ā

¹⁷⁹ BB, Is. 8:3 – *Y przystapilem do prorokiniey / y poczęła / a vrodziła fynā / y rzekł Iehowa do mnie / nazow imię iego / Spiefzy się korzyść pośpiefza się lūp.*

14а (27); 19

1. Як таксама ў раздзеле першым у вершы восьмым паказваецца. І там бо стаіць

2. у гэтых словах: “Нарака[й]¹⁸⁰, як дзяўчына [аперазаная зрэбніцай дзеля]¹⁸¹ мужа маладос-

3. *ці яе*”¹⁸². Такім чынам, і гэта не Панна, <a> дзяўчына знатная. [А]днак, шмат і гэта па-

4. казвае – дзяўчына мужа мае. Бо жонка Ахазава была маладая, гадоў два-

5. наццаці. Быццам яшчэ не звычай быў нарадзіць дзіця. А люд Ахаза[ў]

6. не ішоў на вайну. Відаць, чакаў неадкладна непрыяцеля. Ад Пана Бога

7. ён патрабаваў <знак>, як Гідэон¹⁸³, на перамогу сваю, Пана Бога

8. просячы. Не так таксама люд Ахазаў, якому сказаў Ісая прарок:

9. “*Вось знак – гэтая маладая зачне і народзіць сына*”? Як жа зараз

10. споўнілася слова ў іншым раздзеле; гэта значыць яшчэ ў раздзе-

11. ле шэсцьдзясят трэцім Ісаевым, а ў вершы восьмым¹⁸⁴ гаворыцца:

“Прысту-

12. *піў я да пра[ро]чыцы, і яна зачала і нарадзіла сына. І сказаў Іе[гова] мне:*

13. “*І назавуць яго “Спяшаешся ты, карысць, на здабычу” гэта значыць*”¹⁸⁵. Бо Ахаз

¹⁸⁰ У рукапісе – “*наракае*”? Гл. 1.3.5.2. Цяперашне-будучы час (Адсутнасць кантракцыі ў формах цяперашне-будучага часу).

¹⁸¹ У рукапісе – “*прывязаная дарма да*”. Пра магчымыя прычыны замены гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі) і 1.2.1.9. Блытаніна прыставак *przy-* і *prze-*.

¹⁸² Мяркуючы па кантэксте, аўтар прыводзіць гэтую цытату (Jo. 1:8), каб паказаць, што слова “альма” азначае замужнюю жанчыну. Справа, аднак, у тым, што ў Jo. 1:8 ужытае іншае старажытнагабрэйскае слова – לולל “бэтуля”, а не “альма”. Гл. 3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзэгезы.

¹⁸³ Гл. Jud. 6:17, дзе Гідэон просіць у Бога знак, што Ён размаўляе з ім. У папярэднім вершы (Jud. 6:16) Бог кажа Гідэону: “*Я буду з табой*”. Параўн. значэнне імя Эмануэль (гл. 14b:3–4).

¹⁸⁴ Пасля спасылкі на Is. 63:8 прыводзіцца цытата з Is. 8:3.

¹⁸⁵ Словы “*гэта значыць*” відавочна сведчаць пра тое, што першапачаткова тут (перад “*Спяшаешся...*”?) была працытаваная і глоса Буднага, дзе ён транслітараваў старажытнагабрэйскія словы: “*Albo Maher-szalal / Chafzbaz*”, перакладам якіх і з’яўляецца фраза “*Спяшаешся ты, карысць, на здабычу*”.

14b (28); 20

1. māl naprijācalā z̄wālčic ‘ā lūb śqūriści ‘ā ’ūd ‘uḥāzā dū nārū
2. dzanna pānnā mārīja jaśli nakilqā ṭīsancaj ṭadī pawna qilqā dzaśūnt̄ lāt
bilū
3. ṭadī ṭām dālaqū bī ‘aḥāzū z̄nāmānī čaqāc bū ‘āmānu’al z̄nāčiśa
4. z̄nāmi būg pū ’ibrājsqu žabī ‘ūnī nawuṭpili ’iśc nā wujnā drū
5. ḡā camnū jih piśmū qṭūra z̄jāšnaḡu piśmā būžāḡu uwijuwši¹⁸⁶ čaśc
6. ‘ābrāhāmūwi ‘ā pān jazūšūwi priwłāščājūṅ špšālmūw dāwi
7. dūwiḡ raq raq pān pānū mūjamu śūdźmi pū prāwici
8. ‘ā ḡūdźmi ‘uśprāwadliwuści ‘ā jā pūlūža naprijācūli ṭwuja
9. pūdlūža pūdnūžkam nūḡ ṭwujih¹⁸⁷ ṭadī ṭū jaṣṭ ‘ū ṭim jāšna
10. piśmū {māmi}¹⁸⁸ ’iž dāwid ‘ābrāhāmā pānam nāz̄wāl ‘ā najadan dāwid
11. pānam ‘āla dālaqū prad dāwidam ḡū pānam z̄wāli ṭajža mūwa ‘ūdpū
12. wadāli šinūwa cṭi-ḡūdī¹⁸⁹ ‘abrāhāmū šlūḡāj qsunža jaṣṭ
13. ṭū pān būg ‘adzi¹⁹⁰ nāmi qṭūrij bara wnād...nāzaī nāš dū ḡrūbūw nāšiḡ

¹⁸⁶ [‘ud]juwši? Слова пачынаецца літарай ʾ з дыякрытычным знакам дамма. Другая літар ʾ мае два дыякрытычныя знакі: дамма і кясра, што фармальна дазваляе прачытаць слова і як wuwijuwši, і як wuwujuwši. Пра парушэнне правілаў напісання непрыкрытых складоў гл. 1.1.1.1. Функцыя літар ʾ (‘) ʿ (‘) і знака ؀ (hamza).

¹⁸⁷ BB, Mt. 22:44 – *Rzekł Pan Panu mojemu / siądz po prawicy moiej / aż położę nieprzyiacioły twoie / podnożkiem nog twoich* (BB < Ps. 110:1 – *Rzekł Iehowa Panu mojemu / siądz po prawicy moiej / aż położę nieprzyiacioły twoie podnożkiem nogam twoiem*). Параўн. Mk. 12:35; Lk. 20:42–43; Act. 2:34–35; Heb. 1:13.

¹⁸⁸ У сказе ўжытыя два выказнікі: “ёсць” (14a:9) і “маем” (14a:10). Хоць гэта і нельга назваць паўторам у літаральным сэнсе слова, мы ўзялі другі выказнік у адпаведныя дужкі і не сталі адлюстроўваць яго ў перакладзе. Гл. 1.4. 2.11. Плеанастычныя паўторы.

¹⁸⁹ [ḡa]ṭū[w]ī

¹⁹⁰ [m]adzi

14b (28); 20

1. меў непрыяцеля пераадолець, а здабыча – з карысці. А ад Ахаза да нара-

2. джэння Панны Марыі калі не некалькі тысяч, тады пэўна некалькі дзясяткаў гадоў было.

3. Тады там далёка б Ахазу знакі чакаць. Бо Эмануэль значыць

4. “З намі Бог” па-габрэйску – каб яны не сумняваліся ісці на вайну.

Дру-

5. гое цёмнае іх пісанне, якое з яснага Пісання Божага, [адабр]аўшы гонар

6. у Абрагама, Пану Езусу прыўлашчаюць. З псалмоў Даві-

7. давых. Ён сказаў: “Сказаў Пан пану майму: “Сядай [Мне] на пра-
вай руцэ,

8. а хадзі [Мне] ў справядлівасці¹⁹¹, а Я палажу непрыяцеляў тваіх,

9. падлажу падножжам ног тваіх”. Такім чынам, ёсць пра гэта яснае

10. Пісанне, што Давід Абрагама панам назваў. І не адзін Давід

11. панам, але далёка перад Давідам яго панам называлі. [У] той жа
мове: “Адказ-

12. валі сыны Хетавы Абрагаму: “Слухай, [наш пане,] князь

13. т[ы] Пан[а] Бог[а п]аміж намі, [у] магіл[ах] нашых

----- лакуна ¹⁹²-----

¹⁹¹ У рукапісе – “Сядайма на правай руцэ, а ходзьма ў справядлівасці”. Гл. заўвагу 1*) да табліцы на с. 271.

¹⁹² Пра магчымасць адсутнасці тут аркуша (аркушаў), а значыць пра наяўнасць або адсутнасць тут лакуны ў тэксце гл. Уводзіны (Узнаўленне першапачатковага тэксту).

26a (49a); 21

1. 'ā ġrbu bara ʔaġu mārʔwaġū ʃwaġu¹⁹³ wʔih ʒa qśangāḥ wrūzdzala
2. dwodzaʃtim čwārʔim mūwī ʃqlūniwʃiśa mūdliśa būġu 'ābrāhā
3. mūwamu qʔūrij prapruwādzil praʒ/drugā prāwdziwā¹⁹⁴ pūdūbnaj
4. ʔaj čści¹⁹⁵ bil ġūdnij pūnawāš ʃām pān {n}būġ ʃʔwurical ʒā
5. lacil malāḥūwi 'āmalāḥ 'ābimū wrucil ʒūnā manʒūwi bū jaʃʔ
6. proroq mūdlicśa bandza ʒā ca 'ābiś bil ʒiw nā śwaca 'ā jaśli
7. mū nawruciš ʒūnī wadz 'ūʔim pawna bandzaš 'umirāl 'umraš¹⁹⁶
8. wulna ʔū pānu būġū qūʒdaġū prawicūḡ čanʃtuwāc jū¹⁹⁷
9. bil prijācal būʒij jāq śwādči 'āʒijāšūw rūdzāl
10. čʔardzaʃtij 'ijadan 'uwiršu 'ūśmim wʔa ʃluwā piśa lačʔū 'izrā
11. 'alū ʃlūġā muj jā ʔū jaʃʔ 'ūbrālam nāsana ʔwuja ʔi jaʃʔ 'ābrāhām
12. prijācal mūj nabūjʒaśa 'āni lanqāj bū jā jaʃʔam būġ ʔwuj
13. ʒmūcnilam caba 'irāʔuwālam ca 'ipūdpirālam ca prāwdziwun ʔū

¹⁹³ BB, Gen. 23:5–6 – 5. Y odpowiadzieli synowie Chethowi Abrahamowi rzekąc mu. 6. Sluchay nafz panie / książę Boże ty (ieścieś) między nami / w nawybrańszych grobiech nafzych pogrzeb martwego fwego /...

¹⁹⁴ BB, Gen. 24:48 – Y skłoniwʃy się modliłem się Iehowie / y błogosławiłem Iehowę Boga pana moie° Abrahama / ktory mię przeprowadził przez drogę prawą /...

¹⁹⁵ [časći]?

¹⁹⁶ BB, Gen. 20:7 – A teras wroc żonę mężowi: Bo iest propok / y modlić się będzie za cię / abyś żyw: a iесли niewrocisz wiedz iʒ śmiercią vmrzeʒ /...

¹⁹⁷ [b]ū

26а (49а); 21

1. *[пахавай] гэтага мёртвага свайго*¹⁹⁸. У гэтай жа кнізе ў раздзеле

2. дваццаць чацвёртым гаворыцца: “Схіліўшыся, маліўся¹⁹⁹ Богу Абрага-

3. *маваму, які прывёў дарогаю праўдзіваю*²⁰⁰. Праўдападобней,

4. гэтага гонару ён быў годны, таму што сам Пан Бог Стваральнік па-

5. раіў Авімелеху²⁰¹: “А Авімелех, каб ён яму вярнуў жонку (мужу), бо ён

6. прарок. Ён будзе маліцца за цябе, каб ты быў жывы на свеце. А калі

7. яму не вернеш жонкі, ведай пра гэта – пэўна будзеш паміраць, памрэш”.

8. Вольна то Пану Богу кожнага правай рукой ушаноўваць!? [Б]о

9. ён быў прыяцель Божы. Як сведчыць Ісаеў раздзел

10. сорок першы; у вершы восьмым у гэтых словах пішацца: “Аднак, Изра-

11. *іль, слуга Мой, [Якуб, якога]*²⁰² Я выбраў. Насенне [ты Абрагама,

12. *прыяцеля Майго]*²⁰³. Не бойся ж, і не палохайся, бо Я Бог твой,

13. *Я ўзмацніў цябе, ратаваў цябе, і падтрымліваў цябе пра[ваю ру-кою]*²⁰⁴ ў

¹⁹⁸ У рукапісе – “Слухай, княжа, ёсць тут Пан Бог [п]аміж намі, які бярэ... нас да магіл нашых ... бярэ таго мёртвага свайго”? Тэкст значна пашкодзаны, прапушчанае нават ключавое слова “пан”.

¹⁹⁹ Раб Абрагама (гл. Ген. 24).

²⁰⁰ Як і ў папярэдняй цытаце, тут прапушчанае ключавая фраза, дзе Абрагам названы панам. Параўн. пераклад С. Буднага ў адпаведнай заўвазе да транслітарацыі.

²⁰¹ Цар Герара, філістымскага горада-дзяржавы (гл. Ген. 20:2, 3, 4 і г.д.).

²⁰² У рукапісе – “Я, гэта значыць”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучным польскім словам).

²⁰³ У рукапісе – “тваё. Ты – Абрагам, прыяцель Мой”.

²⁰⁴ У рукапісе – “праўдзіваю”.

26b (49b); 22

1. *ṣprāwadliwuści twujaj*²⁰⁵ wṭajža pṣālma mūwī pūlūža naprijācū
2. *lī twuja pūdnūžkam nūg ṭūba*²⁰⁶ jāqūž ṭū pānu jazūšūwi
3. pripīšiwāc māca ġdiž mū žādan naprijācal jaġu nabil {mū} pūdnūž
4. kam ‘āla ‘i‘ūwšam nād nim jašča ‘urunġālī jāqū ‘ū ‘āwānali śwādči
5. ‘i pāšṭwiliša židzī nād nim²⁰⁷ {jašča ‘urunġālī jāqū ‘ū}²⁰⁸ ‘āla ‘ābrāhā
6. mūwi znāčna bilī pūdnūž...qāmi kadī waṭraḥ ṣaṭ ‘iw‘ū
7. śimnāṣṭu člūwaqa ṭilqu ṣwujim dworam zbil nazliḥūna²⁰⁹ wujsqā čṭarah
8. qrūluw kadirlihā māmrafālā²¹⁰ ṭadī-halā ‘ijarūḥā dū wanzanā
9. wzūl brātā ṣwaġū ‘ūšwūbudzil lūṭā proroqa qṭūra
10. ṭām bilī pū wiġrānu biṭwa lubū ṭām zūṣṭāli zabrānū jih mājaṭnū
11. ści ‘ā jih nāzād/u qrulawṣṭwā priwrucil cū širaj rūzdzāl
12. čṭarnāṣṭij parših qsangāḥ mūjžašuwih ‘ūpišūja cū ‘ipū
13. ṭwardzā ṭaġūž qrūjniki wṭūra zruzdzālu dwudzaṣṭaġu ‘ā ‘ū wiršu

²⁰⁵ BB, Is. 41:8, 10 – 8. *Lecz ty Izraelu sluga moy / Iahakowie ktorego obralem / nafienie (iešteś) Abrahamama przyiaciela mego. 10. Nie boy(że) się / bo ia stobą / nie lę-kay się / bo ia Bog twoy zmocniłem cię / y ratowałem cię / y podparłem cię prawicą sprawiedliwości moiey.*

²⁰⁶ BB, Mt. 22:44 – ... *aż położę nieprzyiacioły twoie / podnożkiem nog twoich* (< Ps. 110:1 ... *aż położę nieprzyiacioły twoie podnożkiem nogam twoiem*).

²⁰⁷ Псеўдацытата?

²⁰⁸ Памылковы паўтор. Гл. папярэдні радок.

²⁰⁹ nazli[č]ūna

²¹⁰ [‘]amrafālā

26b (49b); 22

1. *справядлівасці тваёй*". У гэтай жа псальме гаворыцца: “*Палажу непрыяце-*
2. *ляў тваіх падножжам ног табе*”. Як жа гэта Пану Езусу
3. прыпісваць маеце, калі ж яму ніводзін непрыяцель яго не быў паднож-
- НОЖ-
4. жам, але і, наадварот, з яго яшчэ насміхаліся. Як у Евангеллі свед-
- чыць²¹¹:
5. “*І здэкаваліся жыды з яго*”. Але Абрага-
6. му шмат былі падножжамі, калі з трымастамі ва-
7. сямнаццаццю людзьмі, толькі сваім дваром, ён разбіў незлічонае
- войска чатырох
8. каралёў: Кедарлаомэра, Амрафэля, Тыдаля і Ар’ёха²¹² – у палон
9. узяў²¹³. Брата свайго²¹⁴ вызваліў, – Лота-прарока²¹⁵. Хто
10. там²¹⁶ былі пасля выйграння бітвы, альбо там засталіся, сабралі
- іх маё-
11. масць, а іх²¹⁷ ён назад у каралеўства²¹⁸ вярнуў. Яшчэ шырэй раз-
- дзел
12. чатырнаццаты [ў] Першай кнізе Майсеевай апісвае, што і па-
13. цвярджае тое ж Другая Хроніка. З раздзела дваццатага; а ў

²¹¹ Відавочна, тут прапушчаны дзейнік “раздзел” і яго нумар. Параўн. 26а:9.

²¹² Гл. Gen. 14:1, 9. Гл. заўвагу 122 на с. 272.

²¹³ У Бібліі няма звестак пра тое, што Абрагам узяў каго-небудзь у палон. Там толькі паведамляецца, што ён разбіў (у перакладзе Буднага “*porazil*”) войска чатырох цароў (Gen. 14:15). Паводле Бібліі ў палон быў узяты пляменнік Абрагама – Лот, аднак у Буднага адпаведны дзеяслоў перакладзены як *poiman* (Gen. 14:14).

²¹⁴ Лот – пляменнік Абрагама. Параўн., аднак, Gen. 14:14, 16, дзе ён названы *братам* (= *brat* у Буднага), зразумела ў больш шырокім сэнсе гэтага слова (= *сваяк*).

²¹⁵ Лот не з’яўляецца прарокам ні паводле хрысціянскай, ні паводле іудзейскай традыцыі. Але ён лічыцца прарокам і пасланнікам Алага паводле ісламскай традыцыі. Параўн., напр., Каран 37:133.

²¹⁶ У Бібліі месца бітвы не ўказваецца. Гаворыцца толькі, што Абрагам гнаў сваіх ворагаў да Ховы каля Дамаска (Gen. 14:15).

²¹⁷ Відавочна размова тут ідзе пра “жанчын і народ” Лота (у перакладзе Буднага “*žony i lud*”); гл. Gen. 14:16.

²¹⁸ Трэба думаць, што размова тут ідзе пра царства Садома. Гл. дыялог паміж царом Садома і Абрагамам (Gen. 14:21–24).

27a (49); 23

1. wiršu šūdmaġu mūwī 'āž ʔi būža nā[š] bahū[wā]²¹⁹ pandzilaś 'ūbiwāṭa laj
2. ʔaj zami prad ludam 'izrā' alskim pūdālaś nām pūṭumṣṭwu 'ābrāhāmā
3. prijācalā ʔwaġu nā waki²²⁰ dū ʔaġu wʔaj ʒa pšālma piša mūwī 'ibandzaś
4. 'ūfārnīkam nā majṣcū mālahāšādihūwam²²¹ nā qāplānṣṭwu blūġūṣlāwil
5. čipānā jazūṣā čipānā 'abrāhamā 'ūbāčic ʔrabā wparših qsangāḥ mū
6. jžaṣūwih ġdi piša wʔim ʒa rūzdal[a] čṭarnāṣṭim wišad qruḥ ṣū
7. dūmṣki ṣpūṭiqājūnc 'abrāhāmā ġdiśa wrācāl 'ūd purādi
8. qruḥā kidarlihāmā 'i' inših qruḥūw qṭūra znimi bili 'ā māḥa cadiq
9. qruḥ šalamskij winuṣ mū winā 'ihlabā 'iž bīl 'ūfārnīkam būġū nā
10. jwiššamu blūġūṣlāwil ġū 'iraq blūġūṣlāwun 'ābrāhām būġū
11. nāj wiššamū dzarżāwci nabā 'izami blūġūṣlāwun būġ nāj wiššij
12. qṭūrij pūdāl naprijācūli pūd nūġi nūġ ʔwujih²²² 'ūtūž
13. ʔū jāṣna wadzac ʒa pān būġ napān jazūṣūwi dāja pūdnūžkam

²¹⁹ [j]ahū[wā]

²²⁰ BB, 2 Par. 20:7 – *Iżali nie ty Iehowo Boże nasz wypędziłeś obywatela tey ziemie przed ludem twym Izraelskim / y podaleś ią potomṣṭwu Abrahamu przyaciela twego na wieki.*

²²¹ Параўн. BB, Ps. 110:4 – ... / ty (ieścieś) offiarnik na wieki / wedle sprawy Melkicedeka. Параўн. таксама BB, Heb. 5:6 – *Ty ofiarownik do wieku / wedle porządku Melchisedeka i Heb. 7:7(17), 10(21) – Ty ofiarownik na wieki / wedle porządku Melchisedeka.*

²²² BB, Gen. 14:17–20 – *17. Y wyfzedł krol Sodomski spotykaiać go: gdy się wra-cał od porażki Kedarlahomora y (innych) krolow ktorzy znim /... 18. A Malkicedek krol Szalem(fki) wyniosł (mu) chleba y wina / a (iż) był ofiarnikiem Boga nawyższego błogo-sławił mu. 19. Y rzekł / Błogosławion Abram Bogu nawyższemu dzierżawcy nieba y ziemie. 20. Y błogosławion Bog nawyższy / który podał nieprzyacioły twoii w rękę twoie.*

27а (49); 23

1. вершы сём[ым]²²³ гаворыцца, што Ты, Божса на[ш], Іего[ва], гнаў жыхароў

2. гэтай зямлі перад людзям ізраільскім, даў [яе] нам, патомству Абрагама,

3. прыцяля Твайго, навек”. Да таго, у гэтай жа псалме пішацца: “Ён гаворыць – І будзеш

4. ахвярнікам²²⁴ на месцы Малькіцэдэкавым”. На святарства ён дабраславіў

5. ці Пана Езуса, ці Пана Абрагама? ²²⁵ Убачыць трэба ў Першай кнізе Май-

6. сеевай, калі пішацца ў гэтым жа раздзеле чатырнаццатым: “Выйшаў кароль Са-

7. домскі, сустракаючы Абрагама, калі ён вяртаўся ад [паражэння]²²⁶

8. караля Кедарлаомэра і іншых каралёў, якія з імі былі. А Малькіцэдэк,

9. кароль Шалемскі, вынес яму віна і хлеба, таму што ён быў ахвярнікам Бога най-

10. вышэйшага, дабраславіў яго і сказаў: “Дабраслаўлены Абрагам Богу

11. найвышэйшаму, уладару неба і зямлі. Дабраслаўлены Бог найвышэйшы,

12. які падаў непрыцяляў пад ногі ног тваіх”. Вось

13. тое ясна ведаць [можа кожны чалавек]²²⁷, што Пан Бог не Пану Езусу дае падножжам

²²³ У рукапісе – “сэмага”.

²²⁴ Г.зн. святаром; гл. 1.5.1 (Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў).

²²⁵ З Ген. 14:19 не вынікае, што Малькіцэдэк дабраславіў Абрагама менавіта на святарства. Але да такой высновы можна прыйсці, калі лічыць, што ў Ps. 110 размова ідзе менавіта пра Абрагама (гл. Ps. 110:4 > 27:3–4).

²²⁶ У рукапісе – “парады”. Гл. 2.2.4.3 Замены (Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала).

²²⁷ Параўн. 8b:7–8 і 10a:3.

27b (50); 24

1. naprijācūli ʔilqu 'ābrāhāmūwi 'iʔū ʔaʒ mālḥa cadiq napānā jazūṣā
2. nā 'ūfarnictwu blūṣlāwil 'āla 'ābrāhāmā 'iʔū ʔaʒ dāwid napānā
3. jazūṣā pānam ʔwāl ʔilqu 'ābrāhāmā jāqū prijācalā būʒaḡū bū
4. dāwid ṣlūḡū būʒim bandzūnc mūsāl ʔwāc 'ābrāhāmā
5. prijācalā būʒaḡū pānam sirāḥ mūwi 'ābrāhām walkij 'ūcac mnū
6. ḡim nārūdūm bil ʒādān nālaʒun 'ā namāš/mū ruwni 'uṣlāwa
7. ʔan ʔtraḡ ʔāqūn nājwiṣṣaḡū būḡā 'iʔrimāl znim wprimaru qʔū
8. rij pawna carpāl nā cala ʔwujim nālaʒnū warnamu jaṣʔ²²⁸
9. ʔraca jih camnū piśmu qʔūra wijmūj-uḡ ʔrūzdzālu dzawunʔaḡū
10. proroqa 'azijāšā wirṣu šūṣṭim bazʒādnaḡū pūdūbanṣṭwā
11. ṣlūṣnaḡū 'āla prawrūṭnim fālšiwim wiqlādājūḡ ʔū prūrū
12. cṭwa ḡwālṭam nā pānā jazūṣā cūngnūḡ 'ičinūḡ ḡū ṣinam
13. būʒim qʔū ḥca ʔaḡū duʒnāc naḥ ʔan wṣiṭaq rūzdzāl pračīṭā

²²⁸ BB, Syrach 44:19–20 – 19. Abraham iest wielki ociec wielu narodow / ktoremu żaden nalezion nie iest rowien wslawie. 20. Ten strzeḡł zakonu Nawyʒʒffego / a trwał z nim wprzymierzu / ktore pewne sprawił na ciele swoim / y nalezion iest wiernym wpokuszeniu.

27b (50); 24

1. непрыяцеляў, толькі Абрагаму; і тое таксама, <што> Малькіцэдэк не Пана Езуса
2. на ахвярніцтва²²⁹ дабраславіў, але Абрагама; і тое таксама, <што> Давід не Пана
3. Езуса панам называў, толькі Абрагама, як прыяцеля Божага. Бо
4. Давід, слугой Божым будучы, мусіў называць Абрагама,
5. прыяцеля Божага, панам. Сірах гаворыць: “Абрагам быў вялікім айцом шматлі-
6. кіх народаў, [якому ніхто не знойдзены роўны]²³⁰ у славе.
7. Гэты сцярог закон Найвышэйшага Бога і трымаў з Ім завет,
8. які пэўна цягнеў на целе сваім, [і ён знойдзены верным]²³¹”.
9. Трэцяе іх цёмнае пісанне, якое яны вымаюць з раздзела дзвятага
10. прарока Ісаі – [у] вершы шостым. Без ніякай праўдападобнасці
11. слухнай, але каварным, фальшывым выкладаюць гэтае прароц-
12. тва, гвалтам на Пана Езуса цягнуць і робяць яго сынам
13. Божым. Хто хоча гэтае зазнаць, няхай гэты ўвесь раздзел

²²⁹ Г.зн. святарства; гл. 1.5.1. Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў.

²³⁰ У рукапісе – “Ніхто не знойдзены. А няма яму роўні...”. Гл. 1.3.2. Прыметнік.

²³¹ У рукапісе – “належыць (?) вернаму”.

28a (51); 25

1. pračitāj jašli jašt jāqā žmānqā 'ūpānū jazūšu bū tām tāq
2. piša dzaca rudziluša nām šin dāl²³² 'ā bilū' pānūwāna nā ramanū jaḡu 'inā...
3. žwānu jaḡu 'imā praciwnij būḡ ricar wačnūsci 'uṭūž jāqū
4. ružmnužanā pānštṽā pūqūja²³³ bandza qūnac nā štālici dāwidūwaj²³⁴
5. bū ṭu mūwi dzaca jūž 'ūrūdzušu nām ṭadī bi 'itāq cū wadzac
6. jašča nā qū...ḡū pawn-uśc bija 'ā pānā jazūšā žādanaj²³⁵ žmānki
7. namāmi 'āža raq wrudziluša nām dzaca ṭadī znāčna ža nā pānā jazūšā
8. nabija bū ṭū dālaqū bilū prad pānam jazūšām 'āla wiqlād ṭaḡu šlū
9. wā 'ipriwuš-ctṽā²³⁶ nāj bā[r]zdaj nā'izrā'alā cālā nā naḡu ḡdī
10. pān būḡ mūwī dū mūjžašā proroqa raql mū 'idz dū ...fārā
11. 'ūnā šina mūj parwurūdrij 'izrā'alū raq dū caba pūśc šinā
12. mūjaḡu ža mna pūšlūži²³⁷ 'ipuwṭūra šlūwā ṭaḡu proručan-štṽā mūža
13. ṭū bic jāsnaj nā dāwidā bija ḡdi širaj wṭaj pšālma dāwiduwaj

²³² dā[n]

²³³ pūqūj[u]

²³⁴ BB, Is. 9:6–7 – 6. *Bo dziecię vrodziło się nam / syn dan jest nam / y było panowanie na ramieniu jego / y nazwano imię jego / przedziwny / radny / Bog rycerz / otec wieczności / księżę pokoju. 7. Rozmnażaniu państwa y pokoju nie będzie końca / na stolicy Dawidowej... Насупраць слоў Бог рыцерз глоса – Albo / Bog mężny / albo mocny rycerz.*

²³⁵ žādnaj

²³⁶ pr[oro]ctṽā

²³⁷ Гл. BB, Ex 4:22–23 – 22. *Y rzeczeż do Faraona: tak mowi Iehowah / syn moy / pierworodny moy Izrael. 23. Y rzeklem do ciebie / puść syna moiego / a posłuży mi...*

28a (51); 25

1. прачыта[е]²³⁸, ці ёсць якая згадка пра Пана Езуса, бо там так
2. пішацца: “Дзіця нарадзілася нам, сын да[дзены]; і было панаванне на плячы яго; і наз-
3. вана імя яго – Праціўны²³⁹, Бог, Рыцар вечнасці. Вось як
4. памнажэнн[ю]²⁴⁰ панавання міру будзе канец на троне Давіда-вым²⁴¹.
5. Бо гаворыцца: “Дзіця ўжо нарадзілася нам”. Тады б і так што ведаць
6. яшчэ, на каго пэўнасць указвае? А Пана Езуса ніводнай згадкі
7. не маем. Таму ён²⁴² сказаў: “Нарадзілася нам дзіця”. Такім чынам, відавочна, што на Пана Езуса
8. ён не ўказвае, бо гэта далёка было перад Панам Езусам. Але тлумачэнне гэтага сло-
9. ва і прароцтва найбольш на Ізраіль [указвае]²⁴³; цалкам на яго, калі
10. Пан Бог гаворыць Майсею прароку. Сказаў Ён яму: “Ідзі да фара-
11. она, сын Мой першародны, Ізраілю”. “Ён сказаў табе²⁴⁴: “Адпусці сына
12. Майго, так што ён Мне паслужыць”. І па-другое, слова гэтага прароцтва, можа
13. то быць, ясней на Давіда ўказвае, калі шырэй у гэтай псалме Давідавай

²³⁸ У рукапісе – “прачытай”.

²³⁹ Альбо “Праціўны Бог”? У перакладзе Буднага *przedziwny* “Дзіўны”. Гл. заўвагу да гэтага слова ў 2.2.2.1. Змены з рэлігійна-ідэалагічных прычын.

²⁴⁰ У рукапісе – “памнажэння”.

²⁴¹ Мы не можам сказаць з упэўненасцю, ці з’яўляецца змена *nie będzie końca* (“не будзе канца”) на “будзе канец...” свядомай зменай ці толькі памылкай перапісчыка. Пропуск часціцы “не” можа быць не выпадковы, калі прызнаць узаемаўплыў змешчаных у зборніку твораў або іх агульнае рэдагаванне адной асобай і параўнаць гэтую цытату з тэмай вайны Божай у 3-м творы (36b:3; 37a:11 і г.д).

²⁴² Ісая.

²⁴³ Рэканструкцыя гіпатэтычная. Параўн., напр., 28a:13.

²⁴⁴ Бог – фараону.

28b (52); 26

1. 'upūwādā 'imūwi jahūwā raq du šinā šina-šti mūj jā ca dziša štwu
2. rilam²⁴⁵ 'ā hūc naṭāq jāqū biwā ṭilqu pū...ṭ[ca]nam wmgla ṭāq zwūlī
3. mūja-j 'āla jāsnaj bija nā mūjžašā 'ā hūcāšbi pānbūg nāzwāl
4. pānā jazūšā šinam cijūž dlā{da}ṭāgu mac zā šinā būžāgu prijūnc māmi
5. 'āla naḥcami 'inamūžamū dlāṭāgu bū 'ūprūd nārudzani šinūwa qṭūriḥ
6. zwānū šināmi 'āla 'iṭiḥ wižnāwāc namūžami mālū qūgū pišmū swa
7. nṭa šināmi čini ciṭiḥ ža wšitkiḥ zā šini mac bandzam ṭāgu jašṭ bazliḡbi

jāq

8. nāprūd wruzdzala šūštim paršiḥ qsangāḥ mūjžašūwiḥ pišmū
9. šwanṭa mā 'izšinuw swāṭuwiḥ dlā walkaj jiḥ pūbūžnūšci šinā{nā}mi

būžimi

10. činī ... 'iwazrāli šinūwa būža 'ā²⁴⁶ cūrki člūwača bū
11. bilī bārḡdu paqna²⁴⁷ 'ipūwṭūra wṭim ruzdzala ḡdī wišlī šinūwa būža
12. dū cūraq člūwačiḥ²⁴⁸ pāṭri ṭāgu jāqū raqlū šlūwu būža ža ṭū pān būg
13. raql šina mūj parwurūdniḡ²⁴⁹ ṭū jūž zā pānā jašūšā šṭāršij ṭāq ṭaž

²⁴⁵ BB, Ps. 2:7 – ... Iehowa rzekl do mnie / Synieś ty moy / ia dzifia splodzilem cię.

²⁴⁶ [n]ā

²⁴⁷ BB, Gen. 6:2 – Y vyrzeli synowie Boży corki czlowieczne že cudne były...

²⁴⁸ BB, Gen. 6:4 – ... weszli synowie Boży do corek czlowiecznych /...

²⁴⁹ Гл. 28a:11.

28b (52); 26

1. расказваецца і гаворыцца: “Іегова сказаў сыну: “Сын ты мой, Я цябе сёння ства-

2. рыў”. А хоць не так, як бывае – толькі пад [це]нем у імгле²⁵⁰. Так, з волі

3. маёй. Але яснай указвае на Майсея. А хоць бы Пан Бог назваў

4. Пана Езуса сынам! Ці ўжо таму мы за сына Божага прыняць маем?

5. Але мы не хочам і не можам, таму што раней народжаныя сыны, якіх

6. называюць сынамі [Божымі], але і гэтых мы прызнаваць не можам. Мала каго Пісанне Свя-

7. тое сынамі робіць. Ці тых жа ўсіх за сыноў мець будзем? Гэтага ёсць без ліку. Як

8. спачатку ў раздзеле шостым [у] Першай кнізе Майсеевай Пісанне

9. Святое мае – і з сыноў зямных для вялікай іх пабожнасці сын[оў] Божы[х]²⁵¹

10. робіць: “*І паглядзелі сыны Божыя [н]а дачок чалавечых, бо*

11. *яны былі вельмі прыгожыя*”. І другі раз у гэтым раздзеле, калі “*выйшлі сыны Божыя*

12. *да дачок чалавечых*”. Глядзі на тое, як сказала слова Божае²⁵², што Пан Бог

13. сказаў: “*Сын Мой першародны*”. То ўжо за Пана Езуса старэйшы.

²⁵⁰ Параўн. 7а:1 і 29а:12.

²⁵¹ У рукапісе – “сынамі Божымі”.

²⁵² Слова Божае згадваецца ўжо ў Старым Запавесе (гл., Gen. 15:1; Num. 23:5; 1 Sam. 3:21 і г.д.), але не ў працытаваным у наступным радку Ex. 4:22.

29a (53); 27

1. t̄aq t̄až t̄ū šlišālam ža pānbūg 'idāwidā šūba šinam čini bū t̄ū []
2. piśmū būža šwādči 'ānūluw šināmi būžimi čini jāqū t̄ra[ci ruž]
3. zdzāl dānijalaw wiśwāčā gđī bili wrucani w'ūgan pā[lājuncij]²⁵³
4. cū ša naqlānāli bi'ālūri²⁵⁴ t̄ū jašt bālwānūwi 'ā 'ūbūjih t̄raḥ []
5. mlādzancuw q̄tūrim 'ūgan napānūjunc nic 'iwiśadši 'ūni []
6. jih narušilū widzūnc t̄ū qrul nawihūdrij 'āž raql 'ābū naṭr[ah]
7. wrucili w'ūgan pālājūncij nā cū mū 'ūdpūwadāli prāwdā t̄raḥ
8. wrūcili mi qrūl pūṭim raql qrūl 'ānūž widza čtaraḥ manži rū
9. žwunžāni čwārṭi wlipāq²⁵⁵ 'ūuśūba pūdubnū šinūwa būža
10. prištūšpiwši²⁵⁶ dū pacā raq blūšlāwunij būg 'āḥšadrāḥā
11. masčāḥā hawādā q̄tūrij pūšlāl 'ānūlā šwaḡu 'iwibāwil
12. šlūḡa šwaḡu²⁵⁷ bū t̄ū wšit̄qu pān būg štwurical nacanmū wmḡla
13. 'āla jāšnā šālāmūnā šinam šūba čini jāqū t̄ū štwurcā nabūš

²⁵³ Папайн. ВВ, Дн. 3:15 – ... бэdziecie wrzuceni do pieca ogniem palaiącego / ...

²⁵⁴ bi'ālū[w]i

²⁵⁵ lipāq

²⁵⁶ prištū[m]piwši

²⁵⁷ ВВ, Дн. 3:24–26, 28 – 24. ... / Iżali nie trzy męże wrzucilifmi do pieca ogniem palaiącego związane. 25. Y rzekli krolowi / prawda krolu. (A on) odpowiedzial / y rzekl / Onoż ia widzę czterzy męże rozwiązane... / czwartego lepak ofoba podobna synowi Bożemu. 26. Tedy przystąpił Newuchad-necar do drzwi pieca goraiącego / y odpowiedział a rzekl... 28. ... Błogosławiony Bog iych / Szadracha / Mefzacha / y Hawed-nega / który posłał anioła fwe° / y wybawił slugi fwe /...

29а (53); 27

1. Так таксама я тое чуў, што Пан Бог і Давіда сабе сынам робіць. Бо []

2. Пісанне Божае сведчыць – анёлаў сынамі Божымі робіць²⁵⁸. Як трэ[ці раз]-

3. дзел Даніэлеў сведчыць, калі яны былі ўкінутыя ў агонь, які па[лае],

4. таму што не кланяліся *баалу*, гэта значыць ідалу. А абодвух, трох²⁵⁹ []

5. юнакоў, якімі агонь не валодае зусім. І выйшаўшы, яны []

6. іх не кранула. Бачачы гэта, кароль [Навухаданосар]²⁶⁰ ажно сказаў: “Або не тр[ох]

7. укінулі ў агонь, які палае?” На што яму адказвалі: “Праўда, трох

8. укінулі мы, кароль”. Потым сказаў кароль: “Вось бачу чатырох мужоў раз-

9. вязаных. Чацвёрты ж у асобе, падобна сын[у] Бож[аму]²⁶¹”.

10. Прыступіўшы да печы, ён сказаў: “Дабраславёны Бог *Шадраха*,

11. *Мешаха*, *Авад-нэго*, які наслаў анёла свайго і вызваліў

12. *слугу свайго*”. Бо ўсё Пан Бог Стваральнік не цёмна ў імгле,

13. але ясна Саламона сынам сабе робіць, як стваральнік нябёсаў²⁶².

²⁵⁸ Маецца на ўвазе наступны прыклад з Кнігі Даніэля. Гл. 29а:11 (*наслаў анёла*) і 29а:9 (*падобна сын[у] Бож[аму]*).

²⁵⁹ Слова “абодвух” магло быць памылкова інтэрпаляванае перапісчыкам, які потым напісаў правільнае “трох”, але нічога закрэсліваць або сціраць не стаў. Параўн. 35b:7–8.

²⁶⁰ Цар Вавілоніі (605–562 гг. да н. э.). У рукапісе – “Невыходны”! Гл. 2.2.4.3. Замены (Замена старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучнымі польскімі словамі).

²⁶¹ У рукапісе мн. л. наз. скл. “сыны Божыя”.

²⁶² У гэтым сказе ў выказніка “робіць” два простыя дапаўненні: “ўсё” і “Саламон”. Відавочна, што гэта вынік перапіскі. Але вырашыць, якое з іх ранейшае, а якое пазнейшае, не ўяўляецца магчымым.

29b (54); 28

1. [...] wta şlūwa piša wqrujnica *tan mna dūm žbūdūja ştwā*
2. [...] *d ştālici jaḡu 'āž du waqu jaḡu jā mū banda 'ūjcām 'ā 'ū*
3. [*n ... ş*]inam 'āla milūšardza şwuja na'ūdijsma 'ūd naḡu jāqūm 'ūdjūl
4. [...] *ş]ā' ulā qṭūrīj bīl prad tūbūḡ 'ipūştānūwa jaḡu wdumu*
5. [...] *Jū ştālici jaḡu nabandza pūrūšūnij²⁶³ puwṭūra jāšna pān būḡ*
6. [raq]l du dāwidā wruzdzala dwodzaştim 'ūsmīm şālamūn
7. *şin twuj tan dūm žbūdūja jažali mūj {pridāja mū}²⁶⁴ 'i' ūbrālam*
8. *ḡū zā şinā şūba 'ajā jamū banda 'ūjcam 'ipridāja mū qrūlawştwā*
9. *nā waki²⁶⁵ ṭracā wṭimža ruzdzala piša mūwi dāwid 'ā ṭi ... şālamūna*
10. *şina mūj znāj būḡa 'ūjcā şwaḡu 'işlūž mū ščara 'idāj duša*
11. *şwuja 'ūḡutna²⁶⁶ čwārṭa şālamūn 'umūndrušci şwujaj jaşt mū*
12. *ndrij wṭracam ruzdzala 'ūwiršu čṭarnāştim kadi biṭāq jāšna*
13. *pişmu wişwāčālā ḡraścijānştwu nā şinūwştwu pānā jazūšā ṭadī bī*
ḡraścijāna

²⁶³ BB, 1 Par. 17:12–14 – 12. *Ten mi zbuduie dom / a ia wtwierdżę stolicę iego aż do wieku. 13. Ia mu będę oycem / a on będzie mi synem / ale miłosierdzia mego nie odeymę od niego / iakom odiał od (one^o) ktory był przed tobą. 14. A postanowię go wdomu moiem / y na krolestwie moiem aż do wieku / a stolica iego będzie nie poruszona aż do wieku.*

²⁶⁴ Памылковая інтэрпаляцыя з наступнага радка (29b:8).

²⁶⁵ BB, 1 Par. 28:6–7 – 6. ... *Solomon syn twoy / ten mi zbuduie dom y sieni moie / bo obralem go sobie za syna / a ia będę mu oycem. 7. A przygotuię krolestwo iego aż na wieki / ...*

²⁶⁶ BB, 1 Par. 28:9 – *A ty Solomonie synu moy / znay Boga oycy swego / a słuź mu fercem bezpiecznym y dufzq ochotnq...*

29b (54); 28

1. [...] у гэтых словах пішацца ў Хроніцы: “Гэты Мне дом пабудуе[...]
2. [...] трона яго ажно да веку яго. Я яму буду айцом, а ён
3. [Мне с]ынам. Але міласэрнасці Сваёй не адніму ад яго, як адняў
4. [ад С]аула, які быў да цябе. І настаўлю яго ў доме
5. [...]] трона яго не будзе парушаны”. Па-другое, ясна Пан Бог
6. [сказ]аў Давіду ў раззеле дваццаць восьмым: “Саламон,
7. сын твой, гэты дом пабудуе [і сені мае],²⁶⁷ і Я выбраў
8. яго сынам Сабе. А Я яму буду айцом і прыдаю яму каралеўства
9. навек”. Па-трэцяе, у гэтым жа раззеле пішацца; гаворыць Давід:
“А ты, Саламон,
10. сын мой, знай Бога – айца свайго, і службы яму шчыра і дай душу
11. сваю ахвотна”. Па-чацвёртае, Саламон у мудрасці сваёй муд-
12. ры – у трэцім раззеле ў вершы чатырнаццатым²⁶⁸. Калі б так
ясна
13. Пісанне сведчыла хрысціянству пра сыноўства Пана Езуса, тады б

²⁶⁷ У рукапісе памылкова – “калі мой, (Я) дам яму”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала).

²⁶⁸ Спасылка незразумелая. Калі маецца на ўвазе кніга Мудрасць Саламона, то параўнайце верш 3:14 з у Буднага: *Przytym trzebieniec który ręką swą nie dopuścił się złości / ani myślił nic złego przeciwko Panu / bo temu będzie dan / zasny dar wiary / u czastka wieczna wkościele panskim*. Можа быць пад словамі “Мудрасць Саламона” і не трэба разумець назву кнігі. Напр., Саламон названы мудрым у 1 Reg. 3:12. Магчыма ў гэтай спасылцы мы маем яшчэ адну памылку – “чатыраніццаць” замест “дванаццаць”?

30a (55); 29

1. ḥraścijāna čagū bī načinili pawnabī wšitqā pānštḡwā ḡūḡnam²⁶⁹ 'imačam
2. qarājūnc dū šaba nāwrācāli 'iwšilū wālibi jā[qu] 'ūčinili nā qūnacu²⁷⁰
3. liḡa qāštāntīnuwšqā wrūqu pānā jānā hāruminā pribāwiwši²⁷¹
4. jaḡu wulnūścāmi priḡdū ṭāmža 'i'ūdǰāzdū 'idāwši mū pri
5. wilaj zāprišanžūnī jim 'ā praca jih bazlūṭūśc dlā prāwdī
6. būžaj qṭurā nā niḡ wiḡnāwāl 'ūnī musulmāna nā niḡ 'ūštāwi napūzwulili
7. nā niḡ 'ūḡwālūna 'ūbrāzi qṭū bili praciwqu piśmā būžāḡu 'ištāḡu
8. qūnšili'ūḡ našpūścīwši nadinna špālili čitāj qāṭāḡiḡnamūḡ dza
9. wandzaśūntḡ dzawontij 'i'ful²⁷² ṭrištā šaśdzaśūntḡ drūḡij 'ā
10. cuśa ṭqna ṭāḡu šlūwā ṭāḡūž rūzdzālu dzawunṭāḡu 'āzijāšā proroḡa
11. ḡdī mūwī 'ināzwānū praciwnij būḡ wačnūścī qsūnžā pū
12. qūju²⁷³ 'iṭadī 'iṭū nanālaži nic dū pānā jazūšā bū ṭū nawšitka ṭa
13. būḡūwa cū piśmū swanṭa būḡāmī zūwa jāqū swāči jih pāwāl

²⁶⁹ [']ugnam

²⁷⁰ qūncu

²⁷¹ pri[wāb]iwši?

²⁷² Перад **ful** ёсць знак, падобны да знака *hamza*, які мы транслітаравалі таксама як літару ʾ (').

²⁷³ BB, Is 9:6 – ... *y nazwano imię iego / przedziwny / radny / Bog rycerz / ociec wieczności / książę pokoju.*

30а (55); 29

1. хрысціяне чаго б не рабілі, пэўна б усе краіны агнём і мячом
2. караючы, да сябе схілялі і сілай вялі б. Я[к] яны зрабілі ў канцы
3. Ліг[і] Кастанцінаўск[ай]²⁷⁴ у годзе пана Яна Гаруміна²⁷⁵, пры[ваб]іўшы
4. яго свабодай²⁷⁶ прыезду, там жа і ад'езду, і даўшы яму пры-
5. вілей пад прысягай яго. А іх жа бязлітаснасць да праўды
6. Божай, якую ён ім адкрываў?! Яны мусульмане, на іх законы не дазволілі,
7. на іх ухвалены абразы. Хто былі супраць Пісання Божага, ісціннага,
8. Кансілі[ум]²⁷⁷ не спусціўшы²⁷⁸, Недынне²⁷⁹ спалілі. Чытай сабе *катахізнэмон*²⁸⁰ дзе-
9. вяноста дзявяты, а арк[уш] трыста шэсцьдзясят другі²⁸¹. А
10. што датычыцца гэтага слова гэтага ж раздзела дзявятага Ісаі прарака,
11. калі гаворыцца: “*І назвалі – Праціўны*²⁸², *Бог вечнасці, князь мі-*
12. *ру*”, дык і гэта не належыць зусім Пану Езусу. Бо не ўсе тыя
13. багі, каго Святое Пісанне багамі называе. Як сведчыць іх Павел

²⁷⁴ У рукапісе “*Лігу Кастанцінаўскую*” г.зн. вінавальны склон. Аднак таксама верагодна, што гэты выраз напісаны тут у наз. скл., параўн. 5b:11. Магчыма, тут маецца на ўвазе Канстанцкі сабор (1414–1418 гг.), а тэрмін *liga* з’яўляецца сінонімам да ўжытага ніжэй *qūnšili’ūŋ* “кансіліум” (30a:8), якое азначае “сабор, з’езд біскупаў” (*Słownik staropolski* 1953–1973).

²⁷⁵ Верагодна, тут аб’яднаныя два імёны: Яна Гуса і Гераніма Пражскага (гл. 3.2.4. Крытыка каталіцкай царквы). Трэба думаць, што перад гэтымі імёнамі першапачаткова ўказваўся год, прапушчаны ў часе перапіскі.

²⁷⁶ У рукапісе “*прыбавіўшы яго свабодамі*” (він. скл.).

²⁷⁷ Канстанцкі сабор (1414–1418 гг.), які па-польску называецца *Konstancyjeński sobór*. Сінонімам да слова *sobór* мог выступаць лацінізм *konsylium* (*Encyklopedia powszechna*, Том 23. – Warszawa, 1866, р. 769.).

²⁷⁸ Можа быць не [рас]пусціўшы кансіліум, г. зн. з’езд?

²⁷⁹ Геаграфічная назва? Тапонім *Недынне*, улічваючы падабенства арабскіх літар ۛ(w) і ۛ(d), можа быць памылкай перапісчыка, вынікам пераасэнсавання прыметніка *niewinne* “нявінныя”. Пра ўжыванне ў гэтым тэксце старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. прыметнікаў м. р. гл. 1.3.2. Прыметнік.

²⁸⁰ Значэнне не вызначанае; магчыма, скажонае *катэхізіс*.

²⁸¹ Крыніца неідэнтфікаваная.

²⁸² У перакладзе Буднага *przedziwny* “Дзіўны”. Гл. заўвагу да гэтага слова ў 2.2.2.1. Змены з рэлігійна-ідэалагічных прычын.

30b (56); 30

1. swa{ntihj}-ntij *namāš būgā 'inšaḡu ṭilqu jadinnī būg*²⁸³ 'ā cūqulwaq
2. šācūjūṅ cū zūwuṅ būgāmi 'iwala pānūw manūju 'āla mā bic 'ima
3. jadināḡu būgā wnaba 'inā zami²⁸⁴ qṭūragū wšitqu ṣṭwurana {jadināḡu būgā}
4. wiḡwālāju 'imūdlū jamū 'ūddājūṅ

30b (56); 1

4. ... [] wṭoram piśma būžim mū
 5. wī 'i'ānūli būgāmi zuwuṅ²⁸⁵ jāqū zāḡarjāš proroq swāči
 6. mūwunc dāwidūw būgūwa²⁸⁶ jā[qu]²⁸⁷ ṭū pū 'ibrajsqū ṣlūwā 'ālūhim
 7. mūwī čāšam znāči būgā čāšam znāči 'ānūla čāšam znāči ṣandza
 8. ḡū čāšam znāči qrūlā²⁸⁸ jāqū ṭū ṣlūwu wiqlādāju dānū nā
 9. pripišqu pṣāلمي śadmidzaśunt śūdmej wṭūrim ṣlūwa 'a
 10. lūhim jaṣṭ ṣlūwā ṭū 'imā qṭūra pripišūja nāprūd būḡu ṣāmamu
 11. pūṭam ṣandzamu poṭam qrulam poṭam 'ānūlūm 'ifālčiwim būḡum²⁸⁹
- 'uṭū
12. ž 'iṭām/znāči ḡdī pradziwnī būḡ²⁹⁰ ṭadī wpisma 'ibrajskīm ṭām
 13. 'ālūhim ṣṭūjī bū ṭu proroki zāwša zwiqli najāwna widzac būgā 'āla

²⁸³ BB, 1 Cor. 8:4 – ... *nie ma sz Boga drugiego / tylko jeden.*

²⁸⁴ Параўн. BB, 1 Cor. 8:5 – *Bo aczkolwiek też są co ie zawą Bogami / choć w niebie / choć na ziemi: iako (iednak) są Bogowie mnodzy / y panowie mnodzy.*

²⁸⁵ Параўн. глосу да BB, Ps. 8:5 – *Bogami zowie anioły*

²⁸⁶ BB, Zach. 12:8 – ... / *a dom Dawidow iako bogowie / iako aniol Jehowy...*

²⁸⁷ Гэтае слова можа быць і працягам папярэдняй цытаты з BB, Zach. 12:8. Параўн. *iako aniol...*

²⁸⁸ Глоса да BB, Zach. 12:8 – *Albo iako Bog / abo iako aniol. Bo to wszystko Elohim znaczy.*

²⁸⁹ Глоса да BB, Ps. 77:13 – *Elohim / iest takie imię / ktore się przypisuje / naprzod Bogu samemu / potym Sędziom / Krolom / Aniołom / y fałszymym Bogom.*

²⁹⁰ BB, Is 9:6 – *Przedziwny /... / Bog ...; BW – ... Przedziwny /... / Bóg...*

30b (56); 30

1. святы: *“Няма іншага Бога, толькі адзіны Бог”*. І нягледзячы на тое, што
2. шануюць, што называюць багамі (і шмат паноў называюць!), але мае быць імя
3. адзінага Бога ў небе і на зямлі, якога ўсе стварэнні
4. ўсхваляюць і малітву Яму аддаюць.

Безыменны трактат пра слова *элагім*

30b (56); 1

4. [...] другім²⁹¹, [у] Пісанні Божым гаво-
5. рыцца: *“І анёлаў багамі называюць”*. Як Захарыя прарок сведчыць,
6. гаворачы: *“[Дом] Давідаў [як] багі”*. Я[к] па-габрэйску слова *элагім*,
7. гаворыцца, *“часам азначае Бога, часам азначае анёла, часам азначае суддзю,*
8. *часам азначае караля”*. Як гэтае слова тлумачаць – дадзена ў
9. прыпісцы да семдзсят сёмай псальмы [ў вершы] другім: *“Слова*
10. *элагім – слова гэтае імя, якое прыпісваюць спачатку Богу самому,*
11. *потым суддзі, потым каралям, потым анёлам і фальшывым багам”*. Вось гэта ж
12. і там азначае, дзе *“Дзіўны Бог”*. Такім чынам, у габрэйскім Пісанні там
13. <слова> *элагім* стаіць. Бо прарокі заўсёды звыклі не яўна бачыць

²⁹¹ Верагодна *“[пры вершы] другім”*. Гл. 2.1.1.3. Другі твор: *“Пра слова элагім...”*.

31a (57); 2

1. būgā 'āla 'aluhimā tū jaṣṭ qṛūlā wricarṣṭwā widzalī baḡla ḡū pra{ṣṭqu}
2. ṣ/qṭūragū māl bic 'izrā'al mujžaṣ ṣpāṭij 'ūd praciwniqū
3. w ṣwujih tū 'ūni wadzalī 'aluhimā wqśangāḥ mūjžaṣūwih w
4. ruḏzala wwirṣu ṣūṣṭim mūwi pān būg dū mujžaṣā 'ūwulnū
5. ści 'inawulnūsci 'ipriprūwādzi jaḡu pra[d] 'aluhimā tū jaṣṭ prad ṣan
dzaḡu 'ipri
6. lūḡ 'ūḡā ṣwuja prad nim ... 'izāṣṭānaśa mū nawulnikam²⁹² tū widzica
7. ḡa tū ṣām pān būg poswāčā ḡa tū 'alūhim nawlāsna 'ima būḡa
8. 'āniṭaḡ 'iṣṭūṭnūsc būzqā jaṣčū ṭām māś 'ūṭumśa²⁹³ 'alū
9. hima ḡdī śa badzil jāqūb ḡmanḡam 'aluhimam tū jaṣṭ 'iz'ānūlam
10. qṭūrij mū ḡil jaḡu nādṭārgnūl 'āla ḡū namūḡl ḡdunḡāc
11. 'iraql ṭan munḡ pūdz mā 'ā ja'qūb ḡū napūscil 'āḡ 'ūn mūnḡ
12. ḡū blūḡūṣlāwil 'ā ja'qūb majṣcā napūjūl 'āḡ widzālam tū
13. jaṣṭ 'alūhimā 'ūbličjūm²⁹⁴ 'āṭū ṭaḡu manḡā qṭūrij ja'qūpā rāṭuwāl

²⁹² BB, Ex. 21:6 – *Tedy przywiedzie go pan iego do Bogow /... / y przebodzie pan iego vcho iego fzydlem / y zniewoli się mu do wieku.*

Tut nelyga vyklyučyć uplyū inšykh perakladaŭ. Paraŭn.: BL – *przywiedzie go pan do Bogow /... / a przekole ucho iego fzydlem / tedy będzie mu służebnikiem wiecznym*; BBr – *Tedy pan iego niech go przywiedzie do sędziow /... / przekole mu vcho fzydlem / y będzie iego slugą na wieki*; BW – *stawi go Pan przed bogi /... / y przekole vcho iego fzydlem / y będzie mu niewolnikiem na wieki* (Глоса – *abo do sędziów*); BG – *Tedy przywiedzie go Pan jego do Sędziow /... / y przekole mu Pan jego ucho jego fzydlem / y będzie mu niewolnikiem na wieki.*

²⁹³ 'ūṭ[i]m[ž]a?

²⁹⁴ BB, Gen. 32:26, 30 – 26. ... *puść mię...* 30. *Y nazwał Izaak imię mieysca onego Peniel / ifz widziałem (prawi) Boga obliczym w oblicze /...*

31a (57); 2

1. Бога, але *элагіма*, гэта значыць караля ў рыцарстве бачылі [дасведчанага]²⁹⁵, праз
2. якога меў быць Ізраіль, Майсей, закрыты²⁹⁶ ад праціўнікаў
3. сваіх. То яны [бачылі]²⁹⁷ *элагіма*. У [другой] кнізе Майсеевай
4. у раздзеле [дваццаць першым] у вершы шостым гаворыць Пан Бог Майсею пра свабо-
5. ду і несвабоду: “*І ён прывядзе яго да элагіма, гэта значыць – да суддзі, і пры-*
6. *л[ожыць]*²⁹⁸ *вуха сваё перад ім... і застанецца яму нявольнікам*”.
То бачыце,
7. што сам Пан Бог сведчыць, што *элагім* не ўласна імя Божае,
8. а таксама не істотнасць боская. Яшчэ там маеш пра [гэтага ж] *эла-*
9. *гіма*, дзе Якуб дужаўся з мужам-*элагімам*, гэта значыць – з анё-
- лам,
10. які яму жылы надарваў, але ён яго не мог адолець.
11. І сказаў гэты муж: “*Пусці мяне!*”. А Якуб яго не пусціў, пакуль гэты муж
12. яго не дабраславіў. “*А Якуб месца [гэтае назваў Пэніэль]*²⁹⁹.
[Таму што]³⁰⁰ *я бачыў [мужа]*³⁰¹, *гэта*
13. *значыць элагіма, абліччам*”. Вось гэтага мужа, які Якуба ратаваў,

²⁹⁵ У рукапісе – “*бегла яго*”, што, на нашу думку, з’явілася вынікам памылковага разрыву перапісчыкам слова *biegłego* на дзве часткі. Параўн. 33a:11 і далей, дзе слову *элагім* таксама надаецца значэнне ‘рыцар’.

²⁹⁶ Г. зн. абаронены.

²⁹⁷ У рукапісе – “*ведалі*”.

²⁹⁸ У рукапісе загадны лад – “*прылажы*”.

²⁹⁹ У рукапісе – “*не зразумеў*”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замена старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучным польскім словам).

³⁰⁰ У рукапісе – “*пакуль (не)*”.

³⁰¹ Альбо [анёла]. Складаней дапусціць, што ў гэтай цытаце без зменаў было ўжытае слова *Voga* (як у Бібліі Буднага), таму што аўтар прапануе разумець тут слова *элагім* у значэнні ‘анёл’. Параўн. 31a:9, 13, дзе гэта самая таямнічая істота названая “*мужам-элагімам*” і “*анёлам*”.

31b (58); 3

1. pořam řanža ja'qūb wiqlādā ġū' řaġūž 'aluhīmā 'ānūlam ġdi ġū
2. blūġūřlāwil jāqūb řwuja 'unūki řini jazūfūwi raql mū 'ā
3. nūl qřūrij caba 'ūdrāřūwāl 'ūd wřitkaġu řlaġu nař blūġū
4. řlāwi řini řan mlūdzanac řini 'ūfarujmū³⁰² 'ijamū řaž 'āřijāř³⁰³
5. proroq řwardzi ... ġū řaġūž 'āluhīmā bic 'ānūlam mūwa 'ā řam
6. ja'qūba pūdhwicil parwurūdztwu brāřā řwaġū 'āřāwā 'ā (mū)cam
7. pānuwāl řbūġam po³⁰⁴ badzilśa ř 'ānūlam³⁰⁵ mū mūwil 'ānūl řaġūž
8. manžā wiqlādā ġū bic ġābri'alūm raql ġdim jā jařca mūwil
9. 'ūmūdliřwa jaġu řadi řan mūnž ġābri'al qřūraġu widzālim ruřumu
10. jařca řraca 'ūdmānā 'ūluhimu 'iġdiśa wqāřāl būġ 'ābrāmūw
11. raql mū 'ibrajskim janřikam 'uqāřālśa mū 'alūhim wruwnināř
12. mām[ra]ġū 'ipūdjūl 'ūři 'iwajřrāl nā řri manři³⁰⁶ řū jař řrař
13. 'ānūlūw qřūra řwāřřuwāli ġū 'izākam wřadumci lāř jaġu řwāřřā

³⁰² BB, Gen. 48:16–17 – 16. Aniol / ktory mię wyrwał od wřzego zřego / niech bło-
sławi ty młodzieńce... 17. ... na głowie Efraimowe...

³⁰³ Аўтар спасылаецца на прарока Ісаю ('āřijāř) і пры гэтым цытуе Кнігу прарока
Осіі 12:3–4. Прычынай таму магла паслужыць сугучнасць імёнаў, якія ў С. Буднага
гучаць адпаведна як *Izaiasz* і *Hozeasz*.

³⁰⁴ [b]o

³⁰⁵ BB, Os. 12:3–4 – 3. W řywocie podchwycił brata řwego / a mocą řwā panował z
Bogiem. 4. Bo biedzył řię z aniołem...

³⁰⁶ BB., Gen. 18:1–2 – 1. Y vkařał řię mu Iehowa wrowninach Mamrego... 2. Y pod-
niosł oczy řwe / y vyrzał ano trzey męřowie...

31b (58); 3

1. потым гэты самы Якуб тлумачыць, што гэты самы элагім, – анёл, калі (яго)³⁰⁷

2. дабраслаўляў Якуб сваіх унукаў, сыноў Іосіфа, сказаў яму³⁰⁸:

3. “Анёл, які [мяне]³⁰⁹ выратаваў ад усяго дрэннага, няхай бла-

4. славіць сыноў, гэты[х] юнак[оў], сын[а] [Эфраіма]³¹⁰”. І яму³¹¹ таксама Осія

5. прарок сцвярджае... гаворыць, што гэты самы элагім з’яўляецца анёлам. Пра гэтага

6. Якуба: “Падханіў ён першародства брата свайго Ісава, а моцай

7. панаваў з Богам, бо дужаўся з анёлам”. Яму гаварыў анёл!³¹² Гэты ж

8. муж, ён тлумачыць³¹³, з’яўляецца Габрыэлем. Ён сказаў, калі я яшчэ гаварыў

9. пра малітву яго³¹⁴. Такім чынам, гэты муж – Габрыэль, розум якога мы бачылі³¹⁵.

10. Яшчэ трэці варыянт элагіма. І калі з’явіўся Бог Абрам[у]³¹⁶,

11. сказаў яму на габрэйскай мове³¹⁷: “З’явіўся яму элагім у раўнінах

12. Мам[рэ]. І падняў ён вочы свае і паглядзеў на трох мужоў”, гэта значыць трох

13. анёлаў, якія апавясцілі яго пра Ісаака ў...³¹⁸ год яго.

³⁰⁷ Займеннік “яго” тут, відавочна, лішні.

³⁰⁸ Відавочна Іосіфу.

³⁰⁹ У рукапісе – “цябе”. Замена займенніка “мяне” (г. зн. Якуба) на “цябе” (г. зн. Іосіфа) відавочна мае выпадковы характар.

³¹⁰ У рукапісе – “ахвяруй яму” або “ахвяруем”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замена старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучным польскім словам).

³¹¹ Вельмі верагодна, што пад займеннікам “яму” тут маецца на ўвазе Якуб (гл. 31b:1).

³¹² “Яму”, г.зн. Якубу? Маецца на ўвазе Gen. 32:26 (> 31a:11)?

³¹³ “... ён тлумачыць”, г.зн. Якуб? Немагчыма адказаць на пытанне, ці замена слова “анёл” (Gen. 48:16 > 31b:2) на імя ўласнае Габрыэль належыць аўтару гэтага твора, ці гэта цытата з невядомай крыніцы.

³¹⁴ “Ён сказаў”, г.зн. Якуб? “Малітву яго”, г. зн. Якуба? Малітвай называецца дабраслаўленне Якуба ў Gen. 48:16 (> 31b:2–3)?

³¹⁵ Выказванне пра розум Габрыэля застаецца малазразумелым. У чым канкрэтна праявіўся розум гэтага анёла? Можа быць, у тым, што ён выратаваў Якуба ад усяго злага? Гл. 31b:2–3 (< Gen. 48:16).

³¹⁶ У рукапісе – “Абрамаў”.

³¹⁷ Працытаваны тут фрагмент Бібліі (Gen. 18:1–2) не з’яўляецца простаай мовай. Таму словы “сказаў яму на габрэйскай мове” незалежна ад таго, у чые вусны яны ўкладваюцца, выглядаюць тут недарэчнымі.

³¹⁸ У рукапісе – žadutсі. Лексема застаецца недэшыфраванай. Магчыма, што гэта слова-фантом, узніклае ў выніку памылкі перапісчыка. Мяркуючы па кантэксте, тут павінна быць слова са значэннем “старасць” або “сівізна”.

32a (59); 4

1. čwārtā 'ūdmānā 'alūhim ġdiśa 'uqāzāl raql mū 'ānūl mujžaşuwi
2. ʔadī 'iṭām 'alūhim şṭūjī raql pān būġ dū mujžaşā proroqa 'idū
3. 'ābrāhāmā jāqū dū 'izāqā ʔāq du ja'qūbā mūwil būġ 'ujcam wāşim³¹⁹

qṭu

4. raġū 'ūpūşṭūl swanṭij wiqlād 'ānūlāmi ʔaġu 'aluhimā wiqlādā
5. ġū būġam wṭim ruzdzala piśa 'uwirşu wṭūrim qṭūrij cū pū
6. qilqāqrūc 'uqāziwālśa 'ābrāhāmūwi ʔū ʔaž wadz 'ūṭim dubra
7. ža ʔū 'imā 'alūhim prorokam 'ilūdzam prilūžunim şlūži jāqū şām
8. pān būġ raql dū majžaşā³²⁰ ġdī 'ūn mujžaş žbrānālśa 'iśc
9. du fira'unā 'iraql ʔāq pāna prūşā ca jāqū pānā şwaġu qū[ġu] māş pū
10. şlāc du fira'unā 'azāpālilśa ġnaw būžij pānśkij nā mūjžaşā 'ira
11. ql ʔā[q] hārūn {şbr} brāṭ ʔwuj ʔūba napūmūža qṭūrij ca
12. pūṭqā 'ā ʔimū prapūwaş 'u'ūşṭā jaġu 'i'ūn bandza ž'ūşṭ
13. ʔwujih 'iz'ūşṭ jaġu nā' ūči wāş cū činic māca bandzaca ... dū

³¹⁹ Параўн. ВВ, Ех:3:6 – *Y rzekl: iam Bog oycy twego / Bog Abrahamow / Bog Izaakow / Bog Iaakobow: ... i Ex 3:15 – Y rzekl ieszcze Bog do Moiżesza: tak rzeczeŝ do ŝynow Izraelowych: Iehowa Bog oycow waszych / Bog Abrahamow / Bog Izaakow / a Bog Iaakobow / poslal mię do was:...*

³²⁰ m[u]jžaşā

32а (59); 4

1. Чацвёрты варыянт, калі элагім з’явіўся. Сказаў яму анёл (Майсею)³²¹.

2. Такім чынам, і там <слова> элагім стаіць: “Сказаў Пан Бог Майсею прароку і

3. Абрагаму, як Ісааку, так і Якубу. Гаварыў Бог айцам вашым”. Той, ка-

4. го святы апостал патлумачыў анёламі³²², гэтага элагіма, ён тлумачыць

5. яго Богам³²³. У гэтым раздзеле пішацца ў вершы другім, што ён па

6. некалькі разоў з’яўляўся Абрагаму³²⁴. Тое таксама ведай пра гэта добра,

7. што імя элагім прарокам і людзям знатным служыць. Як сам

8. Пан Бог гаварыў Майсею, калі гэты Майсей працівіўся ісці

9. да Фараона. І ён сказаў так: “Пане, прашу Цябе як Пана свайго, [паілі] ка[го] маеш па-

10. слаць да Фараона”. А запаліўся гнеў Божы Панскі на Майсея, і Ён ска-

11. заў та[к]: “Гарун³²⁵, брат твой табе не дапаможа, які цябе

12. спаткае? А ты яму прадкажаш у вусны яго, і ён будзе з вуснаў

13. тваіх [слухаць(?)] і з вуснаў яго навучыць вас, што вы маеце рабіць. Вы будзеце

³²¹ Гэтая фраза (“Сказаў яму анёл”), відавочна, з’яўляецца экзэגעзай да папярэдняга выказвання (калі элагім з’явіўся). Гл. Ех. 3:2 і далей.

³²² Параўн. ВВ, Акт. 7:30: ... *wkazał się* *ti* *wpuŝtyni* *gory* *Syonŝkiey* [так у ВВ] *anioł* *Paŝki...* (гл. таксама Акт. 7:35 і 38 – ... *na* *gorze* *Synajskiey*). Аднак калі гэта спасылка на Акт. 7, то застаецца незразумелым, які менавіта апостал тут згадваецца? Згодна з хрысціянскай традыцыяй Дзеі Апосталаў напісаныя евангелістам Лукой, які апосталам не быў. Магчыма, тут маецца на ўвазе Ліст да галатаў, аўтарам якога хрысціянская традыцыя лічыць Паўла; параўн.: ... *zakon...* *zrządzoney* *przez* *anioły...* (ВВ, Gal. 3:19).

³²³ Застаецца малазразумелым, па-першае, хто тлумачыць? Можа быць, Майсей (як аўтар Пяцікніжжа, у процілегласць згаданаму ў папярэднім радку апосталу; гл. 32а:1)? Па-другое, дзе тлумачыць? Маецца на ўвазе Ех. 3:4 і далей, напр., 3:15 (> 32а:2–3), дзе тройчы ўжытае слова *Bóg*?

³²⁴ Зноў, як і ў 32а:1 (гл. заўвагу 321), маецца на ўвазе Ех. 3?. Параўн. ВВ, Ех. 3:2: *Y* *wkazał się* *ti* *anioł* *Iehowy...* Аднак выраз “па некалькі разоў” можа ўказваць і на Ех. 6:2–3 (ВВ, Ех. 6:2: *Iam się* *wkazał* *Abrahamowi* / *Izahakowi* / *i* *Iaakobowi*), а не на 3:6 або 3:15 (> 32а:2–3).

³²⁵ Арабізаваная форма ад Аарон. Гл. 2.2.5. Аналіз імёнаў уласных і тэрмінаў старазапаветнага (старажытнагабрэйскага і біблейска-арамейскага) паходжання.

32b (60); 5

1. *lūdzaḡ mūwic 'ibandūḡ ṭūba 'ūṣṭā činic 'ā ṭi bandzaš mūwic*
2. *ṭū jaṣṭ 'alūhim³²⁶ šūṣṭi dūqūmant ṭū pānā 'alūhimā 'iž ṭū na 'i*
3. *ṣṭūṭn[a]ḡ būḡa māš 'alūhimā ḡdi raql dū mujžašā 'ūṭum ca 'ūddāl*
4. *būḡam faraūnuwim ṭū jaṣṭ 'alūhimam 'ahārūn brāt ṭwuj bandza ṭūba*
5. *mujžašū prorokam³²⁷ šūdmā 'ūdmānā ža ṭū 'imā 'alūhim ṣlū*
6. *ži būḡam pūḡānskim māš wpaṣiḡ qsaḡḡāḡ mūjžašūwiḡ wrū*
7. *ždzala paṣim 'uwiršu paṭnāṣṭim ḡdī nūhūm wṣpraḡuwāl*
8. *nawaṣṭki ṣwuja cū ṣūm raqlā dā rūtā³²⁸ 'ūṭū wrūcilā janṭruw*
9. *ṭwujā dū lūdū ṣwaḡu 'idū ṣwujih' aluhimuw ṭū jaṣṭ dū būḡūw*
10. *mū'iwskiḡ wruṣa ṭi ža janṭrūwā mūjā ṭadī raqlā rūt / na*
11. *na'ūdḡānāj mna ṣwaḡruw mūjā ḡdī pūjdz[a]š ṭi pūjdzā lūd*
12. *ṭwuj lud mūj 'ā būḡ ṭwuj būḡ muj ṭadī ḡdza ṭi 'umraš 'umra 'ijā³²⁹*
13. *cū wpaṣalma dāwidūwaj mūwī dzawanc dzaśūnt šūṣṭim pānā*

³²⁶ BB, Ex. 4:13–16 – 13. *Y rzekl / ach panie posli profzē kogo mafz poslać. 14. Y zapalił się gniew Iehowy na Moizefza / y rzekl: iżali Aharona brata twego Lewiego nieznam / że on mowiac mowić będzie / a oto y ten wynidzie na spotkanie twoie / y vyrzy cię y rozraduie sie wfercu swoim. 15. A (tak) rzeczesz do niego / y polożyfz rzeczy te wuściech iego: a ia będę z vsty twemi y z vsty ie° / y nauczę was co czynić (macie). 16. On mowić będzie za cię do ludu y będzie tobie vsty / a ty będziesz mu Bogiem.*

³²⁷ BB, Ex 7:1 – ... *otom cię dał Bogiem Faraonowi / zaś Aharon brat twoy / będzie prorokiem twym.*

³²⁸ rūt

³²⁹ BB, Ruth 1:15–17 – 15. ... *oto się wrocila iqtrew twoia do ludu fwe° ido bogow fwych / wroc się za iqtrewią twoią 16. Tedy rzekla Ruth Nie zabiegay m i/ abym cię opuścila a / od ciebie się wrocila / bo dokąd poydziefz poydę / a gdzie mieszkać będziefz / mieszkać będę / lud twoy lud moy / a Bog twoy Bog moy. 17. Gdzie vmrzesz / vmrę...*

32b (60); 5

1. людзям гаварыць, і яны будуць табе вусны рабіць, а ты будзеш [яму богам]³³⁰,

2. гэта значыць – элагім[ам]”. Шосты дакумент ад пана элагіма, што не са-

3. праўднага Бога маеш – элагіма, калі Ён сказаў Майсею: “Вось Я аддаў цябе

4. фараон[у]³³¹ богам, гэта значыць элагімам, а Гарун, брат твой, будзе табе,

5. Майсею, прарокам”. Сёмы варыянт, што імя элагім слу-

6. жыць багам паганскім, маеш у Першай кнізе Майсеевай у ра-

7. здзеле першым у вершы пятнаццатым³³², калі Наамі накіроўва[ла]³³³

8. сваіх нявестак, што [...]³³⁴. Яна сказала Рут³³⁵: “Вось вярнулася ятроўка

9. твая да людзю свайго і да сваіх элагімаў, гэта значыць да багоў

10. мааўскіх. Вярніся і ты за ятроўкай [тваёй]³³⁶. Тады сказала Рут: “Не,

11. не адганяй мяне, свякроў мая! Калі пойдзеш ты – [я пайду]³³⁷, люд

12. твой – люд мой, а Бог твой – Бог мой. Тады дзе ты памрэш – памру і я”.

13. Што ў псалме Давідавай гаворыцца дзевяноста шоста:

³³⁰ У рукапісе – “гаварыць”. Гл. 2.2.1.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц другога твора.

³³¹ У рукапісе – “фараонавым”.

³³² Аўтар спасылаецца на Gen. 1:15 і пры гэтым цытуе Кнігу Рут I:15.

³³³ У рукапісе – “накіроўваў”. Перапісчык палічыў, што Наамі (Naomi ў Буднага) – мужчынскае імя.

³³⁴ У рукапісе – *šūt*. Значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка.

³³⁵ Мяркуючы па форме род. скл. *gūtā*, гэтае імя ўспрымалася перапісчыкам як мужчынскае.

³³⁶ У рукапісе – “маёй”.

³³⁷ У рукапісе – “ён пойдзе”.

33a (61); 6

1. *pān/nādz/inša*³³⁸ *wšitka tām būgī*³³⁹ *ṭadī tām* 'ubraiskim pisma šṭūji
2. *jahūwā būg nād 'inši wšitk[i]mi* 'alahūmāmi³⁴⁰ 'inabūgūwa 'ānī jaṣṭ
3. *cū jih pūgānṣṭwu būgāmi zuwuṇ ṭadī tām šṭūjī* 'alahīmī
4. *jāqūbi jih zuwuṇ wšahmūcnūśc* 'alaṭū 'ūnī nicūjūnc
5. 'iwrungājūnc namūžanimi³⁴¹ 'inamūcnimi jih būgāmi zuwuṇ wpsālma
6. **dzawancedzaṣont** **śudmij** (mūwī) **jašča nāsmāwājūncśa** **zriḥ** 'ilālamā

mi

7. *jih zuwuṇ 'āla cū mām šarūqū dūwudzic duqumanṭāmi piśmā*
8. *būžagū 'āla wšandza palnū wpiśma śwanṭim būžim šṭūjī*
9. *ža ṭa 'alūhim nawlāśna šāmamu bū[gu] šlūži* 'āla jāqūm jūž ra
10. *ql čāšūm 'ānūlam čāšam prorokam čāšam qrolam mūcāram*
11. *ricaram šlūži ṭadī tām 'āzījāš proroq* 'alūhimā ricarā mūž
12. *naḡu proroqūwāl ṭaḡu zbāwicalā jāqū bārāqā šinā* 'a[wi]nāhāmū
13. *waḡu qṭūrij zbāwil 'izrā'alā zranki jāwna ṭan ricar qrūlā*

³³⁸ [pān nād inša]

³³⁹ Магчыма BW, Ps. 95:4 – ... *Pan... nade wfzytkie Bogi.*

³⁴⁰ Параўн. BB, Ps. 96:4 – ... *Iehowa... nad wfzemi Bogi.*

³⁴¹ namūžnimi

33а (61); 6

1. “*Пан над іншымі ўсімі там багамі*”, дык там [у] габрэйскім Пісанні стаіць

2. “*Іегова Бог над іншымі ўсімі элагімамі*”. І не багі яны,

3. хоць іх паганцы багамі называюць. Такім чынам, там стаіць <слова> *эл[ілі]імы*³⁴².

4. Быццам іх называюць усемагутнасць, але то яны, крытыкуючы

5. і насміхаючыся, немагутнымі і нямоцнымі іх багамі называюць.

У псалме

6. дзевяноста сёмай (гаворыцца)³⁴³, яшчэ насміхаючыся з іх, *элілі-мам*

7. іх называюць. Але што я маю шырока даводзіць дакументамі

8. Пісання Божага? Але ўсюды шмат у Святым Пісанні Божым стаіць,

9. што <слова> *элагім* не ўласна самому Бо[гу] служыць, але, як я ўжо ска-

10. заў, часам анёлам, часам прарокам, часам каралям, уладарам,

11. рыцарам служыць. Такім чынам, там³⁴⁴ Ісая прарок *элагіма* – рыцара магут-

12. нага прарочыў, та[кога]³⁴⁵ збавіцеля, як Барак сын Авінаа-

13. маў³⁴⁶, які збавіў Ізраіль з рукі (яўна гэты рыцар) караля

³⁴² У рукапісе – “*элагімы*”. Гл. 2.2.1.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц другога твора.

³⁴³ Няўдалая інтэрпаляцыя перапісчыка, які палічыў, што наступныя словы – гэта цытата.

³⁴⁴ ВВ, Is. 9:6.

³⁴⁵ У рукапісе – “*таго*”.

³⁴⁶ ВВ, Jud. 4, 5.

33b (62); 7

1. qā'ānskaḡu 'āšāšūrā walkaḡu zbrujnaḡu haṭmānā mūcnaḡu 'ālbū
2. jāqū kadi'ūnā qṭūram śa 'uqāzāl 'annūlam šandzuw' pānskih
3. 'iraq jahūwā būḡ 'ištūṭna manžū mucnī raql kadi'ūn
4. 'aḡ pān mūj jašli jašt jahūwā būḡ znāmi čamūž nām pri
5. šlū zla wšitqu 'ūtdāl nāš 'ūd runq madijānā 'iwajzrāl
6. nā nāš pānbūḡ 'iranqāmi 'idzca wṭaj sila šwujaj zḡawiš
7. mna 'izrā'alā zranki madijānā 'iraq q[n]amū 'aḡ pān mūj
8. praž cū jā 'izbāwa 'izrā'alā 'inārūd mūj ḡūdī wlātāḡ
9. mnajši 'iṣām mālij wdūmū 'ūjcā maḡu raql dū naḡu pān {n}būḡ
10. pūnawāš ṭū jā banda šṭūbūm pūbijāš madijānā jāqū manžā jad
11. naḡu³⁴⁷ 'akadi jih zḡawil zranki madjānā 'iranki hāhūlaqā³⁴⁸ ṭadī raqli
12. šinūwa 'izrā'alški 'upānūja nād nāmi 'ā ṭi 'iṣin 'iwnūq ṭwuj
13. pūnawāš wibāwilāš nāš zranki madjānā³⁴⁹ 'ālbū ṭakaḡu qṭūrim ra
rl 'ānūl

³⁴⁷ BB, Jud. 6:12–16 – 12. Y iawił mu się Anioł Iehowy / y rzekł / Iehowa stobą męzu mocny. 13. Y rzekł do nie^o Gidehon / ach panie moy a (iafli) iest Iehowa znami / a przeczże nas podkało wfzytko to. ... / y dał nas w rękę Mid-iana. 14. Y weyrzał na nań Iehowa / y rzekł / idz wtey sile twoiey / a zbawisz Izraela z ręki Mid-iana... 15. Y rzekł k niemu / ach panie moy przes co zbawię Izraela. A narod moy chudy w Menaszehu / y iam mały wdomu oycy mego. 16. Rzekł do niego Iehowa ponieważ (ia) będę stobą tedy pobieysz Mid-iana iako męza iednego.

³⁴⁸ hā[m]ūlaqā

³⁴⁹ BB, Jud. 8:22 – Tedy rzekli męzowie Izraelscy do Gidehona / panuy nad nami / y ty y syn twoy / y wnuk twoy / ponieważ wybawileś nas z ręki Mid-iana.

33b (62); 7

1. ханаанскага Сісара вялікага, узброенага, гетмана моцнага. Альбо
2. як Гідэон, [пра] якога: “З’явіўся Ён анёлам³⁵⁰ суддзяў Панскіх
3. і сказаў: “Іегова Бог [з табою]³⁵¹, муж моцны”. Сказаў Гідэон:
4. “Ах, Пан мой, калі Іегова Бог з намі, чаму ж нам прый-
5. шло зло ўсё? Аддалі нас ад рук Мід’яна!” І паглядзеў
6. на [яго]³⁵² Пан Бог і [сказаў]³⁵³: “Ідз[і]³⁵⁴ у гэтай сіле сваёй.

Збавіш

7. Мне Ізраіль з рукі Мід’яна³⁵⁵”. І сказаў ён Яму: “Ах Пан мой,
8. чым я збаўлю Ізраіль? І народ мой худы ў [Мена-
9. шэ]³⁵⁶, і сам [я] малы ў доме бацькі майго”. Сказаў яму Пан Бог:
10. “Таму што Я буду з табою, наб’еш ты Мід’яна як мужа ад-
11. наго”. А калі ён збавіў іх з рукі Мід’яна і рукі Амалека, “тады

сказалі

12. сыны ізраільскія: “[Пануй]³⁵⁷ над намі і ты, і сын, і ўнук твой,
 13. таму што ты вызваліў нас з рукі Мід’яна”. Альбо такога, [пра]
- якога “ска-

³⁵⁰ Творны склон адзіночнага ліку; г. зн. у выглядзе анёла.

³⁵¹ У рукапісе – “істотна”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала).

³⁵² У рукапісе – “нас”.

³⁵³ У рукапісе – “рукамі”! Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала).

³⁵⁴ У рукапісе – “ідзіце”.

³⁵⁵ Краіна, якая знаходзілася на поўдні ад Мёртвага мора і займала частку тэрыторыі сучаснай Іарданіі і суседніх дзяржаў.

³⁵⁶ У рукапісе – “гадах меншы”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучным польскім словам).

³⁵⁷ У рукапісе – “Апануе”.

34a (63); 8

1. *raql 'ānūl pānśki {wibāwilāś nāš žranki madjānā 'albū ṭākaḡu qṭū}*³⁵⁸
dū mā
2. *ṭki šāmsūnūwaj 'uṭūž ṭi naplūdñā naružilā*³⁵⁹ *dzaci 'ā ṭarāz jūš*
3. *[pū]čnaš 'iwrudziš šinā 'aṭāq ṭi napij winā nigūrālqi 'ā najaš nic nač*
iṣṭaḡu
4. *'ā kadī gū wrudziš {šina 'aṭāq}*³⁶⁰ *brīṭwā naḡ nā nim napūṣṭāna nā glū*
wa
5. *jaḡu bū nžr*³⁶¹ *būžij bandza ṭū dzaca bandza pūšwancūnū žži*
6. *wutā šwaḡū 'ā ṭan zāḡca zbāwic 'izrā' alā 'izranki filiṣṭinūw*³⁶²
7. *ṭadī ṭū ḡraścjiānṣṭwu žādnaḡu fundāmanṭū nā būṣṭwā jazū*
8. *šūwu nabija*

34a (63); 1

8. *zā 'āzijāšā proroqa žicjā zā waqū ḡiž/ḡijā*
9. *waḡū*³⁶³ *qrūlā māš wṭiḡ ṭraḡ qsangāḡ qrolawṣkih wruzdzala dza*
10. *waṭnāṣṭim 'iw{wi}ruzdzala dwodzaṣṭim piša jāqū ḡižfiḡāhā*³⁶⁴ *wiličāl*
11. *'ūd pānā būḡā pridāwši mū waqu paṭnāśca lāṭ ṭadī ṭū jāw*
12. *nū žnāc pū jaḡu proroqūwānnū 'iž ḡū ṣprū{pro}roqūwāl*
13. *'ūnīm šinam žācnīm śwanṭim qrūlam 'ā 'ūnūkam ḡižfiḡāhūwim*³⁶⁵ *'āši*
jāhūm

³⁵⁸ Памылковы паўтор. Параўн. папярэдні радок.

³⁵⁹ ru[dz]ilā

³⁶⁰ Памылковы паўтор. Параўн. папярэдні радок.

³⁶¹ n[āzi]r

³⁶² BB, Jud. 13:3–5 – 3. *Y vkazał się anioł Iehowy (oney) żenie y rzekł do niey / Otoś ty teras nieplodna / y nierodzilaś / ale (iuż poczniesz y vrodzisz syna. 4. A tak strzeż się profszę / a nie piy wina / ani piwa / a nie iedz nic nieczystego. 5. Bo oto postapisz a vrodzisz syna / lecz brzytwa niech nie postoi na glowie iego / bo Nezyr Boży będzie (to) dziecię z żywota / a ten nacznie zbawiać Izraela zręki Pelistymow.*

³⁶³ ḡiž[q]ijāwagu

³⁶⁴ ḡiž[q]ijāhā

³⁶⁵ ḡiž[q]ijāhūwim

34а (63); 8

1. заў анёл Панскі ма-
2. ці Самсонавай: “Вось ты няплодная, не раджала дзяцей, а цяпер ужо
3. [за]чнеш і народзіш сына. А так ты не ні ні віна, ні гарэлкі і не еш нічога нячыстага.
4. А калі яго народзіш, брытва няхай на ім не паўстане – на галаве
5. яго, бо назірам³⁶⁶ Божым будзе тое дзіця; яго будзе прысвечанае ад <пачатку> жыц-
6. ця свайго, а гэты захоча збавіць Ізраіль з рукі філістымлян”.
7. Такім чынам, хрысціянства ніякага фундаменту для боскасці Езу-
8. савай не ўказвае.

За Ісаі прарока жыццём, за векам Хізкіягу караля

34а (63); 1

8. За Ісаі прарока жыццём, за векам Хізкія-
9. гу³⁶⁷ караля. Маеш у гэтых трох Кнігах Каралеўскіх – у раздзеле дзе-
10. вятнаццатым і ў раздзеле дваццатым³⁶⁸ пішацца, як ён³⁶⁹ Хізкіягу вы[лечыў]³⁷⁰,
11. ад Пана Бога дадаўшы яму веку пятнаццаць гадоў³⁷¹. Такім чынам, яў-
12. на відаць па яго прароцтве, што ён напярочыў яму³⁷²
13. гэтага сына высакароднага, святога караля і ўнука Хізкіягавага – Ёшыягу³⁷³,

³⁶⁶ Старажытнагабрэйскае נָזִיר [nāzīr] “назарэй”, г.зн. прысвечаны (Богу).

³⁶⁷ Цар Іудзеі (727/726–698 гг. да н. э.).

³⁶⁸ 2 Reg. 19, 20. Пад трэцяй Кнігай Каралеўскай, відавочна, маецца на ўвазе 2 Раг., якая таксама цытуецца ў гэтым творы.

³⁶⁹ Г. зн. Ісая.

³⁷⁰ У рукапісе – “вылічаў”.

³⁷¹ Гл. 2 Reg. 20:6; параўн. таксама Is. 38:5.

³⁷² Г. зн. прарок Ісая цару Хізкіягу.

³⁷³ Цар Іудзеі (639–609 гг. да н. э.). На самой справе Ёшыягу праўнук Хізкіягу. Сынам ён названы пад уплывам Is. 9:6, што, відавочна, і расцэньваецца аўтарам як прароцтва Ісаі, звернутае да цара Хізкіягу, пра нараджэнне Ёшыягу. Параўн. 3ба:8–9. Імя Хізкіягу тут (34а:13) відавочны плеаназм. Магчыма, што гэта няўдалая спроба перапісчыка патлумачыць займеннік “яму” (34а:12).

34b (64); 2

1. qṭūrij ṭū wlāśna ṣprāuwāl wadla proroṣṭwā ṭaḡu 'aqṭū
2. rim³⁷⁴ ṭū 'āzija mūwī winidza prod 'ašijāhā 'iwṣpīni lūd ṭwuj
3. 'irusqūrani 'iwiruści jaḡu 'i'ūdpūčna nā nim dūḡ būžij
4. bū ṭu dūḡ ṣnāči mūndrūśc duḡ ṣnāči 'irūzum dūḡ ṣnāči
5. pūrādā dūḡ ṣnāči mūc dūḡ ṣnāči 'umajanṭnūśc dūḡ ṣnāči
6. būjāzn būḡā jahūwi 'ināpandzi ḡū būjāznu būḡā jahūwi ža
7. nabandza widzāl widzanjā 'ūračaḡ ṣwujih 'inabandza ṣūndzil nawadla
8. ṣlūḡu 'ūšaj ṣwujih³⁷⁵ bū ḡdī jūž zāṭrācili zāqūn
9. būžij wšišṭkja qsaḡi zāqūnū būžāḡu pūpālili 'ūni
10. zlūśliwa būlwāḡwālcī jāqū 'iwrīma 'adrūdāhām nanāših
11. 'ā 'uzuwifāt³⁷⁶ 'inših wšišṭkih winiščili bili ṭadī ṭū zā wṣṭampuwā
12. nam nā qrūlawṣṭwu jaḡu nālazli ḡalḡijā 'ūfarniqā dūmū būžāḡu
13. qsaḡi zāqūpuwāni bilī wzami ḡdī čīṭāli prad qrūlam qṭū rij bil

³⁷⁴ '[u]qṭūrim

³⁷⁵ BB, Is. 11:1–3 – 1. Wynidzie pręt ze pnia Iŝaiego / a latarośl z korzenia iego wyroście. 2. Y odpocznie na niem duch Iehowy / duch mądrości y rozumu / duch rady y mocy / duch vmieiętności y boiazni Iehowy. 3. Y nakadzi go boiaznią Iehowy / że nie wedle widzenia oczu ŝwych ŝędzić będzie / ani wedle ŝluchu wŝu ŝwych przewodzić będzie.

³⁷⁶ Транслітарацыя недакладная, тэкст пашкодзаны.

34b (64); 2

1. які ўласна дзейнічаў паводле таго прароцтва, у
2. якім Ісая гаворыць: “Выйдзе [прут з пня Ішая і парастак
3. з караня яго вырасце]³⁷⁷. І адначне на ім дух Божы.
4. Бо дух азначае мудрасць, дух азначае і розум, дух азначае
5. параду, дух азначае моц, дух азначае здольнасць, дух азначае
6. боязь Бога Іеговы. І ён напоўніць³⁷⁸ яго бояззю Бога Іеговы, так што
7. не [паводле бачання вачэй сваіх]³⁷⁹ будзе судзіць; не паводле
8. слыху вушэй сваіх [кіраваць будзе]³⁸⁰. Бо калі ўжо страцілі закон
9. Божы, усе кнігі закону Божага папалілі³⁸¹ – яны
10. зласлівыя ідалапаклоннікі! Як і ў Рыме адрудагам³⁸² нянашых,
11. а ўзувіфат³⁸³ іншых усіх вынішчылі. Такім чынам, у час яго ўступлен-
12. ня на каралеўства, знайш[оў] Хілкіягу, ахвярнік³⁸⁴ дому Божага³⁸⁵,
13. кнігу³⁸⁶, што была закапаная ў зямлі³⁸⁷. Калі чыталі перад каралём, які

³⁷⁷ Верш Is 11:1 скажоны (перапісчыкам?) амаль да непазнавальнасці. У рукапісе – “наперад Ёшыягу і спыніць люд твой і ўкараніць і вырасіць яго”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення ідыяматычных выразаў). Імя Ішая, бацькі Давіда, у рукапісе замененае іменем цара Ёшыягу (гл. 3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзэгеzy).

³⁷⁸ Літар. “нагоніць”. Параўн. характэрны для польскай мовы ідыяматычны выраз *parędzić komu strachu* “нагнаць на каго страху”. У ВВ, Is. 11:3 *nakadzi* “накадзіць”, г.зн. “напоўніць (дымам)”. Пра магчымыя прычыны замены гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

³⁷⁹ У рукапісе – “будзе бачыць прывідаў (?) у рэчах сваіх і не...”.

³⁸⁰ Верш Is 11:3 значна пераасэнсаваны (перапісчыкам?). Параўн. арыгінал і Зба:2, дзе таксама цытуюцца апошнія словы гэтага верша, але з захаваннем дзеяслова *przewodzić* “кіраваць”, што сведчыць пра ненаўмысны характар зменаў.

³⁸¹ У Старым Запавеце нам вядомы толькі адзін выпадак спалення кнігі (дакладней кажучы, скрутка) – гл. Jer. 36:23. Параўн., аднак, 2 Reg. 22:8, дзе таксама згадваецца Кніга Закона, і каментар Рашы да гэтага верша (гл. 3.2.5. “Адкуль пайшлі ідалы?”).

³⁸² У рукапісе – ‘*adgūdāhām*. Значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, узніклае ў выніку памылак перапісчыка.

³⁸³ У рукапісе – ‘*uzuwifāt*. Транслітарацыя недакладная. Значэнне не вызначана; верагодна, слова-фантом, узніклае ў выніку памылак перапісчыка.

³⁸⁴ Г. зн. святар; гл. 1.5.1. Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў.

³⁸⁵ У рукапісе – “Знайшлі Хілкіягу ахвярніка Дому Божага”.

³⁸⁶ Гл. 2 Reg. 22:8 і далей; 2 Par. 34:14 і далей. Пераважная большасць даследчыкаў лічыць, што гэтай кнігай была Пятая кніга Майсея. Аднак паводле Бібліі яна была знойдзеная не пад час узыходу Ёшыягу на пасад, а толькі на 18-м годзе яго кіравання (гл. 2 Reg. 22:3–8 і 2 Par. 34:8–14).

³⁸⁷ Пра тое, што яна была закапаная ў зямлі гл. 3.2.6. Трэці твор: барацьба з ідалапаклонствам.

36a (65); 3

1. rij bīl jaščū wlātāḥ dzacinniḥ 'ā kadī 'ūn 'uṣli-šāl čitānij
2. zāqū[n] būžij³⁸⁸ jāqu 'āzijā muwī nawadluḡ ṣlūḥū ṣlūwā priwudzić³⁸⁹
3. zārāz pūrūzdarāl šāṭi ṣwuja plāčūnc bārzdu³⁹⁰ tū šwā
4. dči dū [p]rorūṣṭwā 'āzijāšūwaḡu zḃūjāzni būžaj³⁹¹ 'ū qṭū
5. ram tū piśma šwanṭim muwī 'ā ṭan činil prāwuści prāwuści³⁹² prad
6. 'ūčimā būḡā jahūwī 'ā wiḡūdzil wšitqā drūḡa 'ūjcā ṣwa
7. ḡu dāwidā 'ā naḡwrucil 'ūn pru'wu³⁹³ 'āni wlawā³⁹⁴ bū tū raql 'ā
8. zijāš dzaca wrūdzilūśa nām ṣin jaṣṭ³⁹⁵ bū tū bil wnūq ṭaḡū
9. ž qrūlā bārzdu qūḡālśa wnim bū bīl dūbrij nabūlwāḡwālcā
10. dlāṭaḡu raq dzaca wrūdzilūśa nām ṣin jaṣṭ dān³⁹⁶ bū tū znaḡu
11. wrūdzilūśa 'iraql 'āzijāš wṭim ža wirṣu 'ibilū pānūwānū³⁹⁷
12. nā rāmanū jaḡu³⁹⁸ bū dzacancam 'u'ūśmim rūqu nā qrūlawṣṭwu jaščū
raql
13. 'āzijāš 'ināzḡwānū 'ima jaḡu pradziwnij rādni 'ālūhim tū jaṣṭ qrūl ri

³⁸⁸ BB, 2 Reg. 22:11 – *A gdy vsłyszal krol słowa zakonu...*

³⁸⁹ BB, Is. 11:3 – *... ani wedle sluchu vszu swych przewodzić będzie.*

³⁹⁰ BB, 2 Reg. 22:11 – *... tedy porozdzierał szaty swe.*

³⁹¹ BB, Is. 11:3 – *... boiaznią Iehowy...*

³⁹² Памылковы паўтор.

³⁹³ [w]pr[ā]wu

³⁹⁴ BB, 2 Reg. 22:2 – *A (ten) czynił prawość przed oczyma Iehowy / y chodził wŹelką drogą Dawida oycy swego / a nie zwrocil wprawo ani wlewo.*

³⁹⁵ BB, Is 9:6 – *Bo dziecię vrodzilo się nam / syn dan iest nam ...*

³⁹⁶ BB, Is 9:6 – *Bo dziecię vrodzilo się nam / syn dan iest nam ...*

³⁹⁷ pānūwān[a]

³⁹⁸ BB, Is 9:6 – *... / y było panowanie na ramieniu iego / ...*

36a (65); 3

1. быў яшчэ ў гадах дзіцячых³⁹⁹. “А калі ён пачуў чытаны
2. закон Божы” (як Ісая гаварыць: “Не паводле слыху слова ён [будзе]⁴⁰⁰ [кіраваць]⁴⁰¹”),
3. “зараз парадзіраў адзенне сваё, плачучы вельмі”. Гэта свед-
4. чыць пра [п]рароцтва Ісаева – “З боязі Божай”, пра
5. якое [у] Святым Пісанні гаворыцца: “А гэты рабіў праведнасць перад
6. вачыма Бога Іеговы і выхадзіў усю дарогу бацькі свай-
7. го, Давіда, і не павярнуў ён ні [на]права, ні налева”. Бо сказаў Іса-
8. я: “Дзіця нарадзілася нам, сын [дадзены]”. Бо гэта быў унук таго
9. самага караля⁴⁰². Ён быў вельмі закаханы ў яго, бо ён быў добрым, не ідалапаклоннікам.
10. Таму ён сказаў: “Дзіця нарадзілася нам, сын дадзены”. Бо ад яго⁴⁰³
11. яно нарадзілася. І сказаў Ісая ў гэтым жа вершы: “І было панаванне
12. на плячы яго”, бо дзіцём у восьмым годзе на каралеўства [ўступіў]⁴⁰⁴. Яшчэ сказаў
13. Ісая: “І назвалі імя яго – Дзіўны, Дарадца, Элагім, гэта значыць кароль, ры-

³⁹⁹ Ёшыягу ўзышоў на пасад, калі яму было 8 гадоў (гл. 2 Reg. 22:1; 2 Par. 34:1).

⁴⁰⁰ У рукапісе прапушчаны службовы дзеяслоў “будзе”.

⁴⁰¹ У рукапісе – “прыводзіць”. Гл. 1.2.1.5. Блытаніна прыставак *przy-* і *prze-*.

⁴⁰² Г. зн. унук цара Хізкіягу; гл. 34a:13.

⁴⁰³ Г. зн. ад Хізкіягу; гл. папярэдні радок.

⁴⁰⁴ Параўн. 34b:11–12; 41a:12–13.

36b (66); 4

1. *car wačnūśc*⁴⁰⁵ bū wačnā šlāwā 'ūṭrimāl 'iqsūnžancam wpūqūju
2. *rūzštāl*⁴⁰⁶ du qṭūraḡu ṭū pānbūḡ mūwil šāṭi pūrūzdzarāl
3. 'iwšlišālam plāč ṭwuj ṭadī bandzaš zāḡuwān špūqujna 'inawajzri
4. š wšaḡu zlaḡu 'āž du ḡrubu ṭwaḡū⁴⁰⁷ jašč[a] 'āzijaš raq buṭū qūždā
5. *biṭwā* 'ubujtiqiw⁴⁰⁸ biwā znārūšannam 'ūqriwāwunim 'ā biṭwā 'ūḡnam
spālū
6. *nim*⁴⁰⁹ bū 'ūn qrūl šwanṭij nadubiwājūnc mačā šwaḡū ṭā wujnā būžā
7. zwujūwāl 'ūḡnam 'iṭū zārāz šprisangli zdrūwam šwīm 'iž
8. ṭū 'ūfārūnki zāqūn būžij zāḡuwāc wcāla 'ā narundi būlwāḡwā
9. {ḡwā}lska winiščic 'azāraz pūšlāl 'ufāniqā 'ikilqū šlūḡ šwujih
10. šūqāc 'ipiṭāc proroquw būžih 'ā naznālazli jih pū wšitkim pā
11. nšṭwā bū ṭū prazlūs{lūs}liwa būlwāḡwālštṭwu wšitkih wṭam
12. ṭrācili⁴¹⁰ jāq mūwi haljāš proroq dū pānā būḡā pawna 'awuž
13. *rūzruzniliša jahūdci* 'iž 'upūścili primara ṭwuja šinūwa 'izrā' alšci
'ūṭāri

⁴⁰⁵ BB, Is 9:6 – ... y nazwano imię iego / przedziwny / radny / Bog rycerz / ociec wieczności / księżę pokoju.

⁴⁰⁶ [zūš]tāl?

⁴⁰⁷ BB, 2 Reg. 22:19–20 – 19... / a (iżeś) porozdzierał szaty swoje / y plakaleś przede mną / a (tak) y iam też vsłyszal mowi Iehowa. 20. ... będziez zachowan do grobow twych wpokoju / a nie vyrzā oczy twoie wfzego złe /...

⁴⁰⁸ [bujwn]iquw

⁴⁰⁹ BB, Is. 9:5 – Bo każda bitwa boiownikow (bywa) sporuŝeniem / y z vkrwawieniem odzienia we krwi (lecz ta bitwa) będzie spalaniem y požarciem ognia.

⁴¹⁰ [š]ṭrācili?

36b (66); 4

1. кароль, вечнасць”. Бо вечную славу атрымаў і князям у спакоі
2. [застаўся]⁴¹¹. Якому Пан Бог гаварыў: “Адзенне парадзіраў ты,
3. і Я пачуў плач твой. Такім чынам, ты будзеш захаваны спакойна і не ўбач-
4. ыш усяго дрэннага аж да магілы тваёй”. Яшч[э] Ісая сказаў: “Бо кожная
5. бітва [ваяр]оў бывае са скрываўленым парушэннем, а <гэтая> бітва – агнём спале-
6. ным”. Бо гэты святы кароль, не вымаючы мяча свайго, гэтую вайну Божую
7. зваяваў агнём. І то зараз яны прысягнулі⁴¹² здароўем сваім, каб
8. ахвяры, закон Божы захаваць цалкам, а беззаконнасць ідалапакл он-
9. ніцкую вынішчыць. А зараз ён паслаў ахвярніка і некалькі слуг сваіх
10. шукаць і пытаць прарокаў Божых⁴¹³. І не знайшлі яны іх па ўсёй краі-
11. не, бо з-за зласлівага ідалапаклонства ўсіх раптам
12. [па]каралі смерцю⁴¹⁴. Як прарок Ілля гаворыць Пану Богу пэўна: “Вось
13. аддзяліліся іудзеі, таму што пакінулі завет Твой сыны ізраільскія,

⁴¹¹ У рукапісе – *rūzštāl*. Памылкова замест [zūš]tāl = *zostal* альбо [pūzūš]tāl = *rozostal* “застаўся”?

⁴¹² Хоць ў сказе і не ўказаны суб’ект дзеяння, аднак з кантэксту вынікае, што гэта цар Ёшыягу і яго прыхільнікі.

⁴¹³ Параўн. 2 Reg. 22:12–13.

⁴¹⁴ У рукапісе – “каралі смерцю”.

37a (67); 5

1. 'ūltāri t̄wuja pūzrucāli proroki t̄wuja pūzābijāli mačam 'azā
2. š̄tālamśa jā t̄ilqū šām 'itū šūqājūŋ dūši mūjaj ḥcūm 'uzū
3. nc⁴¹⁵ bū nā tan čāš wš̄itaqu⁴¹⁶ swāt bil zārāzilśa būlwāḥwā
4. Išt̄wam t̄ilqu gārśc lūdu bilū q̄tūram pān būg dū haljāšā
5. proroqa raq lačtū wām zāḥuwāc madzī 'izrā' alā ... wš̄itkiḥ sadam
6. t̄isancaj bilū cū dū q̄lānā bi'ālūwi naqlānāli 'ižādan zniḥ
7. 'uštā jaḡu nacālūwāli 'ūbrāzuw jih⁴¹⁷ 'itūž taḡu pūgānšt̄w{ā}a
8. nazličūnā mūc silā jih cū t̄ilqu pri šāmam banhadza t̄ridzašca
9. 'idwā qruli pūmūcniquw jaḡu praciwqu 'izrā' alā bilū t̄adī t̄aq
10. 'ūw...alkiḥ 'ūcišqāḥ bandūnc 'ūn qrol wāžilśa śwa
11. ntiḥ wujnā būžā t̄ū činic 'ā naznālāši proroquw 'iprišli
12. dū prorūkini nāzwānaj ḥuwldi žūni śālamūruwaj mūwī
13. 'uṣinī t̄aqūwim q̄tūramu rādzilā dū taḡu mū 'ūbacūjūnc {mū} pūqū(ju)

⁴¹⁵ BB, 1 Reg. 19:10 = 1 Reg. 19:14 – *A (on) rzekł Rzewniąc rozrzewnilem się o Iehowę Boga Ceweotha / iż opuścili przymierze twoje synowie Izraelowi oltarze twoje porozwalali / a proroki twoje mieczem pozabiiali / a zostałem się ia tylko / y (to) szukaiać dufze moiey / wziąć ia.*

⁴¹⁶ wš̄ita[q]

⁴¹⁷ BB, 1 Reg. 19:18 – *Lecz zachowam między Izraelem siedm tysięcy (a) tych wfzech kolana nie kłaniali się Bahalowi / żadnego też vsta nie całowały go.*

37a (67); 5

1. алтары Твае паскідалі, прарокаў Тваіх пазабівалі мячом, і зас-

2. таўся толькі я адзін, і то шукаюць – душу маю хочуць узяць”.

3. Бо на той час увесь свет заразіўся ідалапаклон-

4. ствам. Толькі жменя людз была, [пра] якую Пан Бог Іллю

5. прароку сказаў: “Аднак [Я захаваю]⁴¹⁸ паміж Ізраіля... усіх сем

6. тысяч было, што да калена Баалу не кланяліся і ніводзін з іх

7. (вусны яго) не цалаваў абразоў [яго]⁴¹⁹”. І таксама гэтага

паганства

8. незлічоная моц, сіла іх, таму што толькі пры самым Бэнгададзе⁴²⁰ трыццаць

9. два каралі, памочнікі яго, супраць Ізраіля былі⁴²¹. Такім чынам, так

10. у вялікіх уцісках будучы, гэты кароль меў адвагу⁴²² свя-

11. тых, <каб> вайну Божую рабіць. А не знайшлі яны прарокаў і прыйшлі

12. да прарочыцы названай, Хульды, жонкі Шалюмавай⁴²³. Гаворыцца

13. пра такога сына, якому яна радзіла, да таго абяцаючы яму спакой

⁴¹⁸ У рукапісе – “вам захаваць”.

⁴¹⁹ У рукапісе – “іх”. Пра разуменне гэтага выказвання гл. заўвагу 135 на с. 277 (2.2.3.2. Інтэрпаляцыі) і раздзел 1.4.2.2. Выказнік у множным ліку пры дзейніку ў адзіночным ліку, але са зборным значэннем.

⁴²⁰ Цар Арама (Сірыі) IX ст. да н. э.

⁴²¹ Гл. 1 Reg. 20:1.

⁴²² Іншыя варыянты перакладу дзеяслова wāžilśa “меў вартасць” або “быў вартым”.

⁴²³ Гл. 2 Reg. 22:14. Калі мы правільна пераклалі 37a:12, то праз слова “названай” складваецца ўражанне, што Хульда ўжо згадвалася ў тэксце раней. Магчымае і іншае разуменне радка 37a:12: “... прарочыцы, названай Хульд[а], жонкі Шалюмавай”.

37b (68); 6

1. 'ūd pāgānštwā zā žiwuṭā jaḡu 'āž dū grūb{i}u jaḡu 'āž 'ūn qrūl
2. rūšqāzāl ḡilkijāhūwī 'ufarniqūwi walkamu 'iṭām wšitkim cū pri
3. qūšcala jaruzālamškim šlūžili wirūcāc zdūmū būžagū
4. wšitka 'ubrāzi kiliḡi 'iwšitka 'uporāṭi bālwānska qṭūra bili pū
5. činūna nā čaśc bā'āluw nā čaśc 'ānūlūw 'iwišad mir žwujawā
6. nij 'iwšitkamu wujsqu nabaškamū 'iṣpālili zā jarūzālimam nā pūlāḡ
7. kadirūnskiḡ 'ipūzrūcāli wšitkiḡ qāplānuw pūḡānskiḡ qṭū
8. ra bili nāčinili pradqūwa jaḡu 'iwzūl ḡū qṭūrij šṭāl pri
9. dūmu būžim prač zā jarūzālimam dū pūṭūqu kidrūwnā⁴²⁴ 'aṭām
10. ḡū špālili⁴²⁵ wšitq lūd ḡudzūncij qūšci bālwānska qṭūra
11. ṭām naḡcali pūwšcūngnūnc pūpālili 'izbūrili ṭaž ṭām dūm
12. nawāšṭ qṭūra bili qūlā dūmu būžagū ḡdī nawāšṭi ṭqāli
13. zāpūnī⁴²⁶ ṭū wālna rančniki 'ubrāzūm 'ibūlwānūm jāqū 'iṭarāz
pāpawnici

⁴²⁴ [kidrūnā].

⁴²⁵ BB, 2 Reg. 23:4–6 – 4. A (potym) rozkazał krol Chilkiahowi ofiarownikowi wielkiemu / y ofiarownikom niższym / y odzwiernym wynieść z kościoła Iehowinego wszystkie naczynia poczynione Bahalowi / y gaiowi / y wżemu woysku niebeskiemu / y spalil ie precz za Ieruzalimem na polach Kidroń(skich)... 5. A (potym) złożył popy (z wrzędu) ktore byli postanowili krolowie Iehudscy /... 6. Wyniosł też gay zdomu Iehowy precz za Ieruzalim do potoka Kidrona / y spalil iy na potoku Kidronie / y starł iy na proch / y wysypał proch iego na groby pospolitego ludu.

⁴²⁶ BB, 2 Reg. 23:7 – A (zatym) rozruszyl domy niewieściuchow / ktore (były) wdomu Iehowy / gdzie niewiaŃty tkaly opony gaiowi.

37b (68); 6

1. ад паганства за жыццём яго аж да магілы яго. “Аж гэты кароль
 2. загадаў Хілкіягу, ахвярніку вялікаму, і там усім, што пры
 3. касцёле ерусалімскім служылі, выкідаць з Дому Божага
 4. ўсе абразы, келіхі і ўсе апараты ідальскія, якія былі зроб-
 5. леныя ў гонар баалаў, у гонар анёлаў (і выйшаў мір заваява-
 6. ны) і ўсяму войску нябеснаму. І спалілі за Ерусалімам на палях
 7. Кідронскіх. І паскідалі ўсіх святароў паганскіх,
 8. якіх нарабілі продкі яго. І [вынес ён гай]⁴²⁷, які стаяў пры
 9. ДOME Божым, прэч за Ерусалім⁴²⁸ да патоку Кідрона, а там
 10. спалілі яго. Увесь люд, які [к]адзіў⁴²⁹, косці ідальскія, якія
 11. там не хацелі ўтрымаць, папалілі⁴³⁰. І разбурылі таксама там
- дом
12. жанчын, якія былі каля Дому Божага, калі жанчыны ткалі
 13. заслоны – гэта шыкоўныя ручнікі абразам і ідалам; як і цяпер

⁴²⁷ У рукапісе – “узяў ён яго”. Пра замену “гай” на “яго” гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі). Параўн. 39b:7.

⁴²⁸ У рукапісе – “Ерусалімам”.

⁴²⁹ У рукапісе – “хадзіў”. Пра замену дзеяслова *кадзіць* на *хадзіць* гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴³⁰ Пра магчымыя прычыны гэтай інтэрпаляцыі гл. 2.2.3.3. Замены (Гарманізацыя).

38a (69); 7

1. pāpawnici⁴³¹ zāžiwāju 'iwšitkih 'ufārniquw şprowādzāli zmāştā jahū
2. dumskih⁴³² 'işplūgāwil jamū wšitka gūltāri⁴³³ 'işplūgāwil mū ʔaž
3. qṭūra bili 'ūddālūna şinūwa hinumūwī bū ʔu žādnamu nabilū jāq
4. prijšc šla şini 'icūrki praž | ʔan gūgan⁴³⁴ mulūhūw 'ūdrūcil
5. ʔaž qū naşlāwa qṭūra bili nādāwāli qrūlūwa jahūdci nā čanśc şlū
6. načnū cū dūwudzuŋ şlūnačni qṭūra ştāli wpriśandza dūmū bū
7. žağū pūdu⁴³⁵ ştātāžūm⁴³⁶ naṭājnū ʔū milij ḥāj wižū⁴³⁷ şlūnačna pū
8. pālili 'ūgnam zās 'ūltāra qṭūra bili nā dāḥū şāla qṭūrī
9. nāčinili qrolūwa jahūdci 'imūnāmi zūwuŋ [ma]nāşahūwbūśnajūḥ
10. dūmū būžağū şqāzil jih qrūl 'iwişipāli dū pūṭūqu kidirunškağū
11. 'ā poṭam qṭūra bilī prad jarūzālimam pū prāwaj zṭruna gūrī
12. 'ūliwnaj qṭūra zbūdūwāl şālūmūn qrūl 'izrā' alśkij
13. hārşūṭū būlwānū cidūnskamū ḥāmūşu būlwānū mū' iwskamū'

⁴³¹ pāpa[ž]nici?

⁴³² māş[ʔ jahudskih]

⁴³³ [']ultari

⁴³⁴ [']uğan

⁴³⁵ pūd?

⁴³⁶ Транслітарацыя *pūdu ştātāžūm* недакладная, тэкст пашкоджаны. Магчыма, што гэта слова-фантом, узніклае ў выніку памылкі перапісчыка, напр., скажонае *ochmistrza* (2 Reg. 23:11).

⁴³⁷ [wūzi]

38a (69); 7

1. папе[ж]ніцы⁴³⁸ карыстаюцца. *І ўсіх ахвярнікаў выправоджвалі з гарад[оў]⁴³⁹ іудз[ей]-*
2. *скіх, і апаганіў ён яму ўсе алтары. І апаганіў ён яму⁴⁴⁰ таксама*
3. *[Тофет⁴⁴¹, які быў у даліне сыноў Гіномавых]⁴⁴², [каб]⁴⁴³ нікому не было як*
4. *[пераводзіць сыноў і дачок]⁴⁴⁴ праз гэты агонь Молахаў⁴⁴⁵. Адкінуў*
5. *ён таксама [коней]⁴⁴⁶, якіх надавалі каралі іудзейскія [Сон-*
6. *цу]⁴⁴⁷, якія стаялі ў прысязе (!?)⁴⁴⁸ Дома Бо-*
7. *жага... Натан-мелеха⁴⁴⁹. [Калясніцы] сонечныя па-*
8. *палілі агнём. А алтары, якія былі на даху залы, які[я]⁴⁵⁰*
9. *нарабілі каралі іудзейскія, якіх называюць імёнамі [Ме]нашэ⁴⁵¹, [у абодвух сенях]⁴⁵²*
10. *Дому Божага – сапсаваў іх кароль. І высыпалі да патоку Кідронскага.*
11. *А потым [вышыні]⁴⁵³, якія былі перад Ерусалімам на правым баку гары*
12. *Аліўнай, якія пабудаваў Саламон кароль ізраільскі:*
13. *Ашторэту – ідалу Цыдонскаму⁴⁵⁴, Кемошу – ідалу Мааўскаму⁴⁵⁵,*

⁴³⁸ Або “папежнікі, папісты”? Гл. Слоўнік.

⁴³⁹ У рукапісе – “з горада”.

⁴⁴⁰ У рукапісе ў гэтым радку пасля дзеслова “апаганіў” двойчы інтэрпаляваны займеннік “яму”, які, відавочна, указвае на Ераваама. Параўн. заўвагу да 39b:7.

⁴⁴¹ Назва месца, дзе спальвалі дзяцей, прыносячы іх у ахвяру. Параўн. Іер. 7:31. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁴² У рукапісе – “тых, якія былі аддаленымі сынамі Гінома”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁴³ У рукапісе – “бо”.

⁴⁴⁴ У рукапісе – “прысці; шлі (?) сыны і дачкі...”.

⁴⁴⁵ Молах – імя дэмана або адзін з відаў ахвяравання.

⁴⁴⁶ У рукапісе – “да няславы”?

⁴⁴⁷ У рукапісе – “на частку сонечную, што прыводзяць сонечныя”. Гэтая фраза адпавядае аднаму слову ў ВВ – *Sloiscowi* “Сонцу”. Пра магчымых прычыны замены гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁴⁸ Фраза “якія стаялі ў прысязе (?)” малазразумелая. Пра магчымых прычыны замены гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁴⁹ Гэтае імя ўласнае асабліва скажонае. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучнымі польскімі словамі).

⁴⁵⁰ У рукапісе – “які”?

⁴⁵¹ Цар Іудзеі (687–642 гг. да н. э.).

⁴⁵² Перапісчык прыняў словы *w obu sieniach* “у абодвух сенях” за імя ўласнае, таму “імёнамі” замест “імен”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Пераўтварэнне агульнага назойніка ў імя ўласнае).

⁴⁵³ У рукапісе гэтае слова прапушчанае. Пра магчымых прычыны пропуску гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁵⁴ Цыдон (Сідон) – фінікійскі горад на тэрыторыі сучаснага Лівана.

⁴⁵⁵ Мааў – краіна на тэрыторыі сучаснай Іарданіі.

38b (70); 8

1. *malhāmūwī* 'ubridliwuści *šinuw hāmūnūwiḥ tū wšitqa splū*
2. *gāwil qrūl*⁴⁵⁶ *tū widziš hraścijānin ža tan qrūl swa[nṭij] pra*
3. *wišāl wāri wšitka* 'iqrūlūw 'izrā'alškiḥ *šwanṭūbliwaḡū*
4. *qrūlā šālamūnā wqtūram manžu būžam proroq prišadši*
5. *zjudckaj zami žā rāšqāzānam būḡā jahūwi dā buṭhālā*⁴⁵⁷ 'aṭām
6. *qrūl pūra[wa]hām*⁴⁵⁸ *štāl pri 'ūltāra ḡūdzūnc žāwulāl nā*
7. 'ūltār būwaṭlskij⁴⁵⁹ *šlūwam būḡā jahūwī tāq 'ūltāru*
8. *mūwī jahuwā būḡ 'uṭū šin 'urūdzil dūmu dāwidūwamu* 'ima
9. *jaḡu 'āšijāhā 'ā 'ūn bandza 'ūfaruwāc nā ṭūba 'ūfarniki w*
10. *šitkiḥ ḡūdzunciḥ 'iqūsci člūwača bandza pālil nā ṭūba* 'ipūqāzāl
11. *dnā 'ūnaḡu žnāmiṭi raq-laś žažnāmi*⁴⁶⁰ *qtū mūwil būḡ jahūwā*
12. 'uṭū 'ūltār rūspāla 'i'ūbrūciša *wpūpal qtūrij nād nim*
13. 'ūšlišāl *qrūl jūra[wa]hām* 'iraql *dū manžā būžāḡu qtūrij wulāl nā 'ū...*

⁴⁵⁶ BB, 2 Reg. 23:8, 10–13 – 8. Zwiodł też wszystkie ofiarowniki zmiast Iehudskich / y splugawił wyfzki / w których kadzili... 10. Splugawił też Tofeth / który wdolinie synow Hynnomych / aby żadnemu (nie) przewodzić syna swego / y corki swej wogniu Molechowi II. Odrzucił też konie / ktore byli dali Słońcowi krolowie Iehudscy od wchodu domu Iehowy / do komory Nethan-melecha / ochmistrza / ktora na przedmieściu / a wozy słońcowe spalił ogniem. 12. Zaś ołtarze / ktore (były) na dachu sale Achazowej / ktore byli uczynili krolowie Iehudscy / y ołtarze ktore był uczynił Menafze w obu sieniach domu Iehowy / skazil krol / a proch ich przeniosł z onąd do potoku Kidron (skiego). 13. A (potym) wyfzki / ktore (były) przed Ieruzalimem / ktore po prawej (stronie) gory oliwnej / ktore był zbudował Solomon krol Izraelski Hafztoreshowi bałwanowi Cydońskiemu / y Chemoszowi bałwanowi Moawskiemu / y Milchomowi obrzydłości synow Hammonowych / to (wszystko) splugawił krol.

⁴⁵⁷ b[a]ṭh[a]llā

⁴⁵⁸ [j]ura[wa]hām

⁴⁵⁹ [baṭa]lskij

⁴⁶⁰ [to] žnāmi?

38b (70); 8

1. Мількому – агіднасці сыноў Амонавых⁴⁶¹ – усё гэта ана-
2. ганіў кароль”. То бачыш, хрысціянін, што гэты кароль свя[ты] пера-
3. вышаў усе веры і каралёў ізраільскіх, набожнага
4. караля Саламона. Пра якога – “Муж Бож[ы]⁴⁶², прарок, прыйшоў
5. з Іудзейскай зямлі на загад Бога Іеговы, да Бетэля, а там
6. кароль Ераваам⁴⁶³ стаяў, пры алтары ходзячы⁴⁶⁴. Крыкнуў ён на
7. алтар бетэльскі словам Бога Іеговы так: “Алтару,
8. гаворыць Іегова Бог: “Вось нарадзіўся сын дому Давідаваму. Імя
9. яго Ёшыягу, і ён будзе ахвяраваць на табе ахвярнікаў
10. усіх, што ходзяць⁴⁶⁵, і косці чалавечыя будзе паліць на табе. І паказаў ён
11. у той дзень [знак, гаворачы: “Гэта знак, пра які]⁴⁶⁶ казаў Бог Іегова.
12. Вось алтар распаліць і ператварыцца ён у попел, які над ім”.
13. Пачуў кароль Ераваам [слова мужа Божскага]⁴⁶⁷, які

⁴⁶¹ Амон – краіна на тэрыторыі сучаснай Іарданіі.

⁴⁶² У рукапісе – “мужу Божаму”.

⁴⁶³ Першы цар Ізраіля, Паўночнаізраільскага царства, узніклага пасля падзелу адзінай дзяржавы (922–901 гг. да н. э.).

⁴⁶⁴ Пра прычыну замены дзеяслова *кадзіць* на *хадзіць* гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁶⁵ Пра прычыну замены дзеяслова *кадзіць* на *хадзіць* гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

⁴⁶⁶ Тэкст вельмі скажоны; у рукапісе літаральна – “з намі ты; ты сказаў, што з намі, хто...” або “знак, ты сказаў, гэта знак, хто”.

⁴⁶⁷ У рукапісе – “і сказаў мужу Божаму”. Зменена пад уплывам 1 Reg. 13:6?

39a (71); 9

1. walāl⁴⁶⁸ nā ' ūl̄tār batalśkī sūngnūl pūra[wa]hām⁴⁶⁹ ranqūmā šwami
2. 'i' ūdjūl ranqā šwujā ' ūd ' ūl̄tārā mūwī lāpājca ġū
3. lac̄tū šhlā ranqā jaġu ' inamūġū jaġu⁴⁷⁰ pri[cu]ngnūnc dū śaba ' ū
4. l̄tār rušpādśa ' iruzšipālśa wpūpal zū⁴⁷¹ ' ūl̄tārā wadlūġ
5. z[n]āqū būžagū q̄tūrij pūwadzāl qrūl raql dū manžā bū
6. žagū šlūwam būġā jahūwi ṭadī ' ūdpūwadzāl qrūl ' iraq̄l
7. manžu būžij mūdłśa prošūnc būġā jahūwī ṭwaġū prūs
8. zā mnū jahūwā žabiśa wrucilā ranqā mūjā du mna ' ā mūdłłśa
9. mūnž būžij būġū jahūwa ' ā ṭāq q̄rancilāśa ranqā q̄rulawšqā
10. q̄namū ' ibilā ṭāq jāqū parwaj⁴⁷² ' aṭū pāna pājažniqū⁴⁷³ widziš
11. 'iž ṭū wāši wšitka dūwudi q̄tūra ṭū [pū]d can ' upāṭrācā zruzdžā
12. lu dzawanṭaġu ' ijadināšṭaġū dūwudu ' aṣijāšu[wa]ġ[u] prišadši
13. ' upūram piśmū būžamū ' i' ūšṭāwī jaġu pānā būġā raql proroq

⁴⁶⁸ w[u]lāl

⁴⁶⁹ [j]ura[wa]hām

⁴⁷⁰ [namūġ jaj] або [namūġ 'un jaj]

⁴⁷¹ [z]

⁴⁷² BB, 1 Reg. 13:1–6 – 1. Oto mąż Boży przyszedł z Iehudskęj (ziemie) zroskazaniem Iehowy do Bethela / a Iaroweham stał przy oltarzu kadząc. 2. Y zawołał na oltarz słowem Iehowy y rzekł / Oltarzu / Oltarzu / tak mowi Iehowa / oto się syn wrodi domowi Dawidowemu Iofzyiahu imię iego / a (on) będzie ofiarować na tobie ofiarowniki wyszek kadzące na tobie / kości też człowiecze będą palić na tobie. 3. Y pokazał dnia onęgo znamię rzekąc / To znamię ktore mowił Iehowa / Oto się oltarz rospadnie / y rozfypie się popioł / ktory na nim. 4. A gdy vsłyszal krol rzecz męża Bożęgo / ktory wołał na oltarz Beth-elski / tedy ściagnął Iaroweham rękę swoię od oltarza mowiąc / poimaycie go / lecz vschła ręka iego / ktorą nań ściagnął / y niemogł iey przyciągnąć do siebie. 5. Oltarz się też rozpadł / y rozfypał się popioł z oltarza / wedle znaku / ktory był przypowiedzial mąż Boży słowem Iehowy. 6. Tedy odpowiedzial krol y rzekł do męża Bożęgo / modl się proszę (cie) Iehowie Bogu twemu / y prosz za mię Iehowy że się wroci ręka moja do mnie. Y modlił się mąż Boży Iehowie / a (tak) wrocila się ręka krolewska kniemu / y była iako pierwicy.

⁴⁷³ pā[p]ažniqū

39а (71); 9

1. крычаў на алтар бетэльскі. Пацягнуўся Ераваам рукамі сваімі
2. і адняў руку сваю ад алтара⁴⁷⁴. Гаворыць: “Хапайце яго!”
3. Аднак [с]сохла⁴⁷⁵ рука яго, і не [мог ён яе]⁴⁷⁶ пры[ця]гнуць да сябе.

Ал-

4. тар распаўся і рассыпаўся [попел]⁴⁷⁷ з алтара наводле
 5. з[н]яку Божсага, які наведаміў [муж Бо-
 6. жы]⁴⁷⁸ словам Бога Іеговы. Тады адказаў кароль і сказаў:
 7. “Муж Божы, маліся, просячы Бога Іегову твайго. Прасі
 8. за [мяне]⁴⁷⁹ Іегову, каб вярнулася рука мая да мяне”. І маліўся
 9. муж Божы Богу Іегове. І так [вярнулася]⁴⁸⁰ рука каралеўская
 10. да яго і была так, як раней”. Вось, пане па[п]ежнік, бачыш,
 11. што ўсе вашыя довады, якія вы [па]д цень змяшчаеце⁴⁸¹, з раздзе-
 12. лу дзявятага і адзінаццатага, доваду Іса[і], прыйшлі⁴⁸²
 13. супрацівам Пісанню Божаму, і законы Яго – Пана Бога [?]⁴⁸³. Ска-
- заў прарок:

⁴⁷⁴ Увесь гэты сказ адпавядае ў перакладзе Буднага значна карацейшаму выразу *ściagnął Iaroweħam rękę swoię od ołtarza*. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала).

⁴⁷⁵ У рукапісе – “сохла”.

⁴⁷⁶ У рукапісе – “не могуць яго”.

⁴⁷⁷ У рукапісе – “ў попел”.

⁴⁷⁸ У рукапісе – “наведаміў кароль, сказаў мужу Божаму”. Зменена пад уплывам 1 Reg. 13:6?

⁴⁷⁹ У рукапісе – “мноі”.

⁴⁸⁰ У рукапісе – “круцілася”.

⁴⁸¹ Параўн. 13b:6.

⁴⁸² Пра ўжаванне нязменнага дзеепрыметніка прошлага часу ў функцыі выказніка гл. 1.3.5.7. Дзеепрыметнікі. Аднак у дадзеным выпадку насцярожвае адсутнасць службовага дзеяслова “быць”.

⁴⁸³ Магчыма, тут прапушчаны дзеяслоў, аб’ектам якога з’яўлялася слова “законы”? Бо, калі б гэты назоўнік быў аб’ектам дзеяслова “прыйшлі”, то ён павінен быць у давальным склоне (законам), як і слова “супраціўленне”. Зыходзячы з кантэксту, гэты дзеяслоў павінен быць мець адмоўнае значэнне, напр., “парушалі”.

39b (72); 10

1. *'uṭū ṣin 'urūdzilśa dumū dāwiduwumū 'imā jaḡu 'āšijāhā⁴⁸⁴ 'ā nara*
2. *ql ža jazūš bandza 'ima jaḡu 'uwuž ṭan qrūl swanṭij 'ū*
3. *qṭūram ṭū rač 'idza wadlūḡ ṭaḡu prūrūctwā 'ūṭār w*
4. *baṭalū 'iwiśqā ḡṭū biṭū 'ūčinil būrawahām⁴⁸⁵ qrūl ṣin*
5. *nūwuṭūw ṭū 'učinil qṭūrij ṭū wḡrah 'izrā' alā wprowā*
6. *dzil 'aṭāq ṭan 'ūṭār 'iwiśqā žalāmāl⁴⁸⁶ 'iṣpālil 'iwšitqu*
7. *ṣṭār nā prūḡ 'ihāj mū ṣpālil 'i'ūbrūcilśa 'ūšijāh*
8. *nāzād 'iwajzrāl nā ḡrūbī qṭūra ṭām bili nā ḡūra pūšlāl*
9. *'iqāzāl pūbrāc qūsci žḡrūbūw 'ūniḡ 'iṣpālil nā 'ūṭāru*
10. *'iṣplūḡāwil 'ūniḡ wadla ṣlūwā jahūwi qṭūrij prapūwa*
11. *dzā[l] manžu būžamū raql ṭāq cū ṭū zā nāpiš widza raqlī du naḡu*
12. *maščāna ḡrub ṭū ṭaḡu manža būžaḡu qṭūrij bil prišadši žzami*
13. *šūmrūnskaj ṭāq ṭaž ṭū wšitqu qṭūra ṭām bili wmaśca šāmrūnskim*

⁴⁸⁴ BB, 1 Reg. 13:2 — ... / oto się syn wrodzi domowi Dawidowemu Iofzyiahu imię jego /...

⁴⁸⁵ [j]urawahām

⁴⁸⁶ žlāmāl

39b (72); 10

1. “Вось сын нарадзіўся дому Давідаваму. Імя яго – Ёшыягу”. А не ска-

2. заў ён, што Езус будзе яго імя. Вось гэты святы кароль, пра

3. якога тут справа ідзе. Паводле гэтага прароцтва: “Алтар у

4. Бетэлі і вышыню – хто б гэта зрабіў? Ераваам кароль, сын

5. Наватаў гэта зрабіў, які ў грэх Ізраіль увёў.

6. А так гэты алтар і вышыню ён зламаў, і спаліў, і ўсё

7. сцёр у пыл, і гай яму⁴⁸⁷ спаліў. І павярнуўся Ёшыягу

8. назад і паглядзеў на магілы, якія там былі на гары. Паслаў ён

9. і загадаў набраць косці з магілаў гэтых і спаліў на алтары

10. і апаганіў іх паводле слова Іеговы, [якое прадка-

11. заў муж Божы]⁴⁸⁸. Сказаў ён так: “Што гэта за надпіс я бачу?”

Сказалі яму

12. жыхары: “Гэта магіла таго мужа Божага, які прыйшоў з зямлі...⁴⁸⁹

13. Шамронскай⁴⁹⁰”. Так таксама [ўсе дамы вышыняў]⁴⁹¹, якія там былі – у горадзе

⁴⁸⁷ Інтэрпаляваны займеннік, відавочна, указвае на Ераваама. Параўн. заўвагу да 38a:2.

⁴⁸⁸ У рукапісе – “які прадкажа мужу Божаму”.

⁴⁸⁹ Перапісчык прапусціў канец верша 2 Reg. 23:17 і амаль увесь наступны верш. Гл. 2.2.4.1. Пропускі.

⁴⁹⁰ Шамрон (Самарыя) – сталіца Ізраіля, Паўночнаізраільскага царства, узніклае пасля падзелу адзінай дзяржавы пры Рэхавааме (922–915 гг. да н. э.). Тут выступае як назва ўсяго Паўночнаізраільскага царства.

⁴⁹¹ У рукапісе – “гэта ўсё”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі).

40a (73); 11

1. *šāmrūnśkim qṭūra ṭū bīli nāčinili qrūlūwa 'izrā' alśka qū'ū*
2. *brāžanū būgā jahūwā znūš ṭū 'ašijāh 'ūnim 'ūčinil rūw*
3. *nū jāqū 'ūbaṭalū pūrznūwuš⁴⁹² 'ūšitka 'ūfārniki*
4. *qṭūra ṭām bili 'ipūpālil jih qūsci člūwača wadlā šlūwā*
5. *būžaḡu qṭūrij ṭū proroqu-wāl munž būža...mū 'ā pūṭam*
6. *'ubrūcilśa dū jarūzālimā 'irūzqāzāl qrūl wśamū lūdū*
7. *wśāq ṭāq raql 'ūčin pūcaḡā būgū wāšamū jāqū nāpišānu*
8. *'ūqsanḡāḡ primara jaḡu⁴⁹³ zāṭrācili bīli ṭaḡu śwanṭā qrūlūwa*
9. *'izrā'alści 'iqrūlūwa jahūdci qṭūriḡ ṭū pān būg*
10. *pūšānūwil špalnmi⁴⁹⁴ priqāzāmi 'udwonāštim rūzdzala*
11. *wṭūriḡ qsanḡāḡ mūjžasūwiḡ ṭadī jūž našprāwuwāli*
12. *'ūnī šandzuwa ṭiḡ swanṭ būlwāḡwālśkiḡ šāmi 'ūśaba*
13. *na'ūšṭāwuwāli jāqū 'iṭārāz⁴⁹⁵ 'ūšṭāwujūḡ pāpažūwa*

⁴⁹² pūrznū[l wš]itka? Гл. 2 Reg. 23:20.

⁴⁹³ BB, 2 Reg. 23:15–21 – 15. ... ołtarz / który (był) w Beth-elu (y) wyzkę / którą był uczynił Iaroweham syn Newatow / który wgrzech przywiódł Izraela / (a tak) y on ołtarz / y wyzkę złamał / y spalil wyzkę y starł na proch / y gay (także) spalil. 16. Y obrocil się Iofzyiahu / y vyrzał groby / ktore tam (byly) na gorze / y posłał a wziął kości zgrobow (onych) y spalil na ołtarzu / y splugawil iy wedle słowa Iehowy / ktore przepowiedzial był mąż Boży / który przepowiedzial rzeczy te. 17. Y rzekł (za tym) co (to za) napis / który ia widzę. Y rzekli kniemu miefzczanie / grob (to) męża Bożego / który był przyšedł z Iehudy... 18. ... Szomrona. 19. (Takież) też y wšytki domy wyzek / ktore były wmieściech Szomronśkich / ktore byli poczynili krolowie Izraelscy ku obrażeniu / zniósł Iofzyiahu / y uczynil im rownie tak / iako był uczynil w Beth-elu. 20. Też porzazał wšytki ofiarowniki wyzek ktorzy tam (byli) na ołtarzach / y palil na nich kości człowiecze / a (potym) wrocil się do Ieruszalima. 21. Y roszkazał krol wšzemu ludowi rzekąc / vczyńcie pesach Iehowie Bogu wāszemu / iako napisano w księgach przymierza iego.

⁴⁹⁴ špaln[i]mi?

⁴⁹⁵ [z]ārāz

40а (73); 11

1. Шамронскім, якія набудавалі каралі ізраільскія для аб-
2. разы Бога Іеговы⁴⁹⁶ – знішчыў гэта Ёшыягу. Ён ім зрабіў роў-
3. на так як у Бетэлі. Парэз[аў] усіх ахвярнікаў,
4. якія там былі і папаліў іх косці чалавечыя (паводле слова
5. Божага, як[ое]⁴⁹⁷ прарочыў муж Божы яму)⁴⁹⁸, а потым
6. павярнуўся да Ерусаліма. І загадаў кароль усяму люду,
7. ды так сказаў: “Зрабі[це пэсах]⁴⁹⁹ Богу вашаму, як напісана
8. ў кнігах завету Яго”. Страцілі гэтае свята каралі
9. ізраільскія і каралі іудзейскія⁵⁰⁰, якіх Пан Бог
10. паставіў з дастатковымі загадамі ў дванаццатым раздзеле
11. [у] Другой кнізе Майсеевай⁵⁰¹. Такім чынам, ужо не выконвалі
12. тыя суддзі гэтых святаў ідалапаклонніцкіх, самі ў сябе
13. не ўстаноўлівалі⁵⁰², як і зараз устаноўліваюць Папы.

⁴⁹⁶ Гэтая інтэрпаляцыя прыкметная тым, што аналагічнае дабаўленне ёсць у Вульгаце – *ad iritandum Dominum* і, адпаведна, у Брэскай Бібліі (*wzruszając Pana ko gniewu*), Бібліі Вуека (*ko rozdrzżnieniu Pana*), Гданьскай Бібліі (*drażniąc Pana*). Аднак трэба думаць, што гэта простае супадзенне, якое тлумачыцца падабенствам мыслення незалежна ад часу і месца.

⁴⁹⁷ У рукапісе – “які”.

⁴⁹⁸ Інтэрпаляцыя-алюзія на 1 Reg. 13:1–6 (гл. 38b–39a, дзе працытаваныя гэтыя вершы).

⁴⁹⁹ Г. зн. *пасху*. У рукапісе – “зрабі суцяшэнне”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучнымі польскімі словамі).

⁵⁰⁰ Гл. 2 Reg. 23:22.

⁵⁰¹ Гэты раздзел прысвечаны правілам святкавання Пасхі.

⁵⁰² Гл. 2 Reg. 23:22.

40b (74); 12

1. qṭūrij na'ūṣṭāwuwāl jūrawahām pū ṣālimūna paršij qrūl
2. 'izrā'alški 'inām dziwiwšiša mūwac 'učca dwumja calūnṭ
3. 'iraq dū ṭih lūdzaṭ 'izrā'alškiḥ duśc nā ṭim 'ižaśca dū ṭih
4. čāṣūw blundzilic du jarūzālimā 'āṭu būgūwa ṭwujā 'izrā'ilu{w}
5. qṭūriḥ 'un{ih} wiṭrūwādzil zzami miṣrāmškaj 'ipūṣṭāwil
6. jadnaḡu w[ba]ṭalū 'ā drūḡaḡu wdānū 'iwčiniḥ 'ūn jim swanṭā
7. maśūncā 'ūśmaḡu dnā 'ā drūḡim paṭnāṣṭaḡu dnā 'i'ūṣṭāwil
8. 'ūnim⁵⁰³ 'ūfārniki ḡlūṭā pruṣṭaḡu 'iprinasūnim jim⁵⁰⁴ 'ufāri
9. nā 'ūlṭāri qṭūrij wbaṭlajū 'učinūnū calcam⁵⁰⁵ 'iṭū swanṭū
10. qṭūrij ṭū wimišlil 'iṣšarcā ṣwaḡu jaṣṭ walkim ḡraḡam 'ūpānā būḡā
11. bū ṭū priwud du wšitkaḡu ṣḡūršanna ḡlaḡu lūd 'ā jūwaruhām
12. bil qrūlam 'āramškim 'u'uldūwnikam⁵⁰⁶ ṣālimūnūwim 'ipūdnūṣl
13. bīl ranqā nā pānā ṣwaḡū 'āla nabazwuli būḡaj bū ḡdī ṣālamūn dālśa

⁵⁰³ 'ūn [']im

⁵⁰⁴ prin[us 'ūn jim]

⁵⁰⁵ BB, 1 Reg. 12:28–29, 32 – 28. *A (tak) narodziwszy się krol uczynił dwa cielca złote / y rzekł do onych (ludzi) Dosyć wam na tem żeście (przez ty czasy) chodzili do Ieruzalima / oto Bogowie twoi Izraelu / ktorzy cię wyprowadzili z ziemie Micraimskiej. 29. Y postawił iednego w Beth-elu / a drugiego w Danu... 32. Uczynił też święto miesiąca osmego / piętnastego dnia miesiąca / iakie święto (ieft) v Iehudy y przynosił (ofiary) na oltarz. Tak uczynił w Beth-elu / ofiarując cielcom / ktore uczynił / y postanowił w Beth-elu ofiarowniki wyfzek / ktore uczynił.*

⁵⁰⁶ [h]uldūwnikam

40b (74); 12

1. Як[ix]⁵⁰⁷ не ўстаноўліваў Ераваам⁵⁰⁸, пасля Саламона першы кароль
2. ізраільскі. І нам здзіўляючыся⁵⁰⁹ гаворыць⁵¹⁰: “Ушануйце дву[x]⁵¹¹ цялят”.
3. І сказаў ён гэтым людзям ізраільскім: “Досьць таго, што да гэтых
4. часоў вы блукалі да Ерусаліма”. Вось багі твае, Ізраіль,
5. якіх ён вывеў⁵¹² з зямлі Міцраімскай⁵¹³ і паставіў
6. аднаго ў [Бе]тэлі, а другога ў Дане⁵¹⁴, і зрабіў ён ім свята
7. восьмага дня месяца, а іншым – пятнаццатага дня⁵¹⁵, і ўстанавіў
8. ён ім ахвярнікі з простага золата, і прынёс ён ім ахвяры
9. на алтары, які ў Бетэлі зроблены цялятам”. І гэтае свята,
10. як[ое]⁵¹⁶ ён выдумаў з сэрца свайго, – вялікі грэх у Пана Бога,
11. бо ён прывёў да ўсякага пагаршэння злага люд. А Ераваам
12. быў каралём арамейскім⁵¹⁷, васалам Саламонавым⁵¹⁸, і падняў ён
13. руку на пана свайго, але не без волі Божай, бо калі

⁵⁰⁷ У рукапісе – “які”. Маецца на ўвазе “свята”; гл. 40a:8.

⁵⁰⁸ Свята паводле Ех. 12.

⁵⁰⁹ Іншы варыянт перакладу – “на нас гледзячы”. Гл. значэнні дзеяслова *dziwić się* ў Слоўніку польскай мовы XVI ст.: 1. *doznawać zdziwienia (komu, czemu)*; 2. *przyglądać się bacznie, patrzeć z uwagą (czemu)*.

⁵¹⁰ Гэтае выказванне (І нам здзіўляючыся гаворыць) выклікае шмат пытанняў. Па-першае, незразумела, каму яно адрасаванае (хто такія “мы”?). Па-другое, дзеяслоў *dziwić się* выглядае тут даволі дзіўна, што прымушае выказаць меркаванне пра магчымую памылку перапісчыка. Аднак мы не можам адказаць на пытанне, якое слова перапісчык замяніў гэтым дзеясловам.

⁵¹¹ У рукапісе – “двума”?

⁵¹² “Якіх ён вывеў” – г. зн. Ераваам? Параўн. у ВВ – “якія цябе вывелі”.

⁵¹³ Мацраім – габрэйская назва Егіпта. Гл. 2.2.5.1. Імёны ўласныя і тэрміны транслітараваныя непасрэдна са старажытнагабрэйскай і біблейска-арамейскай моў.

⁵¹⁴ Бетэль – горад на поўдні, а Дан – на поўначы Ізраіля (Паўночнаізраільскага царства), узнікла пасля расколу адзінай дзяржавы пры Рэхавааме (922–915 гг. да н. э.)

⁵¹⁵ Параўн. у ВВ – “восьмага месяца, пятнаццатага дня...”. Гл. 2.2.4.3. Замены (Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала).

⁵¹⁶ У рукапісе – “які”.

⁵¹⁷ Слова “арамейскі” у габрэяў магло азначаць не толькі этнічную прыналежнасць, але і мець значэнне “язычніцкі”, а з прычыны сугучнасці нават і “рымскі” (Еврейская энцыклапедыя, т. 3, с. 49–50). Магчыма, у тым, што ізраільскі цар, які, паводле Бібліі, быў прыхільнікам язычніцтва, названы арамейскім, троба бачыць іудзейскі ўплыў?

⁵¹⁸ Параўн. 1 Reg. 11:26, дзе Ераваам названы словам *למשל תלו* “слуга (або раб) Саламона”; у перакладзе Буднага – *sluga*. Цяжка сказаць, навошта аўтару спатрэбілася падымаць сацыяльны статус цара-ідалапаклонніка са слугі да васала. Можа быць, каб наблізіць антыгероя Ераваама да ўзроўню героя Ёшыягу.

41a (75); 13

1. *ṣālamūn dālśa bil zwaśc žūnam ṣwujim 'ipūčinił jim būlwānī 'ižtārūtā*
2. *būgā cīdunśkaġu 'akimūšā būgā mū'iwśkaġu malūhāmā būgā ṣinūw hamānūwiħ*
3. *ṭadī prišadši dū jarā[wa]hāmā ṣinā nāwuṭūwaġū manžā būžagū 'āħija pr[o]r[o]qa*
4. *'ā bīl nā nim plāšč nūwij 'ipūħwicil ġū 'irūzdār nā dwānāśca čanścaj*
5. *'iraq jūrawahāmu waz 'umna ṣūba dzaśanc čanścaj bū ṭū ṭāq mūwi*
6. *būġ jahūwā 'uṭūm pārūzdzarām⁵¹⁹ qrūlawštwā žranki ṣālamūnūwaj 'idām ṭūba*
7. *dzaśancu dū pūqūlanā 'ā ṭū pūqūlanā bandza dlā pūšlūġi dāwidūwaj*
8. *'idlā jaruzālimā māšṭā pruṭūr⁵²⁰ mjā 'ūpūścil za⁵²¹ naħūdžil drūġāmi mūj imi*
9. *jāqu dāw ci jaġu dzaśac čanścaj 'izrā' alūwaġu dumūwštwāmi ṭūba ġdī*
10. *ṣālamūn 'ūšlišāl 'uṭim prorūštwā 'iħcāl žābic ġū 'āla 'ūn 'ū*
11. *caq pūrawahām⁵²² dū qrūlā mičrā' imā šišāqā micrā' imskaġu 'ibil ṭām čāš*
12. *namāli 'āž pūki ṣālamūn 'ūmār⁵²³ pū śmarci ṣālamūnūwaj wšṭūm-pil*
13. *nā qrūlawštwu' 'ā ṣin jaġu raħāwāhām 'izrā'alā naħcūnc prijūnc*

⁵¹⁹ [j]ā rūzdzarām

⁵²⁰ pr[a]ṭū

⁵²¹ [ž]a

⁵²² [j]urawahām

⁵²³ BB, 1 Reg. 11:29–35, 40 – 29. Y było onego czasu że wyszedł Ieroweham z Ieruzalima / y znalazł go Achia szynoński propok na drodze / abył obleczon w płaszcz nowy /... 30. Tedy pochwycił Achya on płaszcz nowy / ktory (był) na nim / y rozdarł iy na dwanaście sztuk. 31. Y rzekł Iarowehamowi / Weźmi sobie dziesięć sztuk. Bo tak mowi Iehowa Bog Izraelow / oto ia rozdzieram krolestwo z ręki Solomonowey / a dałem tobie dziesięcioro pokolenie. 32. A pokolenie iedno iemu będzie / dla sługi mego Dawida / y dla Ieruzalima miasta /... 33. Przeto że mię opuścili... a nie chodzili drogami moiemi...35. ... / a dałem ie tobie dziesięć pokoleni. 40. A (przeto) szukał Solomon zabić Ierowehama / a Ieroweham wstał y wciekł w Micraim do Szyfzaka krola Micraimskiego / y był tam w Micraime aż vmarł Solomon

41a (75); 13

1. Саламон даўся звесці жонкам сваім і зрабіў ім ідалаў: Ашторэт
2. бога Цыдонскага, Кемоша бога Мааўскага, Мількома бога сыноў Амонавых,
3. “тады прыйшоў да Ераваама сына Наватава [муж Божы – Ахія прарок]⁵²⁴,
4. і быў на ім плашч новы. І ён схапіў яго і разадраў на дванаццаць частак
5. і сказаў Еравааму: “Вазьмі ў мяне сабе дзесяць частак, бо так гаворыць
6. Бог Іегова: “Вось [Я] вырываю⁵²⁵ каралеўства з рукі Саламонавай і дам табе
7. дзесяць каленаў⁵²⁶, а гэтае калена будзе для паслугі Давідавай
8. і для горада Ерусаліма. Таму ён Мяне пакінуў⁵²⁷, што ён не хадзіў дарогамі Маімі.
9. Як⁵²⁸ даў яго дзесяць частак, [Каралеўства] Ізраільскага, гаспадаркамі табе”. Калі
10. Саламон пачуў пра гэтае прароцтва – і хацеў забіць яго, але ён
11. уцёк (Ераваам) да караля Міцраіма⁵²⁹, да Шышака⁵³⁰ міцраімскага. І быў там час
12. немалы, ажно пакуль Саламон не памёр”. Пасля смерці Саламонавай уступіў
13. ён на каралеўства, [а Ізраіль, не хочучы прыняць сына яго,

⁵²⁴ У рукапісе – “мужа Божскага, Ахія прарока”.

⁵²⁵ Гл. у ВВ – *ia rozdzierat*, што літаральна перакладаецца “я разрываю”. Аднак мы ўжылі ў перакладзе дзеяслоў “вырываць”, таму што “вырываць з рукі” гучыць больш зразумела, чым “разрываць з рукі”. Відавочна, Будны знаходзіўся пад моцным уплывам старажытнагабрэйскага арыгінала, у якім ужыты дзеяслоў וָרַץ , асноўнае значэнне якога – “разрываць, разарваць”.

⁵²⁶ У рукапісе – “дзесяць да калена”. Прычынай памылкі магло быць падабенства літар ו (r) і ד (d).

⁵²⁷ Альбо “Я пакінуў (яго)”.

⁵²⁸ Памылкова замест займенніка “Я”? Гл. 8b:12 з аналагічнай заменай “Я” на “як”.

⁵²⁹ Мацраім – габрэйская назва Егіпта. Гл. 2.2.5.1. Імёны ўласныя і тэрміны транслітараваныя непасрэдна са старажытнагабрэйскай і біблейска-арамейскай моў.

⁵³⁰ Фараон XXII дынастыі (X ст. да н. э.).

41b (76); 14

1. raḥāwahāmā 'ipūšlāl prošūnc gū nā qrūlawštwu jūrūwahāmā
2. 'i'ūčinil gū šūba qrulam bū tū raḥāwahām bīl canžkij nā lūd šwūj
3. 'ā naḥūdzil rādūṅ 'ūjcā šwaḡu štāraḡu prijūl bil šūba durādi malūdzi
4. qūw⁵³¹ raq t̄aq dū lūdzaḡ t̄iḡ *muj* 'ucac jārmū wāša 'ūbcanžāl
5. *wāš bandza ḡlūštāl mačam* 'iḡlūdam mūric wāš⁵³² bū tū pān būḡ
6. zḡruzil gū žabī tan lūd 'ūdwrucil 'ūd naḡu št̄iḡ pričin 'iw
7. činil jūrawahāmā qrulam 'ā pri šina šālamūnūwim t̄aḡu jadnaḡu t̄ilqu pū
8. qulanā jahūdi (nā) jaruzālim zūštali 'ā jūrawahām būjuncsa t̄aḡu 'ābī lūd
9. 'izrā'alski ḡudzūnc nā šwanṭū ḡwuli 'ūčinanjā 'ūfāri dū jaru
10. zālimā nazmūwilsa nā jahnūśc 'iḡpūqulan[a]m jahūdi žabī gū na'ūd
11. štūmpili t̄adī tū wiš manāwāna blūznarštwu wmāštāḡ w
12. baṭalū 'iwdānū 'azāprowādzil 'izrā'alā wcanžkij ḡraḡ bū tū
13. ḡwālṭam bālwanūm swanṭu widumāl 'ā jahūwā būḡā 'upūścil 'iwa
šlū tū

⁵³¹ [mlūdziqūw]

⁵³² BB, 1 Reg. 12:14 – ... / *Ociec moy obciążył iarzmo wafze /... / Ociec moy chluŃtał was biczmi / a ia was chluŃtać będę glogiem.*

41b (76); 14

1. Рэхаваама⁵³³] ⁵³⁴, паслаў, просячы яго на каралеўства (Ераваама).
2. І зрабіў яго сабе каралём, бо Рэхаваам быў цяжкі на люд свой
3. і не хадзіў радай свайго старога бацькі. Ён прыняў парады маладзё-
4. наў. Сказаў так людзям гэтым: *“Мой бацька ярмо ваша абцяжар-*
ваў,
5. *<a> я вас бу[ду]*⁵³⁵ *хвастаць мячом і голадам марыць вас”*. Бо Пан
Бог
6. зрабіў яго грозным, каб гэты люд адварнуўся ад яго. З гэтых
прычын і зра-
7. біў Ён Ераваама каралём, а пры сыне Саламонавым тое адно толь-
кі ка-
8. лена Іегуды на Ерусалім пакінулі. А Ераваам баяўся таго, каб
люд
9. ізраільскі, ходзячы на свята дзеля здзяйснення ахвяры да Іеру-
10. саліма, не змовіўся на адзінства з каленам Іегуды, каб яго не па-
11. кінулі. Тады [ён устанавіў]⁵³⁶ вышэйназванае блюзнерства ў га-
радах, у
12. Бетэлі і ў Дане. І ўвёў ён Ізраіль у цяжкі грэх, бо
13. гвалтам ідалам свята выдумаў, а Іегову Бога пакінуў, і ўвайшло
гэта
-----лакуна⁵³⁷-----

⁵³³ Цар Іудзеі (922–915 гг. да н. э.). Сын Саламона.

⁵³⁴ У рукапісе пераблытанья суб’ект і аб’ект дзеяння. Відавочна, гэта зразумеў і перапісчык, таму ён паўтарыў імя Рэхаваам, але ўжо ў род. скл. – *“сын яго, Рэхаваам, Ізраіля не хочучы прыняць, Рэхаваама, ...”*.

⁵³⁵ У рукапісе – *“ён будзе ...”*.

⁵³⁶ Параўн. 40b:5–6.

⁵³⁷ Праз адсутнасць у наступным аркушы фрагмента з першымі словамі немагчыма з упэўненасцю сказаць, ці страчаны аркуш (аркушы) паміж арк. 41 і 25.

25a (49a); 15

1. []⁵³⁸ 'āž dū qrulā 'ašijāhi zāčim ʔan
2. qruł śwantij 'āšijāh wiruzumālši ʃtātačna nārūzniḥ qsang
3. zāqūn⁵³⁹ ʔaḡu 'ūdnuwil jim swanʔu 'ā wšitka būlwānska blū
4. znarʃtwā qʔūrā blūznilā zamā jahūdʃqā 'izamā jaruzālimʃqa
5. prač winiščil qʔūrā 'iʔarāž nāslādūju ḥrascijāna čanʃtā
6. ʃwʃq napāmanʔājū⁵⁴⁰ nā ʃlūwu pānska qʔūri [ra]ql praž 'ūštā
7. mūjžašūwa ḡdī mūwi ʃʔlūścālaś 'irūž-ʔilaś 'izrā' alū
8. pūrūcilāś būḡa ʃwaḡu 'ažānadbālaś wižnāwāc būḡa
9. ʃwaḡu rūždrāžnilāś praž cūdza būḡi 'ubridzilaś
10. mna rūžružniliśa 'ūd{i}a mna 'ūfār{i}āmi čārʔūm 'ā nabūḡu
11. nažnāca mna būḡa ʃwaḡu 'izāpūmināca mna ʔāq jāqu 'ū
12. jcuwa wāša nabūpāli⁵⁴¹ mna ʔadī ʃqripā⁵⁴² pān 'ūbličā ʃwuja
13. 'ūd wāš pāʔrājā nā wāš mūcnū cū banda wām prandqu

⁵³⁸ Адсутнічае фрагмент аркуша.

⁵³⁹ zāqūn[u]?

⁵⁴⁰ Два першыя словы ў гэтым радку не вакалізаваныя.

⁵⁴¹ nabū[j]āli

⁵⁴² ʃqri[j]ā

25a (49a); 15

1. [...] аж да караля Ёшыягу. Таму гэты
2. святы кароль, Ёшыягу, грунтоўна зразумеўшы краевугольныя кнігі
3. гэтага закон[у]⁵⁴³, аднавіў ім свята⁵⁴⁴, а ўсе ідальскія блюз-
4. нерствы, які[мі]⁵⁴⁵ блюзнерыла зямля Іудзейская і зямля Ерусалім-
ская,
5. прэч вынішчыў. Якія і цяпер наследуюць хрысціяне, часта
6. ...⁵⁴⁶ не памятаюць слова Панскае, Які [ска]заў⁵⁴⁷ праз вусны
7. Майсеевы, калі ён гаворыць: *“Растлусцеў і растаўсцеў ты, Ізраіль,*
8. *пакінуў Бога свайго і занядбаў вызнаваць Бога*
9. *свайго. Раззлаваў чужымі багамі і абрыдзеў*
10. *Мне. Аددзяліліся вы ад Мяне ахвярамі царцям, а не Богу.*
11. *Не знаеце Мяне, Бога свайго, і забываеце Мяне так, як баць-*
12. *кі вашыя. Не баяліся яны Мяне. Тады скрые Пан аблічча сваё*
13. *ад вас, [па]глядзіць⁵⁴⁸ на вас моцна, што бу[дзе]⁵⁴⁹ вам хутка*

⁵⁴³ Відавочна, маецца на ўвазе кніга, знойдзеная пад час рамонту Храма (гл. 34b:12–13).

⁵⁴⁴ Г. зн. пасху (гл. 40a:7).

⁵⁴⁵ У рукапісе – “якія”.

⁵⁴⁶ У рукапісе чатыры літары (šwšq) без знакаў вакалізацыі; значэнне не высветленае.

⁵⁴⁷ “Які сказаў...” – маецца на ўвазе Бог.

⁵⁴⁸ У рукапісе – “глядзіць”.

⁵⁴⁹ У рукапісе – “буду”.

25b (49b); 16

1. *qū prawruṭnūsci šinūw wāših*⁵⁵⁰ []
2. *lśa šinam člūwačim 'ištūṭnim člūwakam 'ā člūwaq būgam*
3. *bīc namūža pānbūg namašqā wcala člūwačim jāq proroq*
4. *dānijal ṭwardzi wčwārṭih qsangāḥ mūjža[šu]wiḥ 'ū*
5. *pišūja najasṭ būg člūwakam*⁵⁵¹ 'āla bū ṭu širaj ṭaḡu wiqlāduw⁵⁵²
6. 'idūwudū janūž šqrutqu wiqlādam **zruzdzālu** dzawanṭaḡu
7. 'ijadināšṭaḡu 'āzijāšā qṭūrij wišad 'iwinūsūḡ dū
8. būšṭwā jazūšūwaḡu 'āla namāš ṭāq 'ūpiśma śwanṭim
9. bū wšitqu bija nā qrulā 'āšijāhā zā qṭūraj ṭū wujnī pū
10. ṭūšil ḡūḡnam⁵⁵³ bazmačā wadla prorocṭwā 'āzijāšūwaḡu
11. 'ūqṭūram piśma swanṭim mūwī 'iž *mū nabil pūdūbnī*
12. *prad nim qrūlam qṭūrij ṭāq wrūcil dū jahūwī būga*
13. *wšahmūḡūncagū šarcam šwujim 'iwšitqūḡ dūšūḡ šwuj[ūḡ] 'ipū nim*

⁵⁵⁰ BB, Deut. 32:15–17, 20 – 15. ... / rostyleś / zluścialeś / obrosteś / y porzucileś Boga stwórcyziela swego / y zaniedbał Boga zbawienia swego 16. Rozrzewnili go przez cudze (Bogi) obrzydłościami rozdrażnili go. 17. Ofiarowali czartom nie Bogu / Bogom nieznaiomim nowym ktorzy zbliska przyfzli / nie bali się ich oycowie waszy. 20. Y rzekł / skryę oblicze moje od nich / popatrzę co (będzie) na ostatku ich / bo rod przewrotności iest / fynowie wktorych wiary nie maſz.

⁵⁵¹ BB, Num. 23:19 – Nie (ieft) Bog człowiekiem aby klamał ...

⁵⁵² wiqlād[ū]

⁵⁵³ [']ūḡnam

25b (49b); 16

1. праз каварства сыноў ваішых”. [І сам Пан Езус называў-]⁵⁵⁴
2. -ся сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам
3. быць не можа. Пан Бог не жыве ў цэле чалавечым, як прарок
4. Даніэль сцвярджае⁵⁵⁵. У Чацвёртай кнізе Май[се]евай
5. апісвае⁵⁵⁶: “*Не з’яўляецца Бог чалавекам*”. Але бо гэта шырэй за тыя выклад
6. і довад (толькі сцісла выклада[ю]⁵⁵⁷), з раздзелу дзевятага
7. і адзінаццатага Ісаі які выйшаў, і <які> ўзвышаюць да
8. боскасці Езусовай. Але няма такога ў Святым Пісанні,
9. бо ўсё ўказвае на караля Ёшыягу за вайной, якую ён нат-
10. хніў агнём,⁵⁵⁸ без мяча, паводле прароцтва Ісаевага⁵⁵⁹.
11. Пра якога [у] Святым Пісанні гаворыцца, што “*Яму не быў па-*
добны
12. *да яго кароль*⁵⁶⁰, які [б] так вярнуўся да Іеговы, Бога
13. *ўсемагутнага, [усім] сэрцам сваім і ўсёю душою сваёю,*

⁵⁵⁴ Параўн. 5b:1.

⁵⁵⁵ Спасылка на прарока Даніэля застаецца невытлумачальнай. Па-першае, тут магчымыя два процілеглыя варыянты разумення: 1) Даніэль сцвярджае, што Пан Бог жыве ў цэле чалавечым; 2) Даніэль сцвярджае, што Пан Бог не жыве ў цэле чалавечым. Па-другое, мы не знойдзем ні першага, ні другога сцверджання ў Кнізе Даніэля. Магчыма, што гэта алузія на Дп. 3:25 (гл. 29а:6–12) або на Дп. 7:13, дзе згадваецца *syn człowieczy*. У такім выпадку словы “*Пан Бог не жыве ў цэле чалавечым*” можна разумець як адмаўленне догмату боскай прыроды Ісуса, з якім згаданы “сын чалавечы” атаясамліваецца хрысціянскай традыцыяй (гл. напр., Мт. 24:30).

⁵⁵⁶ Або гэты дзеяслоў трэба разумець як зваротны, г.зн. “*апісваецца*” (гл. 1.3.5.8. Зваротныя дзеясловы), або яго суб’ектам трэба лічыць верагодна прапушчанае тут слова “*раздзел*”, як у 26b:11–12.

⁵⁵⁷ У рукапісе – “*выкладам*”. Параўн. выказванне перапісчыка (або перакладчыка?) пра яго жаданне скараціць каментар да адной з малітваў у хамаіле Сабалеўскага (Drozd 1993, p. 58).

⁵⁵⁸ Пераклад “*за вайной, якую ён натхніў агнём*” недакладны, відавочна, тэкст пашкодзаны пад час перапіскі. Напр., назоўнік *wojna* “вайна” ўжыты ў род. скл., з гэтай прычыны дзеяслоў *potuszyć* “натхніць” застаецца без дапаўнення. Літаральны пераклад “*за вайной, якоў ён натхніў агнём*”.

⁵⁵⁹ Іс. 9:5. Гл. каментар да гэтага верша ў 36b:6–7.

⁵⁶⁰ У рукапісе – “*каралём*”.

35a (64a); 17

1. 'ipū nim napūwštāl niḥt pūdubnī jamū⁵⁶¹ bū naṣlūḥāli ṣluw
2. būžih 'iprorūctwā 'ūnī ḥūldi prapūmnāwši
3. ṭaḡu pūčūl mačam širmūwāc 'ipūdnūsil w[o]jnā praciw
4. qu nawinnaḡu člaqa qrūlā mūrā'imśkaḡu qṭūrij mū śa bārzdū
5. wimāwālśa naḥcūnc mū biṭwā dāc raql mūža mjā wišad⁵⁶²
6. ṣwujūḡ rabilijūḡ qārāc 'ā nabicśa ṣṭūbūḡ 'aṭāq
7. jaśli mna nadāš pūqūju qṭūra 'ūtūba⁵⁶³ qāzāl ḥūwāc
8. pānbūḡ ṭaḡū ṭi ṣlūḥāc naḥcaš nawinnaḡu 'ūnawinnūsci mūjaj
9. bronūncśa zbija caba 'āzijaš naḥcāl wrūcic 'ūd naḡu
10. būśa ṭūṭuwāl⁵⁶⁴ znim wālčic 'anajraštāwāl⁵⁶⁵ nā ṣlūwāḡ
11. qṭūra wišli ṣ'ūṣṭ būžih 'idāli biṭwā ṭāmža ḡū pū
12. ṣṭralūnū 'i'ūdwarzli ṣlūdzi jaḡu dū jaruzālimā ṭāmža
13. 'ūmār pūḡrabūḡ wḡrūbā[h] 'ūjcuwškiḡ qṭūra plāqāli

⁵⁶¹ BB, 2 Reg. 23:25 (= 2 Par. 35:20 y LXX, што, аднак, адсутнічае ў Масарэцкім тэксе і Вульгаце) – *A (tak) nie byl mu podobny przed nim krol / ktory by sie (tak) wrocil do Jehowy wfzem sercem fwim / y wszq dufzq fwq / y wsfytkq mocq fwq / wedle wsfytkie^o zakonu Moizefzowe^o / y po nim nie wftal podobny iemu...* Насупраць першых слоў глоса: *wla. A podobny mu nie byl.*

⁵⁶² Або mū žam jā wišad?

⁵⁶³ qṭūra[ḡū ṭ]ūba?

⁵⁶⁴ [ḡ]ūṭuwāl

⁵⁶⁵ [p]raštāwāl

35a (64a); 17

1. *і пасля яго не паўстаў ніхто падобны яму*". Бо не слухалі слоў
2. Божых і прароцтваў тых Хульды! Забыўшы
3. гэта, пачаў ён мячом размахваць. І пачаў⁵⁶⁶ ён вайну супраць
4. нявіннага чалавека – караля міцраімскага⁵⁶⁷, які яму вельмі
5. выгаворваў, не хочучы яму бітвы даць. Ён сказаў: “*Можна*⁵⁶⁸ *я выйшаў*
6. *свой мяцеж караць, а не біцца з табою. А так,*
7. *калі мне не дасі спакою, як[і та]бе загадваў захоўваць*
8. *Пан Бог, гэтага ты слухаць не хочаш – нявіннага пра нявіннасць маю,*
9. *баронячыся, разаб’ю цябе. А [Ёшыягу]⁵⁶⁹ не хацеў вярнуцца ад яго,*
10. *бо [р]ыхтаваўся з ім змагацца і не [с]пыняўся на словах⁵⁷⁰,*
11. *якія выйшлі з вуснаў Божых. І далі бітву. Там жа яго і падс-*
12. *трэлілі. І адвезлі слугі яго да Ерусаліма. Там жа*
13. *ён памёр. Пахаваны ў магіла[х] бацькоўскіх. Якія⁵⁷¹ плакалі*

⁵⁶⁶ У рукапісе – “*пачынаў*”.

⁵⁶⁷ Міцраім – габрэйская назва Егіпта. Тут маецца на ўвазе фараон XXVI дынастыі Нэха II (610–595 гг. да н. э.). Гл. 2 Раг. 35:20.

⁵⁶⁸ Тут магчымы іншы падзел на словы, што дае іншы варыянт разумення: *gaqI mī žamjā wišad “Ён сказаў яму, што: “Я выйшаў...”*

⁵⁶⁹ У рукапісе – “*Ісая*”.

⁵⁷⁰ У тым сэнсе, што гэтых слоў яму было мала, што ён патрабаваў болей.

⁵⁷¹ Маюцца на ўвазе слугі? Гл. папярэдні радок. У выніку інтэрпаляцыі ў цытату гэтага займенніка ў сказе з’явіліся два дзейнікі: “якія” (35a:13) і “увесь люд” (35b:1).

35b (64b); 18

1. *pū nim wšītaq lūd jahūdskī 'ijarūzālimškij 'učinila ʔaž nā[d] {nā*
2. *zūšijāšūm}*⁵⁷² *'ūzījāšūm qṭūra wšītkā špawāki špawā*
3. *čki wšwūjih lāmantāḥ prapūminājūnc 'ipū dziś dzan pri nā*
4. *būžanštwāḥ šwujih pridāwši ʔan zwičāj 'inšim*⁵⁷³ *'ubāč*
5. *'izrā'alū tū wšītu nāpišānū 'unāraqānjū jarmāšūwam*
6. *'i'inšī šprāwī 'idūbrūdzajštwā jaḡu qṭūra wipūwadzac*
7. *mūža ʔāq šwanṭūbliwagū qrūlā jaramijāšā tū jašṭ mū*
8. *sijāšūm*⁵⁷⁴ *ḡū būžim zuwuṇ 'ā nadziwiša člūwača ža pān būḡ*
9. *ṭilqu zā jādū (pri)činā ʔāq šwanṭaḡu qrolā šqārāl bū [qū]ždī*
10. *pān nā šlūḡu šwaḡu mā mac zā zla zā wišṭampaq jaḡu 'azā napū*
11. *šlūšanštwu 'abārzdazj ša ḡn[a]wā ʔaž šām štwurical*
12. *pān būḡ 'unapūšlušanštwu šwanṭih šwujih qarāl naprapū*
13. *ščājūnc 'ūnim nic 'iwqāzālūša bilū nā jādūnim šwanṭim manžu*

⁵⁷² [']āzūšijāšūm

⁵⁷³ BB, 2 Par. 35:21–25 – 21.: *gdyż ia dziś nie ciągnę przeciwko tobie / ale przeciwko domowi (mnie odpornemu) kędy mi Bog rozkazał abym się pospieszył: a (tak) wiaruy się Boga który zemną aby cię nie zabił. 22. Ale Iofzyiah nie chciał się wrocić od nie^o bo się gotował z nim walczyć / a nie przestał na słowach Necha ktore wyfzły z vst Bożych. A (tak) przyciągnąwszy zwiodł z nim bitwę ... 23. Y postrzelili strzelcy krola Iofzyiaha ... 24. ... a odwiezli go do Ieruzalema / tamże zmarł y pogrzebion w grobiech oycow swoich / y plakał wfzytek lud Iudski y Ieruzalim nad Iofzyiahem. 25. Vczynił też y Ieremiafz narzekanie nad Iofzyiahem / ktore wfzyscy śpiewacy y śpiewaczki wfwych lamenciech przypominaią o Iofzyiahu y po dzisiejszy dzień / podawfzy y innym ten zwyczaj ...*

⁵⁷⁴ [']ūšijāšūm

35b (64b); 18

1. на ім, – увесь люд іудзейскі і ерусалімскі. Зрабі[ў] таксама [Ерэмія нараканне] на[д]

2. Ёшыягу, якое ўсе спевакі [і] спявач-

3. кі ў сваіх лямантах згадваюць і да сённяшняга дня пры на-

4. бажэнствах сваіх, прыдаўшы гэты звычай іншым”. Убач,

5. Ізраіль, гэта ўсё напісана ў “Нараканні Ерэміевым”⁵⁷⁵,

6. і іншыя справы і дабрадзеяства яго, якое можа даць уяўленне

7. пра такога набожнага караля Ерэмію (гэта значыць

8. Ёшыягу яго Божым завуць)⁵⁷⁶. А не здзіўляйся, чалавеча, што Пан

Бог

9. толькі з адной прычыны такога святога караля пакараў, бо кожны

10. пан на слугу свайго мае злавацца за правіннасць яго і за непа-

11. слушэнства. А больш гневаецца таксама сам Стваральнік.

12. Пан Бог за непаслушэнства святых сваіх караў, не прапус-

13. каючы ім нічога. І з’явілася на адным святым мужу...

-----лакуна-----

⁵⁷⁵ Твор, згаданы ў ВВ, 2 Par. 35:25 (> 35b:1–4), не захаваўся. Не блытаць з кнігай Плач Ерэміі, якая ўвайшла ў склад Старога Запавету, названай, напр., у перакладзе Вуека *Threny, to iest Narzekania Ieremiasza proroka* (Biblia... 1599), а ў перакладзе Буднага – *Narzekania Ieremiasza* (Biblia... 1572).

⁵⁷⁶ Перапісчык (?) пераблытаў імёны прарока Ерэміі і цара Ёшыягу.

15a (29); 19

1. *žam šā'ulā qrolam 'učinil pūnawāš 'ūdwrucilśa 'ū*
2. *damna 'irūšqāzāna maḡu būžagū napalni⁵⁷⁷ šad dū šā*
3. *mū'alā nā špūdqānna ʔadī ʔū šāmū'al raq cū žaś*
4. *'učinil cū nawiqūnāl rušqāzāna būgā jahūwī 'uʔū nā ca*
5. *ružgnawālśa jahūwā būg naqāzāl būg milūsardzā činic*
6. *nād ʔūbūŋ zā wišʔampaq 'āni ʔiž qūhā 'ufār napri*
7. *qāzāniḡ janū šlūhāc rušqāzāna jaḡu lapaj šlūhāc*
8. *'āniʔiž 'ūfarūwāc lapšā pūšlūšanšʔwu nižli lūj*
9. *bārāniḡ⁵⁷⁸ 'āʔū widziš šāmu'al ružcūl mačam qrūlā*
10. *'āgāgā 'irusqāzāl ʔiḡ wšitkiḡ pūšcināc blāgājūnc*
11. *'iwprāšājūnc pānā būgā zā šā'ulam 'āla pānbūg nadālśa*
12. *[... b]lāgāc zārāš pūšlāl ʔaḡu šāmū'alā žabī ḡū zrū*
13. *[cic ... šqr]ula[w]šʔwā 'ābiḡu namāzānū zā qrūlā dāwidūwaḡu*

⁵⁷⁷ BB, 1 Sam. 15:11 – *Baię się żem wczynił Saula Krolem ponieważ się obrocil odemnie / y rofkazania mego nie wypelnił.*

⁵⁷⁸ BB, 1 Sam. 15:22 – *Y rzekł Samuel / Aza się (tak) kocha Iehowa w całopaleniach a w ofiarach / iako wśluchaniu głoŝu Iehowy. Ano lepiey ŝluchać niź ofiarować / (lepsze) poŝlufzeńŝtwo niź loy barani.*

15a (29); 19

1. ... што Я Саула каролём зрабіў, таму што ён адварнуўся ад
 2. Мне і загаду Майго Божсага не выконваў". Ён ішоў да Са-
 3. муэля на спатканне⁵⁷⁹. Тады Самуэль сказаў: "<з-за таго> ж, што ты
 4. зрабіў, <з-за таго>, што не выканаў загаду Бога Іеговы, вось <з-за гэтага> на цябе
 5. разгневаўся Іегова Бог. Не загадваў Бог міласэрнасць рабіць
 6. над табою за правіннасць і не любіць Ён таксама ахвяр незага-
 7. даных. Толькі слухаць загад Яго лепей. Слухаць,
 8. а не ахвяраваць. Лепей паслушэнства, чым лой
 9. барановы!" Вось, бачыш, Самуэль рассек мячом караля
 10. Агага⁵⁸⁰ і загадаў гэтых усіх пасцінаць⁵⁸¹, молячы
 11. і просячы Пана Бога за Саула⁵⁸². Але Пан Бог не даўся
 12. [Яго м]аліць. Зараз паслаў гэтага Самуэля, каб скі-
 13. [нуць Саула з каралеў]ства, каб яго не памазалі каролём Давіда-
- ВЫМ

⁵⁷⁹ У Бібліі, наадварот, Самуіл ішоў на спатканне да Саула. Гл. 1 Sam. 15:12.

⁵⁸⁰ Цар Амалека, які займаў частку тэрыторыі такіх сучасных краін, як Саудаўская Аравія, Іарданія, Ізраіль і Егіпет.

⁵⁸¹ Паводле Бібліі Саул пашкадаваў толькі цара Агага (1 Sam. 15:8).

⁵⁸² У рукапісе – "за Саулам".

15b (30); 20

1. *šinā 'āšijāhā zārāz dūḥ pānśkij 'ūdštūmpil šā'ulā⁵⁸³*
2. *'ipūšlāl pān būg wnaḡu dūḥā zlaḡu qṭū⁵⁸⁴ ḡū drāpāl*
3. *'āž du śmarci jaḡu napūšlušanštūw 'ālbū ʔaž jāqsa wqā*
4. *zāl ḡnaw pānśkij nā parših rūdzicuw nāših wšāq*
5. *wrāju ḡnaw na'ū jāblqa šlū pānu būḡu 'āla 'unapūšlū*
6. *šanštūw qṭūrij ṭū nābārdzaj warnih qārār⁵⁸⁵ naprapū*
7. *ščājūnc nijadnamū wšitkih swanṭih šwujih cū ʔaraz 'i'ū*
8. *ḥābā qrūlā 'izrā'alškaḡu pūdqālū cū zāžil milūsardzā nād*
9. *wištampnim qrūlawštūwam bandahāda zā ṭū cū qrū{lā}l 'ahā*
10. *b banda 'āhādū bazwuli būžaj pripūšcil dū lāški šwu*
11. *jaj nād rūšqāzāna pānśka ṭū 'učinil dū qṭūraḡū raq*
12. *proroq ʔāq mūwī jahūwā būḡ pūnawāš zranki*
13. *šwujaj wipūšcil banda 'āhādū zā qṭūraḡu []*

⁵⁸³ Параўн. 1 Sam. 16:14 – *Zaś duch Iehowy odstapil od Saula /...*

⁵⁸⁴ qṭū[ri]? Параўн. *ktore* > qṭū ŷ 1 Reg. 13:3 > 38b:11.

⁵⁸⁵ qārā[l]

15b (30); 20

1. сына Ішая⁵⁸⁶. Зараз дух Панскі пакінуў Саула
 2. і паслаў Пан Бог у яго злога духа, [які] яго драпаў
 3. аж да смерці яго [за] непаслушэнства⁵⁸⁷. Альбо таксама, як прая-
 4. віўся гнеў Панскі на першых бацькоў нашых. У
 5. раю ж гнеў. Не ў яблыку справа Пану Богу. Але за непаслу-
 6. шэнства Які найбольш верных караў, не прапус-
 7. каючы ні аднаму [з] усіх святых сваіх. Што цяпер і
 8. Ахаба караля ізраільскага⁵⁸⁸ спаткала, таму што ён зведаў міласэ-
- рнасць да
9. злачыннага каралеўства Бэнгадада⁵⁸⁹. За тое, што кароль Аха-
 10. б Бэнгадада без волі Божай дапусціў да ласкі сва-
 11. ёй. Насуперак загаду Панскаму зрабіў ён гэта. Якому сказаў
 12. прарок: *“Так гаворыць Іегова Бог – таму што з рукі*
 13. *сваёй выпусціў Бэнгадада, за якога []*

⁵⁸⁶ Саул, згодна Бібліі, быў памазаны на царства значна раней за гэтыя падзеі (1 Sam. 10:1). Акрамя таго, Саул, як вядома, цараваў раней за Давіда. Таму выраз пра памазанне Саула “каралём Давідавым” не сведчыць пра добрае знаёмства аўтара з Бібліяй.

⁵⁸⁷ Гл. 1 Sam. 16:14 і далей.

⁵⁸⁸ Цараваў у 869–850 гг. да н. э.

⁵⁸⁹ Цар Арама (Сірыі) IX ст. да н. э.

16a (31); 21

1. *bandzaš dūšā ʔwujā māštu duši jaḡu 'ā lūd ʔwuj maštū*
2. *lūdu jaḡu⁵⁹⁰ 'ā ʔāq zdāril pānbūḡ 'āḡābā qrūlā 'izrā'alskaḡu*
3. *qrūl 'ārāmskij zābil ḡū nalūṭušciwa 'āž pši qraw ḡū*
4. *lizāli wadlūḡ šluwā haljāšā proroqa raql mū 'imanam būžim*
5. *rūzumam ža ʔan nawala zḡrašil qṭūramu raq proroq šlūwam*
6. *būžim 'ūdar mna lač ʔū mūwil ʔan manž bic ḡū jāqū*
7. *šām bū⁵⁹¹ 'ūcac pūnawāš našlūḡāl ruḡqāzāna būžagū*
8. *'uṭū pūjzaš 'ūdamna 'azābija caba law 'ā zāšad mū*
9. *law drūḡa 'izābil ḡū⁵⁹² bū šṭwurical nizā cū ʔāq ščira*
10. *naqārā ʔilqu zā napūšlūšanšṭwu praṭū pišmū 'ū ʔim šwa*
11. *nṭūbliwā ʔāq mūwuṅ qrūlūwa mūža pānbūḡ milūjūnc*
12. *ʔ[] pripādkam 'ubdāric 'ābiṭū 'ūdpūqūṭūwāl nanā 'ū*
13. *[]ṭrimāc žiwuṭ wačnī bū nadūsūngnam drūḡi*

16b (32); 22

1. *bū nawipūwādānī šundī jaḡu naḡ mū nā waki ḡwālā bandza⁵⁹³ 'ā mī*
2. *'ū milūšardza prošimī 'āmīn*

⁵⁹⁰ BB, 1 Reg. 20:43 – ... *tak mowi Iehowa / ponieważeś zręki (fwey) pušcił męža / ktoregom ia miał wyniszczyć / tedy będzie dusza twoja miasto dufze iego / a lud twoy miasto ludu ie^o.*

⁵⁹¹ bū[ḡ]?

⁵⁹² BB, 1 Reg. 20:36–37 – 36. *Vderz mię profzę (cie) lecz się wymowił (on) mąż bić go. 37. Y rzekł mu / ponieważeś nie wsluchał głofu Iehowy / oto poydziez odemnie y zabiie cię Lew / y pozdedł od niego / y znalazł iy lew / y vbił go.*

⁵⁹³ Параўн. BB, Sap. 17:1 – *Bo wszelkie sądy twoie / y trudne ku wypowiedzeniu /... ; Rom. 11:33 – iako nie wybadane sądy iego ... ; Rom. 11:36 – ... iemu sława na wieki / amen.* У цытаце BB, Sap. 17:1 *wszelkie*, *верагодна*, *памылкова надрукаванае замест wielkie*.

16a (31); 21

1. будзе⁵⁹⁴ душа твая замест душы яго, а люд твой замест
2. люду яго”. І так зрабіў Пан Бог, <што> Ахаба, караля ізраільскага,
3. кароль арамейскі забіў⁵⁹⁵ неміласэрна, аж сабакі кроў яго
4. лізалі паводле слова Іллі прарока. Сказаў ён яму імем Божым⁵⁹⁶.
5. Разумею, што той не шмат саграшыў, якому сказаў прарок
словам
6. Божым: “Вытні мяне!”. Аднак гаварыў⁵⁹⁷ гэты муж біць яго
7. як сам, бо бацька⁵⁹⁸. “Таму што не слухаў загаду Божыя, –
8. вось ты пойдзеш ад мяне і заб’е цябе леў”. І перагарадзіў яму
9. леў дарогу і забіў яго”. Бо Стваральнік ні за што так шчыра
10. не карае – толькі за непаслушэнства. Таму Пісанне пра гэта. На-
11. божна так гавораць каралі⁵⁹⁹: “Можа Пан Бог, мілуючы
12. [...] выпадкам абдарыць. Каб адпакутаваў [...
13. ...]трымаць жыццё вечнае, бо не дасягнем іншага,

16b (32); 22

1. бо невыказаныя суды Яго. Няхай Яму навек хвала будзе, а мы
2. міласэрнасці просім. Амінь.

⁵⁹⁴ У рукапісе – “(ты) будзеш”.

⁵⁹⁵ У перакладзе тут не адлюстраваны займеннік *gū* “яго”. У выніку перапіскі ў дзеяслова “забіў” стала два дапаўненні: “Ахаба, караля ізраільскага” (16a:2) і згаданы займеннік “яго” (16a:3). Высветліць, якое з іх першапачатковае, а якое было інтэрпаляванае пазней, немагчыма, таму мы вырашылі не адлюстроўваць у перакладзе тое дапаўненне, якое нясе менш інфармацыі, г. зн. “яго”.

⁵⁹⁶ 1 Reg 21:19; 22:35–38.

⁵⁹⁷ [адмовіўся]? Параўн. арыгінал; магчыма перапісчык проста прапусціў прэфікс *nu-* (гл. 1.5.1.2. Рэгіяналізацыя).

⁵⁹⁸ Прычыны і сэнс гэтай інтэрпаляцыі (Як сам, бо бацька) застаюцца невысветленымі. Тэкст пашкодзаны.

⁵⁹⁹ Або “набожныя так гавораць каралі”. Параўн. 38b:3; 35b:7, дзе набожнымі названыя адпаведна цар Саламон і Ерэмія (відавочна, памылкова замест Ёшыягу).

16b (32); 1

2. 'ū nārūdzanū 'izmā'ilā
3. wiwud šinā 'abrāhāmūwaḡū ṣṭāršaḡu 'izmā'alā ža ṭū šārā
4. bilā naplūdā ḡdiž ṭū šārā ṣwujaj ḡanci francimarḡā
5. ṣwujā cūrḡā qrūlā fārā'ūnā nā 'ima hāḡārā wzuwši
6. bū⁶⁰⁰ zā ranḡā priwudši dū manžā 'ābrāhāmā dālā mū
7. zā žūna 'iblūḡūšlāwilā jūḡ manžū ṣwamū 'ābrāhāmūwī
8. zā žūna pūšlūbil ṭākij jākij wšārī ṭākij 'iwhāḡārī
9. qṭūrij būḡ blūḡūšlāwil šārā ṭan būḡ blūḡūšlāwil
10. 'ihāḡārā bū nā ṭan čāš šlūbūw čīṭāniḡ nabilū bū
11. ṭū wšīṭqu dzālūša prad mūjžašam 'ā pūṭim piśmū dā
12. nū' mūjžašūwi nā sināj ḡūri čīṭāj šūba 'ūšl[ū]⁶⁰¹
13. wa biblī parših qsangāḡ mūjžašūwiḡ w[] š[]

⁶⁰⁰ Відавочна тут пераблытаньня арабскія літары ب (b) і ج (j). Павінна быць jū [jo] “яе” з дэназалізацыяй q.

⁶⁰¹ Рэканструкцыя вельмі гіпатэтычная, бо ў даследаваных тэкстах не сустракаецца пераход [s] > [š] перад [l]. Магчымыя і іншыя варыянты рэканструкцыі, напр., 'ūšl[ūba] “пра шлюб”. Але ў такім выпадку невытлумачальным робіцца прыназоўнік we, таму што ва ўсіх зафіксаваных у даследаваных тэкстах выпадках we ўжываецца толькі перад словам, якое пачынаецца з двух зычных (гл. Слоўнік).

Пра нараджэнне Ісмаіла

16b (32); 1

2. Пра нараджэнне Ісмаіла.

3. Паходжанне сына Абрагамавага старэйшага – Ісмаіла. Што Сара

4. была няплодная, калі ж [па] ўласным жаданні, служанку

5. сваю, дачку караля Фараона⁶⁰², на імя Агар, узяўшы6. [яе]⁶⁰³ за руку, прывёўшы да мужа Абрагама, дала яму

7. за жонку і дабраславіла яе мужу свайму, Абрагаму

8. Ён узяў <яе> за жонку. Такі <шлюб>, які ў Сары, такі і ў Агары

9. Які Бог дабраславіў Сару, той Бог дабраславіў

10. і Агар, бо на той час шлюбаў пісаных не было, бо

11. гэта ўсё рабілася да Майсея. А потым Пісанне дадзе-

12. на было Майсею на гары Сінай. Чытай сабе ў сл[о]-

13. ве⁶⁰⁴ **Бібліі** [ў] **Першай** кнізе **Майсеевай** у [раздзеле шаснац]-

⁶⁰² У Бібліі Агар названа егіпцянкай (Gen. 16:2 і г.д.), але не дачкой фараона. У Каране яна наогул не згадваецца. Але ў постбіблейных іудзейскіх крыніцах (Мідраш Берэшыт Раба 45) яна ўжо названая дачкой фараона. Дачкой фараона яна называецца і ў посткаранічных мусульманскіх крыніцах (Еврейская энциклопедия, б.г., том 1, с. 402–404).

Што да выразу “кароль Фараон”, то ўжо ў Каране слова “Фараон” гэта хутчэй імя ўласнае, чым тытул, напрыклад таму, што яно ніколі не ўжываецца з артыклем.

⁶⁰³ У рукапісе – “бо”.

⁶⁰⁴ Альбо “пра шлюб у”. Гл. заўвагу да 16b:12 у Транслітарацыі.

17a (33); 2

1. ŝtim dūqūmanṭā 'āž dū quncā kadbī ṭū bilā wšatačnā hāgārā
2. ṭū biṭū bil bānqārṭam pāna būža bron 'izmā'il ṭadī pānbūg
3. napūšilāl dū niḥ bī 'ānijūlā znabā nāwadzājūnc jih qṭūrij
4. 'ānūl zṽāšṭūwāl jūṅ žnālāši wpūšči 'iblūgūšlā
5. wil jūṅ 'imanam būžim 'ināzwāl ṭa dzaca 'izmā'alam 'ūwuž hra
6. ŝcijāna ŝāmi 'idū ŝčiraḡū banqārṭā farancā bū ṭū bilā
7. ŝčirā wšatačnicā ṭūmārā ŝqṭūrūṅ ŝplūdžil jahūdā
8. ŝin ja'qūbā wdāwši jūṅ zā qūzlā čitāj ŝūba
9. 'ūṭim jašli wparših qsangāḥ mūjžašūwiḥ wruzdzala
10. ṭracim 'iw'ūsmim ža ṭū 'ūni ŝāmī 'idūṅ ŝtaj ṭamāri 'iqlād
11. nū ŝūba 'ūnū zā pradkinu 'ā ṭaḡu farancā pradkam naḥ čitā
12. jūṅ ŝūba 'ūwānalī maṭa'ūšūwā wruzdzala 'ūnārūdza
13. nāḥ ŝwujih ža wcāla ŝāmi 'idūṅ ŝtaj ṭamāri wruzdzala

17a (33); 2

1. цатым дакумента аж да канца. Калі б Агар была распуснай,
 2. то Ісмаіл, Пане Божа барані, быў бы байструком. Тады Пан Бог
 3. не пасылаў бы да іх анёла з неба, наведваючы іх; анёла,
 4. які апавясціў яе, знайшоўшы ў пустыні⁶⁰⁵, і дабрасла-
 5. віў яе імем Божым, і назваў гэтае дзіця Ісмаілам⁶⁰⁶. Вось хрысціяне
 6. самі паходзяць [ад] сапраўднага байструка – Фарэса, бо была
 7. сапраўднай распусніцай Тамара, з якой нарадзіў <яго> Іегуда
 8. сын Якуба, наняўшы яе за казла. Чытай сабе
 9. пра гэта [яшчэ]⁶⁰⁷ ў Першай кнізе Майсеевай у раздзеле
 10. трэцім і восьмым⁶⁰⁸, што яны самі паходзяць ад гэтай Тамары і лі-
 11. чаць яе сваёй прамаці, а гэтага Фарэса – продкам. Няхай чыта-
 12. юць сабе ў Евангеллі Мацьвеевым у раздзеле пра нараджэн-
 13. не сваё⁶⁰⁹, што самі цалкам паходзяць ад гэтай Тамары. У раз-
- дзеле

⁶⁰⁵ Ужыванне слова *puszcza* ў значэнні ‘пустыня’ служыць доказам узнікнення гэтага тэксту ў XVI ст. (Klucz do raju 2000, p. 16–17).

⁶⁰⁶ Гл. Gen. 16:7–11.

⁶⁰⁷ У рукапісе – “калі”.

⁶⁰⁸ Г. зн. у Gen. 38. Пра своеасаблівасць спасылак у гэтым творы гл. с. 21 і раздзел 2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора.

⁶⁰⁹ Mt. 1:3.

17b (34); 3

1. paršim 'iwčwārṭim jšanca⁶¹⁰ 'ūdpūwadz ḥrascijanūm nā pšālma
2. dāwidūwā šṭūdzaśūntā dāwid *raq pān {pān} pānū*
3. *mūjamū* 'āla/tū ža napānū jazūšūwi raq ṭilqu 'ābrāmūwi raq
4. *sundzmi pū prāwici* 'ā ḥūdmi⁶¹¹ *wšprāwadliwuści* 'ā činmi
5. *prāwuśc* 'ā *naprijācūlī ṭwuja pūdlūža pūdnūžki*
6. *nūg ṭwujih*⁶¹² ṭadī 'ūṭim čitāj **ruzdzāl** paršij 'ičwār
7. ṭij paršiḥ qsangāḥ mūjžašūwiḥ ža 'abrām ṭilqu šwujim
8. dworam waṭraḥ šaṭ člūwa[qa]⁶¹³ čṭarah qrūluw wujsqā žbil
9. **kadirlihā** 'amrāfalā ṭadihalā 'ijarijūḥā 'ipūdaptāl nūgāmi
10. wṭajža pšālma mūwī pānbūg 'ibandzaš *mna* 'ufārnīqām
11. *nā majšcū mālahāšādihūwam*⁶¹⁴ ṭū jaṣṭ qāplānam wṭimža ru
12. zdzala paršim 'ičwārṭim nājdzaš qūgū ṭū mālahāšādiqū
13. wam nā majšcu šwujim blūgūšlāwil māš jašča 'ūṭim pānā 'ažijāšā

⁶¹⁰ [jašča]

⁶¹¹ ḥū[dz]mi

⁶¹² BB, Mt. 22:44 – *Rzekł Pan Panu moiemu / siądz po prawicy moiey / aż położę nieprzyiacioły twoie / podnóżkiem nog twoich* (< BB, Ps. 110:1 – *Rzekł Jehowa Panu moiemu / siądz po prawicy moiey / aż położę nieprzyiacioły twoie podnóżkiem nogam twoiem*).

⁶¹³ Параўн. 26b:7.

⁶¹⁴ Параўн. BB, Ps. 110:4 – ... / *ty (ieścieś) offiarnik na wieki / wedle sprawy Melkicedeka*. Параўн. таксама Heb. 5:6 – *Ty ofiarownik do wieku / wedle porządku Melchisedeka*.

17b (34); 3

1. першым і чацвёртым⁶¹⁵ яшчэ адказ хрысціянам на псальму
2. Давідаву сто дзясятую. Давід: “Сказаў Пан пану
3. майму”. Але гэта ж не пану Езусу сказаў – толькі Абрагаму. Ска-
заў:
4. “Сядай [Мне] на правай руцэ, і хадзі [Мне] ў справядлівасці, і рабі
[Мне]
5. праведнасць⁶¹⁶, а непрыяцеляў тваіх Я падлажсу падножжам
6. ног тваіх”. Тады пра тое чытай раздзел першы і чацвёр-
7. ты [ў] Першай кнізе Майсеевай⁶¹⁷, што Абрам толькі сваім
8. дваром з трохсот чалаве[к] чатырох каралёў войска разбіў:
9. Кедарлаомэра, Амрафэля, Тыдаля і Ар’ёха, і патаптаў нагамі.
10. У гэтай жа псальме Пан Бог гаворыць: “І будзеш Мне ахвярні-
кам
11. на мейсцы Малькіцэдэкавым” – гэта значыць святаром. У гэтым
жа раз-
12. дзеле першым і чацвёртым знойдзеш, каго Малькіцэдэк⁶¹⁸
13. на месцы сваім дабраславіў. Маеш яшчэ пра гэта пана

⁶¹⁵ Г.зн. Гн. 14.

⁶¹⁶ У рукапісе – “Сядайма на правай руцэ, і ходзьма ў справядлівасці, і рабіма праведнасць”. Гл. заўвагу 1*) да табліцы на с. 271.

⁶¹⁷ Г.зн. Гн. 14.

⁶¹⁸ У рукапісе памылкова (пад уплывам 17b:11) замест імя ўласнага ўжыты ўтвораны ад яго прыналежны прыметнік.

18a (35); 4

1. 'aʒijāšā proroqa ruʒdzāl čwārṭi 'ā wirš paršij 'idrūgī ʒa'a
2. brām bil pānam dāwidūwim 'iwšitkim qrūlam 'ā ʒās ṭū jašča piša 'ūwir
3. šu 'ūsmīm 'āʒa 'ābrām jaṣṭ prijācalam būžim ṭadī ṭū dāwid bandūnc
4. šlūgūṅ mūsāl 'abrāhāmā prijācalā būžagūṅ ʒwāc pānam māš 'ū ṭim
5. wparših qsaṅgaḥ mūjʒašūwih wrūdzala drūgim 'ūwiršu
6. šūṣṭim 'iwpūntim māš 'ūṭam wqrujniqāḥ būžih qṭūra jaṣṭ
7. wbibli wrūdzala d[wu]nāṣṭim 'uwiršu sūdmin ʒa bil 'abrāhām
prijācal
8. būžij 'āla wšandza ṭaḡu wpiśma swanṭim būžim pilnū jaṣṭ ʒa 'abrāhā
mā dāwid
9. ʒwāl pānam qūnac ṭaj r[a]či

18a (35); 4

1. Ісаі прарока раздзел чацвёрты, а верш першы і другі⁶¹⁹, што
2. Абрам быў панам Давідавым і ўсім каралям. А тое яшчэ пішацца ў вер-
3. шы восьмым⁶²⁰, што Абрам прыцель Божы. Такім чынам, Давід, будучы
4. слугой, мусіў Абрагама, прыцеля Божага, называць панам. Маеш пра гэта
5. ў Першай кнізе Майсеевай у раздзеле другім у вершы
6. шостым і ў пятым⁶²¹. Маеш пра гэта ў Хроніках Божых, якія ёсць
7. у Бібліі, у раздзеле д[ва]наццатым у вершы сёмым⁶²², што быў Абрагам прыцелем
8. Божым. Але ўсюды гэтага ў Святым Пісанні Божым [шмат]⁶²³ ёсць, што Абрагама Давід
9. называў панам. Канец гэтай рэчы.

⁶¹⁹ “Раздзел чацвёрты, а верш першы і другі” (= 12-ы) і “верш восьмы” (гл. 18a:3). Але ў Is. 4 толькі шэсць вершаў. Калі ўявіць сабе гэтыя спасылкі ў выглядзе лічбаў, 412 і 418 адпаведна, то, улічваючы своеасабліваць спасылак у гэтым творы (гл. 2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора), можна дапусціць, што аўтар папросту не там паставіў кропкі, і 412 і 418 трэба было разумець не як “раздзел чацвёрты, а верш першы і другі”, “восьмы”, а “раздзел сорок першы, верш другі”, “восьмы”. Тады абедзве спасылкі робяцца зразумелымі, таму што ў Is. 41:8 Абрагам сапраўды называецца сябрам Божым, як гэта і павінна быць згодна са спасылкай. Што да Is. 41:2, то хоць імя Абрагама ў ім і не згадваецца, але ў Бібліі Буднага ёсць глоса да гэтага верша – *O Abrahamie towi...* Параўн. каментар да псалма 110 у 1-м творы, дзе таксама цытуецца Is. 41:8 (> 26a:10–12).

⁶²⁰ Гл. папярэдняю заўвагу.

⁶²¹ Згодна з кантэкстам, там таксама павінна ісці размова пра Абрагама, як сябра Божага. Але калі разумець “шосты і пяты” як “шэсцьдзясят пяты”, то ў Gen. 2, па-першае, толькі 25 вершаў, а па-другое, Абрагам у гэтым раздзеле нават не згадваецца. Калі ж дапусціць, што тут, як і ў папярэднім выпадку, аўтар пымьліўся ў лічбах, і іх трэба было разумець не як “раздзел другі, а верш шосты і пяты”, а “раздзел дваццаць шосты, а верш пяты”, то ў Gen. 26:5 Абрагам, хоць і не названы “сябрам Божым”, але размова там сапраўды ідзе пра яго дачынненні з Богам. Параўн. каментар да псалма 110 у 1-м творы, дзе з Першай кнігі Майсея цытуецца 23:5–6 (> 14b:12–26a:1); 24:48 (> 26a:2–3); 20:7 (> 26a:5–7).

⁶²² Нумар раздзела тут напісаны як *dnāṣṭim* [*dnastym*], што можна разумець як *d[wu]nāṣṭim* [*dvunastym*] “дванаццатым”, але не як *dwudziestym* “дваццатым”, дзе няма гука [n]. У той жа час спасылка ідэнтыфікуецца толькі як алюзія на 2 Par. 20:7. Параўн. каментар да псалма 110 у 1-м творы, дзе таксама цытуецца 2 Par. 20:7 (> 27a:1–3).

⁶²³ У рукапісе – “нільна”. Параўн. 33a:8.

Р а з д з е л 1

ЛИНГВИСТИЧНЫ
КАМЕНТАР

Ужо пасля першага прагляду даследаванага тэксту можна сказаць, што ён напісаны на польскай мове з пэўнай колькасцю беларускіх элементаў на фанетычным, лексічным і граматычным узроўнях. Таму яна можа быць аднесена да паўночнага варыянта польскай мовы былога Вялікага Княства Літоўскага, так званай *пальшчызны крэсовай*.

Складаней вызначыць месца мовы даследаванага тэксту ў польскай мове Вялікага Княства, у якой трэба размяжоўваць з аднаго боку рэгіянальны варыянт польскай літаратурнай мовы, які меў пісьмовую і вусную формы, а з другога – вясковыя гаворкі.

Рэгіянальны варыянт польскай літаратурнай мовы пачаў складацца на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага яшчэ з канца XV ст.¹ і канчаткова сфармаваўся да пачатку XVII ст.²

Што да вясковых гаворак, то іх можна класіфікаваць паводле іх паходжання³, што часткова супадае з іх традыцыйным падзелам на паўночны (Беларусь, Літва і Латвія) і паўднёвы (Украіна) варыянты: 1) памежныя гаворкі (на Падляшшы і Сувалках); 2) перасяленчыя гаворкі (Украіна і Палессе); 3) астраўныя гаворкі (Віленшчына). Калі працэс фармавання памежных і перасяленчых гаворак пачаўся яшчэ ў XIV ст. і доўжыўся на працягу ўсёй гісторыі Вялікага Княства, то пераход кампактных груп няпольскага вясковага насельніцтва на польскую мову на Віленшчыне (астраўныя гаворкі) меў месца толькі ў сярэдзіне XIX ст.⁴ У далейшым мы будзем называць вясковыя гаворкі астраўнога тыпу на Віленшчыне *віленскімі гаворкамі*, а мову пісьмовых польскамоўных лацінскаграфічных тэкстаў XVI–XIX стст. з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага пазначаць наступным скарачэннем: мова ПЛТ ВКЛ (польскіх лацінскаграфічных тэкстаў Вялікага Княства Літоўскага)⁵.

¹ Першыя польскамоўныя дакументы з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага прадстаўлены ў дыпламатычным кодэксе Віленскай дыяцэзіі канца XV ст. (Kurkowa 1982, p. 14).

² Kapłuk 1986, p. 19.

³ Вярэніч 1973, с. 15.

⁴ Turška 1982, p. 21.

⁵ Пра структуру *пальшчызны крэсовай* гл. таксама Koniusz 2001/2002.

Трэба нагадаць, што даследаваны тэкст з рукапісу Р97 не толькі складаецца з чатырох самастойных твораў, але і мае як мінімум трохпластовую структуру: 1) лацінскаграфічныя польскамоўныя крыніцы, выкарыстаныя і перапісаныя арабскім пісьмом аўтарамі твораў, якія ўваходзяць у даследаваны зборнік; 2) аўтарскі і / або рэдактарскі тэкст; 3) змены, унесеныя ў тэкст перапісчыкам (перапісчыкамі)⁶. Тут прадстаўлены больш за сем ідыялектаў: мова перакладу Буднага, мова Брэсцкай Бібліі, мова Я. Каханоўскага; мова аўтара каментара да 110-га псалма, мова аўтараў чатырох твораў і мова перапісчыка (або перапісчыкаў) і г.д.⁷.

У гэтай працы аналізуецца толькі мова аўтараў (і перапісчыкаў). Вывучэнне мовы цытат з іншых пісьмовых крыніц, у тым ліку цытат з Бібліі Буднага, у нашу задачу не ўваходзіць. Але мы ўключаем у паняцце “мова аўтараў” інтэрпаляцыі, фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя змены, унесеныя ў цытаты.

Размежаваць мову выкарыстаных пісьмовых крыніц і ўнесеныя ў яе змены, параўноўваючы з тэкстам арыгінала, няцяжка, хоць пэўныя складанасці ўзнікаюць пры аналізе пераказаў, якія звычайна напісаны пад уплывам мовы крыніцы. Значна складаней размежаваць мову аўтара і перапісчыка (перапісчыкаў). Толькі тыя моўныя асаблівасці, якія характэрныя не для ўсіх твораў і якія адрозніваюць тэксты адзін ад аднаго, безумоўна належаць да аўтарскіх ідыялектаў.

Мэтай лінгвістычнага аналізу, якому прысвечаны гэты раздзел, з’яўляецца вызначэнне месца мовы даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 у структуры так званай *пальшчызны крэсвай*, а таксама высветленне на падставе моўных дадзеных месца і часу іх узнікнення і перапіскі. Увага тут будзе аддавацца перш за ўсё тым асаблівасцям, якія адрозніваюць мову даследаваных твораў ад польскай літаратурнай мовы.

1.1. ПІСЬМО

1.1.1. Алфавіт і яго асаблівасці

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 выкарыстаны наступныя літары арабскага алфавіта: ن م ل ك ق ف غ ع ظ ط ض ص ش س ر ذ ح ج ث ت ب ا • ی و і знак *hamza* (ء); уведзеныя персамі і цюркамі дадатковыя літары

⁶ Гл. раздзел 2.1.2. Кампазіцыя зборніка і праблема аўтарства.

⁷ Гл. раздзел 2.2.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц.

для гукаў, якія мелі месца ў іх мовах, але адсутнічалі ў арабскай: پ, چ, ک, گ (сагыр нун); літары, уведзеныя татарамі для перадачы тэкстаў на беларускай і польскай мовах: ځ для звонкіх афрыкат [dz], [dz'] і ڇ для глухіх афрыкат [c], [c'].

У сучаснай кітабістыцы адсутнічае агульнапрынятая сістэма транслітарацыі польскіх і беларускіх арабскаграфічных тэкстаў. Аднак у семіталогіі існуе агульнапрынятая лацінская транслітарацыя для тэкстаў на арабскай мове. Зыходзячы з гэтага, нам падаецца, што ўсе тэксты ў рукапісах татараў былога Вялікага Княства Літоўскага, напісаныя арабскім пісьмом: арабскія, цюркскія, польскія, беларускія, павінны транслітаравацца аднолькава, таксама як і тэксты на арабскай мове, для якой гэты алфавіт і ствараўся⁸.

У табліцы на старонцы 153 прыводзіцца фанетычнае значэнне літар. Некаторыя літары патрабуюць дадатковага тлумачэння.

1.1.1.1. Функцыя літар ʾ (') ɛ (') і знака ء (*hamza*)

Літары ʾ і ɛ не маюць фанетычнага значэння ў польскіх (і беларускіх) тэкстах і выкарыстоўваюцца толькі пад уплывам арабскай арфаграфіі, бо ў арабскай мове ні слова, ні нават склад не могуць пачынацца з галоснага. Таму гэтыя літары ставяцца ў польскіх і беларускіх арабскаграфічных тэкстах у пачатку слоў і складоў, якія пачынаюцца з галоснага, напр.: 'ārṭīqul' [artykul] "артыкул" (5a:1); 'ūn [on] "ён" (8b:6).

Тую самую ролю адыгрывае знак ء (*hamza*), але ён выкарыстоўваецца толькі ў сярэдзіне слоў. Пры гэтым выбар падстаўкі¹⁰ для знака *hamza* залежыць ад наступнага галоснага: перад [u] ставіцца літара ʾ (напр., māṭa'uš [mateuš] "Мацвей" [13a:3]), а перад [e] – ɛ (напр., 'izrā'alśkaḡu [izrael's'k'ego] "ізраільскага" [13b:4]). Зрэдку гэта правіла ў даследава-

⁸ З гэтага правіла мы зрабілі два выключэнні. 1) Для літары ض (z), якая ў сучаснай арабскай літаратурнай мове абазначае эфатычны [d], а ў іранскіх, цюркскіх і славянскіх (беларускіх і польскіх) арабскаграфічных тэкстах – [z], таму што ў час запазычвання арабскага алфавіта іранцамі гэтая літара павінна была азначаць гук блізкі да [z], што і стала прычынай яе адпаведнага вымаўлення. 2) Для літары ٺ (ś), якая ў арабскай мове абазначае міжзубны [t], а ў беларускіх і польскіх тэкстах служыць для абазначэння мяккага [s'], таму што такія варыянты напісання аднаго слова як, напр., tʷanṭij / śwanṭij [s'v'entyj] "святы" апынуліся б на розных старонках Слоўніка.

⁹ Тут і далей траслітарацыя дасца тоўстым шрыфтам.

¹⁰ Літара, над якой пішацца знак *hamza* і якая не мае ўласнага фанетычнага значэння.

Фанетычнае значэнне літар

Літары	Фанетычнае значэнне ў арабскай мове	Фанетычнае значэнне ў цюркскіх мовах	Фанетычнае значэнне ў даследаваных тэкстах з рукапісу P97	Знак транслітарацыі
ا	'	—	—	'
ب	b	b	b / b' / p	b
ت	t	t	t	t
ث	t	s	s'	ś
ج	g	ğ	ğ	g
ح	h	h	h	h
د	d	d	d / t	d
ذ / ز	z / z	z	z'	z
ر	r	r	r / r' (?)	r
س	s	s	s'	s
ش	š	š	š / ž	š
ص	s	s	s	š
ض	ḍ	z / d	z / s	z
ط	t	t	t	t
ظ	z	z	z / s	z
ع	'	—	—	'
ك	ğ	g	g / g' / k	ğ
ق	f	f	f	f
گ	q	k	k	q
ك	k	k	k'	k
ل	l	l	l / l'	l
م	m	m	m / m'	m
ن	n	n	n / n'	n
ه	h	h	h	h
و	w	v	v / v' / f	w
ي	j		j	j
hamza	'	—	—	'

Дадатковыя літары, уведзеныя ў арабскі алфавіт іранцамі і цюркамі:

Літары	Фанетычнае значэнне ў цюркскіх мовах	Фанетычнае значэнне ў даследаваных тэкстах з рукапісу P97	Знак транслітарацыі
پ	p	p / p'	p
چ	č	č	č
ژ	ž	ž / š	ž
ك	n	ŋ	ŋ

Дадатковыя літары, уведзеныя ў арабскаграфічныя тэксты на беларускай і польскай мовах

Літары	Фанетычнае значэнне ў даследаваных тэкстах з рукапісу P97	Знак транслітарацыі
ذ	dz / dz'	dz
ص	c / c'	c

ным тэксце парушаецца як перад складамі, якія пачынаюцца з галоснага [u], так і перад тымі складамі, якія пачынаюцца з галоснага [i], паказваючы тым самым непрыстасаванасць арабскага пісьма для перадачы непрыкрытых складоў, напр.: ‘alīzawuṣ [el’izeuṣ] “Елісей” (10b:6 і г.д.)¹¹, ṣṭūjī [stoi] “знаходзіцца” (30b:13); ṣwujim [svoim] “сваім” (12b:6); ṭwujih [tvoix] “тваіх” (14b:9) і г.д.

Відавочна таксама пад уплывам арабскай арфаграфіі, а менавіта традыцыі напісання перфекта 3 ас. мн. л. м. р., напр., كتبوا [katabu] “яны напісалі”, літара ʾ (’) сустракаецца і ў канцы слоў, якія закончваюцца на -ū [u], напр., ḡnijūncamū’ [gn’ijonsetu] “які гніе” (5b:7).

1.1.1.2. Абазначэнне мяккасці

З аднаго боку, арабскае пісьмо мае некаторую перавагу пры перадачы польскай і беларускай моў у параўнанні з лацініцай і кірыліцай, бо ў ім выпрацаваны спецыяльныя літары для афрыкатаў [dz] і [dʒ], чаго няма ні ў лацініцы, ні ў кірыліцы, дзе яны абазначаюцца дзвюма літарамі – dz і dż, дз і дж адпаведна.

З другога боку, як і ў традыцыйным для польскай мовы лацінскім алфавіце, тут аднолькавай літарай абазначаюцца як цвёрдыя гукі [b], [c], [g], [m], [n], [p], [v], так і адпаведныя ім мяккія [b’], [c’], [g’], [m’], [n’], [p’], [v’], але, у адрозненне ад лацініцы, тут няма спецыяльнага маркёра мяккасці, якім у польскай мове служыць літара *i* або так званая крэска¹². Параўн.: bic 1 [buc’] “быць” і bic 2 [b’ic’] “біць”, cū [co] “што” і ci [c’i] “тыя”, ḡnaw [gn’ef] “гнеў” і drūgi [drug’i] “іншы”, mām [mam] “маю” і mac [m’ec’] “мець”, nāgūd [narot] “народ” і naḥ [n’ex] “няхай”, pān [pan] “пан” і paḡwaj [p’erv’ej] “раней”, wāš [vaš] “ваш” і waḡic [v’eguc’] “верыць”. Гэты недахоп пераадольваецца толькі адносна гукаў [k] / [k’], [z] / [z’] і [s] / [s’] шляхам выкарыстання розных літар:

¹¹ Каб не ўскладняць транслітарацыю, мы будзем перадаваць такія словы без w, напр., ‘alīzauṣ, а не ‘alīzawuṣ. Хоць мы не можам ва ўсіх выпадках цалкам выключыць наяўнасць пратэтычнага зычнага, напр., у слове ‘ūwuṣūba “у асобе” (29a:9), якое можа быць транскрыбаванае як [u osob’e], так і [u vosob’e]. Параўн.: Grek-Pabisowa 2002, p. 119–120.

¹² Такі недахоп робіць немагчымым і вызначэнне характару мяккасці – пярэднепалатальнасць або сярэднепалатальнасць. Улічваючы ўплыў беларускай мовы на фанетыку даследаванага тэксту (гл. далей), мяккія [c], [s], [z], [n] з некаторай доляй умоўнасці будуць пазначацца як пярэднепалатальныя: [c’], [s’], [z’], [n’]. Пра ваганні паміж [c’], [s’], [z’], [n’] і [ć], [ś], [ź], [ń] гл., напр., Kurzowa 1993, p. 234.

1) Літары ق (q) і ك (k). Цвёрды гук [k] абазначаецца праз ق (q), напр.: qāgās [kaɾas'] “караць” (35a:6), qgūl [krol'] “кароль” (5a:10; 5b:8 і г.д.), а мяккі [k'] праз ك (k), напр.: manki [menk'i] “пакуты”; kadi [k'edy] “калі” (5a:11; 29b:12 і г.д.). Але ў дадзеным рукапісе ёсць і некалькі выключэнняў: qilqādzaśūnt [k'ilkadz'es'ont] “некалькі дзясяткаў” (14b:2); qilqā qgūc [k'il'kakroc'] “некалькі (разоў)” (32a:6); gūrālqi [goralk'i] “гарэлкі” (34a:3)¹³.

2) Літары ض (z) і ظ (z̤), ذ (z̤) і ز (z). Цвёрды [z] абазначаўся літарамі ض (z) і ظ (z̤)¹⁴. Паводле Антановіча, абедзве літары выкарыстоўваліся адначасова ў адных і тых жа тэкстах з часу ўзнікнення першых беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом¹⁵. Потым, у XVIII – на пачатку XIX ст., усё больш выяўлялася тэндэнцыя абазначэння гука [z] у польскіх і беларускіх тэкстах пераважна адной літарай – або ض, або ظ, а з XIX ст. цвёрда ўсталяваўся звычай пісаць толькі ظ. У дадзеным тэксце перавага аддаецца літары ض, якая ўжытая больш за 1400 разоў, у той час як ظ ужываецца толькі як выключэнне каля 50, што дазваляе датаваць перапіску тэксту XVIII ст. Нярэдка абедзве літары ўжываюцца ў адных і тых жа пазіцыях, напр.: zṅāčī [značy] (30b:7(2), 8, 12; 34b:4(3), 5(3) і zṅāčī [značy] “азначае” (30b:7); zūwuṅ [zovq] (30b:2; 38a:9) і zuwuṅ [zovq] “завуць” (33a:5).

Мяккі [z'] амаль заўсёды абазначаўся літарай ز. Літара ж з у адных рукапісах зусім не выкарыстоўвалася, а ў іншых выкарыстоўвалася толькі ў адзінкавых выпадках. Але ёсць такія рукапісы, дзе гэтыя літары немагчыма адрозніць адну ад адной¹⁶. Рукапіс P97, які мы разглядаем, належыць менавіта да такіх. Больш за тое, гэтая літара тут нагадвае хутчэй з, чым ز, аднак, каб не ўскладняць траслітарацыю, мы абазначылі яе як (z), а не (z̤). Напр.: zama [z'em'e] “зямлю” (8a:8); blūznarṣṭwu [bl'uz'n'erstvo] “блюзнерства” (41b:11).

Ёсць і выключэнне, дзе палатальны пазначаны літарай ض (z) або ظ (z̤): zḡruzil [zgroz'il] “зрабіў грозным” (41b:6); wanzanā [v'enz'en'a] “палону” (26b:8). Параўн. таксама wzūl [vz'ol] (26b:9) і wṣūl [vz'ol] “уззяў” (37b:8)¹⁷.

¹³ А.К. Антановічу былі вядомыя толькі пяць падобных выпадкаў (Антонович 1968, с. 237).

¹⁴ Пра паралельнае выкарыстанне дзвюх літар для абазначэння аднаго гука гл. 1.1.1.3. Выкарыстанне дзвюх літар для аднаго гука.

¹⁵ Антонович 1968, с. 221. Так, відавочна, склалася таму, што калі ў арабскай мове яны абазначалі розныя гукі, то ў цюркаў яны вымаўляліся аднолькава – [z], што паўплывала на арафаграфію беларускіх і польскіх арабскаграфічных тэкстаў.

¹⁶ Антонович 1968, с. 226.

¹⁷ Антановічу быў вядомы толькі адзін выпадак пазначэння [z'] праз літару ظ (Антонович 1968, с. 224).

Ёсць і прыклад адваротнага характару: *būzqā* [boska] “божая” (31a:8)¹⁸.

3) Літары ص (š), ث (š) і س (s). Літара ص (š) паслядоўна абазначае цвёрды [s], напр.: *šin* [syn] “сын” (9b:6), *šlūwu* [slovo] “слова” (28b:12). Літары ث (š) і س (s) у дадзеным рукапісе часта пішуцца ў тых самых словах і ў адной і той самай пазіцыі, абазначаючы [s’]. Такім чынам, мы зноў сутыкаемся з паралельным выкарыстаннем дзвюх літар для аднаго гука. Напр.: *šwanti* / *swanti* [s’v’entyj] “святые” (36b:6; 25a:2 / 30b:1; 32a:4; 39b:2); *silā* / *šilā* [s’ila] “сіла” (37a:8 / 30a:2).

Толькі адзін раз, пад уплывам арабскай арфаграфіі, у слове *musulmāna* [musul’man’e] “мусульмане” (30a:6), запазычаным з арабскай мовы, літара س (s) выкарыстана для перадачы цвёрдага [s], таму што як слова *اسلام* [’islām] “іслам”, так і ўсе іншыя словы, утвораныя ад таго ж караня, пішуцца па-арабску менавіта праз س (s)¹⁹.

Яшчэ адно выключэнне – *šqūrišci* [s’ kogys’c’i] “з карысці” (14b:1)²⁰.

Акрамя таго, у тэксце знойдзены адзін выпадак напісання літары پ (s) (پس) у слове *kidirunskagu* [k’idyrons’k’ego] “кідронскага” (38a:10), дадзенымі для яе больш выразнага графічнага проціпастаўлення літары ش (š)²¹.

4) Літары ط (t) і ص (c). Літара ط паслядоўна выкарыстоўваецца для абазначэння [t], а ص – для [c’]. Ёсць толькі адно выключэнне: *wruṭša* [vroc’ s’e] “вярніся” (32b:10)²².

¹⁸ Выпадкі ўжывання ز (z) замест ض (z), напр., *znāči* [značu] “значыць”, ёсць у кітабе XVIII ст. (Łapicz 1986, p. 148) і Тафсіры 1725 г. (Suter 2004, p. 233), хоць ва ўсіх прыведзеных з гэтых помнікаў прыкладах ز (z) ужытае перад звонкім зычным або санантам, у той час як у P97 ز (z) знаходзіцца перад глухім зычным.

¹⁹ Параўн. сучаснае літаратурнае *musulmanin*.

²⁰ Параўн. *š rōbakōw* у Тафсіры 1725 г. (Suter 2004, p. 226), што, на думку П. Сутэра, тлумачыцца непаслядоўнасцю пісьмаўжывання. Параўн. таксама *šgūbi, š bōjažna* (тамсама, p. 233).

²¹ У словах *qsangī* [ks’eng’i] “кнігі” (7b:10), *qsangāh* [ks’engax] “кнігах” (13b:9) і *sadam* [s’edem] “сем” (37a:5) пад літарай س (s) дзве вертыкальна размешчаныя кропкі, а ў слове *swanṭa* [s’v’ente] “святые” (6b:11) – вертыкальная рыска. Трэба думаць, што ў гэтых выпадках мы маем справу з мадыфікацыяй трохкроп’я.

²² Некалькі выпадкаў ужывання літары ط (t) для перадачы [c’] зафіксаваў А. К. Антановіч (Антонович 1968, с. 250). Варта звярнуць увагу на тое, што ў старапольскай мове на месцы пазнейшай літары ć таксама пісалася t (Klemensiewicz 2002, p. 92).

Як вынятак сустракаецца спосаб пазначэння мяккасці зычных праз напісанне пасля іх дадатковай літары j (ي), відавочна, пад уплывам арфаграфіі польскіх лацінскаграфічных тэкстаў: ‘ūqāzānjū [okazan’u] “паказу” (6a:2); ‘ānijūlā [an’ola] “анёла” (17a:3); ‘ānijūlūwa [an’olov’e] “анёлы” (9a:9); žicjā [žyc’a] “жыцця” (34a:8); wšištkja [fšystk’e] “усе” (34b:9)²³.

1.1.1.3. Выкарыстанне дзвюх літар для аднаго гука

Ужо ў папярэднім параграфі мы прыводзілі прыклады такога выкарыстання літар ض (z) і ظ (z) для [z], ث (š) і س (s) для [s’]. Сюды трэба дадаць выкарыстанне ط (t) і ت (t) для [t]²⁴. Абсалютная перавага ў рукапісе Р97 аддаецца літары ط (t), а ت (t) выкарыстанае толькі як выключэнне ў наступных словах: šūt [sut] “суд(?)” (5a:3); ‘ūštātnij [ostatn’ij] “апошні” (8b:12); ‘ūḥutna [охотn’e] “ахвотна” (29b:11); batalśkī [betel’s’k’i] “бетэльскі” (39a:1); māštāḥ [m’astax] “гарадах” (41b:11), а таксама ў tā [ta] “гэтая” (14a:9)²⁵ і ў скажоным назоўніку ‘ubujtiqiw < [bujuwn]iqiw [bojovn’ikof] “ваяроў” (36b:5).

1.1.1.4. Знак *tašdid* (*šadda*)

Як і ў арабскай мове, ён абазначае падаўжэнне зычных. Падаўжэнне [n]: ‘innaḡu [innego] “іншага” (8b:3); ḥraścānna [xres’c’an’n’e] (10a:7) і ḥraścijānna [xres’c’ijan’n’e] “хрысціяне” (10b:9); pūzwulanna [prozvol’en’n’e] “дазвол” (11b:2); pānna [panna] “Панна” (13b:10, 13; 14a:3; 14b:2); pānni [panny] “Панны” (13b:12); nadinna [n’edynne]²⁶ (30a:8); proroqūwānnu [prorokovan’n’u] “прароцтву” (34a:12); dzacinniḥ [dz’ec’innyx] “дзіцячых” (36a:1); nārūšannam [narušen’n’em] “парушэннем” (36b:5); šgūršanna [zgoršen’n’e] “пагаршэння” (40b:11); nawinnaḡu [n’ev’innego] “нявіннага” (35a:8); ‘ūnawinnūsci [n’ev’innos’c’i] “нявіннасці” (35a:8); špūdqānna [spotkan’n’e] “спатканне” (15a:3) і на мяжы двух

²³ Такія прыклады ёсць і ў іншых рукапісах (Антонович 1968, с. 275, 288; Suter 2004, р. 144, 231).

²⁴ Акрамя таго, адзін раз у слове з нявызначанай семантыкай (магчыма, гэта слова-фантом, узніклае ў выніку памылак перапісчыка) ужыта літара š (*ta marbuta*), якая служыць у арабскай мове толькі для абазначэння гука [t] у канчатках ж. р. назоўнікаў і прыметнікаў адз. л.: uzūwifāt [uzuv’ifat?] (34b:11).

²⁵ Гэтая часціца верагодна з’яўляецца ў гэтым пачаткам памылковым паўторам (гл. транслітарацыю).

²⁶ Гл. заўвагу да перакладу.

слоў, памылкова злітых перапісчыкам у адно: *pān/nādz/inšā* [pan-nadz'-inša] “Пан над іншымі...” (33a:1). Падаўжэнне [d]: *‘ūddāl* [oddal] “аддаў” (32b:3). Падаўжэнне [š]: *nāj wiššij* [najvyššuj] “найвышэйшы” (27a:11); *nāj wiššamū* [najvyššemu] “найвышэйшаму” (27a:11); *nājwiššagu* [najvyššego] “найвышэйшага” (27b:7)²⁷. Падаўжэнне [l]: *paḥwāllačna* [p'ezvallečn'e] “неадкладна” (14a:6)²⁸.

Аднак падаўжэнне зычных могло перадавацца і простым напісаннем дзвюх аднолькавых літар: *jadinnī* [jedynny] “адзіны” (8b:10; 9a:11; 10a:10; 30b:1); *jidinnamu* [jidynnemu] “адзінаму” (8b:7); *‘uddāwāl* [oddawal] “аддаваў” (13a:5) і *‘ūddājūḡ* [oddajō] “аддаюць” (30b:4); *’innī* [inny] “іншы” (13b:8); *nājwiššamu* [najvyššemu] “найвышэйшаму” (27a:9); *’annūlam* [an'n'olem] “анёлам” (33b:2); *‘ūddālūna* [oddal'one] “далёкія” (38a:3); *nawinnaḡu* [n'ev'inneḡo] “нявіннага” (35a:4).

1.1.2. Абазначэнне галосных

У рукапісе Р97 галосныя, як і ў іншых варыянтах арабскага пісьма, перадаюцца або спецыяльнымі дыякрытычнымі знакамі, або камбінацыяй гэтых знакаў з адпаведнымі літарамі. Арабская літаратурная мова мае толькі шэсць галосных: тры кароткія [a], [u], [i] і тры доўгія [ā], [ū], [ī]. Кароткія маркіруюцца дыякрытычнымі знакамі, а доўгія – камбінацыяй гэтых знакаў з літарамі َ (‘), ُ (w), ِ (i). Знак *fatha* (َ) абазначаў [a], *damma* (ُ) – [u], *kasra* (ِ) – [i], а разам з літарамі َ (‘), ُ (w), ِ (i) яны адпаведна абазначалі [ā], [ū], [ī]. Тут выкарыстаныя ўсе шэсць варыянтаў, але іх фанетычнае значэнне, зразумела, іншае.

Дыякрытычны знак	Знак транслітарацыі	Фанетычнае значэнне
َ	a	e
ُ	u	u, o
ِ	i	i / y
َـ	ā	a
ُـ	ū	u, o
ِـ	ī	i / y
و	o	o / ó

²⁷ Пераход [s] > [š] перад [š] уласцівы і сучаснай польскай літаратурнай мове (Cienkowski 1988, p. 93).

²⁸ Параўн. літаратурнае *niezwłocznie* і такія незвычайныя графічныя варыянты слоў у польскіх лацінскаграфічных тэкстах Вялікага Княства Літоўскага як *zapisalla* (Kurkowa 1993, p. 109).

Толькі знакі *a* і *ā* даволі паслядоўна выкарыстоўваюцца для двух розных гукаў: [e] і [a]. Тым не менш абазначэнне [a] на пачатку слова патрабуе дадатковага тлумачэння. У арабскай мове літара ʾ (') на пачатку слова не мела фанетычнага значэння, а служыла толькі графічнай падстаўкай для галосных знакаў і знака *hamza*. Калі пасля яе ішоў гук [a], то над ʾ (') ставіўся знак *fatha*, а калі [ā], то ставіўся спецыяльны знак – *madda* (̣). У дадзеным рукапісе [a] на пачатку слова абазначаецца як літарай ʾ (') са знакам *fatha* над ёй, напр., 'abrāhām [abraham] “Абрагам” (18a:7), так і літарай ʾ (') са знакам *madda*, напр., 'āḥāz [ahas] “Ахаз” (14a:13).

Дадатковага тлумачэння патрабуе і той факт, што ў даследаваным тэксце знак *fatha* без літары ʾ ('), які звычайна абазначае галосны [e], спарадычна сустракаецца там, дзе павінны быць [a]. Так, слова *Bóg* “Бог” у род.-він. скл. 36 разоў ужыта ў форме *būgā* [boga] і 12 у форме *būga* [boge] “Бог”, а слова *prorok* [prorok] “прарок” ужываецца 14 разоў у форме *proroqa* [proroqe] “прарока”. Такое напісанне зафіксавана ў шэрагу назоўнікаў ж. р. у наз. скл.: *māṭqa* [matke] “маці” (10b:13); *jeruzālimṣqa* [jeruzalimske] “ерусалімская” (25a:4), назоўнікаў н. р. у він. скл.: *jāblqa* [jablke] “яблык” (15b:4); *prūrūctwa* [proroctve] “прароцтва” (27b:11) і назоўнікаў м. р. у род. скл.: *člaqa* [čleke] “чалавека” (35a:3); *bandahāda* [bendahade] “Бэнгадада” (15b:9). Адзін выпадак зафіксаваны ў напісанні прыслоў'я *ṭaraz* [teres] “зараз” (15b:7).

Напісанне [e] замест [a] сустракаецца і ў пераднаціскай пазіцыі: *rūqazīwāl* [rokezyval] “паказваў” (11b:12); *qazānā* [kezana] “загадана” (12a:10), *rūqazūja* [rokezuje] “паказвае” (14a:3); *prawicūḡ* [prev'icq] “правай рукой” (26a:8); *qarājūnc* [kerajonc] “караючы” (30a:2) і г.д. Ёсць выпадкі такога напісання ў націскай пазіцыі: *nādzawajcaśa* [nadz'ewejs'e s'e] “спадзявайцеся” (5a:10); *qazāl* [kezal] “загадаў” (9b:7); 'abrāhamā [abrahema] “Абрагама” (27a:5)²⁹. Шэраг фактаў, а менавіта адсутнасць пераходу [k] > [k'], а таксама націскавая пазіцыя, сведчаць на карысць таго, што гэта толькі графічны варыянт напісання [a], а не з'ява фанетычнага характару, таму далей у транскрыпцыі мы будзем перадаваць такое напісанне знакам [a].

²⁹ Такое няпоўнае напісанне (*scriptio defectiva*) галоснага [a], асабліва пасля літары ʾ (q), характэрна не толькі для дадзенага тэксту, але і для рукапісаў мусульман Вялікага Княства наогул, у тым ліку для Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 151, 209–210).

У канцы слова гук [e] звычайна перадаецца знакам *fatha*, напр.: *rāna* [ran'e] “пан” (11a:2), *ḥrascijāna* [xres'c'ijan'e] “хрысціяне” (11b:11), але ён можа перадавацца і знакам *fatha* ў камбінацыі з літарай • (h), што характэрна для персідскай і цюркскай пісьмовых традыцый, напр.: *zbāwanah* [zbav'en'e] “збавенне” (5a:11), *ḥrascijānah* [xres'c'ijan'e] “хрысціяне” (6b:6)³⁰. Два разы [e] у канцы слова перадаецца знакам *fatha* ў камбінацыі з літарай ۛ, так званым *'alif maksura*, графічным варыянтам літары ۛ ('), вонкава ідэнтычным літары ۛ (j): *'inšja* [inše] “іншыя” (10b:2); *'ī[m]ja* [im'e] “імя” (13b:12). У наступным прыкладзе *'alif maksura* + *fatha* відавочна абазначае [a], *dwumja* [dvoma] “двух” (40b:2)³¹.

Астатнія знакі (u і ū, i і ī) выкарыстоўваюцца непаслядоўна. Так, знакі u і ū могуць абазначаць як [u], так і [o] або [ó], напр.: *dwunāṣṭi* [dvunasty] “дванаццаты” (7b:9) і *jarūzālim* [jeruzal'im] “Ерусалім” (41b:8); *bū* [bo] “бо” (5a:7 г.д.) і *bu* [bo] “бо” (36b:4; 16a:9); *būg* [bok] “Бог” (5a:6 і г.д.) і *qrul* [krol'] “кароль” (27a:6)³²; а знакі i і ī абазначаюць як [i], так і [y], напр.: *bic* [b'ic'] “біць” (16a:6) і *drūgī* [drug'i] “другі” (18a:1); *bił* [byl] “быў” (9b:12) і *bīl* [byl] “быў” (9b:2).

Акрамя таго, ужо ў рукапісах XVIII ст. спарадычна ўжываецца спецыяльны знак для галоснага [o] – літара ۞ (w) са знакам *fatha* (a). У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 ён сустракаецца каля 150 разоў. Знак для [o] сустракаецца і там, дзе ў польскай мове павінен быць [ó], напр., *qról* [król'] “кароль” (37a:10)³³.

З насавых галосных толькі [o] ў канцы слова абазначаецца спецыяльнай літарай (*сагыр нун*), запазычанай з турэцкага варыянта арабскага алфавіта – ۞ (ŋ), у камбінацыі з папярэдняй u або ū, напр.: *banduŋ* [bendŋ] “будуць”, *ṣwujuŋ* [svojŋ] “сваёй”. У сярэдзіне слова як [o], так і [e] абазначаюцца праз камбінацыю знакаў для ненасавога галоснага і зычнага [n] або [m]. Адзін раз літара *сагыр нун* выкарыстана для перадачы [n], а не [o]: *pogrzebion* > *pūgrabūŋ* [pogreb'on] “пахаваны”

³⁰ Мы не адлюстравалі літару • (h) у транслітарацыі ў такой пазіцыі, бо яна магла ўспрымацца самім перапісчыкам як частка літары ۛ (n), напр., у слове *صنه* [c'en'] “цень” (13b:6; 39a:11).

³¹ Параўн. Антонович 1968, с. 288.

³² Гл. 1.2.1.3. Закрытыя галосныя.

³³ Падрабязней пра гэта гл. 1.2.1.3. Закрытыя галосныя. Такое спарадычнае выкарыстанне знака для [o] характэрнае для XVII–XVIII стст. З XIX ст. ён пачынае выкарыстоўвацца досыць рэгулярна (Антонович 1969, с. 307).

(BB, 2 Par. 35:24 > 35a:13). Гук [e] у канцы слова не адзначаецца за адным выключэннем у пазіцыі перад зваротнай часціцай: *pūmūdlanša* [pɒmodl'ens'e] “памалюся” (9b:11)³⁴.

1.1.3. Характар пісьма

Пісьмо ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 мае пераважна фанематычны характар. Пра гэта сведчыць, напрыклад, той факт, што звонкія фанемы, якія як у польскай, так і беларускай мове павінны нейтралізоўвацца ў пазіцыі перад глухімі і ў канцы слова, страчваючы звонкасць,³⁵ у дадзеным арабскаграфічным тэксце з рукапісу Р97 пераважна пазначаюцца літарамі, якія абазначаюць звонкія фанемы³⁶.

1. Фанема тройчы сустракаецца ў канцы слова перад наступным словам, якое пачынаецца з глухога зычнага, рэалізуючыся ў выглядзе глухога алафона [p], які, аднак, пазначаецца літарай ب (b): *jāqūb šwuja...* [jakup svoje] “Якуб свае” (31b:2); *ja'qūb pūdhwicil* [jakup putxvyc'il] “Якуб падхапіў” (31b:6); *grub tū* [grop to] “магіла то” (39b:12)³⁷.

2. Фанема <d> каля 45 разоў ужытая ў сярэдзіне слова перад глухімі зычнымі, дзе яна рэалізуецца ў выглядзе глухога алафона [t], усюды пазначаная літарай د (d). Напр.: *šwādčī* [s'v'atčy] “сведчыць” (6b:5); *šwādqūwa* [s'v'atkov'e] “сведкі” (8a:9); *'udpūwadzāl* [otprov'edz'al] “адказаў” (9a:8) і г.д. Звыш 30 разоў фанема <d> ужытая ў канцы слова перад наступным словам, якое пачынаецца з глухога зычнага. Усюды яна пазначана літарай د (d), напр.: *pūd tājāmnīcāmī* [pot tajemn'icam'i] “пад таямніцамі” (7a:1); *blund šwuj* [blont svoj] “памылку сваю” (13b:7); *nād tūbūŋ* [nat tobq] “над табой” (15a:6) і г.д. Толькі адзін раз у такой пазіцыі ўжыта літара ط (t): *nāttim* [nattym] “над тым” (13a:4). Аднак лексема *stād* “адсюль” пішацца з літарай ط (t) у канцы як перад глухімі: *štūnt pān* [stont pan] “адсюль

³⁴ Гл. 1.2.1.7. Насавыя галосныя.

³⁵ Klemensiewicz 2002, p. 160.

³⁶ А.К. Антановіч, разгледзеўшы 24 рукапісы XVII–XX стст., прыйшоў да высновы, што пісьмо польскіх і беларускіх арабскаграфічных тэкстаў мела тэндэнцыю да пераходу ад марфалагічнага (фанематычнага) да фанетычнага (Антонович 1968, с. 362).

³⁷ Параўн. напісанне پ (p) замест ب (b) у *ja'qūrā* [jakura] “Якуба” (31a:13) і ب замест p у *lūb* [lup] “здабыча” (14b:1). Блытаніна паміж гэтымі гукамі з'яўляецца самай характэрнай рысай уплыву цюркскай фанетыкі на мову польскіх і беларускіх арабскаграфічных тэкстаў (Антонович 1968, с. 239). Аднак адзінкаваць прыкладаў у даследаваных намі тэкстах сведчыць на карысць таго, што ў дадзеным выпадку гэта толькі памылкі перапісчыка.

пан” (13a:12), так і перад галоснымі і санорнымі: *ṣtūnt* ‘*ubāčiwši* [stont obačyřšy] “адсюль убачыўшы” (6a:1); *ṣtūnt* ‘*ūřim* [stont o tym] “адсюль пра тое” (9b:12); *ṣtūnt* *nādzajā* [stont nadz’eja] “адсюль надзея” (11a:13). Ёсць нават два выпадкі звышправільнага напісання *d* замест *t*: [t] > [d] *ṣpūdqānna* [spotkan’n’e] “спатканне” (15a:3); *pūdqālū* [potkalo] “напаткала” (15b:8)³⁸. З другога боку, у наступнай лексеме захавалася этымалагічнае напісанне *t*: ‘*ūtdāl* [oddal’] “аддалі” (33b:5)³⁹.

3. Фанема <dz>, <dz’>. Зафіксаваныя толькі 4 выпадкі ўжывання іх алафонаў перад глухімі зычнымі ў сярэдзіне слова і ў канцы слова перад наступным словам, якое пачынаецца з глухога. Усюды яны пазначаныя літарай *ḏ* (dz): ‘*idz* *prač* [ic’ preč] “ідзі прэч” (9b:3); ‘*idz* *pruś* [ic’ pros’] “ідзі прасі” (12b:7); *paḡwurūdztwu* [p’erworoctwo] “першародства” (31b:6); ‘*ūdpūwadz* *ḡrascijanūm* [otprov’ec’ xres’c’ijanom] “адказ хрысціянам” (17b:1).

4. Фанема <g>, якая каля 25 разоў ужытая ў канцы сінтагмы або перад словам, што пачынаецца з глухога зычнага, і таму рэалізаваная ў выглядзе глухога алафона, усюды пазначаецца літарай *ḡ* (g), напр.: *būḡ* *ṣām* [bok sam] “Бог сам” (8a:5); *būḡ* *ṣtwuril* [bok stworyl] “Бог стварыў” (8b:10); *nūḡ* *ṣwujih* [nok tvoix] “ног тваix” (14b:9).

5. Фанема <v> заўсёды пазначаецца літарай *ṡ* (w), у тым ліку перад глухімі зычнымі, дзе яна павінна рэалізоўвацца ў выглядзе глухога алафона, напр.: *wṣitkih* [řsytk’ix] “ўсіx” (6a:3); *wṣūrim* [řtorym] “другім” (7b:4); *wṡtūrih* [řktoryx] “у якіx” (5a:10) і г.д. Адзіны выпадак напісання літары *ṡ* (w) у слове *paḡwṣa* [p’erřše] “першыя” (13a:8), пры *paḡři* [p’erřy] “першы” (8b:12) і г.д. (усяго 20 ужыванняў), можа сведчыць пра ўплыў арфаграфіі лацінскаграфічных тэкстаў.

6. Фанема <z>. Зафіксавана каля 20 выпадкаў пазначэння яе ў пазіцыі перад глухімі зычнымі як у сярэдзіне слова, так і на стыку двух слоў літарамі *ṣ / ṣ* (z / z), напр.: *baṣṡaj* [bes tej] “без той” (6b:11); *ḡṡqāṡāl* [roskazal] “загадаў” (40a:6); *ḡṡcūl* [roscol] “рассек” (15a:9) і г.д. Аднак ёсць і адваротныя прыклады: *ḡṡqāṡāl* / *ḡṡqāṡāl* [roskazal]

³⁸ Параўн. напісанні кшталу *podkaly*, *podkal* і т.п. у Бібліі каралевы Софіі (Kuraszkiewicz 1986, p. 313). Параўн. таксама напісанні *spodkawszy*, *podkaty* ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 112).

³⁹ Параўн. напісанне *otdalay*, *otda* ў Бібліі каралевы Софіі (Kuraszkiewicz 1986, p. 312).

“загадаў” (37b:2; 15a:10); *ruṣpādśa* [rospat s'e] “распаўся” (39a:4); *rūṣqāzāna* [roskazan'e] “загад” (15a:2) і г.д.⁴⁰

Даволі паслядоўна асіміляцыя паказана ў прыназоўніку *z*⁴¹, які каля 25 разоў пазначаны літарай *ص* (*ṣ*) перад глухімі зычнымі, напр.: *ṣcālā* [s c'ala] “з цела” (5a:11); *ṣṣubu* [ssobo] “з сабой” (13b:1) і каля 45 разоў літарамі *ض* (*ḏ*), *ظ* (*ẓ*) і *ذ* (*z*) перад звонкімі зычнымі, санорнымі і галоснымі, напр.: *zḏūnī* [zḏony] “з жонкі” (13b:10); *zwarḥu* [z'v'erxu] “зверху” (7b:1); *zmūndrūścī* [zmondros'c'i] “з мудрасці” (5a:1); *zḡnāmi* [znam'i] “з намі” (14b:4); *z'ānūlam* [z an'olem] “з анёлам” (31b:7)⁴².

7. Фанема <*ž*>. Зарэгістравана звыш 35 выпадкаў пазначэння гэтай фанемы ў пазіцыі перад глухімі зычнымі як у сярэдзіне слова, так і на стыку слоў літарай *ژ* (*ž*), напр.: *ṭūž činil* [toš čyn'il] “тое самае чыніў” (12a:7); *uṭūž ti* [otoš ty] “вось ты” (34a:2); *canžkij* [c'enšk'i] “цяжкі” (41b:2, 12) і г.д.

Але ёсць і выключэнні: *pāṭrājcaš ṭarāz* [patrajc'eš teras] “глядзіце ж зараз” (7a:9) і *ṭaḡu š ruḏdzālu* [tegoš rozdz'elu] “таго ж раздзела” (8a:8), дзе *š* [š] знаходзіцца ў пазіцыі перад санорным.

Яшчэ адным выключэннем можна назваць напісанне літары *ش* (*š*) у лексеме *rūnawāš* [ron'evaš] “таму што” незалежна ад пазіцыі. Перад глухімі: *rūnawāš rūdūbnaḡu* [ron'evaš podobnego] “таму што падобнага” (7b:3); *rūnawāš šām* [ron'evaš sam] “таму што сам” (26a:4); *rūnawāš ṭū* [ron'evaš to] “таму што” (33b:10); перад галоснымі і санорнымі: *rūnawāš 'ūdwrucilśa* [ron'evaš odvroc'il s'e] “таму што адварнуўся” (15a:1); *rūnawāš naṣlūḥāl* [ron'evaš n'esluxal] “таму што не слухаў” (16a:7) і нават перад звонкімі: *rūnawāš wibāwilāš* [ron'evaš vybav'ilas'] “таму што выратаваў” (33b:13); *rūnawāš zranki* [ron'evaš zrenk'i] “таму што з рукі...” (15b:12)⁴³.

⁴⁰ Параўн. у Бібліі С. Буднага: *rofkazal* (2 Reg. 23:4) і *rozpadl* (1 Reg. 13:5). Наступныя прыклады напісання літары *ض* (*ḏ*) перад глухімі зычнымі і літары *ص* (*ṣ*) перад звонкімі могуць быць простымі памылкамі перапісчыка: *zḡlšūwāli* [sfal'soval'i] “сфальсіфікавалі” (6b:10); *zṭruna* [strona] “баку” (38a:11); *ṣḡūršanna* [zgoršan'n'e] “пагаршэння” (40b:11).

⁴¹ Што характэрна і для польскіх лацінскаграфічных друкаваных выданняў XVI ст. Параўн. *s strony, s przyzwoleniem* (Budczyk 1951, p. 143).

⁴² Ёсць толькі два выключэнні, якія могуць быць патлумачаныя і як памылкі перапісчыка: *zṣinūw* [s synof] “з сыноў” (5a:9); і *z vst > ṣ'ūṣt* [z ust] “з вуснаў” (BB, 2 Par. 35:21 > 35a:11).

⁴³ Таксама пішацца гэтая лексема ў Тафсіры 1725 г. (Suter 2004, p. 224). Напісанне *roniewasz* сустракаецца і ў ПЛТ ВКЛ XVIII ст. (Weiss-Brzezina 1965, p. 141). Параўн. напісанне лексемы *ḡūcāšbi* [xoc'až by] “хоць бы” (28b:3), якая ўжытая, аднак, толькі адзін раз.

Падваенне [š] у наступных словах: *nāj wiššij* [najvyššuj] “найвышэйшы” (27a:11); *nājwiššamu / nāj wiššamū* [najvyššemu] “найвышэйшаму” (27a:9; 27a:11); *nājwiššagu* [najvyššego] “найвышэйшага” (27b:7) пры *wiškīḥ* [vysk'ix] “высокіх” (10b:9) таксама мае паралель у лацінскаграфічным пісьме⁴⁴.

8. Ёсць толькі два прыклады, калі глухія фанемы апынаюцца ў пазіцыі перад звонкімі, але ў абодвух выпадках перамагае фанетычны прынцып пісьма: [ś] > [ź] у *prūzbā* [proz'ba] “просьба” (11b:5); [č] > [ǰ] у *liǰbi* [l'iǰby] “лічбы” (28b:7).

9. Літара ʀ (r) служыць як для абазначэння цвёрдага [r], напр.: *rūwni* [rovny] “роўны”, *ruzdzāl* [rozdz'al] “раздзел”, так і этымалагічнага [r'] перад галоснымі пярэдняга рада, які павінен быў перайсці ў [ž] або ў [š].

Калі мы маем у дадзеным выпадку справу з фанетычным напісаннем, то гэта можна патлумачыць тым, што ў мове даследаваных тэкстаў пераход [r'] у [ž] або [š] яшчэ не адбыўся. Хоць у польскай мове этнічнай Польшчы гэты працэс завяршыўся ў XVIII ст.⁴⁵, аднак на тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага яшчэ ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. *rz* не рыфмавалася з *ż* або *sz*⁴⁶. Выказвалася нават меркаванне, што ў польскай мове Беларусі паралельна суіснавалі дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі. З аднаго боку, пад уплывам беларускай мовы існавала тэндэнцыя да зацвярдзення [r'], а з другога, пад уплывам мовы этнічнай Польшчы – тэндэнцыя да пераходу [r'] > [ž], [š]⁴⁷, якая, нарэшце, і перамагла. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць той факт, што ў мусульманскіх (татарскіх) рукапісах XIX–XX стст. гук [r] перад галоснымі пярэдняга рада пачынае абазначацца літарамі ʀ (ž), ʃ (š), а часам і ʀž (rž)⁴⁸. Аднак нельга выключыць, што мы маем справу з фанематычным напісаннем. Дзеля немагчымасці канчаткова вырашыць гэтую праблему мы вымушаны транслітараваць словы з этымалагічным [r'] умоўна, напр.: *ras* [res] “казаць”, *prīcinā* [pručyna] “прычына”.

⁴⁴ Параўн. у Бібліі Буднага 1572 г. – *Nawyżffego* (Syr. 44:20).

⁴⁵ Klemensiewicz 2002, p. 294–295.

⁴⁶ Stieber 1966, p. 69.

⁴⁷ Suter 2004, p. 222.

⁴⁸ Антонович 1968, с. 337–338.

1.1.4. Асаблівасці почырку

Алфавіт, прадстаўлены ў гэтым тэксце, з’яўляецца тыповым для польскіх арабскаграфічных тэкстаў⁴⁹. Аднак ёсць і некалькі варыянтаў увагі асаблівасцяў, напр., існаванне двух графічных варыянтаў літары ڍ (r), адзін з якіх цяжка адрозніць ад ڍ (d), напр.: у словах ‘ārṭiqul [artykul] “артыкул” (5a:1); qṭura [ktore] “якія” (10a:7)⁵⁰.

Да менш значных асаблівасцяў можна аднесці: 1) наяўнасць лігатуры ڍ [dn] у канцы слова: jadan [jeden] “адзін” (9a:10; 11a:3); žādan [žaden] “ніводзін” (26b:3). 2) злучэнне двух знакаў *сукун*⁵¹, калі яны знаходзяцца побач: proṣūnc [prošonc] “просячы” (14a:8); mūnž [monš] “муж” (31a:11) і г.д.; 3) наяўнасць σ-падобнага дыякрытычнага знака ў канцы слова, які, відавочна, трэба разумець як варыянт *даммы* і, адпаведна, транслітараваць як u: nāslādūju [nas'l'adujo] “наследуюць” (25a:5); jāqu [jako] “як” (25a:11); zāžiwāju [zažyvajo] “выкарыстоўваюць” (38a:1); 4) напісанне *сукун* у слове ġrub [grop] “магіла” (39b:12) у канцы слова ў форме падобнай да *танвіна даммы* (‘), дыякрытычнага знака, які перадае ў арабскай мове канчатак наз. скл. [un]; 5) наяўнасць вертыкальнага варыянта знака *фатха*, які выкарыстоўваецца пераважна ў першым складзе формаў будучага часу дзеяслова *буць*, напр.: bāndza [bendz'e] “будзе” (5a:11; 5b:10 і г.д.). Акрамя таго, гэты знак выкарыстаны ў наступных лексемах: nazli[č]ūnā [nezl'ičone] “незлічонае” (26b:7); nāpāndzi [napendz'i] “напоўніць” (34b:6); qsangāḥ [ks'engex] “кнігах” (40a:11); māṣṭū [m'asto] “замест” (16a:1)⁵².

Да асаблівасцяў почырку, калі не да памылак, належыць і напісанне канцавых варыянтаў літар у сярэдзіне слова: ‘uṣm-īm [os'mym] “восьмым” (5a:2, 14a:11); 'ūblič-jū [obl'ičju] “абліччы” (6a:8); ṭarāz-najšamū [terazn'ejšemu] “цяперашнему” (13b:5); kadī-'ūn [k'edyon] “Гідэон”

⁴⁹ Параўн. Антонович 1968, с. 334–344.

⁵⁰ Ужыванне абодвух варыянтаў у тых самых пазіцыях сведчыць пра тое, што яны маюць аднолькавае фанетычнае значэнне, напр., gaqlā [reklā] “сказала” з ڍ (d)-падобным варыянтам літары (11a:2) і са звычайным (12b:6). Два графічныя варыянты літары ڍ (r) сустракаюцца і ў іншых рукапісах (Несцяровіч 2003, с. 50).

⁵¹ У арабскім пісьме гэты знак паказвае адсутнасць галоснага пасля таго зычнага, над якім ён стаіць.

⁵² Абзначэнне галоснага [a] вертыкальнай рыскай адзначае ў некаторых рукапісах Антановіч (Антонович 1968, с. 287).

(14a:7); *ṭadī-halā* [tedyhala] “Тыдаля” (26b:8); *wijmūj-uṅ* [vyjmujo] “выцягваюць” (27b:9); *pawn-uśc* [pevnos’c’] “пэўнасць” (28a:6); *proročan-ṣṭwā* [proročenstva] “прароцтва” (28a:12); *mūja-j* [mojej] “маёй” (28b:3); *‘uṣli-šāl* [uslyšal] “пачуў” (36a:1); *proroqu-wāl* [prorokoval] “прарочыў” (40a:5); *wṣṭūm-pil* [ūstomp’il] “уступіў” (41a:12); *rūz-ṭilaś* [rostyles’] “растаўсцеў” (25a:7).

1.1.5. Памылкі пісьма

Тэкст перапісаны вельмі неакуратна. Ёсць шматлікія папраўкі, памылковыя паўторы і пропускі літар, складоў, слоў, блытаніна паміж графічна падобнымі літарамі і г.д. Месцамі тэкст не падлягае аднаўленню. Зразумела, што памылкі досыць лёгка выявіць у цытатах з іншых пісьмовых крыніц. Аднак па-за іх межамі, пры наяўнасці толькі аднаго экзэмпляра тэксту, зрабіць гэта значна складаней.

Пропускі. Сустрэкаюцца пропускі літар: *pā[n]* [pan] “Пан” (5b:1); *drūgi[m]* [drug’im] “іншым” (7a:7) і г.д.; пропускі знакоў для галосных: *nigdz[a]* [n’igdz’e] “нідзе” (6b:10); *z[a]mṣka* [z’emsk’e] “зямныя” (9a:10) і г.д. складоў: *swa[ntij]* [sv’entyj] “святые” (38b:2); *qū[gu]* [kogo] “каго” (32a:9) і г.д. У некаторых месцах можна з упэўненасцю казаць пра пропуск слоў. Напр., у 7a:11 прапушчаны парадкавы лічэбнік “другі”; у 7b:6 назоўнік “кніга”, у 8b:5 колькасны лічэбнік “сто” і г.д.

Паўторы літар і знакаў для галосных: *iw{’iw}ruzdza* [i v rozd’el’e] “і ў раздзеле” (13a:10); *jāwni{ni}* [javny] “яўны” (13b:7) і г.д. Ёсць паўторы слоў: *ṭadī ‘ūni {ṭadī ‘uni}* [tedy on’i] “тады яны” (5a:5); *nawilačūnaḡu {nawilačūnaḡu}* [nevyl’ečonego] “невывучнага” (12a:2) і г.д.

Замены. Напр., блытаніна паміж графічна падобнымі літарамі: *pū rādnamu* замест *pū [j]ādnamu* [po jadnemu] “па адным” (11b:6); *žaci* замест *[dz]aci* [dz’ec’i] “дзяцей” (12b:12); *ružilā* замест *ru[dz]ilā* [rodz’ila] “нарадзіла” (34a:2) і г.д.

1.2. ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

1.2.1. Асаблівасці ў сістэме галосных

1.2.1.1. Аканне

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 назіраецца спарадычная рэдукцыя галосных у ненаціскай пазіцыі (аканне).

а) Рэдукцыя [o] > [a] ў пераднаціскай пазіцыі: у 1-м творы: *pāqāzū[ja]* [pakažuje] “паказвае” (13a:2); *pā lūr* [pa lūr] “па дабычу”

(14a:13); *mlādzancuw* [mladz'encof] “юнакоў” (29a:5); *ṣṭālici* [stal'icy] “троне” (28a:4; 29b:2, 5); у 2-м творы: *zāṣṭānaša* [zastan'e s'e] “заста-нецца” (31a:6); *dā rūt* [da rut] “да Рут” (32b:8); *ānī* [an'i] “яны” (33a:2); у 3-м творы: *pāgānṣṭwā* [pagan'stva] “язычніцтва” (37b:1); *manāwāna* [m'enavane] “названае” (41b:11); у цытатах: *zostałem się* > *zāṣṭālamša* [zastalems'e] “я застаўся” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 37a:1); *rozkazaniem* > *rāṣqāzānam* [raskazan'em] “загадам” (ВВ, 1 Reg. 13:1 > 38b:5); *do Bethela* > *dā b[a]ṭh[a]lā* [da betel'a] “да Бетэля” (ВВ, 1 Reg. 13:1 > 38b:5)⁵³.

b) Рэдукцыя [o] > [a] ў паслянаціскай пазіцыі: у 1-м творы: *qazānā* [kazana] “загадана” (12a:10); *ṭruḥā* [troxa] “трохі” (12b:7); *cālā* [cala] “цалкам” (28a:9); *pāwāl* [paval] “Павал” (30a:13); у цытатах: *vkazano* > *'ūqazānā* [ukazana] “паказана” (ВВ, Deut 4:35 > 7a:5); *žaden* > *žādān* [žadan] “ніводзін” (ВВ, Syr. 44:19 > 27b:6); у 3-м творы: *qūlā* [kola] “каля” (37b:12); *čanṣṭā* [čensta] “часта” (25a:5)⁵⁴.

c) Рэдукцыя [e] > [a] ў пераднаціскай пазіцыі: у 4-м творы: *bānqārṭam* [bankartem] “байструком” (17a:2).

d) Рэдукцыя [e] > [a] ў паслянаціскай пазіцыі: у 1-м творы: *nājwanqšā* [najv'enkša] “найвялікшае” (12a:9); *ṭruḥā* [troxa] “трохі” (12b:7); *ṭracā* [trec'a] “трэцяе” (29b:9); у 3-м творы: *styszec* > *ṣlišāc* [slyšac'] “чуць” (ВВ, Is. 43:12 > 8b:3)⁵⁵.

Сюды ж трэба аднесці і наяўнасць канчатка *-a* ў кліч. скл. назоўнікаў м. р., адз. л., у наз. і він. скл. назоўнікаў н. р. адз. л., він. скл. назоўнікаў ж. р. адз. л., канчатак *-am* у твор. скл. адз. л. і дав. скл. мн. л. назоўнікаў м. і н. р., а таксама канчатак *-a* ў 1 ас. адз. л. цяперашне-будучага часу, але яны для большай зручнасці будуць разглядацца ў адпаведных раздзелах, прысвечаных граматычным асаблівасцям.

⁵³ Магчыма, што непасрэднае дачыненне да акання маюць і наступныя замены ў цытатах з Бібліі Буднага: *Onoż* > *ānūž* [anoš] “вось” (ВВ, Дн. 3:25 > 29a:8); *oto* > *āṭu* [ato] “вось” (ВВ, 1 Reg. 12:28 > 40b:4). Прынамсі ў XIX ст. у польскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага націск у лексеме *oto* падаў на апошні галосны (Kurkowa 1993, p. 247). Варта таксама звярнуць увагу на галосны [a] у лексеме *dwādzaṣṭim* [dvadz'estym] “дваццатым” (9a:6; 10b:12). Такі варыянт гэтай лексемы сустракаецца ў ПЛТ былога ВКЛ XIX ст. (Kurkowa 1993, p. 232).

⁵⁴ Рэдукцыя [o] > [a] ў *āzijašāwīm* [azyjašavum] “Ісаявым” (14a:11) можа сведчыць пра рухомасць націску. Гл. папярэдняю заўвагу.

⁵⁵ Аканне характэрна для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 86), мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 201) і віленскіх гаворак (Turska 1983, p. 16).

1.2.1.2. Звышправільнае [o]

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 зафіксаваны наступныя выпадкі ўжывання звышправільнага [o]: ‘*ūpūštūl* [opostol] “апостал” (32a:4); ‘*uporāti* [oporaty] “апараты” (37b:4). Параўн. ‘*apūštūlūw* [apostolof] “апосталаў” (11b:13)⁵⁶.

Магчыма, што гэтым тлумачыцца і наяўнасць галоснага [o] ў лічэбніках: *dwodzařtim* [dvodz'estym] “дваццатым” (9b:6, 10; 10a:1 і г.д.); *dwonāřtim* [dvonastym] “дванаццатым” (10a:1; 40a:10)⁵⁷.

1.2.1.3. Закрытыя галосныя

Закрытыя галосныя праіснавалі ў мове этнічнай Польшчы да канца XVIII – пачатку XX стст.⁵⁸. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 можна назіраць наступныя рэфлексы закрытых галосных:

а) Рэфлекс [á] > [o]: *būlwān-* [bolvan-] “ідал-” (37b:13 і г.д.)⁵⁹, а таксама *būlwāḥwālcā* [bolvaxval'ca] “ідалапаклоннік” (34b:10; 36a:9); *būlwuḥwālski* [bolvoxval's'k'i] “ідалапаклонскі” (5a:3; 36b:8; 40a:12); *būlwāḥwālřtwu* [bolvaxval'stvo] “ідалапаклонства” (36b:11; 37a:3)⁶⁰.

б) Рэфлекс [ó] > [o]. Хоць у польскіх і беларускіх арабскаграфічных тэкстах XVII–XVIII стст. галосныя [u] і [o] звычайна не адрозніваюцца на пісьме, аднак спарадычнае ўжыванне спецыяльнага знака для галоснага [o] ужо назіраецца, у тым ліку ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97, у якіх таксама зафіксавана 15 выпадкаў ужывання гэтага знака ў лексемах з [ó]: 1) восем разоў у лексеме *qrol* [krol] “кароль” і аднакаранёвых словах (8a:1, 2; 33a:10; 34a:9; 37a:10; 38a:9; 35b:9; 15a:1); 2) двойчы ў лексеме *dworam* [dvorem] “дваром” (26b:7; 17b:8); 3) адзін раз у *wřoram* [ftorem] “другім” (30b:4); 4) чатыры

⁵⁶ Звышправільнае [o] характэрна для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 86), мовы Тафсіра 1725 (Suter 2004, p. 211–214) і віленскіх гаворак (Turska 1982, p. 65, 83; 1983, p. 17; Масленнікова 1973, ч. 1, с. 74; Sawaniewska-Mochowa 1986, p. 43).

⁵⁷ Параўн. *dwodziesty* ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Kurzowa 1991, p. 45). Параўн. таксама напісанне [o] замест [u] у ПЛТ ВКЛ XVII ст. у іншых лексемах (Smolińska 1983, p. 27–28).

⁵⁸ Klemensiewicz 2002, p. 285–290.

⁵⁹ Параўн. *bālwān-* [balvan-] (5a:1 і г.д.).

⁶⁰ Рэфлекс [á] > [o] характэрны і для мовы Тафсіра 1725 г., у тым ліку і ў дадзенай лексеме. Як і ў рукапісе Р97, у Тафсіры 1725 г. назіраецца суіснаванне варыянтаў лексемы *bālvān* з рэфлексам /á/ > /o/ і без гэтага рэфлекса (Suter 2004, p. 171–172).

разы ў *proč* [proč] “акрамя” (7a:6; 8b:2; 8b:12; 9a:3; 34b:2); 5) адзін раз у *prod* [prot] “наперад” (34b:2)⁶¹.

с) Рэфлекс [é] > [i / y]. Замест [e] ў пазіцыі перад [r] у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 пазначаецца галосны [y / i]: *pūdpirājūn* [potp'irajɔ] “падтрымліваюць” (13b:7); *pūdpirālam* [potp'iralem] “я падтрымліваў” (26a:13); *ščiragū* [ščyrego] “шчырага” (17a:6); *ščirā* [ščyra] “шчыра, шчырая” (16a:9; 17a:6, 7)⁶²; *širaj* [šyrej] “шырэі” (5b:11; 6a:11; 10b:11; 26b:11; 28a:13; 25b:5). Відавочна сюды ж трэба аднесці дзеяслоў нямецкага паходжання *širmūwās* [šyrmovac'] “размахваць” (35a:3)⁶³ і назоўнік лацінскага паходжання *wirš* [v'irš] “верш”, які ўжыты 47 разоў ва ўсіх чатырох творах.

Акрамя пазіцыі перад [r] рэфлекс [é] > [i / y] можна назіраць у лексеме (*'āni*) *tiž* / (*'āni*)*tiž* [an'i tyš] “таксама не” (15a:6, 8)⁶⁴.

1.2.1.4. Уплыў санантаў [n] і [m] на папярэдні галосны [e].

Звужэнне артыкуляцыі

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ёсць некалькі прыкладаў пераходу [e] > [i / y] у пазіцыі перад [n]: *jadināštāgū* [jedynastego] “адзінаццатага” (39a:12; 25b:7); у пазіцыі перад [m]: *'ušimnāštīm* [os'imnastym] “васямнаццатым” (11b:3); *'ušimnāštā* [os'imnasta] “васямнаццатая” (8b:4)⁶⁵; *'ūšimnāštu* [os'imnastu] “васямнаццаць” (26b:6);⁶⁶ *pūtim* [potym] “потым” (9b:5; 29a:8; 16b:11). Параўнайце таксама суіснаванне канчаткаў *-em* // *-im* (*-ym*) у месн. скл. адз. л. м.

⁶¹ Улічваючы тэндэнцыю да [ó] > [o] у ПЛТ ВКЛ і віленскіх гаворках (гл. Kurzowa 1993, р. 68–75; Grck-Pabisowa 1997, р. 39–40), знакі, якія перадаюць этымалагічны *ó*, транскрыбуюцца праз знак *o*.

⁶² У 1-м творы *ščara* [ščere] (29b:10).

⁶³ Галосны [i / y] замест [e] амаль ва ўсіх прыведзеных вышэй лексемах сустракаецца ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст.: *rozpirali, szyrzej, szczyrze, szyrmiјac*. Аднак ён можа разглядацца і як кантынуант [ir / yr], а не перадача [ér] (Kurzowa 1993, р. 67–68). Наяўнасць [ir] замест [er] характэрная для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 174–175, 194) і віленскіх гаворак (Turska 1982, р. 67).

⁶⁴ Параўн. таксама канчатак *-ij* у род. скл. назоўнікаў м. р. мн. л.

⁶⁵ Гл. 1.3.3. Лічэбнік.

⁶⁶ Пераход [e] > [i / y] у гэтых лексемах (*jedynastego, osimnastego, osimnaście*) назіраецца і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, р. 76). У віленскіх гаворках таксама адзначаецца наяўнасць звужанага [e] і тэндэнцыя да яго пераходу ў [i / y], у тым ліку ў лексеме *jedynasty* (Grck-Pabisowa 2002, р. 37).

і н. р. прыметнікаў; канчаткаў *-emi* // *-imi* ў твор. скл. прыметнікаў мн. л. (гл. 1.3.2. Прыметнік)⁶⁷.

1.2.1.5. Узаемазамяняльнасць прыставак *przy-* і *prze-*

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 такая ўзаемазамяняльнасць зафіксавана ў наступных лексемах: *prilūžūnā* [pɾyloʒona] “знатная” (14a:3); *prilūžunim* [pɾyloʒonum] “знатым” (32a:7), але *pralūžuna* [preloʒone] “начальнікаў” (5b:1) і, можа быць, *prīwud* [pɾywot] “кіраванне” (5a:8); у цытатах: *przerasana* “аперазаная” > *prīpāšānā* [pɾupasana] “прывязаная” (ВВ, Jo. 1:8 > 14a:2); *przewodzić* “кіраваць” > *prīwudzic* [pɾyvodz'ic'] “прыводзіць” (ВВ, Is. 11:3 > 36a:2).

Ёсць і адваротны прыклад: *przyminaia* > *prapūminājūn(c)* [pɾerom'inajonc'] “згадваюць” (ВВ, 2 Par. 35:21–25 > 35b:3)⁶⁸.

1.2.1.6. Адсутнасць у шэрагу лексем ляхіцкай перагаласоўкі

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ляхіцкая перагаласоўка адсутнічае ў наступных лексемах: 1) *manūwāl* [m'enoval] “называў” (5b:1); *manūju* [m'enujo] “назваюць” (30b:2); *manāwāna* [m'enavane] “назвае” (41b:11)⁶⁹. 2) *nawaṣṭki* [n'ev'estk'i] “нявестак” (32b:8)⁷⁰. 3) *śwaqruw* [s'v'ekrof] “святкроў” (32b:11)⁷¹. 4) *popioł* > *pūpal* [pop'el] “попел” (ВВ, 1 Reg. 23:3, 5 > 38b:12; 39a:4); 5) *pradqūwa* [pretkov'e] “продкі” (37b:8);

⁶⁷ Параўн. таксама *kilihi* [k'il'ix'i] “келіхі” (37b:4). Пра ваганні галоснага перад *l*, у тым ліку і ў гэтым слове, гл. Klemensiewicz 2002, р. 410. Галосны [i] перад *l* у гэтай лексеме адзначаецца і ў польскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага XIX ст. (Budziszewska 1994, р. 96).

⁶⁸ Блытаніна паміж прыстаўкамі *prze-* і *przy-* характэрна для ПЛТ ВКЛ (Kurkowa 1993, р. 91, 156) і мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 199). Параўн. таксама [e] > [y] у *jidinnami* [jidynnetu] “адзінаму” (8b:7), і крайнюю няўстойлівасць фанемы <e> у ненаціскай пазіцыі ў віленскіх гаворках, у тым ліку і пераход [e] > [i] (Вереніч 1982, р. 146).

⁶⁹ Дадзены дзеяслоў ужываецца без ляхіцкай перагаласоўкі і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 192). Параўн. таксама *меновати* (Гістарычны слоўнік 1982–).

⁷⁰ Параўн. таксама [n'ev'esta] у Тафсіры 1725 г. (Suter 2004, р. 192). У такой форме (*невестка*) гэтая лексема сустракаецца ў беларускіх (Тураўскі слоўнік 1982–1987) і польскіх дыялектах (*niewiestka*) на ўсходзе Польшчы ўздоўж польска-беларускай і польска-ўкраінскай мяжы (Mały atlas 1957–1970).

⁷¹ У такой форме гэтая лексема зафіксавана ўжо ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Kurkowa 1993, р. 438). Параўнайце таксама беларускае дыялектнае *святкроў* (Тураўскі слоўнік 1982–1987; Слоўнік беларускіх гаворак 1979–1986).

pradkinu [pretk'in'u] “прамаці” (17a:11); **pradkam** [pretk'em] “продкам” (17a:11)⁷²; 6) **‘ūdpūwadāli** [otrov'edal'i] “адказвалі” (14b:11; 29a:7)⁷³.

Акрамя таго, ляхіцкая перагаласоўка адсутнічае ў 4 з 18 выпадкаў ужывання лацінізма *ofiara* і аднакаранёвых ад яго лексем: **‘ūfarnictwu** [of'em'ictvo] “ахвярніцтва” (27b:2); *ofiarownikowi* > **‘ufarniqūwī** [of'em'ikov'i] “ахвярніку” (BB, 2 Reg. 23:4 > 37b:2); *ofiarowniki* > **‘ūfarniki** [of'em'ik'i] “ахвярнікаў” (BB, 1 Reg. 13:2 > 38b:9); **‘ūfarūwāc** [of'erovac'] “ахвяраваць” (38b:9; 15a:8)⁷⁴.

1.2.1.7. Насавыя галосныя

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 гукі [ɛ], [ɔ] перадаюцца ў сярэдзіне слова праз **-an-** / **-un-** [en / on], напр.: **bandza** [bendz'e] “будзе” (5a:11; 5b:10 і г.д.), **blund** [blont] “памылка” (13b:7), у тым ліку перад шчыліннымі зычнымі: **ščanšliwīj** [ščens'l'ivuj]⁷⁵ “шчаслівы” (8b:6); **janzikam** [jenzyk'em] “мовай” (11b:8; 31b:11), **qsunža** [ks'onže] “княжа” (14b:12)⁷⁶.

Перад губным [p] насавыя галосныя перададзены праз **-am-** [em] (3 разы) і **-um-** [om] (6 разоў), напр.: **wštampruwānam** [fstempovan'em] “уступленнем” (34b:11); **wištampraq** [vystempek] “грэх” (35b:10; 15a:6); **prīštūmpilam** [prystomp'ilem] “я падышоў” (14a:11); **‘ūdštūmpili** [otstomp'il'i] “пакінулі” (41b:10), хоць ёсць і выключэнне: **pūštūnpiwšī** [postonp'ifšy] “адышоўшы”⁷⁷.

⁷² Параўн. беларускае дыялектнае *прэдок* (Тураўскі слоўнік 1982–1987).

⁷³ Параўн. шматлікія выпадкі адсутнасці ляхіцкай перагаласоўкі ў аднакаранёвым дзеяслове *powieść* // *powiadać* у помніках першай паловы XVI ст. (Bargiel 1969, 120–128). Хоць у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ў гэтым дзеяслове адхіленняў ад літаратурнай мовы няма: **puwādāl** [rov'adal] “паведаміў” (10a:1).

⁷⁴ Адсутнасць перагаласоўкі ў дзеяслове *oferować* // *ofiarować* таксама характэрная для многіх помнікаў першай паловы XVI ст. (тамсама). У ПЛТ ВКЛ варыянт з галосным [e] ўжываўся яшчэ ў XVIII ст. (Kurzowa 1991, p. 43).

⁷⁵ Іншы варыянт транскрыпцыі [ščen's'l'ivuj]. Аднак, як ужо гаварылася ў 1.1.1.2 (Абазначэнне мяккасці), [n] і [n'] у арабскаграфічным пісьме пазначаюцца аднолькава.

⁷⁶ Тэндэнцыя да расшчаплення насавых галосных перад шчыліннымі адзначаецца ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 1991, p. 46; 1993, p. 81–82) і ў віленскіх гаворках (Ананьева 1973, с. 26).

⁷⁷ Для ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. характэрна адлюстраванне асіміляцыі [n] > [m] перад [b] і [p], хоць зафіксаванае і адно выключэнне – *nastenpijacs* (Kurzowa 1993, p. 81). У мове Тафсіра 1725 г. асіміляцыя [n] > [m] перад [b] і [p] паказваецца нерэгулярна (Suter 2004, p. 177).

Перад [l] і [v] назальнасць адсутнічае: *pūd̄jūl* [podjol] “падняў” (31b:12); *wzūl / wz̄ūl* [vz'ol] “узяў” (26b:9; 37b:8); *wzuw̄ši* [vz'ofšy] “узяўшы” (16b:5) і г.д.⁷⁸.

Спарадычна адсутнічае назальнасць перад [t]: *wuṭpili* [votp'il'i] “адмовіліся” (14b:4); *mājaṭnūšci* [majetnos'c'i] “маёмасці” (26b:10); *paṭnāšca* [p'etnas'c'e] “пятнаццаць” (34a:11), але *ḥantliw̄ij* [xentl'ivy] “дабразычлівы” (8b:6); *'umajanṭnūšc* [um'ejentnos'c'] “здольнасць” (34b:5); *pūčunṭaq* [ročontek] “пачатак” (13b:8) і г.д.⁷⁹.

Насавы галосны [e] у канцы слова дэназалізуецца. Зафіксаваны толькі адзін выпадак абазначэння гука [e] перад зваротнай часціцай: *romodlę sie* > *pūmūdlańsa* [romodl'en s'e] “памалюся” (BB, Mt. 26:36 > 9b:11)⁸⁰.

Назальны характар [q] ў канцы слова перадаецца з дапамогай спецыяльнай літары (*сагыр нун*), пра што мы ўжо пісалі ў раздзеле “Пісьмо. Абазначэнне галосных”, хоць замест *-ūṅ* [q] часта сустракаецца знак *ū* [o], напр.: *'idūṅ* [ido] (17a:10, 13), але *'idū* [ido] “ідуць” (17a:6)⁸¹. Два разы на месцы [q] ў канцы слова знаходзім *-ūm* [om]: *tobaq* > *ṭūbūm* [tobom] “табой” (BB, Jud. 6:16 > 33b:10); *ḥcūm* [xcom] “жадаюць” (37a:2)⁸².

У шэрагу лексем сустракаюцца другасныя насавыя галосныя: *'učańśniq-* [učens'n'ik] “супольнік” (5a:9; 8b:8; 9a:4, 13; 9b:12); *'učańśnictwā* [učens'n'ictwa] “супольніцтва” (9a:5; 10a:4; 11b:8)⁸³ і, можа быць, *proručan-ṣṭwā* [proročenstva] “прароцтва” (28a:12)⁸⁴.

⁷⁸ У ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. перад *l* і *w* пераважае дэназалізаваны спосаб напісання (Kurzowa 1991, p. 46; 1993, p. 79). У мове Тафсіра 1725 г. таксама дамінуе тэндэнцыя да дэналізацыі ў згаданай пазіцыі (Suter 2004, p. 177–178).

⁷⁹ Выпадкі адсутнасці назальнасці перад [t] сустракаюцца ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 1991, p. 46; 1993, p. 79).

⁸⁰ У польскай мове галосны [e] пачаў вымаўляцца ў канцы слова без назальнага прыгука яшчэ ў другой палове XVI ст. (Klemensiewicz 2002, p. 291). Тэндэнцыя да дэналізацыі ў канцы слова назіраецца і ў ПЛТ ВКЛ (Kurzowa 1993, p. 80).

⁸¹ Гл. адпаведныя параграфы ў 1.3. Марфалагічныя асаблівасці.

⁸² Распад [q] ў канцы слова на [om] зафіксаваны ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Kurzowa 1993, p. 80) і мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 181). Адзін прыклад з *-om* у канцы слова на месцы [q] прыводзіць А.К. Антановіч (Антонович 1968, с. 342).

⁸³ Абедзве гэтыя лексемы з другаснай назалізацыяй сустракаюцца таксама ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 187–188). Форма без насавога галоснага (*uczestnik, uczestnictwo*) ўсталявалася ў польскай мове ўжо ў XVI ст., аднак форма *uczestnik* сустракаецца ў ПЛТ ВКЛ XVII ст., што можа быць як інавацыяй, так і архаізмам (Kurzowa 1993, p. 79).

⁸⁴ Гэтае слова сустракаецца ў Тафсіры 1725 г. і тлумачыцца яго даследчыкам як лексема ўсходнеславянскага паходжання з другаснай назалізацыяй (Suter 2004,

Ёсць выпадкі блытаніны паміж насавымі галоснымі: *mūwanс* [mɔv'enc] “гаворачы” (11b:3); *swant* [s'v'ent] “святаў” (40a:12); *qsang* [ks'enk] “кніг” (25a:2). У цытатах: *mąż* > *manż* [menš] “муж” (BB, 1 Reg. 20:36 > 16a:6); *obciążył* > *'ūbcanżāl* [obc'enžal] “абцяжарваў” (BB, 1 Reg. 12:14 > 41b:4)⁸⁵.

У лексеме *między* > *madzi* [m'edzy] “паміж” (BB, Gen. 23:6 > 14b:13; 1 Reg. 19:18 > 37a:5) назальнасць адсутнічае⁸⁶.

1.2.1.8. Пратэтычны [i]

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 пратэтычны [i] зафіксаваны ў дзеяслове *zbawię* > *jā 'izbāwa* [ja izbav'e] “я выратую” (BB, Jud. 6:15 > 33b:8)⁸⁷.

1.2.1.9. Узаемазамяняльнасць знакаў для [v] і [u] на пачатку слова

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 такая ўзаемазамяняльнасць назіраецца ў наступных лексемах:

1) *w* замест *u*. У 1-м творы: *wmančie* [ūmenčyc'] “замучыць” (11b:1). У цытатах: *vrodzi* > *wrūdzi* [ūrodz'i] “народзіць” (BB, Is. 7:14 > 13b:11; 14a:9); *vrodzila* > *wrūdzilā* [ūrodz'ila] “нарадзіла” (BB, Is. 8:3 > 14a:12). У 2-м творы: (śa) *wqāzāl* [s'e ūkazal] “з'явіўся” (31b:10); *wrunğājūnc* [ūrongajonc] “насміхаючыся” (33a:5). У цытатах: *vrodzifz* > *wrudziš* [ūrodz'iš] “народзіш” (BB, Jud. 13:3, 5 > 34a:3, 4). У 3-м творы: *wspīni* [ūspyn'i] “спыніць” (34b:2); *wčīnil* [ūčyn'il] “зрабіў” (41b:6); *wqāzālūša* [ūkazalo s'e] “з'явілася” (35b:13); *wprašājūnc* [ūprašajonc] “просячы” (15a:11); (śa) *wqāzāl* [s'e ūkazal] “праявіўся” (15b:3). У цытатах: *Vczynil* > *wčīnil* [ūčyn'il] “зрабіў” (BB, 1 Reg. 12:32 > 40b:6); (ia)m... *vstyszal* > *wślišālam* [ūslyšalem] “я пачуў” (BB, 2 Reg. 22:19 > 36b:3); *vrodzilo się* > *wrūdzilūša / wrudzilūša* [ūrodz'ilo s'e] “нарадзілася” (BB, Is 9:6 > 36a:10, 11; 36a:8).

р. 188). Параўн. таксама *-eń* > *ę* ў ПЛТ ВКЛ: *blogosławięstwo, posłuszeństwo* і г.д. (Kurzowa 1993, р. 83) і суфікс *-eństw(o)* (Klemensiewicz 1981, р. 208).

⁸⁵ Такія выпадкі адзначаюцца і ў мове Тафсіра 1725 г., у тым ліку ў словаформе *ksiąg* (Suter 2004, р. 184).

⁸⁶ Адсутнасць назальнасці ў гэтай лексеме характэрна таксама для ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 2003, р. 79). У польскай літаратурнай мове варыянт з насавым галосным [ę] з'явіўся ў XVI ст. і канчаткова ўсталяваўся ў канцы XVIII ст. (тамсама). У слоўніку польскай мовы XVI ст. зафіксавана 6747 ужыванняў у форме *miedzy* і 1107 – *między* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–).

⁸⁷ Параўн. 1.4.1.3. Канструкцыі *i* з прыназоўнікам *z*.

2) *u* замест *w*. У 1-м творы: ‘*ūṣṭāl* [ǔstal] “устаў” (BB, Mt. 15:29 > 12a:12); *wfzedfzy* > ‘*ūšadši* [ǔšetšy] “узышоўшы” (13a:13); ‘*upātrājūṅ* [ǔpatrajɔ] “углядаюцца” (13b:6); ‘*ūprūd* [ǔprot] “раней” (28b:5). У 2-м творы: ‘*unūki* [ǔnuk’i] “унукаў” (31b:2). У 3-м творы: ‘*ūnūkam* [ǔnuk’em] “унукам” (34a:13).

Ва ўсіх пералічаных выпадках замена адбываецца ў пазіцыі пасля галосных. Адзінае выключэнне – *raḡ wrudziluša* [rek ǔrodz’ilo s’e] “сказаў: “Нарадзілася...” (BB, Is 9:6 > 28a:7). Аднак прыназоўнік *w*, *we* “у” ў даследаваных з рукапісу P97 тэкстах звыш 150 разоў перададзены праз *w* [v], *wa* [ve] і звыш 40 праз ‘*u*, ‘*ū*, ‘*ū* [u], у тым ліку ў пазіцыі пасля зычных, напр., *ṭāḡ ‘ūrišma* [tak u p’is’m’e] “так у Пісанні”. Трэба думаць, што тут мы маем справу з ужываннем беларускага прыназоўніка ў замест польскага *w*, *we*⁸⁸.

Адказ на пытанне, чаму ўзаемазамяняльнасць мае месца толькі на пачатку слова, крыецца, на нашу думку, у непрыстасаванасці арабскай графікі для перадачы непрыкрытых складоў. Мы не ведаем, які гук перадае літара *ṣ* (*w*), напр., у слове *prıwlaščaḡūṅ* “прыўлашчаюць” (14b:6). Яно можа быць транскрыбаванае і як [pɾyvlaščajɔ] і як [pɾyǔlaščajɔ]⁸⁹.

Варта згадаць і існаванне ў тэксце прыназоўніка *w* [v], *wa* [ve] як варыянта *u* “у”: *wṣunšāduw wawšitkiḡ* [fsons’adov vefšytik’ix] “ва ўсіх суседзяў” (12b:8); *wṣārī... ‘iwhāḡārī* [fsary ivhagary] “у Сары і ў Агары” (16b:8)⁹⁰. Магчыма, што адзін раз *w* [v] ужыты як варыянт прыназоўніка *o* “пра”: *wqṭūram manḡu būḡam... zāwulāl* [fktorym menḡu boḡem... zavolal] “пра якога мужа Божага... закрычаў” (38b:4–6).

1.2.2. Асаблівасці ў сістэме зычных

1.2.2.1. Асіміляцыя [z], [s] па мяккасці / цвёрдасці

ў пазіцыі перад мяккім зычным

Для даследаваных тэкстаў з рукапісу P97 характэрная асіміляцыя [z], [s] па мяккасці / цвёрдасці ў пазіцыі перад мяккім зычным.

⁸⁸ Беларускі прыназоўнік у сустрэкаецца таксама ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 107).

⁸⁹ Узаемазамяняльнасць [v] і [u] характэрна для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 235–236) і віленскіх гаворак (Turska 1982, p. 67; 1983, p. 18; Sawaniewska-Mochowa 1986, p. 64). У ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. гэтая з’ява назіраецца і ў сярэдзіне слова (Kurkowa 1993, p. 107).

⁹⁰ Такі фанетычны варыянт гэтага прыназоўніка сустрэкаецца ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 107) і віленскіх гаворках (Паршута 1982, с. 210).

У 1-м творы: *rūdzala / ruzdzala* [roz'dz'el'e] “раздзеле” (6a:5; 29b:9); *zbił* [z'b'il] “разбіў” (26b:7). У цытатах: *znim* > *znim* [z' n'im] “з ім” (ВВ, Gen.14:17 > 27a:8; Syr. 44:20 > 27b:7). У 3-м творы: *zniḥ* [z' n'ix] “з іх” (37a:6); *ruzdzālu* [roz'dz'elu] “раздзелу” (25b:6); *zbija* [z'b'ije] “разаб'ю” (35a:9). У цытатах: *z ziemie* > *zzami* [z' z'em'i] “з зямлі” (ВВ, 1 Reg. 12:28 > 40b:5); *z nim* > *znim* [z' n'im] “з ім” (ВВ, 2 Par. 35:22 > 35a:10)⁹¹.

У 1-м творы ёсць прыклад адначасовай асіміляцыі па глухасці / звонкасці і мяккасці / цвёрдасці: *škim* [s'k'im] “з кім” (5b:4).

Да асіміляцыі па мяккасці адносіцца і палаталізацыя [s] перад [k'] у суфіксе прыметнікаў: *'izrā'alški* / *'izrā'alški* [izrael's'k'ij / izrael's'k'i] “ізраільскі” (38a:12; 40b:2 і г.д.); *jahūdskī* [jehuts'k'i] “іудзейскі” (35b:1; 38a:1); *pānškij* / *pānški* [pans'k'ij / pans'k'i] “панскі” (32a:10; 15b:1, 4; 34a:1 і г.д.)⁹².

Але ёсць і адваротныя прыклады: *tridzašca* [trydz'esc'e] “трыццаць” (37a:8); *'ūčiscil* [očysc'il] “ачысціў” (5a:7); *pūšwancūnū* [posv'encono] “прысвечанае” (34a:5)⁹³.

1.2.2.2 Падаўжэнне [n], [n']

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у пазіцыях паміж галоснымі спарадычна сустракаецца падаўжэнне [n].

У 1-м творы: *pūzwulanna* [pozvol'en'n'e] “дазвол” (11b:2); *jadinnī* [jedynny] “адзіны” (8b:10; 9a:11; 10a:2, 10; 30b:1); *jidinnamu* [jidyndemu] “адзінаму” (8b:7)⁹⁴. У 3-м творы: *proroqūwānnu* [prorokovan'n'u] “пра-роцтву” (34a:12); *šgūršanna* [zgoršen'n'e] “пагаршэння” (40b:11); *špūdqāna* [spotkan'n'e] “спатканне” (15a:3). У цытаце: *porużeniet* > *nārūšannam* [narušen'n'en] “парушэннем” (ВВ, Is. 9:5 > 36b:5)⁹⁵.

⁹¹ Такая асіміляцыя характэрная як для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, р. 94) і мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 226), так і для віленскіх гаворак (Turska 1982, р. 68; 1983, р. 19; Kurkowa 1982, р. 14).

⁹² Палаталізацыя [s] у гэтай пазіцыі таксама характэрна для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 228–229) і віленскіх гаворак (Turska 1982, р. 102).

⁹³ Такія ваганні [s], [s'], у тым ліку перад [v'] і [c'], назіраюцца і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, р. 94).

⁹⁴ Параўн.: *jadini* [jedynuj] “адзіны” (8a:3) *jadinaḡu* [jedynego] “адзінага” (30b:3) і *jadinamū* [jedynemu] “адзінаму” (9b:4).

⁹⁵ Падваенне [n] у пазіцыі паміж галосным адзначаецца таксама ў ПЛТ ВКЛ XVIII ст. (Kurkowa 1993, р. 109) і віленскіх гаворках, як у назоўніках (Sawaniewska-Mochowa 1986, р. 58), так і прыметніках (Turska 1983, р. 19).

1.2.2.3. Пераход [s], [s'] > [š] перад [l], [l']

Гэтая з'ява характэрная для ўсяго навапольскага перыяду⁹⁶.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 такі пераход зафіксаваны ў наступных лексемах: *šlūbūw* [šl'ubof] “шлюбай” (16b:10); *pūšlūbil* [pošl'ub'il] “павянчаўся” (16b:8); *pūšla* [pošl'e] “пашле” (6b:7)⁹⁷.

1.2.2.4. Пераход [g] > [h]

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 такі пераход зафіксаваны ў лексеме *gay* > *hāj* [haj] “гай” (ВВ, 2 Reg. 23:15 > 39b:7). Акрамя таго літара **(h)** сустракаецца ў імёнах уласных старажытнагабрэйскага (біблейскага) паходжання, напр., *jahūwā* [jehova] “Іегова” (7a:3 і г.д.), а таксама ў словах *hojna* [hojn'e] “шчодро” (12b:3); *haṭmān* [h'etman] “гетман” (33b:1), якія ў польскай літаратурнай мове пішуцца толькі праз літару *h*: *hojnie*, *hetman*⁹⁸.

1.2.2.5. Пераход пярэднеязычнага [l] у губны [ʃ]

Гэты пераход пачаў адбывацца ў польскай мове этнічнай Польшчы на мяжы XVI–XVII стст.⁹⁹.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 дадзены гук амаль заўсёды перадаецца праз **l** ([l]): *lūj* [loj] “лой” (15a:9); *bil* [byl] “быў” (9b:12; 26a:4, 9 і г.д). Толькі ў двух выпадках ён перадаецца праз **w** ([w]): *zṗāwśa*

⁹⁶ Klemensiewicz 2002, p. 608.

⁹⁷ Адзначаецца такі пераход і ў віленскіх гаворках (Czyżewski 1995, p. 77), у тым ліку ў лексеме *ślub / szlub* (Turska 1982, p. 67), мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 232), а таксама ў ПЛТ былога ВКЛ XIX ст., у тым ліку ў лексемах *ślub / szlub* і *pośle / poszle* (Kurkowa 1993, p. 237).

Аднак магчыма, што блытаніна паміж [s'] і [š] у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 не заўсёды мае фанетычнае тлумачэнне, таму што літара **š** пішацца ў рукапісе Р97 без “зубчыкаў” і адрозніваецца ад **š** [š] толькі тым, што ў яе дзве ніжнія кропкі злучаныя ў штрышок, у той час, як у **š** [š] выразна пішуцца тры кропкі: *wyſzkę* > *wiśqā* [vyška] “вышыню” (ВВ, 2 Reg. 23:15 > 39b:4, 6); *'izrā'alškaḡu* [izrael's'k'ego] “ізраільскага” (15b:8); *winašc* [vyn'es'c'] “вынесці” (6a:2).

⁹⁸ Ужыванне [h] замест [g] у асобных лексемах характэрна для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 218) і віленскіх гаворак (Turska 1982, p. 64; Sawaniewska-Mochowa 1986, p. 59).

⁹⁹ Klemensiewicz 2002, p. 296.

[znaŭ s'e] “прызнаваўся” (9a:5) і dāw [daŭ] “даў” (41a:9). Параўн. dāl [dal] “даў” (5a:7; 28a:2) і г.д.¹⁰⁰.

1.2.2.6. Адсутнасць прагрэсіўнай асіміляцыі ў групах *kw, tw, sw*

Напісанне w [v] у наступных пазіцыях у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 можа сведчыць пра адсутнасць прагрэсіўнай асіміляцыі: qwāt [kv'at] “кветка” (6b:4); twār [tvar] “твар” (11a:10); swuj [svoj] “свой” (11a:10) і г.д.¹⁰¹.

1.2.2.7. Развіццё групы *zr'

У польскай літаратурнай мове з другой паловы XVI ст. група *zr' адлюстроўваецца як *źr* або *jrz*¹⁰².

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 2-м і 3-м творах перад групай *zr' з'яўляецца гук [j]: *vyrzal* “убачыў” > *wajzrāl* (nā) [vejzral (na)] “паглядзеў (на)” (ВВ, Gen. 18:2 > 31b:12); *weyrzal* > *wajzrāl* (nā) [vejzral (na)] “паглядзеў (на)” (ВВ, Jud. 6:14 > 33b:5); *vyrzq* “убачаць” > *wajzriš* [vejzryš] “убачыш” (ВВ, 2 Reg. 22:20 > 36b:3); *vyrzal* “убачыў” > *wajzrāl* (nā) [vejzral (na)] “паглядзеў (на)” (ВВ, 2 Reg. 23:16 > 39b:8). У 1-м творы гук [j] адсутнічае: *vyrzeli* “убачылі” > *wazrāli* (nā) [vezral'i (na)] “паглядзелі (на)” (ВВ, Gen. 6:2 > 28b:10)¹⁰³.

1.2.2.8. Прагэтычны [j]

Што датычыцца наяўнасці ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 прагэтычнага [j], то займеннікі *jih* “іх” (12a:5 і г.д.), *jim* “ім” (5a:6 і г.д.) мы транскрыбавалі адпаведна як [ix], [im], улічваючы непрыстасаванасць арабскай графікі да абазначэння непрыкрытых складоў. Аднак мы не

¹⁰⁰ Некалькі выпадкаў пераходу [l] > [ŭ] у формах дзеяслова адзначаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 220).

¹⁰¹ Адсутнасць прагрэсіўнай асіміляцыі ў гэтых групах характэрна для ПЛТ ВКЛ (Kurkowa 1993, p. 111, 245), мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 225). Адсутнічае прагрэсіўная асіміляцыя і ў большасці віленскіх гаворак (Sawaniowska-Mochowa 1994, p. 103; Grek-Pabisowa 1997, p. 54–55; 2002, p. 116–117).

¹⁰² Гл. Klemensiewicz 2002, p. 608.

¹⁰³ У ПЛТ былога ВКЛ XIX ст. група *zr' адлюстроўваецца як *źrz* (Turska 1930, p. 39, дзе ў якасці прыкладаў прыводзяцца формы *obejźrzał*, *doyźrzał*; Kurkowa 1993, p. 241–242). Варта звярнуць увагу на такую асаблівасць, як цвёрды характар [z] у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97, што можа быць доказам цвёрдага вымаўлення [r]. Параўн., аднак, формы *wezrzeć*, *weyźrzeć* без абазначэння мяккасці ў Бібліі Лепаліты 1561 г. (Kuraszkiewicz 1986, p. 113).

можам цалкам выключыць, што яны маглі вымаўляцца і як [jix], [jim], бо ў ПЛТ XIX ст. з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага адзначаецца тэндэнцыя да ётацыі на пачатку слова¹⁰⁴.

1.2.2.9. Спрашчэнне груп зычных

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 выяўлены наступныя спрашчэнні груп зычных:

Спрашчэнне [stnʹ] > [s'nʹ]: *učanśniq-* [učens'n'ik] “супольнік” (5a:9; 8b:8; 9a:4, 13(2); 9b:12); *učanśničtwā* [učens'n'ictva] “супольніцтва” (9a:5; 10a:4; 11b:8)¹⁰⁵.

Спрашчэнне групы з двух ідэнтычных зычных: [šš] (< [zš, žš]) > [š] у *znālāši* [znal'ašy] “знайшоўшы” (37a:11; 17a:4) пры *znālazli* [znal'az'l'i] “знайшлі” (36b:10). *prawišālā* [prevyšala] “перавышала” (6a:4); *prawišāl* [prevyšal] “перавышаў” (38b:2)¹⁰⁶.

Спрашчэнне [tč] (< [dč]) > [č]: *swāči* [s'v'ačy] “сведчыць” (30b:5; 30a:13); *wiśwāčā* [vys'v'ača] “сведчыць” (29a:3); *wiśwāčālā* [vys'v'ačala] “сведчыла” (29b:13); *poswāčā* [pos'v'ača] “сведчыць” (31a:7). Але *śwādči* [s'v'atčy] “сведчыць” (6b:5; 26a:9; 26b:4; 29a:2; 36a:3)¹⁰⁷.

Спрашчэнне [tsc] (< [dsc]) > [tc]: *jahūdci* [jehutcy] “іудзейскія” (36b:13). У цытатах: *Iehudscy* > *jahūdci* [jehutcy] “іудзейскія” (BB, 2 Reg. 23:11 > 38a:5; 2 Reg. 23:12 > 38a:9)¹⁰⁸. Параўнайце таксама *jahūdskī* [jehuts'k'i] “іудзейскі” (35b:1 і г.д.) і *jūdckaj* [juck'ej] “іудзейскай” (38b:5) са спрашчэннем групы [ds] > [ts] > [c] і адначасовым захаваннем літары ѡ (d).

Спрашчэнне [s'c'dzʹ] > [s'dzʹ]: *šaśdzaśūntim* [šes'dz'es'ontym] “шасцідзясятым” (14a:11)¹⁰⁹.

¹⁰⁴ У ПЛТ былога ВКЛ XIX ст. зафіксавана і форма *jch* (Kurkowa 1993, p. 245). Характэрны пратэтычны *j* таксама для віленскіх гаворак (Grek-Pabisowa 2002, p. 121).

¹⁰⁵ Выпадзенне [t] у групе [stn] характэрна і для сучаснай літаратурнай польскай мовы (Klemensiewicz et al. 1981, p. 155). Зафіксавана яно і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1991, p. 42; 1993, p. 110), і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 230, 235).

¹⁰⁶ Спрашчэнне групы [šš] (< [zš, žš]) характэрна і для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 109).

¹⁰⁷ Спрашчэнне групы [tč] (< [dč]) сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 230).

¹⁰⁸ Спрашчэнне групы [tsc] характэрнае і для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 230).

¹⁰⁹ Спрашчэнне групы [s'c'dzʹ] зафіксавана таксама ў ПЛТ ВКЛ 1705 г. (Kurkowa 1993, p. 110).

Спрашчэнне [n'c'dz'] > [n'dz']: dzawandzaśūnt̩ [dz'ev'en'dz'es'ont] “дзевяноста” (30a:8); хоць dzawandzaśont̩ [dz'ev'en'c'dz'es'ont] (32b:13; 33a:6)¹¹⁰.

Спрашчэнне [rfš] > [rš] у 22 з 23 ужыванняў лічэбніка parši [p'eršy] “першы” (8b:12 і г.д.)¹¹¹.

Спрашчэнне [wz] > [z]: zġārdū [zgardu] = wzgardu “пагарду” (5a:5)¹¹².

Спрашчэннем [vv] > [v] можна назваць знікненне прыназоўніка w перад словам, якое пачынаецца з [v]: wirsu [v'iršu] “у вершы” (10a:13; 27b:10)¹¹³.

Параўнайце таксама prūrūctwā [prorocwa] (12a:3; 27b:11; 28a:9; 39b:3; 25b:10; 35a:2) і prorošt̩wā [prorostwa] “прароцтва” (34b:1; 36a:4; 41a:10)¹¹⁴.

Бадай, невыпадковым з'яўляецца напісанне слоў з кампанентам *wszech* без пачатковай літары ў трох з чатырнаццаці выпадкаў ужывання: šaḥmūsnī [šexmosny] “усемагутнага” (10a:12); šaḥmūsnūsci [šexmosnos'c'i] “усемагутнасці” (10b:12; 11a:13)¹¹⁵.

1.2.2.10. Фанетычныя асаблівасці ў асобных лексемах

1) У лексеме *kronika* “хроніка” захоўваецца [j]: qṛūjnica / qrujnica [krojn'ice] “хроніцы” (8a:2; 29b:1); qṛūjniki [krojn'ik'i] “хронікі” (26b:13); qrujniqāḥ [krojn'ikax] “хроніках” (18a:6)¹¹⁶.

¹¹⁰ Спрашчэнне групы [n'c'dz'] адзначаецца ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, р. 110).

¹¹¹ Спрашчэнне групы [rfš] у дадзенай лексеме мае месца таксама ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Kurzowa 1993, р. 110) і мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 234).

¹¹² Такое спрашчэнне зафіксавана ў ПЛТ ВКЛ XVIII ст. (Weiss-Brzezina 1965, р. 140) і ў польскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага XIX ст. (Budziszewska 1994, р. 99).

¹¹³ Такое спрашчэнне адзначаецца і ў ПЛТ ВКЛ XVIII ст. (Weiss-Brzezina 1965, р. 140).

¹¹⁴ Пераход [ct] > [st] характэрны для мовы Тафсіра 1725 г., у тым ліку і для дадзенай лексемы (Suter 2004, р. 234).

¹¹⁵ Параўн. [vs] > [s] у ПЛТ ВКЛ XVIII ст. Напр., *schód* замест *wschód* “усход” (Weiss-Brzezina 1965, р. 140).

¹¹⁶ Захаванне [j] характэрна для мовы XV–XVII стст. (Brückner 1927, р. 270). У слоўніку польскай мовы XVI ст. зафіксавана 385 разоў ужывання формы *kronika*, 24 – *krojnika*, 6 – *chronika* і 1 – *chrojnika* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–). Параўн. назвы кніг у Буднага: *Pierwsze (Wtore) Księgi Kronik*.

2) У наступных лексемах адсутнічае дыярэза [v]: *qrulawṣṭwā* / *qrūlawṣṭwā* [krol'efstva] “каралеўства” (5b:6; 26b:11); *qrūlawṣṭwu* / *qrūlawṣṭwu'* [krol'efstvo] (34b:12; 36a:12; 41a:13; 41b:1); *qrūlawṣṭwam* [krol'efstvem] (15b:9). У цытатах: *krolestwo* > *qrūlawṣṭwā* [krol'efstva] (BB, 1 Par. 28:7 > 29b:8); *krolestwie* > *qrūlawṣṭwa* [krol'efstv'e] (BB, Mt. 20:21 > 11a:3); *krolestwo* > *qrūlawṣṭwā* [krol'efstva] (BB, 1 Reg. 11:31 > 41a:6)¹¹⁷. Аналагічная з'ява ў лексеме *dumūwṣṭwāmi* [domofstvam'i] “гаспадарствамі” (41a:9)¹¹⁸.

5) Захоўваецца архаічная форма ‘*ūcac* / ‘*ucac* [oc'ec] “айцец, бацька” як у цытатах (BB, Syr. 44:19 > 27b:5; 1 Reg 12:14 > 41b:4), так і мове аўтараў 1-га і 3-га твораў: ‘*ucac* [oc'ec] “айца” (10a:12), ‘*ūcac* [oc'ec] “бацька” (16a:7)¹¹⁹.

6) У двух з адзінаццаці ўжыванняў лексемы *chrześcijanin* у 1-м творы адсутнічае інтэрвакальны [j]: *hraścāna* [xres'c'an'e] “хрысціяне” (10a:5); *hraścāna* [xres'c'an'n'e] “хрысціяне” (10a:7)¹²⁰.

7) Замест сучаснай формы *dzban* ужываецца *zban*: *zbanā* [zban'e] “збане” (12b:2(2), 7); *zbanā* / *zbanā* [zbanā] “збана” (12b:10(2))¹²¹.

8) У польскай літаратурнай мове былі абагульненыя малапольскія сцягнутыя формы *stać się*, *bać się* пры нясцягнутых *stojąc się*, *bojąc się*. Калі формы *stojąc się* ў пісьмовых крыніцах ужо няма, то *bojąc się* сустракаецца ў помніках вялікапольскага і мазавецкага паходжання XIV–XV стст.¹²².

¹¹⁷ Адсутнасць дыярэзы [v] у гэтай лексеме можна ахарактарызаваць як архаізацыю (гл. Sławski 1952–, t. 3, zesz. 2, p. 157). Лічыцца, што дыярэза адбылася тут яшчэ ў XVI ст. (Brückner 1927, p. 269). У слоўніку польскай мовы XVI ст. зафіксаваны 5854 ужыванні формы *krolestwo* і 85 *krolewstwo* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–).

¹¹⁸ У слоўніку мовы XVI ст. зафіксаваны 48 ужыванняў у форме *domostwo* і 5 у форме *domowstwo* (тамсама). Параўн. сучаснае літаратурнае *królestwo*, *domostwo*.

¹¹⁹ Захаванне архаічнай формы гэтай лексемы характэрна і для ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 1991, p. 44; 1993, p. 106). Параўн. сучаснае *ojciec*.

¹²⁰ Адсутнасць інтэрвакальнага [j] у гэтай лексеме адзначаецца і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 106, 107).

¹²¹ У слоўніку мовы XVI ст. зафіксаваны 73 ужыванні ў форме *dzban* і 12 у форме *zban* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–). Форма *dzban* пачынае ўжывацца ў польскай мове ўжо ў XV ст., але для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. характэрная архаічная форма *zban* (Kurzowa 1993, p. 108).

¹²² Kuraszkiewicz 1986, p. 122. Гл. таксама Winklerowa I. Ściągnięte i nieściągnięte formy słów *stać* і *bać się* // Język Polski 31 (1951), p. 29–32.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у цытаце ёсць прыклад замены сцягнутаі формы нясцягнутаі: *bali fię* > *bū[j]āli* [bojal' i] “баяліся” (ВВ, Deut. 32:17 > 25a:12). Параўнайце таксама замену загаднага ладу на цяперашні час у наступнай цытаце: *boycie fię* “бойцеся” > *būjicaśa* [bojic'es'e] “баіцеся” (ВВ, Is. 44:8 > 9a:2).

9) Зычны [z] ужываецца замест [ż] у прыметніку *nārūzniḥ* [naroznyx] “краевугольных”¹²³ (25a:2) і дзеяслове *rūzruzniliśa* [rozrozn'il'i s'e] “аддзяліліся” (36b:13; 25a:10)¹²⁴.

10) Адсутнічае зычны [j] у назоўніку *prizdū* [pryzdu] “прыезду” (30a:4) і дзеяслове *waślū* [vešlo] “увайшло” (40b:13)¹²⁵.

11) Назоўнік *piśmū* [p'is'mo] “пісьмо” запісваецца з мяккім сібілянтам незалежна ад пазіцыі, што характэрна для ўсіх чатырох твораў (32 ужыванні)¹²⁶.

12) Для даследаванага тэксту характэрна прыслоўе *bārzdū* / *bārzdu* [barzdo] “вельмі” (11a:13; 28b:11; 36a:3, 9; 35a:4); у параўнальнай і найвышэйшай ступенях: *bārzdaj* [barz'dz'ej] “болей” (35b:11); *nā bārzdaj* [na barz'dz'ej] “найбольш” (15b:6); *nāj bā[r]zdaj* [naj barzdz'ej] “найбольш” (28a:9)¹²⁷.

13) Займеннік *nikt* “ніхто” ужываецца толькі ў форме *niḥt* [n'ixt] (7a:10; 8b:1; 35a:1). У цытатах: *nikt* > *niḥt* [n'ixt] (ВВ, Mt. 24:36 > 9a:9, 10)¹²⁸.

¹²³ Немагчыма адзначна сказаць, чым з'яўляецца *nā* [na] – прыназоўнікам або прыстаўкай (гл. транслітарацыю і пераклад). У ПЛТ ХІХ ст. з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага дзеяслоў *rozumieć* мог ужывацца з прыназоўнікам *na*, напр., *bo ani na jedney (książce)... nie rozumie* (Turska 1930, p. 61), але з месным склонам, а не з родным.

¹²⁴ Этымалагічны [z] у лексемах ад дадзенага караня характэрны для ПЛТ ВКЛ ХVІІ–ХVІІІ стст. (Kurzowa 1993, p. 102).

¹²⁵ Параўн. наступныя формы дзеясловаў: *przydzie*, *przymię* і г.д., характэрныя для ПЛТ ВКЛ ХVІІ–ХVІІІ стст. (Kurzowa 1993, p. 106–107).

¹²⁶ Параўн. напісанне *piśmo* ў ПЛТ ВКЛ ХVІІ–ХVІІІ стст. (Kurzowa 1993, p. 94) і ў тэксце Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 233).

¹²⁷ Параўн. літаратурнае *bardzo*. У форме *barzdo* гэтае прыслоўе распаўсюджана ў Польшчы толькі на тэрыторыі Сувалак (Mały atlas 1957–1970). Польскі даследчык Ч. Лапіч, які прысвяціў гэтай лексеме спецыяльны артыкул, адзначае яе частую сустракальнасць у польскіх арабскаграфічных тэкстах (Łapicz 1994, p. 171–178). Характэрная яна таксама для віленскіх гаворак (Turska 1982, p. 67) і для ПЛТ былога ВКЛ (Turska 1930, p. 43).

¹²⁸ Такая форма распаўсюджаная на большай частцы тэрыторыі Польшчы (Mały atlas 1957–1970). Характэрная яна таксама для ПЛТ ВКЛ ХVІІ–ХVІІІ стст. (Kurzowa 1993, p. 112) і віленскіх гаворак (Turska 1982, p. 66; Karłowicz 1984, p. 51; Sawaniewska-Mochowa 1986, p. 66–67).

14) У даследаваных тэкстах дзеяслоў *blogoslawić* “дабраславіць” адзінаццаць разоў ужыты з захаваннем склада *go* і два разы з яго выпадзеннем. Першы раз у прошлым часе: *blūslāwil* [bloslav’il] “дабраславіў” (27b:2), другі – у форме дзеепрыметніка: *blūslāwunij* [bloslav’onyj] “дабраславіўны” (29a:10)¹²⁹.

15) У 2-м творы ўжыты прыметнік *fālčiwim* [fal’čyvm] “фальшывым” (30b:11) з [č] замест [š], што сустракаецца ў беларускіх дыялектах – *фальчывы*¹³⁰.

16) Форма прыметніка *wiṣkiḥ* [vysk’ix] “высокіх” (10b:9) пры *wysokich* у польскай літаратурнай мове не можа быць вынікам пропуску перапісчыкам дыякрытычнага знака для галоснага [o], таму што над літарай, якая перадае зычны [s] стаіць дыякрытычны знак *сукун*, які падкрэслівае адсутнасць галоснага пасля дадзенага зычнага. Магчыма, гэты прыметнік сведчыць пра націск на першым складзе, і яго можна параўнаць з такімі формамі, як, напр., *wieliki* – *wielki*¹³¹.

1.3. МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

1.3.1. Назоўнік

1.3.1.1. Назоўнікі мужчынскага роду

Назоўны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Родны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 адхіленні ад літаратурнай мовы ў гэтым склоне нешматлікія. 1) У назоўніку *dūqūmantā* [dokum’enta] “дакумента” (17a:1) ёсць прыклад вагання ва ўжыванні канчаткаў *-a* і *-u*¹³². 2) Хоць імя ўласнае *Iehowa* ў род. скл. 13 разоў ужытае з канчаткам *-u*, зафіксаваныя два выпадкі яго ўжывання з канчаткам *-a*: *oproc Iehowy* > ‘ūprūč jahuwā [oproč jehova] “акрамя Іеговы” (BB, 2 Sam. 22:32 > 7b:5), а таксама ў інтэрпаляцыі ў BB, 2 Reg. 23:19 (40a:2).

¹²⁹ Формы з выпадзеннем склада [go] не ўказаныя ні ў адным з вядомых нам дыялекталагічных і гістарычных слоўнікаў польскай мовы.

¹³⁰ Слоўнік беларускіх гаворак 1979–1986. Параўн. таксама *fālšiwim* [fal’šyvm] “фальшывым” у 1-м творы (27b:11).

¹³¹ Форма *wielki* стала агульнапрынятай у польскай літаратурнай мове ў XVI ст. (Kurazkiewicz 1986, p. 418).

¹³² У сучаснай польскай літаратурнай мове назоўнік *dokument* мае ў род. скл. канчатак *-u*.

Давальны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 суіснуюць канчаткі *-owi* і *-u*, а ў цытатах з Бібліі Буднага назіраецца спарадычная замена канчатка *-owi* на *-u*:

У 1-м творы ў цытатах: *Abrahamowi* > 'abrāhāmū [abrahamu] “Абрагаму” (BB, Gen. 23:5 > 14b:12); але *meżowi* > *manżūwi* [menžov'i] “мужу” (BB, Gen. 20:7 > 26a:5). Акрамя таго, канчатак *-owi* шырока ўжываецца і ў аўтарскай мове (13 разоў): 'ābrāhāmūwi [abrahamov'i] “Абрагаму” (14b:6; 26b:5; 27b:1); *bālwānūwi* [balvanov'i] “ідалу” (29a:4); *jażūšūwi* [jesusov'i] “Ісусу” (14b:6; 26b:2; 27a:13) і г.д., хоць *aḥāzū* [axazu] “Ахазу” (14b:3).

У 2-м творы: 'ābrāhāmūwi [abrahamov'i] “Абрагаму” (32a:6); *jażūfūwi* [jezofov'i] “Іосіфу” (31b:2); *mujžaşuwi* [mojžesov'i] “Майсею” (32a:1); але *ūluhimu* [oloh'imu] скажонае “элагіму” (31b:10); *mujžaşū* [mojžesu] “Майсею” (32b:5).

У 3-м творы ў цытатах у 8 выпадках з 12 канчатак *-owi* заменены на *-u*: *Iarowehamowi* > *jūrawahāmu* [jorevehamu] “Еравааму” (BB, 1 Reg. 11:31 > 41a:5); *domowi* > *dūmu* [domu] “дому” (BB, 1 Reg. 13:2 > 38b:8; 39b:1); *batwanowi* > *būlwānū* [balvanu] “ідалу” (BB, 2 Reg. 23:13(2)) > 38a:13(2)); *Chemofzowi* > *ḥāmūšu* [xamošu] “Кемошу” (BB, 2 Reg. 23:13 > 38a:13); *Hafztorethowi* > *hārsūtū* [xarsutu] “Ашторэту” (BB, 2 Reg. 23:13 > 38a:13); *ludowi* > *lūdū* [l'udu] “людз” (BB, 2 Reg. 23:21 > 40a:6); але *Bahalowi* > *bi'ālūwi* [b'ialov'i] “Баалу” (BB, 1 Reg. 19:18 > 37a:6); *Chilkiiahowi ofiarownikowi* > *ḥilkijāhūwī 'ufarniqūwī* [xylk'ijahov'i of'arn'ikov'i] “Хілкіягу ахвярніку” (BB, 2 Reg. 23:4 > 37b:2); *Milchomowi* > *malḥāmūwī* [m'el'xamov'i] “Мількому” (BB, 2 Reg. 23:13 > 38b:1). Акрамя таго, канчатак *-u* ўжыты ў пераасэнсаванай цытаце з Бібліі: *manžu* [menžu] “мужу” (39b:11).

У 4-м творы: 'ābrāhāmūwī [abrahamov'i] “Абрагаму” (16b:7); 'ābrāmūwī [abramov'i] “Абраму” (17b:3); *jażūšūwi* [jesusov'i] “Езусу” (17b:3); *mujžaşūwi* [mojžesov'i] “Майсею” (16b:12); але *manžu* [menžu] “мужу” (16b:7)¹³³.

Вінавальны склон адзіночнага ліку. Стары (нулявы) канчатак він. скл. у адушаўлённых назоўніках выйшаў з ужытку яшчэ ў старапольскі перыяд¹³⁴.

¹³³ У дав. скл. адз. л. у ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 165–166), мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 246–245) і віленскіх гаворак (Turska 1982, p. 70; 1983, p. 20; Масленнікова 1973, ч. 1, с. 71) таксама значна часцей, чым у літаратурнай мове этнічнай Польшчы, ужываецца канчатак *-u*.

¹³⁴ Klemensiewicz 2002, p. 108. Як выключэнне ён яшчэ сустракаецца ў М. Рэя (Kuraszkiewicz 1986, p. 650).

Звычайна ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у він. скл. адз. л. адушаўлёных назоўнікаў м. р. ужываецца канчатак *-a*, напр.: *‘ādāmā* [adama] “Адама” (5b:4); *prijācalā* [pɹujac’el’a] “прыяцеля” (27b:3). Аднак у 1-м творы двойчы ўжыты стары нулявы канчатак він. скл. адз. л. адушаўлёных назоўнікаў: *wagūḷ wašahmūcni* ‘*ucac wšahmūcni šin* [v’egɔ vešaxmosny os’ec fšexmosny syn] “веруюць ва ўсемагутнага Айца, усемагутнага Сына” (10a:12). Той факт, што дадзены канчатак ужыты толькі двойчы і пры гэтым у адной фразе, робіць малаверагодным яго прыналежнасць да ідыялекту аўтара. Магчыма, што гэта або цытата з невядомай крыніцы, або рэлігійная формула.

Творны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 пры панаванні нарматыўнага для польскай літаратурнай мовы канчатка *-et*, які ўжыты ў 1-м творы 47, у 2-м – 20, у 3-м – 29, а ў 4-м – 10 разоў, сустракаюцца канчатак *-am*, як вынік акання, і канчатак *-om*, відавочна таксама беларускага паходжання.

У 1-м творы: *priqlādūm* [pɹykladom] “прыкладам” (10a:13); *spofobet* > *spūšūbām* [sposobam] “спосабам” (ВВr, глоса да Gen. 1:26 > 6a:4); *ouset* > *‘ūjcām* [ojcam] “айцом” (ВВ, 1 Par. 17:13 > 29b:2). У 2-м творы: *čāšūm* [časom] “часам” (33a:10); *gābri’alūm* [gabryel’om] “Габрыэле” (31b:8). У 3-м творы: *‘āšijāhūm* [ašujahom] “Ёшыягам” (34a:13); *Iofzyiahet* “Ёшыягам” > *‘ūzijāšūm* [ozyjašom] “Ісаям” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:2); *[‘]ūsijāšūm* [os’ijašom] “Ёшыягам” (35b:7). У 4-м творы: *‘ufāgniqām* [of’am’ikam] “святаром” (17b:10)¹³⁵.

Месны склон адзіночнага ліку. Як і ў польскай літаратурнай мове, у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у месн. скл. назоўнікаў м. р. адз. л. з асновай на цвёрды зычны ўжываецца канчатак *-e*, а з асновай на мяккі зычны, зычныя *g, k, ch* і ў назоўніку *dom* “дом” – канчатак *-u*¹³⁶. Аднак у лексеме *oltarz* “алтар” адзначаецца ваганне трох канчаткаў: *nā ‘ūltāru* [na oltaru] “на алтары” (39b:9); *przy oltarzu* > *pri ‘ūltāra* [pɹy oltare] “пры алтары” (ВВ, 1 Reg. 13:1 > 38b:6); *nā ‘ūltāri* [na oltary] “на алтары” (40b:9). Параўн. таксама *‘ūšini* [o syn’i] “пра сына” (37a:13)¹³⁷.

¹³⁵ У мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 248) і ў віленскіх гаворках (Turska 1982, p. 70; Верснич 1982, с. 147) таксама сустракаюцца тры канчаткі твор. скл. адз. л.: *-et*, *-om* і *-am*. Адзін прыклад ужывання канчатка *-om* зафіксаваны ў ПЛТ ВКЛ 1784 г. (Kurkowa 1993, p. 166).

¹³⁶ І ў тапоніме *w Dani* > *dānū* [danu] “у Дане” (ВВ, 1 Reg. 12:29 > 40b:6; 41b:12).

¹³⁷ Ваганне канчаткаў у гэтым склоне адзначаецца і ў віленскіх гаворках, напр., *domi, dom’e, dom’i* (Паршута 1973, ч. 1, с. 56), і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004,

Акрамя таго, у 1-м творы ў месн. скл. ужыты канчатак *-owi*, а канчатак *-и* ўжываецца пасля асновы на цвёрды зычны: ‘*ū rānu jazūšūwi* [o rānu jesusov’i] (9b:7; 13b:8–9) і ‘*ūrānū jazūšu* [o rānu jesusu] “пра Пана Ісуса” (28a:1)¹³⁸.

Клічны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 1-м і 2-м творах назіраецца спарадычная замена кліч. скл. на назоўны: *krolu* > *qrūl* [krol’] “кароль” (ВВ, Дан. 3:25 > 29a:8); *panie* > *rān* [pan] “пан” (ВВ, Jud. 6:12, 15 > 33b:4, 7). Хоць у 1-м творы ёсць і адваротныя прыклады: *syn* > *šina* [syn’e] “сын” (ВВ, Ех. 4:22 > 28a:11); *Izrael* > ‘*izrā’alū* [izrael’u] “Ізраіль” (тамсама).

Назоўнік “сын”, які ў польскай літаратурнай мове мае ў клічным склоне канчатак *-и*, у прыведзеным у папярэднім абзацы прыкладзе ўжыты з канчаткам *-e*. У наступнай цытаце канчатак *-и* таксама заменены на *-e*: *syni* > *šina* [syn’e] “сын” (1 Par. 28:9 > 29b:10).

Адзін раз кліч. скл. выкарыстаны ў функцыі назоўнага: *Bog stworzył nas* > *būža rān būg stwuril nās* [bože pan bok stvoryl nas] “Божа, Пан Бог, стварыў нас” (ВВ, Мал. 2:10 > 8b:10).

Зафіксаваны выпадкі замены канчатка *-e* > *-a*: *Bože* > *būžā* [boža] “Божа” (ВВ, 2 Sam. 7:22 > 7b:3; 1 Reg. 8:23 > 7b:7)¹³⁹.

Назоўны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у назоўніках м. р. мн. л. у назоўным склоне сустракаюцца канчаткі: *-owie*, *-e*, *-i*, *-y*. У дыстрыбуцыі канчатка *-owie* ёсць толькі адно адрозненне ад сучаснай польскай літаратурнай мовы: *rāražūwa* [rap’ežov’e] “папы” (40a:13) замест *rapieży*.

р. 249–250). Паралельнае ўжыванне гэтых канчаткаў характэрна і для беларускай пісьмовай мовы XIV–XVIII стст. (Булыка 1988, с. 37). У ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. назіраецца толькі ваганне канчатакаў *-и* і *-e*, але адсутнічае канчатак *-i* (Kurkowa 1993, р. 166–167).

¹³⁸ Канчатак *-и* сустракаецца ў назоўніках з асновай на цвёрды зычны ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, р. 166–167). У віленскіх гаворках канчатак *-и* маюць назоўнікі мужчынскай асобы з цвёрдай асновай (Turska 1982, р. 69). Канчатак *-owi* ў месн. скл. у польскай мове характэрны толькі для паўднёвых (украінскіх) гаворак *пальшчызны крэсовай* (Zaleski 1983, р. 10). Уласцівы ён і беларускім гаворам XX ст. на паўднёвым захадзе Беларусі (Нарысы... 1964, с. 156). Нельга выключыць і магчымасць уплыву чэшскай мовы, у якой канчатак *-owi* таксама ўжываецца ў месн. скл. (Навтанек, Jedlicke 1963, р. 136). Гэта выглядае верагодным, калі прыняць гіпотэзу пра гусіцкае паходжанне тэксту, выкарыстанага на с. 30а (гл. падраздзел “Адлюстраванне гістарычных падзей” у раздзеле 3.1.).

¹³⁹ Аканне ў клічным склоне сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 252). Для ПЛТ ВКЛ і віленскіх гаворак (Kurkowa 1982, р. 14) характэрна знікненне канчатка кліч. скл.

У наз. скл. мн. л. назоўнікаў мужчынскай асобы з асновай на цвёрды зычны і на *k* назіраецца паралельнае ўжыванне як мужчынска-асабовых, так і не мужчынска-асабовых формаў. У 1-м творы: *proroki* / *prorūki* [prorok'i] (6b:11; 9a:10), але *prorūci* / *proroci* [prorocy] “прарокі” (10b:2, 6; 12a:1)¹⁴⁰; ‘*učańsńici* [učens'n'icy] “супольнікі” (9a:13); *żidzi* [żydz'i] “жыды” (26b:5). У 2-м і 3-м творах ёсць толькі па адным прыкладзе: *proroki* [prorok'i] “прарокі” (30b:13); *śpiewacy* > *śprawāki* [s'p'evak'i] “спевакі” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:2). У 4-м творы прыклады адсутнічаюць¹⁴¹.

Родны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 1-м, 2-м і 3-м творах у род. скл. назоўнікаў, якія ў польскай літаратурнай мове маюць канчатак *-i* / *-u*, таксама сустракаецца канчатак *-ej* і яго фанетычны варыянт *-ij*: *dnaj* [dn'ej] (10b:1), *dnij* [dn'ij] “дзён” (10b:2, 3(2)); *ludzaj* / *lūdziej* [l'udz'ej] “людзей” (6b:7; 12a:4, 13; 32b:1; 40b:3; 41b:4); *gāzaj* [razej] “разоў” (13b:4); *tiśančaj* [tys'encej] “тысяч” (12a:4; 14b:2; 37a:6)¹⁴².

Давальны склон множнага ліку. На працягу гісторыі польскай мовы ў назоўніках м. р. існавалі некалькі канчаткаў дав. скл. мн. л.: першапачатковы канчатак назоўнікаў м. р. *-om*, які становіцца адзінамагчымым для назоўнікаў усіх родаў з другой паловы XVI ст.¹⁴³; канчатак *-am*, які сустракаўся ў польскай літаратурнай мове да XVII ст.¹⁴⁴; канчатак *-em*, які таксама сустракаўся ў польскай літаратурнай мове ў імёнах з асновай на мяккі зычны да пачатку XVII ст.¹⁴⁵.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне таксама ўжываюцца тры канчаткі: *-om*, *-am* і *-em*, які сустракаецца і ў назоўніках з асновай на цвёрды зычны. Варта звярнуць увагу на некаторую розніцу ў дыстрыбуцыі гэтых канчаткаў у чатырох творах.

¹⁴⁰ Усе тры разы слова ўжытае ў аднолькавым выразе (*іншыя прарокі*), што можа сведчыць пра яго запазычаны характар.

¹⁴¹ Мужчынска-асабовыя і не мужчынска-асабовыя формы таксама суіснуюць у мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 255–256) і віленскіх гаворках (Масленнікова 1973, ч. 1, с. 78).

¹⁴² У ПЛТ ВКЛ XVIII ст. у род. скл. таксама сустракаецца канчатак *-ej* (Kurkowa 1993, р. 169). У мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 259–260) і ў віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 1, с. 59) канчаткі *-ej* // *-ij* суіснуюць.

Параўн. таксама *obuwatele* > ‘*ūbiwātalaj* [obyvatel'ej] “жыхароў” (ВВ, 2 Par. 20:7 > 27a:1–2) у род.-він. скл.

¹⁴³ Klemensiewicz 2002, р. 108, 300.

¹⁴⁴ Тамсама; Rzepka 1985, р. 36–38.

¹⁴⁵ Klemensiewicz et al. 1981, р. 280; Rzepka 1985, р. 32–58.

У 1-м творы прадстаўлены ўсе тры канчаткі: *warniqum* [v'em'ikom] “вернікам” (5a:6); *proroqam* [prorokam] “прарокам” (8a:9); *warniqam* [v'em'ikam] “вернікам” (9a:2); *dluzhnikam* [dluzh'ik'em] “пазычальнікам” (12b:5, 12); *narodow* > *narudum* [narodom] “народам” (BB, Syr. 44:19 > 27b:6).

У 2-м творы паслядоўна ўжываецца канчатак *-em*: *'anulam* [an'ol'em] “анёлам” (33a:10); *bugam* [bog'em] “багам” (32b:6); *muscaram* [mosarem] “уладарам” (33a:10); *qrolam* [krol'em] “каралям” (33a:10) і г.д. У цытатах назіраецца або захаванне канчатка *-om*: *aniolom* > *'anulum* [an'olom] “анёлам” (гласа да BB, Ps. 77:3 > 30b:11); *Bogom* > *bugum* [bogom] “анёлам” (гласа да BB, Ps. 77:3 > 30b:11), або замена яго на канчатак *-em*: *krolom* > *qrulam* [krol'em] “каралям” (гласа да BB, Ps. 77:3 > 30b:11).

У 3-м творы канчатак *-om* не толькі захоўваецца ў цытатах, але і ўжываецца ў мове аўтара. У цытатах: *czartom* > *čartum* [čartom] “чарцям” (BB, Deut. 32:17 > 25a:10). У мове аўтара: *'ubrāzūm* [obrazom] “абразам” (37b:13); *būlwānūm* [bolvanom] “ідалам” (37b:13) і *bālwānūm* [balvanom] “ідалам” (41b:13).

У 4-м творы ў мове аўтара прадстаўлены два канчаткі: *hrascijanum* [xres'c'ijanom] “хрысціянам” (17b:1) і *qrulam* [krol'em] “каралям” (18a:2)¹⁴⁶.

Вінавальны склон множнага ліку. У назоўніках мужчынскай асобы ў польскай літаратурнай мове этнічнай Польшчы з XVI ст. да XVIII ст. працягваўся працэс замены канчаткам род. скл. мн. л. *-ów* старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. *-i* / *-y*¹⁴⁷. У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 новы і стары канчаткі суіснуюць. Паміж творамі можна заўважыць некаторую розніцу ва ўжыванні гэтых канчаткаў. У мове аўтараў 1-га і 2-га твораў назіраецца суіснаванне старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. і новага він.-род. скл.; у мове аўтара 3-га твора – панаванне він.-род. скл. пры захаванні старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. толькі ў цытатах. У 4-м творы зрабіць якія-небудзь высновы немагчыма, бо ёсць толькі адзін прыклад.

¹⁴⁶ Канчатак *-am* сустракаецца ў ПЛТ ВКЛ XVIII ст. (Kurkowa 1993, p. 169), мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 261) і віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 1, с. 59). Параўн. канчатак *-am* у віленскіх гаворках, у тым ліку ў назоўніках з асновай на цвёрды зычны. Варта звярнуць увагу, што гэты канчатак не змякчае гукі [k], [g] (Масленникова 1973, ч. 1, с. 81–82).

¹⁴⁷ Klemensiewicz 2002, p. 298; гл. таксама Rzerka 1975, p. 48.

У 1-м творы абодва канчаткі суіснуюць: *prorūki* [prorok'ʲi] “прарокаў” (11b:10); *ṣini* [syny] “сыноў” (28b:7), але *būguw* [bogof] “багоў” (5a:9), *‘ānūluw* [an'olof] “анёлаў” (29a:2). У цытатах, напр.: *nieprzyiacioły* > *‘ānūluw* [an'olof] “анёлаў” (29a:2). У цытатах, напр.: *nieprzyiacioły* > *naprijācūli* [n'epryjas'oly] “непрыяцеляў” (ВВ, Ps. 110:1 > 14b:8, 26b:1), але *obywatele* > *‘ūbiwāṭalaj* [obyvatel'ej] “жыхароў” (ВВ, 2 Par. 20:7 > 27a:1–2)¹⁴⁸; *meže* > *manži* [menžy] “мужоў” (ВВ, Дн. 3:25 > 29a:8).

У 2-м творы ў цытатах і пераказах біблейскіх сюжэтаў ужыты канчатак *-i*, напр., *‘unūki* [ūnik'ʲi] “унукаў” (31b:2), аднак у тлумачэнні да Gen. 18:2 – *‘ānūlūw* [an'olof] “анёлаў” (31b:13).

У 3-м творы канчатак *-i* ў цытатах або захоўваецца, напр.: *proroki* > *proroki* [prorok'ʲi] “прарокаў” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 37a:1), *Bogi* > *būgi* [bog'ʲi] “багоў” (ВВ, Deut. 32:16 > 25a:9); або замяняецца новым: *wszystki ofiarowniki* > *wšitkih ‘ufārniquw* [fšyt'ix of'am'ikof] “усіх ахвярнікаў” (ВВ, 2 Reg. 23:8 > 38a:1). У мове аўтара паслядоўна ўжываецца новы канчатак, напр.: *proroquw* [prorokof] “прарокаў” (36b:10); *rūdzicuw* [rodz'icof] “бацькоў” (15b:4).

У 4-м творы назоўнік м. р. мн. л. ужыты ў він. скл. толькі адзін раз у цытаце: *nieprzyiacioły* > *naprijācūli* [n'epryjas'oly] “непрыяцеляў” (ВВ, Ps. 110:1 > 17b:5)¹⁴⁹.

Творны склон множнага ліку. Стары (этымалагічны) канчатак твор. скл. *-i* быў выціснуты ў XVII ст. у польскай літаратурнай мове этнічнай Польшчы ў сферу стылістычных сродкаў мовы¹⁵⁰.

У трох першых даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 назіраецца панаванне канчатка *-ami*. У 1-м творы: *būgāmi* / *būgāmī* [bogam'ʲi] “багамі” (12b:13; 30a:13; 30b:2); *pūdnūžkāmi* [podnožkam'ʲi] “падножжамі” (26b:6); *ṣināmi* [synam'ʲi] “сынамі” (28b:6, 7, 9; 29a:2). У 2-м творы: *‘anūlāmi* [an'olam'ʲi] “анёламі” (32a:4); *būgāmi* [bogam'ʲi] “багамі” (гласа да ВВ, Ps. 8:5? > 30b:5; 33a:3, 5); *duqumanṭāmi* [dokum'entam'ʲi] “дакументамі” (33a:7). У 3-м творы: *priqāzāmi* [prykazam'ʲi] “загадамі” (40a:10).

¹⁴⁸ Канчатак *-ej* сустракаецца таксама ў мове Тафсіра 1725 г. у род. і він. скл. назоўнікаў м. р. мн. л. (Suter 2004, р. 259–260, 264–265), хоць ў дадзенай лексеме там ужываюцца канчаткі *-ow*, *-ew* (тамсама, р. 264).

¹⁴⁹ У польскай мове Вялікага Княства Літоўскага працэс замены канчаткам род. скл. мн. л. старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. адбываўся нават павольней, чым у мове этнічнай Польшчы (Kurkowa 1993, р. 169–170). Стары канчатак він. скл. яшчэ сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 263–264).

¹⁵⁰ Klemensiewicz 2002, р. 298; Rzepka 1985, р. 58–111.

Аднак *podnożkiem* “падножжам” > *pūdnūžki* [podnošk'i] “падножжамі” (ВВ, Ps. 110:1 > 17b:5) у 4-м творы¹⁵¹.

Месны склон множнага ліку. У польскай літаратурнай мове этнічнай Польшчы ў гэтым склоне да пачатку XVII ст. акрамя канчатка *-ach* сустракаўся канчатак *-ech*¹⁵².

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у месн. скл. назіраецца абсалютнае панаванне канчатка *-ach* і замена ім у цытатах канчатка *-ech*: *grobiech* > *grūbā[h]* [grobox] “магільнях” (ВВ, 2 Par. 35:24 > 35a:13); *lamentiech* > *lāmanṭāh* [l'amentax] “лямантах” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:3)¹⁵³.

1.3.1.2. Назоўнікі ніякага роду

Назоўны і вінавальны склоны адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтых склонах часта замест нарматыўнага для польскай літаратурнай мовы канчатка *-o* пад уплывам акання ўжываецца канчатак *-a*.

У 1-м творы: *cūdā* [cuda] “цуда” (12a:10; 11b:12); *ślūwā* [slova] “слова” (9a:13); але *qāplānṣṭwu* [kaplan'stvo] “святарства” (27a:4); *dzaca* [dz'ec'e] “дзіця” (14a:5). У цытатах: *krolestwo* > *qrūlawṣṭwā* [krol'efstva] “каралеўства” (ВВ, 1 Par. 28:7 > 29b:8); *imię* > *'imā* [im'a] “імя” (ВВ, Is. 9:6 > 28a:3); але *potomṣṭwu* > *pūṭumṣṭwu* [potomstvo] “патомства” (ВВ, 2 Par. 20:7 > 27a:2); *miłosierdzie* > *milūśardza* [m'ilos'erdz'e] “міласэрнасць” (ВВ, 1 Par. 17:13 > 29b:13).

У 2-м творы: *'imā* [im'a] “імя” (32a:7) але *parwūrūdzṭwu* [p'ervorostvo] “першародства” (31b:6). У цытатах: *vcho* > *'ūhā* [уха] “вуха” (ВВ, Ex. 21:6 > 31a:6); *imię* > *'imā* [im'a] “імя” (гласа да ВВ, Ps. 77:13 > 30b:10).

У 3-м творы ў цытатах: *krolestwo* > *qrūlawṣṭwā* [krol'efstva] “каралеўства” (ВВ, 1 Reg. 11:31 > 41a:6); *oblicze* > *'ūbličā* [obl'iča] “аблічча” (ВВ, Deut. 32:15 > 25a:12), але *iarzmo* > *jārmū* [jarmo] “ярмо” (ВВ, 1 Reg. 12:14 > 41b:4); *imię* > *'ima* [im'e] “імя” (ВВ, Is. 9:6 > 36a:13).

У 4-м творы: *wujsqā* [vojs'ka] “войска” (17b:8), але *'ima* [im'e] “імя” (16b:5)¹⁵⁴.

¹⁵¹ Стары канчатак твор. скл. яшчэ сустракаецца як у ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 2003, р. 170), так і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 266).

¹⁵² Klemensiewicz 2002, р. 298; Rzerka 1985, р. 118–146.

¹⁵³ Аднак канчатак *-ech* яшчэ ўжываецца ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, р. 171) і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 267–268).

¹⁵⁴ У віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч. 1, с. 55; Масленникова 1973, ч. 1, с. 75–76; ч. 2, с. 78) і мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 169–170, 172) таксама спарадычна ўжываецца канчатак *-a*.

Родны склон адзіночнага ліку. Адзіным адхіленнем у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ад нормаў польскай літаратурнай мовы ў гэтым склоне з’яўляецца спарадычнае напісанне канчатка *-a* толькі праз дыякрытычны знак *fatha*, якім звычайна пазначаецца галосны [e], што, аднак, трэба лічыць з’явай выключна графічнага, а не фанетычнага характару¹⁵⁵. Напр.: *nārūdzaṇṇa* “нарадженне” [naradžen’n’a] (14b:1); *ruṣqāzāna* / *rūṣqāzāna* / *ruṣqāzāna* [roskazan’a] “загад” (15a:2, 4; 16a:7)¹⁵⁶.

Давальны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Творны склон адзіночнага ліку. Пры панаванні ў гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 нарматыўнага для польскай літаратурнай мовы канчатка *-em*, які ўжыты ў 1-м творы 3 разы, у 3-м – 11 разоў, а ў 4-м – 1 раз, у 2-м творы зафіксаваны выпадак ужывання канчатка *-om*: *obliczym* > ‘*ūbličjūm* [obl’ičjom] “абліччам” (ВВ, Gen. 32:30 > 31a:13)¹⁵⁷.

Месны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у месн. скл. адз. л. акрамя канчаткаў *-e* і *-u*, якія ўжываюцца і ў польскай літаратурнай мове, зафіксаваны тры выпадкі ўжывання канчатка *-a*: *wpaščańścā... mūdliśa* [v n’eščens’c’a modl’il s’e] “у няшчасці маліўся” (11b:6); *pū wšitkim pānštwa* [po fšytk’im pan’stva] “па ўсёй краіне” (36b:10); *wricarštwa* [v rycerstva] “у рыцарстве” (31a:1)¹⁵⁸.

Назоўны і вінавальны склоны множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтых склонах ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Родны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 адзіным адхіленнем ад нормы польскай літаратурнай мовы

¹⁵⁵ Гл. вышэй (1.1.2. Абзначэнне галосных).

¹⁵⁶ Такое напісанне характэрнае і для тэксту Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 271).

¹⁵⁷ У ПЛТ ВКЛІ XVII ст. (Kurkowa 1993, р. 172) і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 273–274) у твор. скл. адз. л. назоўнікаў н. р. акрамя канчатка *-em* таксама сустракаецца канчатак *-om*.

¹⁵⁸ Адзін выпадок ужывання канчатка *-a* ў гэтым склоне зафіксаваны ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 207, 275). Такі канчатак сустракаецца ў мове Тафсіра і ў назоўніках ж. р. (тамсама, р. 289). Параўн. зафіксаваны ў віленскіх гаворках канчатак *-a* ў месн. скл. у лексеме ж. р. *dzięcielina* “канюшына” (Паршута 1973, ч. 1, с. 58).

ў род. скл. мн. л. назоўнікаў н. р. з'яўляецца замена канчатка ў цытаце з Бібліі Буднага ў наступнай лексеме: *vʒu* > 'ūšaj [ušej] “вушэй” (ВВ, Is. 11:3 > 34b:8). Параўн. канчатак *-ej* у назоўнікаў м. р. (гл. вышэй)¹⁵⁹.

Давальны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ёсць толькі адзін прыклад ужывання назоўніка н. р. мн. л. у дав. скл.: *całcam* [c'el'cem] “цяльцам” (40b:9)¹⁶⁰.

Творны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана: *ślūwāmi* [slovam'i] “словамі” (5b:11); *'imūnāmi* [im'onam'i] “імёнамі” (38a:9) і г.д.

Месны склон множнага ліку. У польскай літаратурнай мове мове этнічнай Польшчы ў гэтым склоне да пачатку XVII ст. акрамя канчатка *-ach* сустракаўся канчатак *-ech*¹⁶¹.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у месн. скл. назоўнікаў н. р. мн. л. назіраецца абсалютнае панаванне канчатка *-ach*. На *-ach* замяняецца і канчатак *-ech* у цытатах, : *niebiesiech* > *nabūšāh* [n'eb'osax] “нябёсах” (ВВ, Jos. 2:11 > 7b:1; 1 Reg. 8:23 > 7b:7); *słowiech* > *ślūwāh* [slovax] “словах” (ВВ, 2 Par. 35:21 > 35a:10)¹⁶².

1.3.1.3. Назоўнікі жаночага роду

Назоўны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Родны склон адзіночнага ліку. У польскай літаратурнай мове ў гэтым склоне яшчэ ў XVIII ст. зрэдку сустракаўся канчатак *-e*¹⁶³.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 канчатак *-e* ў запазычаным назоўніку *sale* > *śāla* [sal'e] “залы” (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:8) і імені ўласным *māgija* [maguja] “Марыі” (14b:2) з'яўляецца амаль адзіным адхіленнем у гэтым склоне ад сучаснай польскай літаратурнай

¹⁵⁹ Параўн. таксама форму *ôšej* “вачэй” у мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 276).

¹⁶⁰ Канчатак *-em* зафіксаваны і ў мове Тафсіра 1725 г., але швейцарскі даследчык палічыў яго з'явай графічнага характару, няпоўным напісаннем канчатка *-am* (Suter 2004, р. 277). Параўн. канчатак *-am* у віленскіх гаворках, у тым ліку ў назоўніках з асновай на цвёрды зычны (Масленникова 1973, ч. 1, с. 86).

¹⁶¹ Klemensiewicz 2002, р. 298; Rzepka 1985, р. 111–118.

¹⁶² Аднак канчатак *-ech* яшчэ ўжываецца ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, р. 173) і тэксце Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 280).

¹⁶³ Klemensiewicz 2002, р. 299.

мовы¹⁶⁴. У іншых цытатах канчатак *-e* замяняецца: *z ziemie* > *zzami* [z'z'em'i] “з зямлі” (ВВ, 1 Reg. 12:28 > 40b:5); *duſze* > *duši / dūši* [dušy] “душы” (1 Reg. 19:10 > 37a:2; ВВ, 1 Reg. 20:43 > 16a:1).

Акрамя таго, у тэксце ёсць два выпадкі ўжывання ў род. скл. канчатка *-e* ў назоўніках ж. р. з асновай на цвёрды зычны: *sprawy* > *sprāwa* [sprave] “справы” (ВВr, глоса да Gen. 1:26 > 6a:3) і *biṭwa* [b'itve] “бітвы” (26b:10). Калі ў першым выпадку можна дапусціць пераасэнсаванне перапісчыкам тэксту і замену род. скл. на дав. скл. (тэкст цытаты з Брэсцкай Бібліі значна пашкодзаны), то патлумачыць другі прыклад значна складаней, а дзеля абмежаванасці матэрыялу пакуль немагчыма. Аднак гэта можа быць і з'ява графічнага, а не фанетычнага характару, або проста памылка перапісчыка.

Давальны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Вінавальны склон адзіночнага ліку. У він. скл. адз. л. назоўнікаў ж. р. у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 побач з дэназалізаваным канчаткам *-e* спарадычна ўжываецца і канчатак *-a*, узніклы ў выніку акання.

У 1-м творы: *prūzbā* [proz'ba] “просьбу” (11b:5); *wāgā* [v'aga] “веру” (10b:9), але *duša* [duše] “душу” (28b:9). У цытатах: *žone* > *žūnā* [žona] “жонку” (ВВ, Gen. 20:7 > 26a:5), але *ziemie* > *zama* [z'em'e] “зямлю” (ВВ, Is. 37:16 > 8a:8). У 3-м творы. *biṭwā* [b'itva] “бітву” (35a:5), але *drūga* [droge] “дарогу” (16a:6). У 4-м творы. *cūrqa* [corqa] “дачку” (16b:5), але *žūna* [žone] “жонку” (16b:7, 8)¹⁶⁵.

Акрамя таго, двойчы ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужыты канчатак *-a*, які праіснаваў у польскай літаратурнай мове паралельна з канчаткам *-e* да XVIII ст. уключна, асабліва моцна трымаючыся ў запазычаных з лацінскай мовы назоўніках на *-uja*, *-ija*¹⁶⁶. Гл. *ṭlušcūṅ qārmic* [tlušcō karm'ic'] “натоўп карміць” (13a:3), а таксама лацінізм *gabilijūṅ* [rebil'iq] “мяцеж” (35a:6)¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Канчатак *-e* ў запазычаных імёнах на *-uja* характэрны і для Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 283).

¹⁶⁵ Канчатак *-a* таксама распаўсюджаны ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 175), мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 286) і віленскіх гаворках (Turska 1983, p. 17; Масленнікова 1973, ч. 1, с. 74; Паршута 1973, ч. 1, с. 57).

¹⁶⁶ Klemensiewicz 2002, p. 300–301, 613.

¹⁶⁷ Ужыванне канчатка *-a*, у тым ліку ў лацінізмах, таксама характэрна для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 286).

Таксама зафіксаваныя тры лексемы з графічным канчаткам *ū / u*, які можа быць як вынікам дэназалізацыі ($[q] > [o]$), так і ўплыву беларускай мовы ($[u]$): *zǫārdū* [zgardo / zgardu] “пагарду” (5a:5); *mūdlū* [modlo / modlu] “малітву” (30b:4); *pradkinu* [pretk'in'o / pretk'in'u] “прамаці” (17a:11)¹⁶⁸.

Творны склон адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 суіснуюць канчаткі *-q* і *-o*. У 1-м творы: *ḥwālūḡ* [xvalq] “хваляй” (5a:4); *mūcūḡ* [mocq] “моцай” (11b:11) і г.д.; *mūcu* [moco] “моцай” (13a:1); *mālūścū* [malos'c'o] “маласцю” (12a:13). У цытаце: *mądrościq* > *mūndrūścūḡ* [mondros'c'q] (ВВr, глоса да Gen. 1:26 > 6a:2). У 3-м творы: *rādūḡ* [radq] “радай” (41b:3). У цытатах: *boiazniq* > *būjāznu* [bojaz'n'o] “баязню” (ВВ, Is. 11:3 > 34b:6); *dufzq* > *dūšūḡ* [dušq] “душой” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 25b:13)¹⁶⁹.

Акрамя таго, у 2-м творы ў цытаце ўжыты канчатак *-a*: *iaṭrwiq* > *janṭruwā* [jentrova] “нявесткай” (ВВ, Ruth 1:15 > 32b:10), які мог узнікнуць у выніку аканья.

Месны склон адзіночнага ліку. Дыстрыбуцыя канчаткаў *-e*, *-y* ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 супадае з іх дыстрыбуцыяй у польскай літаратурнай мове. Адзіным выключэннем з’яўляецца назоўнік *gora* “гара”, у якім назіраецца ваганне канчатка: *gūra* [gore] “гары” (10b:3, 4; 39b:8); *gūri* [gory] “гары” (10b:3; 16b:12)¹⁷⁰.

Назоўны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Родны склон множнага ліку. У польскай літаратурнай мове XVI–XVIII стст. у імёнах ж. р. сустракаецца канчатак *-ów*¹⁷¹.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 назоўнікі ж. р. звычайна маюць у род. скл. мн. л. нулявы канчатак, як у сучаснай польскай літаратурнай мове, аднак у лексеме *psālmā* [psalma] “псалом” (8b:3), што

¹⁶⁸ Такі канчатак (*-o* або *-u*) сустракаецца ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 287). Канчатак *-u* ўжываецца ў віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 1, с. 57).

¹⁶⁹ Дэназалізаваны канчатак *-o* ў твор. скл. назоўнікаў ж. р. адз. л. з’яўляецца характэрным для віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч. 1, с. 57; Масленникова 1973, ч. 1, с. 75; Czyżewski 1995, р. 73). Адзін прыклад ужывання канчатка *-o* зафіксаваны ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 287).

¹⁷⁰ У мове Тафсіра 1725 г. у назоўніках ж. р. на *-ra* рэгулярна ўжываецца канчатак *-y* (Suter 2004, р. 287–288).

¹⁷¹ Klemensiewicz 2002, р. 615.

скланяецца ў дадзеным тэксце як імя ж. р., выкарыстаны канчатак *-ūw* [of]: *psālmūw* [psalmof] “псалмоў” (14b:6)¹⁷².

Назоўнікі ж. р. з нулявым канчаткам у наз. скл. адз. л. у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 маюць у род. скл. канчатак *-ej*:¹⁷³ *čanścaj* [čens'c'ej] “частак” (41a:4, 5, 9); *qū[s]c[al]j* [kos'c'ej] “касцей” (12a:11)¹⁷⁴.

Давальны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ёсць толькі адзін прыклад ужывання назоўніка ж. р. мн. л. у дав. скл.: *žūpat* [žonet] “жонкам” (41a:1), што, зразумела, не дазваляе зрабіць пэўныя высновы¹⁷⁵.

Вінавальны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Творны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтым склоне ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана: *drūgāmi* [drogam'i] “дарогамі” (41a:8); *nūgāmi* [nogami] “нагамі” (17b:9) і г.д.

Месны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 канчатак мн. л. месн. скл. *-ach* сустракаецца як у цытатах, так і ў мове аўтараў усіх твораў 26 разоў. Двойчы ўжыты даволі рэдкі ўжо ў старапольскі перыяд канчатак *-ech*¹⁷⁶: *račaḥ* [rečex] “рэчах” (34b:7); *qsangaḥ* [ks'enğex] “кнігах” (40a:11)¹⁷⁷, што можа быць і проста памылкай перапісчыка або графічным варыянтам канчатка *-ach*¹⁷⁸.

1.3.1.4. Змена роду

У мове даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 зафіксаваны выпадкі змены роду: *padl na thwarz swoię* > *pād nā twār swuj* [pat na tvar svoj]

¹⁷² Канчатак *-ów* у назоўніках ж. р. у род. скл. мн. л. сустракаецца таксама ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 292) і пануе ў віленскіх гаворках (Turška 1983, р. 20; Масленнікова 1973, ч. 1, с. 84; Паршута 1973, ч. 1, с. 59). Гл. 1.3.1.4. Змена роду.

¹⁷³ Параўн. канчаткі *-ej* // *-ij* у род. скл. назоўнікаў м. р.

¹⁷⁴ Канчатак *-ej* ужываецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 301).

¹⁷⁵ Канчатак *-et* сустракаецца ў гэтым склоне ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 294) Параўн. канчатак *-et* у віленскіх гаворках, у тым ліку ў назоўніках з асновай на цвёрды зычны (Масленнікова 1973, ч. 1, с. 85).

¹⁷⁶ Klemensiewicz 2002, р. 109; Rzerka 1985, р. 111–146.

¹⁷⁷ У рукапісе над літарай *g* вертыкальная *fatxa*. Гл. 1.1.4. Асаблівасці почырку.

¹⁷⁸ Аднак канчатак *-ech* сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 296, 303).

“упаў на твар свой” (ВВ, Mt. 26:39 > 11a:10)¹⁷⁹. Параўнайце таксама *mosq* > (mū)śam [mosem] “моцай” (ВВ, Os. 12:3 > 31b:6) і дыялектную форму *mosam* “гвалтам”¹⁸⁰. Канчатак -ūw [of] у *psālmūw* [psalmof] “псалмоў” (14b:6) таксама можа быць сведчаннем вагання роду ў дадзенай лексеме, якая адпаведае ў польскай літаратурнай мове назоўніку м. р. *psalm*. Жаночы род тут можа быць патлумачаны ўплывам беларускай мовы¹⁸¹.

Акрамя таго, у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ёсць некалькі выпадкаў, калі адносны займеннік м. р. *qtūrij* [ktoryj] “які” указвае на назоўнік ніякага роду, напр., *wprzymierzu ktore* > *wprimaru qtūrij* [fprym'eru ktoryj] “у заавеце, які” (ВВ, Syrach 44:20 > 27b:7)¹⁸².

1.3.2. Прыметнік (уключаючы дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі і займеннікі, якія скланяюцца паводле ўзору прыметнікаў)

Перад тым як разглядаць асаблівасці займеннікавага скланення прыметнікаў у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97, трэба сказаць, што кароткія формы прыметнікаў, працэс знікнення якіх пачаўся яшчэ ў старапольскі перыяд,¹⁸³ у дадзеных творах сустракаюцца толькі ў цытатах з Бібліі Буднага і пераказах біблейскіх сюжэтаў: *żyw* > *żyw* [żyf] “жывы” (ВВ, Gen. 20:7 > 26a:6); *dan* > *dān* [dan] “дадзены” (ВВ, Is. 9:6 > 28a:2; 36a:10). У іншай цытаце кароткая форма прыметніка замененая поўнай: *rowien* > *ruwni* [rovny] “роўны”¹⁸⁴ (ВВ, Syt. 44:19 > 27b:6).

Па-за межамі цытат сустракаюцца толькі кароткія формы прынажных прыметнікаў, напр., *‘ābrāmūw* [abramof] “Абрамаў” (31b:10).

Назоўны і вінавальны склоны адзіночнага ліку мужчынскага роду.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у м. р. адз. л. наз. і він. скл. прыметнікаў акрамя нарматыўнага для польскай літаратурнай мовы канчатка -i // -у спарадычна ўжываецца канчатак -ij // -uj.

¹⁷⁹ Ваганні роду ў некаторых назоўніках, у тым ліку ў назоўніку *twarz* “твар”, назіраецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 304–305). Характэрны ваганні роду і для ПЛТ ВКЛ (Kurzowa 1993, р. 161–164).

¹⁸⁰ Karłowicz 1900–1911, t. 3, р. 177.

¹⁸¹ Параўн. *псальма* (Насовіч 1983, с. 536). Гл. 1.3.1.3. Назоўнікі жаночага роду. Родны склон множнага ліку.

¹⁸² Гл. заўвагі да слоўнікавага артыкула *qtūrij* у Слоўніку і заўвагу да 32b:8 у Перакладзе.

¹⁸³ Klemensiewicz 2002, р. 109.

¹⁸⁴ Гл. заўвагу да гэтага слова ў Слоўніку.

У 1-м творы: *būžij* [božyj] “божы” (6b:8), але *čtardzašti* [čterdz'esty] “саракавы” (8b:11). У цытатах: *Blogoslawiony* > *blūslāwunij* [bloslav'onuj] “дабраславёны” (ВВ, Дн. 3:28 > 29a:10), але *człowieczy* > *čluwači* [člov'ečy] “чалавечы” (ВВ, Мт. 20:28 > 9b:6). У 2-м творы: *drūgij* [drug'ij] [člov'ečy] “чалавечы” (ВВ, Мт. 20:28 > 9b:6). У 2-м творы: *drūgij* [drug'ij] “другі” (30a:9). У цытатах: *ktory* > *qtūrij* [ktoryj] “які” (ВВ, Ген. 48:16 > 31b:3) але *mocny* > *mucnī* [mocny] “моцны” (ВВ, Суд. 6:12 > 33b:3). У 3-м творы: *bārānij* [baran'ij] “барановы” (15a:9), але *drūgi* [drug'i] “другі” (16a:13). У цытатах: *Izrael'ski* > *'izrā'al'skij* [izrael's'k'ij] “ізраільскі” (ВВ, 2 Рег. 23:13 > 38a:12), але *radny* > *rādnī* [radny] “дарадчык” (ВВ, Ис. 9:5 > 36a:13). У 4-м творы: *qtūrij* [ktoryj] “які” (16b:9; 17a:3), але *čwārți* [čvarty] “чацвёрты” (18a:1)¹⁸⁵.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у він. скл. прыметнікаў, якія дапасуюцца да адушаўлённых назоўнікаў, ужываецца канчатак род. скл. *-ego*, але адзін раз, у фразе *wagūŋ wašaḥmūcni* ‘*ucac wšaḥmūcni šin* [v'egŋ ve šaxmocny oc'es f šexmocny syn] “веруюць ва ўсемагутнага Айца, усемагутнага Сына” (10a:12) ужыты стары канчатак *-i* // *-y*. Акрамя таго, магчыма памылкова, таксама адзін раз ужыты канчатак *-egŋ*: *prījācalā būžagūŋ zwaś* [prujac'el'a božegŋ zvac'] “прыяцеля Божага зваць” (18a:4).

Назоўны і вінавальны склоны адзіночнага ліку ніякага роду. У мове даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 у гэтых склонах сустракаюцца тры канчаткі. Акрамя ўласцівага польскай літаратурнай мове канчатка *-e*, напр., *buža* [bože] “божае” (29a:2), сустракаецца канчатак *-a*: *drūgā* [druga] “другое” (14b:4); *qtūrā* [ktora] “якое” (25a:4, 5)¹⁸⁶. Некалькі разоў толькі ў 1-м і 2-м творах сустракаецца таксама канчатак *-o*: *camnū... riśmū* [c'emno p'is'mo] “цёмнае пісанне” (14b:5; 27b:9); *čijū bilū* [čujo bylo] “чыё было” (11b:2); *nūwo sprāwuwanjū* [novo spravovan'o] “новая справа?” (6a:1)¹⁸⁷; *jazūšūwu* [jesusovo] “Езусава” (34a:7)¹⁸⁸.

¹⁸⁵ У мове Тафсіра 1725 г. канчатак *-ij* // *-uj* ужываецца паслядоўна (Suter 2004, р. 308). Характэрны канчатак *-ij* // *-uj* і для віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч. 1, с. 61; ч. 2, с. 111).

¹⁸⁶ Апошнія два прыклады можна інтэрпрэтаваць і як мн. л., г.зн. “якія”.

¹⁸⁷ Варта ўвагі, што ў 1-м творы такія канчатак ужыты толькі ў тых прыметніках, якія знаходзяцца побач з іншымі словамі, якія закончваюцца на [o]. Гл. таксама заўвагу 38 да 6b:7 у транслітарацыі.

¹⁸⁸ Для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 309) і віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч.1, с. 61) у прыметніках н. р. адз. л. у наз. і він. скл. таксама характэрна ўжыванне канчатка *-a*. Сустракаецца ў мове Тафсіра 1725 г. і канчатак *-o*, які, відавочна, трэба разумець як рэшткі старога (назоўнікавага) скланення прыметнікаў (Suter 2004, р. 309).

Родны склон адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага родаў. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-ego*.

Давальны склон адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага родаў. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-eti*.

Творны склон адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага родаў. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-im // -um*.

Месны склон адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага родаў. У гэтым склоне ў мове даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 назіраецца суіснаванне канчаткаў *-em* і *-im (-um)*.

Напрыклад, у м. р. у 1-м творы: *tracam* [trac'em] (29b:12) і *tracim* [trac'im] “трэцім” (29b:12); у 2-м творы: *wtoram* [ftorem] (30b:4) і *wturim* [ftorym] “другім” (30b:9; 32a:5); у 3-м творы: *buzam* [bozem] (38b:4) і *buzim* [bozym] “божым” (37b:9). У 4-м творы ўжыты толькі канчатак *-um // -im*, напр., *puntim* [p'ontym] “пятым” (18a:6). У н. р. у 1-м творы: *tam* [tem] (13b:7) і *tim* [tym] “тым” (6a:11 і г.д.); у 2-м толькі канчатак *-um / -im*, напр., *swujim* [svoim] “сваім” (27b:8); у 3-м: *qturam* [ktorym] (36a:4; 25b:11) і *qturim* [ktorym] “якім” (34b:1); у 4-м: *tam* [tem] (18a:6) і *tim* [tym] “тым” (17a:9 і г.д.). Суадносіны паміж канчаткамі *-em // -im (-um)* па творах у м. р. наступныя: 1-ы твор – 1/65; 2-і – 2/7; 3-і – 5/10; 4-ы – 0/9; у н. р.: 1-ы твор – 2/16; 2-і – 0/6; 3-і – 4/10; 4-ы – 3/7¹⁸⁹.

Назоўны склон адзіночнага ліку жаночага роду. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-a*.

Родны склон адзіночнага ліку жаночага роду. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-ej*.

Давальны склон адзіночнага ліку жаночага роду. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 прыклады ўжывання прыметнікаў ж. р. адз. л. у дав. скл. адсутнічаюць.

Вінавальны склон адзіночнага ліку жаночага роду. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у він. скл. прыметнікаў і займеннікаў ж. р.,

¹⁸⁹ Канчаткі *-em // -im (-um)* суіснуюць таксама ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 313) і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, р. 183).

якія скланяюцца паводле ўзору прыметнікаў, сустракаюцца чатыры канчаткі: *-o*, як у літаратурнай мове; канчатак *-o*, як вынік страты назальнасці¹⁹⁰; канчатак *-a*, як вынік акання, і канчатак *-e*.

У 1-м творы: *bū[žū]ŋ* [božq] “Божаю” (12a:8). У цытатах: *prawq* > *prāwdziwā* [pravdz’iva] “праўдзіваю” (ВВ, 2 Reg. 24:48 > 26a:3). У 3-м творы: *būžā* [boža] “Божаю” (37a:11); *jadnū* [jedno] “адну” (35b:9). У 4-м творы: *štūdzaśūntā* [stodz’es’onta] “сто дзясятую” (17b:2)¹⁹¹.

У він. скл. займеннікаў ж. р. ужо таксама ўжываецца канчатак *-o*, які пранік са скланення прыметнікаў у 1-й палове XVIII ст.¹⁹², і канчаткі *-a* і *-o*. У 1-м творы: *jāqūŋ* [jakq] “якую” (13b:6); *šwujūŋ* [svojq] “сваю” (14a:7); *qtūrā* [ktoŋa] “якую” (30a:6); *mūjā* [moja] “маю” (11a:12; 11b:3); *šwujā* [svoja] “сваю” (12a:6); у 3-м творы: *šwujūŋ* [svojq] “сваю” (35a:6); у 4-м творы: *ūnū* [ono] “тую” (17a:11). У цытатах: *fwoie* > *šwujā* [svoja] “сваю” (ВВ, 1 Reg. 13:4 > 39a:2); *wfzelkq* > *wšitqā* [fšytka] “усякаю” (ВВ, 2 Reg. 22:2 > 36a:6). Аднак у 1-м творы яшчэ ўжыты ранейшы канчатак *-e* ў дэназалізаваным варыянце *-e*: *šwujā* [svoje] “сваю” (29b:11)¹⁹³. Канчатак *-e* з палаталізацыяй папярэдняга зычнага ў займенніку *tāka* [tak’e] “такую” (11b:5) можа быць патлумачаны ваганнямі паміж [k] і [k’], якія адзначаліся ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст.¹⁹⁴.

Творны склон адзіночнага ліку жаночага роду. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у твор. скл. прыметнікаў ж. р. адз. л. сустракаюцца тры канчаткі: *-o*, як у польскай літаратурнай мове; *-o*, як вынік страты назальнасці; *-a*, які мог узнікнуць, на нашу думку, у выніку акання.

Канчатак *-o* ў 1-м творы: *būžūŋ* / *būžuŋ* [božq] “Божай” (11b:11; 13a:1); *prāwdziwuŋ* [pravdz’ivoq] “праўдзівай” (26a:13); *šwujūŋ* [svojq] “сваёй” (12a:1); у 3-м творы ў цытаце: *wfzq dufzq fwq* > *wšitqūŋ dūšūŋ šwuj[ūŋ]* [fšytqo dušq svojq] “усёй душой сваёй” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 25b:13); у 4-м творы: *qtūrūŋ* [ktoŋq] “якой” (17a:7).

¹⁹⁰ Параўн. канчатак *-i* ў віленскіх гаворках (Czyżewski 1995, p. 82).

¹⁹¹ У мове Тафсіра 1725 г. у прыметніках таксама сустракаецца канчатак *-o* (Suter 2004, p. 316), а канчатак *-a* характэрны як для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 317), так і для віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч. 1, с. 62).

¹⁹² Klemensiewicz 2002, p. 301.

¹⁹³ У займенніках у мове Тафсіра 1725 г. таксама ўжываецца канчатак *-e* (Suter 2004, p. 317). Параўн. канчатак *-e* ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 183).

¹⁹⁴ Параўн. *za rękie* (Kurzowa 1993, p. 99).

Канчатак *-o* ўжыты толькі ў 1-м творы: *ṣwūjū* [svojo] “сваёй” (11b:11; 13a:1)¹⁹⁵.

Канчатак *-a* ўжыты толькі ў 2-м творы ў цытаце: *twoiā* > *mūjā* [moja] “маёй” (BB, Ruth 1:15 > 32b:10).

Месны склон адзіночнага ліку жаночага роду. У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 акрамя нарматыўнага для польскай літаратурнай мовы канчатка *-ej*, напр.: *šūṣtaj* [šoste] “шостай” (8b:5); *prawej* > *prāwaj* [pravej] “правай” (BB, 2 Reg. 23:13 > 38a:11), двойчы ўжыты канчатак *-uj*: *śudmij* [s’odmuj] “сёмай” (6b:6; 33a:6)¹⁹⁶.

Назоўны склон множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 у наз. скл. мн. л. прыметнікаў у мове аўтараў назіраецца выкарыстанне канчатка *-e* ў назоўніках мужчынскай асобы. Спарадычная замена канчатка *-i* / *-u* на *-e* адбываецца таксама ў цытатах. Толькі ў 3-м творы, у адрозненне ад 1-га і 2-га, ёсць некалькі прыметнікаў у м. а. ф., якія могуць належаць да аўтарскай мовы, а не да цытат.

У 1-м творы: *proroki swan̄ta* [prorok’i s’v’ente] “святые прароки” (6b:11); *‘učanś[ni]ci trujāka* [učens’n’icy trojak’e] “трыякія супольнікі” (9a:4); *‘inša prorūci* [inše prorocy] “іншыя прароки” (10b:2; 10b:5; 12a:1); *q̄tura* [ktore] “якія” (13a:8 і г.д.); *prorūki z[a]mška* [prorok’i z’emsk’e] “прароки зямныя” (9a:10); *ḥrascijāna parwša* [xres’c’ijan’e p’erfše] “першыя хрысціяне” (13a:8); *wšiška proroki* [fšytk’e prorok’i] “усе прароки” (6a:11); *wšitka q̄rolūwa* [fšytk’e krol’ov’e] “усе каралі” (8a:1). У цытатах: *synowie Boży* > *šinūwa būža* [synov’e bože] “сыны божыя” (BB, Gen. 6:2, 4 > 28b:10, 11); *ktorzy* > *q̄tura* [ktore] “якія” (BB, Gen. 14:17 > 27a:8); *świadkowie moi* > *śwādquwa mūja* [s’v’atkov’e moje] “мае сведкі” (BB, Is. 43:10 > 8a:9); *aniołowie niebiescy* > *‘ānijuluwa nabaška* [an’olov’e n’eb’esk’e] “анёлы нябесныя” (BB, Mt. 24:36 > 9a:9–10); але *wszyscy* > *wšišci* [fšyscy] “усе” (BB, 1 Reg. 8:60 > 7b:8); *wrucani* [vrucen’i] “вернутыя” (29a:3)¹⁹⁷.

У 2-м творы: *‘ānūlūw q̄tura* [an’olof ktore] “анёлаў, якія...” (31b:13); *wšitka būgūwa* [fšytk’e bogov’e] “усе багі” (30a:12). У цытаце – *mężowie Izraelscy* > *šinūwa ‘izrā’alški* [synov’e izrael’s’k’i] “сыны ізраільскія” (BB, Jud. 8:22 > 33b:12).

¹⁹⁵ Дэназалізаваны канчатак *-o* сустракаецца ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 318) і ў віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 1, с. 63).

¹⁹⁶ Канчатак *-uj* // *-ij* сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 318).

¹⁹⁷ Гэты дзсепрыметнік зафіксаваны ў пераказе Дн. 3. Параўн. Дн. 3:15, дзе ўжытая форма *wruceni*. Гл. заўвагу да 29a:3 у Транслітарацыі.

У 3-м творы: *qtūra* [ktore] “якія” (38a:3 і г.д.); *złūśliwa būlwāḥwāłci* [zlos't'ive bolvoxval'cy] “зласлівыя ідалапаклоннікі” (34b:10); *Bogowie tvoi* > *būgūwa t'wuja* [bogov'e tvoje] “твае багі” (BB, 1 Reg. 12:28 > 40b:4), але *šinūwa hinumūwī* [synov'e hynomov'i] “сыны Гіномавы” (38a:3); *jahūdci* [jehutcy] “іудзейскія” (36b:13); *šinūwa 'izrā'alšci* [synov'e izrael'scy] “сыны ізраільскія” (36b:13); *qrūlūwa 'izrā'alšci* [krol'ov'e izrael'scy] “каралі ізраільскія” (40a:9). У цытатах: *krolowie Izraelscy* > *qrūlūwa 'izrā'alška* [krol'ov'e izrael's'k'e] “каралі ізраільскія” (BB, 2 Reg. 23:19 > 40a:1); *ktorzy* > *qtūra* [ktore] “якія” (BB, 2 Reg. 23:20 > 40a:4); *oycowie wafzy* > *'ūjcuwa wāša* [ojcov'e vaše] “вашыя бацькі” (BB, Deut. 32:17 > 25a:11–12); *wfzyfcy* > *wšitka* [fšytk'e] “усе” (BB, 1 Par. 35:25 > 35b:2), але *krolowie Iehudscy* > *qrūlūwa jahūdci* [krol'ov'e jehutcy] “каралі іудзейскія” (BB, 2 Reg. 23:11, 12 > 38a:5, 9)¹⁹⁸.

У прыналежных займенніках і прыметніках ёсць выпадкі ўжывання канчаткаў *-i* і *-y*: *Izraelscy* > *'izrā'alški* [izrael's'k'i] “ізраільскія” (BB, Jud 8:22 > 33b:12); *wāši* [vašu] “вашыя” (39a:11); *'inši* [inšu] “іншыя” (35b:6); *wipuwādānī* [vypov'adany] “невыказаныя” (16b:1)¹⁹⁹.

Родны склон множнага ліку. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-ich* // *-ych*.

Давальны склон множнага ліку. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-im* // *-um*.

Вінавальны склон множнага ліку. Працэс змены канчатка ў він. скл. мн. л. прыметнікаў, якія вызначаюць назоўнікі мужчынскай асобы, адбываўся ў польскай мове з XVI па XVIII стст. паралельна аналагічнаму працэсу ў назоўніках²⁰⁰. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у мове аўтара 1-га твора назіраецца суіснаванне старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. і новага він.-род. скл.; у мове аўтара 3-га твора – панаванне він.-род. скл. пры захаванні старога (этымалагічнага) канчатка він. скл. толькі ў некаторых цытатах. У 2-м і 4-м творах зрабіць якія-небудзь высновы не дазваляе адзінкаваць прыкладаў.

¹⁹⁸ Няўстойлівасць катэгорыі мужчынскай асобы характэрная таксама для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 184–185) і мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 320). У віленскіх гаворках граматычная катэгорыя мужчынскай асобы адсутнічае (Turska 1982, p. 71).

¹⁹⁹ Параўнайце характэрнае для мовы Тафсіра 1725 г. ужыванне канчатка *-y* ў він. скл. мн. л. прыналежных займеннікаў (Suter 2004, p. 325).

²⁰⁰ Klemensiewicz 2002, p. 298; гл. таксама Rzepka 1975, p. 29.

У 1-м творы: *būgī swuja* [bog'i swoje] “багоў сваіх” (5a:10; 5b:1); *ṣinī swuja* [synu swoje] “сыноў сваіх” (10b:13–11a:1); *ṣinī mūja* [synu moje] “сыноў маіх” (11a:2); *drūga prorūki* [druge prorok'i] “іншых прарокаў” (11b:10); *ta ludzi* [te l'udz'i] “тых людзей” (13a:5); але *ṣinūwa qṭūriḥ* [synov'e ktoryx] “сыны, якіх...” (28b:5); *priwlaščūniḥ* [pryvlaščonyx] “прыўлашчаных” (5a:9); *mārtwiḥ* [martvux] “мёртвых” (12a:7); *wšitkiḥ* [fšytk'ix] “усіх” (28b:7); *ṭiḥ* [tyx] “тых” (5a:9; 28b:6); *ṭiḥ sāmiḥ* [tyx samux] “тых самых” (9a:12). У цытатах: *twoie* > *ṭwuja* [tvoje] “тваіх” (ВВ, Ps. 110:1 > 14b:8; 26b:2); але *wzfyztki ine* > *wšitkiḥ 'inšiḥ* [fšytk'ix inšyx] “усіх іншых” (ВВr, глоса да Gen. 1:26 > 6a:3). Новы канчатак захоўваецца без зменаў: *niemych... wlotnych... chromych... ślepych* > *namih... 'ulūmniḥ... ḥrumiḥ... ślapih* [n'emux... ulomnux... xromux... s'lerux] “нямых... знявечаных... кульгавых... сляпых” (ВВ, Mt. 15:31 > 13b:3).

У 3-м творы: *proroquw būziḥ* [prorokov božux] “прарокаў божых” (36b:10); *qāplānuw pūgānskiḥ* [kaplanof pogans'k'ix] “святароў паганскіх” (37b:7); *qrūlūwa... qṭūriḥ* [krol'ov'e ktoryx] “каралі..., якіх...” (40a:9); *būgūwa... qṭūriḥ* [bogov'e ktoryx] “багі..., якіх...” (40b:5); *rūdziuw nāšiḥ* [rodz'icof našyx] “бацькоў нашых” (15b:4); *swujiḥ* [svoix] “сваіх” (36b:9); *warniḥ* [v'emux] “верных” (15b:6); *wšitkiḥ* [fšytk'ix] “усіх” (36b:12; 37b:7); *wšitkiḥ ḥudzunciḥ* [fšytk'ix xodz'oncux] “усіх, што ходзяць” (38b:9–10); *ṭiḥ wšitkiḥ* [tyx fšytk'ix] “усіх гэтых” (15a:10). У цытатах: *cudze* > *cūdzā* [cudze] “чужых” (ВВ, Deut. 32:16 > 25a:9); *twoie* > *ṭwuja* [tvoje] “тваіх” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 37a:1); але *wzfyztki* > *wšitkiḥ* [fšytki'ix] “усіх” (ВВ, 2 Reg. 23:8 > 38a:1).

У 2-м і 4-м творах: *swuja 'unūki* [swoje unuk'i] “сваіх унукаў” (31b:2); *nieprzyiacioły twoie* > *naprijācūli ṭwuja* [n'epryjacoly tvoje] “непрыяцеляў тваіх” (ВВ, Ps. 110:1 > 17b:5)²⁰¹.

Двойчы ўжыты канчатак -у: *przełożone* > *pr[a]lūžuni* [preložony] “начальнікаў” (ВВ, Ps. 146:3 > 5a:10); *rozwiązane* > *rūzwunžāni* [rozv'onzany] “развязаных” (ВВ, Dn. 3:25 > 29a:9)²⁰².

Творны склон множнага ліку. Толькі ў 1936 г. канчатак *-imi* быў канчаткова прызнаны адзіна магчымым канчаткам твор. скл. мн. л. прыметнікаў у польскай літаратурнай мове²⁰³.

²⁰¹ У мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 325) і ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Kurkowa 1993, p. 185) абодва канчаткі суіснуюць.

²⁰² Параўнайце характэрнае для мовы Тафсіра 1725 г. ужыванне канчатка -у ў він. скл. мн. л. прыналежных займеннікаў (Suter 2004, p. 325).

²⁰³ Klemensiewicz 2002, p. 618.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 9 з 11 выпадкаў ужывання прыметнікаў у твор. скл. мн. л. выкарыстаны канчатак *-imi*. Адзін раз у цытаце захаваўся канчатак *-emi*: *towiqseti* > *mūwupcami* [mɔv'ɔncɛm'i] “якія гавораць” (ВВ, Mt. 15:31 > 13b:3). У іншай цытаце гэты суфікс быў заменены: *moietmi* > *mūjimi* [mojim'i] “маімі” (ВВ, 1 Reg. 11:33 > 41a:8)²⁰⁴. Яшчэ адным выключэннем з'яўляецца форма з суфіксам *-mi*: *spalnmī* [spelnm'i] “дастатковымі” (40a:10)²⁰⁵.

Месны склон множнага ліку. У гэтым склоне ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ужываецца толькі нарматыўны для польскай літаратурнай мовы канчатак *-ich // -ych*.

Ступені параўнання. У польскай літаратурнай мове фармант найвышэйшай ступені прыметнікаў (і прыслоўяў) *na-* праіснаваў да XVIII ст., будучы замененым фармантам *naj-*²⁰⁶.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 1-м творы назіраецца рэгулярная замена фарманта найвышэйшай ступені прыметнікаў *na-* на *naj-*. У 1-м творы ў цытатах: *nawyzszego* > *nājwiššamu* [najvyššemu] “Найвышэйшаму” (ВВ, Gen. 14:18 > 27a:9); *nawyzszemu* > *nāj wiššamū* [najvyššemu] “Найвышэйшаму” (ВВ, Gen. 14:19 > 27a:11); *nawyzszy* > *nāj wiššij* [najvyššuj] “Найвышэйшы” (ВВ, Gen. 14:20 > 27a:11); *Nawyzszfego* > *nājwiššaġu* [najvyššego] “Найвышэйшага” (ВВ, Syr. 44:20 > 27b:7). У мове аўтара фармант *naj-* ужыты толькі адзін раз – *nāj bā[r]zdzaj* [naj barzdz'ej] “найбольш” (28a:9). У 2-м і 4-м творах ні прыметнікаў, ні прыслоўяў у найвышэйшай ступені няма. Аднак у 3-м творы фармант *na-* захаваўся ў прыслоўі *nā bārzdzaj* [na barz'dz'ej] “найболей” (15b:6)²⁰⁷.

1.3.3. Лічэбнік

У 1-м з даследаваных твораў рукапісу Р97 стары він. скл. колькасных лічэбнікаў замяняецца родным: *trzy meże wrzucilimi* > *ṭraḥ wrūcilimi* [trex vruc'il'i my] “трох (чалавек) мы ўкінулі” (ВВ, Dn. 3:25 > 29a:7–8);

²⁰⁴ Суфікс *-emi* сустракаецца таксама ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII ст. (Kurkowa 1993, p. 185) і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 326).

²⁰⁵ Гэта не можа быць вынікам пропуску перапісчыкам дыякрытычнага знака для галоснага [y], таму што над літарай, якая перадае зычны [n], стаіць дыякрытычны знак *сукун*, які паказвае на адсутнасць галоснага пасля дадзенага зычнага.

²⁰⁶ Klemensiewicz 2002, p. 308–309.

²⁰⁷ У ПЛТ ВКЛ фармант *naj-* з'яўляецца толькі ў другой палове XVII ст. (Kurkowa 1993, p. 186). У мове Тафсіра 1725 г. сустракаюцца абодва фарманты (Suter 2004, p. 329).

widzę czterzy męże > *widza čtaraḥ manži* [v'idze čterex menžy] “бачу чатырох мужоў” (BB, Dn. 3:25 > 29a:8). Аднак у 2-м творы ў наступнай перапрацаванай цытаце захаваўся стары він. скл.: *vyrzał ano trzey mężowi* “убачыў – вось тры мужы” > *wajzrał nā tri manži* [vejzrał na try menžy] “паглядзеў на трох мужоў” (Gen. 18:2 > 31b:12)²⁰⁸.

Галосны [i] у наступных лічэбніках можа быць патлумачаны як архаічны канчатак род. і месн. скл., характэрны для польскай мовы XV–XVI стст., калі першы кампанент гэтых складаных лічэбнікаў яшчэ скланяўся асобна:²⁰⁹ *śadmidzaśunt' ijadnim* [s'edm'idz'es'ont i jednym] “семдзсят першым” (7a:11); *śadmidzaśunt' śūdmej* [s'edm'idz'es'ont s'odmej] “семдзсят першай” (30b:9); *śadmināštīm* [s'edm'inastym] “сямнаццатым” (10a:7); *'uśmināštīm / 'uśmināštīm* [os'imnastym] “васямнаццатым” (6b:6; 7a:10)²¹⁰.

Лічэбнікі *dwadzieścia, trzydzieści i czterdzieści* закончваюцца на *-cie*: *dwādzaśca* [dvadz'es'c'e] “дваццаць” (11b:13); *tridzaśca* “трыццаць” [trydz'es'c'e] “трыццаць” (37a:8); *čtardzaśca* [čterdz'es'c'e] “сорак” (8b:5; 10b:1, 2, 3(2))²¹¹.

Колькасныя лічэбнікі спарадычна выкарыстоўваюцца ў якасці першых кампанентаў складаных парадкавых лічэбнікаў: У 1-м творы: *čtardzaśca šūštaj* [čterdz'es'c'e šostej] “сорак шостаі” (8b:5); *dwādzaśca wtūrim* [dvadz'es'c'e ftorym] “дваццаць другім” (11b:13) і г.д. У 2-м творы *dzawandzaśunt' dzawontij* [dz'ev'endz'es'ont dz'ev'ontyj] “дзевяноста дзвяты” (30a:8) і г.д. У 3-м і 4-м творах складаных парадкавых лічэбнікаў няма.

Складаныя лічэбнікі тройчы ўжытыя са злучнікам *i*: *dwudzaštīm ijadnim* [dvudz'estym i jednym] “дваццаць першым” (6b:2); *čtardzaštij ijan* [čterdz'esty i jeden] “сорак першы” (26a:10); *śadmidzaśunt'*

²⁰⁸ У XVII ст. выпадкі ўжывання старога він. скл. лічэбнікаў *trzy* і *czterzy* маюць ужо адзінкавы характар (Rzerka 1975, p. 39).

²⁰⁹ Klemensiewicz 2002, p. 111; 1981, p. 345–346, 349–350.

²¹⁰ Размешчанне знакаў артыкуляцыі дазваляе прачытаць гэты лічэбнік і як *'uśimnāštīm* (гл. 1.2.1.4. Уплыў санантаў [n] і [m] на папярэдні галосны [e]. Звужэнне артыкуляцыі). Форма *osminasty* зафіксаваная і ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Smolińska 1983, p. 87).

²¹¹ Фармант *-cie* зафіксаваны ў гісторыі польскай мовы толькі як выключэнне (Klemensiewicz et al. 1981, p. 347). У ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. суіснуюць тры варыянты гэтых лічэбнікаў, якія закончваюцца на *-ci*, *-cie* і *-cia* (Kurkowa 1993, p. 191).

'ijadnim [s'edm'idz'es'ont i jednym] “семдзесят першым” (7a:11); tridzaśca 'idwā [trydz'esc'e i dva] “трыццаць два” (37a:8)²¹².

Усталяванне м. а. ф. дзвюх наступных лексем, якія лічацца ў польскай лінгвістыцы неазначальнымі лічэбнікамі,²¹³ адбылося ў розны час. М. а. ф. *kilka / kilku* канчаткова ўсталявалася ў польскай літаратурнай мове ўжо з сярэдзіны XVII ст, а м. а. ф. *wiele / wielu* ахоплівала ў канцы гэтага стагоддзя 77, 5 % ад выпадкаў ужывання²¹⁴.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 неазначальны лічэбнік *kilka / kilku* ўжо мае як м. а. ф., так і не м. а. ф., якія ўжываюцца згодна з правіламі польскай літаратурнай мовы. Аднак неазначальны лічэбнік *wiele / wielu* ўжываецца толькі ў не м. а. ф. *wiele: wala prouquw* [v'el'e prɔgɔkɔf] “шмат прарокаў” (12b:13); *wala hrumiḥ* [v'el'e xromux] “шмат кульгавых” (13b:1); *wala rānūw* [v'el'e ranɔf] “шмат паноў” (30b:2), што гаворыць на карысць датавання даследаваных тэкстаў, з улікам магчымых асаблівасцяў польскай мовы Вялікага Княства Літоўскага, прынамсі першай паловай XVII, хоць ужо тады колькасць ужыванняў м. а. ф. *wielu* складала 48 %²¹⁵.

1.3.4. Займеннік

Асабовыя займеннікі. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 энклітычныя формы ў дав. і він. скл. спарадычна замяняюцца поўнымі. У 1-м творы ў дав. і він. скл.: *mi* > *mna* [mn'e] “мне” (ВВ, Is. 44:7 > 8b:13); *cię* > *saba* [c'eb'e] “цябе” (ВВ, Is. 41:10 > 26a:13); *go* > *jaḡu* [jɛgɔ] “яго” (ВВ, 1 Par. 17:14 > 29b:4); *ti* > *jamū* [jɛmɨ] “яму” (ВВ, 1 Par. 28:6 > 29b:8); у 2-м творы энклітычная форма дав. скл. замененая на поўную форму він. скл.: *mi* “мне” > *mna* [mn'e] “мяне” (ВВ, Ruth 1:16 > 32b:11); у 3-м творы ў він. скл.: *mię* > *mna* [mn'e] “мяне” (ВВ, 1 Reg. 20:36 >

²¹² Злучнік *i* ўжываецца ў складаных лічэбніках і ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Smolińska 1983, p. 88), і ў беларускай мове (Цыхун 1998, с. 268). Той факт, што ў даследаваных тэкстах у трох выпадках у якасці другога кампанента парадкавых лічэбнікаў ужыты колькасны лічэбнік *jeden* “адзін”, можа быць патлумачаны ўжываннем гэтага лічэбніка ў функцыі, набліжанай да парадкавага лічэбніка (Słownik polszczyzny XVI w. 1966-).

²¹³ *liczebniki nieokreślone*.

²¹⁴ Rzerka 1975, p. 43.

²¹⁵ Тамсама.

16a:6); *cię* > *саба* [c'eb'e] “цябе” (ВВ, 1 Reg. 20:37 > 16a:8); *go* > *јагу* [jego] “яго” (ВВ, 2 Par. 35:24 > 35a:12)²¹⁶.

У твор. скл асабовых займеннікаў зафіксаваны чатыры канчаткі: *-a*, *-o*, *-om*, *-e*. У 1-м творы: *tobq* > *ṭūbūṅ* [tobq] “табой” (ВВ, 1 Par. 17:13 > 29b:4); *mnq* > *mnū* [mno] “мною” (ВВ, Is. 43:10 > 8b:1); *fobq* > *ṣūbu* [sobo] “сабой” (ВВ, Mt. 15:30 > 13b:1); *zemnq* > *zamna* [ze mne] “са мною” (ВВ, Mt. 26:38 > 11a:10); у 2-м творы: *tobq* > *ṭūbūm* [tobom] “табой” (ВВ, Jud. 6:16 > 33b:10); у 3-м творы: *mnū* [mno] “мною” (39a:8); *ṭūbūṅ* [tobq] “табой” (35a:6; 15a:6)²¹⁷.

Зафіксаваны адзін выпадак адсутнасці элемента *n* пасля прыназоўніка: *oprosz niego* > *проць јагу* [proć jego] “акрамя яго” (ВВ, Deut. 4:35 > 7a:6)²¹⁸.

Таксама вартыя ўвагі:

а) Неразуменне займенніка мн. л. він. скл. не м. а. ф. *ie* “іх”, што прывяло ў 1-м творы да памылкі ў канчатку: *rostopi ie* “растопіць іх” > *rūštūpa wodā* [rostop'e voda] “растопіць ваду” (ВВ, Ps. 147:18 > 6b:7). У 3-м творы гэта стала прычынай змены ліку дзеясловаў з адзіночнага на множны: *spalił ie* “спаліў іх” > *spālili* [spal'il'i] “спалілі” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:6) і ў наступным вершы, дзе заменены і сам дзеяслоў: *złożył* “звольніў” > *pūzrucāli* [rozrucal'i] “паскідалі” (ВВ, 2 Reg. 23:5 > 37b:7)²¹⁹.

б) Замена старой формы він. скл. займенніка 3 ас. м. р. *iy* “яго” іншымі: *splugawil iy* “апаганіў яго” > *spługawil 'ūniḥ* [spl'ugav'il onyx / on ix] “апаганіў іх / ён іх” (ВВ, 2 Reg. 23:16 > 39b:10)²²⁰; няправільнае яе разуменне: *spalił iy* “спаліў яго” > *spālili* [spal'il'i] “спалілі” (ВВ, 2 Reg. 23:6 > 37b:10); або яе апусканне: (ВВ, 1 Reg. 11:30 > 41a:4; 1 Reg. 20:37 > 16a:8–9).

²¹⁶ У ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. поўныя формы з'яўляюцца на месцы энклітычных у дав. скл., хоць у він. скл. пераважаюць энклітычныя формы ва ўсіх пазіцыях (Kurkowa 1993, р. 188). Для віленскіх гаворак энклітычныя формы нехарактэрныя (Turska 1983, р. 20; Karłowicz 1984, р. 80).

²¹⁷ Творны склон на *-o* характэрны таксама для асабовых займеннікаў у віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 1, с. 50–51).

²¹⁸ Адсутнасць *n* пасля прыназоўніка характэрная для ПЛТ ВКЛ XVI–XVII стст. (Kurkowa 1993, р. 188) і віленскіх гаворак (Turska 1983, р. 20; Karłowicz 1984, р. 80).

²¹⁹ Варта параўнаць характэрнае для ПЛТ былога ВКЛ XIX ст. ужыванне формы *ich* замест *ie* (Kurkowa 1993, р. 270).

²²⁰ У ПЛТ XVII–XVIII стст. назіраецца шырокае выкарыстанне займенніка *on*, *ona*, *ono* ў функцыі ўказальнага займенніка (Kurkowa 1993, р. 187). Параўн., аднак, замену *onego* > *таго* [tego] “таго” (ВВ, Is. 44:7 > 9a:1).

с) Няправільна зразуметае скарачэнне: *Y weyrzal na nań Iehowa* “І паглядзеў на яго Іегова” > *’iwajzrāl nā nāṣ rānbūg* [i vejzral na nas pan bok] “І паглядзеў на нас Пан Бог” (ВВ, Jud. 6:14 > 33b:5–6). У іншай цытаце скарачэнне *nań* “на яго” прапушчанае (ВВ, Is. 40:7 > 6b:5).

Прыналежныя займеннікі. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у ж. р. і мн. л. адсутнічаюць кароткія (сцягнутыя) формы. Адзінае выключэнне – твор. скл. мн. л. *ṣwamī* [svem’i] “сваімі” (39a:1). У цытатах кароткія формы ж. р. і мн. л. замяняюцца поўнымі: *ṣwuch* > *ṣwujih* [svoix] “сваіх” (ВВ, Ruth 1:15 > 32b:9); *swim* > *ṣwujim* [svoim] “сваім”; *ṣwq* > *ṣwuj[ūŋ]* [svojo] “сваёй” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 25b:13); *ṣwuch* > *ṣwūjih* [svoix] “сваіх” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:4; Is. 11:3(2) > 34b:7, 8); *ṣwey* > *ṣwujaj* [svojej] “сваёй” (ВВ, 1 Reg. 20:43 > 15b:13).

У м. і н. р. карціна больш складаная. У род. і він. скл. пераважаюць кароткія формы: *ṣwaḡu* [svego] “свайго” (20 разоў); *ṭwaḡu* [tvego] “твайго” (3 разы); *maḡu* [mego] “майго” (2 разы) і толькі 1 раз у цытаце *moiego* > *mūjaḡu* [mojego] “майго” (ВВ, Ex. 4:23 > 28a:12). У дав. скл.: *ṣwamu* / *ṣwamū* [svemu] “свайму” (8b:7; 9b:4; 16b:7); *twe* > *ṭwamū* [tveму] “твайму” (ВВ, Mt. 4:10 > 9b:3), але ў цытаце *moietu* > *mūjamu* / *mūjamū* [mojetu] “майму” (ВВ, Ps. 110:1 > 14b:7; 17b:3). У твор. скл. 9 разоў *ṣwujim* [svoim] “сваім” і толькі 1 раз *ṣwīm* [svym] “сваім” (36b:7). У месн. скл. 4 разы ўжытыя поўныя формы: *ṣwujim* [svoim] “сваім” (12b:6; 27b:8; 17b:13); *twoim* > *ṭwujim* [tvoim] “тваім” (ВВ, Mt. 20:21 > 11a:3)²²¹.

Указальныя займеннікі. Архаічная форма ўказальнага займенніка ў він. скл. мн. л. *ty* “гэтыя”, якая вышла з ужытку ў XVI ст.²²², замененая ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 іншымі формамі гэтага займенніка: *ty mlodzieńce* “гэтых юнакоў” > *ṭan mlūdzanac* [ten mlodz’en’ec] “гэты юнак” (ВВ, Gen. 48:16 > 31b:4); *przez ty czasy* “на працягу тых часоў” > *dū ṭih čaṣūw* [do tux časof] “да тых часоў” (ВВ, 1 Reg. 12:28 > 40b:3–4).

Зафіксаваны канчатак *-e* ва ўказальным займенніку н. р. *to* ў він. скл.: *nāzwāl ṭa dzaca* [nazval te dz’ec’e] “назваў тое дзіця” (17a:5).²²³

²²¹ Суіснаванне кароткіх і поўных формаў прыналежных займеннікаў характэрнае і для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 329–330).

²²² Klemensiewicz 2002, р. 301.

²²³ Параўн. напісанне часціцы *to* ў 33a:9 – *ṭa* [te]. У ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. канчатак *-e* сустракаецца ў наз. скл. (Kurkowa 1993, р. 189).

1.3.5. Дзеяслоў

1.3.5.1. Інфінітыў

У польскай літаратурнай мове ў інфінітыве суфікс *-ci* ўжо ў старапольскі перыяд быў рэдкім і ўжываўся толькі ў вершах²²⁴.

Аднак у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 зарэгістраваны адзін выпадак ужыванне інфінітыва з суфіксам [c'i]: *qlānāciśa* [klan'ac'i s'e] “кланяцца” (9b:4)²²⁵.

1.3.5.2. Цяперашне-будучы час

Першая асоба адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 1 ас. адз. л. цяперашне-будучага часу канчатак *-ę* запісваецца ў дэназалізаваным варыянце, напр.: *banda* [bende] “буду” (29b:2, 8)²²⁶.

Акрамя таго, тройчы ўжыты канчатак *-a*. У 1-м творы: *prośā* [proša] “прашу” (11a:2); *vtorzę* > 'ūmūgā [umora] “умярцвлю” (ВВ, Deut. 32:39 > 7a:10); у 2-м творы: *profzę* > *prūśā* [proša] “прашу” (ВВ, Ex. 4:13 > 32a:9)²²⁷.

У 1-м творы таксама зафіксаваны адзін выпадак ужывання ў 1 ас. адз. л. цяп.-буд. часу канчатка *-o*: *bandu* [bendo] “я буду” (9b:4)²²⁸.

Таксама адзін раз зафіксаваны паўтор фарманта дзеяслова 1 ас. адз. л.: *oto ia rozdzieram* > 'uṭūm [j]ā rūzdzarām [otom ja rozdz'eram] “вось я разрываю” (ВВ, 1 Reg. 11:31 > 41a:6)²²⁹.

Другая асоба адзіночнага ліку. Адзіным адхіленнем ад нормы польскай літаратурнай мовы ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 можна лічыць аканне ў форме *robiiesz* > *rūbijāš* [rob'ijaš] “паб'еш” (ВВ, Jud. 6:16 > 33b:10).

²²⁴ Klemensiewicz 2002, p. 113.

²²⁵ Суфікс *-ci* сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г., дзе ён таксама ўжываецца выключна ў зваротных дзеясловах (Suter 2004, p. 335–336). Больш верагодна, што гэты суфікс у арабскаграфічных тэкстах з'яўляецца беларускім дыялектызмам (гл. Нарысы... 1964, с. 247), а не польскім архаізмам.

²²⁶ Канчатак *-ę* запісваецца ў дэназалізаванай форме і ў тэксце Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 337).

²²⁷ Канчатак *-a* характэрны таксама для Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 337) і віленскіх гаворак (Turska 1983, p. 21; Паршута 1973, ч. 2, с. 101–102; Ананьева 1982, с. 181–182; Sawaniewska-Mochowa 1986, p. 42).

²²⁸ Канчатак *-o* сустракаецца ў віленскіх гаворках (Czyżewski 1995, p. 83).

²²⁹ Параўн. такія паўторы ў 2 ас. адз. л. у мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 338).

Трэцяя асоба адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 3 ас. адз. л. дзеяслова *mówić* “гаварыць” двойчы ўжытыя формы з галосным [e] замест [i]: *mūwa* [mov'e] “гаворыць” (31b:5; 40b:2). Параўн. таксама: *rostopi* > *rūštūpa* [rostop'e] “растопіць” (BB, Ps. 147:18 > 6b:7); *rūšpāla* [gospal'e] “распаліць” (38b:12)²³⁰.

Першая асоба множнага ліку. У 1 ас. мн. л. цяп.-буд. часу ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 суіснуюць два канчаткі: канчатак *-ту*, як у сучаснай польскай літаратурнай мове, і канчатак *-т*, які праіснаваў у польскай літаратурнай мове да другой паловы XIX ст.²³¹. У 1-м творы канчатак *-ту* ўжыты 9 разоў: *ħcamī* [ħsetu] “хочам” (28b:5) і г.д.; канчатак *-т* ужыты толькі адзін раз: *bandzam* [bendz'em] “будзем” (28b:7). У 3-м творы абодва канчаткі ўжытыя па адным разе: *prośimī* [pros'ītu] “просім” (16b:2); *dūšūngnam* [dos'ongn'em] “дасягнем” (16a:13). У 2-м і 4-м творах прыклады адсутнічаюць²³².

Акрамя таго, адзін раз у 1-м творы ўжыты канчатак беларускага паходжання *-то*: *mūžamū* [možemo] “можам” (28b:5)²³³.

Таксама вартая ўвагі форма дзеяслова *ħpamī* [ħpnetu] “робім” (11b:6) з пераходам [i] > [e]²³⁴.

Другая асоба множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтай форме ніякіх адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана.

Трэцяя асоба множнага ліку. У 3 ас. мн. л. дзеясловаў цяперашне-будучага часу ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 суіснуюць канчаткі *-а*,

²³⁰ Калі гэта не памылкі перапісчыка, то іх варта параўнаць з ваганнямі канчаткаў *-ić*, *-eć* інфінітыва ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 193).

²³¹ Klemensiewicz 2002, p. 619.

²³² Суіснаванне гэтых канчаткаў характэрна для ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 196–197), мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 341) і для віленскіх гаворак (Turska 1983, p. 21; Паршута 1973, ч. 2, с. 101, 105). У віленскіх гаворках зафіксаваныя таксама канчаткі *-emī*, *-amī* (Ананьева 1982, с. 181–182). Але арабскі алфавіт не адрознівае [m'] ад [m].

²³³ Параўн. таксама *ūfarujmū*, што можа быць прачытана і як [of'euj tu] “ахвяруй яму”, і як [of'eujto] “ахвяруем” (31b:4). Гэты канчатак зафіксаваны ў ПЛТ ВКЛ (Kurkowa 1993, p. 197) і мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 341). Уласцівы канчатак *-то* і беларускай пісьмовай мове канца XV–XVIII стст. (Жураўскі 1988, с. 179).

²³⁴ Параўн. пераход [i] > [e] ў дзеяслове *uczynić* “зрабіць” у мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 340). У ПЛТ ВКЛ канчатак *-etu* сустракаецца ў дзеясловах з канчаткамі *-e*, *isz*, у тым ліку ў дадзенай лексеме, у XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 196). Форма *czynietu* зафіксаваная і ў *Słowniku polszczyzny XVI w.* 1966– (93 ужыванні). Такі пераход у дзеясловах з канчаткамі *-e*, *isz* назіраецца ў польскай мове яшчэ ў навапольскі перыяд (Klemensiewicz 2002, p. 619).

-o і -om²³⁵. У 1-м творы канчатак -q ўжыты, акрамя цытат, 22 разы: *banduŋ* [bendɔ] “будуць” (11a:5); *cūngnūŋ* [c’ongnɔ] “цягнуць” (9a:13; 13a:7; 27b:12) і г.д., канчатак -o ўжыты 10 разоў: *ħcū* [xco] “жадаюць” (5b:3); *priznāju* [pryznajɔ] “прызнаюць” (9a:5) і г.д. У цытатах: *fię dowiedzq* > (śa) *dū[wa]dzuŋ* [s’e dov’edzɔ] “даведаюцца” (ВВ, 2 Reg. 19:19 > 8a:1); *zowię* > *zuwuŋ* [zov’ɔ] “называюць” (гласа да ВВ, Gen. 8:1 > 6a:11); аднак *rosieka* > *rūsaqu* [ros’e ko] “паляюць” (ВВ, Ps. 147:18 > 6b:8).

У 2-м творы канчатак -q ўжыты 6 разоў: *banduŋ* [bendɔ] “будуць” (32b:1) і г.д. Канчатак -o ўжыты 1 раз: *wiqlādāju* [vykladajɔ] “выкладаюць” (30b:8).

У 3-м творы канчатак -q ўжыты 9 разоў: *mūwuŋ* [mov’ɔ] “гавораць” (16a:11); *nāslādūju* [nas’l’adujɔ] “наследуюць” (25a:5) і г.д. Канчаткі -o і -om ужытыя па адным разе: *pāmantājū* [pam’entajɔ] “памятаюць” (25a:6); *ħcūm* [xcom] “хочуць” (37a:2)²³⁶. У цытаце: *szukaię* > *šūqājūŋ* [šukajɔ] “шукаюць” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 37a:2).

У 4-м творы канчаткі -q і -o ўжыты па 2 разы: *’idūŋ* [ido] “ідуць, паходзяць” (17a:10, 13), *’idū* [ido] “ідуць, паходзяць” (17a:6); *qlādnū* [kladno] “кладуць” (17a:10).

Адсутнасць кантракцыі ў формах цяперашне-будучага часу. Магчыма, што ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 кантракцыя адсутнічае ў 1-м творы ў дзеяслове *Narzekaj* “наракай” > *nāraqaја* [parekaje] “наракае” (ВВ, Jo. 1:8 > 14a:2), калі гэта не проста памылковае напісанне імператыва, і форме *popatrze* “пагляджу” > *pātrāја* [patraja] “глядзіць” (ВВ, Deut. 32:20 > 25a:13) у 3-м творы²³⁷.

1.3.5.3. Прошлы час

Першая асоба адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтай форме адхіленняў ад польскай літаратурнай мовы не зафіксавана²³⁸.

²³⁵ У ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. зафіксаваныя як выпадкі дэназалізацыі гэтага канчатка, так і яго пераход у -om (Kurzowa 1993, р. 80). Усе тры канчаткі зафіксаваныя ў мове Тафсіра 1725 г., хоць канчатак -o сустракаецца рэдка (Suter 2004, р. 343). Для віленскіх гаворак характэрны канчаткі -q (-on), (Turska 1983, р. 18; Паршута 1973, ч. 2, с. 103).

²³⁶ Гл. 1.2.1.7. Насавыя галосныя.

²³⁷ Адсутнасць кантракцыі ў формах цяп.-буд. часу адзначаецца ў віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 2, с. 107). Параўн. аднак нарашчэнне асновы -aj- у 3 ас. мн. л. дзеяслова *patrzeć* у віленскіх гаворках (Turska 1983, р. 21; Karłowicz 1984, р. 55; Паршута 1973, ч. 2, с. 107).

²³⁸ За выключэннем аналітычнай формы *prīšadl jā* [pryšed ja] “я прышоў” (9b:6). Гл. далей у падраздзеле “Тэндэнцыя да аналітызму” (с. 211).

Другая асоба адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 у выніку рэдукцыі галосных у ненаціскай пазіцыі ў 2-й ас. адз. л. м. р. тройчы ўжыты канчатак *-aś*: *porzucileś* > *pūrūcilāś* [poruc'ilas'] “ты пакінуў” (BB, Deut. 32:15 > 25a:8); *rūzdražnilāś* [rozdražn'ilas'] “ты раззлаваў” (25a:9); *wybawileś* > *wibāwilāś* [vybav'ilas'] “ты вызваліў” (BB, Jud. 8:22 > 33b:13)²³⁹.

Трэцяя асоба адзіночнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 у 3 ас. адз. л. назіраецца спарадычнае ненапісанне суфікса *-l* пасля зычнага. У цытатах у 1-м творы: *wyźedl* > *wiśad* [vyšet] “выйшаў” (BB, Gen. 14:17 > 27a:6); *wyniosl* > *winuś* [vyn'os] “вынес” (BB, Gen. 14:18 > 27a:9); *rzekl* > *raq* [rek] “сказаў” (BB, 2 Reg. 4:3 > 12b:7; Gen. 14:19 > 27a:10; Ps. 2:7 > 28b:1); *stregl* > *štrağ* [strek] “сцярог” (BB, Syr. 44:20 > 27b:7). У 2-м творы: *Rzekl* > *raq* [rek] “сказаў” (BB, Jud. 6:15 > 33b:7). У 3-м творы: *rozdarl* > *rūzdār* [rozdar] “разадраў” (BB, 1 Reg. 11:30 > 41a:4); *rzekl* > *raq* [rek] “сказаў” (BB, 1 Reg. 11:31 > 41a:5); *vciekl* > *ūcaq* [uc'ek] “уцёк” (BB, 1 Reg. 11:40 > 41a:10); *vmarl* > *ūmār* [umar] “памёр” (BB, 1 Reg. 11:40 > 41a:12; 2 Par. 36: 24 > 35a:13); *zniosl* > *znūś* [zn'os] “знёс” (BB, 2 Reg. 23:19 > 40a:2).

Але суфікс *-l* не толькі часам захоўваецца ў цытатах, але і сустракаецца ў аўтарскім тэксце: У 1-м творы: *raql* [rek(l)] “казаў” (5b:5). У цытатах: *wfzedl* > *wśadl* [fšed(l)] “узышоў” (BB, Mt. 14:23 > 9b:6); *przyźedl* > *prīśadl* [pryšed(l)] “прышоў” (BB, Mt. 15:29 > 13a:12). У 2-м творы: *mūgl* [mog(l)] “мог” (31a:10). У 3-м творы: *raql* [rek(l)] “казаў” (36a:7)²⁴⁰.

Першая асоба множнага ліку. Дзеясловы ў гэтай форме ў даследаваных тэкстах з рукапісу P97 сустракаюцца ва ўсіх чатырох творах толькі 6 разоў: два разы з канчаткам *-śtu* (5b:9(2), як у літаратурнай мове; два разы без канчатка: *wrucilifmi* > *wrucili (mi)* [vroc'il'i (my)] “укінулі (мы)” (Dn. 3:24 > 29a:7, 8)²⁴¹. Форму дзеяслова *widzālim* [v'idz'al'im]²⁴² “мы бачылі (?)” (31b:9) у 2-м творы можна параўнаць з *tu robilim* “мы рабілі” у віленскіх гаворках²⁴³.

²³⁹ Такі канчатак сустракаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 346).

²⁴⁰ Выпадкі ненапісання гэтага суфікса сустракаюцца ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 347) і ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 110). У віленскіх гаворках суфікс *-l* у дадзенай пазіцыі не вымаўляецца (Czyżewski 1995, p. 77).

²⁴¹ Гл. далей падраздзел “Тэндэнцыя да аналітызму” (с. 211).

²⁴² Другі магчымы, але невытлумачальны з пазіцыяй марфалогіі варыянт прачытання *widzālmī* [v'idz'alm'i / v'idz'almy].

²⁴³ Turska 1983, p. 21. Сустракаецца суфікс *-m* і ў ПЛТ XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 283).

Другая асоба множнага ліку. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у гэтай форме ўжыты толькі адзін дзеяслоў: (-śca) *blundzili* [s'c'e blondz'il'i] “вы блукалі” (40b:4).

Трэцяя асоба множнага ліку. У арабскім пісьме, у тым ліку ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97, не адрозніваюцца гукі [y] і [i], [l] і [l'], аднак галосны перад суфіксам [l] часам дазваляе вызначыць, якая форма выкарыстана – мужчынска-асабовая або не мужчынска-асабовая. Напр.: *proroki... mali* [prorok'I m'el'i] “прарокі мелі” (6b:1); *naḥcali* [n'e x'el'i] “не хацелі” (37b:11); *nālazli* [nal'ez'l'i] “знайшлі” (13b:7; 34b:12), але *ḥrascijāna... pātrāli* [xres'c'ijan'e patraly] “хрысціяне... глядзелі” (13a:8); *vyrzeli synowie > wazrāli šinūwa* [vezraly synov'e] “паглядзелі сыны” (ВВ, Gen. 6:2 > 28b:10).

Адзін раз у перфект 3 ас. мн. л. інтэрпалявана форма дапаможнага дзеяслова: *przeſtały wody > praſtāli wudi šūḡ* [prestaly vody sq] “спынілся воды” (ВВ, Gen. 8:1 > 6b:1). Адзінкавасць прыкладу не дазваляе рабіць якія-небудзь высновы, але гэты факт можа быць цікавым для гісторыі польскай мовы, бо ўжо на пачатку XVI ст. ужыванне дапаможнага дзеяслова ў формах прошлага часу сустракаецца вельмі рэдка²⁴⁴.

Тэндэнцыя да аналітызму. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у прошлым часе назіраецца тэндэнцыя да аналітызму (адсутнасць асабовых канчаткаў і далучэнне займеннікаў). У 1-м творы: *wrzucilifmi > wrucili* [vruc'il'i] “мы ўкінулі” (ВВ, Dan. 3:24 > 29a:7) і ў інтэрпаляцыі ў той жа верш: *wrūcili mi* [vruc'il'i my] “мы ўкінулі” (29a:8); *przyſzedł* “ён прыйшоў” > *prišadl jā* [pryšed ja] “я прыйшоў” (ВВ, Mt. 20:28 > 9b:6); *czemuś... opuścil > čamū... 'upūścil* [čemu opus'c'il] “чаму Ты пакінуў” (ВВ, Mk. 15:34 > 11b:9). У 2-м творы: *nierodziłaś > naru[dz]ilā* [n'erodz'ila] “ты не нарадзіла” (ВВ, Jud. 13:3 > 34a:2). У 3-м творы: *-eś... puścil > wipuścil* [vypus'c'il] “(ты) выпусціў” (ВВ, 1 Reg. 20:43 > 15b:13); *-eś nie vsluchal > naślūḡāl* [n'e sluxal] “(ты) не слухаў” (ВВ, 1 Reg. 20:37 > 16a:7); *-eś porozdzierał > pūrūzdzarāl* [porozdz'eral] “(ты) параздзіраў” (ВВ, 2 Reg. 22:19 > 36b:2)²⁴⁵.

Пазіцыя канчаткаў перфекта. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у цытатах канчаткі перфекта спарадычна перастаўляюцца (далучаюцца непасрэдна да дзеяслова). У 1-м творы: *ktoregom wybrał > qṭūraḡū wibrālam* [ktorego vybralem] “якога я выбраў” (ВВ, Is. 43:10 > 8a:10).

²⁴⁴ Klemensiewicz 2002, p. 303.

²⁴⁵ Тэндэнцыя да аналітызму характэрная таксама для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 198), мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 345, 346 і г.д.), і віленскіх гаворак (Kurkowa 1982, p. 14; Turska 1983, p. 21–22; Паршута 1973, ч. 2, с. 108).

У 3-м творы: *iam... vslyszal* > *wślišālam* [ūslyšalem] “я пачуў” (ВВ, 2 Reg. 22:19 > 36b:3). У 2-м творы канчатак перфекта ўжываецца і ў пазіцыі перад дзеясловам, напр., *jāqūm jūž raql* [jakom juž rekl] “як я ўжо казаў” (33a:9–10)²⁴⁶.

1.3.5.4. Даўномінулы час (плюсквамперфект)

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 плюсквамперфект сустракаецца толькі ў 3-м творы (9 ужыванняў). У цытатах у гэтым творы назіраецца пропуск службовага дзеяслова ў формах плюсквамперфекта і тым самым ператварэнне іх у формы перфекта: *byl przypowiedział* > *pūwadzāl* [pov'edz'al] “паведаў” (ВВ, 1 Reg. 13:5 > 39a:5); *byli wczynili* > *nāčinili* [načyn'il'i] “начынілі” (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:9); *byl zbudował* > *zbūdūwāl* [zbudoval] “збудаваў” (ВВ, 2 Reg. 23:13 > 28a:12). Аднак плюсквамперфект сустракаецца ў мове аўтара, напр.: *dālša (bil)* [dal s'e byl] “паддаўся” (41a:1); *prijūl (bil)* [prujol byl] “прыняў” (41b:3) і г.д. Таму можна сцвярджаць, што плюсквамперфект, які сустракаецца нават у творах навапольскага перыяду²⁴⁷, прысутнічаў у ідыялекце аўтара даследаванага твора, а пропускі ў цытатах гэта звычайныя памылкі перапісчыка.

1.3.5.5. Будучы час складаны

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 сустракаюцца два варыянты складанага будучага часу: 1) які ствараецца з будучага часу дапаможнага дзеялова *buć* “быць” і інфінітыва; 2) які ствараецца з будучага часу дапаможнага дзеялова *buć* “быць” і дзеепрыметніка на *-l*. Пры гэтым, калі першы варыянт сустракаецца як у множным, так і ў адзіночным ліку, то другі варыянт толькі ў адзіночным ліку. Параўн. *bandzaš mūwic* “ты будзеш гаварыць” (32b:1) і *bandzaca... mūwic* “вы будзеце гаварыць” (32a:13–32b:1), аднак *bandza brālā* “будзе браць” (5a:11); *nabandza māl* “не будзе мець” (5b:10); *bandzaš 'umirāl* “будзеш паміраць” (26a:7). Маюцца выпадкі замены інфінітыва на дзеепрыметнік у цытатах: *śędzić będzie* > *bandza śūndzil* “будзе судзіць” (ВВ, Is. 11:3 > 34b:7); *będq palić* “будуць паліць” > *bandza pālil* “будзе паліць” (ВВ, 1 Reg. 13:2 > 38b:10)²⁴⁸.

²⁴⁶ Рухомасць гэтых фармантаў характэрна і для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 198).

²⁴⁷ Klemensiewicz 2002, p. 620.

²⁴⁸ Такое самае размеркаванне двух варыянтаў складанага будучага часу, пры якім варыянт з дзеепрыметнікам ужываецца толькі ў адз. л., характэрна і для тэксту Тафсіра 1725 г. (Suter 2003, p. 354).

1.3.5.6. Загадны лад

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 зарэгістраваны два выпадкі ўжыванне імператыва з канчаткам *-i / -y*: *pāṭri* [patry] “глядзі” (28b:12), *padziwiśa* [n'e dz'iv'is'e] “не здзіўляйся” (35b:8), што можа быць як вынікам беларускага ўплыву, так і польскім архаізмам, бо такі канчатак сустракаўся ў польскай літаратурнай мове да канца XVI ст., а ў дзеясловах, што закончваюцца на два і больш зычных, канчатак *-i/-y* ўжываўся яшчэ ў XVIII ст.²⁴⁹.

Таксама ў 1-м творы зафіксаваны адзін выпадак ужывання 1 ас. мн. л. загаднага ладу з канчаткам *-ta*: *uczynitu* > ‘*učinmā* [učyn'ma] “зробім” (BBr, Gen. 1:26 > 5b:5)²⁵⁰.

1.3.5.7. Дзеепрыметнікі

Нязменны дзеепрыметнік прошлага часу. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 налічваецца 27 ужыванняў нязменных дзеепрыметнікаў на *-wszy / -szy* і толькі два ўжыванні на *-lswy* (у абодвух выпадках пасля асноў на галосны): *zābažālši* [zab'ežalšy] “загарадзіўшы” (10a:7); *wiruzumālši* [vyrozum'alšy] “зразумеўшы”²⁵¹.

Зафіксаваны адзін выпадак утварэння нязменнага дзеепрыметніка прошлага часу ад дзеяслова незакончанага трывання *dziwiwśiša* [dz'iv'ivšy s'e] “(з)дзіўляючыся” (40b:2)²⁵². Аднак гэтая лексема ўжытая ў малазразумелым кантэксце і таму можа быць проста памылкай перапісчыка.

Нязменны дзеепрыметнік цяперашняга часу. Ад дзеяслова *byc* “быць” у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 тройчы ўтвораны дзеепрыметнік на *-qc*: *bandūnc* [bendonc] у 2-м і 3-м творах (37a:10; 18a:3)

²⁴⁹ Klemensiewicz 2002, p. 303. Такі канчатак сустракаецца ў дзеясловах з асновамі на два зычных таксама ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2003, p. 358) і ў віленскіх гаворках (Паршута 1973, ч. 2, с. 109).

²⁵⁰ Канчатак *-ta* характэрны для ўсіх гаворак паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы (Нарысы... 1964, с. 278–279). Такі канчатак сустракаецца ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2003, p. 358).

²⁵¹ Формы на *-wszy/szy* пераважаюць па колькасці ўжыванняў формы на *-lswy* таксама ў ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 201). Ужыванне суфікса *-lswy* замест *-wszy* адзначаецца і ў мове Тафсіра 1725 г. (Suter 2003, p. 367).

²⁵² Утварэнне дзеепрыметнікаў прошлага часу ад дзеясловаў незакончанага трывання характэрна для ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 201).

і *bandzūnc* [bendz'onc] “будучы” у 1-м творы (27b:4). З апошняй формай можна параўнаць дзеепрыметнік *bierzac*, які ўзнік пад уплывам 3 ас. адз. л. *on bierze*, і зафіксаваны ў лацінска-польскім слоўніку 1564 г. Я. Манчыньскага²⁵³.

1.3.5.8. Зваротныя дзеясловы

У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 у цытатах зваротная часціца *się* спарадычна перастаўляецца ў пазіцыю пасля дзеяслова: *się... vrodzi* “нарадзіцца” > ‘*urūdzilśa* [urodz'il s'e] “нарадзіўся” (BB, 1 Reg. 13:2 > 39b:1); *się... rozpadł* > *ruspādśa* [rospat s'e] “распаўся” (BB, 1 Reg. 13:5 > 39a:4)²⁵⁴. Аднак зваротная часціца сустракаецца таксама ў пазіцыі перад дзеясловам і ў аўтарскім тэксце, напр.: *śa gñwā* [s'e gnva] “гневаецца” (35b:11); *śa tqna* [s'e tkn'e] “датычыцца” (12a:3; 30a:10).

У цытатах зваротная часціца часта прапускаецца: у 1-м творы: *rozwieliczyłeś się* > *ruzwal[ič]ilas* [rozv'el'ičyles'] “стаў вялікім” (BB, 2 Sam. 7:22 > 7b:2); у 2-м творы: *wrocila się* > *wrūcilā* [vroc'ila] “вярнулася” (BB, Ruth 1:15 > 32b:8); у 3-м творы: *bali się* > *bū[j]āli* [bojal'i] “баяліся” (BB, Deut. 35:17 > 25a:12); *się... vrodzi* > ‘*urūdzil* [urodz'il] “нарадзіўся” (BB, 1 Reg. 13:2 > 38b:8); *kłaniali się* > *qlānāli* [klan'al'i] “кланяліся” (BB, 1 Reg. 19:18 > 37a:6); *się... wrocil* > *wrūcil* [vroc'il] “вярнуўся” (BB, 2 Reg. 23:25 > 25b:12); *się wrocic* > *wrūcic* [vroc'ic'] “вярнуцца” (BB, 2 Par. 35:22 > 35a:9)²⁵⁵.

Пропускі зваротнай часціцы сустракаюцца і па-за межамі цытат: *mūwi* [mov'ic'] “гаворыцца” (6a:1 і г.д.), *piśa* [p'iše] “пішацца” (5a:2, 5 і г.д.), *pūqāzūja* [pokazuje] “паказваецца” (9b:2; 10a:6; 14a:1), ‘*ūpūwādā* [opov'ada] “расказваецца” (6b:2; 28b:1), ‘*ūdwrucil* [odvroc'il] “адвярнуўся” (41b:6); ‘*ūdźiwāli* [odzyval'i] “адзываліся” (9a:4).

²⁵³ Kuraszkiewicz 1986, p. 367. На думку аўтара гэтая форма мае вялікапольскае паходжанне (тамсама, p. 378).

²⁵⁴ Тэндэнцыя да замацавання зваротнай часціцы ў пазіцыі пасля дзеяслова назіраецца ўжо ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 203). У віленскіх гаворках часціца *się* заўсёды замацаваная ў пазіцыі пасля дзеяслова (Паршута 1973, ч. 2, с. 107; Веренич 1982, с. 147–148).

²⁵⁵ У дзеяслова *wrocic się* ў даследаваным тэксце ў цытатах з Бібліі Буднага зваротная часціца апускаецца ў трох з пяці выпадкаў ужывання. У ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. дзеясловы, якія ў польскай літаратурнай мове этнічнай Польшчы ўжываюцца са зваротнай часціцай, таксама часта пішуцца без яе, у тым ліку дзеясловы *kłaniać*, *urodzić* (Kurzowa 1993, p. 203).

У наступнай фразе зваротная часціца паўтараецца: *qtūrij mū śa bārzdū wimāwāl śa* [ktoryj mu s'e barzdo vymav'al s'e] “які яму моцна адмаўляў” (35a:4–5)²⁵⁶.

Зарэгістраваны адзін выпадак рэдукцыі зваротнай часціцы *się* > [s']: *Spiesz się > śpaśis* [s'p'eşy s'] “спяшаецца” (ВВ, Is. 8:3 > 14a:13)²⁵⁷.

1.3.6. Прыслоўе

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 адхіленні ад польскай літаратурнай мовы ў прыслоўях нешматлікія. Зафіксаваныя некалькі выпадкаў акання: *wlewo* > (w)lawā [vl'eva] “налева” (ВВ, 2 Reg. 22:2 > 36a:7); *jāşnā* [jasna] “ясна” (29a:13); *čanştā* [čensta] “часта” (25a:5). Прыслоўе *jeszcze* “яшчэ” тройчы ўжытае ў 2-м і 3-м творах з канчаткам -o: *jaščū* [ješčo] (31a:8; 36a:1, 12)²⁵⁸. Зафіксаваны выпадак замены ў цытаце фарманта -e на -o: *rownie* > *rūwnū* [rovno] “роўна” (2 Reg. 23:19 > 40a:2).

У даследаваных тэкстах ёсць формы вышэйшай ступені як з суфіксам -ej, напр., *bārzdaj* [barz'dz'ej] “болей” (35b:11) і г.д., што характэрна для польскай літаратурнай мовы, так і форма без суфікса – *wiś* (mapāwāna) [vuś m'ėnavane] “вышэй названы” (41b:11)²⁵⁹.

Ужытыя два не зафіксаваныя ў слоўніках польскай мовы прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння назоўніка і прыназоўніка: *şkrutku* [skrotku] “коратка” (25b:6) < *krótko* + прыназоўнік z²⁶⁰; *wśilū* [fs'ilu] “сілай, гвалтам” (30a:2) < *siła* + прыназоўнік w.

1.3.7. Службовыя часціны мовы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы)

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 варта звярнуць увагу на ўжыванне прыназоўнікаў *praciwqu* [pres'ifko] і *nāpraciwqu* [napres'ifko] “су-

²⁵⁶ Паўторы зваротнай часціцы зафіксаваныя і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (тамсама).

²⁵⁷ Рэдукцыя зваротнай часціцы характэрная для віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч. 2, с. 107).

²⁵⁸ Ужыванне канчаткаў -a і -o замест -e характэрнае для мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, р. 332). Сустракаецца ў мове Тафсіра 1725 г. і варыянт *jeszcze* “яшчэ” з канчаткам -o (тамсама, р. 215).

²⁵⁹ Такая форма (*wuż*) зафіксаваная ў ПЛТ ВКЛ (Kurkowa 1993, р. 151). Параўн. літаратурнае *wużej*.

²⁶⁰ Параўн. беларускія *рэдка*, *зрэдку*.

праць” як з дав. скл., што адпавядае нормам літаратурнай мовы: *pārgraciwqu warniqum būžim* “супраць вернікаў Божых” (5a:6), так і з род. скл.: *graciwqu piśmā būžaḡu* “супраць Пісання Богага” (30a:7); *graciwqu ’izgā’alā* “супраць Ізраіля” (37a:9); *graciwqu nawinnaḡu člaqa* “супраць нявіннага чалавека” (35a:3)²⁶¹.

Параўнайце таксама *miedzy Izraelem > madzi ’izgā’alā* “паміж Ізраіля” (ВВ, 1 Reg. 19:18 > 37a:5)²⁶².

Злучнік *nižli* ўжываецца пры звычайнай ступені параўнання прыметнікаў, напр. *nižli šām mūcni* “мацнейшы, чым сам” (11a:11). Параўн. *pūdūbni ’iślūšnij... nižli qgulūwi* “адпаведн[ей] і слушн[ей]... чым каралю” (5b:6–7), дзе *pūdūbni* і *ślūšnij* могуць разглядацца як прыслоўі²⁶³.

Яшчэ адной асаблівасцю, характэрнай для даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 з’яўляецца шырокае ўжыванне часціцы *to*, у тым ліку ў спалучэнні з іншымі часціцамі і злучнікамі²⁶⁴.

1.4. СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

1.4.1. Асаблівасці ў сінтаксісе словазлучэння

1.4.1.1. Архаічныя канструкцыі кіравання

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 выяўлены шэраг сінтаксічных канструкцый, характэрных для польскай мовы XVI–XVIII стст.

Канструкцыі, характэрныя для XVI–XVII стст.: 1) *karać + o + він. скл.* замест *za + він. скл.*: *’unapūšlušanštwu... qarāl* “за непаслушэнства... караў” (35b:12; 15b:5–6);²⁶⁵ 2) *odstapić + род. скл.* замест прыназоўніка *od*: *žabī gū na’ūdštūmpili* “каб яго не пакінулі” (41b:10–11); *odstapil od Saula > ’ūdštūmpil šā’ulā* “пакінуў Саула” (ВВ, 1 Sam. 16:14 > 15b:1);²⁶⁶ 3) *pamiętać + na + він. скл.* замест прыназоўніка *o* з месн. скл.:

²⁶¹ Ужыванне прыназоўніка *przeciwko* з родным склонам характэрна для ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 214).

²⁶² Ужыванне гэтага прыназоўніка з він. скл. адзначаецца і ў ПЛТ XIX ст. з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага (Kurkowa 1993, p. 304).

²⁶³ Такая з’ява вядомая ў гісторыі польскай мовы. Гл. *Słownik polszczyzny XVI w.* 1966– (t. 18, p. 449).

²⁶⁴ Параўн. ужыванне *to* ў польскай гутарковай мове (Iwanowa-Perczyńska 1964). Гл. таксама прыклады інтэрпаляцыі ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 часціцы *to* ў цытаты (1.4.3. Сінтаксічна-стылістычная характарыстыка твораў).

²⁶⁵ *Zapomniane konstrukcje...* 1971, p. 26; 1972, p. 31. Параўн. *qarā tilqu za napūšlušanštwu* “карае – толькі за непаслушэнства” (16a:10).

²⁶⁶ *Zapomniane konstrukcje...* 1971, p. 17; 1972, p. 23.

parāmantājū nā ślūwu pānska “не памятаюць слова Панскага” (25a:6);²⁶⁷ 4) *podobny* + дав. скл. замест прыназоўніка *do: jamu pūdubnī* “яму падобны” (8a:5);²⁶⁸ 5) *panować* + дав. скл. замест прыназоўніка *nad: q̄tūrim ‘ūgan parānūjunc* “якімі агонь не валодае” (28a:5)²⁶⁹.

Канструкцыі, характэрныя для XVII ст.: 1) *zbraniać się* + род. скл. замест прыназоўніка *przed: ślūwā... śazbrānājūn* “слову... працівяцца” (9a:13–9b:1); *zbrānālsa taḡu* “працівіўся таму” (10a:5) і г.д.;²⁷⁰ 2) дзеяслоў *znāwsa dū ŷ* значэнні “прызнаваўся ŷ” без прэфікса (9a:5)²⁷¹.

Характэрная для XVII–XVIII стст. канструкцыя з прыназоўнікам *od* замест *przez: pūqušūnī... ‘ūd djābla* “спакушаны... д’яблам”²⁷².

Канструкцыя, характэрная для XVI–XVIII стст.: 1) Часціца *ani*, якая ўводзіць выказнік без адмоўя *nie: ‘āniṭaž ‘ištūtnūsc būzqā* “а таксама не сутнасць боская” (31a:8); *‘āni ṭiž qūḡā ‘ufār* “і не любіць Ён (таксама) ахвяр” (15a:6); *‘āniṭiž ‘ūfarūwās* “а (таксама) не ахвяраваць” (15a:8)²⁷³.

1.4.1.2. Адхіленні ў канструкцыях з лічэбнікамі

У гісторыі польскай мовы вядомыя канструкцыі, у якіх замест дапасавання мае месца кіраванне²⁷⁴.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 ёсць прыклады такой канструкцыі ў выразах *tridzaśca ‘idwā q̄ruli pūmūcniq̄uw jaḡu... bilū* “трыццаць два каралі, памочнікі яго... былі” (37a:8–9)²⁷⁵, дзе назоўнікі ўжытыя ў мн. л. род. скл., і *‘uśca dwumja calūnt̄ [uśc’e dvoma c’el’ont]* “Ушануйце двума²⁷⁶ цялят(амі)” (40b:2), дзе лічэбнік ужыты, відавочна, у твор. скл., а назоўнік, як і ў папярэднім прыкладзе, у род. скл. мн. л.²⁷⁷

²⁶⁷ Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 25; 1972, p. 31. Гэтая канструкцыя сустракаецца і ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Kurzowa 1993, p. 215).

²⁶⁸ Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 30, 1972, p. 24. У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 такая канструкцыя сустракаецца яшчэ сем разоў як у цытатах з Бібліі Буднага, так і па-за іх межамі (гл. Слоўнік).

²⁶⁹ Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 19; 1972, p. 24.

²⁷⁰ Тамсама, p. 24.

²⁷¹ Тамсама, p. 36.

²⁷² Zapomniane konstrukcje... 1972, p. 29; 1973, p. 24.

²⁷³ Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 48; 1972, p. 73; 1973, p. 60.

²⁷⁴ Klemensiewicz et al. 1981, p. 408.

²⁷⁵ Лічэбнік ужыты пры пераказе 1 Reg. 20:1. Параўн. *Benhadad... (miał) też trzydzieści u dwa krole z sobą...* (ВВ, 1 Reg. 20:1).

²⁷⁶ Павінна быць “двух”, г.зн. він. скл.?

²⁷⁷ Канструкцыі з кіраваннем замест дапасавання сустракаюцца і ў ПЛТ ВКЛ XVII ст. (Smolińska 1983, p. 126).

Таксама вартая ўвагі канструкцыя: *waṭraḥ ṣaṭ 'iw'ūšimnāṣtu ḥlūwaqa* “з трымастамі васямнаццацю людзьмі” (26b:6–7) і *waṭraḥ ṣaṭ ḥlūwa[qa]* “у трыста чалаве[к]” (17b:8).

1.4.1.3. Канструкцыі *i* з прыназоўнікам *z*

У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 у 1-м і 2-м творах сустракаюцца наступныя канструкцыі са злучнікам *i* і прыназоўнікам *z*:²⁷⁸

1) Канструкцыя *i* + прыназоўнік *z* + назоўнік у твор. скл.: *zmanžam... tū jaṣt 'iz'ānūlam [zmenžem... to jest iz an'olem]* “з мужам..., гэта значыць з анёлам” (31a:9); *jadnūśc 'iṣpūqūlanam jahūdi [junos'c' is pokol'en'em jehudy]* “адзінства з каленам Іегуды” (41b:10).

2) Канструкцыя *i* + прыназоўнік *z* + назоўнік у род. скл. *wimišlil 'izṣarcā [wymys'l'il is serca]* “выдумаў з сэрца” (10b:10); у цытаце *zbawiać... zręki > zbāwic... 'izranki [zbav'ic'... iz genk'i]* “збавіць... з рукі” (BB, Jud.13:5 > 34a:6)²⁷⁹.

1.4.2. Асаблівасці ў сінтаксісе сказа

1.4.2.1. Дадаванне займеннікаў да фінітных формаў дзеяслова

У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 сустракаюцца шматлікія прыклады дадавання займеннікаў да формаў дзеяслова. У 1-м творы, напр.: *jā... 'ūznājmūja* “я паведамляю” (8b:13); *'ūn... 'ūfā* “ён верыць” (8b:6). У цытатах: *ożywie > jā 'ūżiwām* “я ажыўляю” (BB, Deut. 32:39 > 9a:10); *rzekl > 'ūn gaq* “ён казаў” (BB, 2 Reg. 4:3 > 12b:7); *położę > jā pūlūža* “я палажу” (BB, Ps. 110:1 > 14b:8); *Nie boycie się > wī... nabūjcaśa* “вы не бойцеся” (BB, Is. 44:8 > 9a:2); *Siedzcie > śūndzca wī* “сядайце вы” (BB, Mt. 26:36 > 9b:11); *potodlē się > jā... pūmūdlańśa* “я памалюся” (BB, Mt. 26:36 > 9b:11).

²⁷⁸ Галосны [i] ў пазіцыі перад прыназоўнікам *z* ахарактарызаваны даследчыкам мовы тафсіра П. Сутэрам як пратэтычны (Suter 2004, p. 238). П. Сутэр лічыць тут магчымым уплыў як беларускіх дыялектаў, так і араба-турэцкай пісьмовай традыцыі. Аднак прыведзеныя вышэй два тыпы канструкцый сустракаюцца і ў польскіх лацінскаграфічных тэкстах, дзе [i] – гэта злучнік “i”, а не пратэтычны галосны (гл. наступную заўвагу).

²⁷⁹ Канструкцыя *i* + прыназоўнік *z* + назоўнік у твор. скл. сустракалася ў польскай мове да сярэдзіны XIX ст., а канструкцыя *i* + прыназоўнік *z* + назоўнік у род. скл. характэрная для старапольскага перыяду (Bednarczyk 1967, p. 19). Пра канструкцыі *i* + прыназоўнік *z* + назоўнік у твор. скл. гл. таксама Klemensiewicz 2002, p. 313.

У 2-м творы, напр.: *gdim jā... mūwil* “калі я... казаў” (31b:8); *‘ūn... zbrānālsā* “ён адмаўляўся” (32a:8). У цытатах: *zbawie > jā 'izbāwa* “я выратую” (BB, Jud. 6:15 > 33b:8); *nie piy > ti napij* “ты не пі” (BB, Jud. 13:4 > 34a:3); *wroć się > wruśsa ti* “вярніся ты” (BB, Ruth 1:15 > 32b:10); *poydziesz > pūjdz[a]š ti* “ты пойдзеш” (BB, Ruth 1:16 > 32b:11); *Gdzie vmrzez vmre > gdza ti 'umraš 'umra 'ijā* “дзе ты памрэш, памру і я” (BB, Ruth 1:17 > 32b:12).

У 3-м творы, напр.: *muža mjā wišad* “можа я выйшаў” (35a:5); *ti... naḥsaš* “ты не хочаш” (35a:8). У цытатах: *nie zwrocil > nazwrucil 'ūn* “не павярнуў ён” (BB, 2 Reg. 22:2 > 36a:7).

У 4-м творы, напр.: *‘ūni... 'idūn* “яны паходзяць” (17a:10, 13)²⁸⁰.

1.4.2.2. Выказнік у множным ліку пры дзейніку ў адзіночным ліку, але са зборным значэннем

Такая з’ява характэрная для польскай літаратурнай мовы XVI–XVIII стст.²⁸¹

У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 пры дзейніку ў адз. л., але са зборным значэннем таксама ўжываецца выказнік у мн. л.: *žabi ḥraścijānštwu pūznāli prāwdziwaḡu būḡa* “каб хрысціяне (літар. хрысціянства) пазналі сапраўднага Бога” (5a:8–9); *qūždī znāš činami* “кожны з нас робіць (літар. робяць)” (11b:5–6); *jih pūḡānštwu būḡāmi zuwuḡ* “іх паганцы (літар. паганства) багамі называюць” (33a:3).

У наступнай цытаце з Бібліі Буднага лік выказніка зменены з адзіночнага на множны: *plakał wszytek lud* “плакаў увесь народ” > *plāqāli rū nim wšitaq lūd* “плакаў (літар. плакалі) па ім увесь народ” (BB, 2 Par. 35:24 > 35a:13–35b:1)²⁸².

Параўнайце таксама наступны сказ, разуменне якога залежыць ад таго, што лічыць дзейнікам, *žādan* “ніводзін” або *uštā* “вусны”²⁸³: *žadnego tež vsta nie całowały go* “нічыя таксама вусны не цалавалі яго” >

²⁸⁰ Дадаванне займеннікаў да фінітных формаў дзеяслова характэрнае таксама для віленскіх гаворак (Turska 1983, p. 21; Ананьева 1982, с. 182). У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 зафіксаваныя і два выпадкі пропуску займеннікаў перад формай дзеяслова, якія, відавочна, трэба разглядаць як выпадковыя пропускі перапісчыка: *ty uczynileś > 'učinilaś [učyn'iles']* “ты зрабіў” (BB, Is. 37:16 > 8a:6); *ia widzę > widza [v'idze]* “я бачу” (BB, Dn. 3:25 > 28a:8).

²⁸¹ Klemensiewicz 2002, p. 309. Гл. таксама Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 12; 1972, p. 15; 1973, p. 14.

²⁸² Гл. заўвагу да 35a:13 у перакладзе.

²⁸³ Пра разуменне гэтага выказвання гл. заўвагу 135 на с. 279.

žādan zniḥ ‘uṣṭā jaḡu nacālūwāli ‘ūbrāzūw “ніводзін з іх (вусны яго) не цалавалі абразы” (BB, 1 Reg. 19:18 > 37a:6–7)²⁸⁴.

1.4.2.3. Нязменныя дзеепрыметнікі ў функцыі выказніка

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 акрамя характэрнай функцыі другаснага (несамастойнага сінтаксічна) выказніка, нязменны дзеепрыметнік цяперашняга часу тройчы ўжыты ў 1-м і 3-м творах у функцыі самастойнага выказніка: **dzawicā manžā mājūnc** “дзяўчына мужа мае” (14a:4); **qṭūrim ‘ūḡan napānūjunc** “якімі агонь не валодае” (29a:5); **’ā jūrawahām būjuncśa ṭaḡu ’ābī** “А Ераваам баяўся таго, каб...” (41b:8)²⁸⁵.

Таксама ў 1-м творы адзін раз ужытая канструкцыя *дзеепрыметнік + a + verbum finitum*: [**’ud**]juwši čaśc **’ābrāhāmūwi ‘ā pān jazūṣūwi priwłāščājūḡ** “[Адабр]аўшы²⁸⁶ гонар у Абрагама, a Пану Езусу прыўлашчаюць” (14b:5–6)²⁸⁷. У 3-м творы маюць месца канструкцыі *дзеепрыметнік + i + verbum finitum*: **naḡnālāši proroquw ’iprišli** “не знайшоўшы прарокаў *i* прыйшлі” (37a:11); **naḡcūnc prijūnc... ’ipūslāl** “не хочучы прыняць... *i* паслаў” (41a:13–41b:1)²⁸⁸.

У 3-м творы прашлы час (дзеепрыметнік на *-l*) спарадычна замяняецца нязменным дзеепрыметнікам прашлага часу на *-szy*: **przyzedł > prišadši** [pryšetšy] “прышоў” (BB, 1 Reg. 13:1 > 38b:4; параўн. 41a:3); у плюсквамперфекце: **był przyzedł > bīl prišadši** [byl pryšetšy] “прышоў” (BB, 2 Reg. 23:17 > 39b:12)²⁸⁹. У астатніх творах гэтая з’ява адсутнічае, напр., **przyzedł > prišadl** [pryšed(l)] (BB, Mt. 15:29 > 13a:12)²⁹⁰.

²⁸⁴ Канструкцыі з выказнікам у мн. л. пры дзейніку ў адз. л., але са зборным значэннем характэрныя таксама для віленскіх гаворак (Вереніч 1982, с. 148).

²⁸⁵ Пра дзеепрыметнікі ў функцыі дзейніка гл. Klemensiewicz 2002, р. 315; Sokołowska 1976, р. 23, 96–98.

²⁸⁶ Хоць першая палова гэтага слова чытаецца неадназначна і яго рэканструкцыя спрэчная, аднак другая палова слова чытаецца ясна *-wszy*.

²⁸⁷ Klemensiewicz 2002, р. 124; Sokołowska 1976, р. 76.

²⁸⁸ Klemensiewicz 2002, р. 124; Sokołowska 1976, р. 73–76. Такія канструкцыі са злучнікамі яшчэ ўжываліся ў польскай мове XVII ст. (тамсама 1976, р. 23).

²⁸⁹ Складаныя формы прашлага часу, што спалучаюць дапаможны дзеяслоў *быць* і нязменны дзеепрыметнік прашлага часу, з’яўляюцца характэрнай асаблівасцю паўночна-заходняга дыялекту беларускай мовы (Нарысы... 1964, с. 285).

²⁹⁰ Ужыванне дзеепрыметніка на *-szy* ў функцыі выказніка ўласціва віленскім гаворкам (Turška 1983, р. 22; Паршута 1973, ч. 2, с. 111; Вереніч 1982, с. 148; Адомавічюте, Чекман 1984, с. 12–21; 1991, р. 85–94 і 95–106). Выпадкі такога ўжывання ёсць і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, р. 201).

1.4.2.4. Дзеепрыметнік залежнага стану

ў функцыі безасабовай формы прошлага часу

Для польскай літаратурнай мовы пачынаючы з сярэдзіны XVII ст. характэрна ўжыванне ў функцыі безасабовай формы прошлага часу кароткіх формаў дзеепрыметнікаў залежнага стану²⁹¹.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 кароткія формы дзеепрыметнікаў таксама ўжываюцца ў гэтай функцыі. У 1-м творы: *qazānā mārṭwaḡū dūlūžic* [kazana martvego doložyc'] “загадалі мёртвага далажыць” (12a:10); *prinaśūnu... mārṭwaḡū* [pryn'es'ono... martvego] “прывнеслі... мёртвага” (12a:10); *zabrānū... mājaṭnūšci* [zebrano... majetnos'c'i] “сабралі... маёмасці” (26b:10) і, магчыма, *pāmantānu* [pam'entano] “памыталі” (5a:8). У 3-м творы: *ḡu pamāzānū* [go n'e mazano] “яго не памыталі” (15a:13); *postrzelili > ḡū pūstrālūnū* [go postrel'ono] “яго застрэлілі” (ВВ, 2 Par. 35:23 > 35a:11); *vczynił* “зрабіў” > *qtūrij... ućinūnū* [ktoryj... ućyn'ono] “які... зрабілі” (ВВ, 1 Reg. 12:32 > 40b:9).

1.4.2.5. Адсутнасць дзеяслова-звязкі ў іменным сказе

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 зафіксаваны выпадкі адсутнасці ў іменных сказах дзеяслова-звязкі. У 1-м творы: *jaḡū wulā wlādza* “яго воля – улада” (8a:6); *'ūnī musulmāna* “яны мусульмане” (30a:6). Пропуск дзеяслова *jest* у цытатах: *dan iest > dā[n]* “дадзены” (ВВ, Is. 9:6 > 28a:2); *Frafowliwa iest dusza moia > frā[šū]nliwā dušā mūjā* “зане[па]коеная душа мая” (ВВ, Mt. 26:38 > 11a:9). У 2-м творы: *'alūhim nawlāsna 'ima būža* “Элагім не ўласна імя Божае” (31a:7). У 3-м творы: *'ūnī zluśliwa būlwāḡwālci* “яны зласлівыя ідалапаклоннікі” (34b:9–10); *ṭu širaj ṭaḡu wiqlādū* “то шырэй таго выкладу” (25b:5)²⁹².

Ёсць і выпадкі інтэрпаляцыі ў 1-м творы дзеяслова *jest*: *Nikth dobry* “Ніхто не добры” > *niḡt 'inšij na jaṣṭ dubrim* “Ніхто іншы не ёсць добрым” (ВВ, Mk. 10:18 > 10a:10); *Iehowa sam Bogiem* “Іегова адзін Богам” > *jahuwā šām jaṣṭ būḡam* “Іегова адзін Бог” (ВВ, Deut. 4:35 > 7a:6); *Iehowa sam (tylko)* “Іегова адзін толькі” > *jahūwā šām būḡam jaṣṭ* “Іегова адзін Бог” (ВВ, Deut. 6:4 > 7a:4); *ia sam* “Я адзін” > *jā šām jaṣṭ būḡam* “Я адзін Бог” (ВВ, Deut. 32:39 > 7a:9). Тры апошнія прыклады тлумачацца, відавочна, тым, што аўтар дадзенага твора не ўспрымаў слова *ŕam* як выказнік²⁹³.

²⁹¹ Klemensiewicz et al. 1981, p. 434.

²⁹² Адсутнасць дзеяслова-звязкі характэрна як для рэгіянальнага варыянта літаратурнай мовы, так і для віленскіх гаворак (Kurkowa 1983, p. 14).

²⁹³ Такіе канструкцыі без дзеяслова-звязкі маглі быць вынікам імкнення Буднага да літаральнага перакладу.

1.4.2.6. Поліфункцыянальнасць (ужыванне ва ўсіх асобах і лічбах) формы дзеяслова *jest*

Для даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 характэрна ўжыванне формы *jest* ва ўсіх асобах і лічбах. У 1-м творы: *jā ʔwuj jaʃt* “я твой” (11a:11); *wiwruʔna jih wiqlādi jaʃt* “хісткія іх выклады” (6b:11). У цытатах: *ty iefteś > ʔi jaʃt* [ty jest] (ВВ, 2 Reg. 19:15 > 7b:10; Is. 37:16 > 8a:7); *ieftes > ʔi jaʃt* [ty jest] (ВВ, Is. 41:8 > 26a:11); *ia iefstem > jā jaʃt* [ja jest] (ВВ, Is. 43:10 > 8a:11); *ieft Bog* (3 ас.) > *jā jaʃt būg* [ja jest bok] “Я Бог” (ВВ, Is. 44:8 > 9a:3). У 2-м творы: *nabūgūwa ‘ānī jaʃt* “не багі яны” (33a:2). У 4-м творы: *wqruijñiqāh būziḥ qʔūra jaʃt wbibli* “у Хроніках Божых, якія ў Бібліі” (18a:6)²⁹⁴.

1.4.2.7. Выказнік у канцы сказа

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у цытатах з Бібліі Буднага назіраюцца частыя перамяшчэнні выказніка ў канец сказа, у той час як Будны захоўваў характэрны для старажытнагабрэйскага арыгінала парадак слоў з выказнікам на першым месцы: *ʔl ʔm ʔl ʔm* “загадаў кароль” > *roʃkazaʔ krol* “загадаў кароль” > *qrūl rūʃqāzāl* “кароль загадаў” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:1–2).

У 1-м творы: *a poʃlūzy mi* “і паслужыць мне” > *ža mna pūʃlūzi* “што мне паслужыць” (ВВ, Ex. 4:23 > 28a:12); *niemasz podobnego tobie* “няма падобнага Табе” > *pūdūbnaḡu ʔūba namāʃ* “падобнага Табе няма” (ВВ, 2 Sam. 7:22 > 7b:3); *zbuduie dom* “пабудуе дом” > *dūm zḡūdūja* “дом пабудуе” (ВВ, 1 Par. 17:12 > 29b:1; 1 Par. 28:6 > 29b:6); *ia dzifia ʃplodzilem cię* “я сёння стварыў цябе” > *jā ca dziśa ʃʔwurilam* “я цябе сёння стварыў” (ВВ, Ps. 2:7 > 28b:1–2); *niemasz Boga* “няма Бога” > *būgā (‘inśaḡu) namāʃ* “Бога іншага няма” (ВВ, Is. 44:6 > 8b:12); *rzekl iey* “сказаў ёй” > *jaj raql* “ёй сказаў” (ВВ, Mt. 20:21 > 11a:1). У 3-м творы: *(že)m vczynil Saula krolem* “што я зрабіў Саула каралём” > *(ža)m ʃā‘ulā qrolam ‘ūčinil* “што я Саула каралём зрабіў” (ВВ, 1 Sam. 15:11 > 15a:1); *vmarl Solomon* “памёр Саламон” > *ʃālamūn ‘ūmār* “Саламон памёр” (ВВ, 1 Reg. 11:40 > 41a:12); *obciężyl iarzmo wasze* “абцяжарыў ярмо вашае” > *jārmū wāša ‘ūbcanžāl* “ярмо ваша абцяжарваў” (ВВ, 1 Reg. 12:14 > 41b:4); *-ś porozdzieral ʃzaty* “ты параздзіраў адзенне” > *ʃāʔi pūrūzdzarāl* “адзенне параздзіраў” (ВВ, 2 Reg. 22:19 > 36b:2); *wgrzech przywioldl Izraela* “у грэх

²⁹⁴ Поліфункцыянальнасць формы *jest* характэрна для віленскіх гаворак (Паршута 1973, ч. 2, с. 107; Веренич 1982, с. 148). У ПЛТ ВКЛ адзначаецца выкарыстанне формы *jest* акрамя 3 ас. адз. л. толькі для 3 ас. мн. л. (Kurkowa 1993, р. 196).

увёў Ізраіль” > *wgrah 'izrā'alā wprowādzil* “у грэх Ізраіль увёў” (ВВ, 2 Reg. 23:15 > 39b:5); *Zwiodł też wszystkie ofiarowniki* “вывеў таксама ўсіх ахвярнікаў” > *wšitkih 'ufārniquw sprowādzāli* “усіх ахвярнікаў выправоджвалі” (ВВ, 2 Reg. 23:8 > 38a:1).

Перастаноўкі выказніка ў канец сказа ў некаторых выпадках з’яўляюцца, відавочна, памылкамі запамінання, магчыма абумоўленымі розным разуменнем тэмы / рэмы, тым больш што ёсць і адваротныя прыклады: *żywot wieczny odziedziczył* “жыццё вечнае атрымаў” > *'ūtrimāli žiwuŭ wačnī* “атрымалі жыццё вечнае” (ВВ, Mk. 10:17 > 10a:9); *rownu nie iest* “роўны не ёсць” > *najaŝ rūwni* “не ёсць роўны” (ВВ, 2 Par. 6:14 > 8a:3); *ieden iest* “адзін ёсць” > *jaŝ jadinnij* “ёсць адзіны” (ВВ, Mk. 12:28 > 10a:2); *dan iest* “дадзены ёсць” > *jaŝ dān* “ёсць дадзены” (ВВ, Is. 9:6 > 36a:10); *mieczem pozabiiali* “мячом пазабівалі” > *pūzābijāli mačam* “пазабівалі мячом” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 37a:1)²⁹⁵.

1.4.2.8. *Accusativus cum infinitivo*

Такія канструкцыі, якія ўзніклі пад уплывам лацінскай мовы, характэрныя для кніжнай польскай мовы XV–XVIII стст.²⁹⁶

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 у 2-м творы, у адрозненне ад усіх астатніх, ёсць канструкцыі *accusativus cum infinitivo*: *ṭwardzi gū ṭagūž 'āluhīmā bic 'ānūlam* “сцвярджае, што ён (той самы *элагім*) з’яўляецца анёлам” (31b:5); *wiqlādā gū bic gābri'alūm* “выкладае, што ён з’яўляецца Габрыэлем” (31b:8).

1.4.2.9. Склон прамога дапаўнення ў адмоўным сказе

У польскай літаратурнай мове XVII ст. сустракаюцца выпадкі ўжывання прамога дапаўнення ў адмоўным сказе ў він. скл. замест род. скл.²⁹⁷.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 прамое дапаўненне пасля выказніка з адмоўнай часціцай ужываецца пераважна ў род. скл (больш за 50 ужыванняў), але ёсць і некалькі выпадкаў, дзе дапаўненне ўжывае ў він. скл.: *narūžilā*²⁹⁸ *dzaci* [n'erodz'ila dz'ec'i] “не раджала дзяцей” (34a:2); *nadūsūngnam drūgi* [n'e dos'engn'em drug'i] “не дасягнем іншага” (16a:13). У цытатах: *niemafz zbawienia* > *namāš zbāwana* [n'emaš zbav'en'e] “няма збаўлення” (ВВ, Ps. 146:3 > 5b:11); *miłosierdzia mego*

²⁹⁵ Гл. 1.4.3. Сінтаксічна-стылістычная характарыстыка твораў (с. 226).

²⁹⁶ Klemensiewicz et al. 1981, p. 435–436.

²⁹⁷ Zapomniane konstrukcje... 1972, p. 16.

²⁹⁸ ru[dz]ilā

nie odeymę > *milūšardza šwuja na'ūdijsma* [m'ilos'erdz'a swoje n'eodyjme]
 “міласэрнасці Сваёй не адніму” (BB, 1 Par. 17:13 > 29b:3)²⁹⁹.

1.4.2.10. Складаназалежны сказ

У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 сярод асаблівасцяў у сінтаксісе складаназалежнага сказа можна адзначыць ужыванне злучніка *gdī* [gdy] для ўвядзення даданага сказа месца: *'uṭuž 'itām/znāci gdī pradziwnī būg* “Вось гэта і там азначае, дзе “Дзіўны Бог” (30b:11–12); *jaščū ṭām māš 'ūṭumša³⁰⁰ 'alūhima gdī ša badzil jāqūb zmanžam 'aluhimam* “Яшчэ там маеш пра [гэтага ж] элагіма, дзе Якуб дужаўся з мужам-элагімам” (31a:8–9). У двух гэтых выпадках інтэпрэтацыя *gdī* [gdy] як злучніка, які ўводзіць менавіта даданы сказ месца (а не часу), пацвярджаецца на-яўнасцю прыслоўя *ṭām* “там”. Зафіксаваны нават адзін выпадак замены ў цытаце *gdzie* > *gdī* [gdy] (2 Reg. 23:7 > 37b:12).

Нярэдка сустракаюцца архаізмы, напрыклад, ужыванне ў 1-м творы злучніка *'ālbū / 'ālbū* [al'bo] “альбо” (13b:12; 14a:1) для ўвядзення даданага сказа прычыны³⁰¹, а таксама выкарыстанне наступных складаных злучнікаў умоўных даданых сказаў: *kadi... ṭadī* [k'edy... tedy] “калі... тады” (33b:11);³⁰² *kadi bi... ṭadī bī* [k'edy by... tedy by] “калі б... тады б” (29b:12–13);³⁰³ *jašli... ṭadī (ṭū)* [jas'i... tady (to)] “калі... тады” (12a:13; 14b:2)³⁰⁴ і г.д.

1.4.2.11. Плеанастычныя паўторы

У даследаваных тэкстах з рукапісу P97 сустракаюцца выпадкі плеанастычнага паўтора выказніка: *māl pān būg ṭwu runc 'ādāmā škim sa māl gādzic* “меў Пан Бог, творачы Адама, з кімці меў радзіцца” (5b:3–4); дапаўнення: *znūwu jim praz mūdliṭwā šwujā wṣruq jim priwrūcil* “ён зноў ім праз малітву сваю зрок ім вярнуў” (12a:6); *gdiž mū žadan naprijācal jaḡu nabil mū pūdnūžkam* “калі ж яму ніводзін непрыяцель яго не быў яму падножжам” (26b:3–4); *jadinaḡu būgā wnaba 'inā zami qṭūraḡū wšitqu šṭwurana jadnaḡu būgā wiḡwālāju* “адзінага Бога ў небе і на зямлі, якога ўсе стварэнні адзінага Бога выхваляюць” (30b:3–4).

²⁹⁹ Він. скл. пасля дзеяслова з адмоўнай часціцай адзначаецца і ў ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. (Kurzowa 1993, p. 303).

³⁰⁰ 'ūṭ[i]m[ž]a?

³⁰¹ Параўн. Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 67.

³⁰² Параўн. Zapomniane konstrukcje... 1972, p. 108.

³⁰³ Тамсама, p. 109.

³⁰⁴ Параўн. Zapomniane konstrukcje... 1971, p. 80, 1972, p. 107.

Ёсць прыклады ўжывання двух узаемавыключальных выказнікаў: *ṭadī ṭū jaṣṭ 'ū ṭim jāṣna piśmū māmi* “Такім чынам, ёсць пра гэта яснае Пісанне маем” (14b:9–10); *'itū cū jaṣṭ wadwādzāṣṭim rūdzala māṭa'ūšūwim ṭāq piša* “І тое, што ёсць у дваццатым раздзеле Мацвеевым так пішацца” (10b:12–13).

Немагчыма з поўнай упэўненасцю сказаць, ці з'яўляюцца ўсе такія канструкцыі толькі памылкамі перапісчыка, ці асаблівасцю мовы аўтара. На карысць апошняга сведчыць той факт, што гэтыя канструкцыі сустракаюцца толькі ў 1-м творы.

Акрамя таго, у 1-м, 2-м і 3-м творах сустракаюцца такія сказы, у якіх дзейнік, выказнік, дапаўненне або азначэнне выражаныя займеннікам, паўтараюцца ў канцы сказа ў форме агульнага назоўніка або оніма.

Падвойны дзейнік: *Ieroweḥam wṣtal y vciekl* “Ераваам устаў і ўцёк” > *'ūn 'ūsaq [j]ūgawahām* “ён уцёк (Ераваам)” (41a:10–11).

Падвойны выказнік: *ṭāq ṣṭūjī 'uwiršu dwudzaṣṭim ṭracim piša* “так стаіць у вершы дваццаць трэцім (пішацца)” (9b:8).

Падвойнае дапаўненне: *Tobieć vkazano* “Табе паказана” > *ṭūbi / ṭu 'ūqazānā mūjzaṣūwī* > “Табе тое паказана, Майсею” (BB, Deut. 4:35 > 7a:5); *ḡdi ḡū prūsilā jādna nawāṣṭā māṭqa 'ūsinī ṣwuja pānā jazūṣā* “калі яго прасіла адна жанчына-маці пра сыноў сваіх (Пана Езуца)” (10b:13–11a:1); *wroć żone meżowi* “вярні жонку мужу” > *'ābimū wrucil žūnā manžūwī* > “каб ён яму вярнуў жонку (мужу)” (BB, Gen. 20:7 > 26a:5); *gaql mū 'ānūl mūjzaṣūwī* “Сказаў яму анёл (Майсею)” (32a:1); *prošūnc ḡū nā qrūlawṣṭwu jūgūwahāmā* “просячы яго на каралеўства (Ераваама)” (41b:1)³⁰⁵.

Падвойнае азначэнне: *'ima jaḡu pānā būḡā* “імя Яго (Пана Бога)” (13a:10).

1.4.3. Сінтаксічна-стылістычная характарыстыка твораў

Для ўсіх чатырох даследаваных тэкстаў з рукапісу P97 характэрна ўжыванне плеанастычных указальных займеннікаў і часціц, што ўласціва гутарковай мове;³⁰⁶ асабліва часта ўжываецца часціца *to*³⁰⁷.

³⁰⁵ Падвойнае дапаўненне сустракаецца і ў лацінскаграфічных помніках польскай мовы (Cybulski 1969, p. 45).

³⁰⁶ Напр., мове твораў Я. Хрызастома Паска (каля 1636–1701 гг.), якая лічыцца вельмі блізкай да тагачаснай гутарковай мовы (Perczyńska 1978, p. 61–62).

³⁰⁷ Шырокае ўжыванне *to* характэрна і для сучаснай польскай гутарковай мовы (Iwanowa-Perczyńska 1964). Мэтай такога частага выкарыстання эmfатычных часціц і іншых службовых слоў магло быць большае эмацыйнае ўздзеянне на слухачоў. Перанасычанасць тэксту часціцамі таксама з'яўляецца адной з найбольш характэрных рысаў мовы Гнезненскіх казань, хоць на першым месцы па колькасці ўжыванняў там знаходзіцца часціца *é, ci* (Stieber 1952; Pisarkowa 1976).

Акрамя таго, для 1-га і 2-га твораў характэрнае ўжыванне выказніка ў мн. л. пры дзейніку ў адз. л. са зборным значэннем³⁰⁸, а для 1-га і 3-га твораў характэрны перанос выказніка ў канец сказа ў цытатах з Бібліі Буднага, што таксама ўласціва гутарковаму стылю³⁰⁹.

Такія перастаноўкі могуць быць абумоўленыя наяўнасцю ў гісторыі польскай мове двух стылістычна-сінтаксічных варыянтаў пісьмовай мовы³¹⁰ і перабудовай цытат з больш кніжнага стылю ў стыль, набліжаны да гутарковай мовы, для якога, у прыватнасці, характэрная пазіцыя выказніка ў канцы сказа.

З другога боку, даследаваным намі 1-у і 2-у тэкстам уласцівыя рысы, характэрныя для “рытарычнай прозы”³¹¹:

1) Канструкцыі з падвойнымі злучнікамі, ужываныя для ўзмацнення супрацьстаўлення: *parūd sanam ‘āni pūd tājāmnīcāmī ‘āla jāṣṇa ’iduṣqūnāla* “Ні пад ценям, ні пад таямніцамі, але ясна і дасканала” (7a:1); *najāq wśaḥmūgūncī ‘āla jāqū namūcni* “не як усемагутны, але як нямоцны” (10b:7); *pa‘ūbīwālā hujna pṛiṣpogāla* “не ўбывала, шчодра павялічвалася” (12b:3); *pacanmū... ‘āla jāṣṇā* “не цёмна... але ясна” (29a:12–13)³¹².

2) Пары сінонімаў. У 1-м творы: *pūdūbni ’iṣlūšnij* “адпаведней і слушней” (5b:6–7); *ḡnijūncamū’ sprūḥnālamū’* “тленнаму, спаракнеламу” (5b:7–8); *u’ciniliśmi dālismi* “зрабілі мы, далі мы” (5b:9); *dūcaṣnaḡu sprūḥnālaḡu* “тленнага, спаракнелага” (5b:9–10); *prawrūṭnim fālšiwim* “каварным, фальшывым” (27b:11). У 2-м творы: *nićūjūnc ’iwrungājūnc* “крытыкуючы і насміхаючыся” (33a:4–5); *namūžnimi ’inamūcnimi* “немагутнымі і нямоцнымі” (33a:5)³¹³.

³⁰⁸ Гл. 1.4.2.2. Выказнік у множным ліку пры дзейніку ў адзіночным ліку, але са зборным значэннем.

³⁰⁹ Klemensiewicz 2002, p. 425. Гл. таксама раздзел 1.4.2.7. Выказнік у канцы сказа.

Акрамя таго, аўтар даследаванага намі 1-га твора піша (гаворыць?) ад 1 ас. мн. л., што лічыцца яшчэ адным сродкам уздзеяння на чытачоў (слухачоў?). Ужыванне 1 ас. мн. л. назіраецца і ў Гнезненскіх казанях (Pisarkowa 1976, p. 30).

³¹⁰ Адзін з якіх узыходзіць да старапольскай стылістыкі і характарызуецца блізкасцю да гутарковай мовы. Другі, больш кніжны, з’яўляецца прадуктам эпохі Рэнесансу (Klemensiewicz. 2002, p. 426).

³¹¹ Проза напісаная пад уплывам лацінскай рыторыкі.

³¹² Wierzbicka 1966, p. 119–123.

³¹³ Тамсама, p. 148–155. Гл. таксама ў *Гендыядыс і гендыятрыс* у 2.2.3.3. Замены.

3) Інфінітыў + фінітная форма дзеяслова ў канцы сказа: *bic namūža* “быць не можа” (5b:2); параўн.: *wadzac ʔrabā* “ведаць трэба” (9b:12)³¹⁴.

4) Хіястычны характар размешчання прыметнікаў: *ʃinam ʕlūwaʕim ʔiʃtūʔnim ʕlūwakam* “сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам” (5b:1–2; 25b:2); *ʃinam zācnīm ʃwanʔim qgūlam* “сына высакароднага, святога караля” (34a:13)³¹⁵.

Патлумачыць суіснаванне ў тэкстах элементаў абодвух стыляў можна па-рознаму. Можна дапусціць, што яны прысутнічалі ў тэкстах з часу іх узнікнення. Аднак вельмі верагодна і тое, што перанасычанасць тэксту эmfатычнымі часціцамі з’яўляецца вынікам перапіскі, у той час як, напр., ужыванне сінанімічных пар належыць першапачатковаму тэксту.

Параўнайце інтэрпаляцыю ў цытаты з Бібліі Буднага ўказальных займеннікаў і часціц:

У 1-м творы: *nie ieŃt* “ня ёсць” > *najaʃt ʔū* “ня ёсць гэта” (ВВ, Mt. 20:23 > 11a:5); *Nie boycie Ńie* “не бойцеся” > *ʔagu nabūjicaʃa* “гэтага не бойцеся” (ВВ, Is. 44:8 > 9a:2); *lecz* “аднак” > *laʕtū* “аднак то” (ВВ, Is. 41:8 > 26a:10); *kto* “хто” > *qʔūʒ* “хто ж” (ВВ, Ps. 18:3 > 28b:4(2)); *Ja* “я” > *jāʒ* “я ж” (ВВ, Is. 43:10 > 8b:2);

у 2-м творы: *poniewaʒ* “таму што” > *pūnawāʃ ʔū* “таму што то” (ВВ, Jud. 6:16 > 33b:10);

у 3-м творы: *pokolenie* “калена” > *ʔū pūqūlanā* “гэтае калена” (ВВ, 1 Reg. 11:32 > 41a:7); *zniost* “знішчыў” > *znūʃ ʔū* “знішчыў гэта” (ВВ, 2 Reg. 23:19 > 40a:2); *męʒa* “мужа” > *ʔagu manʒa* “таго мужа” (ВВ, 2 Reg. 23:17 > 39b:12); *Bo* “бо” > *bū ʔū / ʔū* “бо то” (ВВ, 1 Reg. 11:31 > 41a:5; Is. 9:5 > 36b:4; Is. 11:2 > 34b:4); *lecz* “аднак” > *laʕtū* “аднак то” (ВВ, 1 Reg. 13:4 > 39a:3; 1 Reg. 19:18 > 37a:5; 1 Reg. 20:36 > 16a:6); *ktory* “які” > *qʔurij ʔū* “які то” (ВВ, 2 Reg. 23:15 > 39b:5); *przypominaiq* “згадваюць” > *prarūminājūn(c)* “згадваюць жа” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:3).

1.5. ЛЕКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

Лексічныя асаблівасці даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 найлепшым чынам бачныя пры параўнанні лексікі аўтарскіх ідыялектаў з мовай цытаваных твораў, а таксама пры аналізе ўнесеных у цытаты змен (мадэрнізацыі, рэгіяналізацыі і г.д.).

³¹⁴ Тамсама, р. 155–159.

³¹⁵ Wierzbicka 1996, р. 110–119.

1.5.1. Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 назіраецца некаторая розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў даследаваных тэкстаў. Так, словам *ofiarnik* “ахвярнік” у цытатах і пераказах Бібліі Буднага ў 1-м, 3-м і 4-м творах (27a:4, 9; 34b:12; 36b:9; 37b:2; 38a:1; 38b:9; 40a:3; 40b:8; 17b:10) і *ofiarnictwo* “ахвярніцтва” у 1-м творы (27b:2) адпавядаюць лексемы *qāplānuw* [kaplanof] “святароў” (37b:7); *qāplānam* [kaplanem] “святаром” (17b:11); *qāplānṣṭwu* [kaplanstvo] “святарства” (27a:4) у мове аўтараў гэтых твораў³¹⁶.

Акрамя таго, у 1-м творы лексема *šaṭāna* [šetan'e] “шатане” (9b:3) у цытаце з Новага Завету адпавядае сінанімічнай лексеме *djābūl* [djabol] “д’ябал” (10b:8); *djāblā* [djabla] “д’ябла” (9b:2) у мове аўтара.

У 2-м творы ў цытатах тэрмін сваяцтва *janṭruw* [jentrof] “нявестка” (32b:8); *janṭruwā* [jentrova] “нявесткай” (32b:10)³¹⁷ адпавядае лексеме *nawaṣṭki* [n'ev'estk'i] “нявесткі” (32b:8) у мове аўтара.

На лексічным узроўні можна назіраць і змену стылістычнай афарбоўкі цытат. Параўн. наступныя змены ў цытатах з Бібліі Буднага тых лексем, якія пазначаныя ў слоўніку Дарашэўскага як кніжныя, у 2-м творы: *iawil... się* “з’явіўся” > *śa ‘uqāzāl* [s'e ukazal] “з’явіўся” (BB, Jud. 6:12 > 33b:2); у 3-м творы: *zwiodl* “звёў” > *ṣprowādzālī* [sprovadzal'i] “прыводзілі” (BB, 2 Reg. 23:8 > 38a:1)³¹⁸.

Сярод наступных сінанімічных пар злучнікаў у мове аўтараў чатырох твораў пераважаюць тыя, што ўласцівыя гутарковай польскай мове (*ale, bo*), у той час як кніжныя (*lecz, ponieważ*)³¹⁹ ужываюцца толькі ў цытатах з Бібліі Буднага:

Злучнік *ale* “але” ўжываецца ва ўсіх чатырох творах 42 разы. Сінанімічны кніжны злучнік *lecz* сустракаецца толькі 4 разы (у 1-м і 2-м творах) і пры гэтым выключна ў цытатах з Бібліі Буднага.

³¹⁶ Варта заўважыць, што слова *ofiarnik* уведзена ў польскую мову Будным (Merczyng 1913, 51). Менавіта Будны ўвёў і слова *rozdział* як назву структурнай часткі біблейскага тэксту, якое безальтэрнатыўна ўжываецца ў гэтым значэнні ва ўсіх чатырох тэкстах звыш 50 разоў, у той час як Леапаліта і перакладчыкі Брэсцкай Бібліі выкарыстоўвалі ў гэтым значэнні тэрміны лацінскага паходжання – *Caput* і *Kapitul* адпаведна (тамсама).

³¹⁷ Гл. *jętrew* – Słownik polszczyzny XVI w. 1966–.

³¹⁸ Słownik języka polskiego 1958–1969.

³¹⁹ Гл. Kuraszkiwicz 1986, p. 355–359.

Злучнік *bo* “бо” выкарыстаны 54 разы ва ўсіх чатырох творах, у той час як кніжны, запазычаны з чэшскай мовы *ponieważ* “таму што” ўжыты толькі 7 разоў (у 1–3 творах) і пры гэтым таксама толькі ў цытатах з Бібліі Буднага³²⁰.

1.5.1.1. Мадэрнізацыя

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 сярод лексічных замен, якія маюць месца ў цытатах, можна вылучыць тэндэнцыю да мадэрнізацыі³²¹. У 1-м, 2-м і 3-м творах спарадычна замяняюцца займеннік *wszy*, які адсутнічае ў сучаснай польскай мове³²²: *wzzech* > *wšitkih* [fšytk'ix] “усіх” (ВВ, 2 Reg. 4:3 > 12b:8); *wzego* > *wšitkaġu* [fšytk'ego] “усякага” (ВВ, Gen. 48:16 > 31b:3); *wzemu* > *wšitkamu* [fšytk'emu] “усяму” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:6); *wzq* > *wšitqūŋ* [fšytkq] “усёй” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 25b:13). Але *wzego* > *wšaġu* [fšego] “усяго” (ВВ, 2 Reg. 22:29 > 36b:4); *wzemu* > *wšamū* [fs'emu] “усяму” (ВВ, 2 Reg. 23:21 > 40a:6).

Займенніку *wszytek* належыць абсалютнае панаванне ва ўсіх чатырох творах, у тым ліку ў цытатах з перакладу Буднага, у мове якога таксама пераважае форма *wszytek*. Усяго ў 1-м творы займеннік *wszytek* ужыты 15 разоў, у 2-м творы – 4, у 3-м – 28, а ў 4-м – 2 разы. У цытатах: *wzysfki* > *wšitkih* [fšytk'ix] “усіх” (ВВr, глоса да Gen. 1:26 > 6a:3); *wzyscy* > *wšisċi* [fšyscy] “усе” (ВВ, 1 Reg. 8:60 > 7b:8); *wzyscy* > *wšitka* [fšytk'e] “усе” (ВВ, 1 Par. 35:25 > 35b:2). Форма *wszystek* ужытая ў аўтарскай мове толькі 3 разы: у 1-м творы: *wšisfka* [fšysfka] “усе” (6b:11); у 3-м творы: *wšisfka* [fšysfka] “усе” (34b:9); *wšitkih* [fšytk'ix] “усіх” (34b:11)³²³.

Назіраецца замена прыназоўніка *k* на *do*, які ўжываецца ў даследаваных тэкстах звыш 80 разоў: *kniemu* > *du naġu* [do n'ego] “да яго” (ВВ, Mt. 15:30 > 13a:13; 2 Reg. 23:17 > 39b:11). Прыназоўнік *k*, які, аднак, захаваўся ў дзвюх іншых цытатах (ВВ, Jud. 6:15 > 33b:7; 1 Reg. 13:6 > 39a:10), у мове аўтараў не сустракаецца.

Пытальная часціца *izali nie* “ці не”, якая адсутнічае ў сучаснай польскай мове³²⁴, замяняецца на: ‘*āž* [aš] “аж” (ВВ, 2 Par. 20:7 > 27a:1; Mal. 2:10 > 8b:10); на ‘*ābū na* [abo n'e] “або не” (ВВ, Dan. 3:24 > 29a:6). Ва

³²⁰ Адзінае выключэнне на с. 26a:4, дзе гэты злучнік ужыты ў пераказе біблейскага сюжэта.

³²¹ Параўн. Лихачев 1983, с. 85–86.

³²² Słownik języka polskiego 1958–1969.

³²³ У ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. формы *wszytek* і *wszystek* суіснуюць (Kurkowa 1993, р. 187).

³²⁴ Słownik języka polskiego 1958–1969.

ўсіх трох выпадках у старажытнагабрэйскім арыгінале ёй адпавядае $\aleph'ל\eta / \aleph'ל\eta$ “ці не”. Відавочна, гэтая часціца (*izali nie*), хоць і не ўваходзіла ва ўласны лексікон аўтара, але была вядомая яму, пра што сведчыць замена яе сінонімам у Dan. 3:24³²⁵.

Пытальная часціца *aza*, двойчы ўжытая Будным у Is. 44:8, замененая на часціцу *wšāq* [fšak] “ж” (9a:2) і злучнік *ža* [že] “што” (9a:3). Магчыма, у другім выпадку аўтар (перапісчык?) прыняў яе за фанетычны варыянт *že*.

У 3-м творы ёсць дзве замены прыназоўніка *wedle*³²⁶: *wedle* > *wadluḡ* [vedluk] “паводле” (BB, 1 Reg. 13:5 > 39a:4; Is. 11:3 > 36a:2). Хоць па-за межамі цытат сустракаюцца абодва варыянты: *wadlūḡ* [vedluk] (34b:1; 40a:4; 25b:10) і *wadla* [vedl'e] (39b:3; 16a:4). У астатніх творах гэтыя прыназоўнікі не ўжываюцца.

Іншыя замены службовых слоў, якія можна назваць мадэрнізацыяй: а) *zonqd* “адтуль” > *štūnt* [stont] “адсюль” (BB, Mt. 15:29 > 13a:12), а ў цытаце з 2 Reg. 23:12 > 38a:10 *zonqd* прапушчана; б) *przeczże* > *čamūž* [čemuš] “чаму” (BB, Jud. 6:13 > 33b:4). Ні *zonqd*, ні *priecz* у мове аўтараў даследаваных творах не ўжываюцца.

Гэты дзеяслоў, які не адлюстроўваецца ў слоўніках сучаснай польскай мовы, мог быць заменены таму, што ўжо даўно пачаў выходзіць з ужытку: *rozruszył* “разбурыў”³²⁷ > *zburili* [zburyl'i] “разбурылі” (BB, 2 Reg. 23:7 > 37b:11).

Наступныя замененыя лексемы пазначаныя ў слоўніку сучаснай польскай мовы як устарэлыя³²⁸ і, магчыма, ужо даўно мелі тэндэнцыю да архаізацыі і былі малаўжывальнымі: у 1-м творы: *spłodzilem* “зачаў” > *št wurilam* [stvorylem] “стварыў” (BB, Ps. 2:7 > 28b:1); у 3-м творы: *obrzydłości* “агіднасці” > *'ubridliwuści* [obrydl'ivos'c'i] “агіднасці” (BB, 2 Reg. 23:13 > 38b:1); *poimaycie go* “схапіце яго” > *lāpājca ḡū* [lapajc'e go] “хапайце яго” (BB, 1 Reg. 13:4 > 39a:2); *przywiodł* “прывёў” > *wprowādził* [fprovadz'il] “увёў” (BB, 2 Reg. 23:15 > 39b:5).

³²⁵ Ператварэнне рытарычнага пытання ў сцвярджалыны сказ у двух першых выпадках магло мець і ідэалагічныя прычыны. Аўтару магло не спадабацца пытанне, нават рытарычнае, пра адзінства Бога ў Mal. 2:10, таму што для яго такога пытання проста не існавала.

³²⁶ Гэты займеннік пазначаны як архаізм ужо ў слоўніку Ліндэ (Linde 1854–1860).

³²⁷ Звычайна гэты дзеяслоў мае ў польскай мове значэнне “прывесці ў рух, разварушыць”.

³²⁸ Słownik języka polskiego 1958–1959.

1.5.1.2. Рэгіяналізацыя

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 сярод лексічных замен, якія маюць месца ў цытатах, можна таксама вылучыць тэндэнцыю да рэгіяналізацыі.

Параўн., замену *inny* на *inszy*. У 1-м творы: *ine* > 'inših [inšyx] “іншых” (ВВг, глоса да Gen. 1:26 > 6a:3); *inego* > 'inšagu [inšego] “іншага” (ВВ, Deut. 4:35 > 7a:6); *innych* > 'inših [inšyx] “іншых” (ВВ, Gen. 14:17 > 27a:8). У 3-м творы: *inym* > 'inšim [inšym] “іншым” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:4). Акрамя таго, лексема *inszy* шэсць разоў ужытая ў мове аўтара 1-га твора (7b:3; 8b:12; 10a:10; 10b:2, 5; 12a:1) і 1 раз у мове аўтара 3-га твора (34b:11). Двойчы лексема *inszy* выступае ў наступных заменах: (*Bogow*) *drugich* “іншых багоў” > 'inšagu būga [inšego boga] “іншага Бога” (ВВ, Deut. 32:39 > 7a:9); *drugiego* > 'inšagu [inšego] “іншага” (ВВ, 1 Cor. 8:4 > 30b:1). Але *czuzego (Boga)* “чужога Бога” > 'innaгу būgā [innego boga] “іншага Бога” (ВВ, Is. 43:12 > 8b:3) і 'innī [inny] “іншы” (13b:8) у мове аўтара 1-га твора³²⁹.

Другі прыклад рэгіяналізацыі: *wielu* “многіх” > mnūgim [mnog'im] “шматлікіх” (ВВ, Syr. 44:19 > 27b:5). Магчыма, што перавага дадзенай лексемам аддаецца таму, што яна ўваходзяць у лексічны фонд як польскай, так і беларускай моў.

Рэгіянальнай рысай таксама з'яўляецца ўжыванне прыметніка *zla* [zle] “злое” у функцыі назоўніка (33b:5)³³⁰.

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 назіраецца абсалютнае панаванне формы *koždy* “кожны”: *qūždij* [koždyj] (8b:7; 10b:6); *qaždij* [každyj]³³¹ (10a:3); *qūzdī* / [qū]zdī [koždy] (11b:5; 35b:9); *qūzdaḡū* [koždego] (26a:8). У адзінай цытаце з Бібліі Буднага, у якой ужыты гэты займеннік, адбылася адпаведная замена: *každa* > *qūzdā* [kožda] (ВВ, Is. 9:5 > 36b:4)³³².

³²⁹ У ПЛТ ВКЛ XVII–XVIII стст. сустракаецца толькі займеннік *inszy* (Kurkowa 1993, р. 187). У слоўніку польскай мовы XVI ст. зафіксавана 9843 ўжыванняў *inny* / *iny* і 9476 *inszy* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–, t. 8, р. 556, 579).

³³⁰ Ужыванне прыметніка *zle* ў функцыі назоўніка зафіксавана таксама ў ПЛТ XIX ст. з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага (Kurkowa 1993, р. 257).

³³¹ Гэтая форма можа быць патлумачана і як проста памылковае напісанне знака *fatha* замест *damta*, і як *scriptio defectiva* галоснага [a].

³³² У ПЛТ ВКЛ варыянт *koždy* праіснаваў да канца XVIII ст., у той час як у польскай мове этнічнай Польшчы ён выйшаў з ужытку на мяжы XVII–XVIII стст. (Kurkowa 1993, р. 90). У слоўніку польскай мовы XVI ст. зафіксавана 13 015 ўжыванняў у форме *každy*, 1051 – *koždy* і адно ўжыванне ў форме *kuždy* (Słownik polszczyzny XVI w. 1966–).

Варта згадаць спарадычнае пранікненне ў мову даследаваных тэкстаў з рукапісу Р97 беларусізмаў, напр., займенніка *tija* [tyje] “тыя” (11b:4), распаўсюджанага амаль па ўсёй Беларусі³³³, які пранік у тэкст у выніку пераасэнсавання займенніка *teu* “той” у цытаце з Mt. 26:42. Па адным разе ўжытыя беларускі лічэбнік *śam* [s'em] “сем” (13a:4)³³⁴ і займеннік *qūžnij* [qožnuj] “кожны” (5b:8)³³⁵. Адзначаецца суіснаванне часціц *ci-* [c'i] (28b:4, 7) і *či-* [ču] “ці” (13b:10; 27a:5(2))³³⁶.

Прычына замены *czuycie zemną* “чуйнуйце са мною” > *ślišca tu zamna* “чуйце гэта са мною” (ВВ, Mt. 26:38 > 11a:9), магчыма, абумоўленая не проста неразуменнем значэння дзеяслова *czuć* “чуйнаваць, не спаць”, а памылковым успрыняццём яго перапісчыкам як беларусізма. Параўнайце аманімічны польскаму дзеяслову *czuć* “чуйнаваць, не спаць” беларускі дзеяслоў *чуць*. Перапісчык, верагодна, вырашыў замяніць “беларусізм” сінанімічнай польскай лексмай *śłyszać*.

У цытатах з Бібліі Буднага ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 назіраюцца шматлікія выпадкі пропуску ў дзеясловах прэфіксаў; часта такія пропускі ператвараюць дзеясловы закончанага трывання ў дзеясловы незакончанага трывання: *naprosć* “папрасі” > *pruś* [pros'] “прасі” (ВВ, 2 Reg. 4:3 > 12b:7); *wypędzileś* “ты выгнаў” > *pandzilaś* [pendz'iles'] “ты гнаў” (ВВ, 2 Par. 20:7 > 27a:1); *wrodziło się* “нарадзілася” > *rudziluśa* [rodz'ilo s'e] “радзілася” (ВВ, Is. 9:6 > 28a:2); *vschła* [sxla] “ссохла” > *śhlā* [sxla] “сохла” (ВВ, 1 Reg. 13:1 > 39a:3); *przypowiedział* “прадказаў” > *pūwadzāl* [pov'edz'al] “паведаміў” (ВВ, 1 Reg. 13:5 > 39a:5); *(nie) wypełnił* “не выканаў” > *napalnił* [n'e peln'il] “не выконваў” (ВВ, 1 Sam. 15:11 > 15a:2).

Пропускі прэфіксаў назіраюцца і па-за межамі цытат, але гэта, зразумела, не можа быць так відавочна, як у цытатах. Напрыклад, *pūtqā* [potka] “спаткае” (32a:12), *pūdqālū* [potkalo] “спаткала” (15b:8), дзе, верагодна, *potkać* замест *spotkać*³³⁷.

³³³ Дыялекталагічны атлас 1963, карта № 138.

³³⁴ Варыянт *śiet* сустракаецца і ў польскіх дыялектах (SGP, t. 5, p. 121), але ён распаўсюджаны пераважна ўздоўж польска-славацкай мяжы (Mały atlas, t. 10, mapa 492).

³³⁵ Гэты займеннік сустракаецца і ў віленскіх гаворках (Sawaniowska-Mochowa 1986, p. 52).

³³⁶ Суіснаванне формаў *ci* і *czy* характэрна і для віленскіх гаворак (Sawaniowska-Mochowa 1986, p. 59).

³³⁷ Пропуск прэфіксаў у дзеясловах характэрны таксама для ПЛТ ВКЛ (Kurkowa 1993, p. 153) і мовы Тафсіра 1725 г. (Suter 2004, p. 235).

З другога боку, у даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 зафіксаваныя два дзеясловы з дадатковымі прэфіксамі: *šprū{pro}roqūwāl* [sprorokoval] “напрарочыў” < *prorokować* + прэфікс *z* (34a:12); *wšprāwuwāl* [fspravoval] “накіроўваў” (32b:7) < *sprawować* + прэфікс *w*³³⁸.

Таксама вартая ўвагі тэндэнцыя да ператварэння выраза *Ran Bóg* у складанае слова: *rānbūg* [ranbok] “Пан Бог” (8b:6 і г.д.)³³⁹. Параўнайце таксама *rān jazūšūwī* [ran jezusov’i] “Пану Езусу” (14b:6; 27a:13) і *rāpnā māgija* [rapna maryje] “Панны Марыі” (14b:2), дзе скланяецца толькі другое слова.

1.5.2. Розніца паміж лексікай чатырох твораў

У даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 паміж лексікай чатырох твораў назіраецца некаторая розніца. Напр., дзеяслоў *znāčīša* [značy s’e] “значыць” у 1-м творы (13b:13; 14a:13; 14b:3) ужываецца са зваротнай часціцай, а ў 2-м і 3-м творах без яе: *znāči* [značy] (30b:7(3), 8, 12; 34b:4(3), 5(3)). У 1-м творы пры спасылках на пісьмовыя крыніцы 21 раз ужытая форма дзеяслова *piša* “пішацца” і толькі адзін раз сінанімічная форма *štū’i* “знаходзіцца ў тэксце, пішацца” (літаральна “стаіць”). У 2-м творы, наадварот, 1 раз ужытая форма *piša* “пішацца”, і 5 разоў *štūji* “знаходзіцца ў тэксце, пішацца” (літаральна “стаіць”).

Ёсць выпадкі, калі тое ці іншае слова ўжываецца толькі ў частцы аднаго з чатырох даследаваных твораў, указваючы тым самым на яго гетэрагенны характар. Напр., зварот *bija... na* [b’ije na] “б’е на” ў значэнні ‘указвае на’ сустракаецца толькі ў так званым трэцім цёмным пісанні 1-га твора (28a:6, 8, 13; 28b:3)³⁴⁰. Магчыма, што даволі рэдкае ўжыванне злучніка *’albū / ’albū* [al’bo] “альбо” ў значэнні ‘бо’ з’яўляецца моўнай асаблівасцю крыніцы, якая ляжыць у аснове *першага цёмнага пісання* (13b:12; 14a:1). Толькі ў прадмове ўжываецца злучнік *cūbī* [sobu] “каб” (5a:7).

1.6. ВЫСНОВЫ

Арабскае пісьмо даследаванага тэксту з’яўляецца характэрным для польскіх арабскаграфічных тэкстаў XVIII ст. Пра гэта сведчаць спара-

³³⁸ Утварэнне дзеясловаў з дадатковымі прэфіксамі характэрнае для ПЛТ ВКЛ XVI–XVIII стст. (Kurkowa 1993, p. 159). Гл. таксама Кірыянка 1994, 27–34.

³³⁹ Тэндэнцыя да ператварэння выраза *Ran Bóg* у складанае слова мела месца таксама ў рэгіянальным варыянце польскай мовы былога Вялікага Княства Літоўскага XIX ст. Параўн. *Rambóg* (Karłowicz 1984, p. 55)

³⁴⁰ Адзінае выключэнне ёсць у 3-м творы (25b:9). Гл. 2.1.2. Кампазіцыя зборніка і праблема аўтарства.

дычнае ўжыванне спецыяльнага знака для галоснага [o] і паралельнае ўжыванне дзвюх літар для зычнага [z]: ظ і ض.

Што да характару пісьма, то на падставе прыведзеных фактаў мы можам канстатаваць, што прынамсі ў дадзеным творы яно мае пераважна фанематычны характар.

Няма сумневу, што некаторыя характэрныя рысы польскіх (і беларусках) арабскаграфічных тэкстаў татараў Вялікага Княства былі імі атрыманыя ў спадчыну ад арфаграфіі цюркскіх арабскаграфічных тэкстаў. Параўнайце, напр., пераважнае ўжыванне ў асманска-турэцкай мове літар ص (s), ط (t), ق (q) і غ (g) перад галоснымі задняга раду, а ك (k) перад галоснымі пярэдняга раду³⁴¹. Таксама не адзначалася ў асманска-турэцкіх тэкстах асіміляцыя зычных па глухасці / звонкасці³⁴².

Аднак шмат у чым арфаграфія польскіх арабскаграфічных тэкстаў мае характар аналагічны арфаграфіі польскага лацінскаграфічнага пісьма. Напрыклад, як і ў лацінскаграфічным пісьме, тут ёсць спробы пазначэння мяккасці шляхам напісання літары ي (i). Акрамя таго, у дадзеным тэксце выкарыстаныя шматлікія цытаты з польскамоўных лацінскаграфічных крыніц, таму тут можна знайсці сляды непасрэднага ўплыву іх арфаграфіі. Напр., напісанне тапоніма *Bethela* > b[a]ṭh[a]llā [betel'a] (BB, 1 Reg. 13:1 > 38b:5), дзе гук [t] перададзены праз дзве літары (ṭh), як і ў лацінскаграфічным арыгінале. Таму можна канстатаваць, што арфаграфія польскіх арабскаграфічных тэкстаў склалася таксама не без уплыву арфаграфіі польскіх лацінскаграфічных тэкстаў.

Усе пералічаныя вышэй фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя з'явы можна падзяліць на дзве групы: з'явы гістарычнага характару і з'явы рэгіянальнага характару.

I. Першая група (з'явы гістарычнага характару) складаецца з дзвюх падгруп.

1) Архаізмы (у параўнанні з сучаснай польскай літаратурнай мовай). На фанетычным узроўні архаічнасць выяўляецца ў асобных лексемах. У цытатах таксама назіраюцца выпадкі архаізацыі, напр. адсутнасць дыярэзы [v] у слове *krolestwo* > qṛūlawṣṭwā / qṛulawṣṭwa [krol'efstva] “каралеўства”. На марфалагічным узроўні пры параўнанні з сучаснай польскай літаратурнай мовай архаізмам можна лічыць стары канчатак

³⁴¹ Самойлович 2002, с. 31; Гузев 1979, с. 29.

³⁴² Самойлович 2002, с. 34.

мн. л. він. скл. назоўнікаў і прыметнікаў мужчынскай асобы. Відавочна, архаізмам трэба лічыць і канчатак мн. л. дав. скл. *-et* у 1-м, 2-м і 4-м творах. Усе астатнія з'явы такога кшталту, напр., стары (нулявы) канчатак він. скл. назоўнікаў м. р. адз. л. у 1-м творы, канчатак мн. л. твор. скл. *-i* ў 4-м творы і г.д., сустракаюцца па адным разе. На нашу думку, яны маглі ўзнікнуць пад уплывам неідэнтыфікаваных пісьмовых крыніц і таму не адлюстроўваюць мову аўтараў. Ужыванне ў 1-м творы дапаможнага дзеяслова ў форме перфекта выглядае архаізмам нават у параўнанні з мовай Буднага: *przeŹtaly wody* > *praŹtali wudi Źun* [prestaly vodu sq] “спыніўся воды” (ВВ, Gen. 8:1 > 6b:1).

2) Другую групу з'яў гістарычнага характару на марфалагічным узроўні складаюць мадэрнізмы (у параўнанні з мовай перакладу Буднага): тэндэнцыя да замены, асабліва паслядоўная ў 3-м творы, у назоўніках мужчынскай асобы мн. л. і прыметніках мн. л. старога (этымалагічнага) канчатка мн. л. він. скл. *-i* канчаткам род. скл. *-ów*; замена ў 1-м творы фарманта найвышэйшай ступені прыметнікаў (і прыслоўяў) *na-* на *naj-*; ужыванне ў 1-м і 3-м творах кароткіх формаў дзеепрыметніка залежнага стану ў функцыі безасабовай формы прошлага часу.

II. З'явы рэгіянальнага характару, якія можна падзяліць на тры падгрупы.

1) Характэрныя для польскай мовы былога Вялікага Княства Літоўскага:

а) уласцівыя як рэгіянальнаму варыянту польскай літаратурнай мовы Вялікага Княства, так і вясковым гаворкам астраўнога тыпу на Віленшчыне (віленскім гаворкам). На фанетычным узроўні гэта спарадычнае аканне, у тым ліку наяўнасць канчатка *-a* ў наз. і він. скл. назоўнікаў н. р., він. скл. назоўнікаў ж. р. і 1-й асобе дзеясловаў цяперашня-будучага часу; звышправільнае [o]; ўзаемазамяняльнасць [v] і [u] на пачатку слова; асіміляцыя [z], [s] па мяккасці / цвёрдасці ў пазіцыі перад мяккім зычным; падаўжэнне зычнага [n] у пазіцыі паміж галосным перад канчаткам; пераход [s], [s'] > [š] перад [l], [l'] і г.д. На марфалагічным узроўні гэта замена канчатка дав. скл. назоўнікаў м. р. адз. л. *-owi* на *-u*; наяўнасць канчатка мн. л. дав. скл. *-at*; наяўнасць канчатка мн. л. род. скл. *-ej*. На сінтаксічным узроўні гэта выпадкі адсутнасці ў іменных сказах дзеяслова-звязкі; ужыванне дзеепрыметнікаў на *-szy* ў функцыі прошлага часу; тэндэнцыя да аналітызму ў формах прошлага часу і г.д.

б) З'явы характэрныя для віленскіх гаворак, якія сфармаваліся ў XIX ст., але не ўласцівыя рэгіянальнаму пісьмоваму варыянту польскай

літаратурнай мовы. На фанетычным узроўні гэта пераход [e] > [i] у ненаціскай пазіцыі, наяўнасць канчаткаў *-o*, *-om* у 3 ас. мн. л. цяперашне-будучага часу. На марфалагічным узроўні – ужыванне *ў* мн. л. наз. скл. імёнаў мужчынскай асобы як мужчынска-асабовых, так і не мужчынска-асабовых формаў; наяўнасць канчатка мн. л. род. скл. *-ij*; спарадычнае ўжыванне *ў* прыметніках, парадкавых лічэбніках і займенніках, якія скланяюцца паводле ўзору прыметнікаў, канчатка *-ij / -uj* у м. р. адз. л. наз. і він. скл. і г.д. На сінтаксічным узроўні гэта дабаўленне займеннікаў да формаў дзеяслова; поліфункцыянальнасць формы *jest* і г.д.

2) З’явы, якія ўзніклі пад уплывам беларускай мовы, але не зафіксаваныя ў працах, прысвечаных польскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага. На фанетычным узроўні гэта наяўнасць формы 1 ас. мн. л. загаднага ладу з флексіяй *-та* ў 1-м творы; наяўнасць канчатка *-a* ў твор. скл. назоўнікаў і прыметнікаў ж. р. На марфалагічным узроўні гэта выкарыстанне колькасных лічэбнікаў у якасці першых кампанентаў складаных парадкавых лічэбнікаў. Зафіксаваная таксама пэўная колькасць лексем беларускага паходжання.

Паміж творамі назіраецца некаторая розніца. На фанетычным узроўні звяртае ўвагу напісанне *ščaga* [ščegə] у 1-м творы і *ščig-* [ščyɣ-] у 3-м і 4-м; рознае развіццё групы **zr'*. На марфалагічным узроўні можна адзначыць панаванне *ў* назоўніках у 2-м творы канчатка мн. л. дав. скл. *-et*, а ў 3-м – *-om*. У 1-м і 4-м творы яны суіснуюць. У назоўніках і прыметніках – суіснаванне старога (этымалагічнага) канчатка мн. л. він. скл. і новага (він.-род. скл.) у мове аўтара 1-га твора і панаванне він.-род. скл. у мове аўтара 3-га твора. Наяўнасць фармант найвышэйшай ступені *naj-* у 1-м творы і *na-* ў 3-м., а таксама плюсквамперфекта толькі ў 3-м творы. На сінтаксічным узроўні варта звярнуць увагу на наяўнасць у 2-м творы, у адрозненне ад усіх астатніх, канструкцыі *accusativus cum infinitivo*. Ёсць і некаторыя адрозненні паміж творами ў лексіцы.

Характарыстыка мовы даследаваных твораў. Даследаванні мовы дадзенага тэксту (усіх чатырох твораў) паказалі, што яна змяшчае значна больш субстратных (беларускіх) элементаў, чым рэгіянальны варыянт польскай літаратурнай мовы Вялікага Княства Літоўскага, і таму не можа быць ідэнтычная яму. Не можа яна атаясамлівацца і з пазнейшымі вясковымі гаворкамі, нягледзячы на іх вялікае падабенства, паколькі гэтых гаворак проста не існавала да XIX ст. На наш погляд, мова дадзенага тэксту – гэта вусная форма рэгіянальнага варыянта польскай

літаратурнай мовы, якая атрымала другасную (арабскаграфічную) пісьмовую фіксацыю, не ідэнтычную лацінскаграфічнай. Калі звычайна вусная форма любой літаратурнай мовы імкнецца да адзінства з пісьмовай, то ў дадзеным выпадку яе мусульманскія носьбіты, для якіх лацінскі алфавіт быў чужым, а на пачатку і незнаёмым, такой неабходнасці не адчувалі. Гэта зрабіла магчымым больш шырокае пранікненне ў іх пісьмовы варыянт польскай літаратурнай мовы беларускіх субстратных элементаў, якія ўжо тады (у XVIII ст., а можа і раней) прысутнічалі ў вуснай мове, але адсутнічалі ў пісьмовай лацінскаграфічнай, і якія сталі ў XIX ст. неадлучнай часткай паўночных гаворак астраўнога тыпу (віленскіх гаворак).

Месца ўзнікнення і перапіскі даследаваных твораў. Мяркуючы па такіх прыкладах акання як [pagan'stva] “язычніцтва” (37b:1) і [gaskazan'em] “загадам” (38b:5), яно мела недысімілятыўны характар, што дазваляе нам казаць пра ўплыў паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы³⁴³. Дакладней лакалізаваць месца напісання (узнікнення) і перапіскі толькі паводле моўных дадзеных, бадай, немагчыма, напрыклад, таму, што беларусізмы характэрныя нават для тых польскіх гаворак, якія ўзніклі ў глыбіні балцкай этнічнай тэрыторыі па-за межамі непасрэднага кантакту з беларускай мовай³⁴⁴.

Час узнікнення даследаваных твораў. Уласна моўныя дадзеныя (некаторыя архаізмы) сведчаць на карысць узнікнення твораў на пачатку XVII ст. Наяўнасць у 1-м і 3-м творах кароткіх формаў дзеепрыметніка залежнага стану ў функцыі безасабовай формы прошлага часу паказвае, што істотныя змены ўносіліся ў тэкст ва ўсякім разе да сярэдзіны XVII ст.

³⁴³ Усе беларускія тэксты ў апісаных А.К. Антановічам рукапісах напісаныя на розных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту, а таксама сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках полацкай групы гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту (Антонович 1968, с. 355).

³⁴⁴ Turska 1982, p. 28.

Р а з д з е л 2

ТЭЖСТАЛАГЧНЫ
КАМЕНТАР

2.1. СТРУКТУРА ЗБОРНІКА “АДКУЛЬ ПАЙШЛІ ІДАЛЫ”

Як раней ужо было вызначана, зборнік складаецца з чатырох твораў. Аднолькавасць жанру (рэлігійна-палемічныя творы), адзінства мовы (так званая *пальшчызна крэсова*)¹, аб’яднанне ў адзін раздзел (араб. *баб*) пад агульнай назвай сведчыла пра тое, што гэтыя тэксты не выпадкова апынуліся побач. Аднак кожны з чатырох вызначаных твораў мае сваю тэматыку. А лінгвістычны аналіз пацвердзіў наяўнасць у іх пэўных асаблівасцяў мовы, што ўказвала на розных аўтараў. Таму ўзнікла заканамернае пытанне: ці існуе паміж чатырма тэкстамі трывалая ўнутраная сувязь, ці зборнік з’яўляецца толькі механічным злучэннем самастойных твораў? Каб адказаць на гэтае пытанне, трэба разгледзець творы, звяртаючы ўвагу не толькі на іх ідэйны змест, але і на агульную пабудову і фармальныя складнікі, характэрныя асаблівасці стылю, выкарыстаныя крыніцы.

2.1.1. Структурныя асаблівасці рэлігійна-палемічных тэкстаў

2.1.1.1. Прадмова: канцэптуальны зачын

Прадмова пазначае ў скароце ўсе тэмы, якія больш падрабязна абмяркоўваюцца ў асобных творах. Яе тэкст пачынаецца з забытанай спасылкі на некананічную старазапаветную кнігу Мудрасць Саламона: “*З Мудрасці Саламонавай з раздзела сорак чацвёртага чатырнаццатага верша. У восьмым вершы так пішацца*”. Паколькі ў кнізе Мудрасць Саламона толькі дзевятнаццаць раздзелаў, то, трэба думаць, тут мае месца памылка перапісчыка, і першапачаткова спасылка павінна была гучаць наступным чынам: “*З Мудрасці Саламонавай з раздзела чатырнаццатага ў восьмым вершы так пішацца*”. І, сапраўды, у чатырнаццатым раздзеле Мудрасці Саламона (у тым ліку ў восьмым вершы) гаворыцца пра ідалапаклонства.

¹ У той час як іншыя тэксты рукапісу напісаныя на арабскай і цюркскіх мовах альбо з’яўляюцца змешанымі беларуска-польскімі з перавагай беларускіх элементаў.

Пасля слоў “так пішацца” чакаецца цытаванне, аднак прыведзены фрагмент (“*Раптам праклён стаў ад Саламона і суд Пана Бога на люд ідалапаклонніцкі, і паварочвалася пакаранне Божасе (таму што яны выдумалі ідалаў) хвалою Божасю на абразы*”)² з’яўляецца не дакладнай цытатай, а пераказам зместу чатырнаццатага раздзела³. У гэтай “цытаце” можна бачыць намёк на трэці твор, дзе распавядаецца пра распаўсюджанне язычніцкіх культаў у Ізраілі, пачынаючы з часоў цара Саламона.

Наступнае выказванне: “*Тады яны на пагарду гавораць супраць вернікаў Божых*”⁴ адсылае да чацвёртага твора, прысвечанага хрысціянска-ісламскай палеміцы вакол пытання пра паходжанне мусульман. Такім чынам аўтар тут пазначае супрацьстаянне “вернікаў Божых” і “нявернікаў”, ці ідалапаклоннікаў.

Разважанні аўтара, якія ідуць пасля гэтага (“...бо ўласна такога караля трэба б ім, каб гэты свет ачысціў ад такога вялікага блюзнерства, каб кіраванне ідалаў [забылі], каб хрысціяне пазналі сапраўднага Бога, і <каб> ён выбіў гэтых супольнікаў і багоў прыўлашчаных з сыноў чалавечых”)⁵, змяшчаюць алюзію на падзеі, апісаныя ў трэцім творы (барацьба цара Ёшыягу з язычнікамі), і адначасова злучаюць тэму ідалапаклонства з крытыкай хрысціянства. Супраць “супольнікаў і багоў прыўлашчаных” накіраваны першы і другі творы, у якіх крытыкуецца хрысціянскае вучэнне пра Тройцу і пакланенне Ісусу як Богу, што расцэньваецца як “блюзнерства”.

Прадмова даволі плаўна перацякае ў першы тэкст, так што цяжка адзначыць мяжу паміж імі. Далейшы тэкст, пачынаючы з цытавання псалма 146, ужо можна разглядаць як уласна пачатак першага твора (5a:10–5b:1).

Такім чынам, прадмова выконвае не толькі ролю зачыну для першага тэксту, але падобна ўверцюры задае тон і асноўныя матывы для ўсіх рэлігійна-палемічных тэкстаў зборніка. Калі разглядаць яе толькі як частку першага тэксту, то многае будзе незразумелым і трохі забытаным.

2.1.1.2. Першы твор: Пра “яснае” і “цёмнае” пісанне

Першы палемічны тэкст шчыльна прымыкае да прадмовы, пачынаючыся на тым самым радку (5a:10), дзе яна закончваецца. Плаўнасць пераходу дасягаецца тым, што апошнія словы прадмовы непасрэдна

² 5a:3–5.

³ Аднак тут, можа, цытуецца не сама Біблія, а нейкая іншая крыніца.

⁴ 5a:5–6.

⁵ 5a: 7–10.

звязаныя са зместам першага твора – ангытрынітарнай крытыкай. Тэкст гэтага твора ідзе да канца арк. 14 і мае працяг на старонках 26a–30b:4. Па колькасці радкоў ён з’яўляецца найбольшым з чатырох твораў. У першым творы выразна вылучаюцца дзве часткі.

Першая частка (5a:10–13b:8) прысвечаная крытыцы догмату Тройцы і вучэння пра боскую прыроду Ісуса. Спачатку аўтар выказвае свой галоўны тэзіс: *“І сам Пан Езус сябе называў сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа”*⁶. І адразу гэтую думку палеміст звязвае з крытыкай ідэі Тройцы: *“быццам меў Пан Бог, творачы Адама, з кімсці радзіца”*⁷. Пасля абмяркоўвання і выказвання сваіх аргументаў аўтар падкрэслівае вынікі: па-першае, што *“нідзе ў Святым Пісанні пра Тройцу няма”*⁸ і па-другое, *“што Пан Езус ніякай боскасці і супольніцтва на сябе не накладвае”*⁹.

Сістэма яго доказаў у першай частцы твора грунтуецца пераважна на біблейскім тэксце. Выразнай асаблівасцю тут з’яўляецца менавіта вялікае мноства цытат, якія аўтар групуе ўласнымі заўвагамі і меркаваннямі. Ён стала падкрэслівае, што перадае толькі само Святое Пісанне. Такім чынам, асноўны прынцып будавання першай часткі твора вельмі празрысты: аўтарскі тэзіс – і яго доказы ў выглядзе цытат з Бібліі, да якіх зрэдку дадаецца яшчэ і невялікае тлумачэнне.

Другая частка (13b:8–30b:4) крыху больш складаная. Аб’ектам крытыкі ў ёй становіцца традыцыйная хрысціянская экзэгега асобных біблейскіх вершаў. Гэтая частка мае іншую арганізацыю, чым папярэдняя. Тут галоўным структураўтваральным элементам становіцца тое ці іншае спрэчнае месца Святога Пісання, якое аўтар суправаджае разгорнутым экзэгетычным каментаром. Таму спачатку цытуецца або пераказваецца спрэчнае месца разам з артадаксальным хрысціянскім тлумачэннем, пасля чаго ідзе разгорнуты аўтарскі каментар. Ён змяшчае не толькі ўласныя разважанні палеміста, але таксама дадатковыя спасылкі на Біблію.

У другой частцы першага твора знаходзяцца тры такія экзэгетычныя блокі. Яны звязаныя з тымі месцамі Старога Завету, да якіх звычайна звяртаецца традыцыйная хрысціянская тэалогія, каб пацвердзіць боскасць альбо месіянства Ісуса: Кніга Ісаі 7:14 і 9:6, а таксама псалом 110. Аўтар называе хрысціянскія каментары да Ps. 110 і Is. 9:6 адпаведна “другім

⁶ 5b:1–2.

⁷ 5b:3–4.

⁸ 6b:10.

⁹ 10a:3–4.

цёмным пісаннем”¹⁰ і “трэцім цёмным пісаннем”¹¹, што дае нам падставу меркаваць, што “першым цёмным пісаннем” трэба лічыць каментар да Is. 7:14, які займае 13b:9–14b:4, хоць у тэксце такой назвы няма.

Напрыканцы другой часткі першага твора вызначаная схема, аднак, часткова парушаецца. У экзэгетычныя разважанні аўтара над трэцім “цёмным пісаннем” урываецца вельмі эмацыйная “рэпліка” – публіцыстычная ўстаўка, якая змяшчае намёк на гістарычныя падзеі: Канстанцкі сабор (1414–1418 гг.), пакаранне Яна Гуса і Гераніма Пражскага¹².

Закончваецца першы тэкст заклікам да паслядоўнага монатэізму (“...*Мае быць імя адзінага Бога ў небе і на зямлі, якога ўсе стварэнні ўсхваляюць і малітву Яму аддаюць.*”¹³).

Дзве часткі адрозніваюцца і сваім ідэйным зместам, і асобнымі задачамі, і, магчыма, паходжаннем. Тым не менш твор у цэлым не ўспрымаецца эклектычным і дыскрэтным. У абедзвюх частках першага твора адчуваецца стылістычнае адзінства. Апавяданне ў іх вядзецца ад першай асобы множнага ліку, што добра бачна праз ужыванне дзеяслова *māmi* “*маем*”¹⁴. І толькі адзін раз прагучала аўтарскае *я*¹⁵. Паўтараюцца характэрныя моўныя звароты, напр.: *gwałtam cūngnūŋ* “*гвалтам цягнуць*”¹⁶. Апаненты-хрысціяне ўсюды згадваюцца ў трэцяй асобе, напр., “*А хрысціяне не хочуць гэтаму верыць*”¹⁷, “*Калі гавораць гэтыя хрысціяне*”¹⁸, “*хрысціяне чаго б не рабілі...*”¹⁹ і г.д.²⁰.

Твор мае сваю ўнутраную логіку і агульную мэту, праз якія добра адчуваецца яго адзінства. Адрозненне структурнай арганізацыі тэксту ў дзвюх частках адпавядае іх ідэйнаму зместу. У першай знаходзіцца “яснае” пісанне, а ў другой – “цёмнае”. Спачатку аўтар імкнецца даказаць, што “*ясна і дасканала Святое Пісанне маем... пра адзінства Божае*”²¹, пры гэтым у сведкі ён бярэ саму Біблію. А потым пераходзіць да крытыкі трох “цёмных пісанняў” хрысціянскага вучэння, якое

¹⁰ 14b:5.

¹¹ 27b:9.

¹² 30a:2–8.

¹³ 30b:2–4.

¹⁴ Гл. 7a:2, 13b:8, 14b:10, 28a:7, 28b:4.

¹⁵ 29a:1.

¹⁶ 9a:12–13, 13a:7, 27b:12.

¹⁷ 5b:3.

¹⁸ 6a:6.

¹⁹ 30a:1.

²⁰ Гл. таксама 6b:9; 10a:5, 7, 12; 10b:9; 11a:7; 11b:10; 13a:8.

²¹ 7a:1–2.

ён супрацьпастаўляе “яснаму пісанню”²². Разам з тым у другой частцы закранаецца тэма *Божскага сыноўства*, якая выступае як сувязнае звяно паміж дзвюма часткамі.

Паміж першай і другой часткамі першага твора можна ўбачыць пераходныя заўвагі, дзе аўтар пасля ўхвалення пазіцыі і стаўлення да Ісуса першых хрысціян піша: “*Не дзіва, [бо] гэта тысячу разоў болей мудрасці адпавядала, чым цяперашняе хрысціянства. А цяпер яны толькі пад цень углядаюцца, каб якую-небудзь загану ў Святым Пісанні Божым знайсці. А ў гэтым яўную памылку сваю падтрымліваюць. Як яўна паказваецца, адкуль мы прыцыпова іншыя веды маем пра Пана Езуса*”²³. Такім чынам, падкрэсліваецца, што прыцыпова іншыя веды выцякаюць з “яснага пісання”, якое “адпавядае мудрасці”, уяўляе сабой слушнае разуменне Святога Пісання і таму супрацьстаіць “цёмнаму пісанню”, г. зн. скажонаму разуменню.

Аўтар першага твора адстойвае ідэю чыстага монатэізму, якой супярэчыць, на яго думку, уяўленне пра трохіпастаснасць Божай асобы. Ён абвяргае ўсялякія падставы для догмату Тройцы ў тэксце Святога Пісання.

Каб абгрунтаваць сваю думку і ўздзейнічаць на чытача, палеміст выкарыстоўвае разнастайныя сродкі. Ён выступае ў іпастасях вучонага-філолага, гісторыка, тэолага і палымянага прамоўцы. Аўтар апелюе да логікі і цвярозага розуму чытачоў, часам не без гумару праводзіць паралелі паміж біблейскай гісторыяй і зямнымі сітуацыямі. Але заўсёды яго меркаванні заснаваныя на тэкстах Бібліі²⁴.

2.1.1.3. Другі твор: Пра слова *элагім*

Тэкст другога твора займае старонкі 30b:4–34a:8. Яго першыя словы страчаныя. Тэкст пачынаецца са слоў “[...] *другім, [у] Пісанні Божым гаворыцца: “І анёлаў багамі называюць”*”. Відавочна, гэта цытаванне глосы з Бібліі Буднага да Ps. 8:5 – *Vogati zowie anioły*, якая пачынаецца насупраць 2-га верша, што робіць верагодным тлумачэнне спасылкі “*другім*” як “[пры вершы] *другім*”²⁵. У цэнтры ўвагі другога твора – полісемантызм старажытнагабрэйскага слова *элагім* (אֱלֹהִים).

²² Гл., напр., заўвагу, у якой пасля прыведзенага хрысціянскага каментару да Ps. 110:1 дадае: “*ёсць пра гэта яснае Пісанне*” (14b:9–10).

²³ 13b:4–9.

²⁴ Аўтар часам спасылаецца таксама на глосы (каментары на палях біблейскага тэксту).

²⁵ Аднак параўн. таксама *każdy Anioł jest Bogiem iako u każdy przelożony człowiek* (гласа да ВВ, Os. 12).

Тут можна вылучыць тры часткі: 1) уводзіны (30b:4–31a:3); 2) асноўную частку – прыклады ўжывання ў Бібліі слова *элагім* у розных значэннях (31a:3–33a:11); 3) заканчэнне (32b:13–34a:8).

Ва ўводзінах аўтар двойчы прыводзіць шэраг розных значэнняў, якія, на яго думку, мае слова *элагім* у Старым Запавеце. Першы раз са спасылкай на прарока Захарыю: “Бог”, “анёл”, “суддзя”, “кароль”²⁶. Другі раз са спасылкай на глосу да Ps. 77 у ВВ: “Бог”, “суддзя”, “каралі”, “анёлы”, “фальшывыя багі”²⁷. Пасля чаго падкрэслівае, што ў выразе – “Дзіўны Бог” (*pradziwni büg*) з Is. 9:6²⁸ слова *элагім* абазначае не Бога, а “караля ў рыцарстве... [спрактыкаванага]”²⁹.

Трэба, аднак, звярнуць увагу, што ў арыгінальным біблейскім тэксце Is. 9:6 стаіць не слова *элагім* (אֱלֹהִים), а слова *эль* (לֶךְ), якое таксама значыць *Бог*. Такім чынам, аўтар памылкова лічыў, што ў выразе “Дзіўны Бог” у старажытнагабрэйскім тэксце ўжытае слова *элагім*.

Далей, у асноўнай частцы, разглядаюцца некаторыя месцы Старога Запавету, дзе ўжываецца слова *элагім*: са значэннем

- ‘суддзя’³⁰ (“І прывядзі яго да *элагіма*, гэта значыць да суддзі”),
- ‘анёл’³¹ (“калі Якуб змагаўся з чалавекам-*элагімам*, гэта значыць – з анёлам”³², “і паглядзеў на трох мужоў, гэта значыць трох анёлаў”³³, “сказаў яму анёл – Майсею, тады і там <слова> *элагім* стаіць”³⁴);
- ‘прарок або знатны чалавек’³⁵ (“а ты будзеш [яму Богам], гэта значыць – *элагім[ам]*”³⁶; “Вось Я аддаў цябе фараону богам, гэта значыць *элагімам*...”),
- ‘паганскія багі’³⁷ (“вось нявестка твая вярнулася да... сваіх *элагімаў*, гэта значыць – да багоў мааўскіх”).

²⁶ 30b:6–8. Спасылка на глосу да ВВ, Zach. 12:8 – *Albo iako Bog / abo iako aniol. Bo to wszystko Elohim znaczy.*

²⁷ 30b:10–11.

²⁸ Is. 9:6: “... у названо імя іего / *przedziwny / radny / Bog rycerz...*”

²⁹ 31a:1.

³⁰ 31a:3–31a:7.

³¹ 31a:8–31b:9; 31b:10–13; 32a:1–32a:6.

³² 31a:9.

³³ 31b:12–13.

³⁴ 32a:1–2.

³⁵ 32a:6–32b:2; 32b:2–5.

³⁶ 32b:1–2. Тэкст цытаты значна зменены. Гл. заўвагі да транслітарацыі і перакладу.

³⁷ 32b:5–12.

Усяго прыводзіцца сем прыкладаў, якія маюць нумарацыю, пазначаную, аднак, толькі часткова. У трэцім, чацвёртым і сёмым выпадках прыклады абазначаюцца словам *варыянт* (*‘ūdmanā*)³⁸, а ў шостым – *дакумент* (*dūqūmant*)³⁹.

Можна заўважыць, што не ўсе значэнні, прыведзеныя на пачатку твора, разглядаюцца ў асноўнай частцы. Няма прыкладаў для згаданых значэнняў ‘бог’ і ‘кароль’. Адносна першага такое замоўчванне цалкам зразумелае, бо аўтар імкнецца даказаць, што ў біблейскім тэксце слова *элагім* вельмі часта мае не значэнне ‘бог’, а зусім іншыя. Што датычыцца другога значэння – ‘кароль’, то яно згадваецца на пачатку твора пры тлумачэнні Is. 9:6.

Пераходам да заканчэння становяцца разважанні над цытатай з Ps. 96:4: “*Пан над іншымі ўсялякімі там багамі*”⁴⁰ і спасылкай на Ps. 97, што таксама звязана са значэннем ‘паганскія багі’, якое разглядалася апошнім у асноўнай частцы твора. І зноў аўтар пералічвае згаданыя раней значэнні слова *элагім*, нібы падсумоўваючы свае папярэднія прыклады і разважанні. Аднак да іх дадаюцца яшчэ два значэнні – ‘уладар’ і ‘рыцар’: “[слова] *элагім* не ўласна самому Богу [для абазначэння] *служыць, але, як я ўжо сказаў, часам анёлам, часам прарокам, часам каралям, уладарам, рыцарам служыць*”⁴¹.

У заканчэнні аўтар зноў вяртаецца да экзэгеzy верша Is. 9:6, пра які ён ужо казаў раней ва ўводзінах, і сцвярджае, што ў прароцтве Ісаі слова *элагім* мае значэнне ‘мужны рыцар’. Апроч таго, аўтар выказвае свае меркаванні наконт гэтага загадкавага верша з Кнігі прарока Ісаі, якімі па сутнасці адхіляе сувязь прароцтва з Ісусам (“*Такім чынам, там*⁴² *Ісая прарок элагіма – рыцара магутнага прарочыў, та[кога] збавіцеля, як Барак сын Авінаамаў,*”⁴³ “*альбо як Гідэон,*”⁴⁴ альбо такога, як Самсон⁴⁵).

Магчыма, што гэты твор мае рамачную канструкцыю, г. зн. у асноўнай частцы аўтар выкарыстаў у якасці ядра матэрыял з нейкага іншага твора, да якога дадаў свае ўводзіны і заканчэнне. Запазычаны матэрыял

³⁸ 31b:10; 32a:1; 32b:5.

³⁹ 32b:2.

⁴⁰ 33a:1.

⁴¹ 33a:9–11.

⁴² Маецца на ўвазе Is. 9:6.

⁴³ 33a:11–13.

⁴⁴ 33b:1–2.

⁴⁵ 33b:13–34a:2.

змяшчае сем прыкладаў ужывання слова *элагім* у розных значэннях. На карысць гэтай гіпотэзы сведчаць наступныя факты. Калі звярнуць увагу на часткова захаваную нумарацыю варыянтаў значэння слова *элагім*⁴⁶, то атрымліваецца, што перад прыкладам з Другой Кнігі Майсея (Ex. 21:6)⁴⁷, які лічыцца першым, ужо былі прыведзеныя прыклады з Кнігі Псалмоў⁴⁸ і Кнігі прарока Захарыі⁴⁹. Да таго ж, толькі ва ўводзінах і заканчэнні ўжываецца назва *габрэйскае Пісанне*⁵⁰. Існуюць таксама некаторыя адрозненні паміж уводзінамі і заканчэннем, з аднаго боку, і асноўнай часткай – з другога, у выкарыстанні крыніц⁵¹. Акрамя таго, можна канстатаваць, што аўтар уводзін і заканчэння, відавочна, не валодаў старажытнагабрэйскай мовай (аб чым сведчыць яго памылковае меркаванне, што ў Is. 9:6 ужытае слова *элагім*) у адрозненне ад аўтара матэрыяла асноўнай часткі⁵².

2.1.1.4. Трэці твор: “За Ісаі прарока жыццём...”

На старонках 34a:8–34b, 36a–41b, 25a–b, 35a–b, 15a–16b:2 знаходзіцца другі паводле памеру (267 радкоў) твор зборніка. Яго тэкст пачынаецца са слоў *zā ’āzījāša progoqa žicjā zā waqū hizgijāwaḡū qrūlā* “*За Ісаі прарока жыццём, за векам Хізкіягу караля...*”. Па змесце ў ім можна вылучыць тры часткі; кожная з іх прысвечаная асобнай тэме. Але ўсе яны сюжэтна звязаныя паміж сабой постаццю галоўнага героя – іудзейскага цара Ёшыягу, і нават у сваёй паслядоўнасці адлюстроўваюць этапы яго жыцця.

У першай частцы (34a:8–34b і 36a–36b:9) распавядаецца пра падзеі, якія папярэднічалі нараджэнню Ёшыягу: вылячэнне прадзеда Ёшыягу – іудзейскага цара Хізкіягу – прарокам Ісаям; прароцтва для Хізкіягу пра нараджэнне Ёшыягу. Пры гэтым аўтар пераказвае Другую Кнігу Царстваў і дае сваю інтэрпрэтацыю згаданых вершаў з Кнігі прарока Ісаі (Is. 11:1–3 і Is. 9:5–6). Усё апавяданне і каментары накіраваныя на

⁴⁶ 31b:10; 32a:1; 32b:2, 5.

⁴⁷ 31a:3.

⁴⁸ 30b:5.

⁴⁹ 30b:6.

⁵⁰ Гэты выраз таксама сустракаецца і ў агульнай прадмове зборніка.

⁵¹ Больш падрабязна пра гэта гл.: 2.2.1.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц другога твора.

⁵² Замена *Iehowa* на *’alūhim* “*элагім*” пры цытаванні Gen. 18:1 у асноўнай частцы (31b:11), відавочна, адбылася таксама пад час яе рэдагавання аўтарам другога твора. Гл. 2.2.1.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц другога твора.

тое, каб падкрэсліць значнасць фігуры Ёшыягу. Аднак сцвярджаючы, што прароцтвы Ісаі датычацца менавіта Ёшыягу, аўтар тым самым абвяргае традыцыйную хрысціянскую экзэגעзу, бо яна разглядае вершы Is. 11:1–3 і Is. 9:5–6 як прадказанне пра нараджэнне Ісуса.

Другая частка (36b:9–41b, 25a–b і 35a:1) змяшчае гісторыю барацьбы з язычніцтвам. Тут пераказваюцца некаторыя падзеі, апісаныя ў Кнігах Царстваў: прароцтва Хульды, распаўсюджванне ідалапаклонства ў часы Саламона і Ераваама, барацьба Ёшыягу з язычніцкімі культамі і аднаўленне ім свята Пасхі. У канцы другой часткі ўстаўленыя крытычныя выказванні на адрас хрысціян, што яны звязваюць прароцтвы Ісаі (Is. 11:1–3 і Is. 9:5–6) з Ісусам⁵³.

Трэцяя частка (35a:1–35b, 15a–16b:2) у нейкім сэнсе ўяўляе сабой высновы, якія аўтар робіць з папярэдніх апавяданняў. Прычыну грахоўных дзеянняў і ў тым ліку ідалапаклонства ён бачыць у чалавечым непаслушэнстве. Каб падаць сваю думку больш маштабна, аўтар нагадвае некаторыя біблейскія гісторыі, калі за свавольства былі пакараныя нават абраннікі Божыя (Адам і Ева, цар Саул) і сярод іх цар Ёшыягу.

Асаблівасцю трэцяга твора з’яўляюцца звароты аўтара да сваіх апанентаў: “бачыш, хрысціянін”⁵⁴; “бачыш, пане папешнік”⁵⁵, “убач, Ізраілю”⁵⁶, “не дзівіся, чалавеча”⁵⁷, альбо проста “бачыш”⁵⁸, якія надаюць гэтаму тэксту выразны палемічны тон. Востракрытычны настрой прасякае аўтарскія заўвагі, калі падзеі мінулага параўноўваюцца з сучасным становішчам.

Нягледзячы на ўнутраную складанасць (і часам заблытанасць) асобных частак, што выклікана рэзкімі пераскокваннямі аўтара з тэмы на тэму альбо з разгляду то аднаго гістарычнага перыяду, то іншага, можна гаварыць пра адзінае паходжанне тэксту, г.зн., што ён мае цэльны, некампілятыўны характар. Аднак нельга выключыць і таго, што першапачатковы тэкст быў істотна адрэдагаваны.

Закончваецца твор рэлігійнай формулай (“*Няхай Яму на век хвала будзе, а мы міласэрнасці просім.*”⁵⁹) і словам ‘āmīn “амінь”.

⁵³ 25a:5 і далей.

⁵⁴ 38b:2.

⁵⁵ 39a:10.

⁵⁶ 35b:4.

⁵⁷ 35b:8.

⁵⁸ 15a:9.

⁵⁹ 16b:1–2.

2.1.1.5. Чацвёрты твор: “Пра нараджэнне Ісмаіла”

На старонцы 16b:2 пачынаецца апошні тэкст (46 радкоў). Ён мае ўласную назву, напісаную чырвоным чарнілам, ‘*ūnārūdzanū ’izmā’ilā*’ “Пра нараджэнне Ісмаіла”.

Гэты твор складаецца з дзвюх частак. У першай (16b:2–17a:13) размова сапраўды ідзе пра нараджэнне сына Абрагама Ісмаіла. Усе разважанні аўтара накіраваныя на доказ высакароднага паходжання гэтага легендарнага продка арабаў.

Пераход да другой часткі чацвёртага твора спачатку падаецца даволі рэзкім і нечаканым. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу змена, якая адбываецца ў стылі выказванняў і ўзроўні аргументацыі. Першая частка мае характар апавядання з моцнай эмацыянальнай афарбоўкай, што надае ёй яскравую публіцыстычнасць. Другая частка ўяўляе сабою экзэгетычны каментар.

Змяняецца таксама і прадмет абмеркавання. У цэнтры ўвагі другой часткі – псалом 110. Прыведзеная тут трактоўка гэтага псалма супадае з меркаваннем, выказаным у першым творы пры разглядзе так званага *другога цёмнага пісьма*: у абодвух творах сцвярджаецца, што размова ў Ps. 110 ідзе не пра Ісуса, а пра Абрагама. Пры гэтым, аўтары абапіраюцца на тыя самыя месцы з Першай Кнігі Майсея (Gen. 14). Таму можна з упэўненасцю сцвярджаць, што аўтары першага і чацвёртага твораў выкарыстоўвалі тую самую крыніцу.

Па ўсім відаць, што дзве часткі чацвёртага твора маюць рознае паходжанне і калісьці існавалі паасобку. І назва “Пра нараджэнне Ісмаіла”, відавочна, адносіцца толькі да першай з іх. Звязвае абедзве часткі, на самой справе, не генеалагічнае пытанне, а зусім іншае – супрацьпастаўленне Абрагама і Ісуса. Гэтыматывы няўна, як другасны, прысутнічаюць у кожнай частцы, калі яны яшчэ былі асобнымі творамі. Аднак пасля аб’яднання гэтых тэкстаў менавіта супрацьпастаўленне Абрагама і Ісуса выйшла на першы план. Яно адлюстроўвае спрэчку паміж мусульманамі і хрысціянамі, паходжанне якіх аўтар звязвае адпаведна з Абрагамам і Ісусам. Магчыма злучэнне двух калісьці асобных твораў, якое змяніла акцэнтывы ў іх разуменні, належыць нейкаму рэдактару (не выключана, што рэдактару ўсяго зборніка).

Унутры кожная з частак даволі аднародная, мае просты, паступальны рух думкі аўтара, што адрознівае гэты твор ад трох папярэдніх, больш складаных па ўнутранай структуры.

Чацвёрты твор мае выразную канцоўку (“*Канец гэтай рэчы*”⁶⁰), якая, магчыма, адносіцца не толькі да дадзенага твора, але і да ўсяго раздзела.

2.1.2. Кампазіцыя зборніка і праблема аўтарства

Як можна бачыць, усе творы, якія ўваходзяць у зборнік “Адкуль пайшлі ідалы”, з’яўляюцца досыць складанымі па сваёй структуры: яны часам змяшчаюць вялікія фрагменты тэкстаў рознага паходжання⁶¹, а таксама мноства цытат (або пераказаў) з Бібліі. Апроч таго ўсе чатыры рэлігійна-палемічныя тэксты нясуць на сабе выразныя сляды агульнага рэдагавання.

Даволі цікавая рэч выявілася ў структуры некаторых твораў, калі злучэнне тэкстаў рознага паходжання прывяло да ўзнікнення новых дадатковых сэнсаў. Напрыклад, матэрыял першай і другой часткі першага твора, узяты, відавочна, з розных крыніц і пастаўлены побач, стаў успрымацца кантрасна, як дзве супрацьпастаўленыя дактрыны – “яснае пісанне” і “цёмнае пісанне”. Іншы варыянт яўна свядомага сутыкнення розных тэкстаў мы знаходзім у творы “Пра нараджэнне Ісмаіла”. Сувязь дзвюх частак у ім прывяла да выяўлення думкі (проціпастаўленне Абрагама і Ісуса, а праз гэта – проціпастаўленне хрысціянства і ісламу), якую аўтар, відавочна, не адважыўся выказаць яўна, аднак даў магчымасць чытачу самому здагадацца.

Разнастайнасць элементаў, з якіх складаліся творы, магла б зрабіць уражанне эклектычнасці і стракатасці ад усяго зборніка, якое, зразумела, часам узнікае, але не ў той ступені, як гэта можна было чакаць. Дзякуючы агульнаму рэдагаванню, сукупнасць унутрана складаных рэлігійна-палемічных твораў выглядае амаль як адзіны твор з некалькімі падраздзеламі. Рука рэдактара адчуваецца і ў прадмове перад першым тэкстам, дзе адлюстраваная галоўная тэматыка ўсяго зборніка, і ў рамачных частках (уступах, заканчэннях), якія перакідваюць масткі паміж творамі, і ў шматлікіх рэмарках, што прасякаюць чатыры тэксты.

Як прыклад сувязі паміж тэкстамі можна прывесці выказванне пры канцы першага твора: “*Бо не ўсе тыя багі, каго Святое Пісанне багамі называе*”⁶². Гэтая думка ніякім чынам не вынікае з папярэдніх разва-

⁶⁰ 18a:9.

⁶¹ Падрабязней пра паходжанне асобных частак і фрагментаў у творах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” гл. Раздзел 3. Зборнік “Адкуль пайшлі ідалы” ў гістарычна-культурным кантэксце.

⁶² 30a:12–13.

жанняў і ніяк не абгрунтоўваецца спасылкамі на Біблію, што выразна адрознівае яе ад той сістэмы аргументацыі, якую можна было назіраць у першым творы. На першы погляд, яна толькі рытарычна ўзмацняе выказванні пра божае сыноўства: нельга лічыць багамі не толькі тых, хто называецца ў Пісанні *сынамі Божымі*, а нават і тых, хто называецца *багамі*. Але ўсе тлумачэнні да гэтага можна знайсці толькі ў наступным творы, дзе падрабязна разглядаюцца розныя выпадкі ўжывання ў Старым Запавеце слова *элагім*, асноўнае значэнне якога – *бог*. Такім чынам, вельмі верагодна, што гэтая фраза была дададзеная рэдактарам, каб больш плаўна злучыць першы і другі творы.

Такога ж кшталту фразы можна знайсці ва ўводзінах другога твора (“Слова элагім... *якое прыпісваюць спачатку Богу самому, потым суддзі, потым каралям, потым анёлам і фальшывым багам*”. *Вось і там азначае, дзе “Дзіўны Бог”*)⁶³ і ў яго заканчэнні (Такім чынам, *хрысціянства ніякага фундаменту для боскасці Езусавай не ўказвае*)⁶⁴. Яны яўна датычацца думкі, выказанай яшчэ ў першым творы (...*калі гаворыцца: “І назвалі – [Дз]іўны⁶⁵, Бог вечнасці, князь міру”*; <...> *гэта не належыць зусім Пану Езусу*)⁶⁶.

Можна нават назіраць некаторае лексічнае падабенства ў тых фрагментах, якія, магчыма, належаць рэдактару-складальніку; напрыклад, ужыванне толькі ў агульнай прадмове да зборніка, а таксама ва ўводзінах і заканчэнні другога твора выразу *габрэйскае Пісанне*. Варта таксама звярнуць увагу на словы з трэцяга твора: *bū wšitqu bija nā qgulā ’āšijāhā* “бо ўсё ўказвае на караля Ёшыягу”⁶⁷, якія нагадваюць характэрны для першага твора (пры разглядзе “трэцяга цёмнага пісання”) зварот *bija... na* “б’е на”⁶⁸ у сэнсе “ўказвае на”. А фраза з трэцяга твора: “*Вось, пане па[п]ежнік, бачыш, што ўсе вашыя довады, якія вы [па]д цень змяшчаеце...*” вельмі нагадвае некаторыя выказванні ў першым (напр.: “*Ні пад ценям, ні пад таямніцамі, але яснае і дасканалае Святое Пісанне маем пра яснасць і пра адзінства Божае*”⁶⁹).

⁶³ 30b:9–12.

⁶⁴ 34a:7–8.

⁶⁵ У рукапісе – *praciwnij* “процілеглы” або “праціўны”. Гл. заўвагу да перакладу 28a:3; 30a:11.

⁶⁶ 30a:11–12.

⁶⁷ 25b:9.

⁶⁸ 28a:6, 8, 13; 28b:3.

⁶⁹ 7a:1–2.

У трэцім творы паўтараецца фраза, ужо вядомая па першым творы: “*[І сам Пан Езус называў]ся сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа.*”⁷⁰ Гэты факт можна разглядаць як вынік агульнага рэдагавання. Хоць, зразумела, мы не можам цалкам выключыць магчымасць таго, што перад намі цытата з неідэнтыфікаванай крыніцы, якую незалежна адзін ад аднаго выкарысталі аўтары першага і трэцяга твораў⁷¹.

Немагчыма не заўважыць, што першапачатковая самастойнасць і ўласныя мэты таго ці іншага фрагменту не зніклі цалкам пад час рэдагавання, хоць у іх і былі ўнесеныя некаторыя новыя акцэнты. Узнікае ўражанне, што складальнік не імкнуўся істотна перарабіць зыходныя творы. Таму ў іх засталіся розныя трактоўкі адной і той жа біблейскай цытаты (Is. 9:6). Сваімі заўвагамі рэдактар-складальнік толькі падкрэсліваў неабходную думку, каб накіраваць свядомасць чытача ў патрэбны бок. Ужо тое, якія творы былі выбраныя і як яны размешчаныя ў зборніку, раскрывае агульную задуму.

Увесь склад зборніка ўяўляе сабою адказ на няпростое пытанне, пазначанае ў назве: адкуль пайшлі ідалы? Пры гэтым цесна пераплятаюцца канкрэтнае і абагульняльнае, надзённае і спрадвечнае, гісторыя і сучаснасць.

Зборнік накіраваны нібы супраць ідалапаклонства, якое ў вачах любога монатэіста ўяўляе сабою бяспрэчны грэх. Аднак не звычайнае язычніцтва цікавіць рэдактара-складальніка зборніка. Ён імкнецца перш за ўсё даказаць *ідалапаклонства* хрысціян, паслядоўнікаў трынітарнага вучэння. Увесь першы твор па сутнасці з’яўляецца абгрунтаваннем гэтай пазіцыі, хоць у ім ужо не сустракаецца слова *ідалапаклонства*. (Гэта яшчэ раз гаворыць пра тое, што прадмова была напісаная не аўтарам першага твора, а хутчэй за ўсё рэдактарам-складальнікам, які аб’яднаў дадзеныя рэлігійна-палемічныя творы ў адзін зборнік.) Другі твор, дзякуючы ўводзінам і заканчэнню, таксама набывае крытычны характар, скіраваны супраць хрысціянскага вучэння (дакладнее – хрысціянскай экзэгезы), нягледзячы на нейтральны, зусім непалемічны, характар яго асноўнай часткі.

⁷⁰ 25b:1–2. Параўн.: “*І сам Па[н] Езус сябе называў сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа, бо Пан Бог не жыве ў целе чалавечым*” (5b:1–2).

⁷¹ Параўн. 2.2.1.3. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц трэцяга твора.

Трэці твор павінен наогул вызначыць карані ідалапаклонства – свавольства і непаслушэнства чалавека – і паказаць непазбежнасць Бога пакарання за грэх. Паколькі гэтая тэма раскрываецца на гістарычным матэрыяле, то ў тэкст пастаянна ўкліньваюцца выказванні, якія звязваюць аддаленыя ў часе падзеі з сучаснымі, падкрэсліваюць іх падабенства. Дзякуючы гэтаму чытач заўсёды востра адчувае актуальнасць разгляданай тэмы. Тут не толькі яшчэ раз хрысціянскае вучэнне пазначаецца як новае язычніцтва і як пярэчанне Богу, але таксама гучыць пагроза пакарання за такое нявер’е. Гэтым адказ на пытанне “адкуль пайшлі ідалы?” нібы дадзены.

Аднак у агульнай прадмове знаходзяцца яшчэ некалькі выказванняў, якія працягваюць крытыку ідалапаклонства далей: па-першае, гаворыцца пра нападкі на сапраўдных вернікаў (“*Тады яны [ідалапаклоннікі] на пагарду гавораць, супраць вернікаў Божых*”)⁷², што таксама разглядаецца як злачынства; па-другое, намякаецца на пакаранне ад Бога за ўціск яго верных, якое, відавочна, павінен здзейсніць нейкі кароль (“...бо ўласна такога караля трэба б ім, каб гэты свет ачысціў ад такога вялікага блюзнерства...”)⁷³. І толькі ў чацвёртым творы высвятляецца, што менавіта хрысціяне “на пагарду [мусульманам] гавораць”. Аднак яшчэ застаецца недагаворанасць: хто ж той кароль, які павінен выканаць волю Бога і падобна цару Ёшыягу выбіць “супольнікаў і багоў прыўлашчаных”. Відавочна, што такога праведнага цара трэба шукаць сярод сапраўдных вернікаў. Каго лічыць прававернымі, таксама падказвае чацвёрты твор – тых, хто вынес сваю веру як спадчыну ад Абрагама, “прыяцеля Богага”. Таму спробы аўтара ўзвысіць гэтага патрыярха над Ісусам такія паслядоўныя.

Складзены такім чынам зборнік паказвае, што яго рэдактарам быў мусульманін. Але вельмі складаная структура ўсіх твораў патрабуе вельмі асцярожна падыходзіць да праблемы канфесійнай прыналежнасці аўтараў у кожным выпадку. Можна вызначыць некалькі ўзроўняў аўтарства, якія павінны разглядацца асобна: 1) аўтары цытаваных твораў; 2) аўтары тых крыніц, якія ў перапрацаваным выглядзе сталі часткамі таго ці іншага твора зборніка; 3) аўтар (або складальнік-кампілятар) кожнага з чатырох твораў; 4) рэдактар-складальнік усяго зборніка.

⁷² 5a:5–6.

⁷³ 5a: 7–8.

Калі гаварыць пра магчымую ступень мусульманскага ўдзелу ў стварэнні тэкстаў “Адкуль пайшлі ідалы”, то на падставе вышэй прыведзенага разгляду структуры зборніка ўжо цяпер можна пэўна канстатаваць: 1) аўтарства (для першай часткі чацвёртага твора), 2) рэдагаванне кожнага з чатырох твораў, 3) складанне цалкам усяго зборніка (складальнік з’яўляецца і аўтарам прадмовы, якая ідэйна аб’ядноўвае ўсе творы). Нельга таксама выключыць, што гэты складальнік мог быць адначасова і аўтарам (або складальнікам) аднаго з чатырох твораў.

2.2. ІДЭНТЫФІКАЦЫЯ ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦ І АНАЛІЗ ЦЫТАТ

2.2.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц

Ва ўсіх чатырох даследаваных творах з рукапісу Р97 выяўленыя цытаты з іншых пісьмовых крыніц, перш за ўсё з перакладаў Бібліі на польскую мову. Але амаль усе цытаты са Старога і Новага Запаветаў не супадаюць літаральна ні з адным з вядомых перакладаў, таму іх прыналежнасць да той ці іншай крыніцы патрабуе доказаў.

2.2.1.1. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц прадмовы і першага твора

Біблія С. Буднага і каментар да Is. 7:14 і Ps. 110. Пераважная большасць цытат з Бібліі ўзятая з перакладу Буднага. На карысць гэтага сведчыць, па-першае, супадзенне цытат менавіта з перакладам Буднага. Напр., Ps. 146:3–4: *nanādzawajcaśa nā pr[a]lūžuni būgī ŝwuja wq̄tūriḥ namāš zbāwana kadī wām winidza dūḥ ŝcālā* “не спадзявайцеся на начальнікаў, багоў сваіх, у якіх няма збаўлення. Калі вам выйдзе дух з цела...” (5a:10–11). Параўнаем гэтую цытату з вядомымі перакладамі Бібліі на польскую мову, якія існавалі да XVIII ст. – часу перапіскі рукапісу:

Пераклад Леапаліты: 3. *Nie duffaicie w księżetach ani w syniech ludzkich / w ktorych zbawienia niemasz. 4. Wynidzie duch iego /...*

Брэсцкая Біблія: 3. *Nie vfaycie w księżetach / w fyniech czlowieczych: w ktorych niemasz zbawienia. 4. Wynidzie duch iego /...*

Пераклад Буднага: 3. *Nie nadziewajcie się na przelożone na syny czlowieczy / w ktorych niemasz zbawienia. 4. Wynidzie duch iego /...*

Пераклад Вуека: 3. *Nie vfaycie w księżetoch / ani w żadnym czlowieku w ktorym niemasz ratunku żadnego. 4. Wynidzieć iego duch z niego /...*

Дзякуючы супадзенню *Nie nadzieвайте się na przelożone* ў перакладзе Буднага і нашым рукапісе і відавочнаму адрозненню ад усіх астатніх перакладаў, мы прыходзім да высновы, што тут цытуецца менавіта пераклад Буднага.

Па-другое, частка імёнаў уласных, якія сустракаюцца ў цытаваных тут вершах са Старога Запавету, транслітараваная непасрэдна са старажытнагабрэйскай мовы⁷⁴, а з усіх вядомых нам перакладаў Старога Запавету на польскую мову, што існавалі да XVIII ст., толькі ў перакладзе Буднага, які рабіўся з мовы арыгінала, мы назіраем тую ж самую карціну.

Яшчэ адным доказам таго, што тут выкарыстаны менавіта пераклад Буднага і што менавіта ён названы “Старым Святым Пісаннем” (6а:7), паслужыла наяўнасць у тэксце спасылка не толькі на сам тэкст перакладу, але і на глосы, дзе амаль слова ў слова паўтараюцца заўвагі Буднага. Так, пасля цытаты з Gen. 1:1 *dūh būžij pūwawāl pū ’ūblič-jū wud* “дух Божы павяваў на абліччы водаў” (6а:8–9), якая літаральна супадае з перакладам Буднага... *a duch Boży powiewał po obliczu wod*, гаворыцца, што хрысціяне не бачаць напісанага побач: *’ālbū wāṭr būžij rūšālśa pū wudāḥ* “альбо вецер Божы рухаўся на водах” (6а:8–10), што таксама літаральна, калі не лічыць інтэрпаляцыі з мэтай удакладнення *pū wudāḥ* “на водах”, супадае з заўвагай Буднага на палях – *Albo wiatr Boży rufzał się* “альбо вецер Божы рухаўся па водах”.

Крытыкуючы догмат пра дух Божы (6а:8–6б:8), аўтар піша: *’agābūwa ’ibrināna mūwuḡ rūḥ ’iwāṭr ’idūḥ ṭū jādnu šlūwu zuwuḡ* “арабы і габрэі гавораць рух, і вецер і дух гэтым адным словам называюць” (6а:10–11). Як выявілася, у аснове гэтага меркавання ляжыць глоса Буднага да Gen. 8:1 – *Abo duch. Bo to iednym slowem Iwreanie zowia Ruach / y wiatr y Duch* “Або дух. Бо габрэі адным словам называюць і вецер і Дух – руах”⁷⁵.

Спасылкай на глосу можна лічыць і выраз *prī wiršu* “пры вершы” (6б:4) замест звычайнага “у вершы”, дзе пасля цытаты з Is. 40:7 ідзе тлумачэнне да ўжытага ў ёй слова *dūḥ* “дух” – *duḥam šwujim būžim*

⁷⁴ Гл. раздзел 2.2.5., прысвечаны імёнам уласным старазапаветнага паходжання.

⁷⁵ Тут варта звярнуць увагу на інтэрпаляцыю ў цытаваную глосу слова *’agābūwa* “арабы” і замену старажытнагабрэйскага *Ruach* (רוח [rūaḥ]) на арабскае *rūḥ* < روح [rūḥ], а таксама на пераход [v] у [b] у слове *Iwreanie* / *’ibrināna* [ibryn’an’e], што магло быць зроблена пад уплывам арабскага *عبري* [’ibrij(jun)] “габрэй”. Усё гэта даказвае знаёмства аўтара (або рэдактара) з арабскай мовай. З другога боку, ён правільна паказаў, можа быць дзякуючы глосе Буднага, што ў цытаце з Gen. 1:8 *duch* – гэта пераклад старажытнагабрэйскага רוח [rūaḥ].

ṭāq piśmū śwādċi wāṭr ġwāṭṭuwnī “Духам Сваім Божым”, – так Пісанне сведчыць: “Вецер гвалтоўны” (6b:5). Відавочна, што гэты каментар з’яўляецца перапрацоўкай глосы Буднага да дадзенага верша – *duchet Bożym wiatr gwałtowny zowie piśmo* “Духам Божым Пісанне называе гвалтоўны вецер”.

Ключавыя цытаты (Is. 7:14, Ps. 110:1⁷⁶, 4 і Is. 9:6), каментару да якіх прысвечаная другая частка гэтага твора, патрабуюць асаблівай увагі. На жаль, тэкст каментара да Is. 7:14 значна разбураны. Істотна змененая і сама цытата Is. 7:14, якая прыводзіцца двойчы: ‘ūtū dā pān būḡ dā mi ḡnām[a] ‘āla mā zāċūnc ‘iwrūdzi śinā ‘iwzūwu ‘i[m]ja jaḡu ‘amānū’al “Вось дасць Пан Бог, дасць мне зна[к]. [Альма] зач[не]”⁷⁷ і народзіць сына. І назавуць імя яго Эмануэль” (13b:11–12), ‘ūtū ḡnāma ṭā mlūdā zāċna ‘iwrūdzi śinā “Вось знак – гэтая маладая зачне і народзіць сына” (14a:9).

Калі гэтыя цытаты параўнаць з перакладам Буднага Is. 7:14⁷⁸ і з тым, як прыводзіцца гэты верш у Mt. 1:23 (таксама ў перакладзе Буднага)⁷⁹, то, па-першае, гэтыя словы, звернутыя ў Бібліі да іудзейскага цара Ахаза, належаць Ісаі, а тут яны пры першым цытаванні ўкладзеныя ў вусны Марыі, што сталася прычынай замены займенніка *wat* “вам” на *mi* “мне” (13b:11). Па-другое, ‘āla mā “але мае” – гэта вынік пераасэнсавання перапісчыкам транслітараванага старажытнагабрэйскага слова *pān* [’almā], якому адпавядае ў перакладзе Буднага слова *panna* “панна”. Неразуменне гэтага слова выклікала, у сваю чаргу, замену *zacznie* “зачне” на *zāċūnc* “зачаць”. Тым не менш, тут цытуецца менавіта пераклад Буднага, таму што, напр., толькі ў ім тут выкарыстаны дзеяслоў *zaczac* “зачаць”, у той час як Леапаліта, Вуек і перакладчыкі Брэсцкай і

⁷⁶ Трэба адзначыць, што, хоць аўтар і спасылаецца на Псалмы Давіда, але цытуе не сам псалом 110, а яго цытату ў Новым Запавеце, верагодна з Евангелля паводле Мацвея 22:44. Гэта бачна, напрыклад, па ўжыванні слова *Pan* замест *Iehowa*.

⁷⁷ У рукапісе – “але мае зачаць”.

⁷⁸ “Але дае вам Пан сам знаменне – вось панна зачне і народзіць сына, і ты назавеш яго імя – Эмануэль” (*Przeto da wat Pan sam znamię / Oto panna zacznie y vrodzi syna / y wzowiesz imię jego Himmanuelem*).

⁷⁹ “Вось дзева зачне і народзіць сына, і назавуць імя яго – Эмануэль, што ў перакладзе азначае «З намі Бог»” (*Oto dziewica pocznie y vrodzi syna / y nazowę imię jego Emanuelem / co iest przelożywszy / z nami Bog*). Маецца на ўвазе выданне Новага Запавету 1572 г., таму што ў выданні 1574 г. верш Mt. 1:23 амаль не адрозніваецца ад Is. 7:14 – *Oto panna brzemienna a urodzi syna, i nazowiesz imię jego Himmanuelem* (Kossowska 1968, t. 1, p. 279).

Гданьскай Бібліі ужылі дзеяслоў *roszcą*⁸⁰. Але, хоць у тэксце ідзе спасылка менавіта на Кнігу Ісаі (13b:9–10), цытата выглядае як кантамінацыя Is. 7:14 і Mt. 1:23. Так, з аднаго боку, як і ў Is. 7:14, так і тут, ужыты дзеяслоў *wezwać* “назваць”, а з другога, ужыванне гэтага дзеяслова ў 3 ас. мн. л. *wzūwu* “назавуць” (13b:11), напісанне імя ўласнага ‘*āmānu’al* [*amanuel’*] без пратэтычнага [h] выглядаюць як адхіленні ад Is. 7:14, але супадаюць з Mt. 1:23. Мяркуючы па іншых цытатах, прыведзеных для тлумачэння Is. 7:14, у аснове гэтага фрагмента ляжыць хрысціянская крыніца, перапрацаваная тут аж да працілеглага сэнсу⁸¹. Калі гэта так, то пададзеныя тут цытаты маглі быць узятыя не найпрост з перакладу Буднага, а праз гэтую невядомую крыніцу.

Цытата з Mt. 22:44, дзе ў сваю чаргу цытуецца Ps. 110:1 (> 14b:7–9), узятая, верагодна, таксама не беспасярэдне з перакладу Буднага, а праз невядомую крыніцу⁸².

Што да тлумачэння так званага трэцяга цёмнага пісання, то ў нас няма падстаў сумнявацца ў тым, што цытата з Is. 9:6, якая прыводзіцца тут некалькі разоў (28a:2, 5, 7 і 30a:11–12), узятая менавіта з перакладу Буднага. Напр., у Вуека ключавому слову *dzasa* “дзіця” (= *dziecię* ў Буднага) адпавядае лексема *maluczki*.

Такім чынам, Біблія ў перакладзе Буднага названая ў 1-м творы “Старым Святым Пісаннем” (6a:7); “Святое Пісанне” (6b:9, 10; 7a:1; 8b:7; 9a:12; 28b:6, 8; 30a:13), “Пісанне Божае” (14b:5; 29a:2; 30a:7), “Пісанне” (6b:5; 14b:10; 29b:13), “Святое Пісанне Божае” (13b:6) і, магчыма, “Габрэйскае Пісанне” (5a:5). З кніг Старога Завету тут згадваюцца або цытуюцца: Першая Кніга Майсея (6a:7, 11; 26b:12; 27a:5; 28b:8); Пятая Кніга Майсея (7a:2, 4, 8); Першая Кніга Самуэля (7a:6); Першая [Кніга] Царстваў (7b:6); Другая Кніга Царстваў (7b:8; 8a:2); Першая Кніга Хронік (29b:1)⁸³; Другая Кніга Хронік (8a:2; 26b:13)⁸⁴; Псалмы Давіда (5a:10; 6b:6; 8b:3, 5; 14b:6; 26b:1; 27a:3; 28a:13); Кніга Ісаі (6a:5; 6b:3; 7a:11; 8a:6; 8b:11; 13b:10; 14a:8, 11; 26a:9; 27b:10); [Кніга Яэля] (14a:1–2); Кніга Малахіі (8b:9); Мудрасць Саламона (5a:1; 29b:11); Сірах (27b:5). З кніг Новага Завету згадваюцца або цытуюцца: Евангелле Мацвея (9a:6, 8;

⁸⁰ Гл. Транслітарацыю і пераклад.

⁸¹ Гл. 3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзегезы.

⁸² Падрабязней пра гэта будзе гаварыцца пры аналізе крыніц 4-га твора.

⁸³ У рукапісе названая проста “Хроніка” (29b:1).

⁸⁴ У рукапісе названая “Другой Кнігай Каралеўскай у Хроніцы” (8a:2) або “Другой Хронікай” (26b:13).

9b:1, 5, 8, 9; 10a:13; 10b:11, 12; 13a:2, 11); Евангелле Марка (9b:13; 10a:6); Дзеі Апосталаў (11b:13); [1-ы ліст да Карынфянаў] (30b:1).

Акрамя таго, у тэксце ёсць некалькі спасылак і цытат (або псеўдацытат), якія, відавочна, узыходзіць да перакладу Буднага, але з прычыны значнай перапрацаванасці не паддаюцца ідэнтыфікацыі (гл., напр.: 7a:10; 8a:5–6).

Брэсцкая Біблія. Другой ідэнтыфікаванай крыніцай з’яўляецца Брэсцкая Біблія 1563 г. Каментуючы Gen. 1:26 (5b:11–6a:5), дзе гаворыцца пра стварэнне чалавека, аўтар спасылаецца на прыпіску да дадзенага верша ў Бібліі, называючы яе *biblijā walqā drūqu ’ibrajskaḡu* “Вялікая Біблія габрэйскага друку” (5b:11). Высветлілася, што тут маецца на ўвазе глоса да гэтага верша ў Брэсцкай Бібліі. На жаль, тэкст значна разбураны, блытаніна ў склонах робіць амаль немагчымым яго разуменне без супастаўлення з арыгіналам. Тым не менш ніякага сумневу ў яго паходжанні няма⁸⁵. Гэта дае нам падставу лічыць, што і цытата з Gen. 1:26: *‘uṣinmā ṣlūwaqā* “зробім чалавека” (5b:5) запазычаная з Брэсцкай Бібліі (*uczyniemy człowieka*), таму што Будны не толькі перакладаў гэтыя словы як *uczyniemy człowieka*, але і падкрэсліваў, што форма загаднага ладу *uczyniemy* тут немагчымая⁸⁶.

Псалмы Давіда ў перакладзе Я. Каханоўскага. Трэцяя ідэнтыфікаваная крыніца 1-га твора – вершаваны пераклад Яна Каханоўскага Кнігі Псалмоў, выдадзены ўпершыню ў 1579 г, з якога, аднак, цытуецца толькі адзін невялічкі фрагмент (Ps. 146:5 > 8b:5–7)⁸⁷.

Іншыя (неідэнтыфікаваныя) крыніцы: Акрамя ўжо згаданых пры аналізе цытат з Бібліі Буднага каментароў да Is. 7:14 і Ps. 110:1, ёсць падставы меркаваць пра выкарыстанне ў гэтым творы яшчэ некалькіх крыніц, якія пакуль застаюцца неідэнтыфікаванымі.

а) Апрача перакладаў Бібліі, аўтар гэтага твора быў знаёмы і з некаторымі пазабіблейскімі паданнямі. Параўноўваючы Ісуса са старазапаветнымі прарокамі, ён згадвае саракадзённы пост Адама на рацэ Ярдан (10b:2). Такога ў Бібліі няма. Гэтае паданне можа ўзыходзіць да апакрыфічнай Кнігі Адама, якая захавалася на некалькіх мовах, у тым ліку на лацінскай пад назвай *Vita Adae et Evae* “Жыццё Адама і Евы”. Яна была перакладзеная на польскую мову К. Пусманам і выдадзеная ў 1543 г. Параўнайце: *Ja będę czterdzieści dni pościł... ja będę w wodzie*

⁸⁵ Гл. Транслітарацыю і пераклад 5b:11–6a:5.

⁸⁶ Budny 1576, k. 11a.

⁸⁷ Psalterz Dawidowy przekładania Jana Kochanowskiego 1897, p. 157.

Jordanie przez czterdzieści dni, ażali się Pan Bóg nasz nad nami zmiłuje “Я (Адам) буду пасціцца сорок дзён... я буду ў вадзе Ярдана сорок дзён, можа Пан Бог наш над намі змілуецца”⁸⁸. Цікава, што гэты апокрыф быў выкарыстаны татарамі Вялікага Княства Літоўскага пры стварэнні іншага твора, якому польскі даследчык А. Дрозд даў умоўную назву *Historia mirska o stworzeniu świata* “Мірская⁸⁹ гісторыя пра стварэнне свету” і прысвяціў спецыяльны артыкул⁹⁰.

Аднак мы не можам з поўнай упэўненасцю сцвярджаць, што згадка пра пост Адама ўзыходзіць менавіта да перакладу Пусмана. Па-першае, дзеля абмежаванасці матэрыялу (адна ўскосная звестка пры адсутнасці простых цытат), па-другое, дзеля таго, што на гэтай самай старонцы рукапісу (10b) згадваюцца саракадзённыя пасты Майсея і Іллі, пост Даніэля на гары і пост Елісея. Відавочна, што гэтая інфармацыя была ўзятая з нейкай крыніцы, у якой усе гэтыя звесткі ўжо былі сабраныя. Варта звярнуць увагу і на тое, што форма імя прарока Іллі на гэтай старонцы адрозніваецца ад формы, ужытай на с. 12a:7; 12b:1⁹¹.

b) Можа быць цытатай з іншай крыніцы трэба лічыць фразу “хрысціяне веруюць ва ўсемагутнага Айца, усемагутнага Сына” (10a:12), якая вылучаецца сваёй архаічнасцю⁹².

c) Магчыма, што несупадзенне ўказанай крыніцы (Мудрасць Саламона, Габрэйскае Пісанне) і цытаты з яе ў прадмове (5a:1, 5), як і ўжыванне лацінскага паводле паходжання тэрміна ‘*artiquil* “артыкул” (5a:1), указвае на выкарыстанне тут невядомай хрысціянскай крыніцы (каментар да Мудрасці Саламона?)⁹³.

d) Дакумент гусіцкага альбо пратэстанцкага (?) паходжання. Вельмі верагодна, што гэтая крыніца ў перапрацаваным выглядзе і стала падмуркам для тэксту на арк. 30a⁹⁴. Неідэнтыфікаванай застаецца і спасылка на арк. 30a:8 на невядомую крыніцу, магчыма, Катэхізіс.

⁸⁸ Radliński 1905, p. 175; 1911, p. 31.

⁸⁹ Мірская, таму што твор быў знойдзены ў рукапісе, які належыць сям’і, што паходзіць з г. Мір.

⁹⁰ Drozd 1996. Аднак у мусульманскай версіі твора Адам пасціцца не ў Ярдане, а ў Ніле (тамсама, с. 121).

⁹¹ Гл. Слоўнік.

⁹² Гл. 1.3.1.1. Назоўнікі мужчынскага роду (Вінавальны склон адзіночнага ліку).

⁹³ Параўн. яшчэ спасылку на кнігу Мудрасць Саламона на арк. 29b:11–12, якая таксама застаецца незразумелай.

⁹⁴ Гл. пераклад і каментар да гэтай старонкі ў 3.1. (падроздзел Адлюстраванне гістарычных падзей).

е) Пра фразу на арк. 9а:11–12, якая ўводзіцца словамі “Пан Бог гаворыць”, можна выказаць меркаванне, што яна вельмі падобная да цытат з тафсіра, таму што менавіта такімі словамі (“Як Пан Бог гаворыць”) уводзяцца цытаты з Карана на беларускай мове⁹⁵. Хоць ўсе спробы ідэнтыфікаваць гэтую фразу (цытату?) пакуль што былі беспаспяховымі.

Шырокае выкарыстанне пры спасылках слова *riša* “піша(цца)” (21 раз) можа паслужыць дадатковым доказам непасрэднага выкарыстання пісьмовых крыніц аўтарам гэтага твора⁹⁶.

2.2.1.2. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц другога твора

У раздзеле 2.1.3. “Структурныя асаблівасці рэлігійна-палемічных тэкстаў” было выказанае меркаванне, што другі твор складаецца з дзвюх розных паводле паходжання частак: уводзінаў і заканчэння з аднаго боку, і асноўнай часткі, якая змяшчае сем прыкладаў ужывання слова *элагім*, з другога. Таму крыніцы, выкарыстаныя ў абедзвюх частках, трэба разглядаць асобна.

Уводзіны і заканчэнне:

Біблія С. Буднага. Пераважная большасць цытат з Бібліі ва ўводзінах і заканчэнні другога твора таксама ўзятая з перакладу Буднага. Як і ў першым творы пра гэта сведчаць лексічныя супадзенні і цытаванні ва ўводзінах і заканчэнні не толькі ўласна біблейскага тэксту, але і глос з перакладу Буднага.

Пасля спасылкі на прарока Захарыю і цытаты з яго кнігі: “[дом] Давідаў [як] багі” (Zach. 12:8 > 30b:6) даецца тлумачэнне да дадзенага верша, якое хутчэй за ўсё з’яўляецца перапрацоўкай глосы Буднага да яго: “Альбо як Бог, або як анёл, бо гэта ўсё азначае *элагім*”⁹⁷ > “Пагабрэйску слова *элагім*, гаворыцца, часам азначае Бога, часам азначае анёла, часам азначае суддзю, часам азначае караля” (30b:6–8)⁹⁸.

Аўтар 2-га твора наўпрост спасылаецца на глосу да Ps. 77: “як тое слова тлумачаць, дадзена ў прыпісцы да семдзесят сёмай псалмы [ў

⁹⁵ Антонович 1968, с. 19.

⁹⁶ У 2-м, 3-м і 4-м творах *riša* “піша(цца)” ўжытае толькі па адным разе (32a:5; 34a:10; 18a:2).

⁹⁷ Глоса да ВВ, Zach. 12:8 – *Albo / iako Bog / або iako anioł. Bo to wszystko Elohim znaczy*. Старажытнагабрэйскае אֱלֹהִים [’*ēlohīm*] “Бог”.

⁹⁸ Відавочна, два апошнія значэнні ўзятыя з глосы да Ps. 77:13 (30b:9–11). Цытатай глосы да Ps. 8:5 з Бібліі Буднага могуць быць і першыя словы гэтага твора (гл. 30b:2).

вершы] другім” (30b:8–9). Потым ён цытуе гэтую глосу з Бібліі Буднага амаль без зменаў: “Слова элагім⁹⁹, гэта такое слова, імя, якое прыпісваюць спачатку Богу самому, потым суддзі, потым каралям, потым анёлам і фальшывым багам” (30b:9–11). У Буднага гэтая глоса гучыць наступным чынам: “Элагім, гэта такое імя, якое прыпісваюць спачатку Богу самому, потым суддзям, каралям, анёлам і фальшывым багам”¹⁰⁰.

Выкарыстанне глос Буднага можна выявіць і ў заканчэнні. Каментуючы Ps. 96, аўтар сцвярджае, што там стаіць слова 'alahīmī [el'eh'īmy] (33a:3). Відавочна аўтар мае на ўвазе пяты верш гэтага псалма, дзе ў арыгінале стаіць слова элілім (עֲלִילִים [’ēlilīm]), якім названыя ўсе астатнія (акрамя Бога Ізраіля) багі¹⁰¹. Потым гаворыцца, што гэтых багоў завуць “нямоцнымі багамі” (33a:5). Тут варта звярнуцца да перакладу гэтага верша Будным: “Бо ўсе Багі паганскія – нікчэмныя, Іегова ж – нябёсы стварыў”¹⁰², дзе слова элілім перакладзена як “нікчэмныя”, і на глосу да яго: “Слова габрэйскае элілім цудна фармуецца, быццам эль-элагім, альбо аль-элім. Гэта значыць – не багі, альбо нямоцныя”¹⁰³. Мы не будзем разбіраць спробу Буднага вызначыць этымалогію гэтага слова, але звернем увагу на пераклад: “не багі, альбо нямоцныя” і параўнаем яго з тым, як гэтае слова разумеецца ў нашым рукапісе – “не багі” (33a:2) і “нямоцныя” (33a:5). Малаверагодна, каб гэта было простае супадзенне, асабліва калі ўлічыць, што ў гэтым творы мы ўжо ідэнтыфікавалі выпадкі цытавання глос Буднага. Такім чынам, становіцца зразумелым і тое, адкуль аўтар дадзенага твора ведаў старажытнагабрэйскае слова элілім.

Далей аўтар спасылаецца на 97-ы псалом (33a:5–6), дзе ў сёмым вершы таксама ўжытае слова элілім, бо там “яшчэ насміхаюцца з іх (несапраўдных багоў), элілімамі іх называюць” (33a:6–7). Тут Будны таксама пераклаў слова элілім як *niekczemności* “нікчэмнасцямі”, напісаўшы на палях “Альбо не багамі, бо гэта элілім”¹⁰⁴, што, відавочна, і дало нагоду аўтару 2-га твора сцвярджаць, што тут з іх насміхаюцца.

⁹⁹ Гл. заўвагу 97.

¹⁰⁰ Глоса да ВВ, Ps. 77:13 – *Elohim / iest takie imię / ktore się przypisuje / naprzod Bogu samemu / potym sędziom / Krolom / Aniolom / u falszymym Bogom.*

¹⁰¹ Верагодна, ён і напісаў гэтае слова, і h [h] у 'alahīmī [el'eh'īmy] (33a:3) замест l [l] – толькі памылка перапісчыка.

¹⁰² ВВ, Ps. 96:5 – *Bo wszyscy Bogowie pogańscy niekczemni / Iehowa lepak niebios uczynił.*

¹⁰³ Глоса да ВВ, Ps. 96:5 – *Słowo Hiwreyskie Elilim cudnie się formuje / iako by Elohim / albo al-elim / To iest nie Bogowie / albo nie mocni.*

¹⁰⁴ *Albo / nie Bogami / Bo to Elilim.*

Біблія Я. Вуека. На пачатку тэксту аўтар прыводзіць цытату з Is. 9:6 – *pradziwni bůg* “Дзіўны Бог” (30b:12), тлумачэнню якой і прысвечаны гэты твор. Ён супрацьпастаўляе яе “габрэйскаму Пісанню” (30b:12), у якім, на яго думку, на месцы слова *бог* стаіць *элагім* (30b:13), што азначае “караля ў рыцарстве... [дасведчанага]” (31a:1).

Але ці можна меркаваць, што аўтар, які абапіраецца ў сваіх разважаннях на пераклад Буднага, выкарыстоўвае гэты самы пераклад у якасці аб’екта крытыкі? Можа быць, у дадзеным выпадку цытуецца які-небудзь іншы пераклад? Калі ў Брэсцкай і Гданьскай Бібліях гэтыя словы перакладзеныя як *Dziwny /... / Bog*, то ў Буднага і Вуека пераклад аднолькавы: *Przedziwny /... / Bog*, што адпавядае цытаце ў дадзеным творы. Выкарыстанне перакладу Вуека ў якасці аб’екта крытыкі тым больш магчымае, што ў літаратуры мусульман Вялікага Княства ўжо вядомы твор, у якім пераклад Вуека крытыкуецца праз пераклад Буднага¹⁰⁵.

Акрамя таго, у заканчэнні двойчы, хоць і са скарачэннямі, цытуецца Ps. 96:4. Спачатку тут прыводзіцца цытата з Ps. 96:4: “Пан над іншымі ўсімі там багамі” (33a:1), потым сцвярджаецца, што ў дадзеным псалме ў “габрэйскім Пісанні” (33a:1) гаворыцца наступнае: “Іегова Бог над іншымі ўсімі элагімамі” (33a:2), што з’яўляецца скарачаным перакладам гэтага самага верша (Ps. 96:4) з перакладу Буднага: *Bo wielki (iest) Jehowa u chwalebny barzo straszny / ten (iest) nad wszemi Bogi*.

Пры гэтым першы раз імя ўласнае Бога замененае на слова *pān* “Пан” (33a:1), а другі – перададзены без зменаў (*jahūwā* [jehova] – 33a:2). Калі мы дакладна ведаем, што другі варыянт перакладу Ps. 96:4 – гэта пераклад Буднага, то што такое першы варыянт? Ці не маем мы тут яшчэ адной спробы крытыкі аднаго перакладу праз другі, а менавіта праз пераклад Буднага, як найбліжэйшы да арыгінала (габрэйскага Пісання)?

У Брэсцкай Бібліі гэтыя словы перакладзены наступным чынам: “... *Pan... nad wszystkie Bogi*”, у Вуека: “... *Pan... nade wszystkie Bogi*”, у Гданьскай Бібліі: “... *Pan... nad wszystkie Bogi*”. Усе тры пераклады амаль аднолькавыя, аднак, пры аналізе цытаты з Is. 9:6 мы бачылі, што пераклад Вуека адпавядаў ёй больш за астатнія, што з’яўляецца дадатковым аргументам на карысць выкарыстання менавіта гэтага перакладу ў якасці аб’екта крытыкі і тут.

¹⁰⁵ Drozd 1994, p. 222–223; 1997, p. 14.

**Асноўная частка (сем прыкладаў ужывання слова *элагім*):
Біблія С. Буднага і / або неідэнтфікаваная крыніца.**

Каб паказаць розныя значэнні слова *элагім*, аўтар падае сем прыкладаў яго ўжывання ў Старым Запавеце. Нягледзячы на істотную перапрацоўку адпаведных цытат, праз лексічны супадзенні можна даказаць, што пяць прыкладаў (Gen. 32:30; Gen. 18:1; Ex. 4:16; Ex. 7:1; Ruth 1:15) узятыя з перакладу Буднага.

Напр., у Gen. 32:30 выраз פְּנֵי אֵלֹ-פְּנֵי Будны пераклаў як *obliczym w oblicze* “абліччам у аблічча”, што адпавядае “абліччам” у даследаваным тэксце (гл. 31a:13). У Вуека і Гданьскай Бібліі гэты выраз перакладзены як *twarzą w twarz* “тварам у твар”, а ў Брэсцкай *okiem na oko* – літаральна “вокам на вока”.

У цытаце з Gen. 18:1 слова פְּנֵי, якое ў дадзеным тэксце, як і ў Буднага, перакладзена *w rowninach* “у раўнінах” (31b:11), аўтары Брэсцкай Бібліі пераклалі *na rowninie*, а Вуек – *w dolinie*. Толькі ў Гданьскай Бібліі мы маем *w rowninach*, але там дзеяслоў נָשָׂא перакладзены як *obaczył*, што значна далей ад *wyrzał* Буднага, чым нашае *wajzrał* “наглядзеў” (31b:12).

Аднак даказаць прыналежнасць першага з сямі прыведзеных прыкладаў ужывання слова *элагім*, г. зн. вельмі недакладнай цытаты з Ex. 21:6, да аднаго з перакладаў Бібліі на польскую мову XVI – пачатку XVII стст. немагчыма, таму што цытата не супадае ні з адным з іх. Параўнаем пераклад гэтага верша ў даследаваным творы і ў Буднага:

31a:5–6	'ipriprūwādzi jaḡu pra[d] 'aluhīmā tū jašt prad sandzaḡu 'iprilūž 'ūhā šwuja prad nim 'izāštānaša mū nawulnikam “І ён прывядзе яго да <i>элагіма</i> , гэта значыць да <i>суддзі</i> , і прыл[ожыць] ^{1*)} вуха сваё перад ім і застанеца яму нявольнікам”
Будны	<i>Tedy przywiedzie go pan iego do Bogow /... / u przebodzie pan iego vcho iego szydlem / u zniewoli się tu do wieku</i> “Тады прывядзе яго пан яго да <i>багоў</i> і... праколе пан яго вуха яго шылам, і зробіцца ён нявольнікам яго на век”

^{1*)} У рукапісе загадны лад – “прылажы”.

Як бачна, тэкст на старонцы 31a:5–6 даволі далёкі ад перакладу Буднага. Калі словы “*прыл[ожыць] вуха сваё перад ім*”, якія не маюць ніякага дачынення да арыгінала, можна патлумачыць неразуменнем перапісчыка звычайна праколвання вуха, то пераклад ключавага слова *элагім* як “суддзя”, а не “багі”, як у Буднага, патрабуе спецыяльнага тлумачэння. Таму варта прывесці для параўнання іншыя пераклады гэтага верша на польскую мову:

Леапаліта	<i>przywiedzie go pan do Bogow /... / a przekole ucho iego sfydlem / tedy będzie mu służebnikiem wiecznym</i>
Брэсцкая Біблія	<i>Tedy pan iego niech go przywiedzie do sędziow /... / przekole mu ucho szydlem / y będzie iego sluga na wieki</i>
Вуек	<i>stawi go pan przed bogi /... / y przekole vcho iego szydlem / y będzie mu niewolnikiem na wieki (Глоса – abo do sędziow)</i>
Гданьская Біблія	<i>Tedy przywiedzie go Pan jego do Sędziow /... / y przekole mu Pan jego ucho jego szydlem / y będzie mu niewolnikiem na wieki</i>

У адрозненне ад Буднага і Леапаліты, у Брэсцкай і Гданьскай Бібліях слова *элагім* перакладзенае як *sędzi*, а ў Вуека такі варыянт перакладу прапанаваны ў глосе. Будны, каментуючы гэты верш у творы “Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры”, тлумачыць яго наступным чынам: “Тут пад багамі маюцца на ўвазе *суддзі*”¹⁰⁶. Такім чынам, разуменне слова *элагім* як “суддзі” у Ех. 21:6 было добра вядомае ў XVI–XVII стст., аднак немагчыма дакладна вызначыць, які менавіта пераклад выкарыстаны ў даследаваным тэксце.

Варта звярнуць увагу таксама на замену ў 2-м творы старажытнагабрэйскім словам *элагім* слова *Bóg* “Бог”, якім яно было перакладзенае ў Буднага. Пры гэтым у Ех. 21:6; Gen. 32:30; Ех. 3:4, 6; Ех. 4:16; Ех. 7:1; Ruth 1:15 у старажытнагабрэйскім арыгінале сапраўды ўжытае слова *элагім* і толькі ў Gen. 18:1 словам *элагім* было замененае імя ўласнае Бога (*Iehowa*). У Чаховіца гэты верш (Gen. 18:1) прыводзіцца як доказ таго, што анёлы маглі называцца нават імем уласным Бога, г. зн. *Іегова*¹⁰⁷. Відавочна, такі самы сэнс першапачаткова быў і ў крыніцы, якая стала ў сваім перапрацаваным выглядзе асноўнай часткай другога твора (31b:11–12). Аднак гэты біблейскі верш быў пераасэнсаваны аўтарам-рэдактарам другога твора як яшчэ адзін прыклад ужывання слова *элагім* у значэнні ‘анёлы’.

Яшчэ адна праблема, якая датычыцца ўсіх цытат – прыкладаў ужывання слова *элагім*, заключаецца ў тым, што з самога тэксту перакладу Бібліі не вынікаюць тыя значэнні гэтага слова, якія згадваюцца ў 2-м творы.

Аднак значэнню слова *элагім* аддавалася шмат увагі ў тагачаснай палемічнай літаратуры, у тым ліку арыянскай (у творах Буднага, Чаховіца і

¹⁰⁶ *Tu przez Bogi rozumieią się Sędziowie* (Budny 1576, k. 7a). Параўн. таксама Таргум Онкеласа, найбольш аўтарытэтны сярод іудзеяў пераклад Пяцікніжжа на арамейскую мову, дзе слова *элагім* перакладзенае як *דַּיָּאֲנַיִם* [dajjānājjā] “суддзі”. Не супярэчыць яму і Рашы, які тлумачыць гэтае слова як *דִּין* “суд”. З другога боку, у Вульгаце слова *элагім* перакладзена як *dii* “багі”.

¹⁰⁷ Czechowic 1979, p. 17.

інш.¹⁰⁸). Напр., у трактатах Буднага “Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры” і Чаховіца “Хрысціянскія размовы” прыводзяцца тыя самыя прыклады і з тымі самымі значэннямі, што і ў прыкладах № 1–6:

Прыклады:	Значэнне, якое надаецца слову <i>элагім</i> у даследаваным творы	Значэнне, якое надаецца слову <i>элагім</i> у творы Буднага 1576 г. “Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры” і творы Чаховіца “Хрысціянскія размовы” 1575 г.
№ 2 ^{1*} . Gen. 32:30	анёл (31a:9)	1) “тое месца пра <u>анёлаў</u> трэба разумець” ^{2*} 2) “гэтага <u>анёла</u> Пісьмо <i>элагімам</i> называе” ^{3*}
№ 3. Gen. 18:1	анёлы (31b:13)	1) “тыя асобы, якіх Абрагам бачыў, былі <u>анёламі</u> ” ^{4*} 2) “не ведаючы, <u>анёлаў</u> прынялі” ^{5*}
№ 4. Ex. 3:4, 6	анёл ^{6*} (32a:1)	1) “бо не Бог сам, але <u>анёл</u> яго з’явіўся” ^{7*} 2) “анёл Панскі ў кусце, які гарэў, з’явіўся Майсею, і ён жа раней называўся Богам і Іеговай” ^{8*}
№ 5. Ex. 4:16 і № 6. Ex. 7:1	прарок або знатны чалавек (32a:7)	“сам Бог двойчы называе Богам Майсея: “Будзеш Богам Аарону”, “Я даў цябе Богам фараону”. А такіх месцаў у Святым Пісанні без ліку, дзе <u>знатных людзей</u> называюць багамі” ^{9*}
№ 7. Ruth 1:15	паганскія багі (32b:6)	— ^{10*}

^{1*}) Прыклад № 1 разглядаўся вышэй.

^{2*}) *to miejsce o Anielech musi się rozumieć* (Budny 1576, k. 23b).

^{3*}) *onegoż to anioła Pismo Elohimem nazywa*. (Czechowic 1979, p. 63). Параўн. таксама Таргум Онкеласа – “אֱלֹהִים” “анёлы Божыя”.

^{4*}) *te osoby / ktore Awraham widzial /... / byli Aniolowie* (Budny 1576, k. 17a).

^{5*}) Чаховіц сцвярджаў, што размова тут ідзе пра анёлаў, цытуючы Нев. 13:2: *Nie wiedząc anioły przyjęli* (Czechowic 1979, p. 52–54). Разуменне трох таямнічых асоб у Gen. 18:2 як трох анёлаў таксама адпавядае іудзейскай традыцыі (Рашы і інш.).

^{6*}) У гэтым прыкладзе няма цытаты. Аўтар абмежаваўся алузіяй “*Элагім* калі яму з’явіўся. Скажаў яму анёл (Майсею). Тады і там <слова> *элагім* стаіць” (32a:1–2). Аднак у самім вершы Ex. 3:2 той, хто размаўляе з Майсеем, названы анёлам, хоць далей у вершах 4, 6 і г.д. ён жа названы *элагімам*, што і дало аўтару падставу лічыць, што слова *элагім* мае тут значэнне ‘анёл’. У Бібліі Будны перакладае гэтакія слова як Бог (Ex. 3:4, 6 ff.).

^{7*}) *że się wgłogu nie Bog sam / ale Aniol iego vkazał* (Budny 1576, k. 24a).

^{8*}) *...się anioł Pański we krzu gorzącym Mojżesowi ukazał, a tenże się przedsię Bogiem i Jehową nazywa* (Czechowic 1979, p. 17).

^{9*}) *sam Bog Mojżesza Bogiem nazywa u po dwa kroć. Będziesz... Bogiem Aharonowi. Dałem cię Bogiem Paronowi / (lubo Faraonowi) lecz takich miejsc jest bez liczby w piśmie świętym, gdzie ludzi przelożone Bogami zowie* (Budny 1576, k. 7a). Гэтыя самыя прыклады ўжывання слова *элагім* прыводзіць і М. Чаховіц, гаворачы, што Святое Пісанне называе багамі Майсея і судзяў (Czechowic 1979, p. 18). Таргум Онкеласа ў абодвух выпадках (Ex. 4:16; 7:1) перакладае אֱלֹהִים [’ēlohīm] словам אָר “спадар, гаспадар”.

^{10*}) Верш Ruth 1:15, які прыводзіцца тут як апошні (сёмы) прыклад, у гэтым творы Буднага не разглядаецца. Не разглядаецца ён і ў Чаховіца (Czechowic 1979).

¹⁰⁸ Гл. напр., Morawski 1906, p. 68, 78–79, 125.

Такім чынам, можна канстатаваць наяўнасць супадзенняў у тлумачэнні слова *элагім* у Буднага, Чаховіца і ў 2-м творы. Асаблівую ўвагу звяртае на сябе прапанаванае на пачатку пятага прыкладу значэнне ‘знатны чалавек’, якога няма ні ў самой Бібліі Буднага, ні ў глосах да яе, ні ў Чаховіча, але ёсць у згаданым палемічным творы Буднага. Аднак ёсць і адрозненні. Напрыклад, ні ў Буднага, ні ў Чаховіца не разглядаецца верш Ruth 1:15, які прыводзіцца ў 2-м творы ў якасці сёмага прыкладу ўжывання слова *элагім*. З гэтага вынікае, што аўтар карыстаўся не толькі Бібліяй Буднага, але і іншым пакуль неідэнтыфікаваным творам (або творамі), з якога ён мог даведацца, дзе ў старажытнагабрэйскім тэксце ўжытае слова *элагім*. Магчыма, што аўтар наогул не карыстаўся самой Бібліяй Буднага, а толькі такім творам, у якім ужо былі неабходныя цытаты з Бібліі Буднага і дадатковая інфармацыя пра слова *элагім* і яго значэнні¹⁰⁹.

Даць якую-небудзь характарыстыку гэтаму гіпатэтычнаму твору даволі складана. Разважанні пра анёла Габрыэля ў другім прыкладзе маюць паралелі ў іудзейскай традыцыі¹¹⁰, у той час як выраз “святые апосталы” у чацвёртым прыкладзе хутчэй указвае на яго хрысціянскае паходжанне.

Біблія згадваецца ў 2-м творы пад наступнымі назвамі: “Пісанне Божае” (30b:4; 33a:7); “Святое Пісанне Божае” (33a:8); або “Габрэйскае Пісанне” (30b:11; 33a:1). Згадваюцца наступныя кнігі Старога Завету: Першая Кніга Майсея (32b:6) або проста Кнігі Майсея (31a:3); Псалмы Давіда (30b:9; 32b:13; 33a:5); Кніга Ісаі (30a:10; 31b:4; 33a:11); Кніга Захарыі (30b:5). Што да Новага Завету, дык тут ёсць толькі алузія на Дзеі Апосталаў (32a:3–5) без назвы кнігі.

2.2.1.3. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц трэцяга твора

Біблія Буднага. Магчыма, што ў гэтым творы выкарыстаны толькі адзін пераклад Бібліі – Буднага, а дакладней Стары Завет, цытаты з якога займаюць пераважную частку тэксту.

¹⁰⁹ На карысць таго, што аўтар не абмяжоўваўся адным толькі перакладам Бібліі Буднага, можа сведчыць і чацвёрты прыклад ужывання слова *элагім* (у значэнні ‘анёл’). У перакладзе Буднага ў вершы Act. 7:30, на які, магчыма, спасылаецца аўтар 2-а твора, згадваецца гара Сіон, а не Сінай, што ўскладняе суаднясенне Act. 7:30 і Ex. 3 (гл. заўвагу да 32a:4 у перакладзе). Каб звязаць гэтыя вершы, аўтар мог карыстацца і іншымі перакладамі.

¹¹⁰ Падрабязней гл.: 3.2.3. “... сам Пан Бог сведчыць, што *элагім* не ўласнае імя Божае, а таксама не істотнасць боская...”

Гэта пацвярджаецца, акрамя літаральнага супадзенне значнай часткі біблейскага тэксту ў дадзеным творы менавіта з перакладам Буднага, наступнымі фактамі: транслітарацыяй шэрагу імёнаў уласных непасрэдна са старажытнагабрэйскай мовы, выкарыстаннем спецыфічнай для перакладу Буднага лексікі (напр.: 'ūfārnīq- [of'arn'ik] “ахвярнік”, ruḏzal- [rozdz'al] “раздзел”), магчымасцю толькі з дапамогай перакладу Буднага дэшыфраваць пашкоджаныя фрагменты тэксту.

Каментар да Is. 9:5¹¹¹, які адыгрывае ключавую ролю ў 3-м творы, мог быць заснаваны толькі на падставе перакладу Буднага, дзе слова רִשׁוֹ [seon], якое ўжываецца ў Старым Запавеце толькі адзін раз, перакладаецца словам *bitwa* “бітва”.¹¹²

Аднак, заслугоўвае ўвагі цытата з 1 Reg. 13:2, якая прыводзіцца двойчы з аднолькавымі адхіленнямі ад перакладу Буднага:... *oto się syn wrodi domowi Dawidowemu Iofzyiahu imię jego* “вось сын народзіцца дому Давідаваму, Ёшыягу імя яго”. Параўнайце:

1. 'ūtū šin 'urūdzil dūmu dāwidūwamu 'ima jaḡu 'āšijāhā “вось сын нарадзіўся дому Давідаваму, імя яго Ёшыягу” (38b:8);

2. 'uṭū šin 'urūdzilśa dumū dāwiduwumū 'imā jaḡu 'āšijāhā “вось сын нарадзіўся дому Давідаваму, імя яго Ёшыягу” (39b:1).

Па-першае, зменены канчатак дав. скл.: dūmu [domu] замест *domowi*. Па-другое, перастаўленыя апошнія словы, 'ima jaḡu 'āšijāhā “імя яго Ёшыягу” замест *Iofzyiahu imię jego* “Ёшыягу імя яго”. Па-трэцяе, дзеяслоў 'urūdzilśa “нарадзіўся” пастаўлены ў прошлы час.

Можа ўзнікнуць падазрэнне, што паміж аўтарам дадзенага твора і перакладам Буднага стаіць нейкі тэкст-пасярэднік. Але структура тэксту, які складаецца пераважна з пераказаў біблейскіх сюжэтаў і кароткіх заўваг аўтара паміж імі, робіць гэта малаверагодным. Прычына аднолькавых адхіленняў у дадзенай цытаце, калі гэта наогул не выпадковасць, хутчэй за ўсё тлумачыцца тым, што другі раз аўтар перапісваў яе ўжо не з перакладу Буднага, а са свайго ж рукапісу альбо па памяці.

Іншыя (неідэнтыфікаваныя) крыніцы. Варта звярнуць увагу на існаванне амаль ідэнтычнага тэксту ў прадмове на старонках 5a–5b і ў 3-м тэксце. Параўнайце:

1-ы твор: 'iṣām pā[n] jazūṣ śaba manūwāl šinam člūwačim 'iṣṭūṭnim člūwakam 'āčlūwaq būgam bic namūža bū pān būg namašqā wcala

¹¹¹ 36b:6–7. Гл. таксама 3.2.5. “Адкуль пайшлі ідалы?”

¹¹² У Вульгаце яно перакладзена як *violentia* “гвалт”.

člūwačim “I сам Пан Езус сябе называў сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа, бо Пан Бог не жыве ў цэле чалавечым” (5b:1–2).

3-і твор: [...]šā šinam člūwačim 'ištūtnim člūwakam 'āčlūwaq būgam bīc pamūža rān būg namašqā wcala člūwačim “[I сам Пан Езус называў]ся сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа. Пан Бог не жыве ў цэле чалавечым” (25b:1–3)¹¹³.

Магчыма, што гэта цытата з нейкай невядомай крыніцы, якую аўтары абодвух твораў выкарысталі незалежна адзін ад аднаго. Але, калі прыняць гіпотэзу пра агульнае рэдагаванне ўсіх твораў, то можна меркаваць, што гэтыя словы паўтораныя свядома.

Асаблівай увагі заслугоўвае і той факт, што ў цытаце з Is. 9:6 ужытае старажытнагабрэйскае слова 'ālūhim [alohim] “Бог” (36a:13), якому прысвечаны 2-і твор. Параўнаем радкі 30b:12–13 з 2-га твора: gdī pradziwnī būg tadī wpisma 'ibrajskīm tām 'alūhim štūjī “... дзе Дзіўны Бог. Такім чынам, у габрэйскім Пісанні там <слова> элагім стаіць”. На наш погляд, гэта даказвае альбо знаёмства аўтара 3-га твора з 2-м, альбо таксама з'яўляецца сведчаннем агульнай рэдакцыі зборніка.

Біблія называецца ў гэтым творы “Святым Пісаннем” (36a:5; 25b:8; 25b:11) або “Пісаннем Божым” (39a:13). З кніг Старога Завету тут згадваюцца Другая Кніга Майсея (40a:11); Чацвёртая Кніга Майсея (25b:4); Тры (sic!) Кнігі Царстваў (34a:9), што адпавядае Другой (у Вульгаце – Чацвёртай) Кнізе Царстваў. Больш за ўсё спасылка на прарока Ісаю (34b:2; 36a:2; 36a:4; 36a:7; 36a:11; 36a:13; 36b:4; 39a:12; 25b:7; 25b:10). Акрамя таго, гэты твор змяшчае даволі вялікія цытаты з Пятай Кнігі Майсея, Першай і Другой Кнігі Царстваў, Другой Кнігі Хронік без спасылка. Відавочна, аўтар і не імкнуўся да іх дакладнага цытавання, уносячы ў іх істотныя змены – шматлікія скарачэнні і інтэрпаляцыі. Новы Завет у 3-м творы нават не згадваецца.

Паказальна, што цытата ўводзіцца словам rīša “пішацца” (34a:10) толькі адзін раз. Згадваюцца нумары толькі трох раздзелаў: Is. 9; 11 (34a:9, 10; 39a:12(2); 25b:7) і Ex. 12 (40a:10), а слова “верш” наогул у гэтым тэксце сустракаецца толькі адзін раз (36a:11).

¹¹³ Гэты тэкст можа быць каментаром да Num. 23:19 (гл. 25b:5).

2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора

Гэты твор, названы “Пра нараджэнне Ісмаіла. Паходжанне сына Абрагамавага старэйшага – Ісмаіла”, складаецца з дзвюх частак рознага паходжання, крыніцы якіх лепей разглядаць паасобку. Першая частка прысвечаная праблеме паходжання сына Абрагама – Ісмаіла. Другая – гэта каментар да Ps. 110.

Крыніцы першай часткі:

Біблія С. Буднага. У першай частцы 4-га твора няма цытат з Бібліі. Ёсць толькі алузіі на Біблію (16b:13), на Першую Кнігу Майсея (16b:13; 17a:9) і на Евангелле Мацвея (17a:12), а таксама некалькі імёнаў уласных, якія даюць даволі супярэчлівую карціну. Частка з іх сведчыць пра лацінскае пасярэдніцтва: пераход [š] > [s] у ’izmā’il [izmael] < יִשְׁמָעֵאל [jišmā’ēl] (BB – Iszmahel; BW – Ismael < Vul. – Ismael). Не на карысць перакладу Буднага сведчыць і форма імя šāgā [sara] (יְרָאֵךְ [śāraj] / יְרָאֵךְ [śārā]; BB – Sarai / Sarah; BW – Sarai / Sara).

З другога боку, у імені hāgār [hagar] (הַגָּר [hāgār]; BB – Hagar; BW – Agar < Vul. – Agar) захаваўся [h], як у перакладзе Буднага¹¹⁴. На выкарыстанне Бібліі Буднага ўказвае і імя jahūda [jehuda] (17a:7). Параўнайце BB – Iehuda < יְהוּדָא [jə’hūdā] (Vul. – Juda; BW – Juda). Варта звярнуць увагу і на канчатак [n] у тытуле егіпецкага цара – fārā’ūn- [faraon] (פַּרְעֹה [par’o]; BB – Faraon; BW – Pharao; Vul. Pharao). Імя faranc(ā) [ferenc(a)] (פֶּרַעַס [peres]), якое мае ў перакладзе Буднага два варыянты – стара- і новазапаветны (параўнайце ў Gen. 46:12: BB – Pares; BW – Phares і ў Mt. 1:3: BB – Fares; BW – Fares), магло быць запазычанае з перакладу Новага Завету, дзе старажытнагабрэйскае [p] перайшло ў [f]. Канцоўка [nc] можа быць патлумачана ўплывам польскага імя ўласнага Franc(z), Frac(z)¹¹⁵.

Такім чынам, нягледзячы на некаторую супярэчлівасць карціны, нам падаецца, што тут таксама, як і ў папярэдніх творах, выкарыстаная Біблія Буднага. Што датычыцца лацінізаванай формы імя Ісмаіла, то гэта можа быць патлумачанае ўплывам ужо ўсталяванага на той час у польскай мове варыянта гэтага антрапоніма.

“Паходжанне нашага народа і старэйшага сына Абрагама”. Відавочна, што тэма нараджэння Ісмаіла была вельмі актуальнай для мусульман Вялікага Княства Літоўскага, бо да нашага часу захаваўся створаны імі вялікі вершаваны твор на польскай мове пад назвай *O*

¹¹⁴ Гэта не можа быць патлумачана ўплывам арабскай формы гэтага імя هاجر [hāgari], таму што ў такім выпадку замест [g] павінен быць [ğ].

¹¹⁵ Słownik staropolskich nazw 1965–1987.

wywodzie narodu ismaelskiego “Пра паходжанне ісмаільскага народа” або *Wywód narodu naszego a syna Abrahadowego starszego* “Паходжанне нашага народа і старэйшага сына Абрагама”. Ён складаецца з трох частак, якія маюць рознае паходжанне: 1-я апісвае гісторыю выгнання Агары і Ісмаіла; 2-я – гэта адказ на невядомы твор Я. Каханоўскага, у якім ён негатыўна выказаўся наконт паходжання Ісмаіла; 3-я частка мае асобную назву: *Chytróść przyrodzona narodu izraelskiego* “Прыроджаная хітрасць ізраільскага народа”. Яна расказвае пра тое, якім шляхам Якуб атрымаў права першародства¹¹⁶.

Даследаваны намі тэкст з рукапісу Р97 тэматычна адпавядае першым дзвюм часткам. Фраза *A co się tycze o slub, bo taki był jak u Sary* “а што датычыцца шлюбу, то ён быў такі самы як у Сары” з першай часткі¹¹⁷ нагадвае словы *ṭākij jākij wṣārī ṭākij ’iwhāgārī* “такі (шлюб), які ў Сары, такі і ў Агары” (16b:8). А пачатак другой часткі – *Parec, co Juda spłodzil go z synową / Tamarą z szeteczną, za kozła umową* “Фарэс, якога Іуда парадзіў з нявесткай / з Тамарай распуснай, за казла дамовай”¹¹⁸ нагадвае *ṭū bila ščirā wṣatačnicā ṭūmārā ṣqṭūrūṅ ṣplūdžil jahūdā... zā qūzlā* “то была распусніца Тамара, з якой Іуда парадзіў (Фарэса)... за казла” (17a:6–8). Аднак высветліць узаемасувязь паміж двума творами і яе характар вельмі цяжка, а на дадзеным этапе даследаванняў проста немагчыма, бо вершаваны твор апублікаваны пакуль толькі фрагментарна¹¹⁹.

Крыніцы другой часткі:

Невядомы каментар да Ps. 110 і Біблія С. Буднага. Гэтая крыніца ўжо згадвалася пры аналізе крыніц першага твора (гл. вышэй). Своеасаблівая спасылка ў 4-м творы на чатырнаццаты раздзел Першай Кнігі Майсея як на раздзел “першы і чацвёрты” (17b:1, 6) даказвае, што 4-ы твор напісаны незалежна ад 1-га, дзе той самы раздзел згадваецца проста як чатырнаццаты (26b:12)¹²⁰. Але амаль поўная ідэнтычнасць цытат з Ps. 110:1, 4 у абодвух творах і аднолькавая інтэрпаляцыя ў іх сведчаць пра выкарыстанне аўтарамі 1-га і 2-га твораў аднолькавай пісьмовай крыніцы.

¹¹⁶ Kryczyński 1938, p. 222; Drozd 1995, p. 58–65, 1997, p. 17–19.

¹¹⁷ Drozd 1995, p. 59.

¹¹⁸ Тамсама, p. 61.

¹¹⁹ Wogonowicz 1935, p. 389–391, Drozd 1995, p. 58–64.

¹²⁰ Параўн. таксама спасылку на раздзел “трэці і восьмы” = “трыццаць восьмы” (17a:10) у першай частцы 4-га твора.

Першы верш:

Першы твор	Чацвёрты твор
<p>raq pān pānū mūjamu šūdzmi pū prāwici ‘āḥūdzmi ‘uṣprāwadliwuści ‘ājā pūlūža naprijācūli ṭwuja pūdlūža pūdnūžkam nūg ṭwujih “Сказаў Пан пану майму: “Сядай [Мне] па правай руцэ і хадзі [Мне] ў справядлівасці^{1*)}, а Я пакладу непрыяцеляў тваіх, падкладу падножжам ног тваіх” (14b:7–9)</p> <p>pūlūža naprijācūli ṭwuja pūdnūžkam nūg ṭūba “пакладу непрыяцеляў тваіх падножжам ног табе” (26b:1–2)</p>	<p>raq pān {pān} pānū mūjamū... sundzmi pū prāwici ‘ā ḥūdmi^{2*)} wṣprāwadliwuści ‘āčinmi prāwuśc ‘ā naprijācūli ṭwuja pūdlūža pūdnūžki nūg ṭwujih “Сказаў Пан пану майму... сядай [Мне] па правай руцэ, і хадзі [Мне] ў справядлівасці, і рабі [Мне] праведнасць^{3*)}, а непрыяцеляў тваіх Я падкладу падножжам ног тваіх” (17b:2–3, 4–6)</p>
<p>Budny Mt. 22:44^{4*)}: <i>Rzekł Pan Panu mojemu / siądz po prawicy moiej / aż położe nieprzyiacioły twoje / podnóżkiem nog twoich.</i> “Сказаў Іегова пану майму: “Сядай па правіцы маёй, а я пакладу непрыяцеляў тваіх падножжам нагам тваім”.</p>	

^{1*)} Першапачаткова, на наш погляд, тут былі ўжытыя формы загаднага ладу адз. л. 2-й ас. з давальным склонам займенніка *ja* “я”, успрынятыя перапісчыкам як формы загаднага ладу мн. л. 1-й ас. – “Сядайма па правай руцэ і ходзьма ў справядлівасці”. У адваротным выпадку робіцца незразумелым па правай руцэ каго прапануе Бог сядзець Абрагаму, ды яшчэ і разам з Ім самім (з Богам!).

^{2*)} ḥū[*dz*]mi

^{3*)} Гл. заўвагу ^{1*)} на гэтай старонцы.

^{4*)} Хоць аўтар і спасылаецца на Ps. 110, але на самой справе цытуе не яго, а цытату з яго ў Новым Запавеце, хутчэй за ўсё ў Mt. 22:44. Гэта бачна, напр., па ўжыванні слова *Pan* замест *Iehowa*. Параўн. тэкст ВВ, Ps. 110:1 у самой Кнізе Псалмоў: *Rzekł Iehowa Panu mojemu siądz po prawicy moiej / aż położe nieprzyiacioły twoje podnóżkiem nogam twoim.*

Чацвёрты верш:

Першы твор	Чацвёрты твор
<p>mūwī ‘ibandzaš ūfārnīkam na majṣcū mālahāṣādihūwam “кажа – і будзеш ахвярнікам на месцы Малькіцэдэкавым” (27a:3–4)</p>	<p>‘ibandzaš mna ‘ufārnīqām nā majṣcū mālahāṣādihūwam “і будзеш мне ахвярнікам на месцы Малькіцэдэкавым” (17b:10–11)</p>
<p>Budny: <i>ty (iešteś) offiarnik na wieki / wedle sprawy Melkicedeka</i> “ты ахвярнік на вякі паводле справы Малькіцэдэка”</p>	

Звяртае на сябе ўвагу і аднолькавы, як у другім цёмным пісанні 1-га твора, так і тут пералік імёнаў цароў: *kadirlihā māmrāfālā*¹²¹ *ṭadī-halā ‘ijarūḥā* “Кедарлаомэра, Амрафэля, Тыдаля і Ар’эха” (26b:8); *kadirlihā*

¹²¹ [‘]āmrafālā

'amrāfalā tadihalā 'ijarijūhā “Кедарлаомэра, Амрафэля, Тыдаля і Ар'ёха” (17b:9). У Бібліі (Gen. 14:1, 9) яны пералічваюцца ў іншым парадку¹²².

Больш за тое, наяўнасць аднолькавай інтэрпаляцыі (“*i хадзі [Мне] ў справядлівасці*”) ў Ps. 110:1 сведчыць яшчэ і пра тое, што цытавалася не Біблія, а такая крыніца, якая ўжо змяшчала цытаты з Бібліі разам з дадзенай інтэрпаляцыяй. Але ці трэба лічыць, што ўсе цытаты, выкарыстаныя ў каментары *другога цёмнага пісання* ў 1-м творы ўзятыя не з самой Бібліі, а з той самай невядомай крыніцы? Відавочна не, бо ў ёй магла быць толькі цытата з Ps. 110 і пераказ Gen. 14, якія прысутнічаюць як у 1-м, так і ў 4-м творах, а на астатнія месцы- доказы былі толькі спасылкі, якія аўтар 1-га твора выпісваў з Бібліі сам. Можа быць, гэтым і тлумачыцца незвычайнасць спасылак у 4-м творы, аўтар якога, магчыма, бачыў не самую Біблію, а толькі спасылкі ў выглядзе лічбаў у невядомай крыніцы, якую мы ўмоўна можам назваць “Невядомым каментаром да 110-га псалма”.

Каб адказаць на пытанне, якая Біблія цытуецца ў гэтай крыніцы, трэба звярнуць увагу на наступныя дэталі. Па-першае, аўтар называе цытаваны псалом 110-м, як у Буднага і Брэсцкай Бібліі, а не 109-м, як у каталіцкіх перакладах з Вульгаты. Па-другое, як мінімум пра адно імя ўласнае з пераліку імёнаў чатырох цароў, якія прыводзяцца пры пераказе Gen. 14 як у 1-м, так і 4-м творах, можна з упэўненасцю сказаць, што яно не толькі транслітараванае са старажытнагабрэйскай мовы, але і адназначна ўказвае на пераклад Буднага: *tadihal(ā)* [*tedyhal(a)*] (17b:9; 26b:8) < *לַדְּיָהָל* [*tid'āl*]; BB – *Thydahal* // BW – *Thadal* < Vul. – *Thadal*. Пра гэта сведчыць перадача глухога фарынгальнага гука ['] праз [h], што характэрна менавіта для перакладу Буднага. Акрамя таго, у самой цытаце ўжытае слова *'ufārnīkām* [*of'arn'ik'em*] “ахвярнікам” (17b:10), уведзенае ў польскую мову Будным¹²³.

Такім чынам, у другой частцы 4-га твора згадваюцца Біблія (18a:7), Першая Кніга Майсея (17b:6, 12; 18a:5), Другая Кніга Хронік, якая, аднак, названая “Хронікай Божай” (18a:6), Псалмы Давіда (17b:2, 10), Кніга Ісаі (18a:1, 3). Адзіная цытата (Ps. 110:1, 4), як паказалі даследаванні, узятая не найпрост з перакладу Буднага, а праз невядомую крыніцу, у якой быў выкарыстаны яго пераклад.

¹²² Amrafel, Arioch, Kiedarlaomor, Thydahal (BB, Gen. 14:1); Kiedarlaomor, Thydahal, Amrafel, Arioch (BB, Gen. 14:9).

¹²³ Merczyng 1913, 50–51.

2.2.2. Змены ў цытатах з рэлігійна-ідэалагічных і экзэгетычных прычын (унесення наўмысна)

У складзе кожнага з тэкстаў выяўленыя цытаты з іншых пісьмовых крыніц, у першую чаргу з Бібліі С. Буднага. Каб даказаць, што цытаты ўзятыя менавіта з перакладу Буднага, а несупадзенне з арыгіналам – вынік іх ідэалагічнай і стылістычнай апрацоўкі, а таксама перапіскі, мы прааналізавалі адхіленні ад тэксту арыгінала: пропускі, інтэрпаляцыі, перастаноўкі, замены. Частка іх была зроблена аўтарамі (або перапісчыкамі) свядома (змены рэлігійна-ідэалагічнага, экзэгетычнага і стылістычнага характару), частка ўзнікла выпадкова пад час перапіскі¹²⁴. У асобным падраздзеле будуць разгледжаныя онімы. Тыя змены ў цытатах, якія маюць непасрэднае дачыненне да фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцяў тэксту, разглядаюцца ў адпаведных частках раздзела 1. Лінгвістычны каментар.

2.2.2.1. Змены з рэлігійна-ідэалагічных прычын

У 1-м творы ў цытаваных з Новага Запавету выказваннях Ісуса з прычыны непрыняцця догмату сына Божага назіраецца рэгулярная замена сінтагмы “Айцец мой”: *nagotowano od ousa moiego* “прыгатавана Айцом маім” > *ṣām rān būg nāgū[ṭu]wāl* “сам Пан Бог прыга[та]ваў” (ВВ, Mt. 20:23 > 11a:6); *Ociec moi sam* “Айцец мой сам” > *rān būg jadinnī* “Пан Бог адзіны” (ВВ, Mt. 24:36 > 9a:11); *Oycze moi* “Ойча мой” > *būža mūj* “Божа мой” (ВВ, Mt. 26:39 > 11a:11); *Oycze moy* “Ойча мой” > *rāna mūj* “Пан мой” (ВВ, Mt. 26:42 > 11b:4). Фраза *tylko ociec moi sam* “толькі Айцец мой сам” прапушчана (ВВ, Mt. 24:36 > 9a:10).

Рэгулярны характар мае і замена *ieden* “адзін” на *jadinij / jadinnī* “адзіны” (ВВ, Mk. 10:18 > 10a:10; Mk. 12:28 > 10a:2; Mal. 2:10 > 8b:9; 1 Cor. 8:4 > 30b:1)¹²⁵; *iedneti* “аднаму” > *jadinamū* “адзінаму” (ВВ, Mt. 4:10 > 9b:4). Зразумела, што такая замена выкліканая не адсутнасцю ў лексіконе аўтара тэксту слова *ieden*, а жаданнем яшчэ раз падкрэсліць

¹²⁴ Паводле класіфікацыі Ліхачова, гэта памылкі прачытання, запамінання, унутранага дыктанта, пісьма (Лихачев 1983, с. 65–77). Выпадкі пераасэнсавання тэксту, якія таксама будуць разглядацца ў гэтым падраздзеле, знаходзяцца, згодна з класіфікацыяй Ліхачова, на мяжы паміж наўмыснымі і ненаўмыснымі зменамі (Лихачев 1983, с. 78–85).

¹²⁵ Семантычнаму аналізу лексем *jeden* і *jedynu* прысвечаны спецыяльны артыкул (J. Kulwicka-Kamińska 1998).

адзінства Бога. Гэта датычыцца і замены *Boże Izraelski* “Божа ізраільскі” > *būža jadinij* “Божа адзіны” (ВВ, 2 Par. 6:14 > 8a:3), хоць такое самае словазлучэнне ў іншай цытаце засталася без зменаў (ВВ, Mt. 15:31 > 13b:4), калі не лічыць замены *Izraelowego* на амаль сінанімічнае *’izrā’alśkaḡu* “ізраільскага”.

Не выпадковымі з’яўляюцца і пропускі прыналежных займеннікаў у наступных выразках: *po prawicy twoiey* “па правай руцэ тваёй” > *pū rgāwici* “па правай руцэ” (ВВ, Mt. 20:21 > 11a:3); *po prawicy moiey* “па правай руцэ маёй” > *pū rgāwici* “па правай руцэ” (ВВ, Mt. 20:23 > 11a:5); *po lewicy moiey* “па левай руцэ маёй” > *pū lawici* “па левай руцэ” (ВВ, Mt. 20:23 > 11a:5). Аўтар мог палічыць, што жаданне сядзець у царстве Божым побач з Ісусам можа быць аргументам на карысць боскай прыроды апошняга.

Магчыма, замена асабовага займенніка *iq* “яе” на *nām* “нам” таксама мае ідэалагічны характар: *podaleś iq potomstwu Abrahama* “... Ты (Бог) даў яе (зямлю) патомству Абрагама” > *pūdālaś nām pūtumstwu ’ābrāhāmā* “... Ты (Бог) даў нам – патомству Абрагама” (ВВ, 2 Par. 20:7 > 27a:2). Прычынай можа быць адвечная спрэчка паміж біблейскай і каранічнай традыцыямі аб тым, каго лічыць галоўным нашчадкам Абрагама – Ісаака ці Ісмаіла. Аўтар (або перапісчык) пажадаў яшчэ раз падмацаваць сваё меркаванне гэтай заменай.

У 3-м творы з рэлігійна-ідэалагічных прычын маглі перабудоўвацца цэлыя сказы:... *duch mądrości y rozumu / duch rady y mocy / duch wniektości y boiazni Iehowy* “дух мудрасці і розуму, дух рады і моцы, дух умення і боязі Іеговы” > *dūḡ znāci mūndrūsc duḡ znāci ’irūzum dūḡ znāci pūrādā dūḡ znāci mūc dūḡ znāci ’umajanṭnūsc dūḡ znāci būjāzn būḡā jahūwi* “дух азначае мудрасць, дух азначае і розум, дух азначае парада, дух азначае моц, дух азначае здольнасць, дух азначае боязь Бога Іеговы” (ВВ, Is. 11:2 > 34b:4–6). Праз такую перапрацоўку цытаты аўтар выказаў сваё разуменне слова “дух” як сукупнасці якасцяў (мудрасці, розуму і г.д.), а не як нечага самастойнага.

Не заўсёды можна правесці дакладную мяжу паміж зменамі ідэалагічнымі і стылістычнымі. Так, магчыма, што ідэалагічна абумоўленым з’яўляецца пропуск атрыбута ў 3-м творы: *Bog Izraelow* “Бог Ізраіля” > *būḡ* “Бог” (ВВ, 1 Reg. 11:31 > 41a:6). Мусульманіну магло не спадабацца такое азначэнне Бога, але адзінкаваць такой замены не дазваляе гаварыць пра гэта з упэўненасцю. Больш такога словазлучэння ў цытатах з Бібліі Буднага няма. Тое самае можна сказаць пра замену слова

kościola “касцёла” на *dūmū* “дому” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:3), што зноў-такі носіць адзінкавы характар.

Найважнейшымі зменамі, якія можна лічыць ідэалагічнымі і якія маюць вырашальнае значэнне для вызначэння самастойнасці твораў, аказалася стаўленне іх аўтараў да імя ўласнага Бога, так званага тэтраграматона.

Для 1-га твора характэрна: 1) дабаўленне слова “Бог” да імя ўласнага Бога: *Iehowa* “Іегова” > *jahūwā būg* “Іегова Бог” (ВВ, 1 Sam. 2:2 > 7a:7¹²⁶; Is. 43:10 > 8a:9–10); *Iehowa* “Іегова” > *būg jahūwā* “Бог Іегова” (ВВ, Is. 43:11 > 8b:2); 2) дабаўленне “пан”: а) да слова “Бог”: *Bog* “Бог” > *pān būg* “Пан Бог” (ВВ, Gen. 8:1 > 6b:2; Mal. 2:10 > 8b:9; Mk. 10:18 > 10a:10); б) да імя Ісуса: *Iezus* “Езус” > *pān jazūš* “Пан Езус” (ВВ, Mt. 15:29 > 13a:12; Mt. 20:22 > 11a:4; Mt. 10:18 > 10a:9); 3) дабаўленне эпітэта *štwurical* “Стваральнік” (ВВ, Mk 12:28 > 10a:2).

У гэтым творы няма ніводнай замены імя ўласнага Бога (*Iehowa*), акрамя цытаты з 110-га псалма: *Iehowa* “Іегова” > *pān* “Пан” (ВВ, Ps. 110:1 > 14b:6), але гэта тлумачыцца тым, што цытаваўся не сам псалом, а цытата з яго ў Новым Запавеце¹²⁷. Наадварот, яно дададзенае ў наступнай цытаце: *Boga* “Бога” > *jahūwī būgā* “Іеговы Бога” (ВВ, 2 Sam. 22:32 > 7b:6).

Для 2-га твора характэрна: 1) дабаўленне слова “Бог” да імя ўласнага Бога: *Iehowa* “Іегова” > *jahūwā būg* “Іегова Бог” (ВВ, Ps. 96:4 > 33a:2; Jud. 6:12 > 33b:3, 4); 2) замена імя ўласнага Бога: *gniew Iehowy* “гнеў Іеговы” > *gnaw būżij pānski* “гнеў Божы Панскі” (ВВ, Ex. 4:14 > 32a:10); *Iehowy* “Іеговы” > *śandzuw’ pānski* “суддзяў Панскіх” (ВВ, Jud. 6:12 > 33b:2); *Iehowa* “Іегова” > *pānbūg / pān nbūg* “Пан Бог” (ВВ, Jud. 6:14 > 33b:6; Jud. 6:16 > 33b:9); *Iehowy* “Іеговы” > *pānski* “Панскі” (ВВ, Jud. 13:3 > 34a:1).

Для 3-га твора характэрна: 1) дабаўленне слова “Бог” да імя ўласнага Бога: *Iehowy* “Іеговы” > *būgā jahūwī* “Бога Іеговы” (ВВ, 1 Reg. 13:1, 2 > 38b:5, 7; 1 Reg. 13:5 > 39a:6; 1 Reg. 13:6 > 7; 2 Reg. 22:2 > 36a:6; Is. 11:2, 3 > 34b:6 (2)); *Iehowa* “Іегова” > *jahuwā būg* “Іегова Бог” (ВВ, 1 Reg. 13:2 > 38b:8); *Iehowa* “Іегова” > *būg jahūwā* “Бог Іегова” (ВВ, 1 Reg. 13:3 > 38b:11); *Iehowie* “Іегове” > *būgū jahūwa* “Богу Іегове” (ВВ, 1 Reg. 13:6 > 39a:9); *Iehowa* “Іегова” > *jahūwā būg* “Іегова Бог” (ВВ, 1 Reg. 20:43 > 15b:12);

¹²⁶ Магчыма, памылка прачытання, < (*jako*) *Iehowa / bo...*>

¹²⁷ Гл. заўвагу 4*) да табліцы на с. 271.

2) дабаўленне да імя ўласнага Бога слова “Бог” і эпітэта: *Iehowy* “Іеговы” > *jahūwī būga wšahmūgūncagu* “Іеговы Бога ўсемагутнага” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 25b:12–13);

3) замена імя ўласнага Бога: *glofu Iehowy* “голасу Іеговы” > *ruzqāzāna būžagū* “загаду Божага” (ВВ, 1 Reg. 20:37 > 16a:7); *z kościoła Iehowinego* “з касцёла Іеговы” > *zdūmū būžagū* “з дому Божага” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:3); *domu Iehowy* “дому Іеговы” > *dūmu būžim* “дому Божым” (ВВ, 2 Reg. 23:6 > 37b:9); *w domu Iehowy* “у доме Іеговы” > *dūmu būžagū* “дому Божага” (ВВ, 2 Reg. 23:7 > 37b:12); *domu Iehowy* “дому Іеговы” > *dūmū būžagū* “Дому Божага” (ВВ, 2 Reg. 23:11, 12 > 38a:6, 10); *duch Iehowy* “дух Іеговы” > *dūh būžij* “дух Божы” (ВВ, Is. 11:2 > 34b:3); *boiazniq Iehowy* “боязю Іеговы” > *būjāzni būžaj* “боязі Божай” (ВВ, Is. 11:3 > 36a:4).

З другога боку, як і ў 1-м творы тут ёсць прыклад дабаўлення імя ўласнага Бога: *ko obrażeniu* “дзеля абразы” > *qū ‘ūbrāžanū būgā jahūwā* “дзеля абразы Бога Іеговы” (ВВ, 2 Reg. 23:19 > 40a:2)¹²⁸. Яшчэ тры разы аўтар ужыў імя ўласнае Бога па-за межамі цытат (41b:13; 15a:4, 5).

У 4-м творы ёсць толькі адна цытата з Бібліі, дзе пры спасылцы на Ps. 110:1 цытуецца, як і ў 1-м творы, фрагмент гэтага псалма ў Новым Запавеце: *Pan* > *rān* “Пан” (ВВ, Mt. 22:44 > 17b:2).

Такім чынам, аўтары гэтых твораў па-рознаму ставіліся да імя ўласнага Бога. У трох першых творах ёсць дабаўленні да яго слова “Бог”. Але ў 1-м творы няма ніводнай замены імя ўласнага Бога (пры 20 словаўжываннях). З другога боку, у 2-м творы імя ўласнае Бога спарадычна замяняецца словам “Панскі” або “Пан Бог” (5 разоў)¹²⁹, у 3-м – словам “Божы” (8 разоў)¹³⁰. Прааналізаваны лексічны матэрыял не толькі даказвае, што дадзеныя змены ўнесеныя не перапісчыкам, інакш яны былі б аднолькавыя ва ўсіх творах, але і пераконвае, што кожны з чатырох твораў мае асобнага аўтара, які па-свойму рэдагаваў біблейскія цытаты.

¹²⁸ Гэтая інтэрпаляцыя прыкметная тым, што аналагічнае дабаўленне ёсць у Вульгаце – *ad iritandum Dominum* і адпаведна ў Брэсцкай Бібліі (*wzruszając Pana ku gniewu*), перакладзе Вуека (*ku rozdrażnieniu Pana*), Гданьскай Бібліі (*drażniąc Pana*). Аднак, трэба думаць, што гэта простае супадзенне, якое тлумачыцца падабенствам мыслення незалежна ад часу і месца.

¹²⁹ Імя ўласнае Бога засталася ў трох месцах (ВВ, Ps. 96:4 > 33a:2; Jud. 6:12 > 33b:3, 4).

¹³⁰ У 15 выпадках імя ўласнае Бога засталася без зменаў. Складваецца ўражанне, што тэтраграматон апускаўся толькі там, дзе аўтар лічыў неабходным замяніць яго прыметнікам. Пры гэтым ён вырашыў не ствараць прыметнік ад імя ўласнага *Iehowa*, а ўжыць звыклае *Boży*.

Параўнайце таксама розную перадачу слова *przedziwny* “дзіўны” з ВВ, Is. 9:6, якое ў 2-м і 3-м творах засталася без змен *pradziwnī / pradziwnij* [predz’iwny / predz’iwnyj] “дзіўны” (30b:12; 36a:13), а ў 1-м творы замененае на *praciwnej* [pres’iwnyj] “праціўны, агідны?” (28a:3; 30a:11)¹³¹.

2.2.2.2. Змены экзэгетычнага характару

У 1-м творы: *skala* “скала” > *‘ūbruncā* “абаронца” (ВВ, 2 Sam. 22:32 > 7b:5)¹³²; *czudne* “цудоўныя” > *bārzdu* рагна “вельмі прыгожыя” (ВВ, Gen. 6:2 > 28b:11); *przez drogę prawą* “правільным шляхам” > *praz drugā prāwdziwā* “праўдзівым шляхам” (ВВ, Gen. 24:48 > 26a:3); *Idz za mną Szatanie. Napiszano bo / Panu Bogu twe kłaniać się będziesz / u iemu jedne służyć będziesz* “Ідзі за мной, Шатане. Бо напісана – Пану Богу твайму кланяцца будзеш і Яму аднаму служыць будзеш” > *’idz prač šaṭāna nāpišanū ža jā būgu ṭwamū ’iṣwamū qlānāmša ’iqlānāciša bandu ‘ā ṭi jamū jadinamū ṣlūžic nabandzaš* “Ідзі прэч, Шатане, напісана, што я Богу твайму і свайму кланяюся і кланяцца буду, а ты Яму адзінаму служыць не будзеш” (ВВ, Mt. 4:10 > 9b:3–5)¹³³.

У 2-м творы: *przezże nas podkalo wszystko to* “чаму ж нас спаткала ўсё гэта” > *čamūž nām prišlū zla wšitqu* “чаму ж нам прыйшло ўсё злое” (ВВ, Jud. 6:13 > 33b:4–5); *wyrwał od wszego złego* “вырваў ад усяго злога” > *‘ūdrātūwāl ‘ūd wšitkaḡu zlaḡu* “выратаваў ад усяго злога” (ВВ, Gen. 48:16 > 31b:3).

У 3-м творы: *głosu* “голасу” > *ruzqāzāna* “загаду” (ВВ, 1 Reg. 20:37 > 16a:7); *złożył popu (z vrzędu) ktore byli postanowili krolowie Iehudscy...* “зняў папоў (з пасады), якіх паставілі каралі іудзейскія” > *pūzrūcāli wšitkih qāplānuw pūgānskih qṭūra bili nāčinili pradqūwa jaḡu* “паскідалі ўсіх святароў паганскіх, якіх нарабілі продкі яго” (ВВ, 2 Reg. 23:5 > 37b:7–8); *ofiarownikom niższym u odzwiernym* “ахвярнікам ніжэйшым і вартаўнікам” > *wšitkim cū pri qūscala jaruzālamskim ṣlūžili* “усім, што пры касцёле ерусалімскім служылі” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:2–3).

¹³¹ Параўн. ужыванне лексемы *przeciwny*, якая ў сучаснай польскай мове мае значэнне “працілеглы”, у польскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага ў значэнні *wstrętny* “агідны”, *obrzydliwy* “гідкі” яшчэ ў XIX ст. (Kurkowa 1993, p. 415).

¹³² Аднак *skala* > *nānam* [nan’em] “на ім?” (ВВ, Ps. 18:30 > 8b:3).

¹³³ Тут варта звярнуць увагу на пачатак цытаты: *Idz za mną* > *’idz prač* “Ідзі прэч”. У дадзеным выпадку мы не можам цалкам выключыць магчымасці выпраўлення паводле іншага перакладу Бібліі. Параўн., напр., пераклад Вуека – *Pódź precz*. Аднак адзінкаваць такога прыкладу не дае зрабіць пэўныя высновы.

2.2.3. Стылістычныя змены ў цытатах (унесеныя наўмысна)

2.2.3.1. Пропускі

Прапускаюцца як асобныя словы, так і сінтагмы, якія, на думку аўтара або рэдактара, не мелі істотнага значэння для дадзенага твора.

Пропуск выказніка. Напр., *A tak strzeż się prosię / a nie piy wina* “І так, сцеражыся, калі ласка, і не пі віна” > *’atāq ʔi napij winā* “І так, не пі віна” (ВВ, Jud. 13:4 > 34a:3).

Пропуск дапаўнення. Напр., *Y rzekł do niego Gidehon* “І сказаў яму Гідэон” > *gaql kadi’ūn* “сказаў Гідэон” (ВВ, Jud. 6:13 > 33b:3).

Пропуск азначэння. Напр., *mieszkający (między) Cheruwy* “які сядзіць паміж Херувімамі” (ВВ, Is. 37:16 = 8a:7).

Пропуск акалічнасці. Напр., *na niebieskich zwierzchu / ani na ziemi na spodku* “ні на нябёсах зверху, ні на зямлі знізу” > *nā nabūṣāḥ ’inā zami* “на нябёсах і на зямлі” (ВВ, 1 Reg. 8:23 > 7b:7–8); *y wftykq mocq swq / wedle wftykie^o zakonu Moizeszowe^o* “і ўсёй сілай сваёй паводле ўсяго закону Майсея” (ВВ, 2 Reg. 23:25 = 25b:13).

Пропуск зварота. Напр., *Iehowo Boże nasz zbaw nas prosię* “Іегова, Божа наш, збаў нас, калі ласка” > *jahūwā zḅāw nāṣ* “Іегова, збаў нас” (ВВ, 2 Reg. 19:19 > 7b:11).

Прапускацца могуць і цэлыя сказы. Напр., *abyś wiedział* “абы ты ведаў” (ВВ, Deut. 4:35 = 7a:5); *a gdzie mieszkać będziesz mieszkać będę* “а дзе ты будзеш жыць, там і я буду жыць” (ВВ, Ruth 1:16 = 32b:11); *ktorą pań sציagnął* “якую да яго прыцягнуць” (ВВ, 1 Reg. 13:4 = 39a:3).

2.2.3.2. Інтэрпаляцыі

Прычынай інтэрпаляцый перш за ўсё з’яўляецца імкненне да большай яснасці і выразнасці. Інтэрпалявацца могуць як галоўныя члены сказа (дзеянік, выказнік), так і даданыя (дапаўненне, азначэнне, акалічнасць).

Інтэрпаляцыя дзейніка. У 1-м творы: *wszedł na gorę osobno modlić się* “ён узышоў на гару асобна маліцца” > *pān jazūṣ wśadł na gūrā ’ūṣūbnū mūdlicśa pānū būgu* “Пан Езус узышоў на гару асобна маліцца Пану Богу” (ВВ, Mt. 14:23 > 9b:8). У 3-м творы: *nie wstał podobny* “не ўстаў падобны” > *napūwstał niḥt pūdubnī* “не паўстаў ніхто падобны” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 35a:1)¹³⁴; *odwiezli go* “адвезлі яго” > *’ūdwarzli ślūdzi jaḡu* “адвезлі служы яго” (ВВ, 2 Par. 35:24 > 35a:12).

¹³⁴ З адначасовай заменай *wstał* “устаў” > *pūwstał* [pofstał] “паўстаў”.

Імкненнем да большай яснасці тлумачыцца і дабаўленне да імя ўласнага тытула. У 1-м творы: *Kedarlahomora* “Кедарлаомера” > *qrūlā kidarlihāmā* “караля Кедарлаомера” (ВВ, Gen. 14:17 > 27a:8). У 3-м творы: *Iaroweham* “Ераваам” > *qrūl [j]ūra[wa]hām* “кароль Ераваам” (ВВ, 1 Reg. 13:1 > 38b:6); *Iaroweham* “Ераваам” > *[j]ūrawahām qrūl* “Ераваам кароль” (ВВ, 2 Reg. 23:15 > 39b:4). Ёсць і адваротны прыклад – дабаўленне пасля тытулу імя ўласнага: *krol* “кароль” > *qrūl jūra[wa]hām* “кароль Ераваам” (ВВ, 1 Reg. 13:4 > 38b:13).

Інтэрпаляцыя выказніка. У 1-м творы: *ktorzy znim* “якія з ім” > *qṭūra znimi bili* “якія з імі былі” (ВВ, Gen. 14:17 > 27a:8). У 2-м творы: *Nezyr Boży będzie (to) dziecię z żywota* “Назірам Божым будзе тое дзіця ад <пачатку> жыцця” > *n[azi]r būzij bandza tū dzaca bandza pūšwancūnū zżiwutā* “Назірам Божым будзе тое дзіця; яно будзе прысвечанае ад <пачатку> жыцця” (ВВ, Jud. 13:5 > 34a:5). У 3-м творы: *wziąć* “узяць” > *ḥcūm ‘uzūnc* “жадаюць узяць” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 37a:3–4). Інтэрпаляцыя іменнай часткі выказніка: *ia iestem* “Я ёсць” > *jā jaṣṭ būg wāš* “Я – Бог ваш” (ВВ, Is. 43:10 > 8a:11).

Інтэрпаляцыя дапаўнення. У 1-м творы: *a iesli niewrocisz wiedz* “а калі не вернеш, ведай” > *‘ājaśla mū nawruciš žūnī wadz ‘ūṭim* “а калі яму не вернеш жонкі, ведай пра тое” (ВВ, Gen. 20:7 > 26a:6–7); *wkazano* “указана” > *‘uqazānā mūjžašūwi* “указана Майсею” (ВВ, Deut. 4:35 > 7a:5); *potodłę się* “памалюся” > *pūmūdlańsa pānu būgu* “памалюся Пану Богу” (ВВ, Mt. 26:36 > 9b:11–12); *modląc się* “молячыся” > *mūdlūńcśa du wśaḥmūcnaḡū būga* “молячыся ўсемагутнаму Богу” (ВВ, Mt. 26:39 > 11a:10–11). У 2-м творы: *posłać* “паслаць” > *pūślāl du fira‘ūnā* “паслаў да фараона” (ВВ, Ex. 4:13 > 32a:10); *będzie prorokiem* “будзе прарокам” > *bandza tūba mujžašū prorokam* “будзе табе, Майсею, прарокам” (ВВ, Ex. 7:1 > 32b:4–5). У 3-м творы: *vsta nie całowały go* “вусны не цалавалі яго” > *‘uṣṭā jaḡu nacālūwāli ‘ūbrāzūw* “вусны яго не цалавалі абразы” (ВВ, 1 Reg. 19:18 > 37a:7)¹³⁵.

Інтэрпаляцыя азначэння. У 1-м творы: *slowo swoje* “слова Сваё” > *ślūwu ŝwuja būża* “слова Сваё Божае” (ВВ, Ps. 147:18 > 6b:7); *niemafz Boga* “няма Бога” > *būgā ‘inśaḡu namāš* “Бога іншага няма” (ВВ, Is. 44:6 > 8b:12); *zakonu Nawyższego* “закон Найвышэйшага” > *zāqūn nājwišśaḡu*

¹³⁵ Тут інтэрпаляцыя прывяла да таго, што ў дзеяслова з’явілася два аб’екты: *jaḡu* “яго” і *‘ūbrāzūw* “абразы”. Хоць выраз *‘uṣṭā jaḡu* “вусны яго” можа быць інтэрпрэтаваны і як удакладненне да ўжытага раней займенніка *žādan* “ніводзін”.

būgā “закон Найвышэйшага Бога” (ВВ, Syr. 44:20 > 27b:7). У 3-м творы: *y rofkazania tego nie wypelnił* “і загаду Майго не выканаў” > **'irūšqāzāna maḡu būžagū paralnił** “і загаду Майго Божага не выканаў” (ВВ, 1 Sam. 15:11 > 15a:2); *wedle znaku* “паводле знака” > **wadlūg z[n]āqū būžagū** “паводле знака Божага” (ВВ, 1 Reg. 13:5 > 39a:5); *oltarz* “алтар” > **'ūlṭār [baṭa]lskiј** “алтар бэтэльскі” (ВВ, 1 Reg. 13:2 > 38b:7).

Інтэрпаляцыя акалічнасці. У 1-м творы: *rostopi ie / wienie duchem swoim* “растопіць іх, павее духам Сваім” > **rūṣṭūpa wodā sqāmanā duḡam ṣwujim** “растопіць ваду з каменя духам Сваім” (ВВ, Ps. 147:18 > 6b:7–8)¹³⁶; *wyrozumiecie* “зразумейце” > **zrūzūmajca ṣāmī ṣūba** “зразумейце самі сабе” (ВВ, Is. 43:10 > 8a:11); *abyś żyw* “абы ты быў жывы” > **'ābiś bil žiw nā ṣwaca** “абы ты быў жывы на свеце” (ВВ, Gen. 20:7 > 26a:6); *wiedz* “ведай” > **wadz 'ūṭim rawna** “ведай пра тое пэўна” (ВВ, Gen. 20:7 > 26a:7). У 2-м творы: *proszę* “прашу” > **prūṣā sa jāqū rānā ṣwaḡu** “прашу цябе як пана свайго” (ВВ, Ex. 4:13 > 32a:9). У 3-м творы: *obrocil się* “абярнуўся” > **'ūbrūcilśa... nāzād** “абярнуўся... назад” (ВВ, 2 Reg. 23:16 > 39b:7–8); *przypominać... u po dzisiejszy dzień* “згадваюць і да сённяшняга дня” > **prapūminājūnc 'irū dziś dzan pri nābūžanṣṭwāḡ ṣwujih** “згадваюць і да сённяшняга дня пры набажэнствах сваіх” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:3–4).

Інтэрпаляцыя зварота. У 2-м творы ў цытаваную простую мову з ВВ, Ruth 1:16 інтэрпаляваны зварот да адрасата: > **ṣwaḡruw mūjā** “святкроў мая” (32b:11).

2.2.3.3. Замены

Замена займенніка назоўнікам. Частка замен, як і папярэднія прыклады інтэрпаляцый, абумоўлена тым, што цытаванне – гэта перанос фрагмента аднаго тэксту ў другі, што непазбежна прыводзіць да парушэння анафарычных сувязяў і неабходнасці іх дапасавання да новых умоў. Гэтымі прычынамі выкліканыя замены займеннікаў на назоўнікі ці імёны ўласныя і назоўнікаў на імёны ўласныя. У 1-м творы: *iego* “яго” > **naprijācaśkiḡ** “непрыцельскіх” (ВВ, 2 Reg. 19:19 > 7b:11); *go* “яго” > **'abrāhāmā** “Абрагама” (ВВ, Gen. 14:17 > 27a:7); *od (onego)* “ад яго” > **['ūd ṣa]'ulā** “ад Саула” (ВВ, 1 Par. 17:13 > 29b:4). У 2-м творы: *do niego* “да яе” > **du māṭki ṣāmṣūnūwaj** “да маці Самсонавай” (ВВ, Jud. 13:3 > 34a:1–2). У 3-м творы: *puścił męża* “адпусціў мужа” > **wipuścił banda 'āhādū** “выпусціў Бенгадада” (ВВ, 1 Reg. 20:43 > 15b:13).

¹³⁶ Наконт інтэрпаляцыі “з каменя” параўн. Ex. 17:6; Num. 20:11; Deut. 8:15 і г.д.

Скарачэнні і спрашчэнні. Значная частка замен мае характар скарачэнняў або спрашчэнняў: У 1-м творы: *niemasz też Boga oprócz ciebie* “няма таксама Бога, акрамя Цябе” > *namāš ’inšagu būga* “няма іншага Бога” (ВВ, 2 Sam. 7:22 > 7b:3); *Narodowie ziemscy* “зямныя народы” > *lūdzā* “людзі” (ВВ, 1 Reg. 8:60 > 7b:8); *krolestwa ziemne* “каралеўствы зямныя” > *qrolūwa* “каралі” (ВВ, 2 Reg. 19:19 > 8a:1); *служи mi sercem bezpiecznym* “служы Яму сэрцам бяспечным” > *ślūż mū ščaga* “служы Яму шчыра” (ВВ, 1 Par. 28:9 > 29b:10); *ty jesteś sam Bogiem wŹszach krolestw ziemie* “Ты адзін Бог усіх каралеўстваў зямлі” > *ti jaśt šām būgam nāšim* “Ты адзін Бог наш” (ВВ, Is. 37:16 > 8a:7–8); *Odpowiedaiąc... rzekl* “адказваючы... сказаў” > *’ūdpuwadzāl* “сказаў” (ВВ, Mt. 20:22 > 11a:4).

У 2-м творы: *nie zabiegay mi abym cię opuścila a od ciebie się wrocila* “не дамагайся ад мяне, каб я пакінула цябе і ад цябе варацілася” > *na’ūdġānāj mna* “не адганяй мяне” (ВВ, Ruth 1:16 > 32b:11).

У 3-м творы: *Y było onego czasu że* “І было ў той час, што...” > *tađi* “тады...” (ВВ, 1 Reg. 11:29 > 41a:3); *Tedy pochwycił Achya on płaszcz nowy / ktory (był) na nim / y rozdarł...* “Тады схапіў Ахія той плашч новы, які быў на ім і разадраў яго” > *’ipūhwicil ġū ’irūzdār* “і схапіў яго і разадраў” (ВВ, 1 Reg. 11:30 > 41a:4);... *a proch ich przeniosł zonąđ do potoku Kidron (skiego)* “а пыл іх прынёс адтуль да патоку Кідронскага” > *’iwišipāli dū pūtuqu kidirunskiego* “і высыпалі да патоку Кідронскага” (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:10) і г.д.

Скарачэннямі ўмоўна можна назваць і замены імя ўласнага займеннікамі ў 3-м творы: *zabić Ierowehama / a Ieroweham...* “забіць Ераваама, а Ераваам...” > *zābic ġū ’āla ’ūn* “забіць яго, але ён...” (ВВ, 1 Reg. 11:40 > 41a:10); *plakał... nad Iofzyiahem* “плакаў... над Ёшыягу” > *plāqāli pū nim* “плакалі па ім” (ВВ, 2 Par. 35:22 > 35a:13–35b:1); *Y postrzelili strzelcy krola Iofzyiaha...* “І застрэлілі стралкі караля Ёшыягу” > *ġū pūštralūnū* “застрэлілі яго” (ВВ, 2 Par. 35:23 > 35a:11–12).

Гендыядыс і гендыятрыс. Ёсць выпадкі, калі аднаму слову ў Буднага ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 адпавядаюць два (*гендыядыс*) або тры (*гендыятрыс*) словы. У 1-м творы: *widziąc... ulotnych* “бачачы... калек” > *widzūnc... ’ulūmnih ħūrih trandūwātih* “бачачы... калек, хворых, пракажонных” (ВВ, Mt 15:31 > 13b:3); *Co chcesz* “што хочаш” > *cū ħcaś čagu žūndāš čagū prūšiš* “што хочаш, чаго жадаеш, чаго просіш” (ВВ, Mt. 20:21 > 11a:1); *czego proficie* “чаго просіце” > *čagu žūndāca ’iprūšica* “чаго жадаеце і просіце” (ВВ, Mt. 20:22 > 11a:4). У 3-м творы: *wszystkie naczynia rozczynione Bahalowi* “усе рэчы, зробленыя

для Баала” > *wšitka ‘ubrāzi kilihi ‘iwšitka ‘uporāti bālwānska q̄tura bili rūčinūpa na čas̄c bā‘āluw nā čas̄c ‘ānūlūw* “усе абразы, келіхі і ўсе апараты балванскія, якія былі зробленыя ў гонар балванаў, у гонар анёлаў” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:4–5)¹³⁷.

Гарманізацыя. У Буднага ўжываюцца два варыянты адной лексемы: *ofiarnik* і *ofiarownik* “ахвярнік”. Калі ўжыты варыянт *ofiarnik*, то ён застаецца без зменаў, напр., *ofiarnikiem* > ‘*ūfārnikam* (ВВ, Gen. 14:18 > 27a:9). Але калі ўжыты другі варыянт – *ofiarownik*, то ён рэгулярна мяняецца на першы: *ofiarowniki* > ‘*ūfarniki* [of'em'ik'i] (ВВ, 1 Reg. 13:2 > 38b:9; 2 Reg. 23:20 > 40a:3); *ofiarownikowi* > ‘*ufarniqūwī* [of'em'ikov'i] (ВВ, 2 Reg. 23:3 > 37b:2); *ofiarowniki* > ‘*ufārniquw* [of'am'ikof] (ВВ, 2 Reg. 23:8 > 28a:1)¹³⁸.

У 1-м творы ў наступнай цытаце Будны пераклаў два старажытнагабрэйскія сінанімічныя прыназоўнікі *בלול* і *לולל* “апроч, акрамя” дзвума адпаведнымі польскімі сінанімамі: *Bo (a) kto Bog oprócz Jehowy / a kto skała okrom Boga naszego* “Бо хто Бог апроч Іеговы, а хто скала акрамя Бога нашага”, але ў нашым рукапісе яны перакладзеныя аднолькава: ‘*ūrgūš* “апроч” (ВВ, Ps. 18:32 > 8b:3(2)).

Замена *flaszka* “бутля” на *zban* [zban] “збан” (ВВ, 2 Reg. 4:2 > 12b:7) можа быць патлумачана тым, што перад гэтым пераказваўся фрагмент ВВ, 1 Reg. 17:10–16 (> 12a:13–12b:1–2), дзе Будны ўжыў у перакладзе 12-га і 16-га вершаў менавіта слова *dzban*.

Прычынай наступнай замены можа быць імкненне да гарманізацыі паміж Is 8:3 і Is. 7:14: *porzęła* “зачала” > *zāčalā* [začela] “зачала” (ВВ, Is. 8:3 > 14a:12). У Is. 7:14 Будны ўжыў дзеяслоў *zacznie* (гл. 13b:11)¹³⁹.

У 3-м творы гарманізацыяй можна назваць наступную замену ў цытаце з ВВ, 1 Reg. 20:37:... *oto poydziesz odemnie y zabiie cię Lew / y poszedl od niego / y nalazl iy lew / y vbił go* > ‘*utū pūjdzaš ‘ūdamna ‘azābija caba law ‘ā zāšad mū law drūga ‘izābil gū* “Вось ты пойдзеш ад мяне і заб’е цябе леў. І перагарадзіў яму леў дарогу і забіў яго” (16a:8–9). Будны ў гэтым вершы выкарыстаў два сінанімічныя дзеясловы: *zabić* і *ubić*, хоць

¹³⁷ Параўн. таксама цытату Ps. 110:1 > 14b:7–8 і 17b:4–5.

¹³⁸ Наконт варыятыўнасці галосных [a] і [e] гл. 1.2.1.6. Адсутнасць у шэрагу лексем ляхіцкай перагаласоўкі.

¹³⁹ Арыянскі аўтар XVI ст. М. Чаховіц палічыў патрэбным заўважыць пра гэты дзеяслоў наступнае: “*zacznie*” – *jako w nieświeskiej stoi – bo tak naszy Polacy nie wiem aby mawiali*” (Czechowic 1979, p. 142:25).

у арыгінале двойчы ўжыты адзін і той самы дзеяслоў. У даследаваным тэксце дзеяслоў *vbił* заменены на *zābil* [zab'il] “забіў”.

Відавочна дзеля гарманізацыі з прароцтвам ВВ, 1 Reg. 13:2–3 (> 38b:9–10) пры цытаванні верша 2 Reg. 23:6 апошняя фраза¹⁴⁰ цалкам замененая наступным сказам – *wšītaq lūd ḥudzūncij qūsci bālwanška qṭūra ṭām naḥcali pūwścūngnūnc pūrālili* “Усіх людзей, хто ходзіць, косці балванскія, якія там не хацелі ўтрымаць, папалілі” (37b:10–11). Параўн. таксама інтэрпаляцыю-алюзію на 1 Reg. 13:2–3 пры цытаванні ВВ, 2 Reg. 23:20 (> 40a:4–5)¹⁴¹.

Можа быць, і прычына наступнай замены *niewieściuchow* “распусні-каў” > *pawāṣṭ* “жанчын” (ВВ, 2 Reg. 23:7 > 37b:12) крыецца ва ўжыванні далей у тым самым вершы *niewiaſty*.

Замена калек са старажытнагабрэйскай мовы. Характэрны для старажытнагабрэйскай мовы ўнутраны аб’ект, які складаецца з інфінітыва і фінітнай формы дзеяслова таго самага караня, быў перакладзены Будным літаральна, аднак тут ён заменены: *śmierciq vmrzeſz* “смерцю памрэш” > *bandzaš ‘umirāl ‘umraš* “будзеш паміраць, памрэш” (ВВ, Gen. 20:7 > 26a:7).

Заменены і характэрны для старажытнагабрэйскай мовы зварот з дзеяслова “пасылаць” без аб’екта + іншы дзеяслоў: *posłał a wziął* “паслаў і ўзяў” > *pūslāl ‘iqāzāl pūbrāc* “паслаў і казаў пабраць” (ВВ, 2 Reg. 23:16 > 39b:9).

Замены дзеля імкнення да большай яснасці або выразнасці. У 1-м творы: *sprawil na ciele* “справіў на целе” > *carpāl nā cala* “цярпеў на целе” (ВВ, Syr. 44:20 > 27b:8); *pomiotali ich do nog Iezufowich* “пакідалі іх да ног Езусавых” > *pādālī du nūg jazūšūwiḥ* “падалі (яны) да ног Езусавых” (ВВ, Mt. 15:30 > 13b:1); *odziedziczyl* “атрымаў у спадчыну” > *‘ūtrimālī* “атрымалі” (Мк. 10:17 > 10a:9).

У 2-м творы: *piwa* “піва” > *gūrālqi* “гарэлкі” (ВВ, Jud. 15:4 > 34a:3); *otom cię dał* “вось цябе Я даў” > *‘ūṭum ca ‘ūddāl* “вось цябе Я аддаў” (ВВ, Ex. 7:1 > 32b:3).

У 3-м творы: *się obrocil odemnie* “павярнуўся ад мяне” > *‘ūdwrucilśa ‘ūdamna* “адварнуўся ад мяне” (ВВ, 1 Sam. 15:11 > 15a:1–2); *żeście... chodzili do Ieruzalima* “вы хадзілі да Ерусаліма” > *‘iżaśca blundzili du jarūzālīmā* “вы блукалі да Ерусаліма” (ВВ, 1 Reg. 12:28 > 40b:4); *puścil* “пусціў” > *wipuścil* “выпусціў” (ВВ, 1 Reg. 20:43 > 15b:13); *chodzil* “хадзіў” > *wiḥūdzil* “выхадзіў” (ВВ, 2 Reg. 22:2 > 36a:6); *wynieść* “вынесці” > *wirūcāc* “выкідаць” (ВВ, 2 Reg. 23:4 > 37b:3); *dali* “далі” > *nādāwālī* “нада-

¹⁴⁰ ... / *u wufupał proch iego na grobu pospolitego ludu*.

¹⁴¹ “Паводле слова Божага, якое прарочыў муж Божы яму”.

валі” (ВВ, 2 Reg. 23:11 > 38a:5); *spalil* “спаліў” > *rūpālili* “папалілі” (ВВ, 2 Reg. 23:11 > 38a:7); *uczynili* “зрабілі” > *nāčinili* “нарабілі” (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:9); *wrocil się* “вярнуўся” > *ubrūcilśa* “павярнуўся” (ВВ, 2 Reg. 23:20 > 40a:6); *palil* “паліў” > *rūpālil* “папаліў” (ВВ, 2 Reg. 23:20 > 40a:4).

Дзеля большай выразнасці маглі перабудоўвацца цэлыя сказы. У 1-м творы: *Iako syn człowieczy nie przyzedl aby tu služono* “як сын чалавечы не прыйшоў, каб яму служылі...” > *jā jaštam šin čluwači naprišadl jā pūtu ‘ābimna služunu* “Я ёсць сын чалавечы. Не прыйшоў я для таго, каб мне служылі...” (ВВ, Mt. 20:28 > 9b:6–7).

Ale o tym dniu u godzinie nikt niewie / ni aniołowie niebiescy... “але пра той дзень і гадзіну ніхто не ведае, ні анёлы нябесныя...” > *‘āla ‘ūtim dnu nawam ‘ijaḡu wśahmūḡūncāḡu būḡā widzanjā niḡt nawa ‘āni ‘ānijuluwa nabaška ‘āni prorūki z[a]mška* “Але пра той дзень я не ведаю. І Яго, усемагутнага Бога, бачання ніхто не ведае, ні анёлы нябесныя, ні прарокі зямныя” (ВВ, Mt. 24:36 > 9a:9–10).

У 3-м творы фрагмент з песні Майсея, дзе пра Бога гаворыцца ў трэцяй асобе, укладзены непасрэдна ў вусны Бога: *Rozrzewnili go przez cudze (Bogi) obrzydłościami rozdrznili go* “расхвалявалі Яго чужымі багамі, абрыдлівасцямі раззлавалі Яго” > *rūzdrāžnilāś praż cūdzā būḡi ‘ubridzilaś mna rūzružnilīśa ‘ūd{i}a mna* “ты раззлаваў чужымі багамі, абрыдзеў Мне. Аддзяліліся вы ад Мене” (ВВ, Deut. 32:16 > 25a:9–10). А верш 20, дзе пра Ізраіль гаворыцца ў 3-й асобе, для большай экспрэсіі цалкам перароблены ў непасрэдны зварот: *skryę oblicze moje od nich / popatrzę co (będzie) na ostatku ich* “Скрыю аблічча Маё ад іх; пагляджу, які канец будзе ў іх” > *şqrījā pān ‘ūbličā şwuja ‘ūd wāş pātrājā nā wās mūspū cū banda wām* “Скрые Пан аблічча сваё ад вас, [па]глядзіць на вас моцна, што буд[зе] вам” (ВВ, Deut. 32:20 > 25a:12–13).

2.2.3.4. Перастаноўкі

Пры параўнанні цытат з тэкстам арыгінала выяўлены шматлікія перастаноўкі слоў. Аднак, на нашу думку, пераважная іх большасць была зробленая несвядома, таму яны змешчаныя ў раздзеле 2.2.4.4¹⁴². Хоць мы не можам цалкам выключыць таго, што некаторыя перастаноўкі маглі быць зробленыя свядома, можа быць з прычыны іншага разумення тэмы / рэмы¹⁴³.

¹⁴² Паводле класіфікацыі Ліхачова, перастаноўкі – гэта памылкі запамінання (Лихачев 1983, с. 73).

¹⁴³ Гл. таксама раздзел 1.4.2.7. Выказнік у канцы сказа.

2.2.4. Змены, якія ўзніклі ў цытатах пад час перапіскі (унесеныя непаўмысна)

2.2.4.1. Пропускі

Прапускацца могуць літары, склады, словы, сінтагмы¹⁴⁴.

Пропускі літар: q[n]amū [k n'emu] “да яго” (33b:7 < BB, Jud 6:12 *k niemu*); p[ra]pūwadzā[l] [prepov'edz'al] “прадказаў” (39b:10 < BB, 2 Reg. 23:16 *przepowiedział*); z[n]ākū [znaku] “знака” (39a:5 < BB, 1 Reg. 13:5 *znaku*).

Пропускі складоў: dū[wa]dzun [dov'edzo] “даведаюцца” (8a:1 < BB, 2 Reg. 19:19 *dowiedza*); nāgū[ʔu]wāl [nagotoval] “прызначыў” (11a:6 < BB, Mt. 20:23 *nagotowano*); frā[ʃū]nliwā [frason'l'iva] “сумная” (11a:9 < BB, Mt. 26:38 *Frafowliwa*); bū[žū]ŋ [božo] “Божай” (12a:8; 13a:1); pri[cu]ngnūnc [p[ryc]'ongn'onc] “прыцягнуць” (39a:3 < BB, Reg. 13:4 *przyciągnąć*).

Пропускі слоў: *chromych chodzących / ślepych patrzącymi* “кульгавых, што яны ходзяць, сляпых, што яны бачаць” > ḥrumīḥ ślapīḥ “кульгавых, сляпых” (13b:3 < BB, Mt. 15:31); *dom Dawidow iako bogowie* “дом Давідаў як багі” > dāwidūw būgūwa “Давідаў багі” (30b:6 < BB, Zach. 12:8).

Таксама пропускам можна лічыць “скачок ад падобнага да падобнага”¹⁴⁵. Тыповы прыклад такога скачка ёсць у 3-м творы ў цытаце з BB, 2 Reg. 23:17–18, у выніку чаго перапісчык прапускае значны фрагмент тэксту, пераскочыўшы ад фразы “прыходзіў з Іудзеі” у 2 Reg. 23:17 да “прыходзіў з Самарыі” у 2 Reg. 23:18 (39b:12–13). Такі “скачок” можа быць прычынай того, што адна і тая ж фраза з BB, 1 Reg. 13:6 – *...odpowiedział król y rzekł do męża Bożego* “адказаў кароль і сказаў мужу Божаю” была перапісаная тройчы. Першы раз яна была памылкова інтэрпалявана ў цытату з BB, 1 Reg. 13:4 – ‘ūṣlišāl q[ri]l... 'iraql dū manžā būžaḡu “пачуў кароль... і сказаў мужу Божаю” (38b:12) замест сугучнай *vstýřzal król rzecz męża Bożego* “пачуў кароль словы мужа Божага”, што прывяло да страты сэнсу з прычыны адсутнасці простае мовы. Другі раз – у цытату з BB, 1 Reg. 13:5 – pūwadzāl q[ri]l raql dū manža būžaḡu “паведаміў кароль, сказаў мужу Божаю” (39a:5–6) замест падобнай *był przepowiedział mąż Boży* “паведаміў муж Божы”. Трэці раз яна напісана там, дзе яна і павінна быць, у цытаце з BB, Reg. 13:6 – *odpowiedział król y rzekł do męża Bożego* “адказаў кароль і сказаў мужу Божаю...” >

¹⁴⁴ Паводле класіфікацыі Ліхачова, пропускі – гэта памылкі пісьма (Лихачев 1983, с. 77).

¹⁴⁵ Паводле класіфікацыі Ліхачова, гэта памылка прачытання (Лихачев 1983, с. 71).

‘ūdrūwadzāl qṛūl ’iraql manžu būžij... “адказаў кароль і сказаў: “Муж Божы...” (39a:6–7), але з ператварэннем яе ў простую мову.

2.2.4.2. Інтэрпаляцыі

Інтэрпаляцыі, выпадкова ўзніклыя пад час перапіскі, нешматлікія. Гл., напр., 29b:7, дзе фраза *pridāja mū* “прыдаю яму” інтэрпалявана ў цытату ВВ, 1 Par. 28:6 з наступнага радка (29b:8). Але ёсць нямала выпадкаў інтэрпаляцыі службовых слоў, якія таксама маглі ўносіцца несвядома, напр., злучніка “і”: *Rzekł* “Сказаў” > ’iraq “І сказаў” (ВВ, Jud. 6:15 > 33b:7); займеннікаў, напр.: *z żywota* “ад (пачатку) жыцця” > *zżiwutā swagū* “ад (пачатку) жыцця свайго” (ВВ, Jud. 13:5 > 34a:5); *skazil krol* > *sqāzil jih qṛūl* “сапсаваў іх кароль” (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:10)¹⁴⁶.

2.2.4.3. Замены

Замены старажытнагабрэйскага імя ўласнага сугучнымі польскімі словамі¹⁴⁷. У 1-м творы: *jā tū jaṣṭ ’ūbrālam* [*ja to jest obralem*] “я гэта значыць выбраў” замест *Iahakowe ktorego obralem* “Якуб, якога Я выбраў” (ВВ, Is. 41:8 > 26a:11). У пераказе ВВ, Dan. 3:23 > 29a:6, імя вавілонскага цара Навухаданосара (ВВ – *Newichad-necar krol*) ператварылася ў *qṛūl pawihūdniḥ* [*krol’ n’evuxodny*]. Відавочна, апошні склад імя быў прыняты за слова *car* “цар” і прапушчаны як непатрэбны сінонім да слова *krol* “кароль”. Цяжка нават сказаць, ці перапісчык разумеў слова *pawihūdniḥ* [*n’evuxodny*] як імя ўласнае ці як польскае слова *niewychodny*.

У 2-м творы. Прыкладам сапраўднага кур’ёзу можа служыць замена імя ўласнага *Peniel* сугучнай формай дзеяслова: *A nazwał Iaaqob imię mieysca onego Peniel* “І назваў Якуб імя месца таго – Пэніэль” > *’ā ja’qūb majscā narūjūl* [*a jakup m’ejscā n’e rojol*] “А Якуб месца не зразумеў” (ВВ, Gen. 32:30 > 31a:12). Другі прыклад, *narod moy chudy w Menafzehu* “народ мой худы ў Менашэ” > *nārūd mūj hūdī wlātāḥ mnajšī* [*narot moj xudy vl’atax mn’ejšy*] “народ мой худы, у гадах найменшы” (ВВ, Jud. 6:15 > 33b:9). Зусім незразумелае на першы погляд заканчэнне цытаты з Gen. 48:16 словам *’ūfarujmū* [*of’eruj mi*] “ахвяруй яму (?)”¹⁴⁸

¹⁴⁶ Паводле класіфікацыі Ліхачова, інтэрпаляцыі малазначных слоў (напр., злучніка “і”) – адна з тыповых памылак запамінання (Лихачев 1983, с. 73).

¹⁴⁷ Паводле класіфікацыі Ліхачова, гэта памылкі пераасэнсавання (Лихачев 1983, с. 82).

¹⁴⁸ Або [*of’erujmo*] “ахвяруем”.

(31b:4) хутчэй за ўсё з’яўляецца вынікам неразумення імя ўласнага *Efraim* “Эфраім” у Gen. 48:17.

У 3-м творы: *pesach* “пасху” > *pūcaḥā* [roc’exa] “суцяшэнне” (ВВ, 2 Reg. 23:21 > 40a:7). Імя ўласнае *Nathan-melecha* ператварылася ў *naṭājnū ṭu milij ḥāj* [n’etajno to m’ilyj xaj] (ВВ, 2 Reg. 23:11 > 38a:7), што можна зразумець і як скажонае імя, і як набор дрэнна звязаных паміж сабой слоў (“*Не-тайна-то-міль-хай*”).

Пераўтварэнне агульнага назоўніка ў імя ўласнае¹⁴⁹. Прычынамі такіх замен маглі паслужыць пашкоджанасць арыгінала або няведанне перапісчыкам гэтага слова.

У 1-м творы, дзе пераказваецца сюжэт 2 Reg. 4:1–7, перапісчык прыняў нейкае слова, хутчэй за ўсё *z žon* “з жонак” (ВВ, 2 Reg. 4:1), за імя ўласнае, у выніку чаго з’явіўся яшчэ адзін персанаж з загадкавым імем *zzūnim*, *zwun zwun* [zzonum, zvon zvon] (12b:4); *mūwī zūn dū žūni swujaj* [mov’i zon do žony svojej] “Кажэ Зон жонцы сваёй” (12b:5–6).

У 3-м творы: *oltarze ktore był uczynił Menasze w obu śieniach* “алтары, якія зрабіў Менашэ ў абодвух сенях” > ‘*ūltāra... qṭūrī nāčinili qrolūwa jahūdci ’imūnāmi zūwuṇ nāšaḥūwbūśnajūḥ* [oltare... ktory načyn’il’i krol’ov’e jehutcy im’onom’i zovq našexovbus’n’ejox] “алтары, якія зрабілі каралі іудзейскія, якіх завуць *Нашэхоў Бусьнэйох*” (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:9). Тут згадваецца толькі адзін цар – *מנשה* [m’našše] “Менашэ”, але наступныя словы (*w obu śieniach*) таксама былі прынятыя за імя ўласнае. Пры гэтым быў адсечаны першы склад сапраўднага імя.

На старонцы 35a–b перапісчык (менш верагодна – аўтар) зусім заблытаўся ў імёнах уласных, перайменаваўшы пры цытаванні ВВ, 2 Par. 35:25 цара Ёшыягу ў прарока Ісаю (35a:9). У гэтым творы імёны ўласныя часта проста прапускаліся: *Iehowie* (ВВ, 2 Reg. 23:21 > 40a:7); *Boga Ceweotha* (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 36b:13); *Achazowey* (ВВ, 2 Reg. 23:12 > 38a:8); *Necha* (ВВ, 2 Par. 35:22 > 35a:10); *Ieremiafz, Iofzyiahu* (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:1, 3).

Замены з прычыны неразумення ідыяматычных выказаў. Перашкодай на шляху разумення тэксту магла быць яго ідыяматычнасць. У 1-м творы з гэтай прычыны было цалкам пераробленае знакамітае выказванне Ісуса: *iesli można niech przeidzie odemnie czasza ta* “калі магчыма, хай абміне мяне чаша гэтая” (ВВ, Mt. 26:39) > *jaśli ja ṭwuj jaśt pramanmi šāṭā mūja* “калі я Твой, памянай мне адзенне маё” (11a:11–12) і *naḥ pramanī šāṭā mūjā* “няхай памяняе адзенне маё” (11b:3). Словы *czasza*

¹⁴⁹ Паводле класіфікацыі Ліхачова, гэта памылка пераасэнсавання (Лихачев 1983, с. 80).

“чаша” і *przeidzie* “абміне” заменены на сугучныя *šāṭā* [šata] “адзенне” і *praman* [prem'en'] “памяняй” / *pramani* [prem'en'i] “памяняе”.

З той самай прычыны пераасэнсавана наступная цытата з ВВ, Mt. 26:42: *ieśli niemożno tey czaszy przeminąc odemnie iedno abym iq pił* “калі не можа гэтая чаша абмінуць мяне, каб я не піў яе” > *jaśli pamūžaš pramanic tija čāši mna jādnu 'ābim jūŋ zbil* “калі не можаш памяняць тыя часы, усё роўна, абы я яе пазбавіўся” (11b:4–5). Але тут *czasza* “чаша” замененая на іншае слова – *čāši* [časy] “часы”, а дзеяслоў *pił* “піў” – на *zbil* [zbyl] “пазбавіўся”. Такія замены пры захаванні *jūŋ* [jɔ] “яе” дазваляюць меркаваць, што яны зроблены перапісчыкам. Малаверагодна, каб аўтар не разумеў таго, што пісаў.

У 3-м творы перапісчык не зразумеў ідыяматычнага выказвання з ВВ, Is. 11:1, у выніку чаго некаторыя словы былі заменены на сугучныя: *Wynidzie pręt ze pnia Iszaiego / a latarośl z korzenia iego wyroście* “Выйдзе прут з пня Ішая і парастак з караня яго вырасце” > *winidza prod 'ašijāhā 'iwspīni lūd t̄wuj 'irusqūrani 'iwiruści jaḡu* [vyn'idz'e prot ašujaha i fspyn'i l'ut tvoj i roskoren'i i vyros'c'i jego] “Выйдзе наперад Ёшыягу і спыніць люд твой і ўкараніць і вырасціць яго” (34b:2–3).

Замены з прычыны неразумення спецыфікі старазапаветнай рэлігіі. Перапісчык не зразумеў адлюстраванага ў наступнай цытаце жалобнага абраду: *przepasana worem dla męża* “аперазаная зрэбніцай дзеля мужа” > *pr̄ipašānā dārmū dū manžā* [pr̄ypasana darmo do menžā] “прымацавана дарэмна (?) да мужа” (ВВ, Jo. 1:8 > 14a:2)¹⁵⁰.

Не зразумеў перапісчык дзеяслова *kadzić* “кадзіць” і назоўніка *wyszka* “вяршыня”, замяніўшы іх сугучнымі словамі: *kadząc* “кадзячы” > *ħudzūnc* [xodz'onc] “ходзячы” (ВВ, 1 Reg. 13:1 > 38b:6); *ofiarownoki wyszek kadzące* “ахвярнікаў вяршыняў, якія кадзяць” > *'ūfarniki wšitkih ħudzuncih* [of'em'ik'i fšytk'ix xodz'oncux] “ахвярнікаў усіх, якія ходзяць” (ВВ, 1 Reg. 13:2 > 38b:9–10); *wyszki* “вяршыні” > *wšitka* [']ūltāri [fšytk'e oltary] “усе алтары” (ВВ, 2 Reg. 23:8 > 38a:2); *wyszke* “вяршыні” > *wšitqu* [fšytko] “усё” (ВВ, 2 Reg. 23:15 > 39b:6). У наступных выпадках слова *wyszka* “вяршыня” проста прапушчанае (ВВ, 2 Reg. 23:13, 19, 20 > 38a:11; 39b:13; 40a:3). Заменены і дзеяслоў *nakadzi* “накадзіць” > *nāpandzi* [napendz'i] “нагоніць” (ВВ, Is. 11:3 > 34b:6). Прычына таму відавочная, у ісламе няма ні кадзення як элемента абрадавай практыкі, ні тым больш выкарыстання вяршыняў як асобных месцаў для набажэнства.

¹⁵⁰ Сваю ролю ў замене *worem* менавіта на *dārmū* магло адыграць і графічнае падабенства гэтых слоў у арабскаграфічным напісанні, у прыватнасці падабенства літар ʔ (w) і ʔ (d).

Малазразумелым было і слова *gay* “гай”, ужытае Будным у значэнні месца або сімвала пакланення язычніцкім багам. Яно або прапускалася (BB, 2 Reg. 23:4, 7 > 37b:6, 13), або замянялася апісальнай канструкцыяй: *Wyniosł też gay z domu* “вынес таксама гай з дому” > *wzł gū qṭūrij ṣṭāl pri dūmu* [vz’ol go ktoryj stal pry domu] “узяў яго, які стаяў пры дому” (BB, 2 Reg. 23:6 > 37b:8–9). Як выключэнне яно захавалася ў цытаце з BB, 2 Reg. 23:15 у форме *hāj* [haj] “гай” (39b:7).

Яшчэ адзін прыклад неразумення спецыфікі рэлігіі Старога Запавету: *Oto się ołtarz rozpadnie y rozsypie się popioł ktory na nim* “вось алтар распадзецца і рассыплецца попел, які на ім” > *‘utū ‘ūltār rūspāla ‘i‘ūbrūciśa wrūpal qṭūrij nād nim* “вось алтар ён распаліць(?) і ператворыцца ён у попел, які над ім” (BB, 1 Reg. 13:3 > 38b:12). Відавочна, жыхар Усходняй Еўропы не мог уявіць сабе такі алтар, на якім павінны быць попел, што прывяло ў наступным вершы да страты сэнсу: *Ołtarz się też rozpadł / y rozsypał się popioł z ołtarza* “алтар распаўся і рассыпаўся попел з алтара” > *‘ūltār rūspādśa ‘iruzsipālśa wrūpal zū¹⁵¹ ‘ūltārā* “алтар распаўся і рассыпаўся ў попел з алтара” (BB, 1 Reg. 13:5 > 39a:3–4).

Яшчэ менш зразумелай для перапісчыка магла быць назва месца для язычніцкіх ахвяраванняў *Тофет*, вынікам чаго стаў не толькі яе пропуск, але і пераасэнсаванне ўсяго верша: *Tofeth / ktory wdolinie synow Hynnotowych* “Тофет, які ў даліне сыноў Гіномавых” > *qṭūra bili ‘ūddālūna ṣinūwa hinumūwī* “якія былі аддаленымі сынамі Гінома” (BB, 2 Reg. 23:10 > 38a:3).

Незразумелай для яго было і пакланенне сонцу і роля ў гэтым кульце коней: *Odrzucił też konie / ktore byli dali Słońcowi krolowie Iehudscy od wchodu domu Iehowy* “Адкінуў таксама коней, якіх далі Сонцу каралі іудзейскія, ад уваходу дому Іеговы” > *‘ūdrūcil ʔaż qū naṣlāwa qṭūra bili nādāwāli qrūlūwa jahūdci nā čanśc ṣlunačnū cū dūwudzuṅ ṣlūnačni qṭūra ṣṭāli wpriśandza dūmū būżaḡū* “Адкінуў ён таксама да няславы, якіх надавалі каралі іудзейскія на сонечную частку, што прыводзяць сонечныя, якія стаялі ў прысязе (?) дома Божага” (BB, 2 Reg. 23:11 > 38a:4–7).

Сінанімічныя змены¹⁵². У 1-м творы: *wszelkiem* “усякім” > *wśalākim* [fśel’ak’im] “усялякім” (BBṛ, глоса да Gen. 1:26 > 6a:4); *trwał* “трываў” > *ṭrimāl* [trymal] “трымаў” (BB, Syr. 44:20 > 27b:7). У 2-м творы: *mężowie Izraelscy* “мужы ізраільскія” > *ṣinūwa ‘izrā’alški* [synov’e izrael’s’k’i]

¹⁵¹ Замест *z*.

¹⁵² Замены слоў сугучнымі сінонімамі (паронімамі), відавочна, маюць пераважна выпадковы характар, будучы, паводле класіфікацыі Ліхачова, памылкамі запамінання (Лихачев 1983, с. 73).

“сыны ізраільскія” (ВВ, Jud. 8:22 > 33b:12). У 3-м творы: *sztuk* “частак” > *čanścaj* [čens’c’ej] “частак” (ВВ, 1 Reg. 11:30, 31 > 41a:4, 5); (*synowie*) *Izraelowi* “сыны Ізраіля” > *šinūwa ’izrā’alšci* [synov’e izrael’scy] “сына ізраільскія” (ВВ, 1 Reg. 19:10 > 36b:13); *wszelką* “усякай” > *wšitqā* [fšytka] “усю” (ВВ, 2 Reg. 22:2 > 36a:6); *opony* “пакрывала” > *zārūnī* [zaronu] “заслоны” (ВВ, 2 Reg. 23:7 > 37b:13); *podawfzy* “падаўшы” > *pridāwši* [prydafšy] “прыдаўшы” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:4); *poruŹeniem* “парушэннем” > *nārūšannam* [narušen’n’em] “парушэннем” (ВВ, Is. 9:5 > 36b:5); *radu* “рады” > *pūrādā* [porada] “парада” (ВВ, Is. 11:2 > 34b:5).

У асобную падгрупу можна вылучыць выпадкі змены трывання: *siedzial* “сядзеў” > *wśād* “сеў” (ВВ, Mt. 15:29 > 13a:13); *zbawiać* “выратаўваць” > *zbāwic* “выратаваць” (ВВ, Jud. 13:5 > 34a:6); *nie przestał na słowach* “не спыніўся на словах” > *na[p]raštāwāl nā šlūwāh* “не спыняўся на словах” (ВВ, 2 Par. 35:22 > 35a:10).

Замены з прычыны сугучнасці слоў, няўважлівасці перапісчыка або пашкоджанасці арыгінала. Такія пераасэнсаванні нярэдка ператвараюць тэкст у пазбаўлены сэнсу набор слоў. У 1-м творы: *się wracał od porażki* “вяртаўся ад паражэння” > *śa wrācāl ’ūd purādi* [s’e vrocāl ot porady] “вяртаўся ад парады” (ВВ, Gen. 14:17 > 27a7); *wionął* “веяў” > *pūwil* [pov’il] “спавіў” (ВВ, Is. 40:7 > 6b:5)¹⁵³; *prawicą* “правай рукой” > *prāwdziwūŋ* [pravdz’ivŋ] “праўдзівай” (ВВ, Is. 41:10 > 26a:13); *Ja pierwszy ia też ostateczny* “Я першы, Я таксама апошні” > *jāqu parši tāq taž ‘i’ūštātnij* [jako peršy tak teš i ostatn’ij] “як першы, так таксама і апошні” (ВВ, Is. 44:6 > 8b:12); *co uczynię* “што мне зрабіць” > *cū ‘učin ’inā’ūč nāš* [co ucyń i nauč nas] “што-небудзь зрабі і навучы нас” (ВВ, Mk. 10:17 > 10a:8).

Прычынай памылкі можа быць не толькі фанетычнае падабенства (як было паказана вышэй), але і графічнае. Словы *jażali mój* [ježel’i moj] “калі мой” (ВВ, 1 Par. 28:6 > 29b:7) адпавядаюць у арыгінале у *sieni moie* “і сені мае”. Такую незразумелую на першы погляд замену можна растлумачыць толькі падабенствам слоў у арабскаграфічным напісанні. Параўнайце *اثن موي* [i s’en’i moje] “і сені мае” *يژل موي* [ježel’i moj] “калі мой”.

У 2-м творы: *Iehowa stobą* “Іегова з табой” > *jahūwā būg ’ištūŋna* [jehova bok istotn’e] “Іегова Бог істотна” (ВВ, Jud. 6:12 > 33b:3); *y dal nas w rękę Mid-iana* “і даў нас у рукі Мад’яна” > *’ūtdāl nāš ‘ūd runq madijānā* [oddal’ nas od ronk medujana] “аддалі нас ад рук Мад’яна” (ВВ,

¹⁵³ Гэтая замена магла адбыцца пад уплывам сугучнага дзеяслова *powiewał* “навяваў” у глосе да гэтага верша (гл. заўвагу да 6b:5 у транслітарацыі).

Jud. 6:13 > 33b:6); *rzekl idz* “сказаў: «Ідзі»” > *ranqāmi 'idzca* [renkam'i idz'c'e] “рукамі (!?) ідзіце” (ВВ, Jud. 6:13 > 33b:6).

У 3-м творы: *slugi* “служы” > *pūslūgi* [poslug'i] “паслугі” (ВВ, 1 Reg. 11:32 > 41a:7); *Ociec chlustał was biczmi / a ja was chlustać będę głogiem* “Бацька хвастаў вас бічамі, а я вас хвастаць буду шыпшынай” > *wāṣ bandza ḥlūṣṭāl mačam 'iḡlūdam mūrīc wāṣ* [vas bendz'e xl'ostal m'ečem i glodem moric' vas] “будзе вас хвастаць мячом і голадам (будзе) марыць вас” (ВВ, 1 Reg. 12:14 > 41b:5)¹⁵⁴; *Vczynił też święto miesiąca osmego / piętnastego dnia miesiąca* “Зрабіў таксама свята ў восьмым месяцы, пятнаццатага дня месяца” > *'iwčinił 'ūn jim swanṭā mašūncā 'ūśmaḡu dnā 'ādrūḡim paṭnāṣṭaḡu dnā* [i fčynil on jim s'v'enta mes'onca os'mego dn'a a drug'im p'etnastego dn'a] “і зрабіў ён ім свята ў восьмы дзень месяца, а іншым у пятнаццаты дзень” (ВВ, 1 Reg. 12:32 > 40b:6–7); *modł się proszę (cie)* “маліся, прашу цябе” > *mūdlśa prošūnc* [modl s'e prošonc] “маліся просячы” (ВВ, 1 Reg. 13:6 > 39a:7); *nie wedle widzenia oczu* “не паводле бачання вачэй” > *nabandza widzāl widzanjā 'ūračah* [ne bendz'e v'idz'al v'idz'en'ja u rečex] “не будзе бачыць прывідаў (?) у рэчах” (ВВ, Is. 11:3 > 34b:7).

У цытаце з ВВ, 1 Reg. 13:4 займеннік *iey* “яе” заменены на сугучны *jaḡu* [jego] “яго” (39a:3), нягледзячы на тое, што ён адносіцца да назойніка ж. р. *ręka* “рука”. У тым жа вершы сугучнасць дзеясловаў *ściagnąć* і *siagnąć* прымусіла перапісчыка значна пашырыць сказ: *ściagnął Iaroweham rękę swoię od ołtarza* “адвёў Ераваам руку сваю ад алтара” > *śūngnūl [j]ūra[wa]hām ranqūma ṣwami 'i'ūdjuł ranqa ṣwujā 'ūd 'ūltārā* “Пацягнуўся Ераваам рукамі сваімі і адняў руку сваю ад алтара” (ВВ, 1 Reg. 13:4 > 39a:1–2).

У пазбаўлены сэнсу набор слоў ператварыўся пераказ ВВ, 1 Reg. 11:29: *ṭadī prišadši dū jarā[wa]hāmā ṣinā nāwuṭūwaḡū manžā būžagū 'āḥijā proroqa...* “тады прыйшоў да Ераваама сына Наватава мужа Богага Ахія прарока...” (41a:3). Відавочна, прычынай яго скажэння стаў канчатак імя ўласнага -ā [a] “Ахія”, які перапісчык прыняў за канчатак род. скл. У выніку чаго дзейнік ператварыўся ва ўскоснае дапаўненне і два персанажы зліліся ў адзін¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Сваю ролю тут адыграла сугучнасць слоў *bicz* “біч” і *miecz* “меч”; *glóg* “шыпшына” і *glód* “голад”.

¹⁵⁵ Пра такія лексічныя замены як мадэрнізацыя і рэгіяналізацыя гл. 1.5. Лексічныя асаблівасці.

2.2.4.4. Перастаноўкі

Пераважная большасць перастановак слоў маюць выпадковы характар¹⁵⁶, хоць некаторыя з іх і могуць быць выкліканы іншым разуменнем тэмы і рэмы. У 1-м творы: *chleba y wina* “хлеба і віна” > *winā 'ihlabā* “віна і хлеба” (ВВ, Gen. 14:18 > 27a:9); *obralem go sobie za syna* “Я выбраў яго сабе сынам” > *'ūbrālām gū zā šinā šūba* “Я выбраў яго сынам сабе” (ВВ, 1 Par. 28:6 > 29b:7); *a ia będę ti oycem* “а Я буду яму айцом” > *'ajā jamū banda 'ūjcam* “а я яму буду айцом” (ВВ, 1 Par. 28:6 > 29b:8); *dziecię wrodzilo się nam* “дзіця нарадзілася нам” > *wrudziluśa nām dzaca* “нарадзілася нам дзіця” (ВВ, Is. 6:9 > 28a:7); *dalem... slyszec oznaymitem* “я даў... чуць, паведаміў” > *'ūznājmilam... 'idālam... ślišac* “я паведаміў... і даў... чуць” (ВВ, Is. 44:8 > 9a:2). У 3-м творы: *rostyleś / ztluściales* “распаўнеў, растлусцеў” > *ślūścālaś 'iruzřilaś* “растлусцеў і растаўсцеў” (ВВ, Deut. 32:15 > 25a:7); *Iehowie Bogu* “Іегове Богу” > *būgā jahūwī* “Бога Іеговы” (ВВ, 1 Reg. 13:6 > 39a:7); *Iehowa Bog* “Іегова Бог” > *būg jahūwā* “Бог Іегова” (ВВ, 1 Reg. 11:31 > 41a:6); *Iofzyiahu imię iego* “Ёшыягу імя яго” > *'ima jaгу 'āšijāhā* “імя яго Ёшыягу” (ВВ, 1 Reg. 13:2 > 38b:8–9; 39b:1); *Dawida oycy swego* “Давіда айца свайго” > *'ūjcā swaгу dāwidā* “айца свайго Давіда” (ВВ, 2 Reg. 22:2 > 36a:6–7); *nie byl mi podobny* “не быў яму падобны” > *mū nabil pūdūbnī* “яму не быў падобны” (ВВ, 2 Reg. 23:25 > 25b:11); *podawfzy y inym ten zwyczaj* “перадаўшы і іншым гэты звычай” > *pridāwši řan zwičaj 'inřim* “прыдаўшы той звычай іншым” (ВВ, 2 Par. 35:25 > 35b:4).

Перастаноўка ў цытатах азначэння ў пазіцыю перад назоўнікам носіць адзінкавы і, відавочна, выпадковы характар: *imię iego* “імя яго” > *jaгу 'imā* “яго імя” (ВВ, Is. 9:6 > 28a:3); *Ociec moy* “бацька мой” > *miј 'ucac* “мой бацька” (ВВ, 1 Reg. 12:14 > 41b:4). Ёсць і адваротны прыклад: *ieden Bog* “адзін Бог” > *būg jadinnī* “Бог адзіны” (ВВ, Mk. 10:18 > 10a:10).

2.2.5. Аналіз імёнаў уласных і тэрмінаў старазапаветнага (старажытнагабрэйскага і біблейска-арамейскага) паходжання

У цытатах са Старога Завету і пераказах старазапаветных сюжэтаў у 1-м, 2-м і 3-м творах ёсць даволі шмат онімаў¹⁵⁷ (тапонімаў, антра-

¹⁵⁶ Паводле класіфікацыі Ліхачова, гэта памылка запамінання (Ліхачев 1983, с. 73).

¹⁵⁷ Імёны ўласныя з 4-га твора ўжо разглядаліся ў 2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора.

понімаў, тэонімаў), а таксама некалькі этнонімаў і неперакладальных тэрмінаў, якія заўсёды лёгка пранікаюць з адной мовы ў другую, не патрабуючы перакладу, і ўтвораных ад іх адносных прыметнікаў. Аналіз дадзенай лексікі можа яшчэ раз пацвердзіць або абвергнуць нашае меркаванне, што ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 выкарыстаны менавіта пераклад Буднага.

Адразу трэба заўважыць, што ўсе гэтыя словы ў даследаваных творах падпалі пад граматычную асіміляцыю і ўключаныя ў сістэмы роду, ліку і склону, атрымаўшы адпаведныя канчаткі. Ад шэрага імёнаў утвораныя прыметнікі, што ўласціва і перакладу Буднага¹⁵⁸. У той жа час пераклад Вуека, як і Вульгата, пазбягае такога ўтварэння. Параўнайце напр., *bārāqā šinā* ‘a[wi]nāhāmūwaḡu [baraka syna av’inahamovego] (33a:12), BB – *Barak syn Awinohamow* < בָּרָק בֶּן-אֲבִינוֹעָם [bārāq ben ’ābīno‘am] і BW – *Barak syn Abinoem* < Vul. – *Barac filius Abinoem* (Jud. 5:1).

Трэба таксама звярнуць увагу на той факт, што ў перакладзе Буднага адна частка імёнаў уласных транслітараваная непасрэдна са старажытнагабрэйскай і біблейска-арамейскай моў, а другая – праз лацінскае пасярэдніцтва. Пры гэтым у другую групу ўваходзяць імёны больш вядомыя, якія ўжо ўсталяваліся на той час у польскай мове. Будны сам пісаў пра такі падзел у сваіх заўвагах да Новага Запавету. Тую ж самую карціну мы назіраем і ў рукапісе Р97. Каб высветліць, ці супадае гэты падзел у Бібліі Буднага і тут, трэба вылучыць з усіх імёнаў уласных і неперакладальных тэрмінаў старажытнагабрэйскага паходжання, якія сустракаюцца ў нашым рукапісе, дзве групы слоў: 1) транслітараваныя непасрэдна са старажытнагабрэйскай мовы, 2) транслітараваныя праз лацінскае пасярэдніцтва – і супаставіць іх з адпаведнымі імёнамі ў перакладзе Буднага. Зразумела, што тыя імёны ўласныя, якія нельга з упэўненасцю аднесці да адной з гэтых груп, як, напр.: *dānijal* [dan’iel’] (דָּנִיֵּאל [dānijjēl]); BB – *Daniel*; BW – *Daniel* < Vul. – *Daniel*) або *bārāq-* [barak] (בָּרָק [bārāq]; BB – *Barak*; BW – *Barak* < Vul. – *Barac*), намі разглядацца не будуць.

2.2.5.1. Імёны ўласныя і тэрміны, транслітараваныя непасрэдна са старажытнагабрэйскай і біблейска-арамейскай моў

а) У наступных лексемах захаваўся [š], які пры перакладзе на лацінскую мову перайшоў бы ў [s], таму што гук [š] у ёй адсутнічае: ‘āhšadrāḡ [axšadrah]¹⁵⁹ – BB – *Szadrach* < אֲחִצְרָח [šadrak] (Vul. – *Sidrach*;

¹⁵⁸ Mergzyng 1913, p. 51.

¹⁵⁹ З’яўленне складу ‘āḡ [ax] на пачатку імя ўласнага – вынік памылковага зліцця з папярэднім займеннікам *iych* (< Dn. 3:28).

BW – Sydrach); 'ākimūš / ḥāmuš [ak'imoš / xamoš] – BB – Chemosz < Vul. – Chamos; BW – Chamos); 'āšijāh ('āšijāh) / 'ūšijāh כְּמוֹשׁ [k'moš] (Vul. – Chamos; BW – Chamos); 'āšijāh ('āšijāh) / 'ūšijāh אִשְׁיָהוּ [jošijāhū] / 'āšijāha [ašyjah / ošyjah / ašyjah] – BB – Ioszyiahu < Vul. – Josias; BW – Joziasz); 'āšijāhā / 'āšijāhā [ašyjah] – BB – Iszai < Vul. – Isai; BW – Izai); masčāḥ [mes'čax] – BB – Mefzach < Vul. – Misach; BW – Misach); [š]āl[u]mūwaj [šal'umovej] – BB – Szallum < Vul. – Sellum; BW – Sellum); šalamskij [šal'ems'k'ij] – BB – Szalem(ſki) < Vul. – Salem; BW – Salem); šūmrūn'ski / šāmrūn'ski [šomrons'k'i / šamrons'k'i] – BB – Szomron < Vul. – Samaria; BW – Samaria); šišāq- [šyšak] – BB – Szyszak < Vul. – Sesac; BW – Sesak).

b) У наступных лексемах захаваўся [h]: hārūn [haron] – BB – Aharon < Vul. – Aaron; BW – Aaron)¹⁶⁰; bandahād- / banhād- אֲהָרֹן [ahāron] (Vul. – Aaron; BW – Aaron)¹⁶⁰; bandahād- / banhād- בְּנֵהְדָד [ben-hādād] (Vul. – Benhadad; BW – Benhadad) з метатэзай [h] i [d]; hinumūwī [hinomovy] – BB – Hynnom < Vul. – Ennom; BW – Ennom); jahūdā [jehuda] (таксама jahūdskī [jehuts'k'i], jahūdci [jehutcy]) – BB – Iehuda < Vul. – Juda; BW – Juda)¹⁶¹.

c) У наступных лексемах захаваўся [ḥ]: raḥāwahām [rexaveham] – BB – Rechaweham < Vul. – Roboam; BW – Reboam); ḥiz[q]ijāhū [xyskyjahu] – BB – Chizkiiahu < Vul. – Ezechias; BW – Ezechiasz). Выключэннем з'яўляецца лексема 'izāq- [izak] – (Vul. – Isaac), што тлумачыцца ўплывам формаў, якія ўжо ўсталяваліся на той час у польскай мове.

d) Сюды ж трэба аднесці і тыя лексемы, дзе на месцы старажытнагабрэйскага ['] з'явіўся [h]. Паказальна, што гэта своеасаблівая рыса з'яўляецца агульнай для дадзенага рукапісу і перакладу Буднага: hā[m]ūlaq(ā) [hamol'ek(a)]¹⁶² або [hamul'ek(a)] – BB – Hamalek,

¹⁶⁰ Знікненне галоснага на пачатку слова можа быць патлумачана ўплывам арабскай мовы. Параўн. هرون [hārūn] (Каран 20:31/30 і г.д.). Таму магчымы другі варыянт транслітарацыі – [harun].

¹⁶¹ У перакладзе Буднага назіраецца непаслядоўнасць ў напісанні ўтворанага ад дадзенага оніма адноснага прыметніка: *Iudski* (2 Par. 35:21, 24) і *Iehudskej* (1 Reg. 13:1), *Iehudskich* (2 Reg. 23:8). Пры гэтым *Iudski* (2 Par. 35:24) у нашым рукапісе перададзена як *jahūdskī* [jehuts'k'i] (35b:1), а *Iehudskaj* (1 Reg. 13:1) як *jūdckaj* [juck'ej] (38b:5). Такая ўзаемазамяняльнасць – гэта “спаборніцтва” паміж формай, набліжанай Будным да арыгінала, і формай, якая ўжо ўсталявалася ў польскай мове.

¹⁶² Што датычыцца [o] замест старажытнагабрэйскага [ā], то тут магчымы ўплыў ашкеназійскага вымаўлення (традыцыі чытання старажытнагабрэйскіх тэкстаў габрэямі Усходняй Еўропы).

Amalek < עַמְלֵק [‘āmālēq] (Vul. – Amalec; BW – Amalech, Amalek); ‘a[wi]nāhāmūwaḡu [av’inahamovego] – BB – Awinoham < אַבִּינוֹעַם [‘ābīno‘am] (Vul. – Abinoem; BW – Abinoem); hāmūnūwi- [hamonovy] – BB – Hammon < עַמּוֹן [‘ammōn] (Vul. – Ammon; BW – Ammon); hawād- [hevad-] – BB – Hawed-nego < עַבְד־נֶגוֹ [‘ābad n^oḡō] (Vul. – Abdenago; BW – Abdenago); jurawahām [jorevexam] – BB – Ierowehām < יֶרְבֻעַם [jārāb‘ām] (Vul. – Jeroboam; BW – Jeroboam); nāhāmān [nahaman] – BB – Nahaman < נַעֲמָן [na‘āmān] (Vul. – Naaman; BW – Naaman); nūhūm [nohom] – BB – Nahomi < נֹעֲמִי [nō‘ōmī] (Vul. – Noemi; BW – Noemi); raḡāwahām [rexaveham] – BB – Rechaweham < רַחַב־עַם [r^oḡab‘ām] (Vul. – Reboam; BW – Reboam)¹⁶³.

e) Спірантызацыя змычнага [b]: ḡūruwi [xuruvy] – BB – Cheruwowie < כְּרוּבִים [kērūbīm] (Vul. – Cherubim; BW – Cherubim); hawād- [hevad-] – BB – Hawed-nego < עַבְד־נֶגוֹ [‘ābad n^oḡō] (Vul. – Abdenago; BW – Abdenago); jūrawahām [joreveham] – BB – Ieroweham < יֶרְבֻעַם [jārāb‘ām] (Vul. – Jeroboam; BW – Jeroboam); mū’iw(śkaḡu) [moifs’k’ego] – BB – Moaw < מוֹאָב [mō‘āb] (Vul. – Moab; BW – Moab); nawihūdni [n’evyходny] – BB – Newuchadnecar < נְבוּכַדְנֶצַּר [n^obūkadnešsar] (Vul. – Nabuchodonosor; BW – Nabuchodonozor); nūwuṭuw / nāwuṭūwaḡū [novotof / navotovego] – BB – Newutow < נַבַּט [n^obat] (Vul. – Nabat; BW – Nabat); raḡāwāhām [rexavaham] – BB – Rechaweham < רַחַב־עַם [r^oḡab‘ām] (Vul. – Reboam; BW – Reboam). Адзіным выключэннем з’яўляецца лексема ‘aḡāb [axap] – אַחָב [‘aḡ‘āb] (BB – Achaw; Vul. – Achab > BW – Achab).

f) Перадача старажытнагабрэйскага צ [š] праз [c]: cīdunśkaḡu [cydons’k’ego] – BB – Cydon < צִידוֹן [šīdōn] (Vul. – Sidon; BW – Sidon); māḡa cadiq [malxe cedyk] – BB – Malkicedek, Melkicedek < מַלְכִי־צְדָק [malkī šedeq] (Vul. – Melchisedech; BW – Melchisedech).

g) Паказчыкам непасрэднага перакладу са старажытнагабрэйскай мовы можна лічыць і адсутнасць лацінскага канчатка -s, які ў польскай мове або захаваўся, або перайшоў у [š]: ‘āḡijā [axuja] – BB – Achia < אַחִיָּא [‘āḡijā] (Vul. – Achias; BW – Ahias); ḡiz[ql]ijāhū [xyskyjahu] – BB – Chizkiiahu < חִזְקִיָּהוּ [ḡizqijjāhū] (Vul. – Ezechias; BW – Ezechiasz); ḡalḡijā [xelxyja] – BB – Chylchyiahu, Chylchyiah < חִלְקִיָּהוּ [ḡilqijjāhū]; ḡilqijjā [ḡilqijjā] (Vul. – Helkias; BW – Helkiasz).

¹⁶³ Сюды ж трэба аднесці і онім hāršūt- / ‘ižtāruṭā – BB – Hasztoret- < אֲשֶׁת־רִשְׁתִּי [‘aštoret] (Vul. – Astaroth; BW – Asthart-), які, будучы скажоным амаль да непазнавальнасці, усё ж такі захаваў у адным варыянце пачатковы [h].

h) Сюды ж трэба аднесці і тапонім *mām[ra]* [mamre], таму што ў адрозненне ад Буднага Вульгата, а за ёй і Вуек перадаюць яго з устаўным [b] - BB – Mamre < מַמְרֵ' [mamrē'] (BW – Mambre < Vul. – Mambre). Падобная сітуацыя і з антрапонімам *huldi* [xul'dy] – BB – Chulda < חֻלְדָּא [huldā] (BW – Holdama < Vul. – Holdam). Таксама са старажытнагабрэйскай мовы транслітараваны тэрмін *n[azi]r* [nez'ir] – BB – Nazyr < נָזִיר [nāzīr] (Vul. – nazaræus; BW – Nazareczyk); адносны прыметнік 'ārāmskij [arams'k'ij] – BB – Aramski < אַרָּם ['ārām] (Vul. – Syria > BW – Syrijski); тапонім *micrā'im-* [m'icraim] – BB – Micraim < מִצְרָיִם [mišrajim] (Vul. – Ægyptus > BW – Egipet).

2.2.5.2. Імёны ўласныя, транслітараваныя праз лацінскае пасярэдніцтва

a) У наступных словах [š] > [s], бо [š] у лацінскай мове адсутнічае: *šālimūn* / *šālamūn* / *šālāmūn* / *šālūmūn* [sal'imon / sal'emon / salamon / salomon] – Vul. – Salomon < שְׁלֹמֹה [šə'lomo] (BB – Solomon; BW – Salomon)¹⁶⁴; *šāmsūn* [samson] – Vul. – Samson < שִׁמְשׁוֹן [šimšōn] (BB – Samson; BW – Samson); *šāmu'al* [samuel'] – Vul. – Samuel < שְׁמוּאֵל [šə'mū'el] (BB – Samuel; BW – Samuel); *šā'ul* [saul] – Vul. – Saul < שָׂאֻל [šā'ul] (BB – Saul; BW – Saul); *filistinūw* [fil'istynof] – Vul. – Philisthiim < פְּלִשְׁתִּים [pə'lištīm] (BB – Pelifztymscy, Pelisztymczycy¹⁶⁵; BW – Philistynowie).

b) Пераход [š] > [s] > [z]: *jarūzālim* [jeruzal'im] – Vul. – Jerusalem < יְרוּשָׁלַיִם [jə'rūšāləjim] (BB – Ieruzalim, Ierufzalim (2 Reg. 23:20; 2 Par. 35:24); BW – Jeruzalem). Непаслядоўнасць Буднага ў перадачы старажытнагабрэйскага [š] пераадольваецца ў нашым рукапісе імкненнем да ўніфікацыі, дзе [š] усюды перададзены праз *z* [z], у тым ліку і пры цытаванні 2 Reg. 23:20 (40a:6) і 2 Par. 35:24 (35a:12).

c) Слова, да якіх быў дададзены лацінскі канчатак -s, што потым перайшоў у польскай мове ў [š]: 'alīzauš [el'izeuš] – Vul. – Eliseus < אֵלִישָׁא [ə'lišā'] (BB – Elizeusz; BW – Elizeusz); 'azijāš [azyjaš] – Vul. – Isaias <

¹⁶⁴ Варта звярнуць ўвагу на наяўнасць чатырох варыянтаў імя цара Саламона. У 1-м і 3-м творах: *šālimūn* [sal'imon] (5a:1, 3; 7b:7; 8a:3; 40b:1, 12), *šālamūn* [sal'emon] (29b:9, 11; 38b:4; 41a:1, 6, 10, 12(2); 41b:7); толькі ў 1-м: *šālāmūn* [salamon] (29a:13; 29b:6); толькі ў 3-м: *šālūmūn* [salomon] (38a:12). Акрамя формы *Solomon*, характэрнай для BB, у польскай мове зафіксаваныя варыянты *Salamon* і *Salomon* (Słownik staropolskich nazw 1965–1987, т. 5. ч. 1, р. 6). Сярод беларускіх мусульман сустракаюцца формы *Suliman*, *Sielimon* (Muchliński 1858, № 6, р. 170, 173).

¹⁶⁵ Так напр., у 1 Sam. 4:6, 7, 9, 10, аднак у вершы Jud. 13:5, які цытуецца ў даследаваным тэксце, – *Peliftymow*.

וְשַׁעֲיָהוּ [jəša‘jāhū] (BB – Izaiasz; BW – Izajasz); haljāš / ‘iljāš [hel‘jaš / il‘jaš] – Vul. – Elias < אֵלִיָּהוּ [‘ēlijjā] / אֵלִיָּהוּ [‘ēlijjāhū] (BB – Eliasz, BW – Eliasz)¹⁶⁶; jaramijāš [jerem‘ijaš] – Vul. – Jeremias < יֵרֵמְיָהוּ [jirməjāhū] (BB – Ieremiasz; BW – Jeremiasz); mālāhijāšā [malaxyjaša] – Vul. – Malachias < מְלָאכִי [mal‘ākī] (BB – Malachiasz; BW – Malachiasz); mūjžaš [mojžeš] – Vul. – Moyses < מֹשֶׁה [moše] (BB – Moizesz; BW – Mojżesz); zāharjāš [zaxerjaš] – Vul. – Zacharias < זְכַרְיָהוּ [zəkərjā] (BB – Zachariasz; BW – Zacharyasz).

d) Лексемы, у якіх няма спірантызацыі [b] у пазіцыі пасля галоснага: ‘ābrāhām (‘ābrāhām, ‘ābrāhām) [abraham] – Vul. – Abraham < אַבְרָהָם [‘abrāhām] (BB – Abraham; BW – Abraham); ‘abrām [abram] – Vul. – < Abram < אַבְרָם [‘abrām] (BB – Abram; BW – Abram); gābri‘al [gabryel‘] – Vul. – Gabriel < גַּבְרִיאֵל [gabri‘ēl] (BB – Gabryel; BW – Gabriel); jāqūb (ja‘qūb) [jakup] – Vul. – Jacob < יַעֲקֹב [ja‘əqob] (BB – Jaakob; BW – Jakób).

2.2.5.3. Уплыў арабскай арфаграфіі

Акрамя вышэйзгаданага імя hāgūn [hagon / haɡun]¹⁶⁷ уплывам арабскай мовы можа быць патлумачаны яшчэ шэраг разыходжанняў у напісанні імёнаў уласных паміж даследаванымі тэкстамі з рукапісу P97 і Бібліяй Буднага.

Тэрмін bi‘ālū[w]i [b‘ialov‘i] “Баалу” (בַּעַל [ba‘al]; BB – Baal, Baal; BW – Baal < Vul. – Baal) ужыты ў 1-м творы пры пераказе трэцяга раздзела Кнігі Даніэля (29a:4)¹⁶⁸ і ў 3-м творы ў цытатах: *Bahalowi* > bi‘ālūwi [b‘ialov‘i] “Баалу” (BB, 1 Reg. 19:18 > 37a:6); *Bahalowi* “Баалу” > bā‘āluw [baalof] “баалаў” (BB, 2 Reg. 23:4 > 37b:5). Адсутнасць у ім [h] можа быць патлумачана тым, што сам Будны пісаў гэтае слова як з [h], так і без яго, напр., у глосе да Dn. 3:26. Аднак, магчыма, што аўтар (перапісчык) добра ведаў гэты тэрмін з Карана: بعل [ba‘al] (Каран 37:125), на карысць чаго можа сведчыць выкарыстанне менавіта літары ع (‘).

Лексема ja‘qūb [jakup] сем разоў напісаная па правілах арабскай арфаграфіі (31a:11, 12, 13; 31b:1, 6; 32a:3; 17a:8 < يعقوب [ja‘kūb], Каран 2:130/136 і г.д.) і адзін раз паводле арфаграфіі беларуска-польскіх тэкстаў: jāqūb [jakup] (31a:9). Параўнайце ў варыянце, напісаным паводле

¹⁶⁶ Што да з’яўлення пратэтычнага [h] у слове haljāš [hel‘jaš], то ў польскай мове зафіксаваны наступныя яго варыянты: *Eliasz, Heliasz, Iliasz, Hiliasz, Uliasz* (Słownik staropolskich nazw 1965–1987). Варыянт *Heliasz* сустракаўся і сярод мусульман Вялікага Княства Літоўскага (Muchliński 1858, № 6, р. 170). Ужываўся такі варыянт імя і ў тагачаснай рэлігійна-палемічнай літаратуры (гл. Czechowic 1979, р. 121).

¹⁶⁷ Гл. заўвагу 160 на 294.

¹⁶⁸ У арыгінале ўжытае іншае слова – סֵלֶם [selem], але слова *Baal* ужытае ў глосе Буднага да Dn. 3:26.

арабскай арфаграфіі, захаванне літары ع (‘) і абазначэнне галоснага [a] толькі дыякрытычным знакам *fatxa*, што ў арабскай мове абазначае [a], а ў беларуска-польскіх тэкстах – [e].

Геаграфічную назву *Micraimskiey* > *miṣrāmśkaj* [miṣramsk’ij] “егіпецкай” (BB, 1 Reg. 12:28 > 40b:5) з пераходам [c] > [s] можна патлумачыць арабскай формай *مصر* [miṣr] “Егіпет”.

Напісанне старажытнагабрэйскага слова *אֱלֹהִים* [’ēlohīm] “Бог” у 2-м творы як *’alahūtāmī* [al’ehumam’i] “багамі” (33a:2) таксама можа сведчыць пра ўплыў арабскай мовы. Параўнайце форму, якую прыняло гэта слова, будучы запазычаным у арабскую мову – *الله* [’allahumma] “Бог”.

Магчыма, што галосны [e] замест [i] і спарадычная адсутнасць [y] пасля [d] у наступнай лексеме, 5 разоў ужытай у 2-м творы, таксама тлумачацца ўплывам каранічнай формы: *madijān-* / *madjān-* [medyjan / medjan] – (*מִדְיָן* [midjān]; BB – Midian; BW – Madyan). Параўн. *مدین* [madjan] (Каран 7:83/85).

Варта параўнаць і напісанне лексемы *fārā’ūn-* [faraon] (*פַּרְעֹה* [par’o]; BB – Faraon; BW – Pharao; Vul. – Pharao) у 1-м і 4-м творах (28a:10; 16b:5) і *fira’ūn-* / *fira’ūn-* [ficeun] у 2-м (32a:9, 10). Вельмі верагодна, што апошняя форма абумоўленая ўплывам каранічнай формы *فرعون* [fir’awn] (Каран 2:46/49 і г.д.).

Складаней растлумачыць пераход [g] у [k] у лексеме *kadi’ūn* [k’edyon] (*כִּידְוֹן* [gid’ōn]; BB – Gidehon // BW – Gedeon < Vul. – Gedeon). Нельга выключыць, што літару *כ* тут трэба чытаць як [g’], таму што ў асманска-турэцкай мове фанемы [k] і [g] перадаваліся перад галоснымі пярэдняга раду адной літарай – *ك*¹⁶⁹.

2.3. ВЫСНОВЫ

Такім чынам, у ходзе даследавання была вызначана вельмі складаная структура зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”, у які ўваходзяць чатыры творы, а яны ў сваю чаргу ўключаюць вялікае мноства цытат і часам фрагментаў тэксту рознага паходжання. Складанне і агульная рэдакцыя зборніка былі відавочна зробленыя мусульманінам, заўвагі якога надаюць усім творах выразную тэндэнцыйнасць. Аднак гэта яшчэ не адказвае на пытанне пра канфесійную прыналежнасць аўтараў асобных твораў.

¹⁶⁹ Гузев 1979, с. 25. Параўн. таксама блытаніну *k* і *g* у помніку 1544 г. “Sprawa Chędogiej” (Stieber 1966, p. 73).

Скарыстаныя ў творах крыніцы сведчаць пра даволі высокі для свайго часу адукацыйны ўзровень аўтараў, а таксама даюць падставы для меркаванняў пра іх сацыяльнае становішча і канфесійнае паходжанне.

У даследаваных творах выяўленыя шматлікія цытаты з перакладаў Бібліі на польскую мову. Аднак менавіта Біблія ў перакладзе С. Буднага паслужыла крыніцай пераважнай большасці біблейных цытат і пераказаў.

Усяго ідэнтыфікавана каля 140 вершаў са Старога і 20 з Новага Запавету Бібліі Буднага. Усе адхіленні ад тэксту арыгінала тлумачацца або іх свядомым рэдагаваннем як з рэлігійна-ідэалагічных і стылістычных прычын, так і шматлікімі памылкамі перапісчыка. Тое, што цытуецца менавіта Біблія Буднага, пацвярджаецца простым супадзеннем тэксту менавіта з перакладам Буднага, цытаваннем глос Буднага і аналізам імёнаў уласных. Так, у пераважнай большасці ў перакладзе Буднага і ў даследаваных тэкстах з рукапісу Р97 адны і тыя самыя імёны ўласныя траслітараваныя непасрэдна са старажытнагабрэйскай і біблейска-арамейскай моў, і адны і тыя самыя – праз лацінскае пасярэдніцтва. Ёсць і некаторыя адрозненні, якія, аднак, тлумачацца імкненнем да ўніфікацыі або ўплывам тых формаў дадзеных імёнаў, якія ўжо ўсталяваліся ў польскай мове на той час, а ў некаторых выпадках, магчыма, і ўплывам арабскай арфаграфіі.

Тое, што мусульмане Вялікага Княства Літоўскага цікавіліся перакладам Буднага, вядома даўно. Так, на палях экзэмпляра Бібліі Буднага, які захоўваецца ў Бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэта (шыфр Sd 614.300), ёсць шматлікія заўвагі на цюркскай і польскай мове арабскімі літарамі¹⁷⁰.

Наконт часу ўзнікнення і перапіскі даследаваных твораў з рукапісу Р97 можна сказаць, што яны не маглі ўзнікнуць раней за 1572 г. – год выдання перакладу Бібліі Буднага, цытаты з якога тут выкарыстаныя.

Акрамя таго, у 1-м творы выяўленая цытата з пералажэння Кнігі Псалмоў Я. Каханоўскім, выдадзенага ў 1579 г. А калі наша гіпотэза пра цытаванне ў 2-м творы Бібліі ў перакладзе Вуека адпавядае рэчаіснасці, то можна сцвярджаць, што даследаваны зборнік не мог узнікнуць раней за 1599 г. – год выдання гэтага перакладу.

¹⁷⁰ Drozd 1997, p. 10–11.

Р а з д з е л 3

ЗБОРНИК
“АДКУЛЬ ПАЙШЛІ
ІДАЛЫ”

ў гістарычна-культурным
кантэксце

Аналіз мовы і тэксталагічныя даследаванні твораў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” дазволілі зрабіць некаторыя папярэднія высновы наконт таго, хто гэта напісаў і для каго. Паколькі творы знаходзяцца ў татарска-мусульманскім манускрыпце, і яны запісаныя арабскім пісьмом, то з гэтага вынікае, што прынамсі дадзены спіс быў зроблены мусульманінам і прызначаўся мусульманам. Бо, як дазваляюць меркаваць графічныя (і моўныя) асаблівасці і палеаграфічныя дадзеныя, тэксты былі перапісаныя напрыканцы XVIII ст. у Вялікім Княстве (на тэрыторыі з дамінаваннем беларускай мовы). У тыя часы тэксты ў арабскай графіцы былі недасягальнымі для ўсяго насельніцтва Княства з выняткам мусульман.

Як ужо было вызначана раней, вельмі верагодным часам стварэння гэтых рэлігійна-палемічных твораў з’яўляецца канец XVI – сярэдзіна XVII стст.¹, а з гэтага вынікае, што больш за стагоддзе зборнік захоўваў сваю актуальнасць і яго перапісвалі. На мяжы XVIII–XIX стст. рэзка змянілася сацыяльна-палітычнае становішча: падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне Вялікага Княства Літоўскага ў склад Расійскай імперыі пераварочваюць увесь лад жыцця. На першы план выходзяць іншыя вострыя праблемы, а тое, што было значным раней, адыходзіць у цень і паступова забываецца. Магчыма, што пасля XVIII ст. зборнік “Адкуль пайшлі ідалы” ўжо і не перапісваўся.

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што складальнікам-рэдактарам зборніка быў таксама мусульманін, і рэлігійна-палемічныя тэксты ў выніку рэдагавання атрымалі палемічную накіраванасць супраць хрысціянскага вучэння. Не выклікае сумневу мусульманскае паходжанне чацвёртага твора. Аднак застаецца пытанне пра паходжанне трох першых твораў і нават частак у складзе некаторых з іх, з прычыны складанай структуры твораў. Апроч таго, вельмі важна выявіць, чым было наогул выклікана ўзнікненне зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”.

¹ Гэта вынікае з аналізу крыніц, выкарыстаных у зборніку “Адкуль пайшлі ідалы”, і лінгвістычных дадзеных. Гл.: 1.6. Высновы і 2.3. Высновы.

3.1. КУЛЬТУРНЫЯ ЎПЛЫВЫ І АДЛЮСТРАВАННЕ ГІСТАРЫЧНЫХ ПАДЗЕЙ

Літаратура татараў Вялікага Княства Літоўскага, якая мае пераважна рэлігійны характар, захавала творы як усходняга, так і мясцовага паходжання. Апошнія нясуць на сабе выразны адбітак духоўных плыняў еўрапейскага грамадства і культурных традыцый найбліжэйшага асяроддзя.

Не толькі моўныя і тэксталагічныя дадзеныя, але і ўвесь змест зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” красамоўна сведчыць, што яго ўзнікненне непаруўна звязанае з культурнымі працэсамі Рэнэсансу і вострай міжканфесійнай барацьбой у часе Рэфармацыі і Контррэфармацыі ў Рэчы Паспалітай. Час магчымага ўзнікнення твораў (канец XVI – сярэдзіна XVII стст.) супадае з вельмі важнымі культурнымі працэсамі, якія істотна змяняюць лад жыцця грамадства ў Вялікім Княстве Літоўскім і адпавядаюць агульным тэндэнцыям у сацыяльна-культурным становішчы Еўропы².

Агульнакультурны кантэкст. Мова даследаванага помніка рэлігійна-палемічнай літаратуры дае інфармацыю не толькі лінгвістычнага характару, але і гістарычна-культурнага. Творы напісаны на польскай мове, характэрнай для беларуска-літоўскіх зямель XVI–XVII стст. Гэта адлюстроўвае распаўсюджванне польскага культурнага ўплыву, які вельмі ўзмацніўся тут пасля Люблінскай уніі (1569 г.). Магчымасць звяртацца да больш шырокай аўдыторыі падштурхоўвала беларускіх мысляроў і дзеячаў культуры складаць свае творы на польскай мове. Асабліва актуальным гэта зрабілася пад час Рэфармацыі, калі прадстаўнікі розных рэлігійных кірункаў імкнуліся прыцягнуць на свой бок як мага больш прыхільнікаў.

Ужо на самым пачатку зборніка можна заўважыць, як распаўсюджаным у польскай мове лацінізмам ‘*artiqui*’ “артыкул”³ дублюецца арабскае слова з бліzkім значэннем *bāb* “раздзел”. І гэта не проста пераклад

² Мы не ставілі мэтай глыбокі і ўсебаковы аналіз усіх сацыяльна-культурных працэсаў у ВКЛ у перыяд Рэнэсансу і Рэфармацыі. Асноўная ўвага надавалася толькі таму, як змены ў духоўным жыцці грамадства адлюстраваліся ў творах зборніка. Больш падрабязны агляд культуры гэтай эпохі і бібліяграфію па гэтай тэме гл.: Голенченко, 1989, Падокшын, 1990.

³ Гэтае слова таксама сустракаецца і ў пераважна беларускамоўных кітабах.

арабскага тэрміна, які мог быць незразумелым для чытача⁴. Увядзенне слова “артыкул” нібы “пераводзіць стрэлкі” на шлях іншай культурнай рэальнасці: ад “усходняга” свету мы трапляем у “заходні” (еўрапейскі). У адрозненне ад іншых рэлігійных тэкстаў татарскіх манускрыптаў пры чытанні зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” зусім не адчуваецца ўсходні ўплыў, нягледзячы на агульную праісламскую рэдакцыю.

Пры пераказе біблейскай гісторыі выкарыстоўваецца лексіка, характэрная для еўрапейскага Сярэднявечча. Як, напрыклад, аўтар трэцяга твора назваў Ераваама [h]ūldūwnīkam ṣālimūnūwīm “васалам Саламонавым”⁵.

Часам можна ўбачыць, як аўтар да біблейскага тэксту дадае свой каментар, зыходзячы са свайго штодзённага досведу. Напрыклад, у цытату з Другой Кнігі Царстваў (2 Reg. 23:7): “*І разбурылі таксама там дом жанчын, якія былі каля Дому Божага, калі жанчыны ткалі заслоны*”,⁶ – уводзіцца тлумачальная інтэрпаляцыя да слова *zārūpī* “заслоны”: “*гэта шыкоўныя ручнікі абразам і ідалам*”⁷.

Гуманізм. Гуманістычныя заняткі (*studia humanitatis*) узніклі як альтэрнатыва сістэме сярэднявечнай універсітэцкай навукі і сталі новым кірункам у сферы пазнання. Яны надалі моцны імпульс для развіцця гуманітарных навук і ў першую чаргу філалогіі. Вывучэнне лацінскай і старажытнагрэцкай моў, даследаванне твораў антычных аўтараў з’яўлялася асновай рэнэсанснага гуманізму. Пазней гуманістычныя “штудыі” ахапілі таксама старажытнагабрэйскую мову і тэксталагічную крытыку біблейскіх тэкстаў.

У разгледжаных творах няма класічнай гуманістычнай тэматыкі, звязанай з антрапацэнтрызмам або з ідэямі зямнога існавання чалавека, яго прызначэння і годнасці, няма антычных сюжэтаў і вобразаў.

⁴ Справа ў тым, што большасць татараў не ведалі арабскую мову. У мэтах, звязаных з ісламскім культам, яны пераважна вывучалі толькі арабскае пісьмо, каб чытаць Каран пад час багаслужэння. Многія малітвы на арабскай мове татары завучвалі на памяць, не разумеючы пры гэтым сэнсу арабскіх тэкстаў. Хоць слова *баб* стала сустракацца ў татарскіх рукапісах, але з цягам часу літаральнае значэнне гэтага арабізму, відавочна, таксама было забытае. Гэта пацвердзілі і размовы з некаторымі сучаснымі перапісчыкамі татарскіх кніг.

Словы *артыкул* і *баб* у дадзеным рукапісе побач больш не сустракаюцца. Магчыма, гэтае злучэнне паходзіць з арыгінальнага варыянта зборніка і ў такім разе сведчыць пра тое, што складальнік зборніка ведаў значэнне арабскага слова.

⁵ 40b:12.

⁶ 37b:11–13.

⁷ 37b:13.

Аднак гуманістычны ўплыў гэтым не вычэрпваецца. У творчасці дзеячаў Паўночнага Адраджэння побач са свецкай секулярызаванай тэматыкай досыць моцна праявіўся “хрысціянскі гуманізм” з яго рэлігійна-маральнай накіраванасцю. Еўрапейская біблеістыка паднялася на новы ўзровень дзякуючы тэксталагічным даследаванням Эразма Ратэрдамскага, Ёгана Рэйхліна і іншых вучоных. Пад уплывам гуманістычнай крытыкі ўвага адукаванай часткі грамадства прыцягваецца да пытанняў, звязаных з перакладам Бібліі і некаторымі аспектамі царкоўнага жыцця. У выніку рэлігійная праблематыка выйшла па-за межы тэалагічных колаў і зрабілася прадметам абмеркавання ў грамадстве яшчэ да Рэфармацыі. Рэлігійна-маральная накіраванасць была вельмі характэрна і для рэнесанснай думкі ў Вялікім Княстве Літоўскім, якая развівалася пад уплывам Паўночнага Адраджэння.

У большай ступені пра гуманістычны ўплыў у даследаваных творах сведчыць нават не *аб’ект* разважанняў, а *характар* гэтых разважанняў. Для твораў вучоных-гуманістаў быў характэрны скрупулёзны аналіз арыгінальных тэкстаў, які рабіўся галоўным аргументам у палеміцы. Такое самае імкненне – абапірацца на тэкст арыгінала – можна бачыць ва ўсіх рэлігійна-палемічных творах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”.

У гэтым плане асабліва звяртаюць увагу спробы экзэгеzy на падставе тлумачэння асобных слоў са старажытнагабрэйскай мовы (*руах*, *альма*, *Эмануэль* у першым творы, *элагім* – у другім). Зразумела, знаёмства з гэтымі словамі яшчэ не сведчыць пра веданне самой старажытнагабрэйскай мовы. Напрыклад, значэнне слова *альма* шырока абмяркоўвалася ў тагачаснай рэлігійнай літаратуры. С. Будны некалькі разоў прыводзіць гэтае слова ў лацінскай транслітарацыі – АЛМАН⁸. Пра значэнне слова *альма* пісаў і М. Чаховіц⁹. Гэта старажытнагабрэйскае слова было добра вядомае і Я. Вуеку, які таксама падае яго ў сваіх анатацыях¹⁰. Што датычыцца этымалогіі імя ўласнага *Эмануэль* (“*Эмануэль азначае па-габрэйску з намі Бог*”)¹¹, то яно тлумачыцца яшчэ ў Новым Запавеце (Mt. I:23).

Са словам *элагім* у другім творы сітуацыя больш складаная. Асноўная частка твора, у якой разглядаецца ўжыванне гэтага слова ў розных значэннях (“сем прыкладаў”), паказвае добрае веданне арыгінальнага біблейскага тэксту. Аднак выказванне ва ўступнай частцы (“Вось гэта ж і там азначае, дзе “*Дзіўны Бог*”.... У габрэйскім Пісанні там <слова>

⁸ Merczyng 1913, p. 141–148.

⁹ Czechowic 1979, p. 143:36, 38 і г.д.

¹⁰ Wujek 1599, p. 758.

¹¹ 14b:3.

элагім стаіць.”)¹², гаворыць пра тое, што яе аўтар не ведаў арыгінала і арыентаваўся, відавочна, толькі на пераклад¹³.

Усе рэлігійна-палемічныя творы зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” дэманструюць выразны, калі не падкрэслены, *рацыяналізм* разважан-няў, што таксама з’яўлялася істотнай характарыстыкай гуманістычнага падыходу. Гуманістычны рацыяналізм вельмі адрозніваўся ад фармальнай логікі схаластычных трактатаў. Тут яскрава праявіўся цвярозы сэнс жыццёвага вопыту і дасціпнасць чалавека ранняга Новага часу. Творы зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” стала звяртаюцца да розуму чытача. Аўтары не заклікаюць ім *наверыць*, не апелююць да нейкіх “аўтарытэтаў”, а грунтоўна аргументуюць свае выказванні спасылкамі на Біблію і тэксталагічным аналізам яе фрагментаў. Іх крытыка будзеца на падкрэсліванні лагічных супярэчнасцей у вучэнні апанентаў.

Такім чынам, адносна твораў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” можна канстатаваць ушыў гуманізму, які здзяйсняўся хутчэй апасродкавана, як найважнейшы духоўны рух эпохі Рэнэсансу. Праз адукацыю, уздзеянне на грамадскую самасвядомасць ён падрыхтаваў перадумовы для ўзнікнення такога кшталту рэлігійна-палемічнай літаратуры.

Рэфармацыя. Крытыка каталіцкай царквы, пачатая гуманістамі, аднак, не выходзіла па-за межы іх вузкага кола альбо змяшчалася ў ананімных творах на кшталт “Лістоў цёмных людзей”. Толькі Рэфармацыя адчыніла дзверы для шырокай і адкрытай дыскусіі ў грамадстве па рэлігійных пытаннях: пра абнаўленне царкоўнага жыцця, вонкавыя формы культу і пра шмат што іншае. У творах рэфарматараў прысутнічала рэзкая крытыка вучэння і інстытуцыі рымска-каталіцкай царквы. Былі перагледжаныя амаль усе асноўныя палажэнні каталіцкай дактрыны: некаторыя былі цалкам адкінутыя, а некаторыя атрымалі іншую інтэрпрэтацыю.

Менавіта Рэфармацыя зрабіла магчымым узнікненне даследаваных твораў з іх крытыкай каталіцкай царквы і наогул хрысціянскага вучэння. Па-першае, дзякуючы атмасферы ўсеагульнай палемікі і рэлігійных спрэчак, якая ахапіла на некаторы час грамадства ў Рэчы Паспалітай: кожны, хто меў што сказаць, меў таксама магчымасць гэта зрабіць. Па-другое, жывая агульная дыскусія падштурхоўвала развіццё крытычнай накіраванасці грамадскай думкі. Па-трэцяе, палеміка спрыяла

¹² 30b:12–13.

¹³ Гл. вышэй: с. 245.

інтэнсіўнаму абмену ідэямі, новай інфармацыяй у грамадстве. Да гэтага можна таксама дадаць, што пад час распаўсюджвання пратэстантызму сярод шляхты і магнатаў Рэчы Паспалітай рэлігійная талерантнасць дасягнула свайго найвышэйшага ўзроўню. Гэта забяспечыла не толькі свабоду веравызнання (для шляхты), але і свабоду выказвання розных рэлігійных поглядаў. Такая сітуацыя прываблівала многіх радыкальных мысляроў замежжа, якія прыбывалі ў краіну.

Акрамя крытычнай накіраванасці зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” можна адзначыць яшчэ адзін важны вынік уздзеяння Рэфармацыі: выкарыстанне перакладаў Бібліі. Ужо першыя рэфарматары аддавалі шмат увагі дбайнаму вывучэнню Святога Пісання і ў якасці першачарговай задачы бачылі падрыхтоўку дакладнага перакладу Бібліі на народныя мовы (у адрозненне ад гуманістаў, якія рабілі пераклады на лаціну). У гэтай справе вельмі прыдаліся папярэднія напрацоўкі гуманістаў. Многія відныя ідэолагі ранняга пратэстантызму (Ф.Меланхтон, М.Буцэр, Г.Булінгер і інш.) мелі таксама гуманістычную падрыхтоўку.

Для Вялікага Княства Літоўскага вялікае значэнне мела дзейнасць Сымона Буднага, пераклад Бібліі якога быў выкарыстаны ва ўсіх чатырох творах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”. У меншай ступені былі прыцягнутыя і іншыя пераклады, якія таксама ўзніклі пад час Рэфармацыі (Брэсцкая Біблія, Біблія Вуека, вершаваны пераклад псалмоў Я.Каханоўскага).

Пратэстанцкая літаратура існавала ў вялікай колькасці і жанравай разнастайнасці: экзэгетыка, катэхізісы, дыдактычная і палемічная літаратура. Згадваючы першым творы Яна Гуса і падзей, звязаных з Канстанцкім саборам, магло паходзіць не толькі з гусіцкага твора, але больш верагодна з пратэстанцкага¹⁴.

Антытрынітарызм. Сярод усіх канфесійных плыняў рэфармацыйнай эпохі найбольшы адбітак на творах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” пакінуў антытрынітарны рух. Што цалкам зразумела, бо гэтая рэлігійная плынь вельмі наблізілася да строгага монатэізму, якога трымаюцца і паслядоўнікі ісламу.

¹⁴ Можна згадаць, напрыклад, вядомы твор пратэстанцкага аўтара Цыпрыяна Базыліка (Bazylyk Сургуан. *Historya o srogiem przesladowaniu kościoła Bożego*. 1567. Brześć), дзе ёсць раздзелы, прысвечаныя Яну Гусу і Гераніму Пражскаму.

У антытрынітарным (або *арыянскім*¹⁵) вучэнні рэфармацыйны перагляд рэлігійных асноў хрысціянства дайшоў да апошняга пункту. Ідэолагі гэтага рэлігійнага кірунку больш рашуча, чым лютэране і кальвіністы, адмаўляліся ад усёй папярэдняй царкоўнай традыцыі і грунтавалі свае палажэнні толькі на біблейскім тэксце. Арыяне распрацоўвалі новую экзэгетыку, крытыкуючы традыцыйныя каталіцкія тлумачэнні асобных месцаў са Старога і Новага Запаветаў; пры гэтым звяртае ўвагу падкрэслены рацыяналізм іх разважанняў над біблейскімі тэкстамі.

Вышэй ужо згадвалася пра ідэйную блізкасць рэлігійна-палемічных твораў у татарскім рукапісе і ў арыянскай палемічнай літаратуры. Часта выказванні арыянскіх аўтараў нагадваюць лейтматыў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”. “*Бачыце, палякі, што рымскія навукі адносяцца не да навукі нябеснай, але да язычніцкага ідалапаклонства, бо яны з яго пайшлі.*”¹⁶ – піша С. Фарноўскі ў сваім творы “Пра веданне і спавяданне Бога”. Крытыкуючы каталіцкае вучэнне, Гжэгаж Павел з Бжэзін дадае заўвагу пра “*пакства, якое ёсць ідалапаклонства*”¹⁷.

У першым творы зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” паміж першай і другой часткамі, якія адлюстроўваюць “яснае” і “цёмнае пісанне”, можна ўбачыць паралелі да разважанняў Станіслава Вісьнёўскага пра “фальшывае” і “сапраўднае” вучэнне (“...каб праўда з фальшам, а таксама фальшывы з сапраўдным Богам не быў складзены, бо што за складанне цемры са святлом?”)¹⁸ у яго “Размове аб шчырым веданні Бога”.

Антытрынітарны ўплыў праявіўся і тым, што ў якасці першакрыніцы аўтары тэкстаў са зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” выкарыстоўвалі пераклад Бібліі Сымона Буднага, прадстаўніка радыкальнай антытрынітарнай плыні – нанадарантызму¹⁹.

¹⁵ Ад імя вядомага рэлігійнага дзеяча перыяду ранняга хрысціянства александрыйскага прэсвітэра Арыя (пам. у 336 г.). Ён сцвярджаў, што Бог-Сын не з’яўляецца спрадвечным і не роўны Богу-Айцу.

¹⁶ “Widzicie, o Polacy, że ty rzymskie nauki stosują się nie z nauką niebieską, ale z bałwochwalstwem pogańskim, bo z niego poszły.” Farnowski 1959, p. 283.

¹⁷ “... papiestwo, jako jest bałwochwalstwo...” (Grzegorz Paweł z Brzezina 1959, p. 216).

¹⁸ “... aby prawda z fałszem, a tak i fałszywy z prawdziwym Bogiem nie był składany, bo co za skład (u) ciemności z światłością?” (Wiśniowski 1959, p. 300).

¹⁹ Да Бібліі ў перакладзе Буднага звяртаецца таксама і аўтар антыіудзейскага палемічнага твора з Ляйпцыгскага хамаіла (гл.: Мішкінене 1998). Гэты факт сведчыць пра ўвагу татарска-мусульманскіх ідэолагаў да творчасці выдатнага беларускага мысляра і яшчэ раз пацвярджае невыпадковасць выкарыстання менавіта яго перакладу. Больш падрабязна пра дзейнасць Буднага гл.: Merczyng 1913; Саверчанка 1993.

Аднак можна казаць і пра апасродкаваны ўплыў арыянства на аўтараў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”. Сваёй крытыкай асноўных хрысціянскіх догматаў антытрынітарыі маглі падштурхнуць да ўдзелу ў рэлігійнай палеміцы прадстаўнікоў нехрысціянскіх канфесій (іудзеяў, караімаў, мусульман), якія датуль, бадай, не насмеліся б на такое.

Шматканфесійнасць і рэлігійная талерантнасць. Рэжым верацярпімасці, якім ад пачатку было адзначана сацыяльна-палітычнае жыццё ў Вялікім Княстве Літоўскім, быў абумоўлены суіснаваннем тут розных рэлігійных культураў. Ён забяспечваў кансалідацыю розных палітычных сіл і ўнутраную трываласць дзяржавы. Хоць гэта яшчэ не сведчыла пра роўнае становішча ўсіх канфесій.

Развіццё адукацыйнай сістэмы пад уплывам гуманізму і рэлігійныя спрэчкі паміж хрысціянамі пад час Рэфармацыі, безумоўна, стымулявалі ажыўленне духоўнага жыцця і ў іншых канфесійных суполках. У выніку палемікі з хрысціянамі з’явіліся апалагетычныя творы ў абарону іудаізму (Якава-Нахмана з Белжыц) і ісламу (Азулевіча). Відавочна, мелі месца таксама ідэйныя сутыкненні паміж іудзеямі і мусульманамі і як іх адлюстраванне ўзнік шэраг палемічных тэкстаў, некаторыя з якіх дайшлі да нас у рукапісах татараў Вялікага Княства Літоўскага²⁰. Тым не менш, такая сітуацыя павялічвала рэальныя магчымасці для ўзаемаабмену думкамі паміж прадстаўнікамі розных рэлігій: у агульнае дыскусійнае поле ўводзіліся новыя веды, ідэі, погляды, аргументы. Гэта не магло не спрыяць агульнаму ўздыму і развіццю грамадскай свядомасці.

Вядома, што пратэстанты, і асабліва арыяне, вельмі цікавіліся і іудзейскімі каментарамі да Бібліі, і ісламскім вучэннем. Відавочна, не без падстаў праціўнікі антытрынітарыяў называлі іх “іудаізантамі” і “неабрэзанымі магаметанамі”. Менавіта з мусульманамі параўноўвае П.Скарга арыян у сваім трактаце “Месія новых арыян паводле Аль-Карана турэцкага” і знаходзіць шмат агульнага: “Навука іх больш з навукай Магаметавай, у Каране напісанай, чым з навукай хрысціянскай, у Пісанні святым паданай, узгадняецца”²¹.

Бясспрэчна, цікавіліся іудзейскімі каментарамі і так званыя іудаізанты, што вынікае з самой сутнасці гэтага руху, пра які, на жаль, захавалася вельмі мала звестак. Можна толькі сказаць, што яны лічылі Святым Пісаннем толькі Стары Запавет, такім чынам, з аднаго боку, адваргаю-

²⁰ Гл. Мішкінене 1998.

²¹ Skarga 1612, p. [2].

чы месіянства Ісуса, а з другога – не прымаючы цалкам іудзейскай абраднасці, заснаванай на пазабіблейскіх, перадусім талмудычных крыніцах. Відавочна, што галоўнае адрозненне паміж арыянамі і іудаізантамі палягае ў прызнанні або непрызнанні месіянскай ролі Ісуса. Таксама верагодна, што іудаізантаў маглі не трымацца традыцыйнай для іудаізму забароны на ўжыванне імя ўласнага Бога.

Існаванне пашыраных магчымасцяў для знаёмства з рознымі вучэннямі крыху ўскладняе задачу вызначэння канфесійнага паходжання паміж тэксцямі з татарскага рукапісу. Так, калі ў некаторых творах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” адзначаецца іудзейскі ўплыў, то гэта яшчэ не сведчыць пра непасрэднае запазычанне матэрыяла з іудзейскіх крыніц, бо ў якасці пасярэдніка маглі выступаць і арыянскія, і іудаізанцкія творы.

Контррэфармацыя. У другой палове XVI ст. каталіцкая царква здолела перамагчы часовае аслабленне, выкліканае Рэфармацыяй, і сама перайшла ў наступленне. Ва ўсёй Еўропе ўзмацнялася Контррэфармацыя. У рэчышчы агульнай барацьбы каталіцкай царквы з іншаверцамі павялічыўся ціск на розныя канфесіі, якія існавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім, у тым ліку і на мусульман²².

Такая палітыка вышэйшых каталіцкіх колаў справакавала нарастанне антымусульманскіх настрояў сярод шляхты, якія праявіліся ў пасквілях “Аль-Каран” (1616) і “Аль-Фуркан татарскі” (1617). Іх аўтар хаваўся пад псеўданімам Матыяш альбо Пётр Чыжэўскі. У гэтых творах прапаноўвалася прымусовае хрышчэнне літоўскіх татараў альбо пазбаўленне іх шляхецкіх правоў. “Тое, што гэтыя пасквілі выражалі сапраўдныя настроі тагачаснай дробнай літоўскай шляхты – гэта пэўна. Яна заўсёды глядзела з непрытоенай зайздрасцю і антыпатыяй на татарскія скарбы”²³.

Даволі празрыста пра нападкі з боку хрысціян гаворыцца ў чацвёртым творы зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”. Менавіта падзеі, звяза-

²² “На літоўскіх татарах у першай чвэрці XVII ст. адбіўся напад рэлігійнай барацьбы паміж узмоцненым каталіцтвам і рэфармацыяй, якая ў Польшчы ўжо слабела. Гарэлі пратэстанцкія і арыянскія зборы, іншадумцаў збівалі і зневажалі – дасталося тады і татарам у Літве. Найгоршыя ў гэтым дачыненні часіны яны перажылі ў 1600–1615 гг., калі біскупам віленскай дыяцэзіі быў зацяты вораг іншаземцаў, ксёндз Бенедыкт Война. Нельга тады татарам было аднаўляць і будаваць мячэці, і мучылі іх рознымі спосабамі” (Kruczynski 1938, p. 26).

²³ Kruczyński 1938, p. 27.

ныя з контррэфармацыйнымі працэсамі, і сталі, трэба думаць, моцным штуршком для стварэння зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”. Такім чынам, крытыка хрысціянства ў ім з’яўляецца рэакцыяй на вонкавы ўціск і своеасаблівай абаронай ісламу ў перыяд вельмі цяжкіх выпрабаванняў для мусульманскай супольні Вялікага Княства Літоўскага.

Адлюстраванне гістарычных падзей. У рэлігійна-палемічных тэкстах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” сустракаюцца згадкі пра канкрэтныя гістарычныя падзеі, хоць такіх выпадкаў няшмат. Найбольш выразны фрагмент такога кшталту знаходзіцца ў першым творы і прысвечаны Канстанцкаму сабору і Яну Гусу²⁴. На жаль, тэкст у гэтым месцы вельмі цёмны, магчыма з прычыны блытаніны пры перапісцы; нельга таксама выключыць, што пашкоджанні – гэта вынік вуснага падання. Мы можам толькі выказаць меркаванне, што пад *Лігай Кастанцінаўскай* маецца на ўвазе Канстанцкі сабор (1414–1418 гг.), а *Ян Гарумін* гэта вынік зліцця двух імёнаў – Яна Гуса і яго сябра і аднадумцы Гераніма Пражскага. Што да *прывілея прыезду і ад’езду*, то гэта можа быць дакумент, які павінен быў гарантаваць Яну Гусу бяспечнае падарожжа на сабор і назад²⁵. Гэты фрагмент можа быць перапрацоўкай тэксту пратэстанцкага або гусіцкага паходжання, напісанага ў абарону Яна Гуса.

У некаторых месцах трэцяга твора таксама адчуваецца часам намёк на канкрэтныя (хутчэй усяго сучасныя аўтару) падзеі, аднак у выніку і пашкоджання тэксту, і няпэўнасці самога апісання цяжка з дакладнасцю вызначыць, што маецца на ўвазе.

Акрамя таго, вельмі інтрыгуюць загадкавыя выказванні ў прадмове: “*Але Пан Бог ім дае за гэта, як ніводнаму няверніку не даў. Бо ўласна такога караля трэба б ім, каб гэты свет ачысціў ад такога вялікага блюзнерства...*”²⁶ Такім чынам, размова ідзе, па-першае, пра Божае пакаранне, што ўжо ажыццяўляецца, па-другое, пра нейкага “караля” – выканаўцу Божай волі, абаронцу сапраўднай веры, змагара з ідалапаклонствам. Вельмі верагодна, што тут змяшчаецца намёк на падзеі XVII ст., калі Рэч Паспалітая патанула ў бясконцых войнах, а з сярэдзіны стагоддзя ёй пачалі пагражаць войскі турэцкага султана. Валадар Асманскай імперыі ў тыя часы з’яўляўся для ўсіх мусульман халіфам, г. зн. намеснікам прарока Мухамада. Такім чынам, на ім ляжала функцыя

²⁴ 30a:2–8.

²⁵ Гл., напр.: Лившиц, с. 74–75.

²⁶ 5a:6–8.

здзяйснення “божага правасуддзя”²⁷ і аховы ісламскай веры. Відавочна, у словах мусульманскага пісьменніка адлюстраваліся чаканні пэўнай часткі тагачаснай ісламскай супольні, якая цярпела рэлігійны ўціск ад контррэфармацыйных сілаў і спадзявалася на вызваленне з дапамогай султана. Рэальным праяўленнем такіх настрояў стаў бунт татарскіх харугваў на чале з А. Крычынскім у 1672 г. (“паўстанне ліпкаў”).

3.2. ГАЛОЎНЫЯ ІДЭІ І АСАБЛІВАСЦІ ЗМЕСТУ ТВОРАЎ

Ужо пачынаючы з першых радкоў у прадмове пазначанья галоўных тэмы ўсяго зборніка. Ідалапаклонства, непазбежнасць Божага пакарання за яго і ачышчэнне свету ад ідалапаклоннікаў дабрадзейным царом, які выступае як зброя Бога, – гэтыя тэмы складана пераплятаючыся, ствараюць асноўны ідэйны стрыжань трох першых тэкстаў. На яго нанізваюцца шматлікія доказы, ад яго адгаліноўваюцца пабочныя матывы. Апроч таго, аўтар адразу недвухсэнсава заяўляе, што пад ідалапаклонствам разумеецца не толькі даўняе язычніцтва, але таксама практыка і вучэнне хрысціянства.

У прадмове можна таксама знайсці намёк на адну з галоўных тэмаў чацвёртага твора (інсінуацыі супраць сапраўдных вернікаў), якая ўжо не звязаная з ідалапаклонствам найпрост, але разам з іншымі элементамі гэтага твора змяшчае своеасаблівую апалогію мусульманства.

3.2.1. Барацьба з ідалапаклонствам

Удалым палемічным прыёмам з’явілася разгортванне крытыкі пад выглядам барацьбы з ідалапаклонствам. У рэфармацыйнай палеміцы абвінавачанні ў язычніцтве сустракаліся досыць часта. Пратэстанты адносілі да гэтага некаторыя бакі каталіцкага культу (пакланенне выявам, культ святых і рэліквій). Антытрынітарыі да гэтага далучалі яшчэ ідэю Тройцы і пакланенне Богу-Сыну і Богу-Святому Духу. Можна казаць, што такое ўпкіканне – бяспройгрышны аргумент. Бо сапраўднае ідалапаклонства, або язычніцтва, супрацьстаіць монатэізму і ў вачах прыхільніка

²⁷ Як на намесніку Мухамада. Тут можна згадаць апавяданне Мяхоўскага пра тое, як татары прымалі іслам: “Гаворачы *Эісса рохолла* г. зн. Ісус ёсць дух Госпада, а *Магамет россолла*, г. зн. Магамет – божае правасуддзе, яны не захацелі прыняць дух Божы, дабраславёнага Ісуса, які вучыць духоўнаму жыццю, палічылі за лепшае “божае правасуддзе”, г. зн. Магамета...” (Меховский, с. 58).

ўсялякай монатэістычнай рэлігіі з'яўляецца бяспрэчным адпадзеннем ад Бога. (У адрозненне ад ерасі, якая выступае як частковае адхіленне ад панавальных поглядаў, і звычайна патрабуецца спецыяльнае і дасканалае расследаванне, каб яе вызначыць.) У грамадствах, дзе дамінуюць монатэістычныя рэлігіі, барацьба з ідалапаклонствам не можа забараняцца і тым больш карацца. Найважнейшыя падставы для барацьбы з ідалапаклонікамі дае само Святое Пісанне. І Біблія, і Каран адназначна ганяць язычніцкія культуры. У прыватнасці, у 14 раздзеле Кнігі Мудрасці, са згадкі на якую пачынаецца прадмова да зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”, можна знайсці такое выказванне: “Бо ганебнае ідалапаклонства з'яўляецца пачаткам і прычынай і заканчэннем усяго ліхога.”²⁸

Аднак у зборніку “Адкуль пайшлі ідалы” ідалапаклонства трактуецца дваяка: у сваім першапачатковым значэнні – як язычніцтва і так, як гэта часта выкарыстоўвалася пад час рэлігійных спрэчак і ў палемічнай літаратуры – у пераносным (або пашыраным) значэнні. У такім пашыраным значэнні ў першым тэксце як ідалапаклонства падаецца трынітарнае вучэнне і абагаўленне Ісуса, а ў трэцім тэксце размова ідзе і пра звычайныя язычніцкія культуры, якія распаўсюдзіліся ў старажытным Ізраілі, і пра некаторыя асаблівасці хрысціянскага культу.

Крытыка трынітарнага вучэння. Паслядоўная крытыка трынітарнай дактрыны змяшчаецца толькі ў першым творы. Яна сканцэнтраваная пераважна ў першай яго частцы. Крытыка грунтуецца на некалькіх асноўных тэзісах.

Перш за ўсё аўтар сцвярджае, што ў Бібліі нічога наогул не гаворыцца пра Тройцу. А калі хрысціяне дзесьці бачаць указанне на множнасць Боскай сутнасці, то размова можа ісці толькі пра памылковае разуменне Пісання. Напрыклад, у Першай Кнізе Майсея Бог гаворыць: “Зробім чалавека”; аднак, піша аўтар першага твора, у множным ліку пра сябе можа казаць нават кожны зямны цар (“Зрабілі мы, далі мы...”), каб падкрэсліць сваю годнасць²⁹.

Крыху далей палеміст зноў акцэнтуюе, што “нідзе ў Святым Пісанні пра Тройцу няма”³⁰ і Пісанне ясна сведчыць пра адзінства Бога³¹. Для

²⁸ ВВ, Sap. 14:27: “Bo bezecne bałwochwalstwo iest początkiem y przyczyną / y dokończeniem wŹzego złego.”

²⁹ 5b:3–6a:5.

³⁰ 6b:10.

³¹ 7a:1–2.

пацвярджэння пісьменнік не скупіцца на цытаты са Старога Запавету, якія займаюць некалькі старонак³².

Шмат увагі аўтар аддае пытанню пра “*супольнікаў і багоў прыўлашчаных*”. Ён разглядае паасобку тое, што ў Бібліі гаворыцца пра дух Божы і пра Ісуса, якія ў хрысціян (акрамя антытрынітарыяў) лічацца іпастасямі Тройцы – Богам-Духам Святым і Богам-Сынам.

На падставе біблейскага тэксту палеміст імкнецца даказаць, што “*дух Божы*”, пра якога кажа Святое Пісанне, “*зусім да Тройцы не належыць*”³³. У прыведзеных прыкладах ужывання ў Старым Запавеце старажытнагабрэйскага слова *руах* акцэнт робіцца на значэнні “*вечер*”³⁴. Тым самым аўтар мяркуе знішчыць саму аснову для ўяўленняў пра нейкую самастойную містычную сілу – Святы Дух; ён настойліва падкрэслівае, што ў Святым Пісанні размова ідзе хутчэй пра *прыродную стыхію*, якая дзейнічае ў свеце з волі Бога³⁵.

Такім чынам, у першым творы асуджэнне ідалапаклонства ператвараецца па сутнасці ў крытыку хрысціянскага, заснаванага на нікеа-канстантынопальскім Сімвале веры, вучэння як адхілення ад строгага монатэізму. Мішэнню становяцца перш за ўсё догматы аб Тройцы і боскай прыродзе Ісуса. Пры гэтым аўтар паказвае і добрае веданне Бібліі, і знаёмства з некаторымі палажэннямі хрысціянскага багаслоўя. Не заўсёды яго аргументы бездакорныя з пункту гледжання логікі, але ў цэлым можна адзначыць рацыяналізм разважанняў і сталае імкненне абапірацца на першакрыніцу – тэкст Святога Пісання.

“І сам Пан Езус сябе называў сынам чалавечым...”. У першым творы пасля разважанняў пра Тройцу аўтар абмяркоўвае постаць Ісуса і падкрэслівае, што ён сам у Евангеллі называе сябе чалавекам, прызнаецца ў адсутнасці ў яго боскіх якасцяў (усёведання³⁶, дабрыні³⁷, усёмагутнасці³⁸), выказвае часам уласціваю любому чалавеку слабасць. Так, пад час паста “*саракавога дня ён жадаў есці і прагнуў не як усёмагутны, але*

³² 6b:9–9a:5.

³³ 6b:8–9.

³⁴ 6a:8–6b:8.

³⁵ Аднак у Старым Запавеце слова *руах* выступае таксама і ў іншых значэннях – дыханне, дух.

³⁶ 9a:5–11.

³⁷ 10a:9–10.

³⁸ 11a:4–7.

як нямоцны”³⁹. Аўтар першага твора паказвае, як у “маленні пра чашу” вельмі чуліва выяўляецца ў Ісусе яго чалавечая натура з уласцівай ёй часам збянтэжанасцю і барацьбой пачуццяў, з разгубленасцю і адначасова стойкасцю;⁴⁰ боскасць жа яму прыпісваюць паслядоўнікі, якія памылкова тлумачаць Пісанне⁴¹. З усяго гэтага робяцца такія высновы: “Такім чынам,... не супольнік⁴² ён быў Пану Богу ў боскасці, толькі слугой Божым”⁴³; “Відаць, што ён боскасці мала меў...”⁴⁴

Дзеянні Ісуса не ўнікальныя, сцвярджае палеміст, такое ўжо адбывалася і з іншымі прарокамі⁴⁵. Першыя хрысціяне, якія былі сведкамі яго цудаў, тым не менш не надавалі Ісусу боскасці і надзею выратавання ўскладалі толькі на Пана Бога⁴⁶. Пры гэтым аўтар наўмысна абыходзіць такія эпизоды евангельскай гісторыі, як уваскрэсенне Ісуса і яго ўзнясенне на неба. Згадваючы такія падзеі яўна супярэчыла галоўнай мэце палеміста, які настойліва стараўся даказаць выключна чалавечую натуру Ісуса і адхіліць усе падставы для яго абагаўлення.

Крытыкуючы догмат пра боскасць Ісуса, аўтар першага тэксту тым не менш ставіцца да яго з павагай як да настаўніка ў веры і ў яго абагаўленні вінаваціць толькі паслядоўнікаў: “І сам Пан Езус сябе называў сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа, бо Пан Бог не жыве ў цэле чалавечым. А хрысціяне не хочуць гэтаму верыць...”⁴⁷. На думку пісьменніка, Божае пакаранне ляжа менавіта на тых, хто “стварае” багоў (Пан Бог гаворыць: “Я не абвінавачваю гэтых су[польні]каў, толькі гэтых самых недаверкаў абвінавачваю”⁴⁸).

³⁹ 10b:7–8.

⁴⁰ 11a:8–13.

⁴¹ 9a:5–10a:13.

⁴² Слова “супольнік” сустракаецца і ў арыянскай літаратуры (гл., напр., “Што калі б ты сказаў, што супольнікам (uczestnikiem) быць, не выражае гэтага ж асаблівага і найпрасцейшага існавання ў трох персонах...” (Piotr z Goniądza. O Trzech, p. 253. Цытуе адказ Эразма Ратэрдамскага на 71 Анатацыю Эдварда Лея да Евангелля паводле Яна).

⁴³ 9b:12–13.

⁴⁴ 10b:10.

⁴⁵ 10b:1–13b:9.

⁴⁶ 13a:7–10.

⁴⁷ 5b:1–3.

⁴⁸ 9a:11–12.

Аўтар трэцяга твора таксама абвінавачвае хрысціян у абагаўленні Ісуса⁴⁹. У гэтым ён бачыць з'яву, аналагічную старажытнаму язычніцтву, бо ўсялякае пакланенне камусьці акрамя адзінага Бога з'яўляецца адраджэннем ідалапаклонства. Гэтая думка вынікае з наступных выказванняў: “ідальскія блюзнерствы”, якія некалі існавалі ў зямле Іудзейскай, наследуюць хрысціяне⁵⁰, таму што “довады” з Кнігі прарока Ісаі “узвышаюць да боскасці Езусавай”⁵¹, у той час як Пан Езус называецца “сапраўдным чалавекам”⁵², а ў Бібліі напісана “Не з'яўляецца Бог чалавекам”⁵³.

3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзэгеzy

Як бачна з разважанняў аўтара трэцяга твора, падставай для культу Ісуса ён лічыць хрысціянскае тлумачэнне Is. 9 і Is. 11. Першае з іх трапіла ў цэнтр увагі трох твораў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”. Акрамя таго, у ім уважліва і падрабязна разглядаюцца яшчэ некаторыя вершы Стараго Завету.

Ісаі (7:14). Хрысціянская традыцыя звязваць гэтае месца з Ісусам узыходзіць яшчэ да Новага Завету, пра што сведчыць цытаванне гэтага верша ў Евангеллі паводле Мацвея 1:23.

Што да іудзейскай традыцыі, то яшчэ Рашы (1040–1105 гг.), найбольш славуты з іудзейскіх каментатараў Сярэднявечча, пісаў у каментары да гэтага верша, спасылаючыся на Is. 8:3: “Мая [Ісаі – Аўтар] жонка цяжарная.”⁵⁴ Гэта значыць, што, на яго думку, Ісаі меў на ўвазе сваю ўласную жонку. Потым Рашы дадае: “Ёсць такія, хто мяркуюць, што гаворыцца пра Хізкіягу, але гэта немагчыма”⁵⁵. Іудзейскі каментатар тлумачыць немагчымасць такога разумення тым, што калі Хізкіягу

⁴⁹ 25b:2–3.

⁵⁰ 25a:3–5.

⁵¹ 25b:6–8.

⁵² Пры гэтым зноў паўтараецца фраза, ужо вядомая па першым творы: “[І сам Пан Езус называў]ся сынам чалавечым, сапраўдным чалавекам, а чалавек Богам быць не можа” (25b:1–2). Гл. пра гэта с. 252.

⁵³ 25b:4–5.

⁵⁴ “נביאים וכתובים” (33 с., 1877).

⁵⁵ “ויש פותרים שעל חזקיהו נאמר ואי-אפשר” (тамсама). Адным з тых габрэйскіх каментатараў, хто лічыў, што размова тут ідзе пра жонку Ахаза, быў Давід Кімхі (1160–1235 гг.).

стаў царом, то яму было 25 гадоў⁵⁶, а яго бацька Ахаз панаваў толькі 16 гадоў⁵⁷ з 741 да 725 гг. да н.э. Значыць, ён нарадзіўся тады, калі Ахаз яшчэ не быў царом.

Вядомы караімскі аўтар Іцхак бэн Абрагам з Трокаў, каментуючы Is. 7:14, таксама сцвярджае, што размова там ідзе пра нараджэнне сына прарока Iсаі⁵⁸.

Шмат увагі аддаваў гэтаму вершу і Будны ў сваіх анатацыях да другога выдання Новага Запавету, прыйшоўшы пасля доўгіх разважанняў да высновы, што размова ў Is. 7:14 усё ж такі ідзе пра Хізікіягу сына Ахаза⁵⁹.

Да гэтага месца ў Кнізе прарока Iсаі звяртаўся і знакаміты арыянскі тэалаг Марцін Чаховіц, які, безумоўна, ведаў абедзве версіі іудзейскіх каментатараў⁶⁰. Палемізуючы з Будным, ён даказваў, што верш Is. 7:14 мае месіянскі характар, і што ў ім гаворыцца пра нараджэнне Ісуса⁶¹.

З разважанняў, выказаных у першым палемічным творы зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”, вынікае спрэчная карціна. Спачатку аўтар нібы лічыць, што ў прароцтве Iсаі (7:14)⁶² размова ідзе пра жонку Ахаза⁶³. Аднак пры канцы свайго каментара ён прыводзіць цытату з Is. 8:3 (“... а ў вершы восьмым гаворыцца: *“Прыступіў я да пра[ро]чыцы, і яна зачала і нарадзіла сына”*”)⁶⁴, якая хутчэй даказвае, што прарок кажа пра сваю ўласную жонку. Відавочна, тэкст гэтага каментара ў рукапісе Р97 не толькі быў пераасэнсаваны ў выніку перапіскі, але і значна скарочаны. Трэба думаць, што першапачаткова ў арыгінале былі выказаныя і патлумачаныя абедзве версіі, якія мы знаходзім у Расы. Тым самым абвяргаецца хрысціянскае тлумачэнне, якое звязвае прароцтва Iсаі з Марыяй, маці Ісуса.

Такім чынам, разуменне верша Is. 7:14 у першым творы супадае з тлумачэннем некаторых іудзейскіх каментатараў і Буднага.

⁵⁶ Гл.: 2 Reg. 18:2.

⁵⁷ 2 Reg. 16:2.

⁵⁸ Deutsch 1873, p. 132–141, 287–288.

⁵⁹ Merczyng 1913, p. 141–148.

⁶⁰ “Jedni rozumieją o żenie Ezajaszowej i o synie jego, a drudzy o żenie Achasowej i o synu jej, Ezechijaszu” (Czechowic 1975, p. 149:36–37). Сам Чаховіц лічыць, што ў Is. 7:14 (як і ў Is. 9:6 і 11:1–3) размова ідзе пра Ісуса (тамсама, p. 32:37, 158:11 і г.д.).

⁶¹ Czechowic 1979, p. 141–160.

⁶² Хоць ў тэксце ідзе спасылка менавіта на Кнігу Iсаі (13b:9–10), цытата выглядае як кантамінацыя Is. 7:17 і Mt. 1:23 (гл. вышэй: раздзел 2.2.1.1 Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц прадмовы і першага твора).

⁶³ 13b:10 і 14a:4.

⁶⁴ 14a:11–12.

Акрамя таго, стваральнік першага твора мог быць знаёмы з глосамі ў Бібліі Буднага. У першым творы прапануецца наступны пераклад старажытнагабрэйскага слова *альма* (אֵלְמָא): “*Альма* азначае *па-габрэйску маладая жанчына, а не Панна Марыя*”⁶⁵. Будны пры перакладзе Бібліі перадае гэтакія слова як *рапа*, аднак у глосе ён дадае: “пэўна (на) *жанчыну* ўказвае”⁶⁶, што магло паўплываць на аўтара даследаванага каментара.

Аднак ёсць і адрозненні. Так, істотным разыходжаннем у разважаннях Буднага і нашага палеміста з’яўляецца погляд на тое, у чым заключаецца *знаменне*, пра якое гаворыцца ў Ісаі. Будны гэтак разумее ў тым сэнсе, што жанчына павінна “*нарадзіць сына, а не дачку*”⁶⁷. У той час як аўтар першага твора бачыць *знаменне ў значэнні імя Эмануэль (“з намі Бог”): “каб яны [г. зн. людзі Ахаза – Аўтар]*”⁶⁸ не сумняваліся *ісці на вайну*”⁶⁹.

Рашы бачыць знак у тым, што на згаданую ў гэтым вершы парадзіху, якая раней ніколі не прароцтвавала, сыйдзе Дух Божы, і таму яна назаве свайго сына Эмануэль. Іцхак бэн Абрагам у *Hizzuq Emina* (“Умацаванне веры”) таксама лічыць знакам самое імя – Эмануэль, што, аднак, на яго думку, азначае, што Бог будзе з Іудзеяй⁷⁰. Самое імя лічыць знакам і іншы славуты габрэйскі каментатар Давід Кімхі (Радак). Такім чынам, разважанні аўтара першага твора пра *знаменне ў Is. 7:14* даволі блізкія да іудзейскіх каментароў, хоць і не супадаюць з імі цалкам.

Што да згадкі пра тое, што жонка Ахаза была яшчэ зусім маленькай – “*гадоў дванаццаці*”⁷¹, то і тут габрэйскі ўплыў вельмі верагодны, бо згодна з Талмудам, жанчына робіцца дарослай менавіта ў 12 гадоў⁷². Малады ўзрост парадзіхі згадвае Іцхак бэн Абрагам, якую ён, як і Рашы, лічыў жонкай прарока⁷³. Пра малады ўзрост, што вынікае з самога значэння старажытнагабрэйскага слова *’alma*⁷⁴, піша і Радак, на якога Іцхак бэн Абрагам неаднаразова спасылаецца⁷⁵.

⁶⁵ 13b:13.

⁶⁶ “*pewna biala glowe wkazuie...*” (глоса да Is. 7:14).

⁶⁷ “*Vrodić syna a nie corkę*” (глоса да Is. 7:14).

⁶⁸ Гл. 14a:5–6.

⁶⁹ 14b:3–4.

⁷⁰ Deutsch 1873, p. 135.

⁷¹ 14a:4–5.

⁷² Еврейская энциклопедия б. г., т. 5, с. 690.

⁷³ Deutsch 1873, p. 133, 137.

⁷⁴ “*Маладая жанчына*” (паводле іудзейскай экзэгеzy) або “*дзяўчына-нявінніца*” (паводле хрысціянскага традыцыйнага разумення), аднак у абодвух тлумачэннях падкрэсліваецца малады ўзрост.

⁷⁵ Напр., Deutsch 1873, p. 136.

Каб дадаткова падмацаваць сваё разуменне Is. 7:14, аўтар першага твора прыводзіць верш з Кнігі Яэля (Jo. 1:8)⁷⁶. Аднак у Jo. 1:8 ужытае не слова “альма”, а іншае старажытнагабрэйскае слова – “бэтуля”. Гэтая спасылка, відавочна, мае дачыненне да іудзейска-хрысціянскай палемікі вакол Is. 7:14. Адным з аргументаў іудзейскіх палемістаў у іх спрэчках з хрысціянамі было сцверджанне, што калі б Ісая ў вершы 7:14 хацеў сказаць, што цяжарнай з’яўляецца нявінніца, то ён бы ўжыў слова “бэтуля”, якое, па іх словах, адназначна азначае “нявінніца”, у той час, як слова “альма” можа азначаць і маладую жанчыну. Хрысціяне ж у якасці контраргумента спасылаліся на Jo. 1:8, дзе слова “бэтуля” азначае ўжо замужняю жанчыну, а зусім не нявінніцу⁷⁷. Магчыма, што аўтар нашага твора выкарыстаў нейкі хрысціянскі палемічны тэкст, аднак, не разабраўшыся ў ім, падаў гэтую цытату як доказ таго, што слова “альма” (не “бэтуля”!) азначае маладую жанчыну, а не нявінніцу.

Псалом 110. “Другое цёмнае пісанне”, да якога звяртаецца аўтар першага твора, уяўляе сабою каментар да іншага месца Старога Запавету – першага верша з псалма 110⁷⁸. Хрысціянская традыцыя звязваць гэтае месца з Ісусам узыходзіць яшчэ да Новага Запавету, дзе гэты верш працытаваны пяць разоў⁷⁹. Але аўтар першага твора бачыць у словах Давіда: “Сказаў Пан пану майму...” – указанне не на Ісуса, а на Абрагама⁸⁰. У якасці доказу прыводзяцца тыя месцы Старога Запавету, у якіх Абрагам названы *панам* (Gen. 23:6; 24:48)⁸¹ і *прыцелем Божым* (Is. 41:8 і 2 Par 20:7)⁸². Такім чынам, Давід велічае Абрагама панам таму, што Абрагам гэта *прыцель* Божы, а Давід – *слуга Божы*⁸³. З гэтага, на думку аўтара, і вынікае, што Бог прапануе сесці па правай руцэ менаві-

⁷⁶ 14a:2–3.

⁷⁷ Гл. Czechowic 1979, p. 144.

⁷⁸ 14b:4–27b:8.

⁷⁹ Mt. 22:44; Mk. 12:36; Lk. 20:42–43; Act. 2:34–35; Heb. 1:13.

⁸⁰ 14b:7–10 і 27b:3.

⁸¹ На жаль, тэкст гэтых цытат пашкоджаны. Гл. транслітарацыю, пераклад і заўвагі да 14b:11–13; 26a:1–3.

⁸² Адпаведна 26a:10–26b:11 і 27a:1–3.

⁸³ 27b:4–5. Сапраўды, у Старым Запавесе Давід названы *служой* (рабом) *Божым* каля 30 разоў. Гл., напр.: 2 Sam. 3:18, 7:5 і г. д. Хоць некалькі разоў Абрагам таксама называецца *служой* *Божым* (гл.: Gen. 26:24; Ps. 105:6, 42), аднак гэта з’яўляецца хутчэй выключэннем.

та Абрагаму⁸⁴. Да гэтага можна дадаць, што і ў Каране Абрагам (Ібрагім) таксама згадваецца як *сябар Бога*⁸⁵.

Далей аўтар суадносіць словы з псалма: “*Палажу непрыяцеляў тваіх падножжам ног табе*”⁸⁶ – з Gen 14:20, дзе гаворыцца пра перамогу Абрагама над ворагамі. Пры гэтым цытата з Gen 14:20 свядома прыстасоўваецца да цытаты з Ps. 110:1:

Gen. 14:20	27a:11–12
A błogosławion Bog nawyższy / który podał nieprzyiacioły twojej w rękę twoją “Дабраславёны Бог найвышэйшы, які падаў непрыяцеляў тваіх у рукі твае”	blūgūslāwun būg nāj wiššij qtūrij pūdāl naprijācūli pūd nūgi nūg ṭwujih “Блаславёны Бог найвышэйшы, які падаў непрыяцеляў пад ногі ног тваіх”

Словы “у рукі” (*w ręce*) замяняюцца выразам “пад ногі ног” (*pūd nūgi nūg*), каб пераканаць чытача, што ў Ps. 110:1, як і ў Gen. 14:20, размова ідзе менавіта пра Абрагама.

Такое разуменне псалма 110, сцверджанне, што размова там ідзе менавіта пра Абрагама, адпавядае іудзейскай традыцыі. У прыватнасці, Рашы піша: “Настаўнікі нашы тлумачылі, што гэта Абрагам – айцец наш, і я каментую згодна з іх словамі”, а потым спасылаецца на Gen. 23, дзе Абрагам названы панам, і Gen. 14⁸⁷.

Караімскі аўтар Іцхак бэн Абрагам, каментуючы Ps. 110 у *Hizzuq Etna*, даказвае, што там маецца на ўвазе Давід⁸⁸.

С. Будны ў сваім творы “Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры” 1576 г. двойчы звяртаецца да Ps. 110, аднак ён не адмаўляе месіянскага характару гэтага псалма і лічыць, што ў яго першым вершы словы Бога звернутыя да Месіі, г.зн. Ісуса⁸⁹. Іншы вядомы арыянскі аўтар М. Чаховіц таксама бачыць у гэтым вершы доказ таго, што Ісус прызначаны на сваю місію самім Богам⁹⁰.

⁸⁴ 26a:8–9.

⁸⁵ Сура 4:125.

⁸⁶ 26b:1–2. Цытата крыху змененая адносна арыгінала; у Ps. 110:1 знаходзіцца: “Палажу непрыяцеляў тваіх падножжам ног тваіх”.

⁸⁷ עשרים וארבעה (רבותינו דרשוהו באברהם אבינו ואני אפרשנו כדבריהם, 1910, p. 168). Думка пра тое, што ў псалме 110 маецца на ўвазе Абрагам, выказваецца ўжо ў Вавілонскім Талмудзе (Трактат Недарым, 32b).

⁸⁸ Deutsch 1873, p. 232–237.

⁸⁹ Budny 1576, k. 25b–28b і 58a–63a.

⁹⁰ Czechowicz 1979, p. 194.

Як ужо было сказана вышэй, другая частка чацвёртага твора таксама змяшчае каментар да псалма 110. Выказаныя тут погляды супадаюць з інтэрпрэтацыяй першага твора: абодва аўтары сцвярджаюць, што ў Ps. 110:1 размова ідзе пра Абрагама. Блізкасць экзэгетычнай трактоўкі, падобны набор цытат і аднолькавыя інтэрпаляцыі пры тлумачэнні псалма ў першым і чацвёртым творах сведчаць пра выкарыстанне ў абодвух варыянтах аднаго невядомага прататэксту іудзейскага паходжання⁹¹.

Ісая (9:5–7). Асаблівая ўвага ў першым творы⁹² аддаецца каментарам да верша з Кнігі прарока Ісаі (9:6): “Дзіця нарадзілася нам, сын дадзены нам, і было панаванне на плячы яго, і названае імя яго, Дзіўны, Дарадца, Бог мужны, Айцец вечнасці, Князь міру.” Традыцыйныя хрысціянскія тлумачэнні гэтага месца Старога Завету аўтар першага твора называе “трэцім цёмным пісаннем”. На яго думку, тут гаворыцца пра нейкага сына Божскага, што жыў задаўга да Ісуса⁹³. Аўтар звязвае прароцтва ў Is. 9:6 увогуле з Ізраілем⁹⁴, а значыць гэта мог быць і Майсей⁹⁵ і Давід⁹⁶. Азначаны погляд падаецца больш арыгінальным, чым у папярэдніх выпадках, бо пры такіх ваганнях і няўпэненасці бяссэнсава шукаць за ім нейкую традыцыю. Хрысціяне бачылі ў Is. 9:6 указанне на Ісуса, а іудзеі (напрыклад, Рашы) – намёк на сына цара Ахаза – Хізкіягу⁹⁷. Караімскі аўтар Іцхак бэн Абрагам таксама лічыць, што ў Is. 9:5–6 размова ідзе пра Хізкіягу⁹⁸. Малаверагодна, што добра знаёмы з Бібліяй чалавек (іудзей або хрысціянін) выказаў бы меркаванне, што Ісая ў сваіх прароцтвах меў на ўвазе тых, хто жыў раней за яго самога (Майсея ці Давіда).

Такія беспадстаўныя погляды аўтар падае як магчымыя адказы на пытанне пра *Божскае сыноўства*, якое таксама абмяркоўваецца ў гэтым фрагменце. Ужытае ў цытаце з Is. 9:6 слова *šip* “сын”⁹⁹ дае аўтару нагоду вярнуцца да крытыкі догмату Тройцы і паразважаць аб паняцці “сын Божы” (або “сыны Божыя”). Калі Бог называе кагосці *сынам*, то, з пун-

⁹¹ Гл. вышэй: 2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора.

⁹² 27b:9–30b:4.

⁹³ 28a:7–8.

⁹⁴ 28a:9.

⁹⁵ 28b:3.

⁹⁶ 28a:13.

⁹⁷ Такое разуменне Is. 9:6 узыходзіць яшчэ да Талмуда. У трактаце Сангедрын 94a гаворыцца, што ў гэтым вершы пералічаныя восем імёнаў Хізкіягу.

⁹⁸ Deutsch 1873, p. 141–145.

⁹⁹ 28a:2.

кту гледжання аўтара, гэта яшчэ не азначае сапраўды *боскай* прыроды гэтага “сына”; бо шмат каго Пісанне называе сынамі Божымі – людзей і анёлаў. Ён паказвае, што гэты тэрмін шмат разоў ужываўся ў Старым Запавеце; напрыклад, у Першай Кнізе Майсея 6:2 так, на думку аўтара, называюцца людзі (“сыны зямныя”)¹⁰⁰, у Дан. 3:25 – анёл¹⁰¹, у 1 Пар. 17:13, 28:6 – Саламон¹⁰².

У другім творы мы знаходзім зусім іншы погляд на словы прарока. Тут аўтар у каментары да Is. 9:6 сцвярджае, што Ісая “рыцара”¹⁰³ мужа нага прарочыў, такога збавіцеля як Барак¹⁰⁴ або як Гідэон¹⁰⁵, або як Самсон¹⁰⁶.

І ў трэцім творы аўтар спрабуе развязаць тую самую экзэгетычную праблему вакол прароцтва Ісаі (9:6). Прапанаванае тут разуменне гэтага верша адрозніваецца ад пункту гледжання папярэдніх твораў. У трэцім творы абгрунтоўваецца думка, што ў Is. 9:6 і 11:1–3 маецца на ўвазе дабрадзеіны цар Ёшыягу, які ліквідаваў язычніцкія культы і святы, а таксама ўзнавіў святкаванне Пасхі.

Пры гэтым аўтар яўна гіпербалізуе асобу Ёшыягу (“...гэты кароль *свя[ты] перавышаў усе веры і каралёў ізраільскіх, набожнага караля Саламона*”)¹⁰⁷ і падкрэслівае значнасць здзейсненага ім, калі піша: “*Страцілі тое свята [г. зн. Пасху] каралі ізраільскія і каралі іудзейскія*”¹⁰⁸, а Ёшыягу тое свята “аднавіў”¹⁰⁹. У Бібліі напісана, што “не рабілася такая Пасха” (2 Reg. 23:22), а ў даследаваным творы сцвярджаецца, што яна не праводзілася наогул. Рашы, тлумачачы гэтыя словы, піша, што “не рабілася такая Пасха ў Ерусаліме, таму што правілі цары ізраільскія і цары іудзейскія і не рабілі Пасху агульнаізраільскую ў Ерусаліме, бо распалася (הלקלו) царства на два з (часоў) Ераваама”¹¹⁰.

¹⁰⁰ 28b:11.

¹⁰¹ 29a:9, 11.

¹⁰² 29b:1–3, 6–8.

¹⁰³ Значэнне ‘рыцар’ узятае з таго самага верша ў перакладзе Буднага – *Vog rycerz* (Is. 9:6), дзе слова *rycerz* – гэта пераклад старажытнагабрэйскага גִּבּוֹר [gibbōr] “моцны” якое аўтар, трэба думаць, расцаніў як тлумачэнне да слова *Vog*.

¹⁰⁴ 33a:11–12.

¹⁰⁵ 33b:2.

¹⁰⁶ 33b:13–34a:2.

¹⁰⁷ 38b:2–4.

¹⁰⁸ 40a:8.

¹⁰⁹ 25a:3.

¹¹⁰ מלכים תרל"ו, p. 121.

Крыху азадачвае ў трэцім творы блытаніна імёнаў цара Ёшыягу і яго далёкага продка Ішая¹¹¹, які двойчы¹¹² згадваецца ў трэцім творы. Абодва імёны пішуцца ў дадзеным тэксце аднолькава ('āšijāhā [ašujaha]). Напачатку нават складваецца ўражанне, што некаторыя доказы аўтара будуцца на памылковым атаясамліванні гэтых двух асобаў: “...ён [г.зн. Ісая] напярочыў яму [г.зн. Хізкіягу] гэтага сына высакароднага, святага караля і ўнука Хізкіягавага – Ёшыягу, які ўласна дзейнічаў паводле таго прароцтва, у якім Ісая гаворыць: “Выйдзе наперад Ёшыягу...””¹¹³ Такім чынам, у выніку скажэння цытаты¹¹⁴ атрымліваецца, нібы ў Is. 11:1 размова ідзе пра Ёшыягу. Аднак аднолькавае напісанне імёнаў Ёшыягу і Ішая, на нашу думку, наўрад ці належала да першапачатковага тэксту. Хутчэй за ўсё гэта вынік перапіскі. Прычынай паслужыла сапраўдная сугучнасць імёнаў: Ёшыягу (יְשַׁיָּהוּ [jošijjāhū]; BB – Ioszyiahu) і Ішай (יִשָּׂא [jišaj]; BB – Iszai). У адваротным выпадку (калі б сам аўтар сапраўды разглядаў гэтыя два імёны як адно і тое ж), яму б ужо не спатрэбілася вышукваць доказы таго, што ў Is. 9:5–6 і 11:1–3 размова ідзе менавіта пра Ёшыягу. Аўтар жа гэта даказвае, супастаўляючы звесткі пра Ёшыягу ў 2 Reg. 22 з прадказаннямі Icai¹¹⁵.

У трэцім творы, нягледзячы на апавяданне пра аддаленыя падзеі, востра адчуваецца накіраванасць твора на палеміку з сучаснымі хрысціянамі: “Сказаў прарок: ‘Вось сын нарадзіўся дому Давідаваму. Імя яго – Ёшыягу’. А не сказаў ён, што Езус будзе яго імя.”¹¹⁶ І нібыта звяртаючыся да нейкага ўяўнага апанента, палеміст падкрэслівае не столькі адрозненне сваёй трактоўкі ад традыцыйнага падыходу каталіцкай тэалогіі, колькі супярэчнасці паміж хрысціянскай экзэгезай і біблейскім тэкстам: “...усе вашыя довады <...> прыйшлі супрацівам Пісанню Божаму”¹¹⁷.

Трэба таксама адзначыць, што інтэрпрэтацыя Is.9:6 і Is.11:1–3 як прадказання пра нараджэнне іудзейскага цара-рэфарматара Ёшыягу з’яўляецца даволі арыгінальнай для свайго часу¹¹⁸.

¹¹¹ Бацька Давіда, згаданы ў Is.11:1.

¹¹² 34b:2, 15b:1.

¹¹³ 34a:12–34b:2.

¹¹⁴ Гл. 34b:2–3 і заўвагу да 34b:2–3 у перакладзе.

¹¹⁵ гл. 34b:2–36b:9.

¹¹⁶ 39a:13–39b:1.

¹¹⁷ 39a:10–13.

¹¹⁸ Меркаванне пра тое, што Ёшыягу і ёсць той Месія, пра якога гаворыцца ў Is. 9:6 і 11:1–3, выказваюцца і ў сучаснай навуцы (Sweeney 2001, p. 237–244). Згодна з гэтым меркаваннем, шэраг кніг Старога Завету былі напісаныя ў часы Ёшыягу,

3.2.3. “... сам Пан Бог сведчыць, што *элагім* не ўласнае імя Божае, а таксама не сутнасць боская...”

У другім творы, які выступае як своеасаблівы дадатак да першага, у цэнтры ўвагі знаходзіцца старажытнагабрэйскае слова *элагім*. Аўтар прыводзіць прыклады ўжывання гэтага слова ў Старым Запавеце з рознымі значэннямі. Такі разгорнуты каментар быццам працягвае разважанні аўтара першага твора над вершам з Кнігі прарока Ісаі 9:6. Фраза ў канцы другога твора: “Такім чынам, хрысціянства ніякага фундаменту на боскасць Езусаву не ўказвае”¹¹⁹, яшчэ больш падкрэслівае сувязь паміж першым і другім творамі, бо менавіта тэма боскасці Ісуса абмяркоўвалася ў апошняй частцы першага твора.

Звяртае ўвагу грунтоўнасць, з якой аўтар падыходзіць да разгляду пытання. Каб паказаць разнастайнасць магчымых значэнняў слова *элагім*, ён не толькі падае шэраг прыкладаў на розныя яго значэнні, але ў некаторых выпадках яшчэ дадаткова каментуе правамернасць менавіта такога разумення спасылкамі на іншыя месцы Бібліі. Так, ён сцвярджае, што ў Gen. 32:28 і 30 слова *элагім* ужытае ў значэнні ‘анёл’, і даказвае гэта з дапамогай цытат з Gen. 48:16¹²⁰ і Os. 12:3–4¹²¹, дзе, на яго думку, гаворыцца пра тую самую таямнічую істоту, з якой змагаўся Якуб паводле Gen. 32:25–30. Толькі ў Gen. 48:16 яна названая ўжо не словам *элагім*, як у Gen. 32:25–30, а *маль’ах*¹²² ‘анёл’, а ў Кнізе прарока Осіі ўжытыя абодва словы: *элагім* у Os. 12:3 і *маль’ах* ‘анёл’ у Os. 12:4. Далей аўтар даследаванага твора сцвярджае, што гэты анёл не хто іншы, як Габрыэль¹²³. У Буднага мы не знайшлі і намёку на такую ідэнтыфікацыю, хоць менавіта яго пераклад і біблейскія каментары

або былі істотна адрэдагаваныя ў перыяд яго царавання, у тым ліку раздзелы 5–12 Кнігі Ісаі. Галоўнай мэтай гэтага рэдагавання была падтрымка рэформаў Ёшыягу, скіраваных на вяртанне пад уладу Іерусаліма зямель знішчанага асірыйцамі ў 722 г. да н. э. Паўночнаізраільскага царства, цэнтралізацыю храмавага культу (ліквідацыю альтэрнатыўных Іерусалімскаму храму цэнтраў у Дане і Бетэлі). Ёшыягу, цэнтралізатар культу і аб’яднальнік габрэйскіх зямель, супрацьставіўся першаму цару Паўночнаізраільскага царства Еравааму – раскольніку і стваральніку альтэрнатыўных Іерусалімскаму храму цэнтраў (тамсама, р. 9).

¹¹⁹ 34a:7–8.

¹²⁰ 31b:2–3.

¹²¹ 31b:5–7.

¹²² Старажытнагабрэйскае מַלְאָכִים [mal’āk].

¹²³ 31b:7–9.

ляжаць у аснове другога твора. А вось габрэйскія каментатары, у тым ліку Саадзія Гаон (892–942 гг.), Давід Кімхі (1160–1235 гг.), Авадзья Сфорна (1470–1550 гг.), таксама лічылі, што Якуб змагаўся з анёлам Габрыэлем¹²⁴. Такім чынам, аўтар другога твора ў дадзеным выпадку абапіраўся на іудзейскую традыцыю.

3.2.4. Крытыка каталіцкай царквы

У зборніку “Адкуль пайшлі ідалы” пад крытыку падпадаюць не толькі розныя аспекты хрысціянскага вучэння, але таксама розныя бакі царкоўнага жыцця. Наконт крытыкі дактрыны можна казаць, што яна магла ў роўнай меры датычыцца як каталіцкага, так і праваслаўнага багаслоўя, а ў чымсьці і пратэстантызму. Але крытыка царквы часцей накіраваная менавіта супраць яе заходняй, рымска-каталіцкай, галіны. І хутчэй за ўсё гэта адбывалася не таму, што аўтары зборніка лепей ведалі асаблівасці каталіцкай царквы; бо жыхарам Вялікага Княства Літоўскага былі добра вядомыя розныя канфесіі. Магчыма, з боку менавіта каталіцкай царквы адчувалася на той момант найбольшая пагроза і ўціск, рэакцыяй на якія і стаў дадзены зборнік рэлігійна-палемічных твораў.

Так, у трэцім творы часта падкрэсліваецца аналагічнасць паміж дзейнасцю сучаснай каталіцкай царквы і ідалапаклоннікаў у мінулым, як напрыклад: “жанчыны ткалі заслоны – гэта шыкоўныя ручнікі абразам і ідалам; як і цяпер папе[ж]ніцы карыстаюцца.”¹²⁵ Альбо калі апісваецца жахлівае становішча ў часы распаўсюджання ідалапаклонства: “Бо калі ўжо страцілі закон Божы, усе кнігі закону Божага папалілі – яны зласлівыя ідалапаклоннікі!”¹²⁶ – і тут жа дадаецца: “Як і ў Рыме <...> усіх вынішчылі.”¹²⁷ Часам на такія паралелі паміж ідалапаклоннікамі і хрысціянамі змяшчаецца толькі намёк: “... кароль загадаў... выкідваць з Дому Божага ўсе абразы, келіхі і ўсе апараты ідальскія, якія былі зробленыя ў гонар баалаў, у гонар анёлаў... і ўсяму войску нябеснаму.”¹²⁸ А часам аўтар трэцяга твора наўпрост кажа, што хрысціяне працягваюць блюзнерства, якое існавала ў Ізраілі ў часы Ераваама (“Ёшыягу <...>

¹²⁴ תורת חיים s.a., t. 2, p. 101.

¹²⁵ 37b:12–38a:1.

¹²⁶ 34b:8–10.

¹²⁷ 34b:10–11.

¹²⁸ 37b:1–6.

ўсе ідальскія блюзнерствы, якімі блюзнерыла зямля Іудзейская і зямля Ерусалімская, прэч вынішчыў. Якія і цяпер наследуюць хрысціяне")¹²⁹.

Апавяданне паводле 2 Reg. 23:21 пра правядзенне Пасхі на загад Ёшыягу¹³⁰ дало аўтару нагоду абвінаваціць каталікоў у святкаванні ідалапаклонскіх святаў: “Такім чынам, ужо не выконвалі тыя суддзі гэтых святаў ідалапаклонніцкіх, самі ў сябе не ўстаноўлівалі, як і зараз устаноўліваюць Папы.”¹³¹

Такія паралелі паміж рымска-каталіцкай царквой і старажытным язычніцтвам вельмі нагадвае погляды, характэрныя для арыянскіх твораў. Можна, напрыклад, параўнаць з выказваннем С. Фарноўскага: “Закліканне святых у рымскім зборы вырасла таксама з язычніцтва. Як язычнікі сваіх выдуманых абаронцаў і смяротных дабрадзеяў пасля смерці выслаўлялі, цэрквы ім будавалі, святы і ахвяры рабілі, у прыгодах сваіх іх заклікалі, так сёння папісты паводзяць сябе як язычнікі, бо таксама абаронцаў і пасярэднікаў... сабе нарабілі, касцёлы ім набудавалі, святы для іх усхвалення прызначылі, ахвяры і малітвы ім даюць.”¹³²

Цікава таксама параўнаць гэта са звесткамі пісьменніка XVI ст. М. Мяхоўскага, якія адлюстроваюць настроі сярод мусульман. Ён піша пра тое, як нейкія “сарацыны” схілялі татараў на чале з Батыем у іслам і пры гэтым “хрысціянскую веру яны ганьбілі, гаворачы, што гэта – вера гультаяў, дурняў і ідалапаклоннікаў, якія наважваюць выявы...”¹³³

Пры гэтым можна заўважыць, што ў зборніку “Адкуль пайшлі ідалы” крытыка падкрэслена адносіцца да сучаснай аўтару царквы (“як і цяпер папе[ж]ніцы карыстаюцца”, “якія і цяпер наследуюць хрысціяне”, “як і зараз устаноўліваюць Папы”), а ў дачыненні да першых хрысціян выказваецца пэўная павага.

¹²⁹ 25a:2–5.

¹³⁰ 40a:7.

¹³¹ 40a: 11–13.

¹³² „Wzywianie świętych w rzymskim zborze urosło także z powodu pogańskiego. Jako bowiem pogani swoje obrońce zmyślane i dobrodzieje śmiertelne po śmierci sławili, cerkwie im budowali, święta i ofiary czynili, onych w przypadkach swych wzywali, tak dziś papieżnicy sprawują się na kształt poganów, bo równie obrońców i pośredników... sobie nadzimali, kościołów im nabudowali, święta ku chwaleniu ich ustawili, ofiary i modły im dają” (Farnowski 1959, p. 282).

¹³³ Меховский, с. 58.

Звяртае на сябе ўвагу “публіцыстычнае адступленне” напрыканцы першага твора¹³⁴, калі агульныя разважанні аўтара перабіваюцца горкімі нараканнямі на жорсткія ганенні, якія хрысціяне абрынваюць на іншаверцаў (“...хрысціяне чаго б не рабілі, пэўна б усе краіны, агнём і мячом караючы, да сябе схілялі і сілай вялі б.”)¹³⁵. І гэтыя скаргі маюць не цалкам абагульняльны характар, а нагадваюць пра канкрэтныя гістарычныя падзеі мінулага – суд і смяротнае пакаранне Яна Гуса і Гераніма Пражскага пад час Канстацкага сабора (“Я[к] яны зрабілі ў канцы Ліг[і] Кастанцінаўск[ай] у годзе пана Яна Гаруміна...”)¹³⁶.

3.2.5. “Адкуль пайшлі ідалы?”

У трэцім творы размова ідзе пра сапраўднае язычніцтва. Аўтар на прыкладах падзей з біблейскай гісторыі даследуе карані рэстаўрацыі політэізму. Тым самым ён па сутнасці спрабуе адказаць на пытанне, якое было вынесенае ў назву зборніка: “Адкуль пайшлі ідалы?”

У творы “За Ісаі прарока жыццём...” распавядаецца пра распаўсюджванне язычніцкіх культаў сярод ізраільцянаў у часы цароў Саламона і Ераваама. Саламон дазволіў іх існаванне для сваіх жонак-язычніц, і гэта ўжо было грахам і першым крокам на шляху аддзялення ад Бога. Адсюль пачынаецца ланцуг катастрафічных здарэнняў, якія яшчэ больш паглыбляюць грахоўнае падзенне Ізраіля. Апошняй мяжой у гэтым з’явілася ўстанаўленне Ераваамам ідалапаклонніцкіх (новых) культаў для дзесяці кален ізраілевых. Падрабязна (нібы вядзецца следства) пераказваюцца тыя фрагменты Бібліі, дзе гаворыцца, як Ераваам устанавіў гэтыя святы¹³⁷ і чаму ён гэта зрабіў¹³⁸. Тут у апавяданне ўплятаецца новая тэма – Божага пакарання: дзеянні Ераваама тлумачацца як Божае пакаранне Ізраіля за грахі Саламона¹³⁹.

У якасці прычын скрыўлення рэлігіі аўтар трэцяга твора бачыць чалавечае *самавольства*, якое парушае парадак, устаноўлены Богам. Вось як палеміст параўноўвае рэлігійнае становішча ў часы ізраільскіх суддзяў і ў сучаснай аўтару каталіцкай царкве: “Не выконвалі тыя суддзі гэтых святаў ідалапаклонніцкіх, самі ў сябе не ўстаноўлівалі, як зараз

¹³⁴ 30a:1–8.

¹³⁵ 30a:1–2.

¹³⁶ 30a:2–3.

¹³⁷ 40b:1–9.

¹³⁸ 40b:13–41b:13.

¹³⁹ 40b:9–41b:13. Гэта робіцца на падставе 1 Reg. 11:29–32.

*устаноўліваюць Папы*¹⁴⁰. Як самавольнае разглядаецца любое новае ўстанаўленне ў тым выпадку, калі яно не мае падмурка ў Святым Пісанні. І не важна, ці ідзе размова пра ўвядзенне новых культаў і святаў, ці маецца на ўвазе рэлігійнае вучэнне.

Самавольства часта перарастае ў прамое *непаслушэнства* Божай воле. Гэта аўтар ілюструе рознымі прыкладамі са Старога Завету (першародны грэх Адама, правіна Саула¹⁴¹, непаслушэнства цара Ёшыягу, аказанне Ахабам ласкі Бенгададу супраць волі Бога) і робіць выснову: “Бо Стваральнік ні за што так шчыра не карае – толькі за непаслушэнства”¹⁴². Відавочна, аўтар наўмысна параўноўвае пакаранне Ёшыягу з пакараннем такіх значных асоб у біблейскай гісторыі як Саул, Адам і Ева, цар Ахаб. Двойчы падкрэсліваецца: нават святых караў Бог за непаслушэнства¹⁴³. Такім чынам, хоць Ёшыягу і быў пакараны, але гэта не супярэчыць успрыманню яго як дабрадзеянага цара, якога прарочыў Ісая¹⁴⁴.

Для аўтара трэцяга твора было вельмі важна паказаць *непазбежнасць* Божага пакарання за чалавечае свавольства. Непаслушэнства Бог не даруе нікому, нават сваім выбраннікам.

Тэма Божага пакарання была таксама прыцягальнай і для рэдактара-складальніка зборніка. У прадмове ён акцэнтуюе, што пакаранне з’яўляецца заканамерным наступствам правіннасцяў перад Богам: “*і наварочвалася пакаранне Божае (таму што яны выдумалі ідалаў)*”, і далей “*але Пан Бог ім дае за гэта.*”

У другой частцы трэцяга твора паказваецца, як праліваецца Божы гнеў на ідалапаклоннікаў. Цару-раскольніку і ідалапаклонніку Еравааму супрацьпастаўляецца дабрадзеяны цар Ёшыягу, які змагаецца з язычніцтвам. У сувязі з гэтым заслугоўвае ўвагі каментар да верша Is. 9:5. На жаль, тэкст цытаты значна зменены і без параўнання з арыгіналам (перакладам Бібліі Буднага) амаль цалкам незразумелы: *buṭū qūždā biṭwā [bujuw]iquw biwā ʒnārūšannam ‘ūqriwāwunim ‘ābiṭwā ‘ūgnam ʃpālūnim* “*бо кожная бітва [ваяр]оў бывае з парушэннем скры-*

¹⁴⁰ 40a:11–13.

¹⁴¹ Правіна Саула прыводзілася як прыклад непаслушэнства таксама ў арыянскай палемічнай літаратуры (Piotr z Goniądza 1959, p. 265).

¹⁴² 16a:9–10.

¹⁴³ гл.: 35b:12–13; 15b:5–7.

¹⁴⁴ Пра тлумачэнне Is. 9:6 у трэцім творы гл. 3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзэгеzy.

ваўленым, а <гэтая> *bitwa* – агнём спалёным”¹⁴⁵ (параўн.: *Bo każda bitwa boiownikow (bywa) sporuszeniem / u z wkrwawieniem odzienia we krwi (lecz ta bitwa) będzie spalaniem u požarciem ognia* “Бо кожная бітва ваяроў (бывае) з парушэннем і са скрываўленнем адзення ў крыві (але гэтая бітва) будзе спальваннем і знішчэннем агню”). Аўтар прапануе да гэтага верша наступнае тлумачэнне: “бо ён кароль святы, не вымаючы мяча свайго, вайну Божую зваяваў агнём”¹⁴⁶. Гэтае меркаванне падмацоўваецца цытатамі з Другой Кнігі Царстваў, у якіх апісваюцца рэформы цара Ёшыягу, і дзе прысутнічае назоўнік “агонь”¹⁴⁷, дзеясловы “паліць”, “спаліць”¹⁴⁸ і г.д. Такім чынам, з кантэксту ўзнікае своеасаблівая канцэпцыя “святой вайны”, якая вядзецца “агнём” (без крыві).

У трэцім творы біблейскі тэкст часта тлумачыцца праз біблейскі ж тэкст. Тое, што прычынай дзеянняў Ераваама былі саступкі Саламона яго жонкам-язычніцам, а прычынай смерці Ёшыягу было яго непаслушэнства, вынікае з самога тэксту Бібліі¹⁴⁹.

Але згадваюцца і некаторыя факты, якія адсутнічаюць у Бібліі. Так, кажучы пра знаходку Кнігі Закону¹⁵⁰, аўтар піша, што яна была закапаная ў зямлі¹⁵¹. Хоць у Бібліі гаворыцца толькі пра тое, што яна была знойдзеная ў доме Божым, г. зн. у Ерусалімскім храме. Цікава параўнаць гэты факт з тлумачэннем Рашы, які піша, што гэтая кніга была “схаваная пад сцяной”¹⁵². Больш за тое, паводле трэцяга твора, Кніга Закону была схаваная, таму што яе палілі “зласлівыя ідалапаклоннікі”¹⁵³; у Рашы, які лічыць, што пад Кнігай Закону маецца на ўвазе Тора, напісана, што яе схавалі, “калі Ахаз паліў Тору”¹⁵⁴.

Каментуючы 2 Reg. 22:12–20¹⁵⁵, дзе Ёшыягу, даведаўшыся пра знаходку, пасылае сваіх слуг папытацца ў Бога (праз прарокаў) пра гэтую кнігу, аўтар палічыў неабходным пракаментавачь, чаму слугі прыйшлі

¹⁴⁵ 36b:4–6.

¹⁴⁶ 36b:6–7. Параўн. таксама 25b:9–10, дзе гаворыцца пра тое, што Ёшыягу “натхніў агнём” гэтую вайну.

¹⁴⁷ 2 Reg. 23:11 > 38a:8.

¹⁴⁸ 2 Reg. 23:11 > 38a:7; 2 Reg. 23:4 > 37b:6; 2 Reg. 23:6 > 37b:10.

¹⁴⁹ гл. 1 Reg. 11:4 і 2 Par. 35:22 адпаведна.

¹⁵⁰ 34b:11–13 < 2 Reg. 22:8.

¹⁵¹ 34b:13.

¹⁵² מלבים תרל"ו (טמון תחת הנדבך, p. 118). Адно са значэнняў слова נדבך – *rammed wall* “глінабітная сцяна” (Jastrow s.a., t. 2, p. 877).

¹⁵³ 34b:9–10.

¹⁵⁴ כששרף את אחז התורה (מלבים תרל"ו, p. 118).

¹⁵⁵ 36b:9–37b:1.

менавіта да прарочыцы. Гэта праблема хвалявала і габрэўскіх каментатараў, бо ў самім тэксе Бібліі ясна гаворыцца, што сучаснікамі Ёшыягу былі такія вядомыя прарокі, як Ерэмія (Jer. 1:2) і Сафонія (Soph. 1:1). Рашы тлумачыць гэта наступным чынам: “Паколькі жанчына міласэрнейшая за мужчыну, таму ён не паслаў да Ерэміі”¹⁵⁶. У дадзеным жа тэксе гаворыцца, што слугі Ёшыягу прыйшлі да прарочыцы, не знайшоўшы ніводнага прарока. А не знайшлі яны яго таму, дадае аўтар, спасылаючыся на словы прарока Іллі (1 Reg. 19:10–18), што ўсе прарокі былі забітыя ідалапаклоннікамі. Такім чынам, аўтар або ігнаруе або не ведае, што ў часы Ёшыягу жылі Ерэмія і Сафонія.

3.2.6. Генеалагічная палеміка

Апошні тэкст зборніка, пад назвай “Пра нараджэнне Ісмаіла”, дазваляе адчуць напружанне міжканфесійнага супрацьстаяння, што існавала пад час напісання гэтага твора.

Першая частка твора “Пра нараджэнне Ісмаіла” ўяўляе сабою досыць ваяўнічую абарону. Нагадваючы гісторыю шлюбу Абрагама і Агары, аўтар настойліва падкрэслівае законны характар гэтага саюзу, бо Сара па ўласным жаданні прывяла Агар да Абрагама, “дала яму за жонку і дабраславіла яе мужу свайму, Абрагаму, як жонку, (і) ён ажаніўся”¹⁵⁷. І таму становішча Сары і Агары як жонак роўнае, паколькі Бог дабраславіў абедзвюх¹⁵⁸. Сакральны аспект шлюбу акцэнтуюцца яшчэ і таму, што яго сацыяльны аспект аказваецца няпэўным. Аўтар звяртае ўвагу на той факт, што ў тыя часы яшчэ не існавала пісьмовых шлюбных дагавораў, якія з’яўляюцца пазней, толькі за жыццём Майсея.

Такая патрабавальнасць у вельмі далікатным пытанні звязаная з прызнаннем законных правоў сына Агары Ісмаіла (“Калі б Агар была распуснай, то Ісмаіл, Пане Божа барані, быў бы байструком”¹⁵⁹). Не трэба тлумачыць, наколькі важным было гэтае пытанне для мусульман, бо Ісмаіл лічыцца продкам арабаў, а значыць і прарока Мухамада. Акрамя таго самаідэнтфікацыя татараў была непарыўна звязаная з іх веравызнаннем, яны атаясамлівалі сваё паходжанне з верай. Вось як піша пра

¹⁵⁶ לפי שחאישח מרחמת יותר מן איש לכך לא שלח אל ירמיה (тамсама, р. 119).

¹⁵⁷ 16b:6–8.

¹⁵⁸ 16b:9.

¹⁵⁹ 17a:1–2.

татараў Залатой Арды М. Мяхоўскі: “Яны наіўна лічаць сябе ісмаэлітамі, што паходзяць ад Ісмаіла.”¹⁶⁰

Абмеркаванне гэтай тэмы, бадай, не было ў той самай ступені актуальным у краінах з пераважна мусульманскім насельніцтвам, дзе апавяданне пра ганаровае паходжанне Ісмаіла, як старэйшага і законнага сына Абрагама, успрымалася разам з іншымі рэлігійнымі ведамі і ніколі не бралася пад сумнеў. Іншая справа, калі мусульманская супольнасць знаходзілася ў хрысціянскім асяроддзі. Тут традыцыйнае мусульманскае паданне магло часам аспрэчвацца, і тады ўзнікала неабходнасць яго абароны. У міжканфесійных спрэчках выкарыстоўваліся розныя аргументы, у тым ліку такія, якія мелі характар эмацыянальнага ўздзеяння. Да таго ж можна яшчэ нагадаць, якую значную ролю ў саслоўным грамадстве мінулага адыгрывала пытанне паходжання. Яно вызначала сацыяльны статус чалавека, яго магчымасці і межы дзейнасці. Таму аўтар імкнецца падвысіць сацыяльнае становішча Агары і яе сына: Агар – “дача караля Фараона” і законная жонка Абрагама, а яе сын – першынец Абрагама і старэйшы за сына Сары – Ісака, г.зн. мае больш правоў як законны нашчадак.

На сёння вядомыя некалькі твораў татарскай літаратуры, дзе разглядаецца паходжанне Ісмаіла¹⁶¹. З гэтага вынікае, што існавала пэўная запатрабаванасць у літаратуры такога кшталту. Магчыма, такім чынам праяўлялася рэакцыя мусульманскай супольнасці Вялікага Княства Літоўскага на ўзмацненне каталіцкай прапаганды пад час Контррэформацыі.

Яшчэ больш выразна праглядаецца гістарычны кантэкст, калі аўтар адкрыта пераходзіць да крытыкі хрысціян: “*Вось хрысціяне самі паходзяць [ад] сапраўднага байструка – Фарэса...*”¹⁶². Адсюль становіцца цалкам зразумелым, чым была выкліканая ўвага да гэтай тэмы. Тут і адказ на тое, хто інспіраваў гэтую “генеалагічную дыскусію”! Можна таксама нагадаць пра антытатарскі пасквіль пачатку XVII ст.¹⁶³, дзе сярод іншых версій паходжання татараў Вялікага Княства прыводзіцца наступная: “Ад Ісмаіла, сына Абрагамавага, народжанага распусніцай і

¹⁶⁰ Меховский, с. 58.

¹⁶¹ Гл. 2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора.

¹⁶² 17а:5–6.

¹⁶³ Гл. 3.1. Культурныя ўплывы і адлюстраванне гістарычных падзей у рэлігійна-палемічных творах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” (с. 310).

нявольніцай Агар, нарадзілася татарскае племя...”¹⁶⁴, а таксама пра твор Яна Каханоўскага, дзе таксама закраналася гэтае пытанне¹⁶⁵.

Такім чынам, дадзены твор, відавочна, узнік у адказ на злосныя выпадкі, у якіх прысутнічалі зневажальныя характарыстыкі легендарных “продкаў” мусульман.

Гэтую тэму можна разглядаць і ў іншым ключы. У мінулым кожны народ звязваўся з пэўнай рэлігіяй. Праз гэта ў такой шматканфесійнай дзяржаве як Вялікае Княства Літоўскае вера часта вызначалася этнічнай прыналежнасцю, і, наадварот, веравызнанне абзначала прыналежнасць да вялікай надэтнічнай суполкі, якая ўспрымалася як своеасаблівы народ. Паводле аўтара чацвёртага твора, *хрысціяне паходзяць ад Фарэса*¹⁶⁶ таму, што ад яго паходзіць Ісус. Па аналогіі з гэтым мусульмане паходзяць, трэба думаць, ад Абрагама, хоць размова ў тэксце ідзе толькі пра паходжанне Ісмаіла.

Узводзячы карані сваёй рэлігіі (праз паходжанне Ісмаіла) да Абрагама ў першай частцы чацвёртага твора, і ўзвялічваючы самога Абрагама як “прыяцеля Богага” – у другой, аўтар імкнецца абгрунтаваць сваю думку пра ганаровае паходжанне ісламу. Таму ўвесь чацвёрты твор можна разглядаць як своеасаблівую апалогію мусульманства. Пры гэтым спрошчаны характар першай часткі паказвае, што яна была адра-саваная хутчэй шырокім колам мусульман. Другая ж частка, якая рабіла націск на спрэчныя месцы хрысціянскай тэалогіі, магла быць выкарыстаная і на больш высокім узроўні міжканфесійнай палемікі.

3.3. КАНФЕСІЙНАЕ ПАХОДЖАННЕ ТВОРАЎ

Як ужо было вызначана вышэй, складаны характар твораў дае падставу для розных меркаванняў наконт канфесійнай прыналежнасці іх аўтараў. Тое, што досыць бяспрэчна вынікае з аналізу структуры зборніка, даказвае яго мусульманскую агульную рэдакцыю. Але пасля таго як былі вызначаны асноўныя ідэі і тэмы ўсіх чатырох твораў, а таксама іх сувязі з гістарычна-культурным кантэкстам, можна ўжо больш пэўна адказаць і на пытанне пра паходжанне асобных твораў.

¹⁶⁴ “Od Ismaila syna Abrahamowego z nierządnicie i niewolnice Agar zplodzonego Tatarskie się plemię urodziło...” (Czyżewski 1617, p. 1)

¹⁶⁵ Гл. с. 270.

¹⁶⁶ 17a:5–6.

Ва ўсіх чатырох творах вызначаюцца розныя ўплывы, і ў сувязі з гэтым трэба разглядаць розныя магчымыя варыянты паходжання. Аднак выяўленыя супярэчнасці дазваляюць паступова звузіць кола пошукаў.

Першы твор. Вышэй ужо была адзначана выразная антытрынітарная накіраванасць першага твора, аднак гэта яшчэ не сведчыць пра канкрэтнае канфесійнае паходжанне. Выказаныя ў першым творы погляды былі блізкія і мусульманіну, і іудзею, і караіму, і хрысціянину-арыянину, а таксама іудаізанту.

Тлумачэнне Is. 7:14 і Ps. 110 знаходзіцца пад відавочным уплывам іудзейскай традыцыі. Але іудзейскае або караімскае паходжанне цалкам усяго твора падаецца няпэўным. Па-першае, тут прыведзены спасылкі на Новы Завет (Евангеллі паводле Мацвея і Марка, Першае пасланне апостала Паўла да карынфян), а таксама на некананічныя Кнігу Сіраха і Кнігу Мудрасці, якія не з'яўляюцца аўтарытэтай крыніцай для іудзеяў і караімаў. Па-другое, некаторыя тлумачэнні Старога Завету ў першым творы не адпавядаюць іудзейскай традыцыі¹⁶⁷. І, па-трэцяе, у творы шырока ўжываецца імя ўласнае Бога (Іегова), што катэгарычна забаронена іудаізмам. Апроч таго, тут увесь час сустракаецца зварот “Пан Езус” і прысутнічаюць выказванні (напр., “здэкаваліся жыды з яго [Ісуса – Аўтар]”)¹⁶⁸, якія не могуць належаць іудзейскаму аўтару. Такое стаўленне да габрэяў, як у пазначаных выказваннях, было б, бадай, не характэрным і для іудаізанта.

Тым не менш аўтар дэманструе не толькі добрае веданне Старога Завету, але і некаторае знаёмства са старажытнагабрэйскай мовай. Такое імкненне да тэксту арыгінала было прынесена ў еўрапейскую хрысціянскую культуру гуманізмам. Здабыткі гуманістычных даследаванняў у біблеістыцы пазней скарысталі і развілі рэфарматары розных кірункаў для крытыкі каталіцкай дактрыны. Асаблівая ўвага да біблейскай тэксталогіі была характэрная для арыян, якія засноўвалі свае погляды толькі на Святым Пісанні; акрамя таго яны вельмі цікавіліся іудзейскай экзэгазай і выкарыстоўвалі яе ў сваіх творах. Такім чынам, арыянскае паходжанне асноўнай часткі першага твора падаецца вельмі верагодным. Арыянскі прататэкст мог уключаць у сябе таксама перапрацоўку іудзейскіх каментароў.

Сувязь з хрысціянскім антытрынітарызмам адчуваецца не толькі ў галоўных тэзісах твора, але і ў тым, што асноўнай крыніцай цытавання

¹⁶⁷ Гл. 3.2.2. Крытыка традыцыйнай хрысціянскай экзэгеzy.

¹⁶⁸ 26b:5.

ў ім з'яўляецца Біблія Буднага. Нават матыў барацьбы з ідалапаклонствам, які часта ўсплываў пад час рэфармацыйнай палемікі, у першым творы мае характар, блізкі да арыянскай трактоўкі.

Каментар да Ps. 110 (другое “цёмнае пісанне”) змяшчаецца таксама ў чацвёртым творы. Параўнальны аналіз гэтых тэкстаў паказвае, што вершы Ps. 110 у абодвух творах узятых не найпрост з Бібліі Буднага, а праз нейкую невядомую крыніцу.

Супастаўленне першага твора з працамі вядомых антытрынітарыяў паказвае іх значнае падабенства не толькі па духу, але і ў выкарыстанні ў якасці доказаў тых самых цытат з Бібліі. Разгледжаны твор, такім чынам, паводле характару і зместу нібы цалкам укладваецца ў рамкі арыянскай палемікі. Аднак такога арыянскага твора, які б супадаў з першым тэкстам зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” (можа не поўнасцю, але хоць бы ў значнай ступені), пакуль знайсці не ўдалося.

Акрамя таго, можна заўважыць, што ўвесь першы твор прасякае настрой куды больш радыкальны, чым арыянскія погляды. Пры гэтым можна вызначыць некаторыя асаблівасці дзвюх частак твора.

У першай частцы гэта праглядаецца праз асноўную тканіну разважанняў у кароткіх і вельмі рэзкіх заўвагах, у якіх хрысціяне згадваюцца ў адмоўным кантэксце¹⁶⁹. Самыя радыкальныя хрысціянскія рэфарматары ў імя ачышчэння рэлігіі маглі крытыкаваць толькі асобныя палажэнні сваіх апанентаў (прадстаўнікоў іншых хрысціянскіх канфесій) або некаторыя царкоўныя звычаі, але не *ўсё хрысціянства цалкам*. Больш за тое, згадваюцца хрысціян у трэцяй асобе азначае, што тэкст напісаны не толькі нехрысціянінам, але і не для хрысціян¹⁷⁰.

У другой частцы першага твора радыкальныя погляды праяўляюцца інакш. Хрысціяне тут амаль не згадваюцца¹⁷¹. Усе разважанні аўтара ў другой частцы накіраваныя на доказ таго, што ў Старым Запавеце няма ніякіх указанняў на Пана Езуса. А гэта гаворыць пра тое, што аўтар не толькі адмаўляе Ісусу ў *боскасці*, але ставіць пад сумнеў яго *месіянсства*. Такая пазіцыя была непрымальнай нават для арыян.

Такім чынам, застаецца як апошні варыянт – мусульманскае аўтарства. Гэта меркаванне не супярэчыць ніводнай ідэі першага твора,

¹⁶⁹ 5b:3; 6a:6; 6b:9; 10a:5, 7, 12; 10b:9; 11a:7; 11b:10; 13a:8.

¹⁷⁰ З адным выняткам у 26b:2–3 (“Як жа гэта Пану Езусу прыпісваць маце...”), дзе аўтар звяртаецца непасрэдна да сваіх апанентаў-хрысціян.

¹⁷¹ Адзіная згадка знаходзіцца напрыканцы тэксту (30a:1).

пацвярджаецца перапрацоўкай цытат з Бібліі¹⁷² і выключэннем з запазычаных каментароў таго, што не адпавядала мусульманскім поглядам аўтара, нягледзячы на адсутнасць у тэксце ўласна мусульманскіх рэалій. Выкарыстоўваючы матэрыялы рознага паходжання і пераасэнсоўваючы іх, ён стварае свой *арыгінальны* рэлігійны трактат. У такім разе асобныя заўвагі, пра якія ўжо казалася раней (у раздзеле 2.1.2. Кампазіцыя зборніка і праблема аўтарства), маглі належаць не толькі рэдактару зборніка, але і аўтару гэтага твора. Таксама замена гебраізма *руах* арабізмам *рух* пры цытаванні глосы з ВВ, Gen. 8:1 і інтэрпаляцыя слова “арабы”, якія сведчаць пра веданне арабскай мовы, маглі быць зробленыя як аўтарам першага твора, так і рэдактарам зборніка¹⁷³.

Другі твор. Як і ў першым творы тут можна вылучыць асобныя пласты рознага паходжання. Калі разглядаць толькі аргументы, якія прыводзяцца на падставе Старога Завету, то падаецца, што ў цэлым гэты міні-трактат пра слова *элагім* мае выгляд традыцыйнага іўдзейскага тлумачэння. Аднак нягледзячы на тое, што ў каментары да Gen. 32 аўтар, відавочна, абапіраўся на іўдзейскую экзэגעзу¹⁷⁴, у цэлым другі твор не можа быць іўдзейскім з прычыны ўжывання імя ўласнага Бога (“*Іегова Бог*”)¹⁷⁵, што забаронена іўдаізмам. І абрамленне гэтага каментарара (аўтарскія заўвагі ва ўводзінах і заканчэнні), і востра-палемічны тон на працягу ўсяго тэксту – прымушае вывесці другі твор па-за межы іўдзейскай экзэгезы і шукаць аўтара ў іншых колах.

Згадванне на пачатку твора выраза з Ісаі 9:6 і асабліва апошняя фраза не пакідаюць сумненняў у мэтах гэтага трактата. Ён, як і “трэцяе цёмнае пісанне” папярэдняга твора, уяўляе сабой каментар да Is. 9:6 і ў цэлым накіраваны на крытыку хрысціянскага догмату пра боскасць Ісуса. Аўтар двойчы, на пачатку і пры канцы свайго твора¹⁷⁶, згадвае гэты верш. Зыходзячы з гэтага, можна дапусціць, што яго аўтар быў хутчэй з кола іўдаізантаў або антытрынітарыяў. На карысць арыянскага (і супраць іўдаізанцкага) паходжання сведчыць выраз “святы апостал”¹⁷⁷ у дачыненні да Паўла. Ад-

¹⁷² Гл. вышэй 2.2.2. Змены ў цытатах з рэлігійна-ідэалагічных і экзэгетычных прычын (унесеныя наўмысна).

¹⁷³ Гл. заўвагу 75 на с. 255.

¹⁷⁴ Гл. 3.2.3. “... сам Пан Бог сведчыць, што *элагім* не ўласнае імя Божае, а таксама не сутнасць боская...”

¹⁷⁵ 33a:2; 33b:3, 4.

¹⁷⁶ 30b:12; 33a:11.

¹⁷⁷ 32a:4.

нак гэты твор у яго цяперашнім выглядзе не можа быць хрысціянскім з прычыны крытыкі хрысціянства¹⁷⁸. Двухсэнсоўнасць жа апошняй фразы (“Такім чынам, хрысціянства ніякага фундаменту для боскасці Езусавай не ўказвае”)¹⁷⁹ не выключае яе прыналежнасці мусульманскаму аўтару.

Зноў метадам выключэння застаецца толькі варыянт мусульманскага аўтарства, хоць у дадзеным творы, як і ў папярэднім, няма ніводнай мусульманскай рэаліі. Акрамя таго, для дадзенага твора (як і для першага) характэрна складаная ўнутраная структура, якая адлюстроўвае ланцуг запазычанняў: першапачатковая іудзейская экзэгега была, відавочна, перапрацаваная арыянамі, а потым з арыянскага твора перайшла ў тэкст мусульманскага аўтара, які падкрэсліў сваімі заўвагамі патрэбны яму аспект тлумачэння.

Трэці твор. У трэцім творы таксама можна ўбачыць розныя канфесійныя ўплывы на ўзроўні ідэй або тлумачэнняў.

Так, некаторыя каментары да 2 Reg. падаюцца даволі блізкімі да тлумачэнняў Рашы. Аднак мы не знайшлі ў іудзейскай традыцыі погляду на Is. 9:6 і 11:1–3, аналагічнага меркаванню аўтара трэцяга твора. Супраць іудзейскага аўтарства сведчыць таксама ўжыванне імя ўласнага Бога (як і ў папярэдніх творах).

Нягледзячы на тое, што адна з галоўных тэмаў трэцяга твора – тэма непаслушэнства – часта абмяркоўвалася ў арыянскай літаратуры, паходжанне дадзенага твора цалкам з гэтага кола падаецца праблематычным. Той факт, што аўтар называе тут сваіх апанентаў не толькі “папежнікамі”¹⁸⁰, але і “хрысціянамі”¹⁸¹, выключае магчымасць арыянскага аўтарства, бо арыянін як хрысціянін не мог крытыкаваць хрысціянства наогул.

Будны, каментуючы 11:1–3 у сваім рэлігійна-палемічным трактаце “Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры”, скіраваным супраць догматы Тройцы, толькі адмаўляе Ісусу ў прадвечнасці, але не ставіць пад сумнеў тое, што Ісая прарочыў менавіта яго¹⁸². Трэці ж твор, абвяргаючы сувязь паміж прароцтвамі Ісаі і Ісусам, адмаўляе Ісусу не толькі ў боскасці¹⁸³, але і ў *месіянстве*, што супярэчыць хрысціянству наогул (нават радыкальнаму нонадарантысцкаму кірунку арыянства).

¹⁷⁸ 34a:7–8.

¹⁷⁹ Тамсама.

¹⁸⁰ 39a:10.

¹⁸¹ 25a:3.

¹⁸² Budny 1576, k. 108.

¹⁸³ 25b:2–3.

Такім чынам, можна было б дапусціць, што гэты твор з'яўляецца вынікам творчасці мусульманскага аўтара, зразумела, за выняткам цытат з Бібліі Буднага. Але існуе адзін момант, які слаба адпавядае такому меркаванню. Цяжка сабе ўявіць, каб мусульманскі аўтар падаваў Пасху Ёшыягу як *правільнае свята*, а свята Ераваама як няправільнае, калі ў ісламе свята Пасхі наогул няма. Нагадаем таксама, што аўтар трэцяга твора звяртаецца да сваіх апанентаў, называючы іх не толькі “хрысціянамі”¹⁸⁴ або “папежнікамі”¹⁸⁵, але і Ізраілем¹⁸⁶. Таму з вялікай доляй верагоднасці можна дапусціць узнікненне трэцяга твора ў асяроддзі так званых іудаізантаў, адкуль ён быў запазычаны ўжо мусульманскім рэдактарам.

Чацвёрты твор. У паходжанні гэтага твора няма ніякага сумневу. Але вельмі цікава тое, што пры яго бяспрэчна мусульманскім паходжанні (асабліва першай часткі) у ім не выкарыстана ніякіх уласна мусульманскіх крыніц. Аўтар абапіраецца толькі на Біблію¹⁸⁷, а ў другой частцы твора ўжывае ў дадатак нейкі (магчыма іудзейскі) каментар да яе.

У адрозненне ад першых трох тэкстаў зборніка тут няма выразнай тэматыкі, якая б дакладна сведчыла пра сувязь з арыянскай літаратурай. І можна нават казаць, што чацвёрты тэкст стаіць нібы асобна ад іншых. Але сувязь паміж імі бачная ўжо з прадмовы перад першым творам (“*Тады яны на пагарду гавораць, супраць вернікаў Божых*”)¹⁸⁸. Хоць гэтая фраза надаўга павісае без тлумачэння, у чацвёртым творы яна нарэшце праясняецца. І менавіта апошні твор адкрывае новыя магчымасці для разумення галоўных мэтай усяго зборніка і дазваляе па-новаму падыходзіць да праблемы паходжання першых трох твораў.

Тут аўтар таксама паказвае веданне біблейскага тэксту (прычым як Старога так і Новага Запаветаў) і каментароў да яго, а таксама імкнецца абгрунтаваць сваю пазіцыю з дапамогай логікі альбо на падставе *sui generis* “гістарычна-культурнага аналізу”.

¹⁸⁴ 25a:3.

¹⁸⁵ 39a:10.

¹⁸⁶ 35b:4.

¹⁸⁷ Аналагічная сітуацыя і ў мусульманскім палемічным тэксце з Ляйпцыгскага хамаіла, дзе ўся аргументацыя звязаная са спасылкамі на Біблію.

¹⁸⁸ 5a:5–6.

Першая частка чацвёртага твора не выклікае ніякіх сумненняў у сваім мусульманскім паходжанні. У другой частцы твора, відавочна, быў выкарыстаны іўдзейскі каментар да 110 псалма. Шляхам параўнання яго з так званым “другім цёмным пісаннем” першага твора, было паказана выкарыстанне ў абодвух выпадках адной крыніцы¹⁸⁹.

3.4. ВЫСНОВЫ

Кожны з рэлігійна-палемічных твораў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы”, як мы маглі бачыць, мае свой ідэйны змест, свае асаблівасці экзэгетычных каментароў, свой характэрны стыль. Але ўсіх іх аб’ядноўвае крытыка артадаксальнага хрысціянскага вучэння аб Ісусе: вучэння пра Бога-Сына як іпастась Тройцы, пра “боскае сыноўства” і пра месіянства Ісуса.

Рэлігійная літаратура таго часу ахоплівала апрача тэалагічных таксама шырокае кола іншых праблем (маральных, сацыяльна-палітычных і звязаных з распрацоўкай і абгрунтаваннем уласнай культавай дзейнасці), якія ў тэкстах зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” нават не закранаюцца. Відавочна, для рэдактара-складальніка, які сфармаваў гэты зборнік, такія пытанні былі неактуальныя. Ён не належаў да рэфарматараў і ў яго задачы не ўваходзіла іх абмеркаванне. З вялікай колькасці палемічнай літаратуры выбіраюцца толькі тыя ідэі, аргументы, экзэгетычныя тлумачэнні, якія адпавядаюць пастаўленым мэтам.

Якімі ж былі гэтыя мэты? Крытыка догматаў артадаксальнага хрысціянства была накіраваная на тое, каб паказаць неабгрунтаванасць яго асноўных палажэнняў і праз гэта даказаць памылковасць ядра рэлігійнага вучэння. А калі гэта так, і хрысціянства “фальшыва тлумачыць” Адкрыццё, то што прапануецца аўтарам-рэдактарам узамен? У першых трох творах амаль не выстаўляецца ніякіх станоўчых ідэй у процілегласць “памылковым” поглядам. Супрацьстаўленне з’яўляецца толькі ў апошнім, чацвёртым, творы, і нават тут яно выглядае хутчэй абаронай, чым нападам. Узвышаецца “паходжанне” мусульман, прыніжаецца “паходжанне” хрысціян, але гэтыя разважанні яўна былі выкліканыя нейкім вонкавым націскам. Такім чынам, высвятляецца асноўная мэта ўсяго зборніка – апалогія ісламу ва ўмовах існавання мусульманскай супольні ў хрысціянскім асяроддзі. Гэта бяспрэчна сведчыць пра мусульманскае паходжанне рэдактара-складальніка ўсяго зборніка і аўтараў асобных тэкстаў.

¹⁸⁹ Гл. 2.2.1.4. Ідэнтыфікацыя пісьмовых крыніц чацвёртага твора.

На падставе праведзеных даследаванняў можна выказаць меркаванне пра мусульманскае аўтарства першага, другога і чацвёртага твораў, зыходзячы з таго, што перад намі не проста кампіляцыя тэкстаў разнастайнага паходжання, а *грунтоўная перапрацоўка* матэрыялу крыніц з уласнага пункту гледжання. Наконт трэцяга твора можна дапусціць толькі мусульманскае рэдагаванне.

Складальнік зборніка і аўтары асобных твораў маглі выкарыстоўваць ідэі і матэрыялы, якія ўжо былі набыткам грамадскай думкі рэфармацыйнай эпохі. У некаторых аспектах палемікі іх хаўруснікамі маглі быць іудзеі, караімы, хрысціяне-антытрынітары¹⁹⁰, іудаізаны¹⁹¹. Таксама нельга выключыць магчымасць уплыву з боку радыкальных прадстаўнікоў гусіцкага руху, хоць яго распаўсюджанне на тэрыторыі Рэчы Паспалітай было вельмі абмежаванае.

Мусульманская прыналежнасць аўтара адназначна выяўляецца толькі ў першай частцы чацвёртага твора. Але яе можна выразна пачуць у асобных фразях іншых твораў зборніка. Пры гэтым здзіўляе той факт, што нідзе не цытуецца і нават не згадваецца Каран¹⁹²; разважанні аўтараў ляжаць па-за рамкамі традыцыйнага ісламскага багаслоўя. Можна прыйсці да высновы, што аўтары не ўваходзілі ў кола мусульманскіх багасловаў і як простыя вернікі ведалі толькі асноўныя палажэнні ісламу. З гэтых пазіцый яны перапрацоўвалі інфармацыю, якую

¹⁹⁰ У іншых даследаваннях адзначалася знаходжанне ў татарскіх рукапісах хрысціянскіх (неарыянскіх) твораў, якія ў той ці іншай ступені былі перапрацаваныя з пункту гледжання мусульманскага вучэння. Напр., пераклад з лацінскай мовы апокрыфа *Vita Adae et Evae*, зроблены К. Пусманам і выдадзены ў 1543 і 1551 гг. у Кракаве пад назвай *Historyja bardzo cudna i ku wiedzieniu potrzebna o stworzeniu nieba i ziemie* (Drozd 1996, p. 95–134; Drozd 1997, p. 26–27), – неідэнтфікаваны пра-тэстанцкі палемічны трактат, у якім крытыкуецца каталіцкі догмат *limbus patrum* (Drozd 1996, p. 14) і інш.

¹⁹¹ Магчыма, уплыў іудаізантаў быў нават большы за астатнія, калі супаставіць тры рысы, характэрныя для трох першых твораў: добрае веданне біблейскага тэксту (асабліва Старога Завету), крытыка хрысціянства і ўжыванне імя Бога. І толькі некаторыя асобныя дэталі прымушалі адмовіцца ад аўтарства іудаізанта. Задачу ўскладняе таксама адсутнасць дакладных і грунтоўных звестак пра іудаізантаў і галоўнае – іх твораў. Даследчыкі абапіраюцца пераважна на другасныя крыніцы. Гл. Juszczuk 1969, p. 141–151.

¹⁹² Тут можна правесці цікавую паралель – вядомы караімскі палеміст Іцхак бэн Абрагам звяртаецца да хрысціянскіх і рабаніцкіх крыніц, уключаючы нават талмудычную літаратуру, але ён не выкарыстаў ніводнай караімскай крыніцы (Akhiezer, p. 445).

атрымлівалі з розных даступных (хрысціянскіх, іўдзейскіх) крыніц. Такім чынам, аўтарамі не маглі быць замежныя мусульмане-багасловы, а толькі мусульмане Вялікага Княства Літоўскага, якія, з аднаго боку, не мелі магчымасці атрымаць на радзіме высокую рэлігійную (ісламскую) адукацыю, а з другога – маглі пазнаёміцца з рэлігійнай палемікай, якой было ахопленае грамадства Вялікага Княства. Спрыяльныя ўмовы для гэтага былі створаныя культурнымі працэсамі эпохі Рэнэсансу. Гуманізм на працягу амаль стагоддзя паступова фармаваў грамадскасць, выходзяў яе свядомасць і рыхтаваў інтэлектуальную эліту новага часу, якая павінна была ўзначаліць у будучым моцныя соцыякультурныя рухі. Дасягненні гуманістычнай думкі істотна паўплывалі на змену культурнай парадыгмы, пазначыўшы тым самым пачатак Новага часу.

Першым значным наступствам гэтага перабудавання з’явіўся выбух Рэфармацыі, які падзяліў адзінае ў рэлігійным плане еўрапейскае грамадства на мноства варожых груп і суполак, і спатрэбіўся доўгі час, каб усталявалася новая раўнавага.

Калі паспрабаваць стварыць унутраны партрэт аўтараў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” на падставе саміх твораў, то атрымліваецца выява людзей, якія далучыліся да свецкай адукацыі такога самага кшталту, які быў даступны кожнаму шляхцічу Рэчы Паспалітай. Гэта прадстаўнікі новай культуры, закранутай гуманізмам і пазначанай імкненнем да свабоднага выяўлення ўласных поглядаў. Аўтары з годнасцю і на ўзроўні тагачасных ведаў абараняюць свае пазіцыі. Пытанне, якім чынам шляхціч-мусульманін змог атрымаць такую высокую адукацыю, павінна стаць прадметам спецыяльнага даследавання. Але тут мы можам крыху паразважаць над магчымасцямі, якія былі ў тыя часы. Перш за ўсё, існавала рэальная верагоднасць хатняй адукацыі, асабліва для сем’яў заможных ці шляхецкага стану. Бо прадстаўнікі татарска-мусульманскай супольні, якія траплялі на дзяржаўную альбо вайсковую службу, павінны былі валодаць хоць бы элементарнай пісьменнасцю. Ва ўмовах рэлігійнага браджэння той эпохі маглі адкрывацца і новыя шляхі набывання ведаў. Не выключана, што менавіта арыянскія школы былі больш даступныя для выхадцаў з мусульманска-татарскага асяроддзя¹⁹³. Апроч таго, нашы аўтары маглі прысутнічаць на публічных дыспутах, дзе спрачаліся адэпты

¹⁹³ Вядома, напрыклад, пра існаванне такой школы ў Іўі. Гл.: Szczucki 1959, p. 131–167.

розных канфесій¹⁹⁴. Часам такія дыспуты праводзіліся пад адкрытым небам і збіралі натоўпы зацікаўленых слухачоў¹⁹⁵. Ва ўсякім разе дакладна вядома, што іудзеі Вялікага Княства Літоўскага карысталіся магчымацямі, якія існавалі ў тыя часы; яны ўдзельнічалі ў арыянскіх сінодах і вучыліся ў замежных ўніверсітэтах¹⁹⁶. І, безумоўна, сваю вялікую ролю ў распаўсюджванні ведаў адыграла кнігадрукаванне, якое вялізарным скачком падняла грамадства ў новую інфармацыйную прастору.

Да гэтага можна яшчэ дадаць, што некаторыя з мусульманскіх аўтараў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” (прынамсі аўтар першага твора ці рэдактар), відавочна, ведалі ў нейкай ступені і арабскую мову, а не толькі арабскае пісьмо.

Так падаецца, што разгледжаны літаратурны помнік з’яўляецца пісьмовым сведчаннем *фармавання татарска-мусульманскай інтэлігенцыі* нахштальт заходнееўрапейскай. Бо ён гаворыць пра высокі ўзровень адукацыі не толькі аўтараў, але і чытачоў, якім быў адрасаваны зборнік “Адкуль пайшлі ідалы”. Зразумела, што кола іх не магло быць у тыя часы вельмі шырокім. Таму, відавочна, да нас дайшоў толькі адзін спіс гэтага зборніка.

Магчыма, менавіта рэдактару належаць некаторыя рэплікі і заўвагі, устаўленыя ў творы іншых аўтараў, уключаныя ў зборнік “Адкуль пайшлі ідалы”. Крытыкуючы хрысціян і фармальна звяртаючыся да іх (як быццам пад час дыспуту), аўтар-рэдактар ні да чаго іх не заклікае, бо ён, відавочна, упэўнены ў бессэнсоўнасці такога закліку. Таму падаецца, што насамрэч, аўтар-рэдактар прызначае зборнік сваім адзінаверцам. Пра гэта ўскосна сведчыць і арабскаграфічная форма тэксту, якая, з аднаго боку, была даступная толькі мусульманам, а з другога – з’яўлялася неадольным (у тыя часы) бар’ерам для хрысціянскай грамадскасці – магчымых апанентаў. Значыць, гэты зборнік з’яўляецца ўмоўна палемічным, г.зн. палемічным толькі паводле формы, і для адкрытай дыскусіі ён, магчыма, зусім не прызначаўся. Яго палемічнасць палягае, па-першае, у тым, што ён узнік у адказ на вонкавы ціск і інсінтуацыі, па-другое, у тым, што яго творы маглі служыць своеасаблівым настаўленнем і прыкладам для адзінаверцаў, як весці спрэчкі.

¹⁹⁴ У пратаколе белжыцкага сінода сярод удзельнікаў згадваецца нейкі Ян Татарын з Навагрудка (Zachorowski 1921, p. 233).

¹⁹⁵ Гл.: Kormanowa 1929, p. 24.

¹⁹⁶ Akhiezer, p. 441, 447.

Адсюль узнікаюць новыя пытанні: Аб чым сведчыць наяўнасць гэтага зборніка сярод рэлігійных мусульманскіх твораў? Пра які націск кажа чацвёрты твор?

На нашу думку, тут маглі быць розныя прычыны: сярод іх былі пэўна і часовыя, якія паслужылі нагодай для складання зборніка, і такія, што стала змяшчалі небяспеку для існавання мусульманскай супольні.

Да часовых можна аднесці наступствы Контррэфармацыі, калі каталіцкая царква актывізавала барацьбу з усімі іншаверцамі, ужываючы розныя сродкі.

Нельга таксама выключыць, што ў гэтым адлюстраваліся выпадкі дробных сутыкненняў з хрысціянскім насельніцтвам на побытавым узроўні, дзе латэнтна прысутнічаў пэўны недавер да “іншага”, “чужынца”, які пры адпаведных умовах мог лёгка ператварыцца ў варожасць. А ў часе вусных спрэчак магла гучаць і абраза рэлігійных пачуццяў. Менавіта на такі ўзровень “дыскусіі” намякае твор “Пра нараджэнне Ісмаіла”. У рэлігійнай талерантнасці XVI – XVII стст. былі свае межы, і ў дадзеным выпадку яны выразна праяўляюцца.

Але што б ні з’яўлялася непасрэдным штуршком да складання гэтага зборніка, прычыны яўна ляжалі глыбей. Яго ўзнікненне магло быць прадыктаванае таксама імкненнем да самазахавання сваёй рэлігіі і культуры пры пагрозе поўнага рашчыннення ў чужым асяроддзі.

ЗАКАНЧЭННЕ

Зборнік “Адкуль пайшлі ідалы” з манускрыпта Р97, які захоўваецца ў фондах Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, складаецца з чатырох рэлігійна-палемічных твораў розных аўтараў: 1) твора, прысвечанага крытыцы догмату Тройцы і каментару трох месцаў Старога Завету (Is. 7:14; Is. 9:6; Ps. 110); 2) твора пра значэнні слова *элагім*; 3) твора “За Ісаі прарока жыццём, за векам Хізкіягу караля...”, прысвечанага гісторыі цара Ёшыягу і яго барацьбе з ідалапаклонствам; 4) твора “Пра нараджэнне Ісмаіла”, які змяшчае, акрамя ўласна гісторыі Ісмаіла, каментар да Ps. 110. Пра самастойнасць твораў сведчаць розныя экзэгетычныя трактоўкі, характэрная для кожнага з іх рэдакцыя цытат з Бібліі С. Буднага. Самастойнасць твораў пацвярджаецца і моўнымі дадзенымі.

Даследаванні пісьма паказалі, што перавага ў абазначэнні гука [z] аддаецца літары *ض*, а спецыяльны знак для галоснага [o] выкарыстоўваецца толькі спарадычна. Абедзве гэтыя асаблівасці з’яўляюцца тыповымі для польскіх і беларускіх арабскаграфічных тэкстаў XVII–XVIII стст.

Мова даследаванага тэксту (усіх чатырох твораў) змяшчае шэраг фанетычных, марфалагічных і сінтаксічных рысаў, характэрных для польскіх вясковых гаворак астраўнога тыпу Віленшчыны (віленскіх гаворак), якія ўзніклі ў выніку адаптацыі вясковым насельніцтвам рэгіянальнага варыянта польскай літаратурнай мовы Вялікага Княства толькі ў сярэдзіне XIX ст. Адказ на пытанне, як атрымалася, што тэкст, перапісаны ў XVIII ст., змяшчае рысы гаворак, якія ўзніклі ў наступным стагоддзі, на наш погляд, крыецца ў тым факце, што звычайна літаратурная мова мае дзве формы існавання – вусную і пісьмовую. Варыянт польскай літаратурнай мовы, які існаваў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, не быў выключэннем. Аднак калі ў большасці выпадкаў вусная форма літаратурнай мовы імкнецца да поўнай тоеснасці з пісьмовай, то ў нашым выпадку карціна была іншай. Засвоіўшы польскую літаратурную мову, мусульманскае

насельніцтва Вялікага Княства не было абцяжаранае арфаграфічнымі традыцыямі польскіх лацінскаграфічных тэкстаў, што зрабіла магчымым пранікненне ў польскія арабскаграфічныя тэксты тых элементаў, якія не толькі існуюць у віленскіх гаворках, але і існавалі ў вуснай форме польскай літаратурнай мовы Вялікага Княства Літоўскага, аднак не дапушчаліся ў яе пісьмовую форму. Такім чынам, мы вызначылі мову даследаванага тэксту як вусную форму рэгіянальнага варыянта польскай літаратурнай мовы, якая атрымала другасную (арабскаграфічную) фіксацыю.

Вызначэнне мовы дадзенага тэксту як другаснай фіксацыі рэгіянальнага варыянта польскай літаратурнай мовы Вялікага Княства Літоўскага ўжо звязвае яго з тэрыторыяй Беларусі. Зафіксаваныя ў тэксце выпадкі недысімілятыўнага акання дазваляюць казаць пра ўплыў паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы. Наяўнасць у мове шэрага архаізмаў дае магчымасць вызначыць час узнікнення даследаваных твораў перыядам з канца XVI да сярэдзіны XVII ст.

У тэксце выяўленыя шматлікія цытаты з пісьмовых крыніц XVI ст., пераважна з перакладаў на польскую мову Бібліі. Амаль усе цытаты не супадаюць літаральна ні з адным з вядомых перакладаў Бібліі на польскую мову. У выніку даследавання высветлілася, што пераважная іх большасць узятая з Бібліі С. Буднага, а ўсе адхіленні ад арыгінала (пропускі, інтэрпаляцыі, лексічныя, граматычныя і іншыя змены) – гэта вынік перапісвання, а таксама ідэалагічнай і стылістычнай апрацоўкі цытат, а не асаблівага разумення тэксту арыгінала або выкарыстання якога-небудзь іншага перакладу. Нашы высновы пацвярджаюцца не толькі найбольшай блізкасцю цытат менавіта да перакладу С. Буднага, але і іншымі фактамі: па-першае, наяўнасцю ў 1-м і 2-м творах спасылак як на сам тэкст Бібліі, так і на глосы, якія супалі з глосамі ў Бібліі С. Буднага; па-другое, наяўнасцю спецыфічнай для перакладу С. Буднага лексікі; па-трэцяе, аналіз уласных імёнаў паказаў, што як у С. Буднага, так і ў даследаваных творах адны і тыя самыя ўласныя імёны транслітараваныя найпрост са старажытнагабрыскай мовы, і адны і тыя самыя – праз лацінскае пасярэдніцтва.

Ідэнтыфікавана каля ста сарака вершаў са Старога Запавету і некананічных кніг Мудрасці Саламона і Сіраха, а таксама каля дваццаці з Новага Запавету.

Супаставіўшы цытаты з псалма 110 у 1-м і 4-м творах, мы прыйшлі да высновы, што яны ўзятыя не наўпрост з Бібліі С. Буднага, а з невядомай крыніцы, у якой быў выкарыстаны пераклад С. Буднага і якую мы ўмоўна назвалі “Невядомым каментаром да 110-га псалма”.

Акрамя таго, у 1-м творы ідэнтыфікаваны фрагмент 26-га верша і глоса да яго з першага раздзела Першай Кнігі Майсея з Брэсцкай Бібліі, а таксама цытата з Псалмоў Давіда ў перакладзе Яна Каханоўскага. Можна таксама выказаць меркаванне, што аўтар 1-га твора мог быць знаёмы з апакрыфічнай Кнігай Адама ў перакладзе Кшыштафа Пусмана на польскую мову.

Нельга выключыць у 2-м творы спробы крытыкі перакладу Вуека праз пераклад Буднага і знаёмства яго аўтара з другім творам Буднага – *O przednieyszych wiary christianskiej artikulech* (“Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры”), выдадзеным у 1576 г. у Лоску.

Факт выкарыстання цытат з перакладу Бібліі С. Буднага ва ўсіх чатырох творах дазваляе больш дакладна вызначыць іх ніжнюю храналагічную мяжу 1572 г. – год выдання гэтай кнігі.

Прадмова і 4-ы тэкст адназначна кажуць пра вонкавы ціск на мусульманскае грамадства і спрэчкі з хрысціянамі. А гэта робіць больш магчымым часам узнікнення зборніка (але не асобных твораў) XVII ст. – перыяд узмацнення Контррэфармацыі і з’яўлення антымусульманскіх пасквіляў.

Наконт прыналежнасці складальніка-рэдактара зборніка, а таксама аўтара чацвёртага твора да ісламскага веравызнання няма ніякага сумневу. З вялікай доляй верагоднасці гэта можна сцвярджаць і пра аўтараў першага і другога твораў. Не да канца развязанай застаецца праблема паходжання трэцяга твора, хоць і тут досыць выразна адчуваецца мусульманскае рэдагаванне.

Варта ўвагі, што аўтары ўсіх твораў зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” не выкарыстоўваюць ніякіх спецыфічна мусульманскіх крыніц – Карана, Сунны або твораў ісламскіх каментатараў – і абапіраюцца толькі на біблейскі тэкст.

Ва ўсіх творах прысутнічаюць іншыя ўплывы (іудзейскі, арыянскі), якія маглі трапіць разам з матэрыялам, пазычаным з розных крыніц. Гістарычная ўстаўка напрыканцы першага твора, відавочна, з’яўляецца перапрацоўкай невядомай крыніцы пратэстанцкага або гусіцкага паходжання. Думку пра магчымы ўплыў на зборнік “Адкуль пайшлі ідалы” твора караімскага палеміста Іцхака бэн Абрагама *Hizzuq Etna* можна

адхіліць з прычыны разыходжанняў паміж каментарамі да вершаў Старога Запавету Is 7:14, 9:6; Ps 110, якія займаюць цэнтральнае месца ў тэкстах зборніка, і меркаваннямі Іцхака бен Абрагама¹.

Параўнанне тэксту рэлігійна-палемічных твораў з ідэнтыфікаванымі крыніцамі паказвае часам досыць істотную перапрацоўку зыходнага матэрыялу. Такім чынам, перад намі не павярхоўная кампіляцыя, а свядомае злучэнне адрэдагаваных у патрэбным кірунку фрагментаў для абгрунтавання ўласнай ідэі.

Зборнік “Адкуль пайшлі ідалы” амаль нічым не нагадвае традыцыйныя мусульманскія творы. Ён прасякнуты духоўнай атмасферай еўрапейскага Рэнэсансу і Рэфармацыі. Разнастайныя культурныя ўплывы, якія адлюстраваліся ў рэлігійна-палемічных творах, а таксама веданне аўтарамі шырокага кола рэлігійных крыніц сведчаць і пра досыць высокі ўзровень іх адукаванасці, і пра ўцягнутасць у соцыякультурныя працэсы свайго часу. Разгледжаны літаратурны помнік дае інфармацыю пра настроі сярод татараў Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVII стст. Ён ускосна пралівае святло на тыя змены, што адбываліся ўнутры мусульманскай супольні пад уздзеяннем новых павеваў разумовага жыцця. У прыватнасці, зборнік з’яўляецца важным сведчаннем фармавання татарска-мусульманскай інтэлектуальнай эліты накішталт еўрапейскай, якая магла выконваць пэўныя ідэалагічныя функцыі. Бо для ўзнікнення такіх твораў павінны былі існаваць неабходныя ўмовы і перадусім адпаведнае асяроддзе.

Арабскаграфічныя тэксты ў тыя часы не былі даступныя хрысціянскім чытачам і меркаваным апанентам, і творы зборніка “Адкуль пайшлі ідалы” маглі чытаць толькі татары-мусульмане. Відавочна, ён прызначаўся не для адкрытай палемікі з іншаверцамі, а для адзінаверцаў, каб яны маглі пры патрэбе выкарыстоўваць яго матэрыялы ў спрэчках. Апроч таго, дадзены комплекс з чатырох твораў можна разглядаць і як своеасаблівую *апалагетыку*, накіраваную мусульманскім чытачам для маральнай падтрымкі і ўмацавання трываласці ў сваім веравызнанні.

Безумоўна, зборнік “Адкуль пайшлі ідалы” – вельмі каштоўная крыніца для вывучэння міжканфесійных дачыненняў, узаемаўплываў

¹ Думка пра магчымы ўплыў на літаратуру татараў Вялікага Княства Літоўскага твора выдатнага караімскага палеміста Іцхака бэн Абрагама *Hizziq Emina* выказвалася, напр., польскім даследчыкам А. Драздом (Drozd 1997, p. 11).

розных этнакультурных групаў і наогул духоўнага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім XVI–XVII стст. Гэтыя творы не толькі змяшчаюць цікавую інфармацыю, але і ставяць пытанні, якія патрабуюць спецыяльнага разгляду. Напрыклад, праблема адукацыйных магчымасцяў для татараў па-за межамі іх уласнай этна-канфесійнай сістэмы, якая магла забяспечыць толькі элементарнае рэлігійнае выхаванне і пачатковую пісьменнасць (уменне пісаць і чытаць арабскаграфічныя тэксты).

У даследаванні гэтага выдатнага помніка рэлігійнай літаратуры татараў Вялікага Княства Літоўскага зробленыя пакуль толькі першыя крокі. І мы спадзяемся, што ўсіх нас тут чакаюць яшчэ новыя цікавыя адкрыцці.

مَرَّ تَهِيَّانَ جَعْوِي بِسِرَابِي نَبِي وَشَهَاتَا بِأَسْمَاءِ أَهْلِ غَنَامِ رَسِيمِ
 قَرَامِي وَنَجْمِ دُو شَبَه نَافِرَا بِأَلِ رِافِي رَلِي وَالْبَيْتِ يَا عَمَّتْ جَسِيدَا قَوْنِي
 لَيْحَةَ قَارِطَانِ نَبِي سَقَاتِ مَرُوقَةٍ بِأَنَا يَا نَا هَامَرُ مَنَابِرِ بَاوَقِي
 بِيغِي وَالْبَيْتِ شَهَابِي بِرِي ضَرُوقِ طَامِدَةٍ عَسِي وَبَايَ صَدُوقِ إِدَا قَسِي مَوْبِرِ
 وَابِطِ طَابِرِي شَهْرِي فِي بَيْتِ هَابِرِي جَهْرِي بِبَلِي طَوْنِي شَهْرِي دَلَا هِرَاوِي
 بِوَدِي تَقَلُّو مَانِيغِي وَضَاوَاوَا مَوْدِي مَسَلَمَاتِ نَا بِيغِي عَوِي صَلَاوِي نَبِي وَضَوْلِي
 نَا بِيغِي عَوِي عَوَالِي عَوِي مَرَاوِي قَطْلِي بِدَلِي بِرِي جَهْرِي قِشْمَابِي دَعُوقِ إِصْطَعِ
 قَوْنِي عَالِمِي كَتَبِي وَشَهْرِي نَبِي نَدِي صِيَالِي جِهَانِي قَادَا حِفْلَمِي وَابِطِ
 وَنَبِي تَوْنِي بِوَدِي نَبِي رَاوَدِي صِلَاوِي شَهْرِي تَوْنِي دَرُوقِي عَا
 بِسَهْ طَمَنِي طَعِ صَلُوقِ وَاطْعُو دَرُوقِي دَرُوقِي نَبِيغِي عَا ضِيَا شَاهِرِي وَرُو
 قَدِي مَوْدِي إِنْ أَسْوَانِي بِرِي بِرِي بِوَدِي وَجَهْرِي شَهْرِي قَسُو مَدَابِي
 قَرْمِي إِطْلِي عَطُو مَسَالِدِي نَبِي دُو يَا نَابِيضُو صَابِي طُو تَوْنِي نَبِيغِي طَا
 بِوَدِي وَبِيغِي شَهْرِي نَبِيغِي مَوْدِي وَبَاوَدِي قَوْنِي سَوَابِيغِي بِوَدِي

قلوبی طوق کاشند صبرا وواله دل پرور و محض طوق عقلی
میرم طوق آتلیا هو وی وید پرورد عشیاها ان صبیح لوق طوقی
ار صقور مراد و مر شیع یغ عیور و یغ چمه نامیم دور بیور عیب
بند لوق صناعی هوند مر و شید رخ شناعی ارم و هم دور رخ شناعی
پورا داد و رخ شناعی هوزید دور رخ شناعی المین طوق شیع دور رخ شناعی
بوی یازده بوق فایه و و انا پس بوق بوق یازده بوق فایه و و
شید و دال و پشیا او مر و صوغ رخ ا شید صوق نودل مودل
صلوح عوسقی صوق رخ بوق عندی یوزد ضاهر صید صاقو نب
بی دوی و شصتلی قسغ صاقو بوق بوق دقع بوق یالده عوسب
ضلی قلوبین لوا عوا لصریاقو ا فیم ادمودا هم نام شناعی
آ اظی واه انش و شیطکی و شیح بل طوقی طوق صفا و صغیر
نیم ناقرو لوق صغی یغ نالدی دل پیا او قه بقادو هوزید دغ
نسیه صاقو پیران باب و خم شوری چیکال پیرد شرف کم و شای
میری بل

СПІС ЦЫТАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Адомавичюте И.Э., Чекман В.Н. Грамматические литуанизмы в польских периферийных говорах белорусско-литовского пограничья // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1984. – Т. 3. – Р. 7–21. – (Prace językoznawcze 107).
2. Адомавичюте И.Э., Чекмонас В.Н. Образование и морфологический статус форм на -(f)szy в «польщизне виленской» // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1991. – Т. 6. – Р. 85–94. – (Prace językoznawcze 123).
3. Адомавичюте И.Э., Чекмонас В.Н. Парадигма квазимперфекта форм на -(f)szy в «польщизне виленской» // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1991. – Т. 6. – Р. 95–106. – (Prace językoznawcze 123).
4. Ананьева Н.Е. Некоторые особенности польского говора села Майшегала Вильнюсского района Литовской ССР // *Польские говоры в СССР*. – Минск: Наука и техника, 1973. – Ч. 2. – С. 22–39.
5. Ананьева Н.Е. Чередования в парадигме настоящего времени глаголов польского говора деревни Гайде Игналинского района Литовской ССР // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1982. – Т. 1. – Р. 179–191. – (Prace językoznawcze 98).
6. Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – 418 с.
7. Булыка А.М. Назоўнік // *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.* – Минск: Навука і тэхніка, 1988, с. 8–100.
8. Вярэніч В.Л. Польскія перыферыійныя гаворкі на Ўсходзе // *Польские говоры в СССР*. – Минск: Навука і тэхніка, 1973. – Ч. 1. – С. 5–21.
9. Веренич В.Л. Говор села Яшуны Литовской ССР (К характеристике этно-языковой ситуации на Виленщине) // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1982. – Т. 1. – Р. 139–150. – (Prace językoznawcze 98).
10. Голенченко Г.Я. Идейные и культурные связи восточно-славянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск: Наука и техника, 1989.
11. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Минск: Навука і тэхніка, Беларуская навука, 1982–2001. – Вып. 1–27 (выданне працягваецца).
12. Гузев В.Г. Староосманский язык. – М.: Наука, 1979. – 95 с.
13. Демидчик В.П. Памятники белорусской литературы, писанной арабским письмом, и легенда о ночном вознесении Мухаммада // *Проблемы арабской культуры*. – М.: Наука, 1987. – С. 238–253.
14. Думін С.У., Канапацкі І.Б. Беларускія татары. Мінулае і сучаснасць. – Минск: Польша, 1993. – 202 с.
15. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Минск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 971 с.
16. Еврейская энциклопедия / Под ред. Л.Каценельсона и др: в 16 т. – СПб., [1908–1913]. – Т. 1–16.

17. Жураўскі А.І. Дзеяслоў // Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988, с. 170–271.
18. Златоуст Иоанн. Полное собрание творений святителя Иоанна Златоуста: в 12 т. – Минск: Изд-во Белорусского Экзархата, 2005. – Т. 7–9. – 1406 с.
19. История еврейского народа / Под ред. Ш.Эттингера. – Иерусалим: Гешарим; Москва: Мосты культуры, 5761/2001. – 685 с.
20. Лившиц Г.М. Реформационное движение в Чехии и Германии. – Минск: Вышэйшая школа, 1978. – 270 с.
21. Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X–XVII веков. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 605 с.
22. Масленникова Л.И. О категории одушевленности-неодушевленности в польском говоре деревни Орняны Литовской ССР // Польские говоры в СССР. – Минск: Наука и техника, 1973. – Ч. 1. – С. 66–106.
23. Масленникова Л.И. Некоторые особенности категории среднего рода в польском говоре деревни Орняны Литовской ССР // Польские говоры в СССР. – Минск: Наука и техника, 1973. – Ч. 2. – С. 73–96.
24. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936. – X, 288 с.
25. Мишкинене Г. Полемика между мусульманами и иудеями (на материале арабско-алфавитных рукописей литовских татар середины XVII в.) // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim / Pod red. S. Temčinas. – Kraków, 1997. – Т. 2. – Р. 234–249.
26. Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. – СПб., 1857. – 70 с.
27. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Пад рэд. Р.І.Аванесава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
28. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 767 с.
29. Несцяровіч В.І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар: Графіка. Транслітацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія. – Віцебск: Выд-ва ВДУ, 2003. – 104 с.
30. Падокшын С.А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарына да Сімяона Полацкага. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990.
31. Паршута Ю.М. Статистическое описание морфологии польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР // Польские говоры в СССР. – Минск: Наука и техника, 1973. – Ч. 1. – С. 44–65.
32. Паршута Ю.М. Глагол в польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР // Польские говоры в СССР. – Минск: Наука и техника, 1973. – Ч. 2. – С. 97–112.
33. Паршута Ю.М. Синтаксис падежей в польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР // Studia nad polszczyzną kresową. – 1982. – Т. 1. – Р. 207–224. – (Prace językoznawcze 98).
34. Рукапісы беларускіх татар аў канца XVII – пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі / Укл. І.А.Ганчарова, А.І.Цітавец, М.У.Тарэлка. – Мінск, 2003. – 54 с.
35. Саверчанка І.В. Сымон Будны – гуманіст і рэфарматар. – Мінск, “Універсітэцкае”, 1993.

36. Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка. – М.: Вост. лит.; Муравей, 2002. – 158 с.
37. Самойлович А.Н. Литовские татары и арабский алфавит // Известия о-ва обследования и изучения Азербайджана. – Баку, 1926. – № 3. – С. 1–7.
38. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 1–5.
39. Тарэлка М., Эль Фадэль З., Цітавец А. Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII Міжнар. навук.-практ. канф.. Мінск, 2002. – С. 74–79.
40. Тарэлка М. Папярэднія звесткі аб палемічным трактаце з рукапісу Р97 Бібліятэкі НАН Беларусі // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. Філалогія, журналістыка, педагогіка. – 2002. – № 3 – С. 86–90.
41. Тарэлка М. Пра нараджэнне Ізмаіла // Мечети и мизары татар Беларусі, Литвы и Польши: Матэрыялы VIII Междунар. науч.-практ. конф. – Навагрудак, 2002. – С. 162–164.
42. Тарэлка М. Да пытання аб цытатах з Бібліі С. Буднага і Брэсцкай Бібліі ў рукапісе Р97 з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 13–16.
43. Тенишев Э.Р. Разговорный язык литовско-польско-белорусских татар XV–XVI вв. // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – 1997. – Т.56, № 6. – С. 3–8.
44. Тов Э. Текстология Ветхого Завета. – М.: Гешарим, б.г. – 424 с.
45. Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 1–5.
46. Цыхун Г.А. У замкнёным свеце лічэбнікаў (нататкі) // Число. Язык. Текст. Сб. статей к 70-летию А.Е.Супруна. – Минск: БГУ, 1998. – С. 267–280.
47. Akhiezer G. The Karaite Isaak ben Abraham of Troki and his *Polemics against Rabbanites* // Reprint from Tradition, Heretodoxy and Religious Culture. – S.l., s.a. P. 437–468.
48. Bargiel M. Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku // Prace językoznawcze (Wrocław etc.). – 1969. – Zesz. 55. – P. 1–176
49. Bazylyk Сурьян. Historya o srogiem przesladowaniu kościoła Bożego. – Brześć, 1567. – 369, [9]f.
50. Bednarczuk L. Polskie spójniki parataktyczne // Prace komisji językoznawstwa. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1967. – № 13. – P. 1–123
51. Biblia sacra. Vulgatæ editionis. – Venetiis: apud Iuntas, 1627. – [22], 936, [48] p.
52. Biblia, to jest księgi Starego a Nowego Przymierza / Überzetter Simon Budny // Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 1994. – Т. 1 – 1206 p.; Т. 2 – 430 p. (Biblia Slavica. Serie II: Polnische Bibeln. Band 3, Biblia 1572).
53. Biblia to iest Księgi Stharego y Nowego Zakonu na polski ięzyk z pilnością według lacińskiego Bibliey od Kościoła Krześciańskiego powszechnego przyiętey nowo wyłożona / [Tłum. Jan Leopolda]. – W Krakowie: W Drukami Szaffenbergerow, 1561. – 615 k.

54. Biblia święta, Tho iest Księgi Starego y Nowego Zakonu, właśnie z Żydowskiego, Greckiego, y Lacińskiego, nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone. – Brześć, 1563. – 699 f.
55. Biblia święta: To jest księgi Starego y Nowego Przymierza z Żydowskiego y Greckiego języka na Polski pilnie y wiernie przetłumaczone. – Gdańsk: W drukarniej Andrzeja Hunefeldy, 1632. – 1403 p. Balt6
56. Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu według łacinskiego przekładu starego w kościele powszechnym przyjętego na Polski język znowu z pilnością przełożone z dokładaniem tekstu żydowskiego przez Kp.J.Wujka. – Kraków: W drukarni Łazarzowey, 1599. – 1479 p.
57. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Krakowska spółka wydawnicza, 1927. – 805 p.
58. Budczyk K. Bibliografia dzieł prawniczych Bartłomieja Groickiego – wiek XVI // Studia nad książką poświęcone pamięci K. Piekarskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1951. – P. 123–197.
59. Budny P. O przedniejszych wiary christianskiej artikulech, to iest o Bogu iedynem, o Synu iego y o Duchu świętym. – Drukowano w Losku przez Jana Korcana z Wieliczki, 1576. – 200 k.
60. Budziszewska W. Nieznany zabytek polszczyzny północnowschodniej z połowy XIX wieku // *Acta baltico-slavica* (Warszawa), – 1994. – Zesz. 22. – P. 95–108.
61. Cybulski M. Język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543–1767 // *Prace językoznawcze* (Wrocław etc.). – 1969. – Zesz. 93. – P. 5–63.
62. Czechowicz M. Rozmowy chrystyjańskie. – Warszawa; Łódź: PAN, 1979. – 361 p.
63. Czyżewski F. Uwagi o gwarze osady Widze koło Brasławia na Białorusi // *Studia nad polszczyzną kresową*. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe Semper, 1995. – T. 8. – P. 71–87.
64. Czyżewski P. Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony, który zamyka w sobie początki tatarskie i przygnanie ich do Wielkiego Xięstwa Litewskiego / przez Piotra Czyżewskiego, któremu Alejewicz Tatarzyn z Waki ojca zabił zebrany i do druku podany. – Wilno, 1617. – 80 p.
65. Deutsch D. Befestigung im Glauben von Rabbi Jizchak, Sohn Abrahams. – Sohran, 1873. – 438 p.
66. Drozd A. Chamail Sobolewskiego // *Rocznik Tatarów Polskich* (Gdańsk). – 1993. – Nr 1. – P. 48–62.
67. Drozd A. Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim // *Rocznik Tatarów Polskich* (Gdańsk). – 1994. – Nr 2. – P. 206–217.
68. Drozd A. Staropolska poezja Tatarów // Tytuł: *Pismo literacko-artystyczne*. – Gdańsk, 1995. – Nr 1. – P. 52–70.
69. Drozd A. Staropolski apokryf w muzulmańskich księgach. (Tatarska adaptacja “Historji barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemie” Krzysztofa Pussmana) // *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*. – 1996 – T.3 (23). – P. 95–134.
70. Drozd A. Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej // *Pamiętnik literacki* (Wrocław). – 1997. – Rocz. 88, zesz. 3. – P. 3–34.

71. Drozd A. Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys problematyki // A.Drozd, M.Dziekan, T.Majda. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich: Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa: Res Publika Multiethnika, 2000. – T. 3. – P. 12–37.
72. Farnowski Stanisław. O znajomości i wyznaniu Boga // Literatura ariańska w Polsce XVI wieku: Antologia / Opracowali, wstępem i przypisami opatrzyli L.Szczucki i J.Tazbir. – Warszawa, 1959. – P. 275–288.
73. Gesenius W. A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament. – Oxford: Clarendon Press. – 1127 p.
74. Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś // Historia i współczesność języka polskiego na kresach wschodnich. – Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 1997. – P. 27–109.
75. Grek-Pabisowa I. Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka. – Warszawa. 2002. – 162, [9] p.
76. Grzegorz Paweł z Brzezina. O wyznaniu wiary ks. Sarnickiego // Literatura ariańska w Polsce XVI wieku: Antologia / Opracowali, wstępem i przypisami opatrzyli L.Szczucki i J.Tazbir. – Warszawa, 1959. – P. 205–222.
77. Havranek B., Jedlicka A. Česká mluvnice. – Praha: Statni pedagogicke nakladatelski, 1963. – 561 p.
78. Iwanowa-Perczyńska N. O funkcjach składniowych nieodmiennego wyrazu *to* w języku polskim na materiale gwarowym // Prace Filologiczne. – 1964. – T. 18, cz. 3. – P. 295–302.
79. Jastrow M., A dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature. – Jerusalem, s.a. – T. 1–2. – 1736 p.
80. Juszczyk J. O badaniach nad judaizantyzmem // Kwartalnik historyczny (Warszawa). – 1969. – Rocz. 76, № 1. – P. 141–151.
81. Karłowicz J. Słownik gwar polskich: w 6 t. – Kraków, 1900–1911. – T. 1–6.
82. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego: w 8 t. – Warszawa, 1900–1927. – T. 1–8.
83. Karłowicz J. Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan (do druku przygotowała E.Smulkowa) // Studia nad polszczyzną kresową. – 1984. – T. 3. – P. 33–81. – (Prace językoznawcze 107).
84. Karpluk M. Stan badań nad polszczyzną kresową XVI wieku // Studia nad polszczyzną kresową. – 1986. – T. 4. – P. 7–35. – (Prace językoznawcze 110).
85. Katalog // A.Drozd, M.Dziekan, T.Majda. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich: Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa: Res Publika Multiethnika, 2000. – T. 3. – P. 48–80.
86. Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk P. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1981. – 611 p.
87. Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa: PWN, 2002.
88. Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku / W przekładzie i opracowaniu H.Jankowskiego i Cz.Łapicza. – Warszawa: Wyd-wo akad. DIALOG, 2000. – 256 p.
89. Koniusz E. Z problematyki badań nad polszczyzną wileńską (geografia, historia, współczesność) // Acta Baltico-Slavica. 26. – Warszawa, 2001/2002. – P. 7–23.

90. Kormanowa Ź. Bracia polscy (1560–1570). // Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T. 7, zesz. 3. – Warszawa, 1929. – P. 5–109.
91. Kossowska M. Biblia w języku polskim: w 2 t. – Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1968. – Ks. 1. – 385 p.
92. Krążyńska Z. Staropolskie konstrukcje z przyimkami. – Poznań: Wyd-wo WiS, 2000. – Cz. 1. – 282 p.
93. Krupianka A. O tak zwanych intensiwach prefiksalnych w polszczyźnie północno-wschodnich pisarzy XIX wieku // Studia nad polszczyzną kresową. – 1994. – T. 7. – P. 27–34. – (Prace językoznawcze 126).
94. Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski (Warszawa). – 1938. – T. 3. – P. 1–318.
95. Kulwicka-Kamińska J. Analiza semantyczna atrybutów Boga *jeden, jedyny* w Koranie i w Biblii // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica II. – 1998. – Zesz. 318. – P. 89–99.
96. Kuraszkiewicz W. Pochodzenie polskiego języka literackiego w świecie dialektologii // Kuraszkiewicz W. Polski język literacki. – Warszawa: PWN, 1986. – P. 51–128.
97. Kuraszkiewicz W. Wymiana prepozycji *ot – od* u pisarzy Psalterza floriańskiego i Biblii królowej Zofii // W. Kuraszkiewicz. Polski język literacki. – Warszawa: PWN, 1986. – P. 309–314.
98. Kuraszkiewicz W. Różnice języka potocznego i literackiego w XVI wieku // Kuraszkiewicz W. Polski język literacki. – Warszawa: PWN, 1986. – P. 328–364.
99. Kuraszkiewicz W. Regionalizmy w Leksykonie Jana Mączyńskiego // Kuraszkiewicz W. Polski język literacki. – Warszawa: PWN, 1986. – P. 365–383.
100. Kuraszkiewicz W. Obecności akcentowe typu *wieliki – wielki, aże – aż, iże – iż* w Rozmyślaniach dominikańskich // Kuraszkiewicz W. Polski język literacki. – Warszawa: PWN, 1986. – P. 416–419.
101. Kuraszkiewicz W. Rzeczowniki w Wizerunku Mikołaja Reja // W. Kuraszkiewicz. Polski język literacki. – Warszawa: PWN, 1986. – P. 631–658.
102. Kurzowa Z. Język polski na kresach północno-wschodnich // Studia nad polszczyzną kresową. – 1982. – T. 1. – P. 13–17. – (Prace językoznawcze 98).
103. Kurzowa Z. Z badań nad polszczyzną północnokresową XVII i XVIII w. // Studia nad polszczyzną kresową. – 1991. – T. 6. – P. 29–50. – (Prace językoznawcze 123).
104. Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w. – Warszawa; Kraków: PWN, 1993. – 499 p.
105. Linde P. Słownik języka polskiego: w 6 t. – Lwów, 1854–1860. – T. 1–6.
106. Łapicz Cz. Kitab Tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język). – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1986. – 236 p.
107. Łapicz Cz. Polsko-białoruskie związki językowe w piśmiennictwie muzułmanów litewskich (na przykładzie form *barzdo, borzdo* “bardzo, prędko”) // Studia nad polszczyzną kresową. – 1994. – T. 7. – P. 171–178. – (Prace językoznawcze 126).
108. Mały atlas gwar polskich: w 13 t. – Kraków: Wyd-wo PAN, 1957–1970. – T. 1–13.
109. Merczyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. – Kraków: Akademia umiejętności, 1913. – 178 p.

110. Miškinienė G. Seniausios lietuvių totorių rankraščiai (Древнейшие рукописи литовских татар). – Vilniaus: Vilniaus universiteto leidykla, 2001. – 262 p.
111. Morawski Sz. Arjanie Polscy. – Lwów, 1906. – 564 p.
112. Muchliński A. Zdanie sprawy o tatarach litewskich // Teka Wileńska. – 1858. – № 4. – P. 1–32 (241–272); № 5. – P. 75–91 (121–179); № 6. – P. 95–37 (139–183).
113. Perczyńska N. Uwagi o kolokwializmach składniowych w języku pamiętników Jana Chryzostoma Paska // Prace Instytutu języka polskiego. – 1978. – № 31. – P. 59–64. (Studia z polskiej składni historycznej II).
114. Piotr z Goniądza. O trzech // Literatura ariańska w Polsce XVI wieku: Antologia / Opracowali, wstępem i przypisami opatrzyli L.Szczucki i J.Tazbir. – Warszawa, 1959. – P. 249–258.
115. Piotr z Goniądza. O ponurzeniu chrystyańskim // Literatura ariańska w Polsce XVI wieku: Antologia / Opracowali, wstępem i przypisami opatrzyli L.Szczucki i J.Tazbir. – Warszawa, 1959. – P. 259–273.
116. Pisarkowa K. O składni Kazań Gnieźnieńskich: partykuła *ć, ci* // Prace Instytutu języka polskiego. – 1976. – № 17. – P. 7–39. (Studia z polskiej składni historycznej I).
117. Psalterz Dawidowy przekładania Jana Kochanowskiego z przedmową Bronisława Chlebowskiego. – Warszawa, 1897. – 160 p.
118. Radliński I. Apokryfy Judaistyczno-Chreścijańskie. Księga wstępna do literatury apokryficznej w Polsce. – Lwów: Polskie towarzystwo nakładowe, 1905. – 219 p.
119. Radliński I. Apokryfy Judaistyczno-Chreścijańskie w polskich przeróbkach. – Warszawa, 1911. – 107 p.
120. Rzepka W.R. Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku // Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Seria Filologia polska. – 1985. – № 31. – P. 1–248.
121. Rzepka W. Dopelniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w. // Prace językoznawcze. – 1975. – Zesz. 80. – P. 1–129.
122. Sawaniewska-Mochowa Z. Regionalne cechy fonetyczne potocznej polszczyzny północnokresowej XIX w. w “Podręczniku” Jana Karłowicza // Studia nad polszczyzną kresową. – 1986. – T. 6. – P. 37–70. – (Prace językoznawcze 110).
123. Sawaniewska-Mochowa Z. Język polski na Litwie w drugiej połowie XIX w. w świetle rękopisów Jana Karłowicza // Studia nad polszczyzną kresową. – 1994. – T. 7. – P. 101–111. – (Prace językoznawcze 126).
124. Skarga P. Messiasz nowych Arianow wedle Alkoranu Tureckiego. – Kraków: W drukarni Andrzeia Piotrkowczyka, 1612. – 66 p.
125. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego: w 5 t. – Kraków: Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego, 1952–1975. – T. 1–5.
126. Słownik języka polskiego / Redaktor naczelny W. Doroszewski: w 11 t. – Warszawa: PAN, 1958–1969. – T. 1–11.
127. Słownik polszczyzny XVI wieku. – Wrocław: Ossolenium, 1966–2004. – T. 1–37 (wydanie pracygwaecca).
128. Słownik staropolski: w 10 t. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1953–1973. – T. 1–10.

129. Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod redakcją i ze wstępem W. Taszyckiego: w 7 t. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1965–1987. – T. 1–7.
130. Smolińska B. Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.: Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy // *Prace Instytutu języka polskiego*. – 1983. – № 51. – P. 5–217.
131. Sokołowska T. Funkcje składniowe imiesłowów nieodmiennych w języku polskim XVII wieku // *Prace Instytutu języka polskiego*. – 1976. – № 18. – P. 5–121.
132. Stieber Z. O stylu Kazań Gnieźnieńskich // *Prace Polonistyczne / Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza. Oddział w Łodzi*. – Wrocław, 1952. – P. 9–12. – (Seria 10).
133. Stieber Z. Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1966. – 127 p.
134. Suter P. *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarisch Koran-Tefsir*. – Köln etc.: Böhlau Verlag, 2004. – 555 p.
135. Sweeney M. *King Josiah of Judah. The Lost Messiah of Israel*. – Oxford: University Press, 2001. – 350 p.
136. Szczucki L. Jan Licinius Namysłowski: Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku // *Studia nad arianizmem / Pod redakcją L. Chmaja*. – Warszawa, 1959. P. 131–167.
137. Turska H. O powstaniu polskich obszarów językowych na Wilenszczyźnie // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1982. – T. 1. – P. 19–121. – (Prace językoznawcze 98).
138. Turska H. Język polski na Wileńszczyźnie // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1983. – T. 2. – P. 15–23. – (Prace językoznawcze 106).
139. Turska H. Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej. – Wilno: Wydawnictwo koła polonistów słuchaczy Uniwersytetu st. Batorego w Wilnie, 1930. – 98 p.
140. Weiss-Brzezina M. Regionalizmy kresowe w Pamiętniku Rusieckiej // *Prace językoznawcze (Kraków)*. – 1965. – Zesz. 15. – P. 119–175 (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*; 114).
141. Wierzbicka A. System składniowo-stylistyczny prozy polskiego Renesansu. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966. – 278 p.
142. Wiśniowski Stanisław. Rozmowa o szczerej znajomości Boga // *Literatura ariańska w Polsce XVI wieku: Antologia / Opracowali, wstępem i przypisami opatrzyli L. Szczucki i J. Tazbir*. – Warszawa, 1959. – P. 289–315.
143. Woronowicz A. Szcątki językowe tatarów litewskich // *Rocznik Tatarski*. – 1935. – № 2. – P. 351–366.
144. Zachorowski S. Najstarsze synody arjan polskich (z rękopisu kołozwarskiego). // *Reformacja w Polsce*. – 1921. – Rocz. 1, № 3. – P. 208–235.
145. Zaleski J. Polszczyzna kresów południowo-wschodnich // *Studia nad polszczyzną kresową*. – 1983. – T. 2. – P. 9–14. – (Prace językoznawcze 106).
146. Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek). Wybór przykładów / Oprac. Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa et al. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1971. – 104 p.

147. Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVII w.). Wybór przykładów / Oprac. K.Pisarkowa, A.Kalkowska et al. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1972. – 132 p.
148. Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (1700–1780). Wybór przykładów / Oprac. K.Pisarkowa, A.Kalkowska et al. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1973. – 104 p.
149. מלבים מ. ל. נביאים וכתובים עם פרוש רש"י. כרך שלישי. ווארשא, תרל"ו.
(Мальбim М. Прарокі і Пісанні з тлумачэннем Рашы. – Варшава, 1876. – Т. 3. – 143 арк.).
150. נביאים וכתובים עם פרושי רש"י. – ווארשא, שנת תרל"ז.
(Прарокі і Пісанні з каментаром Рашы. – Варшава, 1887. – Т. 5.– 211 с.).
151. ספר תורת אלהים עם תרגום אונקלוס. חלק ראשון. – ווילנא, שנת תרנ"ו.
(Тора з Таргумам Онкеласа. – Вільня, 1896. – Ч. 1. – 195 с.).
152. עשרים וארבעה. כתובים כולל תהלים עם פירש"י. – ווילנא, שנת תע"ר.
(Дваццаць чатыры. Пісанні, уключаючы Псалмы, з каментаром Рашы. – Вільня, 1910. – Ч. 8. – 214 с.).
153. תורת חיים. חמשה חומשי תורה: 7 t. – ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק.
(Тора жыцця. Пяць частак Торы: у 7 т. – Ерусалім: Выдавецтва Рабі Кука, б.г.).

СЛОЎНІК

Папярэднія заўвагі:

- 1) Для польскіх лексем у косках даецца эквівалент у лацінскай графіцы паводле слоўніка С. Ліндэ (Linde S. Słownik języka polskiego, t. I–VI. Lwów, 1854–1860). У выпадку, калі патрэбнае слова ў дадзеным слоўніку адсутнічае, называецца тая крыніца, паводле якой даецца эквівалент:
 - KKN – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego. У 8 т. Warszawa, 1900–1927. Т. 1–8.
 - Kurzowa 1993 – Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w. – Warszawa; Kraków, 1993.
 - MAGR – Mały atlas gwar polskich. У 13 т. – Kraków: Wyd-wo PAN, 1957–1970. Т. 1–13.
 - SP XVI – Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław: Ossolenium, 1966–2004. Т. 1 – 37 (выданне працягваецца).
 - SStp – Słownik staropolski. У 10 т. – Wrocław etc.: Zakład narodowy im. Ossolińskich. Wyd-wo PAN, 1953–1973. Т. 1–10.
 У тых выпадках, калі эквіваленты прыводзяцца паводле некалькіх слоўнікаў, яны адзяляюцца адзін ад другога знакам //.
- 2) Праз знак // таксама даецца пераклад на беларускую мову. Указваецца толькі тое значэнне або значэнні, у якім (якіх) гэтае слова ўжытае ў дадзеных тэкстах. Калі слова мае некалькі значэнняў, то спасылкі на месцы ўжывання яго ў другім і наступных значэннях падаюцца ў заўвазе, калі слова ўжытае ў гэтых значэннях больш за тры разы. Калі слова ўжытае ў гэтых значэннях адзін, два або тры разы, то месца ўжывання паказваецца лічбай у становішчы верхняга індэксу. Для беларусізмаў эквівалент даецца паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. Т. 1–5. Калі патрэбнае слова ў дадзеным слоўніку адсутнічае, называецца тая крыніца, паводле якой даецца эквівалент:
 - ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, Беларуская навука, 1982–2001. Вып. 1–20.
 - ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 338 мапаў.
 - СБГ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. Т. 1–5. ТС – Тураўскі слоўнік: У 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. Т. 1–5.
 - Насовіч – Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1983.
- 3) Асаблівая ўвага аддаецца словам стражытнагабрэйскага і біблейска-арамейскага паходжання, якія прадстаўлены тут пераважна імёнамі ўласнымі. У дужках яны даюцца на мове арыгінала і ў транскрыпцыі; таксама прыводзіцца іх на-

пісанне ў перакладах С. Буднага і Я. Вуека. Што да напісання гэтых імёнаў у перакладзе, то тыя з іх, якія ў Бібліі Буднага транслітараваныя беспасярэдне са старажытнагабрэйскай мовы, мы таксама перадалі ў максімальна набліжаным да арыгінала гучанні (напр., Ёшыягу), а тыя імёны, якія ў перакладзе Буднага транслітараваныя з лацінскай мовы, мы таксама далі ў іх лацінізаванай (або грэцызаванай) форме (напр., Саламон). Ёсць і некалькі агульных імёнаў старажытнагабрэйскага паходжання, напр., 'almā, 'ālūhim і нават цэлы сказ на армейскай мове з Евангелля (Мк. 15:34) – 'ālaḵi 'ālaḵi lāmā zābaqṣānī. Да ўсіх іх дададзены пераклад.

* Так мы павецілі тыя прыметнікі ў наз. і він. склонах мн. л., якія маюць канчаток -е, але з'яўляюцца азначэннем назоўнікаў мужчынскай асобы, або, у выпадку субстантывацыі, самі іх абазначаюць.

Парадак знакаў транслітарацыі, паводле якога словы размешчаныя ў гэтым слоўніку, наступны: а(ā), б, с, һ, ё, d, f, ġ, h, i(ī), j, k(q), l, m, o, n, p, r, s, s(ś), t, u (ū), w, z(z), ž. Знакі ' і ʿ, не ўлічваюцца.

'ā – зл. (a // а, і¹, Ø^{14b:6}) 5b:2, 3, 10; 6a:7, 9; 6b:10, 11; 7a:6; 10, 11; 7b:1; 8a:5, 9, 10; 8b:6, 13; 9b:4; 10a:11; 10b:7; 11a:1, 3; 11b:11; 12a:2, 6; 12b:1, 12(2); 13a:11; 13b:5, 7, 13; 14a:5, 11, 12; 14b:1(2), 6, 8(2), 10; 26a:1, 5, 6; 26b:11, 13; 27b:6; 28a:6; 28b:2, 3; 29a:4; 29b:2, 9; 30a:5, 9; 31a:11, 12; 32a:12; 32b:1; 34a:2, 13; 36a:1, 6; 36b:5, 8, 10; 38a:11; 38b:9; 39b:1; 40a:5; 40b:6, 7; 41a:4, 7, 13; 41b:7, 13; 25a:3, 10; 25b:2; 35a:6; 16a:1, 8; 16b:1, 11; 17a:11; 17b:4(2), 5; 18a:1; 'a – 5b:10; 8b:8; 9b:11; 10a:12; 29b:8; 32a:10; 32b:4; 37a:1; 37b:9; 38b:5; 39b:6; 25a:8; 35a:10; 35b:10, 11; 16a:8; 'ā – 26a:5; 27a:8; 28a:2; 31b:6; 32b:12; 33b:12; 34a:3, 4, 6; 34b:11; 36a:5, 7; 37a:11; 39a:8, 9; 40b:11; 41b:3, 8; 35b:8; 16a:2; 18a:2; a – 12a:3; 33b:11; 34a:3; 36b:9

'ā 31b:5 гл. 'u 1

'ābi – зл. (aby // каб) 7b:8; 11b:7; 26a:5; 16a:12; 'ābi- – 9b:7; 10a:8; 11b:4; 26a:6; 15a:13; 'ābī – 13b:6; 'ābī – 11a:2; 41b:8

'ābrāhām – онім м. р. (אַבְרָהָם ['abrāhām]; ВВ. Abraham; ВВ. Abraham і אַבְרָם ['abrām]; ВВ. Abram; ВВ. Abram² // Абрагам) наз. скл. 26a:11; 27a:10; 'ābrāhām – 27b:5; 'abrāhām – 18a:7; род. скл. 'ābrāhāmā – 27a:2; 16b:6; дав. скл. 'ābrāhāmūwī – 14b:6; 26b:5; 27b:1; 'ābrāhāmūwī – 32a:6; 'ābrāhāmūwī – 16b:7; 'abrāhāmū – 14b:12; він. скл. 'ābrāhāmā – 14b:10; 27a:7; 27b:3; 32a:3; 'abrāhamā – 27a:5; 'abrāhāmā – 27b:4; 18a:4, 8; 'ābrāhāmā – 27b:2

'ābrāhāmūwaḡu – прым. (гл. 'ābrāhām // Абрагамаў) м. р. род. скл. 11b:12; 'abrāhāmūwaḡū – 16b:3; дав. скл. 'ābrāhāmūwamu – 26a:2

'abrām – онім м. р. (אַבְרָם ['abrām]; ВВ. Abram; ВВ. Abram // Абрам) наз. скл. 17b:7; 18a:1; 'ābrām – 18a:3; дав. скл. 'ābrāmūwī – 17b:3

'ābrāmūw – прым. (гл. 'abrām // Абрамаў) м. р. наз. скл. 31b:10

'ābū – зл. (abo // або, а можа³) 5b:8; 12a:8; 29a:6

¹ 5b:10; 7a:6; 7b:1; 1b:1, 12; 13a:11; 14a:12; 14b:10; 28a:2; 30b:1; 33b:12; 34a:3, 13; 36a:6, 7; 36b:10; 37a:1; 38b:9; 39a:8, 9; 41a:4; 41b:3; 35a:10; 35b:10; 16a:2, 8(2); 17b:4(2).

² 'ābrāhām стаіць і ў цытыце з Gen. 14:19 (27a:10), дзе ў тэксце арыгінала אַבְרָם ['abrām].

³ У экспрэсіўным выразе 'ābū cū 'inawancaj "а можа яшчэ і болей!" (12a:8–9).

- 'ādām – онім м. р. (אָדָם ['ādām]); ВВ. Adam; ВВ. Adam // Адам) наз. скл. 10b:2; він. скл. 'ādāmā – 5b:4
- 'adrūdāhām – н. ж. р. (значенне не визначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка) мн. л. він. скл. 34b:10
- 'āgāgā – онім м. р. (אָגָגָא ['āgāgā]); ВВ. Agag; ВВ. Agag // Агаг) він. скл. 15a:10
- 'ah – выкл. (ach // ах) 33b:4, 7
- 'ahāb – онім м. р. (אָחָב ['ah'āb]); ВВ. Achaw; ВВ. Achab // Ахаб) наз. скл. 15b:9; він. скл. 'ūhābā – 15b:7; 'ahābā – 16a:2
- 'ahāz – онім м. р. (אָחָז ['ahāz]); ВВ. Achaz; ВВ. Achaz // Ахаз) наз. скл. 14a:13; род. скл. 'uhāzā – 14b:1; дав. скл. 'ahāzū – 14b:3
- 'ahāzūw – прым. (гл. 'ahāz // Ахазаў) м. р. наз. скл. 14a:8; 'ahāzū[w] – 14a:5; ж. р. наз. скл. 'ahāzūwā – 14a:4; род. скл. 'ahāzūwaj – 13b:10
- 'ahijā – онім м. р. (אָחִיָא ['ahijā]); ВВ. Achia; ВВ. Ahias // Ахія) наз. скл. 41a:3
- 'ahšadrāhā – онім м. р. (אֲחֻזְרָח ['šadrak]); ВВ. Szadrach; ВВ. Sydrach // Шадрох) род. скл. 29a:10⁴.
- 'akimūšā – онім м. р. (אֲכִימֹשׁ [k'ēmōš]); ВВ. Chemosz; ВВ. Chamos // Кемош) він. скл. 41a:2; дав. скл. hāmūšu – 38a:13
- 'āla – зл. (ale // але) 5a:6; 5b:9; 7a:1; 9a:9, 10; 10a:4; 10b:7; 11a:5, 6, 12; 11b:4; 12a:3; 12b:13; 13a:9(2); 13b:11; 14b:11; 26b:4, 5; 27b:2, 11; 28a:8; 28b:3, 5, 6; 29a:13; 29b:3; 30b:2; 31a:1, 10; 33a:4, 7, 8, 9; 40b:13; 41a:10; 25b:5, 8; 15a:11; 15b:5; 17b:3; 18a:8
- 'ālaji 'ālaji lāmā zābaqšānī – “Божжа мой, Божжа мой, чаму Ты пакінуў мяне” (ВВ. Eloī / Eloī / Lamma fabachthani < Арам.; Мк. 15:34 // Элагі, Элагі, ляма швактані) 11b:9
- 'ālbū – зл. (albo // альбо, бо^{13b:12; 14a:1}) 6a:9; 8b:1; 9b:7; 10a:11; 11b:2; 13b:12; 33b:1; 15b:3; 'ālbū' – 11a:5; 'ālbū – 14a:1; 33b:13
- 'alīzauš – онім м. р. (אֵלִיָזָר ['ēlišā']; ВВ. Elizeusz; ВВ. Elizeusz // Елісей) наз. скл. 12b:3; 'alīzauš – 12a:2, 4; 'ālazauš – 10b:6; 12a:8
- 'alīzaušūwaḡu – прым. (гл. 'alīzauš // Елісееў) м. р. род. скл. 12a:10; мн. л. род. скл. 'alīzaušūwiḡ – 12a:11
- 'almā – н. ж. р. ‘маладая жанчына’ (אֲלֵמָא ['almā]) адз. л. наз. скл. 13b:13; род. скл. 'almī – 13b:12
- 'alūhim – н. м. р. ‘Бог’ (אֱלֹהִים ['ēlohīm]) адз. л. наз. скл. 30b:6; 36a:13; 'alūhim – 30b:9, 13; 31a:7; 31b:10; 32a:2, 7; 32b:2, 5; 33a:9; він. скл. 'aluhimā – 31a:1, 3, 5; 32a:1, 4; 'alūhimā – 31a:13; 32b:2, 3; 33a:11; 'alūhima – 31a:8; 'aluhimā – 31b:1; 'āluhimā – 31b:5; дав. скл. 'ūluhimu – 31b:10; твор. скл. 'aluhimam – 31a:9; 'alūhimam – 32b:4; мн. лік. 'alahimī – 33a:3; він. скл. 'aluhimuw – 32b:9; твор. скл. 'alahūmāmī⁵ – 33a:2
- 'amānū'al – онім м. р. (אֱמָנוּאֵל ['immanū 'el]; ВВ. у Ст. Зап. Himmanuel, у Нов. Зап. Emanuel; ВВ. Emanuel // Эмануэль) наз. скл. 13b:12; 'amānu'al – 14b:3

⁴ З'яўленне складу 'ah на пачатку слова – вынік памылковага зліцця з імем уласным займенніка iusch; гл. Дп. 3:28.

⁵ Параўнайце арабскае اللهُ ['allahumma].

- ‘āmīn – прысл. ‘амінь’ (amen; אָמֵן [‘amēn]; араб. امين [‘amīn]) 16b:2
- ‘amrāfalā – онім (אֲמֵרָפֶל [‘amrāpēl]; BB. Amrafel; BW. Amraphel // Амрафэль) род. скл. 17b:9; [‘]āmrafālā – 26b:8
- ‘āni – зл. (ani // (ні)... ні, і не, а (таксама) не): (na)... ‘āni – 7a:1; 26a:12; 31a:8; ‘āni... ‘āni – 8a:4(2); 9a:9, 10; ‘āni... ‘āni – 10b:1(2); ‘āni – 36a:7; 15a:6; ‘āni – 15a:8
- ‘āni 33a:2 гл. ‘ūn
- ‘ānūl – н. м. р. (aniol // анёл) адз. л. наз. скл. 31b:2, 7; 32a:1; 34a:1; 17a:4; род. скл. ‘ānijūlā – 17a:3; він. скл. ‘ānūlā – 29a:11; 30b:7; твор. скл. ‘ānūlam – 31a:9; 31b:1, 5, 7; ‘annūlam – 33b:2; мн. л. наз. скл. ‘ānijūlūwa – 9a:9; род. скл. ‘ānūlūw – 37b:5; дав. скл. ‘ānūlūm – 30b:11; ‘ānūlam – 33a:10; він. скл. ‘ānūluw – 29a:2; 31b:13; ‘ānūli – 30b:5; твор. скл. ‘ānūlāmi – 32a:4
- ‘ānūž – ч. (SP XVI⁶ – anož // вось) 29a:8
- ‘apūštūluw гл. ‘ūpūštūl
- ‘artīqul – н. м. р. (artykuł // артыкул) адз. л. наз. скл. 5a:1
- ‘arābūwa – н. м. р. (Arabowie // арабы) мн. л. наз. скл. 6a:10
- ‘arāmskij – прым. (אֲרָמִי [‘āgām]; BB. Aramski; BW. Syrijski // арамейскі) м. р. наз. скл. 16a:3; твор. скл. ‘āramskim – 40b:12
- ‘ašāšūrā – онім м. р. (אֲשָׁשׁוּרָא [sisrā’]; BB. Sysara; BW. Sisara // Сісара) род. скл. 33b:1
- ‘ātū ч. (ato // вось) 31a:13; 39a:10; 15a:9; ‘ātu – 40b:4; гл. ‘ūtū
- ‘ašijāh 1. – онім м. р. (אֲשִׁיָּהוּ [jošijjāhū]; BB. Ioszyiahu; BW. Joziasz // Ёшыягу) наз. скл. 40a:2; ‘ašijāh – 25a:2; ‘ūšijāh – 39b:7; ‘āšijāhā – 38b:9; 39b:1; род. скл. ‘ašijāhi – 25a:1; він. скл. ‘āšijāhā – 25b:9; твор. скл. ‘āšijāhūm – 34a:13; гл. ‘āzijāš 3
- ‘ašijāhā 2. – онім м. р. (אִישָׁי [jišaj]; BB. Iszai; BW. Izai // Ішай) наз. скл. 34b:2; род. скл. ‘ašijāhā – 15b:1
- ‘āwānalī – н. ж. р. (ewangelia // SP XVI – ewanjelija etc. // евангелле) адз. л. месн. скл. 9b:1; ‘awānalī – 10a:6; ‘āwānali – 26b:4; (‘ū)wānalī – 17a:12
- ‘a[wi]nāhāmūwaḡu – прым. (אֲבִינוֹאָם [‘ābīno‘am]; BB. Awinohamow; BW. Abinoem // Авінаамаў) м. р. род. скл. 33a:12
- ‘awuž – ч. (awoż // вось) 8a:11; ‘awuž – 36b:12; гл. ‘uwuž
- ‘āzāwā – онім м. р. (אֲזָוָא [‘ēsāw]; BB. Ezaw; BW. Ezaw // Ісаў) род. скл. 31b:6
- ‘āzijāš 1 – онім м. р. (אֲזַיָּאשׁ [jəša‘jāhū]; BB. Izaiasz; BW. Izajasz // Ісая) наз. скл. 6a:5; 14a:8; ‘āzijāš – 36a:11, 13; 36b:4; ‘āzijāš – 33:11; 36a:7; ‘āzijā – 34b:2; 36a:2; род. скл. ‘āzijāšā – 6b:3; 7a:11; 8b:11; 27b:10; 18a:1; ‘āzijāšā – 8a:6; 30a:10; ‘āzijāšā – 34a:8; 25b:7
- ‘āzijāš 2 – онім м. р. (אֲזַיָּא [hošē‘a]; BB. Hozeasz; BW. Ozeasz // Осія) наз. скл. 31b:4
- ‘āzijāš 3 – онім м. р. (אֲזַיָּאשׁ [jošijjāhū]; BB. Ioszyiahu; BW. Joziasz // Ёшыягу) наз. скл. 35a:9; твор. скл. ‘ūzijāšūm – 35b:2; [‘]ūsijāšūm – 35b:7; гл. ‘ašijāh
- ‘āzijāšūw – прым. (гл. ‘āzijāš 1 // Ісаеў) м. р. наз. скл. 26a:9; род. скл. ‘āzijāšūwaḡu – 36a:4; ‘āzijāšūwaḡu – 25b:10; ‘āzijāšu[wa]ḡ[u] – 39a:12; месн. скл. ‘āzijāšāwīm – 14a:11; мн. л. месн. скл. ‘āzijāšuwiḡ – 13b:10

⁶ Альбо *опож*; гл. 1.2.1.1. Аканне.

- 'āž – зл., ч. (až // KKN – až, aže): зл. (ажно, аж⁷, што⁸, пакуль (не)31a:11, 12, таму28a:7) 8b:10; 13a:2; 31a:11, 12; 16a:3; 'āž – 27a:1; 37b:1; 'āža – 28a:7; 'āža – 18a:3 // ч. (ажно, аж⁹) 'āž – 29a:6; 'āž (du / dū) – 11a:9; 29b:2; 36b:4; 37b:1; 15b:3; 17a:1; 'āž (pūki) – 41a:12; 'āž (dū) – 25a:1
- bā'āluw** гл. **bi'ālūwi**
- bāb** – н. м. р. 'раздзел' (< цюрк. < араб. باب [bāb]) адз. л. наз. скл. 5a:1
(śa) **badzil** – дз. (biedzić się // дужацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31a:9; **badzilśa** – 31b:7
- baġla** – прысл. (biegle // бегла) 31a:1
- bāliġlūwā** – н. ж. р. (białogłowa // жанчына) адз. л. наз. скл. 13b:13
- bālwānūwi** – н. м. р. (bałwan // ідал) адз. л. дав. скл. 29a:4; **būlwānū** – 38a:13(2); мн. л. наз. скл. **bālwānī** – 5a:1; дав. скл. **bālwānūm** – 41b:13; **būlwānūm** – 37b:13; він. скл. **būlwāni(c)** – 5a:4; **būlwānī** – 41a:1
- bālwānśka** – прым. (bałwański // ідальскі) мн. л. він. скл. 37b:4; **bālwānska** – 37b:10; **būlwānśka** – 25a:3
- bandahāda** – онім м. р. (בַּנְהָדָד [ben-hādād]; BB. Benhadad; BW. Benadad // Бэнгадад) род. скл. 15b:9; він. скл. **banda 'āhādū** – 15b:10, 13; месн. скл. **banhādza** – 37a:8
- banqārtā** – н. м. р. (beqart // байструк) адз. л. род. скл. 17a:6; твор. скл. **bānqārtam** – 17a:2
- bara** – дз. (brać // браць, узяць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 14b:13; 26a:1; мн. л. 3 ас. **b[a]rūq** – 13b:9; буд. ч. скл. 2 адз. л. 3 ас. ж. р. **bandza brālā** – 5a:11
- bārāqā** – онім м. р. (בָּרָאָה [bārāq]; BB. Barak; BW. Barak // Барак) він. скл. 33a:12
- bārānij** – прым. (barani // барановы) м. р. він. скл. 15a:9
- bārzdū** – прысл. (bardzo // MAGP – barzdo // вельмі) 11a:13; 35a:4; **bārzdū** – 28b:11; 36a:3, 9; выш. ст. **bārzdaj** (больш) – 35b:11; найвыш. ст. **nā bārzdaj** (найбольш) – 15b:6; **nāj bā[r]zdaj** – 28a:9
- baṭalū** – онім м. р. (בֵּתְאֵל [bēt'el]; BB. Bethel; BW. Bethel // Бетэль) род. скл. **b[a]ṭalū** – 38b:5; месн. скл. 39b:4; 40a:3; 41b:12; **[ba]ṭalū** – 40b:6; **baṭlajū** – 40b:9
- [baṭa]lskij** – прым. (гл. **baṭalū** // бетэльскі) м. р. він. скл. 38b:7; **batalśkī** – 39a:1
- baṭ** – пр. (bez // без) з род. скл. 6b:11; 27b:10; 28b:7; 40b:13; 25b:10; **baṭ** – 15b:10
- baṭlūṭūśc** – н. ж. р. (lutość // KKN – bezlitość // бязлітаснасць) адз. л. наз. скл. 30a:5
- bi** – ч. (by // б, бы) 11a:8; 28a:5; 28b:3; 30a:2; 39b:4; 17a:2; **bī** – 14b:3; 29b:13; 30a:1; 17a:1, 3; **bi-** – 5a:7; 6a:3; 29b:12
- bi'ālū[w]i** – н. м. р. (בְּאֵל [ba'al]; BB. Baal, Baal; BW. Baal // Баал) адз. л. дав. скл. 29a:4; **bi'ālūwi** – 37a:6; мн. л. род. скл. **bā'āluw** – 37b:5
- biblijā** – н. ж. р. (Biblia // Біблія) адз. л. наз. скл. 5b:11; род. скл. **biblī** – 16b:13; месн. скл. **biblī** – 18a:7
- bic 1** – дз. (być // быць) інф. 5b:2; 8a:5; 28a:12; 30b:2; 31a:2; 31b:5, 8; **bīc** – 6a:7; 9a:1; 25b:3; цяп. ч. адз. л. 1 ас. **jaṣtam** – 8b:2; 9b:6; 26a:12; (-m) **jaṣt** – 7a:9; **jaṣt** – 8a:11; 9a:3; 11a:12; 2 ас. (-s) **jaṣt** – 8a:1; ś – 28b:1; **jaṣt** – 7b:10; 8a:1, 7; 26a:11; 3 ас.

⁷ 37b:1; 16a:3.⁸ 8b:10; 13a:2; 27a:1; 18a:3.⁹ 17a:1; 36b:4; 37b:1; 41a:12; 25a:1; 15b:3.

- jaṣṭ – 6b:1, 8; 7a:4, 6, 10; 7b:1, 8; 8a:3, 5; 8b:1, 6, 13; 10a:2; 10b:12; 11a:5; 12b:7; 14a:10; 14b:9, 12; 26a:5, 11; 27b:8; 28a:1; 28b:7; 29a:4; 29b:11; 30b:10; 31a:1, 5, 9, 13; 32b:2, 4, 9; 33b:4; 36a:8, 10, 13; 40b:10; 25b:5; 35b:7; 17b:11; 18a:3, 8; мн. л. 3 ас. ṣūṅ – 6b:2; jaṣṭ – 6b:11; 33a:2; 18a:6; буд. ч. адз. л. 1 ас. bandu – 9b:4; banda – 29b:2, 8; 33b:10; 25a:13; 2 ас. bandzaš – 9b:5; 12b:13; 26a:7; 27a:3; 32b:1; 36b:3; 16a:1; 17b:10; 3 ас. bandza – 5a:11; 5b:10; 8b:1; 26a:6; 28a:4; 29b:5; 32a:12; 32b:4; 34a:5(2); 34b:7(2); 38b:9, 10; 39b:2; 41a:7; 41b:5; мн. л. 1 ас. bandzam – 28b:7; 2 ас. bandzaca – 8a:11; 32a:13; 3 ас. banduṅ – 11b:5; bandūṅ – 32b:1; заг. л. адз. л. 3 ас. (naḥ) bandza – 16b:1; (naḥśa) bandza – 11b:5; нязм. дзеепрым. цяп. ч. bandzūnc – 27b:4; bandūnc – 37a:10; 18a:3; прош. ч. 3 ас. м. р. bīl – 9b:2, 36a:1; 39b:12; 40b:13; 41a:4; 41b:2; bil – 9b:12; 26a:4, 9; 26b:3; 27a:9; 27b:6; 29b:4; 36a:8, 9; 37a:3; 40b:12; 41a:1, 11; 41b:3; 25b:11; 18a:2, 7; ж. р. bilā – 14a:4; 39a:10; 16b:4; 17a:6; н. р. bilū – 8b:3; 10b:8; 11b:2, 8; 12a:10; 13b:5; 14a:5; 14b:2; 28a:8; 36a:11; 37a:4, 6, 9; 38a:3; 36a:11; 37a:4, 6; 38a:3; 35b:13; 16b:10; bilū' – 28a:2; мн. л. 3 ас. bili – 11a:3; 12a:9; 27a:8; 29a:3; 30a:7; 34b:11; 37b:4, 8, 12; 38a:3, 5, 8; 39b:8, 13; 40a:4; bilī – 26b:6, 10; 28b:11; 34b:13; 38a:11; bili – 40a:1, 8; ('ābiś) bil – 26a:6; ум. л. адз. л. 3 ас. bi-... bil – 17a:2; н. р.? bi bilā – 11a:8; ж. р. bī... bilā – 17a:1
- bic 2 – дз. (bić // указваць, біць) інф. 16a:6; цяп. ч. адз. л. 3 ас. bija – 28a:6, 8, 13; 28b:3; 34a:8; 25b:9
- bicśa – дз. (bić się // біцца) інф. 35a:6
- biṭwā – н. ж. р. (bitwa // бітва) адз. л. наз. скл. 36b:5(2); род. скл. ? biṭwa – 26b:10; він. скл. biṭwā – 35a:5, 11
- biwā – дз. (bywać // бываць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 28b:2; 36b:5
- [b]lāgāc – дз. (błagać // маліць) інф. 15a:12; нязм. дзеепрым. цяп. ч. blāgājūnc – 15a:10
- blūgūslāwil – дз. (błogosławić, ~ony // дабраславіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27a:4, 10; 31a:12; 31b:2; 16b:9(2); 17a:4; 17b:13; ж. р. blūgūslāwilā – 16b:7; заг. л. адз. л. 3 ас. (naḥ) blūgūslāwi – 31b:3; дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. blūgūslāwun – 27a:10, 11; гл. blūslāwil
- blund – н. м. р. (błąd // памылка) адз. л. він. скл. 13b:7; род. скл. blandu – 5b:4 (-śca) blundzili(c) – дз. (błądzić // блукаць) прош. ч. мн. л. 2 ас. 40b:4
- blūslāwil – дз. (błogosławić // дабраславіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27b:2; дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. blūslāwunij – 29a:10; гл. blūgūslāwil
- blūznarṣtwā – н. н. р. (bluźnierstwo // блюзнерства) адз. л. род. скл. 5a:8; мн. л. він. скл. blūznarṣtwā – 25a:3; blūznarṣtwu – 41b:11
- blūznilā – дз. (bluźnić // блюзнерыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 25a:4
- brāṭ – н. м. р. (brat // брат) адз. л. наз. скл. 32a:11; 32b:4; род. скл. brāṭā – 31b:6; він. скл. brāṭā – 26b:9
- brīṭwā – н. ж. р. (brzytwa // брытва) адз. л. наз. скл. 34a:4
- bron – дз. (bronić // бараніць) заг. л. адз. л. 2 ас. 17a:2
- bronūncśa – дз. (bronić się // бараніцца) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 35a:9
- bū – зл. (bo // бо) 5a:7; 5b:2; 6b:4; 7a:10; 9b:7; 11a:8; 14a:4, 13; 14b:3; 26a:5, [8], 12; 27b:3; 28a:1, 5, 8; 28b:5, 10; 29a:1, 12; 30a:12; 30b:13; 34a:5; 34b:4, 8; 36a:7, 8, 9, 10; 36b:1, 6, 11; 37a:3; 38a:3; 40b:11, 13; 41a:5; 41b:2, 5, 12; 25b:5, 9; 35a:1, 10; 35b:9; 16a:7, 9, 13; 16b:1, 6, 10(2); 17a:6; bu – 36b:4; [b]o – 31b:7

- būg** – н. м. р. (Bóg // Бог) адз. л. наз. скл. 5a:6; 5b:2, 3, 5; 6b:1, 7; 7a:7, 10; 7b:1, 5; 8a:3, 5, 10, 11(2); 8b:2, 4, 8, 10; 9a:3, 11; 10a:2; 11a:6; 13b:11; 14b:4, 13; 12; 27a:11, 13; 28a:3, 10; 28b:12; 29a:10, 12; 29b:5; 30a:11; 30b:1, 12; 31a:4, 7; 31b:10; 32a:2, 3, 8; 32b:12(2); 33a:2; 33b:3, 4; 37a:4; 38b:8, 11; 40a:9; 41a:6; 41b:5; 25b:5; 35b:8, 12; 15a:5(2); 15b:2, 12; 16b:9(2); (pān)būg – 8b:6; 9a:11; 10a:10; 28b:3; 29a:1; 33b:6; 36b:2; 25b:3; 35a:8; 15a:11; 16a:2, 11; 17a:2; 17b:10; (pān){n}būg – 26a:4; 33b:9; **bū[ġ]** – 16a:7; род. скл. **būgā** – 5a:3; 7b:3, 6; 8b:3, 5, 12; 9a:3, 9; 11b:8, 12; 13a:10; 27b:7; 30b:1; 34a:11; 34b:6(2); 36a:6; 36b:12; 38b:5; 39a:6, 13; 40a:2; 40b:10; 15a:4; **būga** – 7a:8, 9; 11a:11; 11b:9; 14a:6; 32b:3; 32b:4; 25a:11; 25b:12; дав. скл. **būgū** – 27a:9, 10; 40a:7; **būgu** – 8b:7; 9b:3, 9, 12, 13; 13a:4; 26a:2; 30b:10; 25a:10; **bū[gu]** – 39a:9; він. скл. **būgā** – 11b:7; 13b:4; 14a:7; 30b:3, 7; 31a:1; 39a:7; 41a:2(3); 41b:13; 15a:11; 15b:5; **būga** – 5a:9; 29b:10; 25a:8(2); твор. скл. **būgam** – 5b:2; 7a:4, 6, 9; 7b:1, 8, 10; 8a:1, 5, 7; 31b:7; 32a:5; 25b:2; месн. скл. **būgu** – 13a:10; кл. скл. **būžā** – 7b:3, 7; **būža** – 7b:10; 8a:3; 8b:10¹⁰; 11a:11; 11b:9(2); 27a:1; 28b:11; 17a:2; мн. л. наз. скл. **būgūwa** – 30a:13; 30b:6; 33a:2; 40b:4; род. скл. **būguw** – 32b:9; дав. скл. **būgum** – 30b:11; **būgam** – 32b:6; він. скл. **būgī** – 5a:10; 33a:1; **būgi** – 5b:1; 25a:9; **būguw** – 5a:9; твор. скл. **būgāmi** – 12b:13; 30b:2, 5; 33a:3, 5; **būgāmī** – 30a:13
- būjāzni** – н. ж. р. (bojaźń // боязь) адз. л. род. скл. 36a:4; він. скл. **būjāzn** – 34b:6; твор. скл. **būjāznu** – 34b:6
- būjicaśa** – дз. (bać się // баяцца) цяп. ч. мн. л. 2 ас. 9a:2; заг. л. адз. л. 2 ас. **būj(ža)śa** – 26a:12; нязм. дзеепрым. цяп. ч. **būjuncśa** – 41b:8; прош. ч. мн. л. 3 ас. **bū[j]āli** – 25a:12
- [bujuwn]iquw** – н. м. р. (bojownik // ваяр) мн. л. род. скл. 36b:5
- būqu** – н. м. р. (bok // бок; у выразе *prę būqu* // побач) адз. л. месн. скл. 6a:9
- būlwāḥwālcā** – н. м. р. (bałwochwalcā // ідалапаклоннік) адз. л. наз. скл. 36a:9; мн. л. наз. скл. **būlwāḥwālcī** – 34b:10
- būlwāḥwālšṭwu** – н. н. р. (bałwochwalstwo // ідалапаклонства) адз. л. він. скл. 36b:11; твор. скл. **būlwāḥwālšṭwam** – 37a:3
- būlwāni(c)**, **būlwānūm** гл. **bālwān-**; **būlwānśka** гл. **bālwānśka**
- būlwuḥwālski** – прым. (bałwochwalski // ідалапаклонніцкі) м. р. він. скл. 5a:3; мн. л. він. скл. **būlwāḥwālska** – 36b:8; род. скл. **būlwāḥwālskiḥ** – 40a:12
- [b]ūškim** – прым. (boski // боскі) м. р. твор. скл. 5b:4; ж. р. наз. скл. **būzqā** – 31a:8
- būšṭwā** – н. н. р. (bóstwo // боскасць) адз. л. род. скл. 5b:6; 9b:13; 10a:4, 11; 10b:10; 13a:9; 25b:8; він. скл. **būšṭwā** – 34a:7
- būzqā** гл. **[b]ūškim**
- būzij** – прым. (boży // божы) м. р. наз. скл. 6a:8, 10; 6b:8; 26a:9; 32a:10; 34a:5; 34b:3; 39a:7, 9; 18a:8; род. скл. **būžaḡu** – 30a:7; 34b:9, 12; 38b:13; 39a:5; 39b:12; **būžaḡū** – 37b:3, 12; 38a:6, 10; 39a:5; 41a:3; 15a:2; 16a:7; дав. скл. **būžamū** – 39b:11; **būža...mū** – 40a:5; він. скл. **būzij** – 34b:9; 36a:2; 36b:8; **būži** – 6b:11; **būžaḡu** – 27b:3, 5; 28b:4; **būžaḡūḡ** – 18a:4; твор. скл. **būžim** – 6b:5; 9b:13; 27b:4, 13; 35b:8; 18a:3; месн. скл. **būžim** – 37b:9; **būžam** – 38b:4; н. р. наз. скл. **būža** – 29a:2; 31a:7; род. скл. **būžaḡu** – 6a:5; 9a:4; 14b:5; 40a:5; **būžaḡū** – 33a:8; він. скл. **būža** – 6b:7;

¹⁰ У функцыі наз. скл.

- 9a:13; дав. скл. *būžamū* – 39a:13; твор. скл. *būžim* – 16a:4, 6; 17a:5; месн. скл. *būžim* – 7a:2; 13b:7; 30b:4; 33a:8; 18a:8; ж. р. наз. скл. *būžā* – 5a:4; 36b:6; род. скл. *būžaj* – 30a:6; 36a:4; 40b:13; 15b:10; він. скл. *bū[žū]ŋ* – 12a:8; *būžā* – 37a:11; твор. скл. *būžūŋ* – 5a:4; *būžuŋ* – 11b:11; *bū[žū]ŋ* – 13a:1; мн. л. наз. скл. *būža* – 28b:10, 11; 29a:9; род. скл. *būžiḥ* – 35a:2, 11; дав. скл. *būžim* – 5a:6; він. скл. м. а. ф. *būžiḥ* – 36b:10; твор. скл. *būžimī* – 28b:9; 29a:2; месн. скл. *būžiḥ* – 18a:6
- с – ч. (-ś, - ci // Ø) (*būlwāni*)с – 5b:4; (-śca *blundzili*)с – 40b:4; (*mūwa*)с – 40b:2; (*dāw*) ci – 41a:7; (*prapūminājūn*)с – 35b:3
- cālā* – н. н. р. (*cała* // цела) адз. л. род. скл. 5a:11; месн. скл. *cala* – 5b:2; 27b:8; 25b:3
- cāl[u]* – прысл. (*cale, cała* // цалкам) 11a:7; *cālā* – 28a:9
- calūnṭ* – н. н. р. (*cielę* // цяля) мн. л. род. скл. 40b:2; дав. скл. *calcam* – 40b:9
- cālūwāli* – дз. (*całować* // цалаваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 37a:7
- camnū* – прым. (*ciemny* // цёмны) н. р. наз. скл. 14b:5; 27b:9
- camnū* – прысл. (*ciemno* // цёмна) 29a:12
- can* – н. м. р. (*cień* // цень) адз. л. він. скл. 13b:6; 39a:11; твор. скл. *canam* – 7a:1; [*ca*]nam – 28b:2
- canžkij* – прым. (*ciężki* // цяжкі) м. р. наз. скл. 41b:2; він. скл. *canžkij* – 41b:12
- carpāl* – дз. (*cieprieć* // цярпець) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27b:8
- ci- ч. (бел. *чи*) 28b:4, 7; гл. *či-*
- cīdunśkaḡu* – прым. (< *יִדוֹן* [*šīdōn*]; ВВ. *Cydon*; ВВ. *Sidon* // цыдонскі) м. р. род. скл. *cīdunśkaḡu* – 41a:2; дав. скл. *cīdūnskamū* – 38a:13
- cū* – займ. (*co* // што, што-небудзь^{10a.8, 11b.10; 12b.6}) наз. скл. *cū* – 6b:2; 9b:1; 10b:12; 12b:1, 4; 32b:8; 37a:6; 37b:2; 25a:13; 15b:7; род. скл. *čaḡū* – 11a:1(2); 30a:1; *čaḡu* – 11a:4; 13a:7; дав. скл. *čamū* – 9a:4; 11b:9; 13a:7; він. скл. *cū* – 9a:1(2); 10a:8, 9; 11a:1; 11b:10; 12b:6; 26b:12; 28a:5; 29a:7; 30a:13; 32a:13; 33a:7; 33b:8; 38a:6; 39b:11; 16a:9 // зл. *cū* (што, таму што¹¹, хоць^{33a:3}) 5a:4; 12a:3; 29a:4; 33a:3; 37a:8; 15b:8, 9; *cū... (ža)* – 11b:9; *cū... (tū)* – 13a:1; *cu-... ('iṭadī)* – 30a:10; *cū... ('āla)* – 30b:2; *cū... (ṭadī)* – 32b:13; *cū... ('uṭū)* – 15a:3, 4; // ч. *cū* (яшчэ) – 5b:11; 6a:11; 10b:10; 12a:8; 26b:11; 32a:5
- cūbī* – зл. (*coby* // каб) 5a:7
- cūdā* – н. н. р. (*cudo* // цуд) адз. л. наз. скл. 12a:10; він. скл. *cūdā* – 11b:12; мн. л. наз. скл. *cūdā* – 12a:9; він. скл. *cūdā* – 13a:1, 8, 9
- cūdūwnajša* – прым. (*cudowny* // цудоўны) мн. л. наз. скл. 12a:9
- cūdza* – прым. (*cudzy* // чужы) мн. л. він. скл. 25a:9*
- cūqulwaq* – займ. (*sokolwiek* // што-небудзь, нягледзячы на тое, што) він. скл. 30b:1
- cūngnūŋ* – дз. (*ciągnąć* // цягнуць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 9a:13; 13a:7; 27b:12
- cūrqa* – н. ж. р. (*córka* // дачка) адз. л. він. скл. 16b:5; мн. л. наз. скл. *cūrki* – 38a:4; род. скл. *cūrqa* – 28b:12; він. скл. *cūrki* – 28b:10
- cūž* – займ. (*coż* // што ж) наз. скл. 13b:12; дав. скл. *čamūž* – 33b:4
- ḥalḥijā* – онім м. р. (*חִלְקִיָּהוּ* [*ḥilqijjāhū*]; *חִלְקִיָּה* [*ḥilqijjā*]; ВВ. *Chylchyiahu*, *Chylchyiah*; ВВ. *Helkijas* // Хілкіягу) він. скл. 34b:12; дав. скл. *ḥilkijāhūwī* – 37b:2
- ḥāmūšu* гл. 'akimūšā

¹¹ 5a:4; 29a:4; 37a:8; 15b:8.

- ḥanci** – н. ж. р. (chęć // жаданне) адз. л. род. скл. 16b:4
ḥantliwij – прым. (chętliwy // дабразычлівы) м. р. наз. скл. 8b:6
ḥ[a]ruwi – н. м. р. (כְּרוּבִים [kəʁūbīm]); ВВ. Cheruwowie, ВВ. Cherubim // херувімы)
 мн. л. твор. скл. 7b:10
[ḥa]tū[w]ī – прым. (< חַתּ [ḥēt]); ВВ. Chethowi; ВВ. Chetowi // Хетаў) мн. л. наз. скл.
 14b:12
ḥca – дз. (chcieć // хацець) цяп. ч. адз. л. 1 ас. 11a:12; 2 ас. ḥcaš – 11a:1, 12; 35a:8;
 3 ас. ḥca – 8b:9; 27b:13; мн. л. 1 ас. ḥcamī – 28b:5; 3 ас. ḥcū – 5b:3; ḥcūm –
 37a:2; нязм. дзеепрым. цяп. ч. ḥcūnc – 41a:13; 35a:5; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р.
 ḥcāl – 6a:2; 10b:10; 41a:10; 35a:9; прош. л. 3 ас. ḥcali – 37b:11
ḥibā – зл. (chyba // хіба) 6b:10
ḥilkijāhūwī гл. ḥalhijā
ḥizgijāwaḡū – прым. (гл. ḥiz[q]ijāhū // Хізкіягаў) м. р. род. скл. 34a:8; твор. скл.
 ḥiz[q]ijāhūwim – 34a:13
ḥiz[q]ijāhū – онім м. р. (חִזְקִיָּהוּ [ḥizqijāhū]; ВВ. Chizkiah; ВВ. Ezechiasz // Хізкія-
 гу) наз. скл. 7b:10; він. скл. ḥiz[q]ijāhā – 34a:10
ḥlabā – н. м. р. (chleb // хлеб) адз. л. род. скл. 12a:13; 13a:5; 27a:9; твор. скл. ḥlabam
 – 13a:4; мн. л. род. скл. ḥlabūw – 13a:4
(bandza) ḥlūštāl – дз. (chlustać // хвастаць) буд. ч. скл. 2 адз. л. 3 ас. м. р. 41b:5
ḥraścijānin – н. м. р. (chrześcijanin // хрысціянін) адз. л. наз. скл. 38b:2; мн.
 л. наз. скл. ḥrascijāna – 5b:3; 6a:6; 6b:9; 13a:8; 30a:1; 25a:5; ḥraścijāna –
 10a:12; 11a:7; 11b:10; ḥraścāna – 10a:5; ḥraścāna – 10a:7; ḥraścijāna – 10b:9;
 ḥraścijāna – 17a:5; дав. скл. ḥrascijanūm – 17b:1
ḥraścijānštū – н. н. р. (chrześcijaństwo // хрысціянства, хрысціяне) адз. л. наз. скл.
 5a:8; 34a:7; дав. скл. 29b:13
ḥrascijānšqā – прым. (chrześcijański // хрысціянскі) ж. р. наз. скл. 11a:13
ḥrumiḥ – прым. (chromy // кульгавы) мн. л. род. скл. 13b:1; він. скл. м. а. ф. ḥrumiḥ
 – 13b:3
ḥtū – займ. (MAGR – xto // хто) 39b:4; гл. qṭū
ḥūc – зл. (choć // хоць) 28b:2
ḥūcāš – зл. (chociaż // хоць) 28b:3
ḥūdī – прым. (chudy // худы) м. р. наз. скл. 33b:8
ḥūdzmi – дз. (chodzić // хадзіць) заг. л. мн. л. 1 ас. 14b:8; ḥū[dz]mi – 17b:4; прош. ч.
 адз. л. 3 ас. м. р. ḥūdzil – 41a:8; 41b:3; нязм. дзеепрым. цяп. ч. ḥūdzūnc –
 38b:6; 41b:9; дзеепрым. незал. ст. адз. л. м. р. він. скл. ḥudzūncij – 37b:10; мн. л.
 він. скл. ḥudzūnciḥ – 38b:10
ḥūldī гл. ḥuwldi
ḥūrīḥ – прым. (chory // хворы) мн. л. він. скл. м. а. ф. 11b:11; ḥūrīḥ – 13b:3
ḥūruwāl – дз. (chorować // хварэць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:13
ḥūwāc – дз. (chować // хаваць) інф. 35a:7
ḥuwldī – онім ж. р. (חֻלְדָּא [ḥuldā]; ВВ. Chulda; ВВ. Holdama // Хульда) род. скл.
 37a:12; ḥūldī – 35a:2
ḥwālā – н. ж. р. (chwała // хвала) адз. л. наз. скл. 16b:1; твор. скл. ḥwālūḡ – 5a:4
ḥwālili – дз. (chwalić // хваліць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 13a:10

- čaqač – дз. (czekać // чакаць) інф. 14b:3; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. čaqał – 14a:6
 čańśc – н. ж. р. (część // частка) адз. л. він. скл. 38a:5; мн. л. род. скл. čańscaj – 41a:4, 5, 9
 čańštā – прысл. (często // часта) 25a:5
 čańštuwāc – дз. (częstować // ушаноўваць) інф. 26a:8
 čārṭūm – н. м. р. (czart // чорт) мн. л. дав. скл. 25a:10
 čāṣ – н. м. р. (czas // час) адз. л. наз. скл. 12b:3; 41a:11; він. скл. 11b:8; 37a:3; 16b:10; род. скл. čāṣu – 9a:1; твор. скл. čāṣam – 30b:7(3); 33a:10(2); čāṣūm – 33a:10; мн. л. род. скл. čāṣūw – 40b:4; він. скл. čāṣi – 11b:4
 čaśc – н. ж. р. (cześć // гонар) адз. л. він. скл. 14b:5; 37b:5(2); род. скл. č[a]ści – 26a:4
 či- – ч. (czy // ці) 13b:10; 27a:5(2) гл. ci-
 čijū – займ. (czyj // чый) н. р. наз. скл. 11b:2
 činic – дз. (czynić // рабіць) інф. 32a:13; 37a:11; 15a:5; цяп. ч. адз. л. 3 ас. čini – 28b:7; 29a:1, 2, 13; činī – 28b:10; мн. л. 1 ас. činami – 11b:6; 3 ас. činūṅ – 27b:12; буд. ч. скл. 1 мн. л. 3 ас. (bandūṅ) činic – 32b:1; заг. л. мн. л. 1 ас. činmi – 17b:4; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. činil – 12a:4(2), 7, 8; 12b:1, 3; 13a:1, 2, 3; 36a:5; мн. л. 3 ас. činili – 13a:1; ум. л. мн. л. 3 ас. bī (na)činili – 30a:1
 čitāj – дз. (czytać; ~ny // чытаць) заг. л. адз. л. 2 ас. 30a:8; 16b:12; 17a:8; 17b:6; 3 ас. мн. л. (naḥ) čitājūṅ – 17a:11; прош. ч. мн. л. 3 ас. м. р. čitāli – 34b:13; дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. čitānij – 36a:1; мн. л. род. скл. čitāniḥ – 16b:10
 člaqa – н. м. р. (człek // чалавек) адз. л. род. скл. 35a:4
 čluwaq – н. м. р. (człowiek // чалавек) адз. л. наз. скл. 5b:2; člūwaq – 8b:5, 7; 10a:3; 25b:2; він. скл. čluwaqā – 5b:5; člūwaqa – 26b:7; člūwa[qa] – 17b:8; твор. скл. člūwakam – 5b:2; 25b:2, 5; кл. скл. člūwača – 35b:8; гл. lūdza
 čluwači – прым. (człowieczy // чалавечы) м. р. наз. скл. 9b:6; твор. скл. člūwačim – 5b:1; 25b:2; н. р. твор. скл. člūwačim – 5b:2; 25b:3; мн. л. род. скл. člūwačiḥ – 5a:9; 28b:12; він. скл. člūwača – 28b:10; 38b:10; 40a:4
 čtaraḥ – ліч. (cztery // чатыры) род. скл. 26b:7; 17b:8; він. скл. м. а. ф. čtaraḥ – 29a:8
 čtardzaśca – ліч. (czterdzieści // сорак) наз. скл. 10b:1, 2, 3(2)
 čtardzaśca šuštaj – пар. ліч. (czterdziesty szósty // сорак шосты) ж. р. месн. скл. 8b:5
 čtardzaštij – пар. ліч. (czterdziesty // саракавы) м. р. наз. скл. 6b:3; род. скл. čtardzaštaḡu – 10b:7; месн. скл. čtardzaštīm – 9b:8
 čtardzašti čwārṭi – пар. ліч. (czterdziesty czwarty // сорак чацвёрты) м. р. наз. скл. 8b:11
 čtardzaštij 'ijadan – пар. ліч. (czterdziesty jeden¹² // сорак першы) м. р. наз. скл. 26a:10
 čtar[dza]štij ṭracij – пар. ліч. (czterdziesty trzeci // сорак трэці) м. р. наз. скл. 8a:8
 čtarnāṣṭi – пар. ліч. (czternasty // чатырнаццаты) м. р. наз. скл. 8a:2; čtarnāṣṭij – 26b:12; род. скл. čtarnāṣṭaḡu – 5a:2; месн. скл. čtarnāṣṭīm – 27a:6; 29b:12
 čwārṭi – пар. ліч. (czwarty // чацвёрты) м. р. наз. скл. 10b:11; 29a:9; 18a:1; він. скл. čwārṭij – 17b:6; месн. скл. čwārṭīm – 7a:3, 5; 9b:1; 10a:13; 17b:1, 12; ж. р. наз. скл. čwārṭā – 32a:1; н. р. наз. скл. čwārṭa – 29b:11; мн. л. месн. скл. čwārṭiḥ – 25b:4

¹² Гл. 1.3.3. Лічэбнік.

dā гл. **dū**

dāc – дз. (dać // даць) інф. 11a:5; 35a:5; буд. ч. адз. л. 1 ас. **dām** – 41a:6; 2 ас. **dāš** – 35a:7; 3 ас. **dā** – 5a:6; 13b:11(2); заг. л. адз. л. 2 ас. **dāj** – 29b:10; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. **dālam** – 8b:3; 9a:2; 3 ас. м. р. **dāl** – 5a:7; **dāw** – 41a:9; ж. р. **dālā** – 16b:6; мн. л. 1 ас. **dālismi** – 5b:9; 3 ас. **dāli** – 35a:11; дзеепрым. зал. ст. м. р. наз. скл. **dā[n]** – 28a:2; **dān** – 36a:10; н. р. наз. скл. **dānū** – 30b:8; **dānū'** – 16b:11; нязм. дзеепрым. прош. ч. **dāwši** – 30a:4

dāhū – н. м. р. (dach // дах) адз. л. месн. скл. 38a:8

dāja – дз. (dawać // даваць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 10b:4; 27a:13

dālaqū – прысл. (daleko // далёка) 14b:3, 11; 28a:8; выш. ст. **dālanj** – (dalej) 5a:5; 7b:8, 11

dālsa – дз. (dać się // дацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 11b:1, 2; 15a:11; д.-мін. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **dālsa (bil)** – 41a:1

dānū – онім м. р. (דָּאָן [dān]; BB. Dan; BW. Dan // Дан) месн. скл. 40b:6; 41b:12

dānijal – онім м. р. (דָּאָנִיֵּיִל [dānijjēl]; BB. Daniel; BW. Daniel // Даніэль) наз. скл. 10b:4; 25b:4

dānijalaw – прым. (гл. **dānijal** // Даніэлеў) м. р. наз. скл. 29a:3

dārmū – прысл. (darmo // дарма) 14a:2

dātaq – н. м. р. (datek // міласціна) адз. л. він. скл. 5b:9

dāwid – онім м. р. (דָּוִד [dāwid]; BB. Dawid; BW. Dawid // Давід) наз. скл. 5a:10; 14b:10(2); 27b:2, 4; 29b:9; 17b:2; 18a:3, 8; род. скл. **dāwidā** – 29b:6; 36a:7; він. скл.

dāwidā – 28a:13; 29a:1; твор. скл. **dāwidam** – 14b:11

dāwidūw – прым. (гл. **dāwid** // Давідаў) м. р. наз. скл. 30b:6; дав. скл. **dāwidūwamu** – 38b:8; **dāwiduwamū** – 39b:1; він. скл. **dāwidūwagu** – 15a:13; твор. скл. **dāwidūwim** – 18a:2; ж. р. род. скл. **dāwidūwaj** – 41a:7; він. скл. **dāwidūwā** – 17b:2; месн. скл. **dāwidūwaj** – 6b:6; 8b:5; 28a:4, 32b:13; **dāwiduwaj** – 28a:13; мн. л. род. скл. **dāwidūwiḥ** – 14b:6

djābūl – н. м. р. (dyabeł, dyaboł // д'ябал) адз. л. наз. скл. 10b:8; род. скл. **djāblā** – 9b:2

dlā – пр. (dla // для, да^{11b:9, 30a:5}) з род. скл. 11b:9; 28b:9; 30a:5; 41a:7, 8

dlātaḡu – зл. (dlatego // таму) уводзіць даданыя сказы прычыны: 28b:4, 5 (... bū); уводзіць даданыя сказы выніку: 36a:10

dlūžnikam – н. м. р. (dłużnik // пазычальнік) мн. л. дав. скл. 12b:5, 12

drāpāl – дз. (drapać // драпаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15b:2

drūgā – н. ж. р. (droga // дарога) адз. л. він. скл. 10a:7; **drugā** – 26a:3; **drūga** – 36a:6; 16a:9; мн. л. твор. скл. **drūgāmi** – 41a:8

drūgī – пар. ліч., займ. (drugī // другі, іншы¹³) м. р. наз. скл. 8b:9; 18a:1; **drūgi** – 11a:3; він. скл. **drūgi** – 16a:13; **drūgaḡu** – 40b:6; месн. скл. **drūgim** – 7a:7(2); 14a:10; 18a:5; н. р. наз. скл. **drūgā** – 14b:4; мн. л. дав. скл. **drūgim** – 40b:7; він. скл. **drūga** – 11b:10*

drūqu – н. м. р. (druk // друк) адз. л. род. скл. 5b:11

dū – пр. (do // да, Ø¹⁴, у^{9a:5; 9b:13; 26b:8}, пра^{36a:4}, на^{9a:4}) з род. скл. 6b:7, 8; 7a:3; 8b:6; 9a:5; 9b:13; 10a:8; 12a:10; 12b:5; 13a:4; 13b:12; 14a:2, 12(2); 14b:1, 13; 26b:8; 27a:3;

¹³ 11b:10; 14a:10; 40b:7; 16a:13.

¹⁴ **dū** – 7a:3; 10a:8; 12b:5; 14a:12; 28a:10, 11; 30a:12; 31a:4; 32a:2(2), 3, 8, 13; 32b:3; 33b:9; 34a:1; 36b:12; 37a:4; 36b:13; 39a:5; 40b:3; 41b:4; **du** – 9b:11; 11a:10; 11b:8; 28b:1; 29b:6; 32a:3; 36b:2; 39b:11; **dā** – 32b:8 (усюды пасля дз. *rzec* акрамя 30a:12; 11a:10; 11b:8).

28a:10(2), 11; 28b:12; 29a:10; 30a:2, 12; 31a:4; 32a:2(2), 3, 8, 13; 32b:3, 9(3); 33b:9; 34a:1; 36a:4; 36b:12; 37a:4, 6, 12, 13; 37b:1, 9; 38a:10; 38b:13; 39a:3, 5; 40a:6; 40b:3(2); 41a:3, 7, 11; 41b:4, 9; 25a:1; 25b:7, 12; 35a:12; 15a:2; 15b:10, 11; 16b:6; 17a:1, 3; **du** – 9b:11; 10a:12; 11a:9, 10; 11b:8; 12a:5, 11; 13a:13; 13b:1; 28b:1; 29b:2, 6; 32a:3, 9, 10; 36b:2, 4; 39a:8; 39b:11; 40b:4, 11; 15b:3; **do** – 9a:4; **dā** – 32b:8; 38b:5

dubiwājūnc – дз. (*dobywać* // *вымаць*) нязм. дзсепрым. цяп. ч. 36b:6

dubrij – прым. (*dobry* // *добры*) м. р. наз. скл. 10a:8; **dūbrij** – 36a:9; твор. скл. **dubrim** – 10a:10; ж. р. наз. скл. **lapšā** – 15a:8

dubra – прысл. (*dobrze* // *добра*) 32a:6; выш. ст. **lapaj** – (*lepej*) 15a:7

dūbrūdzaįstwā – н. н. р. (*dobrodziejstwo* // *дабрадзеіства*) адз. л. наз. скл. 35b:6

dūčasnaġu – прым. (*doczesny* // *тленны*) м. р. род. скл. 5b:9

dūh – н. м. р. (*duch* // *дух*) адз. л. наз. скл. 5a:11; 6a:8, 11; 6b:1, 3, 4, 8; 34b:3, 4(3), 5(3); 15a:1; він. скл. **dūhā** – 15b:2; твор. скл. **duham** – 6b:5, 8

dūqūmanġ – н. м. р. (*dokument* // *дакумент*) адз. л. наз. скл. 32b:2; род. (?) скл. **dūqūmanġā** – 17a:1; мн. л. твор. скл. **duqumanġāmi** – 33a:7

dūlūżic – дз. (*dołożyć* // *палажыць*) інф. 12a:11

dūm – н. м. р. (*dom* // *дом*) адз. л. він. скл. 29b:1, 7; 37b:11; род. скл. **dūmū** – 34b:12; 37b:3; 38a:6, 10; **dūmu** – 37b:12; дав. скл. **dūmu** – 38b:8; **dumū** – 39b:1; месн. скл. **dūmu** – 12b:6; 37b:9; **dumu** – 29b:4; **dūmū** – 33b:9

dumūwştwāmi – н. н. р. (*domostwo* // *гаспадарка*) мн. л. твор. скл. 41a:9

dūpūscil – дз. (*dopusćić* // *дапусціць*) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 11b:7

durādi – н. ж. р. (*dorada* // *парада*) мн. л. він. скл. 41b:3

duşqūnāla – прым. (*doskonały* // *дасканалы*) н. р. він. скл. 7a:1

dūştūjanştwā – н. н. р. (*dostojeństwo* // *годнасць*) мн. л. він. скл. 5b:6

duśc – прысл. (*dość* // *досыць*) 40b:3

dūşūngnam – дз. (*dosięgnąć* // *KKN, SP XVI – dosięgnąć* // *дасягнуць*) буд. ч. мн. л. 1 ас. 16a:13

duşā – н. ж. р. (*duża* // *душа*) адз. л. наз. скл. 11a:9; **dūşā** – 16a:1; він. скл. **duşa** – 29b:10; род. скл. **dūşi** – 37a:2; **duşi** – 16a:1; твор. скл. **dūşūŋ** – 25b:13

(śa) **dū[wa]dzuŋ** – дз. (*dowiedzieć się* // *даведацца*) буд. ч. мн. л. 3 ас. 8a:1

dūwudu – н. м. р. (*dowód* // *довад*) адз. л. род. скл. 39a:12; **dūwudū** – 25b:6; мн. л. наз. скл. **dūwudi** – 39a:11

dūwudżic – дз. (*dowodzić* // *даводзіць, прыводзіць*^{38a 6}) інф. 33a:7; цяп. ч. мн. л. 3 ас. **duwudzuŋ** – 6a:6; **dūwudzuŋ** – 38a:6; прош. ч. мн. л. 3 ас. **duwudzili** – 10a:11

dużnāc – дз. (*doznać* // *зазнаць*) інф. 27b:13

dwādzaştim čwārġim – пар. ліч. (*dwudziesty czwarty* // *дваццаць чацвёрты*) м. р. месн. скл. 9a:6; **dwodzaştim čwārġim** – 26a:2

dwudzaştāġu – пар. ліч. (*dwudziesty* // *дваццаты*) м. р. род. скл. 26b:13; месн. скл. **dwodzaştim** – 9b:5; 34a:10; **dwādzaştim** – 10b:12

dwudzaştim 'ijadnim – пар. ліч. (*dwudziesty jeden*¹⁵ // *дваццаць першы*) м. р. месн. скл. 6b:2

¹⁵ Гл. 1.3.3. Лічэбнік.

- dwodzaṣṭim pūṅṭim – пар. ліч. (dwudziesty piąty // дваццаць пяты) м. р. месн. скл. 9b:10
- dwodzaṣṭim ‘ūśmīm – пар. ліч. (dwudziesty ósmy // дваццаць восьмы) м. р. месн. скл. 9b:6; 10a:1; dwodzaṣṭim ‘ūśmīm – 29b:6
- dwodzaṣṭim wṭūrim – пар. ліч. (dwudziesty /dwadzieścic/ wtóry // дваццаць другі) м. р. месн. скл. 7b:2, 4; dwādzaśca wṭūrim – 11b:13
- dwudzaṣṭi ṭraci – пар. ліч. (dwudziesty trzeci // дваццаць трэці) м. р. наз. скл. 7b:6; месн. скл. dwodzaṣṭim ṭracim – 8a:4; 9b:8
- dwumja – ліч. (dwa // два) твор. скл. 40b:2
- dwunāṣṭu – ліч. (dwanaście, dwunastu // дванаццаць) род. скл. 14a:4; він. скл. dwānāśca – 41a:4
- dwunāṣṭi – пар. ліч. (dwunasty // дванаццаты) м. р. наз. скл. 7b:9; месн. скл. dwonāṣṭim – 10a:1; 40a:10; d[wu]nāṣṭim – 18a:7
- dworam – н. м. р. (dwór // двор) адз. л. твор. скл. 26b:7; 17b:8
- dzaca – н. н. р. (dziecię // дзіця) адз. л. наз. скл. 28a:2, 5, 7; 34a:5; 36a:8, 10; 17a:5; він. скл. dzaca – 12b:4; 14a:5; твор. скл. dzacancam – 36a:12; мн. л. він. скл. [dz]aci – 12b:12; dzaci – 34a:2
- dzacinniḥ – прым. (dziecinny // дзіцячы) мн. л. месн. скл. 36a:1
- dzaja – н. мн. л. (dzieje // дзеі) наз. скл. 11b:13
- dzālūśa – дз. (dziać się // рабіцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. н. р. 16b:11
- dzan – н. м. р. (dzień // дзень) адз. л. він. скл. 35b:3; род. скл. dnā – 10b:7; 40b:7(2); 38b:11; месн. скл. dnu – 9a:9; мн. л. род. скл. dnaj – 10b:1; dnij – 10b:2, 3(2)
- dzanki – н. ж. р. (dzięka // падзяка) мн. л. він. скл. 13a:5
- dzarżāwci – н. м. р. (dzierzawca // уладар) адз. л. дав. скл. 27a:11
- dzaśanc – ліч. (dziesięć // дзесяць) він. скл. 41a:5; dzaśac – 41a:9; м. а. ф. dzaśancū – 41a:7
- dzaśūntim – пар. ліч. (dziesiąty // дзясяты) м. р. месн. скл. 8a:8; 8b:9; 10a:6
- dzawandzaśūntḥ dzawontij – пар. ліч. (dziewięćdziesiąty dziewiąty // дзевяноста дзявяты) м. р. він. скл. 30a:8
- dzawandzaśontḥ śudmij – пар. ліч. (dziewięćdziesiąty siódmy // дзевяноста сёмы) ж. р. месн. скл. 33a:6
- dzawanc dzaśūntḥ śuṣṭim – пар. ліч. (dziewięćdziesiąty szósty // дзевяноста шосты) м. р. месн. скл. 32b:13
- dzawatnāṣṭim – пар. ліч. (dziewiętnasty // дзевятнаццаты) м. р. месн. скл. 7b:11; 10b:5; 34a:9
- dzawicā – н. ж. р. (dziewica // дзяўчына) адз. л. наз. скл. 14a:2, 3, 4
- dzawunṭaḡu – пар. ліч. (dziewiąty // дзявяты) м. р. род. скл. 27b:9; 30a:10; dzawantṭaḡu – 39a:12; 25b:6
- dziśa – прысл. (dziś // SP XVI – dziś, dzisiaj // сёння) 28b:1; dziś – 35b:3
- dziwu – н. н. р. (dziwo // дзіва) адз. л. наз. скл. 13b:4
- dziwiwśiśa – дз. (dziwić się // здзіўляцца) нязм. дзеепрым. прош. ч. 40b:2; заг. л. адз. л. 2 ас. dziwiśa – 35b:8
- (śa) dziwuwāli – дз. (dziwować się // дзівіцца) прош. ч. мн. л. 3 ас. 13b:2
- fālśiwim – прым. (fałszywy // фальшывы) н. р. твор. скл. 27b:11; мн. л. дав. скл. fālčiwim (СБГ – фальчывы) – 30b:11

- farancā** – онім м. р. (פָּרָע [pərec]; Gen. 46:12: BB. Pares; BW. Phares; Mt. 1:3: BB. Fares; BW. Fares // Фарэс) род. скл. 17a:6; **farancā** – він. скл. 17a:11
fārā'ūnā – н. м. р. (פָּרָעוֹ [paɾ'o]; BB. Faraon; BW. Pharaon // фараон) адз. л. род. скл. 28a:10; 16b:5; **fīra'ūnā** – 32a:9; **fīra'ūnā** – 32a:10
faraūnuwim – прым. (гл. fārā'ūn- // фараонаў) м. р. твор. скл. 32b:4
filistinūw – н. м. р. (פְּלִשְׁתִּים [pəlištīm]; BB. Pelisztymscy, Pelisztymczycy; BW. Philistynowie // філістымляне) мн. л. род. скл. 34a:6
francimarqā – н. ж. р. (fraucumerek // KKN – francumer // служанка) адз. л. він. скл. 16b:4
frā[šū]nliwā – прым. (SP XVI – frasowliwy, frasobliwy, frasowity, frasowny // занепакоеная) ж. р. наз. скл. 11a:9
'ful – н.? (лац. fol[io]? // арк[уш]?) адз. л. наз. скл. 30a:9
fundāmanṭū – н. м. р. (fundament // фундамент) адз. л. род. скл. 34a:7
ġābri'al – онім м. р. (גַּבְרִיאֵל [gabri'el]; BB. Gabryel; BW. Gabriel // Габрыэль) наз. скл. 31b:9; твор. скл. **ġābri'alūm** – 31b:8
ġāli[laj]ška – прым. (BB. Galileyskie; BW. Galilejskie // Галілейскае) н. р. він. скл. 13a:12
ġārśc – н. ж. р. (garśc // жменя) адз. л. наз. скл. 37a:4
ġdi – зл. (gdy // калі; дзе) уводзіць даданыя сказы часу: 5b:5; 6a:1, 8, 9; 9a:1; 9b:2 (... **ṭadi**); 10b:13; 11b:2; 27a:6, 7; 31b:1, 8, 10; 32a:1; 32b:3; **ġdī** – 6a:6; 9a:7; 10b:1; 11a:8, 11; 11b:6, 8; 12a:10; 28a:9, 13; 28b:11; 29a:3; 30a:11; 32a:8; 32b:7; 34b:13; 40b:13 (... **ṭadi**); 41a:9; уводзіць умоўныя даданыя сказы: 13a:3 (... **ṭadi**); 32b:11; 34b:8; уводзіць даданыя сказы месца: **ġdī** – 37b:12; (**ṭām...**) **ġdī** – 10b:8; 30b:12; 31a:9
ġdiž – зл. (gdyż // калі ж) уводзіць умоўны даданы сказ: 26b:3; уводзіць даданы сказ часу: 16b:4
ġdza – прысл. (gdzie // калі, дзе) 10b:10; 32b:12
ġdzaž – прысл. (gdzież // калі ж) 8b:10
ġlūwa – н. ж. р. (głowa // галава) адз. л. месн. скл. 34a:4
ġlūdam – н. м. р. (głód // голад) адз. л. твор. скл. 41b:5
ġlūdnij – прым. (głodny // галодны) м. р. наз. скл. 12b:2
ġnaw – н. м. р. (gniew // гнеў) адз. л. наз. скл. 32a:10; 15b:4, 5
(śa) ġn[a]wā – дз. (gniewać się // гневацца) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 35b:11
ġnijūncamū' – дз. (gnić // гнісці, быць тленным) дзеепрым. незал. ст. м. р. адз. л. дав. скл. 5b:7
ġraḥ – н. м. р. (grzech // грэх) адз. л. він. скл. 39b:5; 41b:12; твор. скл. **ġraḥam** – 40b:10
ġrub – н. м. р. (grób // магіла) адз. л. наз. скл. 39b:12; род. скл. **ġrūbu** – 12a:10; 37b:1; **ġrubu** – 36b:4; мн. л. род. скл. **ġrūbūw** – 14b:13; 39b:9; він. скл. **ġrūbī** – 39b:8; месн. скл. **ġrūbā[h]** – 35a:13; скл.? **ġrbu?** – 26a:1
ġūdnij – прым. (godny // годны) м. р. наз. скл. 26a:4
ġūrā – н. ж. р. (góra // гара) адз. л. він. скл. 9b:9; 13a:13; род. скл. **ġūrī** – 38a:11; месн. скл. **ġūra** – 10b:3, 4; 39b:8; **ġūrī** – 10b:3; 16b:12; мн. л. месн. скл. **ġūrāḥ** – 10b:9
ġūrālqi – н. ж. р. (gorzałka // гарэлка) адз. л. род. скл. 34a:3
(śa) [ġ]ūṭuwāl – дз. (gotować się // рыхтавацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35a:10

- ġwālṭam** – н. м. р. (*gwałt* // гвалт) адз. л. твор. скл. 9a:12; 10a:5; 13a:7; 27b:12; 41b:13
ġwālṭuwnī – прым. (*gwałtowny* // гвалтоўны) м. р. наз. скл. 6b:5
ġwuli – пр. (*gwoli* // дзеля) з род. скл. 41b:9
hāġārā – онім ж. р. (הָאָרָא [hāġār]; ВВ. Nagar; BW. Agar // Агар) – наз. скл. 16b:5;
 17a:1; род. скл. hāġārī – 16b:8; він. скл. hāġārā – 16b:10
hāj – н. м. р. (*gaj* // гай) адз. л. він. скл. 39b:7
haljāš – онім м. р. (הַלְיָא [‘ēlijjā] / הַלְיָאָהוּ [‘ēlijjāhū]; ВВ. Eliaz, BW. Eliaz // Ілля) наз.
 скл. 12a:7; 12b:1; 36b:12; ‘iljāš – 10b:3; род. скл. haljāšā – 37a:4; 16a:4
hā[m]ūlaqā – онім м. р. (הַמְלֵאָ [‘āmālēq]; ВВ. Hamalek, Amalek; BW. Amalech, Amalek
 // Амалек) род. скл. – 33b:11
hāmūnūwih – прым. (אֲמוֹנִי [‘ammōn]; ВВ. Hammon; BW. Ammon // Амонаў) мн. л.
 род. скл. 38b:1; hamānūwih – 41a:2
hārṣūtū – онім м. р. (הַרְשֻׁתִּי [‘aštoret]; ВВ. Hasztoreth; BW. Asthart // Ашторэт) дав.
 скл. 38a:13; він. скл. ‘ižtāruṭā – 41a:1
hāruminā – онім м. р. (Hieronim? // Геранім?) род. скл. 30a:3
hārūn – онім м. р. (אֲהָרֹן [‘ahāron]; ВВ. Aharon; BW. Aaron; параўн. араб. هرون [hārūn]
 // Гарун) наз. скл. 32a:11; 32b:4
haṭmānā – н. м. р. (*hetman* // гетман) адз. л. род. скл. 33b:1
hawādā – онім м. р. (עֲבָד־נֶגֹ [‘ābad nēgō]; ВВ. Hawed-nego; BW. Abdenago // Авад-
 нэго) род. скл. 29a:11
hinumūwī – прым. (< הַנּוּמִי [hinnom]; ВВ. Hynnom; BW. Ennom // Гіномаў) мн. л. наз.
 скл. 38a:3
hujna – прысл. (*hojnie* // шчодра) 12b:3
[h]ūldūwnikam – н. м. р. (*hołdownik* // васал) адз. л. твор. скл. 40b:12
’i – зл. (*i* // i, Ø^{41b:1; 30a:12}) 5a:9(2); 5b:1, 3, 6, 7, 8; 6a:2(2), 10, 11; 6b:1(2), 2(2), 3, 8; 7a:1,
 11; 7b:8, 11; 8a:8, 11; 8b:3(2), 9; 9a:1, 2, 4, 5, 9; 9b:4(2), 13; 10a:4, 8; 10b:5, 6, 7, 8,
 10, 12; 11a:4, 10, 12, 13; 11b:3, 6, 7, 8; 12a:5, 7, 8, 9(2), 10, 12; 12b:1, 2, 4, 10; 13a:5,
 10; 13b:4, 11(2); 14a:1, 3(2), 9, 12(2), 13; 26a:10, 13(2); 26b:5, 6, 8, 12; 27a:3, 8, 9,
 10, 11; 27b:1, 2, 7, 12; 28a:2, 5, 9, 12; 28b:1, 5, 6, 9, 10, 11; 29a:1, 5, 11; 29b:4, 8,
 10(2); 30a:1, 2, 4, 9, 11; 30b:2, 3, 4, 11, 12; 31a:5(3), 6, 11; 31b:4, 10, 12(2); 32a:2(2),
 7, 9, 10, 13; 32b:1, 9, 12; 33a:2, 5(2); 33b:3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12(2); 34a:3; 10; 34b:2,
 3, 4, 6, 7, 10; 36a:11(2), 13; 36b:1, 3(2), 7, 9, 10; 37a:2, 6, 7, 9, 11; 37b:2, 4, 5, 6(2),
 7, 8, 11, 13(2); 38a:1, 2(2), 4, 10; 38b:3, 10(2), 13; 39a:3, 4, 6, 10, 12, 13; 39b:4,
 6(3), 7(2), 8, 9(2), 10; 40a:4, 6, 9, 13; 40b:2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 12; 41a:1, 4(2), 5, 6, 8,
 10, 11; 41b:1, 5, 6, 12, 13; 25a:4, 5, 7; 25b:6, 7(2), 13; 35a:1, 2, 3, 11; 35b:1, 3, 6(2),
 13; 15a:2, 10, 11; 15b:2, 7; 16a:9; 16b:7, 8, 10; 17a:4, 5, 10(2); 17b:1, 6, 9(2), 10, 12;
 18a:1, 2, 6; ‘i – 5a:3, 4; 5b:4; 7a:2; 8b:12; 9a:7; 10a:4, 8; 12a:12; 13b:2; 26b:4; 29b:7;
 30a:4, 12; 30b:5; 32a:12; 34b:3; 38b:12; 39a:2; 41b:2; 25a:11; 35a:12
’ibrajskaġu – прым. (*hebrajski* // Budny – ebrejski¹⁶ // габрэйскі) м. р. род. скл. 5b:11;
 твор. скл. ‘ibrajskim – 11b:8; ‘ibrajskim – 31b:11; н. р. месн. скл. (w)abrajskim
 – 5a:5; ‘ibrajskim – 30b:12; (‘u)braiskim – 33a:1

¹⁶ Параўн., напр., назву Бібліі 1572 г. выдання – Biblia, to jest księgi Starogo a Nowego Przymierza, znowu z ięzyka ebrejskiego, greckiego y lacinskiego na polski przełożone. Параўн. таксама *pō ‘ibrejskū* ў Тафсіры 1725 г. (Suter 2004, p. 331).

- (pū) 'ibrājsqu – прысл. (гл. 'ibrajskaġu // па-габрэйску) 13b:13; 14b:4; (pū) 'ibrajsqu – 30b:6
- 'ibrināna¹⁷ – н. м. р. (BB. Iwreanic // габрэі) мн. л. наз. скл. 6a:10
- 'ilālamāmi – н. м. р. 'bari' (עֲלִילִים [ʿēlīlīm]) мн. л. твор. скл. 33a:6
- 'iljāš гл. haljāš
- 'ima – н. н. р. (imię // імя) адз. л. наз. скл. 30b:2; 31a:7; 36a:13; 38b:8; 39b:2; 'imā – 28a:3; 30b:10; 32a:7; 32b:5; 39b:1; він. скл. 'ima – 13a:10; 16b:5; '[m]ja – 13b:12; твор. скл. 'imanam – 16a:4; 17a:5; мн. л. твор. скл. 'imūnāmi – 38a:9
- 'innī – прым. (inny // іншы) м. р. адз. л. він. сл. 13b:8; род. скл. 'innaġu – 8b:3
- 'inšij – прым. (inszy // іншы) м. р. адз. л. наз. скл. 10a:10; род. скл. 'inšaġu – 7a:6, 9; 7b:3; 8b:12; 30b:1; мн. л. наз. скл. 'inša – 10b:5; 12a:1; 'inšja – 10b:2; 'inšī – 35b:6; род. скл. 'inšiġ – 27a:8; дав. скл. 'inšim – 35b:4; він. скл. inš[a] – 33a:1; м. а. ф. 'inšiġ – 6a:3; 34b:11
- 'ištaġu – прым. (isty // ісцінны) н. р. род. скл. 30a:7
- 'ištūtnim – прым. (istotny // сапраўдны) м. р. твор. скл. 5b:1; 25b:2; він. скл. 'ištūtn[a]ġu – 32b:2
- 'ištūtna – прысл. (istotnie // істотна) 33b:3
- 'ištūtnūsc – н. ж. р. (istotność // сутнасць) адз. л. наз. скл. 31a:8
- 'iśc – дз. (iść // ісці) інф. 14b:4; 32a:8; цяп. ч. адз. л. 3 ас. 'idza – 39b:3; мн. л. 3 ас. 'idūġ – 17a:10, 13; 'idū – 17a:6; заг. л. адз. л. 2 ас. 'idz – 9b:3; 12b:7; 28a:10; мн. л. 'idzca – 33b:6; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. šad – 14a:6; 15a:2; н. р. šlū – 15b:5; мн. л. 3 ас. šla – 38a:4
- 'iz гл. z-
- 'izāqā – онім м. р. (יִצְחָק [jišhāq]); BB. Izaak; BW. Izaak // Ісаак) род. скл. 32a:3; твор. скл. 'izākam – 31b:13
- 'izbāwa гл. zbāwic
- 'izmā'il – онім м. р. (יִשְׂמָעֵל [jišmā'ēl]); BB. Ismahel; BW. Ismael // Ісмаіл) наз. скл. 17a:2; род. скл. 'izmā'ilā – 16b:2; 'izmā'alā – 16b:3; твор. скл. 'izmā'alam – 17a:5
- 'izrā'al – онім м. р. (יִשְׂרָאֵל [jišrā'ēl]); BB. Izrael; BW. Izrael // Ізраіль) наз. скл. 31a:2; род. скл. 'izrā'alā – 37a:9; він. скл. 'izrā'alā – 28a:9; 33a:13; 33b:7, 8; 34a:6; 37a:5; 39b:5; 41a:13; 41b:12; кліч. скл. 'izrā'alū – 7a:3; 10a:2; 26a:10; 28a:11; 25a:7; 35b:5; 'izrā'ilu – 40b:4
- 'izrā'alški – прым. (гл. 'izrā'al // ізраільскі) м. р. наз. скл. 38a:12; 'izrā'alški – 40b:2; 'izrā'alški – 41b:9; род. скл. 'izrā'ilškaġu – 12a:5; він. скл. 'izrā'alškaġu – 13b:4; 'izrā'alškaġu – 15b:8; 'izrā'alškaġu – 16a:2; твор. скл. 'izrā'alskim – 27a:2; мн. л. наз. скл. 'izrā'alški – 33b:12; 'izrā'alška – 40a:1; м. а. ф. 'izrā'alšci – 36b:13; 40a:9; род. скл. 'izrā'alškiġ – 38b:3; 40b:3
- 'izrā'aluw – прым. (гл. 'izrā'al // ізраілеў) м. р. наз. скл. 7b:7, 10; 8a:7; н. р. род. скл. 'izrā'alūwaġu – 41a:9
- 'iž – зл. (iž, iže // што, так што^{13b:2}, таму што^{27a 9, 36b:13}; каб^{36b 7}) 7a:6; 10a:3; 13b:2; 14b:10; 27a:9; 32b:2; 34a:12; 36b:7, 13; 39a:11; 25b:11; 'iža – 40b:3
- 'ižtāruṭā гл. hārcūṭū

¹⁷ Памылкова замест 'ibri[j]āna?

- jā** – займ. (ja // я) наз. скл. 7a:9, 10(2); 8a:11; 8b:2(2), 13; 9a:2, 3, 10, 11; 9b:3, 6, 7, 11; 11a:11, 12; 14b:8; 26a:11, 12; 28b:1; 29b:2, 8; 31b:8; 32b:12; 33b:8, 10; 37a:2; 35a:5; [j]ā – 41a:6; род. скл. **mna** – 8b:2, 12; 9a:3; 14a:12; 32b:11; 39a:8; 41a:5; 25a:10, 11, 12; 15a:2; 16a:8; дав. скл. **mna** – 8b:13; 9b:7; 11b:4; 28a:12; 29b:1, [3]; 33b:7; 25a:10; 35a:7; 17b:10; **mi** – 8b:13; 11b:9; 13b:11; **-mi** – 11a:12; 14b:7, 8; 17b:4(3); він. скл. **mna** – 10a:9; 25a:11; 16a:6; **mā** – 31a:11¹⁸; **mjā** – 41a:8¹⁹; твор. скл. **mnū** – 8b:1; 39a:8; **mna** – 11a:10
- jāblqa** – н. н. р. (jablko // яблык) адз. л. він. скл. 15b:5
- jadan** – ліч. (jeden // адзін) м. р. наз. скл. 9a:10, 11; 11a:3; 14b:10; род. скл. **jadnaḡu** – 12b:10; дав. скл. **jadnamu** – 5a:6; **jadnamū** – 15b:7; він. скл. **jadnaḡu** – 12a:10; 30b:3; 33b:10; 40b:6; 41b:7; месн. скл. **jadnim** – 35b:13; н. р. наз. скл. **jadnā** – 12a:9; він. скл. **jadnū** – 6a:11; ж. р. наз. скл. **jadnā** – 10b:13; він. скл. **jadnū** – 35b:9
- jadinij** – прым. (jedyny // адзіны) м. р. наз. скл. 8a:3; **jadinnī** – 8b:10; 9a:11; 10a:10; 30b:1; **jadinnij** – 10a:2; род. скл. **jadinaḡu** – 30b:3; дав. скл. **jidinnamu** – 8b:7; **jadinamū** – 9b:4
- jadinaṣṭaḡū** – пар. ліч. (jedenasty // адзінаццаты) м. р. род. скл. 39a:12; **jadinaṣṭaḡu** – 25b:7
- jadinuṣṭwū** – н. н. р. (jedynostwo // адзінства) адз. л. він. скл. 9a:13
- [j]adnāq – зл. (jednak // аднак) 14a:3
- (pū) [j]ādnamu – прысл. (po jednemu // па адным) 11b:6
- jadnū** – прысл. (jedno // толькі) 11b:4; гл. **janūž**
- jadnūśc** – н. ж. р. (jedność // адзінства) адз. л. він. скл. 41b:10
- jahūdā** – онім м. р. (יהודה; [jəhūdā]; BB. Iehuda; BW. Juda // Іегуда) наз. скл. 17a:7; род. скл. **jahūdi** – 41b:8, 10
- jahūdskī** – прым. (BB. Iudski, Iehudski // іудзейскі) м. р. наз. скл. 35b:1; ж. р. наз. скл. **jahūdṣqā** – 25a:4; род. скл. **jūdeckaj** – 38b:5; мн. л. наз. скл. м. а. ф. **jahūdci** – 36b:13; 38a:5, 9; 40a:9; род. скл. **jahūdskiḡ** – 38a:1
- jahūwā** – онім м. р. (יהוה; BB. Iehowa; Iehowah^{Ex. 4.22}; BW. Pan // Іегова) наз. скл. 7a:3; 7a:4; 7b:8; 8a:1, 9; 8b:2; 28b:1; 33a:2; 33b:3, 4; 38b:11; 41a:6; 15a:5; 15b:12; **jahuwā** – 7a:7; 7b:1, 38b:8; **ja[h]ū[w]ā** – 14a:12; род. скл. **jahūwi** – 6b:5; 7b:6; 34b:6(2); 38b:5; 39a:6; 39b:10; **jahūwī** – 8b:4; 36a:6; 38b:7; 39a:7?; 25b:12; 15a:4; **jahūwā** – 40a:2; **jahuwā** – 7b:5; дав. скл. **jahūwa** – 39a:9; він. скл. **jahūwā** – 39a:8; 41b:13; кліч. скл. **jahūwā** – 7b:7; 7b:10, 11; 8a:3, 7; **jahuwā** – 7b:3; [j]ahū[wā] – 27a:1
- jākiij** – займ. (jaki // які, нейкі^{10a 11}) м. р. наз. скл. 16b:8; н. р. род. скл. **jākaḡu** – 10a:11; ж. р. наз. скл. **jāqā** – 28a:1; род. скл. **jākaj** – 10a:11
- jāki qūlwaq** – займ. (jakikolwiek // які-небудзь) м. р. він. скл. 5b:9; ж. р. він. скл. **jāqūḡ qūlwaq** – 13b:6
- jāq** – зл., прысл. (jak // як) 5a:10; 5b:10; 6b:6; 7a:7; 8b:3; 9a:5, 10; 26a:9; 28b:7; 36b:12; 38a:3; 25b:3; 15b:3; **jāq... tāq** – 5a:5; **najāq... 'āla jāqū** – 10b:7; прысл. пыталнае: **jāq** – 11b:1

¹⁸ Гл. заўвагу да pūscil 2.

¹⁹ Магчыма, што гэта канчаток 1-й ас. адз. л. дзеяслова прошлага часу *-m* і займеннік *ja* “я”. Гл. заўвагу да перакладу 41a:8.

- jāqū** – зл., прысл. (jako // як) 5a:6; 10b:2(3), 3, 5, 9; 11a:7; 14a:1, 2, 7; 26b:4; 27b:3; 28a:3; 28b:2, 12; 29a:2; 29b:3; 30a:13; 30b:5, 8; 32a:3, 7, 9; 33a:9, 12; 33b:2, 10; 34a:10; 39a:10; 40a:3, 7; 25a:11; **jāqu** – 36a:2; 41a:9; **jā[qu]** – 7a:10; 30a:2; **jāqū 'i** – 34b:10; 37b:13; 40a:13; **jāqū tū** – 13a:2; 13b:8; **jāqu tū** – 10a:6; 29a:13; **jā[qu] tū** – 30b:6; **najāq...** 'āla **jāqū** – 10b:8; **najāqu...** 'āla **jāqū** – 11a:12(2); **jāqu...** **nižli** – 5b:7; **jāqū...** **ṭāq** – 8b:12; 32a:3; прысл. пытальнае: **jāqū** – 11b:1
- jāquž** – зл. (jakož // як, як жа) 14a:9; 26b:2
- jāqūb** – онім м. р. (יַעֲקֹב [ja'āqob]; BB. Iakob, Iahakow; BW. Jakób // Якуб) наз. скл. 31a:9; 31b:2; **ja'qūb** – 31a:11, 12; 31b:1; род. скл. **ja'qūbā** – 32a:3; 17a:8; він. скл. **ja'qūrā** – 31a:13; месн. скл. **ja'qūba** – 31b:6
- jāqūbī** – зл. (jakoby // быццам) 5b:3; 33a:4, **jāqūbī** – 6a:6; 12a:12; 14a:5
- jānā** – онім м. р. (Jan // Ян) род. скл. 30a:3
- janṭruw** – н. ж. р. (SP XVI – jaṭrew // ятроўка) адз. л. наз. скл. 32b:8; твор. скл. **janṭrūwā** – 32b:10
- janzikam** – н. м. р. (język // мова) адз. л. твор. скл. 11b:8; 31b:11
- janūž** – прысл. (jeno // SP XVI – jeno, jenož // толькі) 25b:6; **janū** – 15a:7; гл. **jadnū**
- jarāmijāšā** – онім м. р. (יְרֵמְיָהוּ [jirməjāhū]; BB. Ieremiasz; BW. Jeremiasz // Ерэмія) він. скл. 35b:7
- jarā[wa]hāmā** гл. **jūrawahām**
- gardāna** – онім м. р. (יַרְדֵּן [jardēn]; BB. Iordan; BW. Jordan // Ярдан) месн. скл. 10b:2
- jarijūhā** – онім м. р. (אֲרִיּוֹחַ ['arjōk]; BB. Ar-ioch; BW. Arioch // Ар'эх) род. скл. 17b:9; **jarūhā** – 26b:8
- jarmašūwam** – прым. (гл. **jarāmijāš-** // Ерэміеў) н. р. месн. скл. 35b:5
- jārmū** – н. н. р. (jarzmo // ярмо) адз. л. він. скл. 41b:4
- jarūzālim** – онім м. р. (יְרוּשָׁלַיִם [jərušālijim]; BB. Ieruzalim, Ieruzalim (2 Reg. 23.20); BW. Jeruzalem // Ерусалім) він. скл. 41b:8; род. скл. **jarūzālimā** – 40a:6; 40b:4; **jaruzālimā** – 41a:8; 41b:9; 35a:12; твор. скл. **jarūzālimam** – 37b:6, 37b:9; 38a:11
- jarūzālimskij** – прым. (гл. **jarūzālim** // ерусалімскі) м. р. наз. скл. 35b:1; месн. скл. **jaruzālamskim** – 37b:3; ж. р. наз. скл. **jaruzālimšqa** – 25a:4
- jāšna** – прым. (jasny // ясны) н. р. він. скл. 7a:1; 14b:9; род. скл. **jāšnaḡu** – 14b:5
- jāšna** – прысл. (jaśnie, jasno // ясна) 27a:13; 29b:12; **jāsna** – 29b:5; **jāšna** – 8b:7; 10a:3; **jāšnā** – 29a:13; выш. ст. **jāšnaj** – 28a:13; 28b:3
- jāšnūsc** – н. ж. р. (jasność // яснаць) адз. л. він. скл. 13a:2; месн. скл. **jāšnūsci** – 7a:2
- jašli** – зл. (jeśli // калі) 11a:11; 11b:10; 12a:6; 26a:6; 28a:1; 33b:4; 35a:7; 17a:9; **jašli...** **naḡ** – 8b:13; 11b:4; **jašli...** **ṭadī** – 14b:2; **jašli...** **ṭadī tū** – 12a:13; **jašli...** **tū** – 11b:11
- jaš** – дз. (jeść // есці) заг. л. адз. л. 2 ас. 34a:3
- jašča** – прысл. (jeszcze // яшчэ) 9b:5; 14a:5, 10; 28a:6; 31b:8, 10; 33a:6; 17b:[1], 13; 18a:2; **jašč[a]** – 36b:4; **jaščū** – 31a:8; 36a:1, 12
- jāwni** – прым. (jawny // яўны) м. р. він. скл. 13b:7
- jāwna** – прысл. (jawnie, jawno // яўна) 9b:12; 13a:2; 13b:8; 30b:13; 33a:13; **jāwnū** – 13a:5; 34a:11
- jazūfūwi** – онім м. р. (יְהוֹשֵׁפָט [jōsēp]; BB. Iozef; BW. Jozef // Іосіф) дав. скл. 31b:2
- jazūš** – онім м. р. (Jezus // Езус) наз. скл. 5b:1; 9a:5, 8, 10; 9b:2, 3, 6, 9, 11, 13; 10a:2, 3, 9, 12; 11a:4, 9; 11b:1, 10; 12a:1, 3, 7; 13a:1, 12; 39b:2; род. скл. **jazūšā** – 13a:8;

- 28a:6; 30a:12; jašūšā – 29b:13; він. скл. jazūšā – 10a:11; 11a:1; 13a:7; 27a:5; 27b:1, 3, 12; 28a:7; 28b:4, 13; твор. скл. jazūšam – 28a:8; дав. скл. jazūšūwi – 14b:6; 26b:2; 27a:13; 17b:3; месн. (дав.?) скл. jazūšūwi – 9b:7; 13b:9; jazūšu – 28a:1
 jazūšūwaḡū' – прым. (гл. jazūš // Езусовы) м. р.? род. скл. 11a:7; н. р. род. скл. jazūšūwaḡū – 25b:8; він. скл. jazūšūwu – 34a:7; мн. л. род. скл. jazūšūwiḡ – 13b:1
 jažali – зл. (ježeli // калі) 29b:7
 jūdskaj гл. jahūdskī
 jūrawahām – онім м. р. (יְרֻחָם [jārāb'ām]; ВВ. Ieroweham, Iaroweham; ВВ. Jeroboam // Ераваам) наз. скл. 40b:1; 41b:8; [j]ūra[wa]hām – 38b:6, 13; 39a:1; [j]ūrawahām – 39b:4; 41a:11; jūwaruhām – 40b:11; род. скл. jarā[wa]hāmā – 41a:3; він. скл. jūrūwahāmā – 41b:1; jūrawahāmā – 41b:7; дав. скл. jūrawahāmu – 41a:5
 jūž – прысл. (juž // ужо) 11b:7; 28a:5; 28b:4, 13; 33a:9; 34b:8; 40a:11; jūš – 34a:2
 q – пр. (k // да) з дав. скл. 33b:7; 39a:10
 qā'ānskaḡu – прым. (קְנַעַן [kəna'an]; ВВ. Kanaan; Wud. Chanaan // ханаанскі) м. р. род. скл. 33b:1
 kadī – зл. (kiedy // калі) уводзіць даданыя сказы часу: 5a:11; 33b:11 (... ṭadī); kadī – 26b:6; 34a:4; 36a:1 (... zārāz); уводзіць умоўныя даданыя сказы: kadī (bī... ṭadī bī) – 29b:12; kad(bī... tū bitū) – 17a:1
 kadirlihā – онім м. р. (קִדְרִלְהוֹמֹר [kədārlā'omer]; ВВ. Kiedarlaomor, Kiedarlahomor, Kedorlahomor, Kedorlahomor; ВВ. Chodorlahomor // Кедарлаомэр) род. скл. 26b:8; 17b:9; kidarlihāmā – 27a:8
 kadirūnskiḡ гл. kidirunskaḡu
 kadī-'ūn – онім м. р. (קִידְוֹן [gid'ōn]; ВВ. Gidehon; ВВ. Gedeon // Гідэон) наз. скл. 14a:7; kadī-'ūn – 33b:3; він. скл. kadī-'ūnā – 33b:2
 qādzi – н. ж. р. (kadź // кадзь) адз. л. род. скл.? 12b:2
 qāmanā – н. м. р. (kamień // камень) адз. л. род. скл. 6b:8
 qāplānam – н. м. р. (kapłan // святар) адз. л. твор. скл. 17b:11; мн. л. він. скл. qāplānuw – 37b:7
 qāplānšt̄wu – н. н. р. (kapłaństwo // святарства) адз. л. він. скл. 27a:4
 qāgāc – дз. (karać // караць) інф. 35a:6; цяп. ч. адз. л. 3 ас. qāgā – 16a:10; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. qāgāl – 35b:12; qāgā[1] – 15b:6; нязм. дзеепрым. цяп. ч. qarājūnc – 30a:2
 qāgmic – дз. (karmić // карміць) інф. 13a:3
 qāgnūśc – н. ж. р. (karność // пакаранне) адз. л. наз. скл. 5a:4
 qāštānt̄inuwsqā – прым. (Konstancyeński²⁰ // Канстанцкі?) ж. р. він. скл.? 30a:3
 qāṭāḡiznamūḡ – н. ж. р. (katechizm?; значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка) адз. л. він. скл. 30a:8
 qazāl – дз. (kazać // загадаць, загадваць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 9b:7; 3 ас. м. р. qāzāl – 39b:9; 35a:7; 15a:5; б. ф. прош. ч. qazānā – 12a:10
 qaždij гл. qūždij
 kidarlihāmā гл. kadirlihā
 kidirunskaḡu – прым. (гл. kidrūnā // Кідронскі) м. р. род. скл. 38a:10; мн. л. месн. скл. kadirūnskiḡ – 37b:6

²⁰ Encyklopedia powszechna. Tom 23. – Warszawa, 1866, p. 769.

- kidrūnā** – онім м. р. (קִדְרוֹן [qidrōn]; BB. Kidron; BW. Cedron // Кідрон) род. скл. 37b:9
- kilihi** – н. м. р. (kielich // келіх) мн. л. він. скл. 37b:4
- kilqā** – займ.²¹ (kilka, kilku // некалькі) 14b:2; м. а. ф. **kilqū** – 12a:4; 36b:9
- qilqādzaśūnt** – ліч. (kilkadziesiąt // некалькі дзясяткаў) 14b:2
- qilqā qrūc** – прысл. (kilka kroć // некалькі разоў) 32a:6
- qlādna** – дз. (kłaść // накладаць, лічыць^{17a.10}) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 10a:4; мн. л. 3 ас. **qlādnu** – 10a:5; **qlādnū** – 17a:10
- qlāmliwim** – прым. (kłamliwy // ілжывы) м. р. твор. скл. 6b:9
- qlānāciśa (bandu)** – дз. (kłaniać się // кланяцца) буд. ч. скл. 1 адз. л. 1 ас. 9b:4; цяп. ч. адз. л. 1 ас. **qlānāmśa** – 9b:4; прош. ч. мн. л. 3 ас. **śa... qlānāli** – 29a:4; **qlānāli <się>** – 37a:6
- qrancilāśa** – дз. (kręcić się // круціцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 39a:9
- qraw** – н. ж. р. (krew // кроў) адз. л. він. скл. 16a:3
- qrūjnica** – н. ж. р. (kronika // SP XVI – kronika, krojnika // хроніка) адз. л. месн. скл. 8a:2; **qrūjnica** – 29b:1; мн. л. наз. скл. **qrūjniki** – 26b:13; месн. скл. **qrūjniqāh** – 18a:6
- qrūl** – н. м. р. (król // кароль) адз. л. наз. скл. 5a:10; 5b:8; 27a:9; 29a:8(2); 36a:13; 36b:6; 37b:1; 38a:10, 12; 38b:2(2), 5, 6, 13; 39a:5, 6; 39b:2, 5; 40a:6; 40b:1; 25a:2; 15b:9; 16a:2; **qrul** – 27a:6; 29a:6; **qrol** – 37a:10; **qrulā** – род. скл. 5a:7; 5b:9; 12a:5; 27a:8; 30b:8; 33a:13; 34a:9; 36a:9; 38b:4; 41a:11; **qrulā** – 25a:1; дав. скл. **qrulūwi** – 5b:7; він. скл. **qrulā** – 31a:1; 35a:4; 35b:7; 15a:9, 13; 15b:8; 16a:2; 16b:5; **qrulā** – 25b:9; **qrolā** – 35b:9; твор. скл. **qrulam** – 41b:2; **qrolam** – 15a:1; **qrulam** – 34a:13; 34b:13; 40b:12; 41b:7; 25b:12; мн. л. наз. скл. **qrolūwa** – 8a:1; 38a:9; **qrulūwa** – 38a:5; 40a:1, 8, 9; 16a:11; род. скл. **qrulūw** – 10b:5; 27a:8; **qruluw** – 26b:8; 17b:8; **qruli** – 37a:9; дав. скл. **qrulam** – 30b:11; **qrolam** – 33a:10; **qrulam** – 18a:2; він. скл. **qrulūw** – 38b:3
- qrulawškaḡu** – прым. (królewski // каралеўскі) н. р. род. скл. 6a:5; ж. р. наз. скл. **qrulawşqā** – 39a:9; мн. л. наз. скл. **qrūlawşka** – 7b:6, 9; **qrolawşka** – 8a:2; месн. скл. **qrolawşkiḡ** – 34a:9
- qrulawştwa** – н. н. р. (królestwo // SP XVI – krolestwo, krolewstwo // каралеўства) адз. л. род. скл. 5b:6; [qr]ula[w]ştwa – 15a:13; він. скл. **qrulawştwa** – 26b:11; **qrūlawştwa** – 29b:8; 41a:6; **qrūlawştwu** – 34b:12; 36a:12; 41b:1; **qrūlawştwu'** – 41a:13; твор. скл. **qrūlawştwam** – 15b:9; месн. скл. **qrūlawştwa** – 11a:3
- qsangī** – н. ж. р. (księga // кніга) мн. л. наз. скл. 7a:6; 7b:9; 8a:2, 4; 34b:9, 13; род. скл. **qsang** – 25a:2; месн. скл. **qsangāh** – 6a:8, 11; 7a:2, 4, 8, 11; 7b:2, 4; 13b:9; 26b:12; 27a:5; 28b:8; 32b:6; 34a:9; 40a:8; 25b:4; 16b:13; 17a:9; 17b:7; 18a:5; **qśangāh** – 26a:1; 31a:3; **qsangāh** – 40a:11
- qsunža** – н. м. р. (książe // князь) адз. л. наз. скл. 14b:12; **qsūnžā** – 30a:11; твор. скл. **qsūnžancam** – 36b:1
- qṭū** – займ. (kto // хто) наз. скл. 8b:12; 27b:13; 30a:7; 38b:11; 15b:2; род. скл. **qūḡu** – 8b:6; дав. скл. **qūmū** – 9b:7; він. скл. **qūḡū** – 28a:6; 28b:6; 17b:12; **qū[ḡu]** – 32a:9; твор. скл. **kim** – 5b:4; гл. **ḡṭū**

²¹ Паводле польскай лінгвістычнай тэрміналогіі *liczebnik nieokreślony* “незначальны лічэбнік”.

- q̄tūž – займ. (któž // хто ж) наз. скл. 8b:4(2), 7
- q̄tūrij – займ. (który // які, што^{10a:5}, хто^{26b:9}) м. р. адз. л. наз. скл. 5b:8; 6a:3; 7b:5(2); 14b:13; 26a:3; 27a:12; 29a:11; 29b:4; 31a:10, 13; 31b:3; 32a:5, 11; 33a:13; 34b:13; 37b:8; 38b:12, 13; 39b:10, 12; 25b:7, 12; 35a:4; 16b:9; 17a:3; q̄tūrij (tū) – 12b:11; 34b:1; 39b:5; 15b:6; q̄tūri – 25a:6; род. скл. q̄tūragū – 15b:11; q̄tūragu – 31b:9; q̄tūragu (tū) – 36b:2; дав. скл. q̄tūramu – 37a:13; 16a:5; він. скл. q̄tūri – 38a:8; q̄tūrij – 27b:7; 39a:5; 40b:1, 9; q̄tūrij (tū) – 40a:5; 40b:10²²; q̄tūragū – 8a:10; 30b:3; 31a:2; 32a:3; q̄tūragu – 15b:13; месн. скл. q̄tūrim – 33b:13; 33b:2; 37a:4; 38b:4; 25b:11; q̄tūram (tū) – 39b:3; н. р. наз. скл. q̄tūra – 35b:6; род. скл. q̄tūragū (tū) – 9a:13; дав. скл. q̄tūramū – 5b:6; він. скл. q̄tūra – 10a:5; 14b:5; 27b:9; 30b:10; 35a:7²³; 35b:2; q̄tūra (tū) – 10a:5; месн. скл. q̄tūrim (tū) – 34b:1; q̄tūram (tū) – 36a:4; ж. р. род. скл. q̄tūraj (tū) – 25b:9; він. скл. q̄tūrā – 30a:6; твор. скл. q̄tūrūḡ – 17a:7; месн. скл. q̄tūraj (tū) – 12b:2; мн. л. наз. скл. q̄tūra – 13a:8*; 26b:9*; 27a:8*; 31b:13*; 37b:4, 12; 38a:3, 6; 40a:4*; 35a:11, 13*; 18a:6; род. скл. q̄tūriḡ – 12a:9; дав. скл. q̄tūrim – 11a:6; 14a:8; 29a:5; він. скл. q̄tūra – 37b:7*, 10; 38a:5, 8, 11, 12; 39b:8, 13; q̄tūra (tū) – 39a:11; 40a:1; q̄tūrā – 25a:4, 5; м. а. ф. q̄tūriḡ – 28b:5; 40b:5; q̄tūriḡ (tū) – 40a:9; месн. скл. q̄tūriḡ – 5a:10
- q̄ū – пр. (ku // да, для, праз^{25b:1})²⁴ з дав. скл. 6a:2; 38a:5; 40a:1; 25b:1
- q̄ūḡā – дз. (kochać // любіць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 15a:6
- q̄ūḡālsa – дз. (kochać się // быць закаханым) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36a:9
- q̄ūlā – пр. (koło // каля) з род. скл. 37b:12
- q̄ūlānā – н. н. р. (kolano // калена) адз. л. род. скл. 37a:6
- q̄ūnac – н. м. р. (koniec // канец) адз. л. наз. скл. 28a:4; 18a:9; род. скл. q̄ūncā – 17a:1; месн. скл. q̄ūncu – 30a:2
- q̄ūnṣili'ūḡ – н. (м.?) р. (konsylium? // кансіліум?) адз. л. він. скл. 30a:8
- q̄ūpī – н. ж. р. (kupa // купа) адз. л. род. скл. 13a:4
- q̄ūriśc – н. ж. р. (korzyść // карысць) адз. л. наз. скл. 14a:13; род. скл. q̄ūriści – 14b:1
- q̄ūscala – н. м. р. (kościół // касцёл) адз. л. месн. скл. 37b:3
- q̄ūscalnim – прым. (kościelny // касцёльны) м. р. месн. скл. 10b:9
- q̄ūści – н. ж. р. (kość // косць) мн. л. він. скл. 37b:10; 38b:10; 39b:9; 40a:4; род. скл. q̄ū[ś]c[a]j – 12a:11
- q̄ūzlā – н. м. р. (kozioł // казёл) адз. л. він. скл. 17a:8
- q̄ūždiḡ – займ. (każdy, każdy, kuždy // кожны) м. р. наз. скл. 8b:7; 10b:6; q̄aždiḡ – 10a:3; q̄ūždī – 11b:5; [q̄ū]ždī – 35b:9; він. скл. q̄ūždaḡū – 26a:8; ж. р. наз. скл. q̄ūždā – 36b:4
- q̄ūžnij – займ. (бел. *кожны*) м. р. наз. скл. 5b:8
- q̄wāḡ – н. м. р. (kwiat // кветка) адз. л. наз. скл. 6b:4
- lač – зл. (lecz // аднак) 26a:10; 37a:5; 16a:6; lac – 39a:3
- lačil – дз. (leczycь // лячыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 11b:11; 12a:1
- laq̄arṣṡwam – н. н. р. (lekarstwo // лекі) адз. л. твор. скл. 12a:2

²² У він. скл. у 27b:7; 40b:1; 40a:5 і 40b:10 займеннік указвае на назоўнікі ніякага роду.

²³ Указвае на назоўнік мужчынскага роду. Гл. заўвагу да транслітарацыі 35a:7.

²⁴ Пра значэнне *праз* гл. Krążyńska 2002, р. 224.

- lāqnūl – дз. (łaknać // жадаць есці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 10b:7
lāmanṭāḥ – н. м. р. (lament // лямант) мн. л. месн. скл. 35b:3
(sa) lanqāj – дз. (lekać się // палохацца) заг. л. адз. л. 2 ас. 26a:12
lapaj гл. dubra; lapšā гл. dubrij
lārājca – дз. (łarać // хапаць) заг. л. мн. л. 2 ас. 39a:2
lāšqā – н. ж. р. (łaska // ласка) адз. л. наз. скл. 5b:9; род. скл. lāški – 5b:9; 15b:10
lāt, lāṭāḥ – гл. rūqu
law – н. м. р. (lew // леў) адз. л. наз. скл. 16a:8, 9
(w)lawā – прысл. (lewo // (на)лева) 36a:7
lawici – н. ж. р. (lewica // левая рука) адз. л. месн. скл. 11a:3, 5
lī – ч. (li // ці) 12b:6
liḡa – н. ж. р. (liga // ліга) адз. л. він. скл. 30a:3
liḡbi – н. ж. р. (liczba // лік) адз. л. род. скл. 28b:7
lipāq – ч. (SP XVI – leraq // ж) 29a:9
lizāli – дз. (lizać // лізаць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 16a:4
lūb – н. м. р. (łup // здабыча) адз. л. наз. скл. 14b:1; він. скл. lūr – 14a:13
lubū – зл. (lubo // альбо) 26b:10
lud – н. м. р. (lud // люд) адз. л. наз. скл. 32b:12; lūd – 14a:5, 8; 32b:11; 41b:6, 8; 35b:1; 16a:1; він. скл. lud – 5a:3; lūd – 9a:1; 34b:2; 37b:10; 40b:11; 41b:2; род. скл. lūdū – 32b:9; lūdu – 37a:4; 16a:2; дав. скл. lūdū – 40a:6; твор. скл. ludam – 27a:2
lūdquw – н. м. р. (ludek // чалавечак, ідал?) мн. л. род. скл. 5a:8
lūdza – н. мн. л. (ludzie // людзі) наз. скл. 7b:8; 13a:13; род. скл. ludzaj – 6b:7; lūdza – 12a:4, 13; 32b:1; 40b:3; 41b:4; дав. скл. lūdzam – 32a:7; він. скл. ludzi – 13a:5; гл. čluwaq
lūj – н. м. р. (łój // лой) він. скл. 15a:8
lūr гл. lūb
lūṭā – онім м. р. (לוֹט [lōṭ]); BB. Lot; BW. Lot // Лот) він. скл. 26b:9
mac – дз. (mieć // мець²⁵) інф. 8b:9; 28b:4; 35b:10; адз. л. 1 ас. mām – 33a:7; 2 ас. māš – 12b:6; 31a:8; 32b:3, 6; 34a:9; 17b:13; 18a:4, 6; 3 ас. mā – 9a:1; 13b:11, 12; 28b:9; 30b:2; 35b:10; (na)mā(š) – 5a:11; 6b:10; 7a:6, 7(2), 9; 7b:3, 7; 8b:2, 12; 9a:3; 12b:6; 27b:6; 30b:1; 25b:8; мн. л. 1 ас. māmi – 6a:1; 7a:2; 13b:8; 14b:10; 28a:7; 28b:4; 2 ас. māca – 26b:3; 32a:13; 3 ас. mājūḡ – 11a:8; буд. ч. скл. 1 мн. л. 1 ас. mac bandzam – 28b:7; буд. ч. скл. 2 адз. л. 3 ас. м. р. bandza māl – 5b:10; нязм. дзеепрым. цяп. ч. mājūnc – 13b:1; 14a:4; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. māl – 5b:3, 4; 10a:13; 10b:10; 11b:11; 12b:4; 14b:1; 31a:2; ж. р. mālā – 6a:7; 12b:1, 9; мн. л. 3 ас. mali – 6b:11; 13a:1; ум. л. адз. л. 3 ас. м. р. bimāl – 6a:3
madijānā – онім м. р. (מִדְיָן [midjān]; BB. Midian; BW. Madyan; *параўн.* араб. مدين [madjan] // Мід'ян) род. скл. 33b:7; madjānā – 33b:11, 13; madijānā – 33b:5; він. скл. madijānā – 33b:10
madzī – пр. (między // паміж) він. скл. 37a:5; з твор. скл. [m]adzī – 14b:13

²⁵ У тым ліку ў мадальным значэнні перад інфінітывам іншага дзееслова: 5b:3,4; 6a:3(?), 7; 9a:1; 12b:4, 9; 13b:11; 14b:1; 26b:3; 28b:4; 30b:2; 31a:2; 32a:13; 33a:7; 35b:10. У 11b:10-11 ідэматычны выраз māl nā “*неравышаў (каго)*”. Гл. Пераклад (заўвагу да 11b:10-11).

- mačā** – н. м. р. (miecz // меч) адз. л. род. скл. 36b:6; 25b:10; твор. скл. mačam – 30a:1; 37a:1; 41b:5; 35a:3; 15a:9
- mājaṭnūsci** – н. ж. р. (majętność // маёмасць) мн. л. він. скл. 26b:10
- majścā** – н. н. р. (miejsce // месца) адз. л. род. скл. 31a:12; месн. скл. majścū – 27a:4; 17b:11; majscu – 17b:13
- māqulqā** – н. ж. р. (makulka // загана) адз. л. він. скл. 13b:6
- malāḥ** – онім м. р. (מַלְאֲכָי [’abīmelek]; BB. Awimelech; BW. Abimelech // Авимелех) наз. скл. 26a:5; дав. скл. malāḥūwi – 26a:5
- mālahāṣādihūwam** – прым. (гл. mālḥa cadiq // Малькіцэдэкаў) н. р. месн. скл. 27a:4; 17b:11, 12
- mālāḥijāšā** – онім м. р. (מַלְאֲכָי [mal’ākī]; BB. Malachiasz; BW. Malachiasz // Малахія) род. скл. 8b:9
- mālḥa cadiq** – онім м. р. (מַלְכֵי־שֶׁדַי [malkī šedeq]; BB. Malkicedek, Melkicedek; BW. Melchisedech // Малькіцэдэк) наз. скл. 27a:8; 27b:1
- malḥāmūwī** гл. malūḥāmā
- mālīj** – прым. (mały // малы) м. р. наз. скл. 33b:9; ж. р. наз. скл. mālā – 11a:13; твор. скл. mālūj – 13a:3²⁶; выш. ст. м. р. наз. скл. mnajšī – 33b:9
- mālū** – прысл. (mało // мала) 10b:10; 11a:10; 11b:8; 28b:6; выш. ст. mnaj – 10b:1
- malūḥāmā** – онім м. р. (מִלְכֹם [milkom]; BB. Milchom; BW. Melchom // Мільком) він. скл. 41a:2; дав. скл. malḥāmūwī – 38b:1
- mālūścū** – н. ж. р. (małość // крыха) адз. л. твор. скл. 12a:13
- mām[ra]gū** – онім м. р. (מַמְרֵי [mamrē’]; BB. Mamre; BW. Mambre // Мамрэ) род. скл. 31b:12
- [ma]nāšaḥūwbūšnajūḥ** – онімы м. р. (слова-фантомы, якія ўзніклі ў выніку памылка перапісчыка // מַנְשָׁה [mənāšše]; BB. Menasze w obu ścianach (Менашэ ў абодвух сенях); BW. Manasses we dwu sieniach) наз. скл. 38a:9
- mančic** – дз. (męczyć // мучыць) інф. 11b:2(2)
- manki** – н. ж. р. (męka // мука) він. скл. 11b:7
- manūju** – дз. (mianować // ГСБМ – меновати // называць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 30b:2; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. manūwāl – 5b:1; дзеепрым. зал. ст. н. р. адз. л. він. скл. manāwāna – 41b:11
- mānūwica** – прысл. (mianowicie // менавіта) 12a:2
- mārijā** – онім. ж. р. (Marya // Марыя) наз. скл. 13b:10, 13; род. скл. mārija – 14b:2; гл. rāpnā
- mārqūwim** – прым. (< Marek // Марк) м. р. месн. скл. 9b:13; ж. р. месн. скл. mārqūwaj – 10a:6
- mārṭwīj** – прым. (martwy // мёртвы) м. р. наз. скл. 12a:12; він. скл. mārṭwaḡu – 12a:10; mārṭwaḡū – 12a:11; 26a:1; мн. л. він. скл. м. а. ф. mārṭwiḥ – 12a:7
- māštā** – н. н. р. (miasto // горад) адз. л. род. скл. 38a:1; 41a:8; месн. скл. maśca – 39b:13; мн. л. месн. скл. māštāḥ – 41b:11
- māṣtu** – прысл. (miasto // замест) 16a:1; maṣtū – 16a:1

²⁶ У функцыі назоўніка са значэннем “маласць”? Параўн. Słownik polszczyzny XVI w. 1966–, t. 13, p. 111 etc.

- masčāḥā – онім м. р. (משַׁח [mēšak]; ВВ. Meszach; ВВ. Misach // Мешах) він. скл. 29a:11
- mašūncā – н. м. р. (miesiąc // месяц) адз. л. род. скл. 40b:7
- maščāna – н. м. р. (mieszczanin // жыхар) мн. л. наз. скл. 39b:12
- mašqā – дз. (mieszkać // жыць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 5b:2; 25b:3; нязм. дзеепрым. цяп. ч. mašqājūnc – 7b:10
- māṭa'uš – онім м. р. (Mateusz // Мацвей) наз. скл. 13a:3; род. скл. māṭa'ūšā – 9b:5, 9, 10
- māṭa'ūšūwīj – прым. (гл. māṭa'uš // Мацвееў) м. р. наз. скл. 10b:11; māṭa'ūšūwī – 13a:2; месн. скл. māṭa'ūšūwim – 9a:6; 10b:12; māṭa'ūšūwim – 10a:13; māṭa'ūšūwim – 13a:11; ж. р. наз. скл. māṭa'ūšūwā – 17a:12; месн. скл. māṭa'ūšūwaj – 9b:1
- māṭqa – н. ж. р. (matka // маці) адз. л. наз. скл. 10b:13; род. скл. māṭqi – 34a:1
- māzānū – дз. (mazać // памазаць) б. ф. прош. ч. 15a:13
- mǫła – н. ж. р. (mǫła // імгла) адз. л. месн. скл. 28b:2; 29a:12
- mī – займ. (my // мы) наз. скл. 10a:8; mī – 16b:1; род. скл. nāṣ – 11b:6; дав. скл. nām – 27a:2; 28a:2, 5, 7; 33b:4; 36a:8, 10; 40b:2; він. скл. nāṣ – 8b:10; 10a:8; 11b:1; 14b:13; 33b:5, 6, 13; твор. скл. nāmi – 14b:4, 13; 33b:4, 12
- miṣrā'imā – онім м. р. (מִצְרַיִם [mišrajim]; ВВ. Micraim; ВВ. Egipet // Міцраім = Егіпет) род. скл. – 41a:11
- miṣrā'imškaḡu – прым. (гл. miṣrā'im- // міцраімскі = егіпецкі) м. р. род. скл. 41a:11; mūrā'imškaḡu – 35a:4; ж. р. род. скл. miṣrāmškaj – 40b:5
- milūjūnc – дз. (miłować // мілаваць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 16a:11
- milūšardzā – н. н. р. (miłosierdzie // міласэрнасць) адз. л. род. скл. 15a:5; 15b:8; він. скл. milūšardza – 29b:3; 16b:2
- mīr – н. м. р. (mir // мір) адз. л. наз. скл. 37b:5
- mlūdā – прым. (młody // малады) ж. р. наз. скл. 13b:13; 14a:4, 9
- mlūdūsci – н. ж. р. (młodość // маладосць) адз. л. род. скл. 14a:2
- mlūdzanac – н. м. р. (młodzieniec // юнак) адз. л. наз. скл. 31b:4; мн. л. він. (род.?) скл. mlādzancuw – 29a:5
- mlūdzikūw – н. м. р. (młodziak // маладзён) мн. л. род. скл. 41b:3
- mnūḡim – прым. (mnogi // шматлікі) мн. л. дав. скл. 27b:5
- mūc – н. ж. р. (moc // моц) адз. л. наз. скл. 37a:8; він. скл. mūc – 12a:8; 34b:5; твор. скл. mūcūḡ – 11b:11, 12; 13a:1; mūcūḡ – 12a:1; mūcu – 13a:1; (mū)čam – 31b:6
- mūcāgam – н. м. р. (mocarz // уладар) мн. л. дав. скл. 33a:10
- mūcni – прым. (mocny // моцны) м. р. наз. скл. 11a:11; род. скл. mūcnaḡu – 9a:4; 33b:1; кл. скл. mūcni – 33b:3; мн. л. наз. скл. mūcna – 9a:13
- mūcni – прысл. (mocno // моцна) 10a:5; mūcni – 25a:13
- mūdlū – н. ж. р. (modła // малітва) адз. л. він. скл. 30b:4
- mūdlicša – дз. (modlić się // маліцца) інф. 9b:9; буд. ч. скл. 1 адз. л. 3 ас. bandza mūdlicša – 26a:6; заг. л. адз. л. 2 ас. mūdliša – 39a:7; нязм. дзеепрым. цяп. ч. mūdliūncša – 11a:10; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. mūdliša – 11b:3, 6; 13a:4; 26a:2; 39a:8
- mūdliṭwā – н. ж. р. (modlitwa // малітва) адз. л. він. скл. 12a:6; месн. скл. mūdliṭwa – 31b:9
- mū'iwškaḡu – прым. (מוֹאָב [mō'āb]; ВВ. Moaw; ВВ. Moab // мааўскі) м. р. род. скл. 41a:2; дав. скл. mū'iwškamū' – 38a:13; мн. л. род. скл. mū'iwskih – 32b:10

mūj – займ. (mój // мой) м. р. наз. скл. 8a:10; 11a:11; 11b:4; 26a:12; 28b:1, 13; 29b:7, 10; 32b:12; 33b:4, 7; **muj** – 26a:11; 28a:11; 32b:12; 41b:4; род. скл. **maḡu** – 33b:9; дав. скл. **mūjamu** – 14b:7; **mūjamū** – 17b:3; він. скл. **mūj** – 33b:8; **mūjaḡu** – 28a:12; н. р. род. скл. **maḡu** – 15a:2; він. скл. **mūja** – 9a:3; ж. р. наз. скл. **mūjā** – 11a:5, 9; 32b:11; 39a:8; род. скл. **mūja-j** – 28b:3; **mūjaj** – 37a:2; він. скл. **mūjā** – 11a:12; 11b:3; твор. скл. **mūjā** – 32b:10; месн. скл. **mūjaj** – 35a:8; мн. л. наз. скл. **mūja** – 8a:9; він. скл. **mūja** – 11a:2*; твор. скл. **mūjimi** – 41a:8

mūjžaš – онім м. р. (מֹשֶׁה [moše]; BB. Moïzesz; BW. Mojżesz // Майсей) наз. скл. 10b:2; 31a:2; **mujžaš** – 32a:8; дав. скл. **mūjžašūwi** – 7a:5; 16b:12; **mujžašuwī** – 32a:1; **mujžašū** – 32b:5; род. скл. **mūjžašā** – 7a:3; 28a:10; 31a:4; **mujžašā** – 32a:2; 32b:3; **m[u]jžašā** – 32a:8; він. скл. **mūjžašā** – 28b:3; 32a:10; твор. скл. **mūjžašam** – 16b:11

mūjžašūwa – прим. (гл. **mūjžaš** // Майсееў) мн. л. він. скл. 25a:7; месн. скл. **mujžašūwiḡ** – 6a:8; 7a:2, 8; **mūjžašuwīḡ** – 6b:1; 7a:4; 26b:12; **mūjžašūwiḡ** – 27a:5; 28b:8; 31a:3; 32b:6; 40a:11; 16b:13; 17a:9; 17b:7; 18a:5; **mūjža[šu]wiḡ** – 25b:4

mulūḡūw – прим. (מֹלֶךְ [molek]; BB. Molech; BW. Moloch // молахаў) м. р. він. скл. 38a:4

mūndrij – прим. (maḡry // мудры) м. р. наз. скл. 29b:11

mūndrūsci – н. ж. р. (maḡrość // мудрасць) адз. л. род. скл. 5a:1; він. скл. **mūndrūśc** – 34b:4; дав. скл. **mūndrūsci** – 13b:5; месн. скл. **mūndrūsci** – 29b:11; твор. скл. **mūndrūscuḡ** – 6a:2

mūnki – н. ж. р. (maḡka // мука) адз. л. род. скл. 12b:1

munž – н. м. р. (maḡž // муж) адз. л. наз. скл. 31a:11; 40a:5; **mūnž** – 31a:11; 31b:9; 33b:9; 39a:9; **manž** – 16a:6; род. скл. **manžā** – 14a:2, 4; 38b:13; 39a:5; 41a:3; 16b:6; **manža** – 39b:12; дав. скл. **manžūwi** – 26a:5; **manžu** – 39b:11; 16b:7; він. скл. **manžā** – 31a:13; 31b:8; твор. скл. **manžam** – 31a:9; месн. скл. **manžu** – 38b:4; кл. скл. **manžū** – 33b:3; **manžu** – 39a:7; мн. л. він. скл. **manži** – 29a:8; 31b:12

mūra – н. н. р. (morze // мора) адз. л. він. скл. 13a:12

(bandza) **mūric** – дз. (morzyć // марыць) буд. ч. скл. 1 адз. л. 3 ас. 41b:5

musulmāna – н. м. р. (muzulmanin // мусульманін) мн. л. наз. скл. 30a:6

mūša – дз. (musieć // мусіць) цяп. ч. адз. л. 1 ас. 11a:9; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **mūšāl** – 27b:4; 18a:4

mūwā – н. ж. р. (mowa // мова) адз. л. наз. скл. 13a:6; месн. скл. **mūwa** – 14b:11

mūwic – дз. (mówić // гаварыць, гаварыцца²⁷) інф. 5b:7, 10; буд. ч. скл. 1 адз. л. 2 ас. **bandzaš mūwic** – 32b:1; мн. л. 2 ас. **banzaca... mūwic** – 32a:13–32b:1; цяп. ч. адз. л. 3 ас. **mūwi** – 5a:10; 6a:1, 5, 8; 6b:1, 4, 7; 7a:3, 5, 7, 11; 7b:2, 5; 8a:7, 9(2); 9a:11; 27b:5; 28a:5; 28b:1; 29b:9; 31a:4; 36b:12; 41a:5; 25a:7; **mūwī** – 7b:11; 8b:4, 10, 12; 9b:6; 10b:5; 12b:5; 14a:11; 26a:2; 26b:1; 27a:1, 3; 28a:10; 30a:11; 30b:4, 7; 32b:13; 33a:6; 34b:2; 37a:12; 38b:8; 39a:2; 25b:11; 15b:12; 17b:10; **muwī** – 8b:11; 36a:2, 5; **mūwa** – 31b:5; **mūwa(c)** – 40b:2; мн. л. 3 ас. **mūwuḡ** – 5a:6; 6a:10; 16a:11; **mūwu** – 6a:6; дзеспрым. незал. ст. мн. л. твор. скл. **mūwuncami** – 13b:3; нязм.

²⁷ 6a:1, 8; 6b:1, 4, 7; 7a:5, 7, 11; 7b:2, 5; 8a:7, 9; 8b:10; 10b:5; 14a:11; 26a:2; 26b:1; 27a:1; 28a:5; 28b:1; 30a:11; 30b:4, 7; 32b:13; 33a:6; 36a:5; 37a:12; 25b:11.

- дзепрым. цяп. ч. *mūwanс* – 11b:3; *mūwunc* – 30b:6; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. (-m) *mūwil* – 31b:8; 3 ас. м. р. *mūwil* – 31b:7; 32a:3; 36b:2; 38b:11; 16a:6; 3 ас. ж. р. *mūwilā* – 13b:10
- mužaš* – дз. (móc // магчы) цяп. ч. адз. л. 2 ас. 11b:4; 3 ас. *mūža* – 5b:2, 8; 8a:6; 8b:8; 10a:3; 28a:12; 25b:3; 35b:7; 35a:5; 16a:11; мн. л. 1 ас. *mūžami* – 28b:6; *mūžamū* – 28b:5; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. *mūgl* – 31a:10; *mūg]* – 39a:3
- mūžnaḡu* – прым. (możny // магутны) м. р. він. скл. 33a:11
- mūžnūsci* – н. ж. р. (możność // магчымасць) адз. л. род. скл. 6a:2
- nā* – пр. (na // на, у²⁸, Ø²⁹, пра^{29b 13}, для^{34a:7}) з він. скл. 5a:3, 5, 10; 5b:1; 9a:1, 13; 9b:9; 10a:4, 5, 11; 11a:3, 10; 11b:7, 10; 12a:12; 13a:5(2), 7, 8, 9, 13; 14a:6, 7; 14b:4; 27a:3, 4; 27b:2, 12; 28a:6, 7, 9(2), 13; 28b:3; 29a:7; 29b:9, 13; 30a:6(2), 7; 31b:12; 32a:10; 33b:6; 34a:7; 34b:12; 36a:12; 37a:3; 37b:5(2); 38b:6; 39a:1; 39b:7, 8; 40b:13; 41a:4, 13; 41b:1, 2, 8, 9, 10; 25a:6, 13; 25b:9; 35b:10; 15a: 3, 4; 15b:4; 16b:1, 5, 10; 17b:1; [n]ā – 28b:10; у складзе *nā cū* – 10a:9; з мест. скл. 5b:11; 6a:3; 6b:1; 7b:1(2), 7, 8; 8a:4(2); 8b:4; 10b:3(2), 4, 9; 11a:8; 26a:6; 27a:4; 27b:8; 28a:2, 4; 30a:2; 30b:3, 8; 34a:4(2); 34b:3; 36a:12; 37b:6; 38a:8; 38b:9, 10; 39b:8, 9; 40b:3, 9; 41a:4; 35a:10; 35b:13; 16b:12; 17b:11, 13
- na-* – ч. (nie // не, Ø^{12a:9}) *перад* дз.: 5a:10, 11; 5b:2(2), 3, 5, 10; 6a:9; 6b:8, 9, 10; 7a:6, 7(2), 9, 10; 7b:3, 7; 8a:3, 6; 8b:1(2), 2, 3, 8, 9, 12; 9a:2, 3, 4(2), 5, 9(2), 10(2), 11; 9b:6; 10a:4, 13; 10b:10; 11a:4, 5, 7; 11b:4, 7, 10; 12a:13; 12b:3, 6; 13a:1(2), 9; 13b:10; 14a:6; 14b:4; 26a:7; 26b:3; 27b:6; 28a:7, 8; 28b:5(2), 6; 29a:4, 5, 6; 29b:3, 5; 30a:1, 6, 8, 12; 30b:1; 31a:10, 11, 12; 32a:11; 32b:10, 11; 34a:2, 3(2), 4, 8; 34b:7(2); 36a:7; 36b:3, 10; 37a:6, 7, 11; 37b:11; 38a:3; 39b:1; 40a:11, 13; 40b:1; 41a:8, 13; 41b:3, 10(2); 25a:6, 11, 12; 25b:3(2), 5, 8, 11; 35a:1(2), 5, 6, 7, 8, 9, 10; 35b:8, 12; 15a:2, 4, 5, 11, 13; 15b:5, 6; 16a:7, 10, 13; 16b:10; 17a:3; *перад наз.:* 9b:12; 12a:2; 13b:4; 13b:13; 14a:3, 5; 27a:13; 27b:1, 2; 33a:2; 36a:9; 25a:10; 17b:3; *перад прым. і дзеепрым.:* 5a:6; 12a:2; 32b:2; 15a:6; 16b:1³⁰; *перад іншымі (службовымі) часцінамі мовы:* 7a:1; 9a:10; 10b:7, 8; 11a:12; 11b:11; 12a:1, 9; 13a:1; 14a:8; 14b:2, 10; 28b:2; 29a:6; 30a:12; 30b:13; 31a:7; 33a:9; 34b:7, 10; 36a:2; 40b:13; 16a:5, 12(?)
- nabā* – н. н. р. (niebo // неба) адз. л. род. скл. 27a:11; 17a:3; месн. скл. *naba* – 8a:4; 30b:3; мн. л. він. скл. *nabūšā* (niebiosa // нябёсы) – 8a:8; род. скл. *nabūš* – 29a:13; месн. скл. *nabūšāḡ* – 7b:1, 7
- nabaḡkatū* – прым. (niebieski // нябесны) м. р. дав. скл. 5b:7; н. р. дав. скл. *nabaḡkatū* – 37b:6; мн. л. наз. скл. *nabaḡka* – 9a:10
- nābūžanštwaḡ* – н. н. р. (nabożeństwo // набажэнства) мн. л. месн. скл. 35b:3
- naḡ* – ч. (niech // няхай) 8b:13; 11b:3, 5; 27b:13; 31b:3; 34a:4; 16b:1; 17a:11
- nāčinā* – н. н. р. (naczynie // посуд) адз. л. род. скл. 12b:9, 10; він. скл. *nāčinā* – 12b:8, 10
- nāčinili* – дз. (naczynić // нарабіць, набудаваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 38a:9; д.-мін. ч. мн. л. 3 ас. (bili) *nāčinili* – 37b:8; 40a:1

²⁸ 5b:11; 30a:2; 30b:8; 37b:5(2); 39b:7.

²⁹ 10a:11; 30a:6; 40b:3; 25a:6.

³⁰ Гл. таксама *namāli*, *namūsnī*, *namūžnimi*.

- načiṣṭaḡu** – прым. (nieczysty // нячысты) н. р. род. скл. 34a:3
nād...nāzaī – (нашкоджаны фрагмент тэксту) 14b:13
nād – пр. (nad // над, да^{13a:12}, насуперак^{15b:11}, з^{26b:4, 5}) з він. скл. 13a:12; 15b:11; nā[d] – 33a:1; з твор. скл. 26b:4, 5; 33a:2; 33b:12; 38b:12; 15a:6; nā[d] – 35b:1; nāṭ – 13a:4
(bili) nādāwāli – дз. (nadawać // надаваць) д.-мін. ч. мн. л. 3 ас. 38a:5
nadinna – онім н. р. (значэнне не вызначанае; верагодна слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка; гл. Пераклад) він. скл. 30a:8
nādṭārgnūl – дз. (KKN – nadtargnać // надарваў) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31a:10
nadūṣqunālūśc – н. ж. р. (niedoskonałość // недасканаласць) адз. л. наз. скл. 10b:11
naduwārquw – н. м. р. (niedowiarek // недаверак) мн. л. він. скл. 9a:12
nādzajā – н. ж. р. (nadzieja // надзея) адз. л. наз. скл. 5a:11; 11a:13; він. скл. nādzaja – 13a:10
nādzawajcaśa – дз. (nadziewać się // спадзявацца) заг. л. мн. л. 2 ас. 5a:10
nāḡū[ṭu]wāl – дз. (nagotować // прыгатаваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 11a:6
nāhāmānā – онім м. р. (נָחַמָּן [na'āmān]; BB. Nahaman; BW. Naaman) він. скл. 12a:2
nājdzāš – дз. (najść // знайсці) буд. ч. адз. л. 2 ас. 17b:12
naqtūra – займ. (niektóry // некаторы) мн. л. наз. скл. 10a:7
nālajaš – дз. (nalać // наліць) буд. ч. адз. л. 2 ас. 12b:10; нязм. дзеепрым. прош. ч. nāliwši – 12b:10
nālazli – дз. (naleźć // знайсці) прош. ч. мн. л. 3 ас. 13b:7; 34b:12; дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. nālažun – 27b:6; nālažnū – б. ф. прош. ч. у функцыі прысл.? (належыць?) 27b:8
nālaži – дз. (należeć // належаць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 6b:9; 11a:7; 30a:12
nalūṭuściwa – прысл. (lutościwie // KKN – niełutościwie // неміласэрна) 16a:3
namāli – прым. (niemały // немалы) м. р. наз. скл. 41a:12
namih – прым. (niemy // нямы) мн. л. род. скл. 13b:1; він. скл. м. а. ф. namih – 13b:2
namūcni – прым. (niemocy // нямоцны) м. р. наз. скл. 10b:8; мн. л. твор. скл. namūcnimi – 33a:5
namūžnimi – прым. (niemożny // немагутны) мн. л. твор. скл. 33a:5
nārandzi – дз. (narędzić // нагнаць, тут напоўніць /страхам/) буд. ч. адз. л. 3 ас. 34b:6
nāriṣ – н. м. р. (napis // надпіс) адз. л. він. скл. 39b:11
nāriṣānū – дз. (napisać // напісаць) дзеепрым. зал. ст. н. р. адз. л. наз. скл. 9b:3; 35b:5; nāriṣānu – 40a:7
narlūdā – прым. (niepłodny // няплодны) ж. р. наз. скл. 34a:2; 16b:4
nārgaciwqu – пр. (narzuciwo // супраць) з дав. скл. 5a:6
narrijācal – н. м. р. (nieprzyjacieł // непрыяцель) адз. л. наз. скл. 26b:3; род. скл. narrijācalā – 14a:6; він. скл. narrijācalā – 14b:1; мн. л. він. скл. narrijācūli – 14b:8; 27a:12; 27b:1; narrijācūli – 26b:1; 17b:5
narrijācaškiḡ – прым. (nieprzyjacielski // непрыяцельскі) мн. л. род. скл. 7b:11
nārgūd – прысл. (narzód // спачатку) 28b:8; 30b:10
nārūscil – дз. (paruścić // напусціць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 6b:1

- napuṣlušanṣtu** – н. н. р. (*nieposłuszeństwo* // непаслушэнства) адз. л. він. скл. 35b:10; 15b:5; 16a:10; **napuṣlušanṣtu** – 35b:12; **napuṣlušanṣtu** – 15b:3
nāraqāja – дз. (*narzekać* // наракаць) цяп. ч. адз. л. 3 ас.(?) 14a:2³¹
nāraqānjū – н. н. р. (*narzekanie* // нараканне) адз. л. месн. скл. 35b:5
nārūd – н. м. р. (*naród* // народ) адз. л. наз. скл. 33b:8; мн. л. дав. скл. **nārūdūm** – 27b:6
nārudzani – дз. (*narodzić ~ ony* // нарадзіць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. наз. скл. м. а. ф. 28b:5
nārūdzanna – н. н. р. (*narodzenie* // нараджэнне) адз. л. род. скл. 14b:1; месн. скл. **nārūdzanū** – 16b:2; мн. л. месн. скл. **nārūdzanāḥ** – 17a:12
narundi – н. м. р. (*nierząd* // беззаконнасць) мн. л. він. скл. 36b:8
nārūšannam – н. н. р. (*naruszenie* // парушэнне) адз. л. твор. скл. 36b:5
nārūzniḥ – прым. (*narozny* // краевугольны) мн. л. род. скл. 25a:2
naṣlāwa – н. ж. р. (*KKN – niesława* // няслава) адз. л. дав. скл. 38a:5
nāsana – н. н. р. (*nasienie* // насенне) адз. л. він. скл. 26a:11
nāslādūju – дз. (*naśladować* // наследаваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 25a:5
nāsmāwājūncsa – дз. (*naśmiewać się* // насміхацца) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 33a:6
nāš – займ. (*nasz* // наш) м. р. наз. скл. 7a:4, 10; 10a:2; **nā[š]** – 27a:1; род. скл. **nāšaḡu** – 7b:6; 8b:5; твор. скл. **nāšim** – 8a:7; ж. р. род. скл. **nāšaj** – 5b:9; мн. л. він. скл. м. а. ф. **nāšiḥ** – 34b:10 ?; 15b:4
našcanścā – н. н. р. (*nieszczęście* // няшчасце) адз. л. месн. скл. 11b:6
naṭajnu (tū) milij ḥāj – онім м. р. (נְתַנ־מֶלֶךְ; [*nṯan-melek*]; ВВ. Nathan-Melech; ВВ. Nathanmelech // Натан-мелех) 38a:7
nā'ūč – дз. (*nauczyć* // навучыць) заг. л. адз. л. 2 ас. 10a:8; буд. ч. адз. л. 3 ас. **nā'ūci** – 32a:13
nawādūmūsci – н. ж. р. (*niewiadomość* // няведанне) адз. л. род. скл. 9a:6
nawadzājūnc – дз. (*nawiedzać* // наведваць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 17a:3
nawarniquwi – н. м. р. (*niewiernik* // нявернік) адз. л. дав. скл. 5a:6
nawāṣtā – н. ж. р. (*niewiasta* // жанчына) адз. л. наз. скл. 10b:13; мн. л. **nawāṣti** – 37b:12; род. скл. **nawāṣt** – 37b:12; магчыма, што **nūwu** ў 12b:1 гэта скажоны пачатак слова *niewiasta*³²
nawaṣtki – н. ж. р. (*niewiastka* // MAGR – *niewiestka* // нявестка) мн. л. він. скл. 32b:8
nawiḥūdrij – онім м. р. (נְבוּכַדְנֶצַּר; [*nṅbūkadneṣṣar*]; ВВ. Newuchadneṣar; ВВ. Nabuchodonozor // Навухаданосар) 29a:6
nawinnaḡu – прым. (*niewinny* // нявінны) м. р. род. скл. 35a:4, 8
nawinnūsci – н. ж. р. (*niewinność* // нявіннасць) адз. л. месн. скл. 35a:8
(bī)... nāwrācāli – дз. (*nawracać* // схіляць) ум. л. мн. л. 3 ас. 30a:2
nawulā – н. ж. р. (*niewola* // няволя) адз. л. він. скл. 12b:5
nawulnikam – н. м. р. (*niewolnik* // нявольнік) адз. л. твор. скл. 31a:6

³¹ Гл. 1.3.5.2. Цяперашне-будучы час (Адсутнасць кантракцыі ў формах цяперашне-будучага часу).

³² Гл. заўвагу да транслітарацыі 12b:1.

- [nawulni]ci – н. ж. р. (niewolnica // нявольница) адз. л. род. скл. 12b:7
 nawulnūsci – н. ж. р. (niewolność // несвабода) адз. л. месн. скл. 31a:5
 nāwuṭūwaḡū гл. nūwuṭūw
 nāzād – прысл. (nazad // назад) 26b:11; 39b:8
 n[azi]r – н. м. р. (נָזִיר [nāzīr]; BB. Nazyr; BW. nazareiczyk // назір) адз. л. наз. скл. 34a:5
 nazli[č]ūna – прым. (niezliczony // незлічоны) н. р. він. скл. 26b:7; ж. р. наз. скл. nazličūnā – 37a:8
 nāzuwuṭ – дз. (nazwać, ~any // назваць) буд. ч. мн. л. 3 ас. 14a:13; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. nāzwāl – 14b:10; 17a:5; ум. л. адз. л. 3 ас. м. р. bi... nāzwāl – 28b:3; дзее-прым. зал. ст. адз. л. н. р. наз. скл. nāzwānu – 28a:2; 30a:11; nāzwānū – 36a:13; ж. р. род. скл. nāzwānaj – 37a:12
 nazwāllačna – прысл. (niezwłocznie? // неадкладна) 14a:6
 ni – ч., зл. (ni // ні, ні... ні) ч. 7b:10?; 15b:7; 16a:9; зл. 34a:3
 nic – займ., прысл. (nic // нічога, зусім^{6b:8; 29a:5; 30a:12}) 6b:8; 11a:7; 12b:6; 29a:5; 30a:12; 34a:3; 35b:13
 nicūjunc – дз. (nicować // крытыкаваць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 33a:4
 nigdi – прысл. (nigdy // ніколі) 12a:12
 nigdz[a] – прысл. (nigdzie // нідзе) 6b:10
 niḥt – займ. (nikt // MAGR – nixt // ніхто) 7a:10; 8b:1; 9a:9, 10; 35a:1
 niṣqu – прысл. (nisko // нізка) 7b:1
 nižli – зл. (niżli // чым) 5b:7; 11a:11; 13b:5; 15a:8
 nūḡi – н. ж. р. (noga // нага) мн. л. він. скл. 12a:12; nūḡi – 27a:12; род. скл. nūḡ – 13b:1; 14b:9; 26b:2; 27a:12; 17b:6; твор. скл. nūḡāmi – 17b:9
 nūhūm – онім ж. р. (נְחֻמִּי [nō‘ōmī]; BB. Nahomi; BW. Noemi // Наамі) наз. скл. 32b:7
 nūwij – прым. (nowy // новы) м. р. наз. скл. 41a:4; н. р. він. скл. nūwo – 6a:1
 nūwuṭūw – прым. (נְבֻטִי; [něbaṭ]; BB. Newatow; BW. Nabat // Наватаў) м. р. наз. скл. 39b:5; род. скл. nāwuṭūwaḡū – 41a:3
 rā гл. rū
 racā – н. м. р. (piec // печ) адз. л. род. скл. 29a:10
 rād – дз. (paść // пасці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 11a:10
 rādāli – дз. (padać // падаць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 13b:1
 rāḡānṣṭwā гл. rūḡānṣṭwu
 rāqāzū[ja] гл. rūqāzūja
 rakna – прым. (piękny // прыгожы) мн. л. наз. скл. 28b:11
 rālājuncij – дз. (pałac // палаць) дзеепрым. незал. ст. адз. л. м. р. він. скл. 29a:7; rā[lājuncij] – 29a:3
 (bandza) rālil – дз. (palić // паліць) буд. ч. скл. 2, адз. л. 3 ас. 38b:10
 ralnil – дз. (pełnić // выконваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. м. р. 15a:2
 ralnmi гл. ṣralnmi
 ralnū – прысл. (pełno // шмат) 33a:8
 rāmanṭājū – дз. (pamiętać // памятаць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 25a:6; б. ф. прош. ч. rāmanṭānu – 5a:8
 rān – н. м. р. (pan // пан) адз. л. наз. скл. 5a:6; 5b:1, 2, 3, 5; 6b:1, 7; 8a:5; 8b:8, 10;

- 9a:5, 8, 10, 11; 9b:2, 3, 6, 9, 11, 13; 10a:2 (2), 3, 9, 12; 11a:4, 6, 9; 11b:1, 10; 12a:1, 3, 6; 13a:1, 12; 13b:11; 14b:7, 13; 26a:4; 28a:10; 28b:12; 29a:12; 29b:5; 31a:4, 7; 32a:2, 8; 33a:1; 33b:4, 7, 9; 37a:4; 40a:9; 41b:5; 25a:12; 35b:8, 10, 12; 15b:2; 17b:2; **pān(būg)** – 8b:6; 9a:11; 10a:10; 28b:3; 29a:1; 33b:6; 36b:2; 25b:3; 35a:8; 15a:11; 16a:2, 11; 17a:2; 17b:10; род. скл. **pānā** – 11b:8; 13a:8, 10; 14a:6; 29b:13; 30a:3, 12; 32b:2; 34a:11; 36b:12; 39a:13; 40b:10, 17b:13; дав. скл. **pānū** – 8b:7; 9b:9, 13; 14b:7; 17b:2, 3; **pānu** – 9b:12; 13a:4; 26a:8; 26b:2; 15b:5; **pān (jazūšūwi)** – 14b:6; 27a:13; він. скл. **pānā** – 10a:11; 11a:1; 11b:7; 13a:7; 14a:7; 27a:5; 27b:1, 2, 12; 28a:7; 28b:4, 13; 32a:9; 40b:13; 15a:11; твор. скл. **pānam** – 14b:10, 11(2); 27b:3, 5; 28a:8; 18a:2, 4, 9; месн. скл. **pānu** – 9b:7; 13a:10; 13b:8; **pānū** – 28a:1; кл. скл. **pāna** – 11a:2; 11b:4; 32a:9; 39a:10; 17a:2; мн. л. род. скл. **pānūw** – 30b:2
- pandzilaś** – дз. (pędzić // гнаць) прош. ч. адз. л. 2 ас. 27a:1
- pāpnā** – н. ж. р. (Panna // Панна) адз. л. наз. скл. 13b:10, 13; 14a:3; род. скл. **pāpnā (mārija)** – 14b:2; **pānni** – 13b:12
- pānśkij** – прым. (pański // Панскі) м. р. наз. скл. 32a:10; 15b:1, 4; **pānśki** – 34a:1; н. р. він. скл. **pānśka** – 25a:6; 15b:11; мн. л. род. скл. **pānśkiḥ** – 33b:2
- pānṣtwā** – н. н. р. (państwo // панаванне, краіна) адз. л. род. скл. 28a:4; **pānṣtwā** – месн. скл. 36b:10; мн. л. він. скл. **pānṣtwā** – 30a:1
- pānuwāl** – дз. (panować // панаваць, валодаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31b:7; нязм. дзеепрым. цяп. ч. **pānūjunc** – 29a:5
- pānūwāna** – н. н. р. (panowanie // панаванне) адз. л. наз. скл. 28a:2; **pānūwān[a]** – 36a:11
- pāra[ž]nici** – н. ж. р. (SP XVI – parieżnica // папежніца, папістка) або н. м. р. (гл. наступны артыкул) мн. л. наз. скл. м. а. ф. 38:1
- pā[r]ažniqū** – н. м. р. (parieżnik // папежнік, папіст) адз. л. кл. скл. 39a:10
- pāražūwa** – н. м. р. (parież // Папа) мн. л. наз. скл. 40a:13
- paṛši** – пар. ліч. (pierwszy // першы) м. р. наз. скл. 8b:12; **paṛšij** – 40b:1; 18a:1; він. скл. **paṛšij** – 17b:6; месн. скл. **paṛšim** – 14a:1; 32b:7; 17b:1, 12; н. р. месн. скл. **paṛšim** – 6a:7; мн. л. наз. скл. **paṛša** – 7a:6; 7b:6; **paṛwša** – 13a:8; род. скл. **paṛšiḥ** – 10b:5; він. скл. **paṛšiḥ** – 15b:4; месн. скл. **paṛšiḥ** – 6a:7; 26b:12; 27a:5; 28b:8; 32b:6; 16b:13; 17a:9; 17b:7; 18a:5
- paṛwaj** – прысл. (pierwej // раней) 39a:10
- paṛwūrūdniej** – прым. (pierworodny // першародны) м. р. наз. скл. 28a:11; **paṛwūrūdniej** – 28b:13
- paṛwūrūdztwu** – н. н. р. (pierworodztwo // першародства) адз. л. він. скл. 31b:6
- pāṣtwiliśa** – дз. (pastwić się // здзекавацца) прош. ч. мн. л. 3 ас. 26b:5
- paṭnāśca** – ліч. (piętnaście / piętnastu // пятнаццаць) він. скл. 34a:11
- paṭnāṣtij** – пар. ліч. (piętnasty // пятнаццаты) м. р. наз. скл. 7b:9; род. скл. **paṭnāṣtaḡu** – 40b:7; месн. скл. **paṭnāṣtim** – 32b:7
- pāṭrājā** – дз. (patrzeć // глядзець) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 25a:13; заг. л. мн. л. 2 ас. **pāṭrājca** – 7a:9; прош. ч. мн. л. 3 ас. **pāṭrāli** – 13a:8
- pāṭri** – дз. (patrzeć // глядзець) заг. л. адз. л. 2 ас. 28b:12; нязм. дзеепрым. цяп. ч. **pāṭrūnc** – 13a:9
- pāwāl** – онім м. р. (Paweł // Павел) наз. скл. 30a:13

- rawna** – прысл. (*rewnie* // пэўна) 14b:2; 26a:7; 27b:8; 30a:1; 36b:12
rawn-uśc – н. ж. р. (*rewność* // пэўнасць) адз. л. наз. скл. 28a:6
rij – дз. (*rić* // піць) заг. л. адз. л. 2 ас. 34a:3
riľnū – прысл. (*riľno* // пільна) 11a:8; 18a:8; **riľnu** – 11a:6
rišmū – н. н. р. (*rišmo*; пар. бел. *пісьмо* // пісанне) адз. л. наз. скл. 6b:5; 14b:5; 28b:6; 29a:2; 39a:13; 16a:10; 16b:11; **rišm** – 27b:9; 29b:13; род. скл. **rišmā** – 14b:5; 30a:7; 33a:7; дав. скл. **rišmū** – 30a:13; він. скл. **rišmū** – 6b:9; 7a:1; 8b:7; 9a:3, 12; 14b:10; 28b:8; месн. скл. **rišma** – 5a:5; 6a:7; 6b:10; 13b:6; 30b:4; 33a:8; 36a:5; 25b:8, 11; 18a:8; **rišma** – 30b:12; 33a:1
riša – дз. (*pisać* // пісацца, пісаць^{10b.11}) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 5a:2, 5; 6a:9, 11; 7a:10; 8a:5; 8b:5; 9b:1, 8(2); 10a:7; 10b:11, 13; 12a:1; 13a:11; 26a:10; 27a:3, 6; 28a:2; 29b:1, 9; 32a:5; 34a:10; 18a:2
riřac – дз. (*pytać* // пытаць) інф. 36b:10; прош. ч. мн. л. 3 ас. **riřali** – 9a:7
plāč – н. м. р. (*placz* // плач) адз. л. він. скл. 36b:3
plāčūnc – дз. (*plakać* // плакаць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 36a:3; прош. ч. мн. л. 3 ас. **plāqāli** – 35b:13
plāřč – н. м. р. (*plaszcz* // плашч) адз. л. наз. скл. 41a:4
pluħā – прым. (*plóchy* // пусты) ж. р. наз. скл. 5a:11
praca – ч. (*przecie* // ж, жа) 5b:10; 30a:5
praciwqu – пр. (*przeciwko* // супраць) з род. скл. 30a:7; 37a:9; 35a:3
praciwniqūw – н. м. р. (*przeciwnik* // праціўнік) мн. л. род. скл. 31a:2
praciwrij – прым. (*przeciwny* // праціўны, агідны)³³ м. р. наз. скл. 28a:3; 30a:11
prač – прысл. (*przez* // прэч) 9b:3; 37b:9; 25a:5
pračitāj – дз. (*przeczytać* // прачытаць) заг. л. адз. л. 3 ас. 28a:1
prad – пр. (*przed, przede* // перад, да³⁴) з він. скл. 31a:5(2); з твор. скл. 14b:11; 27a:2; 29b:4; 31a:6; 34b:13; 36a:5; 38a:11; 25b:12; 16b:11; **prada** – 8b:1
pradziwnī – прым. (*przedziwny* // дзіўны) м. р. наз. скл. 30b:12; **pradziwnij** – 36a:13
pradkam – н. м. р. (*przodek* // параўн. ТС – *прэдок* // продак) адз. л. твор. скл. 17a:11; мн. л. наз. скл. **pradqūwa** – 37b:8
pradkinu – н. ж. р. (гл. **pradkam** // прамаци) адз. л. він. скл. 17a:11
prāgnūl – дз. (*pragnąć* // прагнуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 10b:7
praqlanřtwu – н. н. р. (*przekleństwo* // праклён) адз. л. наз. скл. 5a:3
pr[a]ľūžuni, pralūžuna гл. **prilūžunā**
pramanic – дз. (*przemienić* // памяняць) інф. 11b:4; заг. л. адз. л. 2 ас. **praman** – 11a:12; 3 ас. (*naħ*) **pramani** – 11b:3
prandqu – прысл. (*prędko* // хутка) 25a:13
prarpuwādzil – дз. (*przeprowadzić* // прывесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 26a:3
prarūmnāwři – дз. (*przeromnieć* // забыць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 35a:2
prarūminājūn(c) – дз. (*przypominać* // згадваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 35b:3
prarūřčājūnc – дз. (*przopuszczać* // прапускаць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 35b:12; 15b:6

³³ Гл. заўвагу да гэтай лексемы ў 2.2.2.1. Змены з рэлігійна-ідэалагічных прычын.

³⁴ 31a:5(2); 29b:4; 16b:11; 25b:12.

- prapūwaš** – дз. (przepowiedzieć // прадказаць) буд. ч. адз. л. 2 ас. 32a:12; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **prapūwadžā[1]** – 39b:10
praṣṭāli... ṣūṅ – дз. (przestać // спыніліся) прош. ч. мн. л. 3 ас. 6b:1
[p]raṣṭāwāl – дз. (przestawać // спыняцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35a:10
praṭū – зл. (przeto // таму) 8a:10; 16a:10; **pr[a]ṭū** – 41a:8
prāwa – прысл. (prawie // сапраўды) 8b:6
prāwaj – прым. (prawy // правы) ж. р. месн. скл. 38a:11
(w)pr[ā]wu – прысл. (prawo // (на)права) 36a:7
prāwdā – н. ж. р. (prawda // праўда) адз. л. наз. скл. 29a:7; род. скл. **prāwdī** – 30a:5
prāwdziwaḡu – прым. (prawdziwy // сапраўдны, праўдзівы) м. р. він. скл. 5a:9; ж. р. він. скл. **prāwdziwā** – 26a:3; твор. скл. **prāwdziwuṅ** – 26a:13
prāwici – н. ж. р. (prawica // правая рука) адз. л. месн. скл. 11a:3, 5; 14b:7; 17b:4; твор. скл. **prawicūṅ** – 26a:8
prawiśāl – дз. (przewyższać // перавышаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38b:2; ж. р. **prawiśālā** – 6a:4
prawrācājūṅ – дз. (przewracać // пераварочваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 9a:12
prawrūṭnim – прым. (przewrotny // каварны) н. р. твор. скл. 27b:11
prawruṭnūsci – н. ж. р. (przewrotność // каварства) адз. л. дав. скл. 25b:1
prāwuśc – н. ж. р. (prawość // праведнасць) адз. л. він. скл. 17b:5; мн. л. він. скл. **prāwuści** – 36a:5
praḡ – пр. (przez // праз, Ø^{26a:3; 33b:8; 25a:9, з-за36b 11}) з він. скл. 9a:3; 12a:6, 7; 13a:6; 26a:3; 33b:8; 36b:11; 38a:4; 25a:6, 9; **praḡ** – 31a:1
pri – пр. (przy) з месн. скл. 6a:9; 6b:4; 37a:8; 37b:2, 8; 38b:6; 41b:7; 35b:3
pribāwiwši – дз. (przybawić // прыбавіць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 30a:3
pri[cu]ṅgnūnc – дз. (przyciągnąć // прыцягнуць) інф. 39a:3
pričina – н. ж. р. (przyczyna // прычына) адз. л. він. скл. 35b:9; мн. л. род. скл. **pričin** – 41b:6
pridāja – дз. (przydawać // прыдаваць) цяп. ч. адз. л. 1 ас. 29b:8
pridāwši – дз. (przydać // дадаць, прыдаць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 34a:11; 35b:4
priḡārśc – н. ж. р. (przygarść // прыгаршчы) адз. л. він. скл. 12b:1
prijācal – н. м. р. (przyjaciel // прыяцель) адз. л. наз. скл. 26a:9, 12; 18a:7; род. скл. **prijācalā** – 27a:3; він. скл. **prijācalā** – 27b:3, 5; 18a:4; твор. скл. **prijācalam** – 18a:3
prijśc – дз. (przyjść // прыйці) інф. 38a:4; буд. ч. адз. л. 3 ас. **prijdza** – 9a:1; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. **priśadl jā** – 9b:6; 3 ас. м. р. **priśadl** – 13a:12; н. р. **priślū** – 33b:4; мн. л. 3 ас. **prišli** – 13a:13; 37a:11; нязм. дзеепрым. прош. ч. **priśadši** – 38b:4; 39a:12; 39b:12; 41a:3
prijścū – н. н. р. (przyjście // прышэсце) адз. л. месн. скл. 9a:7
prijūnc – дз. (przyjac // прыняць) інф. 28b:4; 41a:13; д.-мін. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **prijūl (bil)** – 41b:3
priqāzāmi – н. м. р. (przykaz // загад) мн. л. твор. скл. 40a:10
priqāzāniḡ – дз. (przykazać; ~ any // загадаць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. род. скл. 15a:6
priqlād – н. м. р. (przykład // прыклад) адз. л. він. скл. 13b:9; твор. скл. **priqlādūm** – 10a:13

- prilūž** – дз. (przyłożyć // прылажыць) заг. л. адз. л. 2 ас. 31a:5
- prilūžūnā** – дзеепрым. зал. ст. (przełożony // начальник, знатны) ж. р. наз. скл. 14a:3; мн. л. він. скл. **pr[a]lūžuni** – 5a:10*; **pralūžuna** – 5b:1*; дав. скл. **prilūžunim** – 32a:7
- primara** – н. н. р. (przymierze // заповіт) адз. л. род. скл. 40a:8; він. скл. **primara** – 36b:13; месн. скл. **primaru** – 27b:7
- prin[us]** – дз. (przynieść // прынесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40b:8; б. ф. прош. ч. **prinašūnu** – 12a:10
- pripādkam** – н. м. р. (przypadek // випадак) адз. л. твор. скл. 16a:12
- pripāšanā** – дз. (przyręcać, ~ny // прывязаць) дзеепрым. зал. ст. ж. р. адз. л. наз. скл. 14a:2
- pri(pisqu)** – н. м. р. (przypisek // прыпіска) адз. л. месн. скл. 5b:11; **pripisqu** – 30b:9
- pripiswāc** – дз. (przyręcać // прыпісваць) інф. 26b:3; цяп. ч. адз. л. 3 ас. **pripisūja** – 30b:10
- priprūwādzi** – дз. (przyprzewodzić // прывесці) заг. л. адз. л. 2 ас. 31a:5
- pripūscil** – дз. (przyręcać // дапусціць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15b:10
- prispōrālā** – дз. (przysporzać // павялічвацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 12b:3
- pristūmpilam** – дз. (przystąpić // прыступіць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 14a:11; нязм. дзеепрым. прош. ч. **pristū[m]piwši** – 29a:10
- prisānda** – н. ж. р. (prysięga // прысяга? або przysienie // сени?) адз. л. месн. скл. 38a:6
- priwilaj** – н. м. р. (przywilej // прывілей) адз. л. він. скл. 30a:4
- priwlāščājūṅ** – дз. (przywłaszczać // прыўлашчаць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 14b:6
- priwlāščūniḥ** – дз. (przywłaszczyć, ~ony // прыўлашчыць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. він. скл. м. а. ф. 5a:9
- priwrūcil** – дз. (przywrócić // вярнуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:6; 26b:11
- priwud** – н. м. р. (przywód або przewód // кіраванне) адз. л. він. скл. 5a:8
- priwud** – дз. (przywieść // прывесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:5; 40b:11; нязм. дзеепрым. прош. ч. **priwudši** – 16b:6
- priwudzić** – дз. (przywodzić // прыводзіць або przewodzić // кіраваць) інф. 36a:2
- prizdū** – н. м. р. (przyjazd // прыезд) адз. л. род. скл. 30a:4
- priznāju** – дз. (przyznawać // прызнаваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 9a:5; прош. ч. мн. л. 3 ас. **priznāwāli** – 13a:9
- prod** – прысл. (przód // наперад) 34b:2
- proč** – пр. (prócz // акрамя) з род. скл. 7a:6
- prūḥ** – н. м. р. (proch // пыл) адз. л. він. скл. 39b:7
- pr[oro]ctwā** – н. н. р. (proroctwo // прароцтва) адз. л. род. скл. 28a:9; **prūgūctwā** – 39b:3; **proroctwā** – 25b:10; **proroštā** – 34b:1; **prorūštā** – 36a:4; він. скл. **prūgūctwa** – 27b:11; твор. скл. **prorūctwam** – 12a:3; месн. скл. **prorūštwa** – 41a:10; мн. л. він. скл. **prorūctwā** – 35a:2
- prōgūčan-štā** – н. н. р. (гл. prōgūctwu // прароцтва) адз. л. род. скл. 28a:12
- prōgūq** – н. м. р. (prōgok // прарок) адз. л. наз. скл. 6a:5; **prōgōq** – 7b:9; 12a:7, 8; 12b:4; 14a:8; 26a:6; 30b:5; 31b:5; 33a:11; 36b:12; 38b:4; 39a:13; 25b:3; 15b:12; 16a:5; род. скл. **prōgōqa** – 6b:3; 7a:11; 8a:6; 8b:9, 11; 26b:9; 27b:10; 28a:10; 30a:10;

- 32a:2; 34a:8; 37a:5; 41a:3; 16a:4; 18a:1; дав. скл. *prorūkuwi* – 12b:11; твор. скл. *proroqam* – 32b:5; *proroqam* – 12b:4³⁵; мн. л. наз. скл. *proroki* – 6b:11; 30b:13; *prorūki* – 9a:10; м. а. ф. *prorūci* – 10b:2, 6; *proroci* – 12a:1; род. скл. *proruquw* – 12b:13; 37a:11; дав. скл. *proroqām* – 8a:9; *prorokam* – 32a:7; 33a:10; він. скл. *prorūki* – 11b:10; *proroki* – 37a:1; *proroquw* – 36b:10
- pru[rū]kinī* – н. ж. р. (*prorokini* // прарочыца) адз. л. род. скл. 14a:12; *prorūkinī* – 37a:12
- proroqūwāl* – дз. (*prorokować* // прарочыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 33a:12; *proroquwāl* – 40a:5
- proroqūwānnū* – н. н. р. (*prorokowanie* // прароцтва) адз. л. месн. скл. 34a:12
- pruštaǵu* – прым. (*prosty* // просты) н. р. род. скл. 40b:8
- prūšic* – дз. (*prosić* // прасіць) інф. 12b:9; цяп. ч. адз. л. 1 ас. *prošā* – 11a:2; *prūšā* – 32a:9; 2 ас. *prūšiś* – 11a:2; мн. л. 1 ас. *prošimi* – 16b:2; 2 ас. *prūšica* – 11a:4; заг. л. адз. л. 2 ас. *pruś* – 12b:7; *prūś* – 39a:7; нязм. дзеепрым. цяп. ч. *prošūnc* – 14a:8; 39a:7; 41b:1; прош. ч. адз. л. 3 с. м. р. *prūsil* – 11b:7; ж. р. *prūsilā* – 10b:13
- prūzbā* – н. ж. р. (*prośba* // просьба) адз. л. він. скл. 11b:5
- prūžnaǵu* – прым. (*próżny* // парожні) н. р. род. скл. 12b:9
- pršālmā* – н. ж. р. (*psalm* // псальма) адз. л. наз. скл. 8b:3; род. скл. *pršālmi* – 30b:9; він. скл. *pršālma* – 17b:1; месн. скл. *pršālma* – 6b:6; 8b:5; 26b:1; 27a:3; 28a:13; 32b:13; 33a:5; 17b:10; мн. л. род. скл. *pršālmūw* – 14b:6³⁶
- prši* – н. м. р. (*pies* // сабака) мн. л. наз. скл. 16a:3
- rū* – пр. (ро // па, пасля³⁷, для^{9b:7}, да^{35b:3}) з месн. скл. 6a:8, 10; 10b:9; 11a:3(2), 5(2); 14b:7; 26b:10; 34a:12; 36b:10; 38a:11; 40b:1; 41a:12; 35a:1; 35b:1; 17b:4; з він. скл. 9b:7; 10b:6; 35b:3; *rā* – 14a:13; у складзе прыслоўяў: 11b:6(2); 13b:13; 14b:4; 28a:12; 28b:11; 29b:5; 30b:6; 32a:5
- rūbijāš* – дз. (*robić* // пабіць) буд. ч. адз. л. 2 ас. 33b:10
- rūbrāc* – дз. (*robrać* // пабраць) інф. 39b:9
- rūbūžnūšci* – н. ж. р. (*robożność* // пабожнасць) адз. л. род. скл. 28b:9
- rūcaḥā* – н. ж. р. (*rosiecha* // суцяшэнне) адз. л. він. скл. 40a:7
- rūcaqu* – дз. (*rosieć* // пацячы) буд. ч. мн. л. 3 ас. 6b:8
- rūčinil* – дз. (*roszynieć* // зрабіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41a:1; дзеепрым. зал. ст. мн. л. наз. скл. *rūčinūna* – 37b:4
- rūčūl* – дз. (*rosząć* // пачаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35a:3; буд. ч. адз. л. 2 ас. *[rū]čnaś* – 34a:3
- rūčunṭaq* – н. м. р. (*roszątek* // пачатак) адз. л. він. скл. 13b:8³⁸
- rūḥwicil* – дз. (*rochwycić* // схапіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41a:4

³⁵ Апошні склад у рукапісе паўсцёрты.

³⁶ Гэтая словаформа можа належаць як да мужчынскага, так і да жаночага роду. Гл. 1.3.1.4. Змена роду.

³⁷ 26b:10; 40b:1; 41a:12; 35a:1

³⁸ Гэты назоўнік ужыты ў фразсалагізме *rūčunṭaq māmi*. Параўн. *ktoś ma początki czegoś* “знает основы чего-л., имеет элементарные (начальные) знания в чем-л. (в какой-л. области)” (Польско-русский фразеологический словарь. В 2 т. М.: Экономпресс, 2004. Т. 2. С. 198).

- pūd** – пр. (pod // пад) з він. скл. 13b:6; 27a:12; [pū]d – 39a:11; з твор. скл. 7a:1(2); 38a:7(?); pū...t – 28b:2
- pūdāl** – дз. (podać // падаць, даць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27a:12; 2 ас. м. р. pūdālaś – 27a:2
- pūdaptāl** – дз. (podeptać // пагантаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 17b:9
- pūdhwicil** – дз. (podchwycić // падхапіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31b:6
- pūdjuł** – дз. (podjąć // падняць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31b:12
- pūdqālū** гл. pūtqā
- pūdlūža** – дз. (podłożyć // падлажыць) буд. ч. адз. л. 1 ас. 14b:9; 17b:5
- pūdnūsil** – дз. (podnosić // падымаць, пачынаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35a:3
- pūdnūsl (bil)** – дз. (podnieść // падняць) д.-мін. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40b:12
- pūdnūžkam** – н. м. р. (podnózek // падножжа) адз. л. твор. скл. 14b:9; 26b:2, 3; 27a:13; мн. л. pūdnūžkami – 26b:6; твор. скл. pūdnūžki – 17b:5
- pūdprājū** – дз. (podpierać // падтрымліваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 5b:4; pūdpirājū – 13b:7; прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. pūdpirālam – 26a:13
- pūdūbanstwā** – н. н. р. (podobieństwo // праўдападобнасць) адз. л. род. скл. 27b:10
- pūdūbnī** – прым. (podobny // падобны, адпаведны^{5b.6}) м. р. наз. скл. 5b:6; 8b:13; 25b:11; 35a:1; pūdūbni – 8a:5; род. скл. pūdūbnaḡu – 7b:3; pūdubnaḡu – 7b:7
- pūdubnū** – прысл. (podobno // падобна^{29b.9}, адпаведна^{13b.4}, праўдападобна^{26a.3}) 29a:9; выш. ст. pūdūbnaj – 13b:4; 26a:3
- pūdz** гл. pūscil 2
- pūgānšṭwu** – н. н. р. (pogaństwo // паганства) адз. л. наз. скл. 33a:3; род. скл. pūgānšṭwa – 37a:7; pāgānšṭwā – 37b:1
- pūgānsḳim** – прым. (pogański // паганскі) мн. л. дав. скл. 32b:6; він. скл. м. а. ф. pūgānskiḡ – 37b:7
- pūgrabūḡ** – дз. (pogrzebać, ~ pu // пахаваць) дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. 35a:13
- pūjdz[a]š** – дз. (rójść // пайсці) буд. ч. адз. л. 2 ас. 32b:11; pūjdzāš – 16a:8; 3 ас. pūjdzā – 32b:11; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. pūšad – 12a:12; мн. л. 3 ас. pūšli – 5a:1
- pūjuł** – дз. (pojąć // зразумець) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31a:12
- pūqāzāl** – дз. (pokazać // паказаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38b:10
- pūqāzūja** – дз. (pokazywać // паказваць, паказвацца³⁹) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 9b:2; 10a:6; 13a:6; 13b:8; 14a:1; pāqāzū[ja] – 13a:2; pūqazūja – 14a:3; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. pūqaziwāl – 11b:12; мн. 3 ас. pūqāziwāli – 12b:13
- pūki** – зл. (róki // пакуль) 41a:12
- pūqlādāli** – дз. (pokładać // ускладаць) прош. ч. мн. 3 ас. 13a:10
- pūqūj[u]** – н. м. р. (pokój // мір, спакой) адз. л. род. скл. 28a:4; pūqūju – 30a:11; 37a:13; 35a:7; месн. скл. pūqūju – 36b:1
- pūqūlanā** – н. н. р. (pokolenie // калена, племя) адз. л. наз. скл. 41a:7; род. скл. pūqūlanā – 41a:7; pūqulanā – 41b:7; твор. скл. pūqūlanam – 41b:10
- pūqušūnī** – дз. (rokusić, ~ uszony // спакусіць) дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. 9b:2

³⁹ 9b:2; 10a:6; 13b:8; 14a:1.

- pūlāḥ – н. н. р. (pole // поля) мн. л. месн. скл. 37b:6
 pūlūža – дз. (położyć // палажыць) буд. ч. адз. л. 1 ас. 14b:8; 26b:1
 pūmūcniquw – н. м. р. (pomocnik // памочнік) мн. л. род. скл. 37a:9
 pūmūdlaṅsa – дз. (pomodlić się // памаліцца) буд. ч. адз. л. 1 ас. 9b:11
 pūmūža – дз. (pomóc // дапамагчы) буд. ч. адз. л. 3 ас. 32a:11
 pūnawāš – зл. (ponieważ // таму што) 7b:3; 26a:4; 33b:10, 13; 15a:1; 15b:12; 16a:7
 pūnṭim – пар. ліч. (piąty // пяты) м. р. месн. скл. 18a:6; мн. л. месн. скл. pūnṭiḥ – 7a:2;
 pūnṭiḥ – 7a:4, 8
 pūpal – н. м. р. (poroś; параўн. бел. *носел*) адз. л. він. скл. 38b:12; 39a:4
 pūrāli – дз. (poralić // папаліць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40a:4; мн. л. 3 ас. pūrāli
 – 34b:9; 37b:11; 38a:7
 pūradī – н. ж. р. (porada // парада) адз. л. род. скл. 27a:7; він. скл. pūrādā – 34b:5
 pūrūcilāś – дз. (porzucić // пакінуць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 25a:8
 pūrudzie – дз. (porodzić // нарадзіць) інф. 14a:5
 pūrūšūnij – дз. (poruszyć, ~ ony // парушыць) дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл.
 29b:5
 pūrūzdarāl – дз. (porozdzierać // параздзіраць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 36b:2; 3 ас.
 м. р. pūrūzdarāl – 36a:3
 pūrznū[1] – дз. (porznać // парэзаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40a:3
 pūšilāl... bī – дз. (posyłać // пасылаць) ум. л. адз. л. 3 ас. м. р. 17a:3
 pūšlāc – дз. (posłać // паслаць) inf. 32a:9; буд. ч. адз. л. 3 ас. pūšla – 6b:7; прош. ч. адз.
 л. 3 ас. м. р. pūšlāl – 29a:11; 36b:9; 39b:8; 41b:1; 15a:12; 15b:2
 pūšlūgi – н. ж. р. (posługa // паслуга) адз. л. род. скл. 41a:7
 pūšlūšanṣṭwu – н. н. р. (posłuszeństwo // паслушэнства) адз. л. він. скл. 15a:8
 pūšlūži – дз. (posłużyć // паслужыць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 28a:12
 pūšplācāc – дз. (posplacać // заплаціць) інф. 12b:12
 (naḥ) pūṣṭāna – дз. (postać // паўстаць) заг. л. адз. л. 3 ас. 34a:4
 pūṣṭānūwa – дз. (postanowić // паставіць) буд. ч. адз. л. 1 ас. 29b:4; прош. ч. адз. л. 1
 ас. м. р. (-m) pūṣṭānūwil – 9a:1; 3 ас. м. р. pūṣṭānūwil – 40a:10
 pūṣṭāwil – дз. (postawić // паставіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40b:5
 pūṣṭralūnū – дз. (postrzelić // падстрэліць) б. ф. прош. ч. 35a:11
 pūṣṭūnpiwṣī – дз. (postąpić // адысці) нязм. дзеепрым. прош. ч. 11a:10; pūṣṭūmpiwṣī
 – 13a:11
 pūṣwancūnū – дз. (poświęcić, ~ ony // прысвяціць) дзеепрым. зал. ст. н. р. адз. л.
 наз. скл. 34a:5
 pūścil 1 – дз. (pościć // пасціць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 10b:1, 4; мн. л. 3 ас. pūścili
 – 10b:6(2)
 pūścil 2 – дз. (puścić // пусціць, адпусціць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31a:11; заг. л.
 адз. л. 2 ас. pūśc – 28a:11; pūdz – 31a:11⁴⁰

⁴⁰ Выраз pūdz mā можна патлумачыць і як 1 ас. мн. л. загаднага ладу ад дзеяслова *pójsć* “*пайсці*” з канчаткам [mo] > [ma]. Такі канчатак сустракаецца і ў мове Тафеіра 1725 г. (Suter 2004, р. 358-359). Гэта патлумачыла б знікненне [s'] і пераход [c] > [a] у наступным займенніку. Параўн. 1.3.5.6. Загадны лад.

- pūšcināc – дз. (pościnać // пасцінаць) інф. 15a:10
 poswāčā – дз. (poświadczać // сведчыць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 31a:7
 pūšči – н. ж. р. (puszcza // пустыня) адз. л. месн. скл. 17a:4
 pūšlūbil – дз. (poślubić // ажаницца, узяць за жонку) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 16b:8
 pū...ṭ (28b:2) гл. pūd
 pūṭim – прысл. (potem // потым) 9b:5; 29a:8; 16b:11; pūṭam – 30b:11; 40a:5; poṭam
 – 30b:11(2); 31b:1; 38a:11
 pūṭqā – дз. (potkać // спаткаць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 32a:12; прош. ч. адз. л. 3 ас. н. р.
 pūdqālū – 15b:8
 pūṭrabūja – дз. (potrzebować // патрабаваць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 8b:8; прош. ч. адз. л.
 3 ас. м. р. pūṭrabūwāl – 14a:7; ж. р. pūṭrabūwālā – 11a:7
 pūṭūqu – н. м. р. (potok // паток) адз. л. род. скл. 37b:9; 38a:10
 pūṭumṣṭwu – н. н. р. (potomstwo // патомства) адз. л. він. скл. 27a:2
 pūṭūšil – дз. (potuszyć // натхніць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 25b:9
 pūṭwardzā – дз. (potwierdzać // пацвярджаць) цяп. ч. адз.? л. 3 ас. 26b:12
 puwādāl – дз. (powiadać // паведаміць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 10a:1
 pūwadžac – дз. (powiedzieć // сказаць) інф. 11b:1; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. pūwadžāl
 – 39a:5
 pūwāžnaj – прым. (poważny // паважны) ж. р. род. скл. 6a:3
 powāžnūsci – н. ж. р. (poważność // паважнасць) адз. л. род. скл. 6a:4
 pūwawāl – дз. (powiewać // павяваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 6a:8
 pūwil – дз. (powić // спавіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 6b:5
 pūwścūngnūnc – дз. (powściągnąć // утрымаць) інф. 37b:11
 pūwṣṭāl – дз. (powstać // паўстаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35a:1
 puwṭūra – прысл. (powtórę // другі раз, па-другое) 11b:3; 28a:12; 29b:5; pūwṭūra –
 28b:11
 pūzābijali – дз. (rozabijać // пазабіваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 37a:1
 pūznāli – дз. (roznać // пазнаць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 5a:8
 pūzrucāli – дз. (porzucić // паскідаць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 37a:1; pūzrucāli –
 37b:7
 pūzṣwulili – дз. (rozwoić // дазволіць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 30a:6
 pūzṣwulanna – н. н. р. (rozwoleńie // дазвол) адз. л. наз. скл. 11b:2
 gabilijūṅ – н. ж. р. (KKN – gebelja // мяцеж) адз. л. він. скл. 35a:6
 gac – дз. (rzec // сказаць, выказаць^{5b:2}) інф. 5b:8; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 1 (-m) gaql
 – 33a:9; 2 ас. м. р. gaqlaś – 38b:11?; 3 ас. м. р. gaql – 5b:5(2); 7b:9; 8a:3; 9a:8, 10;
 9b:3, 10; 10a:8, 9; 11a:1, 8, 11; 11b:2; 14a:8; 28a:10; 28b:13; 29a:6, 8; 29b:6; 31a:11;
 31b:2, 8, 11; 32a:1, 2, 9, 10; 32b:3; 33b:3, 9, 13; 36a:7, 10, 11, 12; 38b:13; 39a:5,
 6, 13; 39b:1, 11; 40a:7; 25a:[6]; 35a:5; 16a:4; gaql – 11b:8; 12b:7; 14a:12; 14b:7(2);
 27a:10; 28a:7, 11; 28b:1; 29a:10; 33b:3, 7; 36b:4; 37a:5; 40b:3; 41a:5; 41b:4; 15b:11;
 16a:5; 17b:2, 3(3); ж. р. gaqlā – 11a:2; 12b:6; 32b:8, 10; н. р. gaqlū – 28b:12; мн. л.
 3 ас. gaqli – 33b:11; gaqli – 39b:11
 gač – н. ж. р. (rzecz // рэч, справа) адз. л. наз. скл. 11a:5; 39b:3; род. скл. г[a]či – 18a:9;
 мн. л. месн. скл. gačaḥ – 34b:7
 gaḥāwāhām – онім м. р. (ḡḥab'ām); ВВ. Rechaweham; ВВ. Reboam // Рэхава-
 ам) наз. скл. 41a:13; gaḥāwahām – 41b:2; він. скл. gaḥāwahāmā – 41b:1

- rādni** – прым. (radny // дарадца) м. р. наз. скл. 36a:13
rādūṅ – н. ж. р. (rada // рада) адз. л. твор. скл. 41b:3
rādzic – дз. (radzić się // радзіцца) інф. 5b:4
rādzilā – (radzić // радзіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 37a:13
rāju – н. м. р. (raj // рай) адз. л. месн. скл. 15b:5
gamanū – н. н. р. (ramię // плячо) адз. л. месн. скл. 28a:2; **gāmanū** – 36a:12
gančniki – н. м. р. (ręcznik // ручнік) мн. л. наз. скл. 37b:13
ganqā – н. ж. р. (ręka // рука) адз. л. наз. скл. 39a:3, 8, 9; род. скл. **ranki** – 7b:11; 33a:13; 33b:7, 11(2), 13; 34a:6; 41a:6; 15b:12; він. скл. **ganqā** – 39a:2; 40b:13; 16b:6; мн. л. род. скл. **gunq** – 33b:5; твор. скл. **ganqāmi?** – 33b:6; **ganqūmā** – 39a:1
rāṣqāzānam гл. **rūṣqāzāna**
rātuwālam – дз. (ratować // ратаваць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 26a:13; 3 ас. м. р. **rātuwāl** – 31a:13
rāzaj – н. м. р. (raz // раз) мн. л. род. скл. 13b:4
ricar – н. м. р. (rycerz // рыцар) адз. л. наз. скл. 28a:3; 33a:13; 36a:13; він. скл. **ricarā** – 33a:11; мн. л. дав. скл. **ricaram** – 33a:11
ricarṣṭwā – н. н. р. (rycarstwo // рыцарства) адз. л. месн. сл. 31a:1
rima – онім м. р. (Rzym? // Рым?) месн. скл. 34b:10
ruāḥ – н. ‘вечер, дух’ (< Стар.-габр. רִיחַ [rūḥ]) адз. л. він. скл. 6b:1
rūḥ – н. ‘вечер, дух’ (< араб. روح [rūḥ]) адз. л. наз. скл. 6a:10
ru[dz]ilā – дз. (rodzić // раджаць) прош. ч. адз. л. 2 ас. ж. р. 34a:2
rudziluśa – дз. (rodzić się // радзіцца) прош. ч. адз. 3 ас. н. р. 28a:2
rūdzicuw – н. м. р. (rodzice // бацькі) мн. л. він. скл. 15b:4
rūqu – н. м. р. (rok // год) адз. л. месн. скл. 30a:3; 36a:12; мн. л. род. скл. **lāṭ** – 14a:4; 14b:2; 31b:13; 34a:11; месн. скл. **lāṭāḥ** – 33b:8; 36a:1
rūṣqāzāl – дз. (rozkażać // заказаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 37b:2; **rūzqāzāl** – 40a:6; **ruṣqāzāl** – 15a:10
rūṣqāzāna – н. н. р. (rozkazanie // загад) адз. л. він. скл. 15a:7; 15b:11; род. скл. **ruzqāzāna** – 16a:7; **rūṣqāzāna** – 15a:2; **ruṣqāzāna** – 15a:4; твор. скл. **rāṣqāzānam** – 38b:5
ruṣqūrani – дз. (rozkorzenić // укараніць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 34b:3
ruṣpādśa – дз. (rozpaść się // распасціся) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39a:4
rūṣpāla – дз. (rozpalić // распаліць) буд. ч. 3 ас. м. р. 38b:12
rūṣṭūpa – дз. (roztopić // растапіць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 6b:7
rušilū – дз. (ruszyć // крануць) прош. ч. адз. л. 3 ас. н. р. 29a:6
rūšālśa – дз. (ruszać się // рухацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 6a:10
rūt – онім ж. р. (רִיחַ [rūt]; BB. Ruth; BW. Ruth // Рут) наз. скл. 32b:10; род. скл. **rūtā** – 32b:8⁴¹
rūwni – прым. (gówny // роўны) м. р. наз. скл. 8a:3
ruwni – н. ж. р. (równia // роўня⁴²) адз. л. род. скл. 27b:6

⁴¹ Гл. заўвагу да 32b:8 у Перакладзе.

⁴² Гэтая лексема можа быць патлумачаная і як назоўнік, утвораны пад уплывам беларускага *роўня* “чалавек роўны другому па якіх-небудзь прыкметах (па ўзросту, па сацыяльнаму становішчу, па ведах і г.д.)” (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы 1977–1984).

- rūwnū – прысл. (równo // роўна) 40a:2
 ruwnināḥ – н. ж. р. (równina // раўніна) мн. л. месн. скл. 31b:10
 ruḥcūl – дз. (rozciąć // рассячы) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15a:9
 rūzdār – дз. (rozedrzeć // раздзерці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41a:4
 rūzdrāžnilāš – дз. (rozdrażnić // раззлаваць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 25a:9
 rūzdāl – н. м. р. (rozdział // раздзел) адз. л. наз. скл. 6b:3; 7b:6, 9; 8a:2; 29a:2; 17b:6;
 18a:1; rūzdāl – 7a:8, 11; 8a:6; 8b:9, 11; 10b:11; 26a:9; 26b:11; 27b:13; род. скл.
 ruzdālu – 5a:2; 8a:8; 13b:9; 26b:13; 39a:11; rūzdālu – 27b:9; 30a:10; ruzdālu
 – 25b:6; месн. скл. rūzdala – 6a:7, 11; 7b:2, 4; 8a:4; 9a:6, 8; 9b:9; 10a:1, 6; 10b:12;
 14a:10(2); 26a:1; 27a:6; 32b:6; 40a:10; 18a:5, 7; ruzdala – 7a:3, 5, 7; 9b:1, 5, 8;
 10a:13; 11b:13; 13a:11; 14a:1; 28b:8, 11; 29b:6, 12; 31a:4; 32a:5; 34a:9, 10; 17a:9,
 12, 13; 17b:11; rūdzala – 6a:5; ruzdala – 29b:9
 rūzdarām – дз. (rozdziarać // разрываць) цяп. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 41a:6
 ruḥgnawālsā – дз. (rozgniewać się // разгневацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15a:5
 rūzqāzāl гл. rūṣqāzāl
 ruḥqāzāna гл. rūṣqāzāna
 ruḥmnuḥzanā – н. н. р. (rozmnożenie // памнажэнне) адз. л. род. скл.? 28a:4
 rūzruḥnilāš – дз. (rozróżnić się // адзяліцца) прош. ч. мн. л. 3 ас. м. р. 36b:13; 25a:10
 ruḥṣipālsā – дз. (rozsyrać się // рассыпацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39a:4
 rūzṣtāl – дз. (< rozstać się? // расстацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36b:2
 rūz-ṭilaš – дз. (roztyć // растаўсцець) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 25a:7
 ruḥumu – н. м. р. (rozum // розум) адз. л. род. скл. 31b:9; він. скл. rūzum – 34b:4
 rūzumam – дз. (rozumieć // разумець) цяп. ч. адз. (мн. ?) л. 1 ас. 16a:5
 ruḥwal[ič]ilas – дз. (rozwieliczyć (się) // узвялічыцца) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 7b:2
 rūzwunḥzāni – дз. (rozwiązać, ~ zany // развязаць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. він. скл.
 29a:9
 ṣ- гл. ṣ-
 ṣāla – н. ж. р. (sala // зала) адз. л. род. скл. 38a:8
 ṣālimūn – онім м. р. (שְׁלֹמֹן [šə'olomo]; BB. Solomon; BW. Salomon // Саламон) наз.
 скл. 7b:7; 8a:3; ṣālāmūn – 29b:6; ṣālamūn – 29b:11; 41a:1, 10, 12; ṣālūmūn –
 38a:12; він. скл. ṣālimūnā – 5a:3; ṣālāmūnā – 29a:13; ṣālamūnā – 38b:4; месн.
 скл. ṣālimūna – 40b:1; кліч. скл. ṣālamūna – 29b:9
 ṣālimūnūwim – прым. (гл. ṣālimūn // Саламонаў) м. р. твор. скл. 40b:12; месн. скл.
 ṣālamūnūwim – 41b:7; ж. р. род. скл. ṣālimūnuwaj – 5a:1; ṣālamūnūwaj – 41a:6, 12
 ṣām – займ. (sam // сам, адзін⁴³) м. р. наз. скл. 5b:1, 10; 7a:4, 6, 9; 7b:1, 8, 10; 8a:1,
 5, 7; 8b:6; 9a:5, 11; 10a:1, 10; 10b:10; 11a:6, 11; 26a:4; 31a:7; 32a:7; 33b:9;
 37a:2; 35b:11; 16a:7; дав. скл. ṣāmatu – 30b:10; 33a:9; месн. скл. ṣāmat –
 37a:8; мн. л. наз. скл. ṣāmi – 8a:11; 11a:4; 40a:12; 17a:6, 10, 13; він. скл. м. а. ф.
 ṣāmiḥ – 9a:12
 ṣāmṣūnūwaj – прым. (שִׁמְשֹׁן [šimšōn]; BB. Samson; BW. Samson // Самсон) ж. р.
 род. скл. 34a:2
 ṣāmū'al – онім м. р. (שְׁמוּאֵל [šə'mū'el]; BB. Samuel; BW. Samuel // Самуэль) наз. скл.
 15a:3, 9; род. скл. ṣāmū'alā – 15a:2; він. скл. ṣāmū'alā – 15a:12

⁴³ 7a:4, 6, 9; 7b:1, 8, 10; 8a:1, 5, 7; 37a:2.

- ṣāmūālūwa – прым. (гл. ṣāmū'al // Самуэлеў) мн. л. наз. скл. 7a:6
 ṣandzaḡū – н. м. р. (ṣędzia // судзя) адз. л. род. скл. 30b:7; дав. скл. ṣandzamu – 30b:11; він. скл. ṣandzaḡu – 31a:5; мн. л. наз. скл. ṣandzuwa – 40a:12; род. скл. ṣandzuw' – 33b:2
 ṣārā – онім ж. р. (רַרַי [ṣāraj] / רַרַי [ṣāgā]; BB. Sarai / Sarah; BW. Sarai / Sara // Сара) наз. скл. 16b:3, 4; род. скл. ṣārī – 16b:8; він. скл. ṣārā – 16b:9
 ṣarcā – н. н. р. (serce // сэрца) адз. л. род. скл. 40b:10; твор. скл. ṣarcam – 25b:13
 [ṣ]ā'ulā – онім м. р. (לְאֻלָּי [ṣā'ul]; BB. Saul; BW. Saul // Саул) род. скл. 29b:4; він. скл. ṣā'ulā – 15a:1; 15b:1; твор. скл. ṣā'ulam – 15a:11
 ṣḡūršanna – н. н. р. (zgorszenie // пагарэшэнне) адз. л. род. скл. 40b:11
 ṣḡlā – дз. (schnać // сохнуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 39a:3
 ṣin – н. м. р. (syn // сын) адз. л. наз. скл. 9b:6; 28a:2; 29b:6; 33b:12; 36a:8, 10; 38b:8; 39b:1, 4; 41a:13; 17a:8; род. скл. ṣinā – 13b:11; 14a:9, 12; 28b:1, 4; 29b:8; 41a:3; 15b:1; 16b:3; він. скл. ṣin – 10a:12; ṣinā – 28a:11; 33a:12; 34a:3; твор. скл. ṣinam – 5b:1; 27b:12; 28b:4; 29a:1, 13; 29b:3; 25b:2; ṣinam – 34a:13; месн. скл. ṣinī – 37a:13; кл. скл. ṣina – 28a:11; 28b:13; 29b:10; 41b:7; ṣina ś – 28b:1; мн. л. наз. скл. ṣinūwa – 11a:2; 14b:12; 28b:5, 10, 11; 29a:9; 33b:12; 36b:13; 38a:3; ṣini – 38a:4?; род. скл. ṣinūw – 5a:9; 41a:2; 25b:1; ṣinuw – 28b:9; 38b:1; він. скл. ṣinī – 10b:13; ṣini – 11a:2; 28b:7; 31b:2, 4(2); твор. скл. ṣināmi – 28b:6, 7, 9; 29a:2
 ṣinūwṣṭwu – н. н. р. (synowstwo // сыноўства) адз. л. він. скл. 29b:13
 ṣqārāl – дз. (skarać // пакараць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35b:9
 ṣqāzil – дз. (skazić // сапсаваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38a:10
 ṣqrijā – дз. (skryć // скрыць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 25a:12
 ṣqrutqu – прысл. (< krótko + z? // коратка, сцісла) 25b:6
 ṣqlūniwśiśa – дз. (skłonić się // схіліцца) нязм. дзеепрым. прош. ч. 26a:2
 ṣqūnčana – н. н. р. (skończenie // сканчэнне) адз. л. месн. скл. 9a:7
 ṣqund – прысл. (skąd // адкуль) 5a:1; ṣqūnd – 13b:8
 ślāwā – н. ж. р. (sława // слава) адз. л. він. скл. 36b:1; месн. скл. ślāwa – 27b:6
 ślišac – дз. (szłyszeć // чуць) інф. 8b:3; ślišac – 9a:3; заг. л. мн. л. 2 ас. ślišca – 11a:9; прош. ч. 1 ас. м. р. ślišālam – 29a:1
 ślūga – н. м. р. (sługa // слуга) адз. л. наз. скл. 8a:10; ślūgā – 26a:11; він. скл. ślūga – 29a:12; ślūgu – 35b:10; твор. скл. ślūgūḡ – 9b:13; 18a:4; ślūgū – 27b:4; мн. л. наз. скл. ślūdzi – 35a:12; род. скл. ślūg – 36b:9
 ślūḡac – дз. (słuchać // слухаць) інф. 35a:8; 15a:7(2); прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. ślūḡāl – 16a:7; мн. л. 3 ас. ślūḡāli – 35a:1; заг. л. адз. л. 2 ас. ślūḡāj – 7a:3; 8a:10; 10a:2; 14b:12
 ślūḡu – н. м. р. (słuch // слых) адз. л. род. скл. 34b:8; ślūḡū – 36a:2
 ślūnačnū – прым. (słoneczny // сонечны) ж. р. він. скл. 38a:5; мн. л. наз. скл. ślūnačni – 38a:6; він. скл. ślūnačna – 38a:7
 ślūšnij – прым. (słuszny // слушны) м. р. наз. скл. 5b:7; н. р. род. скл. ślūšnaḡu – 27b:11
 ślūwā – н. н. р. (słowo // слова) адз. л. наз. скл. 14a:10; 28a:12; 30b:6, 10; ślūwa – 30b:9; ślūwu – 28b:12; род. скл. ślūwā – 5b:5; 6a:1, 9; 9a:4; 9a:13; 28a:8; 30a:10; 36a:2; 39b:10; 40a:4; ślūwā – 6a:4, 9; 16a:4; він. скл. ślūwu – 6a:11; 6b:7; 30b:8; 25a:6;

- твор. скл. *ṣlūwam* – 5b:4; 38b:7; 39a:6; 16a:5; месн. скл. *ṣl[ū]wa* – 16b:12⁴⁴; мн. л. род. скл. *ṣluw* – 35a:1; він. скл. *ṣlūwā* – 14a:2; *ṣlūwa* – 29b:1; *ṣluwā* – 13a:11; 26a:10; твор. скл. *ṣlūwāmi* – 5b:11; месн. скл. *ṣlūwāḥ* – 35a:10
- ṣlūžic* – дз. (*służyc* // служыць) інф. 9b:7; цяп. ч. адз. л. 3 ас. *ṣlūži* – 32a:7; 32b:5; 33a:9, 11; буд. ч. скл. 1 адз. л. 2 ас. *ṣlūžic... bandzaš* – 9b:4; заг. л. адз. л. 2 ас. *ṣlūž* – 29b:10; прош. ч. мн. л. 3 ас. *ṣlūžili* – 37b:3; *ṣlūžunu* – 9b:7
- ṣpālil* – дз. (*spalić, ~ony* // спаліць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39b:6, 7, 9; мн. л. 3 ас. *ṣpālili* – 30a:8; 37b:6, 10; дзеепрым. зал. ст. адз. л. м. р. твор. скл. *ṣpālūnim* – 36b:5
- ṣpalnilūša* – дз. (*spełnić się* // споўніцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. н. р. 14a:10
- ṣpalnmi* – прым. (*spełny* // дастатковы)⁴⁵ мн. л. твор. скл. 40a:10
- ṣpārṭij* – дз. (*zaprzeć* // закрыць) дзеепрым. зал. ст. адз. л. м. р. наз. скл. 31a:2
- ṣplūdžil* – дз. (*splodzić* // нарадзіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 17a:7
- ṣplūgāwil* – дз. (*splugawić* // апаганіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38a:2(2); 38b:1; 39b:10
- ṣpradāc* – дз. (*sprzedać* // прадаць) інф. 12b:12
- ṣprāwā* – н. ж. р. (*sprawa* // справа) адз. л. наз. скл. 11a:6; род. скл. *ṣprāwa* – 6a:3; мн. л. наз. скл. *ṣprāwī* – 35b:6
- ṣprāwadliwuści* – н. ж. р. (*sprawiedliwość* // справядлівасць) адз. л. месн. скл. 14b:8; 26b:1; 17b:4
- ṣprāwuwāl* – дз. (*sprawować* // дзейнічаць, выконваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 34b:1; мн. л. 3 ас. *ṣprāwuwāli* – 40a:11
- ṣprāwuwānjū'* – н. н. р. (*sprawowanie* // выкананне) адз. л. він. скл.? 6a:1
- ṣprisangli* – дз. (*sprzysiąc* // прысягнуць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 36b:7
- ṣprūḥnālaḡu* – прым. (*spróchniały* // спаракнелы) м. р. род. скл. 5b:10; дав. скл. *ṣprūḥnālamū'* – 5b:7
- ṣprū{pro}roqūwāl* – дз. (< *prokować + z* // напярарочыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 34a:12
- ṣprowādzāli* – дз. (*sprowadzać* // выправоджваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 38a:1
- ṣpūdqānna* – н. н. р. (*spotkanie* // спатканне) адз. л. він. скл. 15a:3
- ṣpūdzawājūncśa* – дз. (*spodziewać się* // спадзявацца) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 5a:11
- ṣpūqijna* – прысл. (*spokojnie* // спакойна) 36b:3
- ṣpūściwši* – дз. (*spuścić* // спусціць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 30a:8
- ṣpūṣūbām* – н. м. р. (*sposób* // спосаб) адз. л. твор. скл. 6a:4
- ṣpūṭiqājūnc* – дз. (*spotykać* // сустракаць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 27a:7
- ṣtālicī* – н. ж. р. (*stolica* // трон) адз. л. месн. скл. 28a:4; склон не вызначаны: 29b:2, 5
- ṣtānūwili* – дз. (*stanowić* // ставіць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 10b:9
- ṣtār* – дз. (*zatrzeć* // сцерці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39b:7
- ṣtāraḡu* – прым. (*stary* // стары) м. р. род. скл. 41b:3; н. р. месн. скл. *ṣtā(r)im* – 6a:7
- ṣtāršij* – прым. (*starszy* // старэйшы) м. р. наз. скл. 28b:13; род. скл. *ṣtārṣaḡu* – 16b:3

⁴⁴ Рэканструкцыя гіпатэтычная. Гл. заўвагу да 16b:12 у Транслітарцыі.

⁴⁵ Іншы варыянт інтэрпрэтацыі – прыназоўнік *ṣ* (*z*) + сінанімічны прыметнік *palnmi* (*pełny*).

- ṣtātačna** – прысл. (*statecznie* // грунтоўна) 25a:2
ṣtātāžūm – н. м. р. (*значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка; скажонае ochmistrz < 2 Reg. 23:11 ?*) адз. л. твор. скл. 38a:7
ṣtłūścālaś – дз. (*stłuścić, ztłuścić* // растлусецць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 25a:7
ṣtraḡ – дз. (*strzec* // сцерагчы) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27b:7
ṣtūčardzaṣtaj ṣūdmij – пар. ліч. (*stoczerdziesiąty siódmy* // сто сорок сёмы) ж. р. месн. скл. 6b:6
ṣtūdzaśūntā – пар. ліч. (*stodziesiąty* // сто дзясяты) ж. р. він. скл. 17b:2
ṣtūjī – дз. (*stać* // стаяць, стаць^{5a.3}, хапіць^{13a.5}) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 9b:8; 30b:13; 32a:2; 33a:3, 8; **ṣtūji** – 33a:1; **ṣtū'ī** – 14a:1; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **ṣtāl** – 37b:8; 38b:6; н. р. **ṣtālu** – 5a:3⁴⁶; **ṣtālā** – 13a:5; мн. л. 3 ас. **ṣtāli** – 38a:6
ṣtūnt – прысл. (*stać* // адсюль) 6a:1; 9b:12; 11a:13; 13a:12
ṣtwurana – н. н. р. (*stworzenie* // стварэнне) адз. л. наз. скл. 30b:3; твор. скл.?
ṣtwuranjūm – 6a:4
ṣtwurcā – н. м. р. (*stwórcą* // стваральнік) адз. л. наз. скл. 29a:13
ṣtwurical – н. м. р. (*stworzyciel* // стваральнік) адз. л. наз. скл. 10a:2; 26a:4; 29a:12; 35b:11; 16a:9
ṣtwurilam – дз. (*stworzyć* // стварыць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 28b:1; 3 ас. м. р. **ṣtwuril** – 8b:10
ṣūdūmṣki – прым. (סֹדֹם [sədōm]; ВВ. Sodomski; ВВ. Sodom // Садомскі) м. р. наз. скл. 27a:6
ṣūm – (*значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка*) 32b:8
ṣundī – н. м. р. (*sać* // суд) мн. л. він. скл. 16b:1; гл. **ṣūt**
(bandza) ṣūndzil – дз. (*saćzić* // судзіць) буд. ч. скл. 2 адз. л. 3 ас. м. р. 34b:7
ṣūnśādūw – н. м. р. (*saśiad* // сусед) мн. л. род. скл. 12b:8
ṣuṣq – (*значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка*) 25a:6
ṣūt – (*значэнне не вызначанае; прыназоўнік [']ūt “ад”?*; беларускі назоўнік “суд”?*;* гл. **ṣundī**) 5a:3
ṣ[w]uj – займ. (*swój* // свой) м. р. наз. скл. 13a:6; род. скл. **ṣwaḡu** – 5b:4; 25a:11; 32b:9; 36a:6; 40b:10; 41b:3; **ṣwaḡū** – 31b:6; 34a:6; 36b:6; дав. скл. **ṣwatu** – 8b:7; **ṣwatū** – 9b:4; 16b:7; він. скл. **ṣwuḡ** – 11a:10; 13b:7; 41b:2; **ṣwaḡu** – 26a:1; 29a:11, 12; 29b:10; 32a:9; 25a:8, 9; 35b:10; **ṣwaḡū** – 26b:9; 40b:13; твор. скл. **ṣwujim** – 5b:3; 6b:5, 8, 9; 26b:7; 25b:13; 17b:7; месн. скл. **ṣwujim** – 12b:6; н. р. род. скл. **ṣwaḡu** – 5b:6; він. скл. **ṣwuja** – 6b:7; 12b:5; 29b:3; 31a:6; 25a:12; твор. скл. **ṣwīm** – 36b:7; месн. скл. **ṣwujim** – 27b:8; 17b:13; ж. р. род. скл. **ṣwujaḡ** – 6a:2; 12b:6; 15b:10, 13; 16b:4; він. скл. **ṣwuja** – 29b:11; **ṣwujā** – 12a:6; 39a:2; 16b:5; **ṣwujūḡ** – 14a:7; 35a:6; твор. скл. **ṣwūjū** – 11b:11; 13a:1; **ṣwujūḡ** – 12a:1; **ṣwuj[ūḡ]** – 25b:13; месн. скл. **ṣwujaḡ** – 29b:11; 33b:6; мн. л. род. скл. **ṣwujih** – 9b:11; 31a:3; 32b:9; 34b:8;

⁴⁶ Гэтая словаформа можа быць прошлым часам дзеяслова закончанага трывання *stać* (*sie*) з будучым часам 3 ас. адз. л. *stanie* (*sie*).

35b:12; 15b:7; дав. скл. *ṣwujim* – 9a:2; 41a:1; він. скл. *ṣwuja* – 5a:10*; 5b:1*; 11a:1*; 31b:2*; 32b:8; 36a:3; м. а. ф. *ṣwujih* – 36b:9; твор. скл. *ṣwami* – 39a:1; месн. скл. *ṣwujih* – 34b:7; 35b:4; 17a:13; *ṣwūjih* – 35b:3

ś- (5b:4; 14b:1) гл. *z-*

śaba – займ. (*siebie* // сябе) род. скл. 30a:2; 39a:3; 40a:12; дав. скл. *śūba* – (*sobie*) 8a:10, 11; 12b:8, 9; 13a:13; 29a:1, 13; 29b:8; 41a:5; 41b:2, 3; 16b:12; 17a:8, 11, 12; він. скл. *śaba* – (*siebie*) 5b:1; 10a:4; *sa* – (*się*) 5b:4; *śa* – 5a:10, 11; 6a:10; 8a:1; 8b:8; 9a:2, 5; 9b:4, 9, 11; 10a:5; 11a:10; 11b:1, 2, 3, 5, 6; 12a:3; 12b:13; 13a:4, 7; 13b:2, 13; 14a:10, 13; 14b:3; 26a:2(2), 6, 12; 26b:5; 27a:7; 28a:2, 5, 7; 29a:4; 30a:10; 31a:6, 9; 31b:7, 10, 11; 32a:8, 10; 32b:10; 33a:6; 36a:8, 9, 10, 11; 36b:13; 37a:1, 3, 10; 38b:12; 39a:4(2), 7, 8(2), 9; 39b:1, 7; 40a:6; 40b:12; 41a:1, 8, 10; 25a:10; 35a:4, 6, 9, 10; 35b:8, 13; 15a:1, 5, 11; 15b:3; 16b:11; -ś – 14a:13; твор. скл. *śūbu* – (*sobą*) 13b:1

sadam – ліч. (*siedem* // сем) наз. скл. 37a:5; гл. *śam*

śadmidzaśūnt *'ijadnim* – пар. ліч. (*siedemdziesiąty jeden*⁴⁷ // семдзесят першы) м. р. месн. скл. 7a:11

śadmidzaśūnt *śūdmaj* – пар. ліч. (*siedemdziesiąty siódmy* // семдзесят сёмы) ж. р. род. скл. 30b:9

śadmināṣṭim – пар. ліч. (*siedemnasty* // сямнаццаты) м. р. месн. скл. 10a:7

śadzac – дз. (*siedzieć* // сядзець) інф. 11a:4; буд. ч. скл. 1 мн. л. 3 ас. (*banduḡ*) *śadzac* – 11a:5–6

śālamūruwaj – прым. (אָלֶם [šallum]; BB. Szallum; BW. Sellum // Шалюмаў) ж. р. род. скл. 37a:12

śam – ліч. (бел. *сем*) він. скл. 13a:4; гл. *sadam*

silā – н. ж. р. (*siła* // сіла) адз. л. наз. скл. 37a:8; месн. скл. *siła* – 33b:6; гл. *wśilū*

śināj (*gura*) – онім (יְיָ [sīnaj]; BB. Synai; BW. Synai // Сінай) месн. скл. 10b:3; *śināj* (*guri*) – 16b:12

sirāḥ – онім м. р. (*Syrach* // Сірах) наз. скл. 27b:5

ślapih – прым. (*ślepy* // сляпы) мн. л. род. скл. 13b:1; він. скл. м. а. ф. *ślapih* – 12a:4; 13b:3; мн. л. твор. скл. *ślapimi* – 12a:5

śmarci – н. ж. р. (*śmierć* // смерць) адз. л. род. скл. 11a:9; 15b:3; месн. скл. 41a:12

śpaśiš – дз. (*śpieszyć* // спяшацца) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 14a:13

śprawāki – н. м. р. (*śpiewak* // спявак) мн. л. наз. скл. м. а. ф. 35b:2

śprawāčki – н. ж. р. (*śpiewaczka* // спявачка) мн. л. наз. скл. 35b:2

śūdmaḡu – пар. ліч. (*siódmy* // сёмы) м. р. род. скл. 13b:9; 27a:1; месн. скл. *śūdmim* – 6b:4; 7b:2; 18a:7; ж. р. наз. скл. *śūdmā* – 32b:5

śūdzmi – дз. (*siąść* // сесці) заг. л. мн. л. 1 ас. 14b:7; *śundzmi* – 17b:4; мн. л. 2 ас. *śūndzca* – 9b:11

śūngnūl – дз. (*sięgnąć* // пацягнуцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39a:1

śwādci – дз. (*świadczyć* // сведчыць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 6b:5; 26a:9; 26b:4; 29a:2; 36a:3; *swāci* – 30a:13; 30b:5

śwādquwa – н. м. р. (*świadek* // сведка) мн. л. наз. скл. 8a:9

śwaqruw – н. ж. р. (*świekra, świokra* // Kurzowa 1993, s. 438 – *świektow* // свякроў) адз. л. наз. скл. 32b:11

⁴⁷ Гл. 1.3.3. Лічэбнік.

- śwanṭūbliwaḡū – прым. (świętobliwy // набожны) м. р. вiн. скл. 38b:3; 35b:7; мн. л. наз. скл. śwanṭūbliwā – 16a:10⁴⁸
- swanṭū – н. н. р. (święto // свята) адз. л. наз. скл. 40b:9; род. скл. śwanṭā – 40a:8; вiн. скл. śwanṭū – 41b:9; swanṭu – 41b:13; 25a:3; swanṭā – 40b:6; мн. л. род. скл. swanṭ – 40a:12
- śwanṭij – прым. (święty // свята) м. р. наз. скл. 36b:6; 25a:2; swanṭij – 30b:1; 32a:4; 38b[2]; 39b:2; род. скл. swanṭaḡu – 7a:7; вiн. скл. śwanṭaḡu – 35b:9; твор. скл. śwanṭim – 34a:13; месн. скл. śwanṭim – 35b:13; н. р. наз. скл. śwanṭa – 28b:9; swanṭa – 28b:6; 30a:13; вiн. скл. śwanṭa – 6b:9; 8b:7; 9a:12; swanṭa – 7a:1; месн. скл. śwanṭim – 13b:7; 33a:8; 36a:5; 25b:8; swanṭim – 6a:7; 6b:10; 25b:11; 18a:8; мн. л. наз. скл. swanṭa – 6b:11*; род. скл. śwanṭih – 37a:10 ?; 35b:12; swanṭih – 15b:7
- swāṭ – н. м. р. (świat // свет) адз. л. наз. скл. 37a:3; вiн. скл. 5a:7; 9a:1; род. скл. swāṭā – 9a:7; месн. скл. śwaca – 6a:3; 26a:6
- swāṭuwih – прым. (światowy // свецкі, г. зн. той, які належыць гэтаму свету, зямны) мн. л. род. скл. 28b:9
- š (7a:9; 10a:7) гл. ža
- šacūjūḡ – дз. (szacować // шанаваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 30b:2
- šahmūcnī гл. wšahmūcnī; šahmūcnūści гл. wšahmūcnuśc
- šadumci – н. (значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка) месн. скл. 31b:13
- šalamskij – прым. (שָׁלֵם [šālēm]; BB. Szalem(ski); BW. Salem // Шалемскі) м. р. наз. скл. 27a:9
- šamrūnśkim гл. šumrūnśkaj
- šarūqū – прысл. (szeroko // шырока) 33a:7; выш. ст. širaj (szerzej // шырэй) 5b:11; 6a:11; 10b:11; 26b:11; 28a:13; 25b:5
- šašnāštīm – пар. ліч. (szesnasty // шаснаццаты) м. р. месн. скл. 8a:7
- šaśdzaśūntīm ṭracim – пар. ліч. (sześćdziesiąty trzeci // шэсцьдзясят трэці) м. р. месн. скл. 14a:11
- šāṭā – н. ж. р. (szata // адзенне) адз. л. вiн. скл. 11a:12; 11b:3; мн. л. вiн. скл. šāṭi – 36a:3; 36b:2
- šaṭāna – н. м. р. (szatan // шатан) адз. л. кл. скл. 9b:3
- ščanśliwij – прым. (szczęśliwy // шчаслівы) м. р. наз. скл. 8b:6
- ščica – н. м. р. (szczyt // верхавіна) адз. л. месн. скл. 10b:9
- ščaga – прысл. (szczyry // шчыра) 29b:10; ščira – 16a:9
- ščiraḡū – прым. (szczyry // сапраўдны) м. р. род. скл. 17a:6; ж. р. наз. скл. ščirā – 17a:7
- širaj гл. šarūqū
- širmūwāc – дз. (szermować // размахваць) інф. 35a:3
- šišāqā – онім м. р. (שִׁישָׁא [šišāq]; BB. Szyszak; BW. Sesak // Шышак) род. скл. 41a:11
- šlūbūw – н. м. р. (ślub // шлюб) мн. л. род. скл. 16b:10

⁴⁸ Або прыслоўе “набожны”.

šlūwa гл. šlūwā

šūqāc – дз. (szukać // шукаць) інф. 36b:10; цяп. ч. мн. л. 3 ас. šūqājūḡ – 37a:2

šūmrūnśkaj – прым. (שֹׁמְרוֹן [šomrōn]; BB. Szomron; BW. Samaria // Шамронскі) ж.

р. род. скл. – 39b:13; н. р. месн. скл. šāmrūnśkim – 40a:1

šūṣṭi – пар. ліч. (szósty // шосты) м. р. наз. скл. 8a:2; 8b:11; 32b:2; месн. скл. šūṣṭim – 6a:6; 7a:3; 10b:5; 27b:10; 28b:8; 31a:4; 18a:6

ṭadī – зл. (tedy // такім чынам, тады⁴⁹, дык⁵⁰) 5a:5; 5b:10; 6b:8; 10a:9; 11b:5, 7; 12a:5, 11; 12b:5, 8, 9, 13; 14a:3; 14b:3; 28a:5, 7; 30b:12; 31b:9; 32a:2; 32b:10, 12; 33a:3, 11; 34a:11; 36b:3; 37a:9; 39a:6; 40a:11; 41b:11; 25a:12; 17b:6; ṭadī (ṭū) – 9b:12; 10a:3; 14b:9; 34a:7; 34b:11; 15a:3; 18a:3; (cū)... ṭadī – 33a:1; (cu-)... 'iṭadī – 30a:12; 14b:2; (ḡdi / ḡdī)... ṭadī – 9b:3; 13a:3; 41a:3; (jaśli)... ṭadī – 12a:13; (kadi bi)... ṭadī bī – 29b:13; (kadi)... ṭadī – 33b:11; (kadbī)... ṭadī – 17a:2

ṭadī halā – онім м. р. (לְטָדָל [tid'al]; BB. Thydahal; BW. Thadal // Тыдаль) род. скл. 26b:8; ṭadihalā – 17b:9

ṭajamnicāmi – н. ж. р. (tajemnica // таямніца) мн. л. твор. скл. 7a:1

ṭāq – прысл., зл. (tak // так, такі⁵¹, Ø^{5a.5}) прысл.: 5a:2, 5, 7; 5b:8, 10; 6b:5; 7b:11; 9b:2, 8; 10b:1, 6, 13; 11b:9; 12a:1; 12b:10, 13; 13a:6; 13b:10; 14a:8; 28a:1, 5; 28b:2; 29a:1; 29b:12; 32a:9; 34a:3; 37a:9; 38b:7; 39a:9, 10; 39b:6, 13; 40a:7; 41a:5; 41b:5; 25a:11; 25b:8, 12; 35a:6; 35b:7, 9; 15b:12; 16a:2, 9, 11; ṭā[q] – 32a:11; зл.: (jāqū) ... ṭāq – 8b:12; 32a:3

ṭākīj – займ. (taki // такі) м. р. наз. скл. 16b:8(2); род. скл. ṭākaḡu – 5a:7; він. скл. ṭākaḡu – 33b:13; ж. р. род. скл. ṭākaj – 6a:3; він. скл. ṭāka – 11b:5

ṭāq ža – прысл. (także // таксама) 10b:4

ṭāqūwim – займ. (takowy // такі) м. р. месн. скл. 37a:13

ṭām – прысл. (tam // там) 14a:1; 14b:3; 26b:10; 28a:1; 30b:12(2); 31a:8; 32a:2; 33a:1(2), 3, 11; 37b:2, 9, 11(2); 39b:8, 13; 40a:4; 41a:11

ṭāmža – прысл. (tamże // там жа) 7b:8; 30a:4; 35a:11, 12

ṭamāri гл. ṭumārā

ṭan – займ. (ten // гэты, той⁵²) м. р. наз. скл. 6b:8; 12a:12; 27b:7; 29b:1; 31a:11; 31b:4, 9; 33a:13; 34a:6; 36a:5; 38b:2; 39b:2; 41b:6; 25a:1; 16a:5, 6; 16b:9; род. скл. ṭaḡu – 5b:9, 11; 9a:1; 9b:5, 10; 12b:9; 13a:5; 25a:3; він. скл. ṭan – 5a:7; 11b:7; 27b:13; 29b:7; 37a:3; 38a:4; 39b:6; 35b:4; 16b:10; м. а. ф. ṭaḡu – 26a:1; 31a:13; 32a:4; 33a:12; 35a:3; 15a:12; 17a:11; твор. скл. ṭim – 13a:4; месн. скл. ṭim – 9a:8, 9; 28b:11; 32a:5; ṭam – 31b:5

н. р. ṭū – (to // гэтае, гэта, тое⁵³) наз. скл. а) у функцыі значэння: 30b:10; 32b:5; 40b:9; 41a:7; [ṭo] – 38b:11; б) у функцыі дзейніка: 6b:1; 8b:3; 10b:12; 11a:5; 11b:9;

⁴⁹ 5a:5; 9b:3; 10a:9; 12a:11, 13; 12b:5, 8, 9, 13; 13a:3; 14b:2; 28a:5; 29b:13; 30a:12; 32b:10, 12; 33b:11; 39a:6; 41a:3; 41b:11; 25a:12; 17a:2; 17b:6; 15a:3.

⁵⁰ 33a:1; 30a:12.

⁵¹ 5a:7; 11b:7; 37a:3; 25b:8; 35b:7, 9.

⁵² 9a:1, 9; 33a:12; 37a:3; 16a:5; 16b:9, 10.

⁵³ 6a:6; 7a:5; 9b:7, 12; 10a:3, 5, 12; 10b:12; 11a:13; 11b:10; 12a:4; 27a:3; 28b:12; 29a:1; 32a:6; 34b:1; 37a:13; 39b:12; 40b:3; 41b:7, 8; 25b:5; 15b:9; 17b:6.

- 13b:4, 12; 14a:3(2), 10, 13; 26a:11; 28a:8; 29a:4; 30a:12; 31a:1, 5, 9, 12; 31b:12; 32b:2, 4, 9; 36a:3, 8, 13; 37b:13; 39b:11, 12, 13; 35b:7; 16b:11; 17b:11; 18a:2; род. скл. *taḡu* – 5b:5; 6a:1, 9(2); 9a:2, 5; 10a:5, 12; 11b:10; 12a:4; 13a:9; 27a:3; 27b:13; 28a:8, 12; 28b:7, 12; 30a:10; 34b:1; 37a:7, 13; 39b:3, 12; 40a:8; 41b:7, 8; 25b:5; 18a:8; *taḡū* – 35a:8; дав. скл. *ṭamu* – 5b:3; він. скл. *ṭu* – 5a:6; 9b:7; 11a:3; *ṭū* – 5b:9; 6a:6, 11; 11a:13; 11b:12; 12a:13; 12b:11; 13a:3; 26b:2; 27a:13; 27b:1, 2, 11; 29a:1, 6; 30b:8; 32a:6; 39b:4, 5; 40a:2; 35b:5; 15b:9, 11; 17b:3; *ṭa* – 17a:5; *-ṭu* – 7a:5?; твор. скл. *ṭim* – 5b:4; месн. скл. *ṭim* – 6a:11; 9b:12; 10a:3; 14b:9; 26a:7; 32a:6; 40b:3; 41a:10; 16a:10; 17a:9; 17b:6, 13; 18a:4; *ṭam* – 13b:7; 18a:6
- ж. р. *ṭā* – (*ta* // гэтая) наз. скл. 11a:6; 14a:9; род. скл. *ṭaj* – 6b:11; 9a:5; 26a:4; 27a:2; 17a:10, 13; 18a:9; він. скл. *ṭā* – 36b:6; месн. скл. *ṭaj* – 10b:4; 11a:13; 28a:13; 33b:6; *ṭa[j]?* – 10b:3
- мн. л. *ṭa* – (*te* // гэтыя, тыя⁵⁴) наз. скл. 30a:12; м. а. ф. *ci* – (*ci*) 6a:6; 9a:4; 11a:2, 5; 13a:8; род. скл. *ṭih* – 8b:8; 9a:11; 40a:12; 40b:3(2); 41b:4, 6; він. скл. *ṭa* – 11b:7; 12b:10; 13a:5*, 9, 11; 14a:2; 26a:10; 29b:1; м. а. ф. *ṭih* – 5a:9; 9a:12; 28b:6; 15a:10; месн. скл. *ṭih* – 7b:1, 4; 10b:6; 34a:9; гл. *ṭija*
- ṭanža* – займ. (*tenže* // гэты самы, гэты ж, той жа⁵⁵) м. р. наз. скл. 31b:1; род. скл. *taḡu ž* – 9b:8; 30a:10; 36a:8; *taḡu š* – 8a:8; він. скл. *taḡu [ž]* – 12a:11; *taḡūž* – 31b:1, 5, 7; месн. скл. *ṭim ža* – 9a:8; 27a:6; 36a:11; *ṭimža* – 29b:9; 17b:11; *ṭ[i]m[ž]a* – 31a:8; н. р. род. скл. *taḡūž* – 26b:13; він. скл. *ṭūž* – 12a:7, 8; 12b:3; ж. р. месн. скл. *ṭajža* – 14b:11; 26b:1; 17b:10; *ṭaj ža* – 27a:3; мн. л. він. скл. *ṭih ža* – 28b:7; месн. скл. *ṭihža* – 6a:11; *ṭih ža* – 26a:1
- ṭarāz* – прысл. (*teraz* // цяпер) 7a:9; 13b:5; 34a:2; 37b:13; 25a:5; *ṭaraz* – 15b:7
- ṭarāz-najšamū'* – прым. (*teraźniejszy* // цяперашні) н. р. дав. скл. 13b:5
- ṭaž* – прысл. (*tež* // таксама) 6b:6; 8b:6, 12, 13; 10a:11; 10b:8; 14a:1, 8; 27b:1, 2; 29a:1; 31a:8; 31b:4; 32a:6; 37b:11; 38a:2, 5; 39b:13; 35b:1, 11; 15b:3; *ṭiž* – 15a:6, 8
- ṭi* – займ. (*ty* // ты) наз. скл. 7b:10; 8a:1, 7; 9b:4; 11a:12; 26a:11; 27a:1; 28b:1; 29b:9; 32a:12; 32b:1, 10, 11, 12; 33b:12; 34a:2, 3; 38b:11 ?; 35a:8; род. скл. *saba* – 7a:8; 28a:11; дав. скл. *ṭūba* – 7b:3, 7; 8a:3; 26b:2; 32a:11; 32b:1, 4; 41a:6, 9; *ṭūbi-* – 7a:5⁵⁶; він. скл. *saba* – 26a:13; 31b:3; 35a:9; 16a:8; *ca* – 26a:6, 13(2); 28b:1; 32a:9, 11; 32b:3; 15a:4; твор. скл. *ṭūbūṅ* – 29b:4; 35a:6; 15a:6; *ṭūbūm* – 33b:10; месн. скл. *ṭūba* – 38b:10; 35a:7
- ṭija* – займ. (ДАБМ – *тыя*) мн. л. він. скл. 11b:4; гл. *ṭan*
- ṭilqu* – прысл. (*tylko* // толькі) 6b:9; 9b:13, 12a:9; 12b:1, 6; 13b:6; 26b:7; 27b:1, 3; 28b:2; 30b:1; 37a:4, 8; 41b:7; 35b:9; 16a:10; 17b:3, 7; *ṭilqū* – 9a:11(2); 10a:10; 10b:1; 37a:2
- ṭišūnc* – ліч. (*tysiąc* // тысяча) адз. л. наз. скл. 13b:4; мн. л. род. скл. *ṭišančaj* – 12a:4; 14b:2; 37a:6
- ṭiž* гл. *ṭaž*
- ṭqāli* – дз. (*tkać* // ткаць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 37b:12
- (*śa*) *ṭqna* – дз. (*tknąć się* // датычыцца) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 12a:3; 30a:10

⁵⁴ 11a:5; 13a:5,8; 30a:12;

⁵⁵ 12a:7, 8; 12b:3; 14b:11; 26b:13; 28b:7; 36a:8.

⁵⁶ Параўн. часціцу *c* (-*ć*).

- ʃlūšcūŋ – н. ж. р. (thuszcza // натоўп) адз. л. він. скл. 13a:3; твор. скл. 13a:13; 13b:2
 ʃrabā – мод. сл. (trzeba // трэба) 5a:7; 9b:12; 11a:8; 27a:5
 ʃra[ci] – пар. ліч. (trzeci // трэці) м. р. наз. скл. 29a:2; месн. скл. ʃracim – 9a:7; 17a:10;
 ʃracam – 29b:12; н. р. наз. скл. ʃraca – 27b:9; ʃracā – 29b:9; ж. р. наз. скл. ʃraca
 – 31b:10
 ʃrācili – дз. (tracić // караць смерцю) прош. ч. мн. л. 3 ас. 36b:12
 ʃraḥ ʃaṭ – ліч. (trzysta // трыста) він. скл. м. а. ф. 26b:6; 17b:8
 ʃranduwātiḥ – прым. (trędowaty // пракажоны) мн. л. він. скл. м. а. ф. 11b:11;
 ʃrandūwātiḥ – 13b:3
 ʃrāwā – н. ж. р. (trawa // трава) адз. л. наз. скл. 6b:4
 ʃri – ліч. (trzy // тры) він. скл. 31b:12; м. а. ф. ʃraḥ – 29a:4, 7; 31b:12; месн. скл. ʃraḥ
 – 34a:9
 ʃridzašca 'idwā – ліч. (trzydzieści dwa // трыццаць два) наз. скл. 37a:8
 ʃridzašti drūgi – пар. ліч. (trzydziesty drugi // трыццаць другі) м. р. наз. скл. 7a:8
 ʃridzaštij šūdmiḥ – пар. ліч. (trzydziesty siódmy // трыццаць сёмы) м. р. наз. скл. 8a:6;
 месн. скл. ʃridzaštim šūdmim – 6b:2; ʃridzaštim šūdmim – 9b:10
 ʃridzaštim dzawūntim – пар. ліч. (trzydziesty dziewiąty // трыццаць дзвяты) м. р.
 месн. скл. 7a:9
 ʃridzaštim pūntim – пар. ліч. (trzydziesty piąty // трыццаць пяты) м. р. месн. скл. 7a:5
 ʃridzaštim šūštim – пар. ліч. (trzydziesty szósty // трыццаць шосты) м. р. месн. скл. 9a:8
 ʃridzaštim wūrim – пар. ліч. (trzydziesty wtóry // трыццаць другі) м. р. месн. скл. 7b:4
 (pū) ʃriqruc – прысл. (trzykroć // тройчы) 11b:6
 ʃrimāl – дз. (trzymać // трымаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27b:7
 ʃrināštim – пар. ліч. (trzynasty // трынаццаты) м. р. месн. скл. 8a:5; 13a:11
 ʃriṣṭā ʃaśdzašunt drūgij – пар. ліч. (trzysta sześćdziesiąty drugi // трыста шэсцьдзясят
 другі) м. р. він. скл. 30a:9
 ʃruḥa – прысл. (trochę // трохі) 12b:1; ʃruḥā – 12b:7
 ʃrujcā – н. ж. р. (trójca // Тройца) адз. л. наз. скл. 6a:6; род. скл. ʃrūjci – 6b:9; ʃrujci
 – 7a:1
 ʃrujāka – прым. (trojaki // траякі) мн. л. наз. скл. 9a:4; род. скл. ʃrūjākiḥ – 8b:8
 ʃrwāc – дз. (trwać // трываць) інф. 11a:9
 ʃtu 1 – ч. (to // то, Ø) 34b:4; 25b:5; ʃtū – 5b:5; 6b:9; 8b:5; 11b:12; 12a:1; 12b:11; 13a:3;
 26a:8; 28a:13; 28b:13; 31a:3, 6; 36b:7; 37a:2, 11; 38a:7; 38b:2; (jaśli... ʃtū) – 11b:11;
 (cū... ʃtū) – 13a:1; у спалучэнні з іншымі службовымі словамі: ('ābi)ʃtū – 16a:12;
 ('ala)ʃtū – 33a:4; (bū / bu) ʃtū – 29a:1, 12; 30a:12; 36a:7, 10; 36b:4, 11; 40b:11; 41a:5;
 41b:2, 5, 12; 17a:6; (bū) ʃtu – 5a:7; 28a:5; 30b:13; 38a:3; (gdiž) ʃtū – 16b:4; ('iž) ʃtū
 – 32b:2; 36b:8; 39a:11; (jāqu) ʃtū – 10a:6; 13a:2; 13b:8; 29a:13; 30b:6; (jāquž)
 ʃtū – 14a:9; (kadbī) ʃtū... (ʃtū bi)ʃtū – 17a:1, 2; (qtūrij) ʃtū – 5b:8; 9a:13; 10a:5;
 12b:2; 34b:1, 2; 36a:5; 36b:2; 39a:11; 39b:3, 5; 40a:1, 5, 9; 40b:10; 25b:9; 15b:6;
 (qūgū) ʃtū – 17b:12; (qūždij) ʃtū – 8b:7; (lač / lac) ʃtū – 26a:10; 37a:5; 39a:3; 16a:6;
 (pūnawāš) ʃtū – 33b:10; (ʃadī) ʃtū – 9b:12; 10a:3; 14b:9; 34a:7, 11; 34b:11; 41b:11;
 15a:3; 18a:3; (ža) ʃtū – 9b:12; 11b:2, 10; 28b:12; 31a:7(2); 32a:7; 32b:5; 16b:3;
 17a:10; (ža) ʃta – 33a:9
 ʃtū 2 – прысл. (tu // тут) 9b:11; 11a:10; 14b:13

- ʔūmāgā – онім ж. р. (תָּמָר [tāmār]; ВВ. Thamar; ВВ. Thamar // Тамара) наз. скл. 17a:7;
 род. скл. ʔamāri – 17a:10, 13
 ʔūž – прысл. (toż // таксама) 37a:7
 ʔwār – н. м. р. (twarz // твар) адз. л. він. скл. 11a:10
 ʔwardzi – дз. (twierdzić // сцвярджаць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 31b:5; 25b:4
 ʔwuj – займ. (twój // твой) м. р. наз. скл. 11a:11; 26a:12; 29b:7; 32a:11; 32b:4, 12;
 33b:12; род. скл. ʔwaḡu – 27a:3; ʔwaḡū – 36b:4; 39a:7; дав. скл. ʔwamū – 9b:3; він.
 скл. ʔwuj – 34b:2; 36b:3; н. р. він. скл. ʔwuja – 26a:11; 36b:13; месн. скл. ʔwujim
 – 11a:3; ж. р. наз. скл. ʔwujā – 11b:5; 32b:9; 16a:1; род. скл. ʔwujaj – 12b:7; ʔwujaj
 – месн. скл. 26b:1; мн. л. наз. скл. ʔwuja – 40b:4; род. скл. ʔwujih – 12b:8; 14b:9;
 27a:12; 32a:13; 17b:6; він. скл. ʔwuja – 14b:8*; 26b:2*; 37a:1(2*); 17b:5*
 ʔwugunc – дз. (tworzyć // тварыць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 5b:3
 ‘u 1 – пр. (o // з він. скл.: за, у^{15b.5}, Ø; з месн. скл. пра) з він. скл. 35b:12; 15b:5; ‘ū
 – 11a:2; 15b:5; 16b:2; ‘ū – 10b:13; з месн. скл. ‘u – 7a:2; 13b:8; 41a:10; ‘ū – 6b:10;
 7a:2; 9a:1, 7(2); 9b:7, 12; 10a:3; 14b:9; 26a:7; 28a:1; 31a:4, 8; 31b:9; 32a:6; 36a:4;
 37a:13; 39b:2; 25b:11; 35a:8; 16a:10; 16b:2; 17a:9, 12; 17b:6, 13; 18a:4; ‘ū – 6a:11;
 9a:9; 18a:6; w – 38b:4; ‘ā – 31b:5
 ‘u 2 – пр. (u // у, ва) з род. скл. 8b:3; 41a:5; ‘ū – 40a:12; 40b:10; w – 6b:3; 12b:8;
 16b:8(2); wa – 12b:7, 8
 ‘u 3 гл. w
 ‘ūbacūjunc – дз. (obiecować // абяцаць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 37a:13
 ‘ūbāčic – дз. (obaczyć // убачыць) інф. 27a:5; цяп. ч. мн. л. 3 ас. ‘ūbāčū – 11b:10; заг.
 л. адз. л. 2 ас. ‘ubāč – 35b:4; нязм. дзеепрым. прош. ч. ‘ubāčiwši – 6a:1
 ‘ūbcanžāl – дз. (obciążać // абцяжарыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41b:4
 ‘ubdāric – дз. (obdarzyć // абдарыць) інф. 16a:12
 ‘ūbiwāṭalaj – н. м. р. (obywatel // жыхар) мн. л. він. скл. 27a:1
 ‘ūbīwālā – дз. (ubywać // убаваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 12b:3
 ‘ūblič-jū – н. н. р. (oblicze // аблічча) адз. л. месн. скл. ба:8; він. скл. ‘ūbličā – 25a:12;
 твор. скл. ‘ūbličjūm – 31a:13
 ‘ubrācālāša – дз. (obracać się // паворочвацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 5a:4
 ‘ūbrālam – дз. (obrać // выбраць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 26a:11; 29b:7
 ‘ūbrāzi – н. ж. р. (obraz // абраз) мн. л. наз. скл. 30a:7
 ‘ūbrāzuw – н. м. р. (obraz // абраз) мн. л. род. скл. 37a:7; дав. скл. ‘ubrāzūm – 37b:13;
 він. скл. ‘ūbrāzi – 5a:5; ‘ubrāzi – 37b:4
 ‘ūbrāžanū – н. н. р. (obrażenie // абраз) адз. л. дав. скл. 40a:1
 ‘ubridliwuści – н. ж. р. (obrzydlivość // агіднасць) адз. л. дав. скл. 38b:1
 ‘ubridzilaś – дз. (obrzydnać // абрыдзец) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 25a:9
 ‘ūbrūcilśa – дз. (obrócić się // ператварыцца, павярнуцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р.
 39b:7; ‘ubrūcilśa – 40a:6; буд. ч. адз. л. 3 ас. ‘ūbrūciśa – 38b:12
 ‘ūbruncā – н. м. р. (obrońca // абаронца) адз. л. наз. скл. 7b:5
 ‘ūbūjih – займ. (oba // абодва) він. скл. 29a:4
 ‘ūcac – н. м. р. (ojciec // айцец, бацька⁵⁷) адз. л. наз. скл. 27b:5; 16a:7; ‘ucac – 41b:4;
 род. скл. ‘ūjcā – 33b:9; 36a:6; 41b:3; він. скл. ‘ucac – 10a:12; ‘ūjcā – 29b:10; твор.

⁵⁷ 33b:9; 36a:6; 41b:3, 4; 25a:11

- скл. 'ūjcām – 29b:2; 'ūjcam – 29b:8; мн. л. наз. скл. 'ūjcuwa – 25a:11; дав. скл. 'ujcam – 32a:3
- 'ūcaq – дз. (uciec // уцячы) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41a:11
- 'ūciṣqāḥ – н. м. р. (ucisk // уціск) мн. л. месн. скл. 37a:10
- 'ūčanṣtuwāl – дз. (uczestować // пачаставаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:13
- 'učańśniq – н. м. р. (uczestnik // супольнік) адз. л. наз. скл. 9b:12; мн. л. наз. скл. м. а. ф. 'učańśnici – 9a:13; 'učańś[ni]ci – 9a:4; род. скл. 'učańśniquw – 8b:8; він. скл. 'učansniquw – 5a:9; 'učańśniki – 9a:13
- 'učańśnictwā – н. н. р. (uczestnictwo // супольніцтва) адз. л. род. скл. 9a:5; 11b:8; ['u]čańśnictwā – 10a:4
- 'učca – дз. (uczcić // ушанаваць) заг. л. мн. л. 2 ас. 40b:2
- 'ūči – н. н. р. (oko, oczy // вока) мн. л. він. скл. 31b:12; твор. скл. 'ūčimā – 36a:6
- 'učicalu – н. м. р. (uczyciel // настаўнік) адз. л. кл. скл. 10a:8
- 'ūčinanjā – н. н. р. (uczynienie // здзяйсненне) адз. л. род. скл. 41b:9
- 'učinmā – дз. (uczynić, ~ony // зрабіць) заг. л. мн. л. 1 ас. 5b:5; адз. л. 2 ас. 'učin – 10a:8; 'ūčin – 40a:7; адз. л. 3 ас. (naḥ) 'ūčini – 8b:13; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. (-m) 'ūčinil – 15a:1; 2 ас. м. р. 'učinilaś – 8a:8; (-ś) 'ūčinil – 15a:3; 3 ас. м. р. 'ūčinil – 39b:4, 5; 40a:2; 41b:2; 'učinil – 15b:11; wčinił – 40b:6; 41b:6; мн. л. 1 ас. 'učiniliśmi – 5b:9; 3 ас. 'ūčiniłi – 30a:2; 'učinila – 35b:1; дзеепрым. зал. ст. адз. л. м. р. наз. скл. 'učinūni – 8b:1; б. ф. прош. ч. 'učinūnū – 40b:9
- 'učinquw н. м. р. (uczyniek // учынак) мн. л. род. скл. 9a:11
- 'ūčiṣcil – дз. (oczyścić // ачысціць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 5a:7
- 'učnūwa – н. м. р. (uczeń // вучань) мн. л. 9a:7; род. скл. 'učnuw – 9b:11
- 'ūḥā – н. н. р. (ucho // вуха) адз. л. він. скл. 31a:6; мн. л. род. скл. 'ūšaj – 34b:8
- 'ūḥābā гл. 'ahāb
- 'ūḥutna – прысл. (ochotnie // ахвотна) 29b:11
- 'ūḥwālūna – дз. (uchwalić, ~ony // ухваліць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. наз. скл. 30a:7
- 'ūd – пр. (od, ode // ад, Ø9b:2) з род. скл. 5a:3; 14b:1; 'ūd – 5a:7; 9a:1; 9b:2; 14a:6; 27a:7; 29b:3; 31a:2; 31b:3; 32b:2; 33b:5; 34a:11; 37b:1; 39a:2; 41b:6; 25a:13; 35a:9; 'ūda- – 15a:1; 16a:8; 'ūd{i}a – 25a:10
- 'ūdar – дз. (uderzyć // вытнуць) заг. л. адз. л. 2 ас. 16a:6
- 'ūdaṣwā – н. ж. р. (odezwa // водгук) адз. л. він. скл. 8b:13
- (-m) 'ūddāl – дз. (oddać // аддаць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 32b:3
- 'ūddālūna гл. 'ūtdāl
- 'ūddāwāl – дз. (oddawać // аддаваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 13a:5; мн. л. 3 ас. 'ūddājūṅ – 30b:4
- 'ūdgānāj – дз. (odganiać // адганяць) заг. л. адз. л. 2 ас. 32b:11
- 'ūdjāzdū – н. м. р. (odjazd // ад'езд) адз. л. род. скл. 30a:4
- 'ūdijma – дз. (odjać // адняць, адабраць) буд. ч. адз. л. 1 ас. 29b:3; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. (-m) 'ūdjūl – 29b:3; 3 ас. м. р. 'ūdjūl – 39a:2; нязм. дзеепрым. прош. ч. ['ud]juwši – 14b:5
- 'ūdmānā – н. ж. р. (odmiana // варыянт) адз. л. наз. скл. 31b:10; 32a:1; 32b:5
- 'ūdnūwil – дз. (odnowić // аднавіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 25a:3
- 'ūdpūqūtūwāl – дз. (odpokutować // адпакутаваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 16a:12

- 'ūdpūwadz – н. ж. р. (odpowiedź // адказ) адз. л. наз. скл. 17b:1
 'ūdpūwadzāl – дз. (odpowiedzieć // адказаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 9a:7; 11a:4; 39a:6
 'ūdpūwadāli – дз. (odpowiadać // адказваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 14b:11; 29a:7
 'ūdpūčna – дз. (odroczyć // адпачыць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 34b:3
 'ūdrāṭūwāl – дз. (odratować // выратаваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31b:3
 'ūdrūcil – дз. (odrzuć // адкінуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38a:4
 'ūdṣṭūmpil – дз. (odstąpić // пакінуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15b:1; мн. л. 3 ас.
 'ūdṣṭūmpili – 41b:10
 'ūdṣadṣi – дз. (odejść // адысці) нязм. дзеепрым. прош. ч. 9b:11; 11b:3
 'ūdwarzli – дз. (odwieźć // адвезці) прош. ч. мн. л. 3 ас. 35a:12
 'ūdwrucil – дз. (odwrócić // адварнуцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41b:6
 'ūdwrucilśa – дз. (odwrócić się // адварнуцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15a:1
 'ūdżiwāli – дз. (odzywać // адзвацца) прош. ч. мн. л. 3 ас. 9a:4
 'ūfā – дз. (ufać // верыць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 8b:6
 'ūfāri – н. ж. р. (ofiara // ахвяра) адз. л. род. скл. 41b:9; мн. л. род. скл. 'ūfār – 15a:6;
 він. скл. 'ūfāri – 40b:8; твор. скл. 'ūfārāmi – 25a:10
 'ūfarnictwu – н. н. р. (ofiarnictwo // ахвярніцтва = святарства⁵⁸) адз. л. він. скл.
 27b:2
 'ūfārniqā – н. м. р. (ofiarnik // ахвярнік = святар⁵⁹; ахвярнік = месца ахвяравання^{40b 8})
 адз. л. род. скл. 34b:12; 'ūfārniqā – 36b:9; дав. скл. 'ūfārniqūwi – 37b:2; твор.
 скл. 'ūfārnikam – 27a:4, 9; 'ūfārnikām – 17b:10; мн. л. він. скл. 'ūfārnikī – 38b:9;
 'ūfārnikī – 40a:3; 40b:8; 'ūfārniquw – 38a:1
 'ūfārūnki – н. м. р. (KKN – ofiarunek // ахвяра) мн. л. він. скл. 36b:8
 'ūfarūwāc – дз. (ofiarować // SStp – ofiarować, ofierować // ахвяраваць) інф. 15a:8;
 буд. ч. 1 скл. адз. л. 3 ас. bandza 'ūfarūwāc – 38b:9; заг. л. адз. л. 2 ас.? 'ūfaruj
 – 31b:4⁶⁰
 'ūgan – н. м. р. (ogień // агонь) адз. л. наз. скл. 29a:5; він. скл. 29a:3, 7; [']ūgan
 – 38a:4; твор. скл. 'ūgnam – 36b:5, 7; 38a:8; [']ūgnam – 30a:1; 25b:10
 'ūjcuwṣkiḥ – прым. (ojcowski // бацькоўскі) мн. л. месн. скл. 35a:13
 'ūqāzāl – дз. (ukazać // указаць, паказаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12b:11; дзееп-
 рым. зал. ст. адз. л. н. р. наз. скл. 'ūqazānā – 7a:5
 'uqāzālśa – дз. (ukazać się // з'явіцца, праявіцца^{15b 3}) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31b:11;
 (śa) 'uqāzāl – 32a:1; 33b:2; (śa) wqāzāl – 31b:10; 15b:3⁶¹; д.-мін. ч. адз. л. 3 ас. н. р.
 wqāzālūśa (bilū) – 35b:13
 'ūqāzānjū – н. н. р. (okazanie // паказ) адз. л. дав. скл. 6a:2
 'uqāziwālśa – дз. (ukazywać się // з'яўляцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 32a:6
 'ūqriwāwunim – дз. (ukrywać, ~ony // скрываць) дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л.
 твор. скл. 36b:5

⁵⁸ Гл. 1.5.1. Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў.

⁵⁹ Гл. 1.5.1. Розніца ў лексіцы паміж цытатамі з Бібліі Буднага і мовай аўтараў.

⁶⁰ Гл. 1.3.5.2. Цяперашне-будучы час.

⁶¹ Гэта можа быць і словаформа дзееслова *okazać się*.

- ‘ūqrūm – пр. (okrom // акрамя) з род. скл. 7a:8
- ‘ūliwā – н. ж. р. (oliwa // алива) адз. л. наз. скл. 12b:2; род. скл. ‘ūliwi – 12b:2; ‘ūliwi – 12b:7
- ‘ūliwnaj – прым. (oliwny // алиўны) ж. р. род. скл. 38a:12
- ‘ūltār – н. м. р. (ołtarz // алтар) адз. л. наз. скл. 38b:12; 39a:3; він. скл. 38b:7; 39b:3, 6; ‘ūltār – 39a:1; род. скл. ‘ūltārā – 39a:2; ‘ūltārā – 39a:4; месн. скл. ‘ūltāra – 38b:6; ‘ūltāru – 39b:9; ‘ūltāri – 40b:9; кл. скл. ‘ūltāru – 38b:7; мн. л. він. скл. ‘ūltāri – 37a:1; [‘]ūltāri – 38a:2; ‘ūltāra – 38a:8
- ‘ulūmniḥ – прым. (ułomny // пакалечаны) мн. л. він. скл. м. а. ф. 13b:3
- ‘umajanṭnūśc – н. ж. р. (umiejętność // здольнасць) адз. л. він. скл. 34b:5
- ‘umra – дз. (umrzeć // памерці) буд. ч. адз. л. 1 ас. 32b:12; 2 ас. ‘umraš – 26a:7; ‘umraš – 32b:12; 3 ас. ‘umra – 5b:10; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. ‘ūmār – 41a:12; 35a:13
- (bandzaš) ‘umirāl – дз. (umierać // паміраць) буд. ч. скл. 2 адз. л. 2 ас. м. р. 26a:7
- ‘ūmūrā – дз. (umorzyc // умярцвіць) буд. ч. адз. л. 1 ас. 7a:10
- ‘ūn – займ. (on 1 // ён) наз. скл. 8b:6; 10b:10; 12b:7; 29b:2; 32a:12; 36a:1, 7; 38b:9; 40b:6, 8; 41a:10; ‘un – 40b:5; ‘ūn – 11a:1; 13a:7; род. скл. jaḡu – 7a:6; 8a:6; 9a:7, 9; 13a:9, 10; 13b:12; 26b:3; 28a:2, 3; 29b:2(2), 5; 31a:10; 31b:9, 13; 32a:12, 13; 34a:5, 12; 34b:12; 36a:12; 37a:7, 9; 37b:1(2), 8; 38b:9; 39a:13 ?; 39b:1, 2; 40a:8; 41a:13; 35a:12; 35b:6, 10; 15b:3; 16a:1, 2; 16b:1; ḡū – 11b:7; 31a:11; 41b:10; 16a:3; paḡu – 35a:9; дав. скл. jamū – 9b:4; 29b:8; 30b:4; 31b:4; 38a:2; 35a:1; jamu – 8a:5; 13a:9; mū – 9b:3; 10a:7; 26a:5, 7; 26b:3(2); 27a:9; 27b:6; 28a:10; 29a:7; 29b:2, 8, 10; 30a:4; 31a:6, 10; 31b:2, 4, 7, 11(2); 32a:1, 12; 34a:11; 37a:13(2); 38a:2; 39b:7; 25b:11; 35a:4, 5; 16a:4, 8; 16b:1, 6; namū – 33b:[7]; 39a:10; він. скл. jaḡu – 14a:13; 29b:4; 30a:4; 31a:5; 34b:3; 36a:13; 39a:3; 15a:7; ḡū – 9a:7; 10b:13; 14b:11; 27a:10; 27b:12; 29b:8; 31a:1, 10, 12; 31b:1, 5, 8, 13; 32a:5; 34a:4, 12; 34b:6; 37b:8, 10; 39a:2; 41a:4, 10; 41b:1, 2, 6; 35a:11; 35b:8; 15a:12; 15b:2; 16a:3, 6, 9; ḡū’ – 31b:1; ḡu – 15a:13; paḡu – 10a:5, 8; 13a:13; 28a:9; 29b:3; 33b:9, 10; 39b:11; 41b:6; 15b:2; твор. скл. nim – 26b:4, 5; 27b:7; 31a:6; 38b:12; 25b:12; 35a:10; jim – 30a:5?; месн. скл. nim – 34a:4; 34b:3; 36a:9; 41a:4; 35b:1; nam – 8b:4?;
- ж. р. (ona // яна) ‘unā наз. скл. 11a:2; 12b:6, 8; род. скл. jaj – 14a:3; ja[j] – 39a:3; дав. скл. jaj – 11a:1, 4; 12b:11; він. скл. jūḡ – 11b:5; 16b:7; 17a:4, 5, 8;
- мн. л. (oni // яны) ‘ūni наз. скл. 5a:4, 5; 5b:5; ‘ūni – 13b:9; 29a:5; 31a:3; 34b:9; 17a:10; ‘ūnī – 14b:4; 30a:6; 33a:4; ‘ānī – 33a:2; род. скл. jiḥ – 6b:10; 14b:5; 26b:10; 27b:9; 28b:9; 29a:6; 30a:5, 13; 36b:10; 37a:8; 40a:4; niḥ – 33a:6; 37a:6; 17a:3; дав. скл. jim – 5a:6; 9a:5; 12a:6(2); 40b:6, 8; 41a:1; 25a:3; він. скл. м. а. ф. jiḥ – 12a:5; 13b:2; 26b:11; 33a:3, 4, 5, 7; 33b:11; 37a:7; 38a:10; 17a:3; твор. скл. nimi – 27a:8; месн. скл. niḥ – 13a:5; 30a:6(2), 7
- ‘ūn – займ. (on 2 // гэты, той^{38b:11}) м. р. наз. скл. 31a:11; 32a:8; 36b:6; 37a:10; 37b:1; род. скл. ‘ūnaḡu – 38b:11; твор. скл. ‘ūnim – 34a:13; ж. р. (ona 2 // яна) ‘ūnū – він. скл. 17a:11; мн. л. (oni 2 // гэтыя, тыя⁶², яны⁶³) наз. скл. ‘ūnī – 40a:12; род. скл. ‘ūniḥ – 39b:9; дав. скл. ‘ūnim – 40a:2 (< on im?); 40b:8 (< on im?); 35b:13; він. скл. ‘ūnī – 13a:4; ‘ūnī – 35a:2; ф. м. а. ‘ūniḥ – 8b:9; 39b:10 (< on ich?)

⁶² 13a:4; 40a:12; 35a:2

⁶³ 8b:9; 39b:10; 40a:2; 40b:8; 35b:13

- 'unūki, 'unūkam гл. wnūq
 'ūrāčna – прысл. (opacznie // няправільна) 9a:12
 'urānūja – дз. (opanovać // апанаваць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 33b:12
 'urātrācā – дз. (wpatrzeć // углядацца і / або opatrzyć // змяшчаць) цяп. ч. мн. л. 2 ас. 39a:11; 3 ас. 'urātrājūṅ – 13b:6
 'urīṣūja – дз. (opisywać // апісваць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 26b:12; 25b:4
 'ūrūč – пр. (oprócz // акрамя) з род. скл. 7b:5(2); 8b:4(2); 'ūrōč – 8b:2, 12; 9a:3
 'ūrūd гл. wrūd
 'ūrūr – н. м. р. (opór // супраціў) адз. л. він. скл. 13a:6; твор. скл. 'ūrūgam – 5b:3; 'urūgam – 39a:13
 'urorāti – н. м. р. (aparāt // апарат) мн. л. він. скл. 37b:4
 'urūṣṭūl – н. м. р. (apostoł // апостал) наз. скл. 32a:4; мн. л. род. скл. 'urūṣṭūluw – 11b:13
 'urūścil – дз. (opusćić // пакінуць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 11b:9; 3 ас. м. р. 'urūścil – 41a:8; 41b:13; мн. л. 3 ас. 'urūścili – 36b:13
 'urūwādā – дз. (opowiadać // расказвацца, расказваць 8a:4) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 6b:2; 'urūwādā – 28b:1; мн. л. 3 ас. 'urūwādāju – 8a:4
 'urūwadžālam – дз. (opowiedzieć // расказаць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 8b:2
 'ūrūdzil – дз. (urodzić (się) // нарадзіцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38b:8; 'ūrūdzilśa – 39b:1; н. р. 'ūrūdziluśa – 28a:5; wrūdziluśa – 28a:7; wrūdzilūśa – 36a:10, 11; wrūdzilūśa – 36a:8
 'urungālī – дз. (urągać // насміхацца) прош. ч. мн. л. 3 ас. 26b:4; нязм. дзеепрым. цяп. ч. wrungājūnc – 33a:5
 'uṣhlā – дз. (uschnąć // ссохнуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 6b:4
 'uṣli-śāl – дз. (usłyszeć // пачуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36a:1; 'uṣlišāl – 38b:13; 41a:10
 'uṣṭā – н. мн. л. (usta // вусны) наз. скл. 37a:7; він. скл. 'uṣṭā – 32a:12; 32b:1; 25a:6; род. скл. 'uṣṭ – 32a:12, 13; 35a:11
 'uṣṭāl – дз. (wstać // устаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:12
 'uṣṭātkam – н. м. р. (ostatek // рэшта) адз. л. твор. скл. 12b:12
 'uṣṭātnij – прым. (ostatni // апошні) м. р. наз. скл. 8b:12
 'uṣṭāwi – н. ж. р. (ustawa // закон) адз. л. род. скл. 10a:11; мн. л. він. скл. 'uṣṭāwi – 30a:6; 'uṣṭāwī – 39a:13
 'uṣṭāwīl – дз. (ustawić // устанавіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40b:7
 'uṣṭāwujūṅ – дз. (ustawować // устаноўліваць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 40a:13; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 'uṣṭāwuwāl – 40b:1; мн. л. 3 ас. 'uṣṭāwuwāli – 40a:13
 uṣūba – н. ж. р. (osoba // асоба) адз. л. месн. скл. 29a:9
 'uṣūbnū – прысл. (osobno // асобна) 9b:9
 'uṣwūbudzil – дз. (oswobodzić // вызваліць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 26b:9
 [']ūsijāśūm 35b:7 гл. 'āzījāś 3
 'uśimnāṣṭim – пар. ліч. (osiemnasty // васьмнаццаты) м. р. месн. скл. 6b:6⁶⁴; 'uśimnāṣṭim – 7a:10⁶⁵; 11b:13; ж. р. наз. скл. 'uśimnāṣṭā – 8b:4

⁶⁴ Размешчанне знакаў артыкуляцыі дазваляе прачытаць гэты лічэбнік і як 'uśmināṣṭim.

⁶⁵ Размешчанне знакаў артыкуляцыі дазваляе прачытаць гэты лічэбнік і як 'uśmināṣṭim.

- 'ūšimnāṣṭu – ліч. (osiemnaście // osiemnastu // васямнаццаць) він. скл. м. а. ф. 26b:6
 'uśmij – пар. ліч. (ósmu // восьмы) м. р. наз. скл. 7b:6; род. скл. 'ūśmaḡu – 40b:7;
 месн. скл. 'uśm-im – 5a:2; 14a:11; 'uśmim – 14a:1; 'ūśmim – 6a:5; 26a:10; 36a:12;
 17a:10; 'ūśmim – 18a:3
 'ūśadṣi гл. wśadl; 'ūšijāh гл. 'ašijāh
 'ūṭdāl – дз. (oddalić // аддаліць) заг. л. адз. л. 2 ас. 33b:5; дзееприм. зал. ст. мн. л. наз.
 скл. 'ūddālūna – дз. 38a:3
 'ūṭrimāl – дз. (otrzymać // атрымаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36b:1; мн. л. 1 ас.
 ('ābi)smi 'ūṭrimāli – 10a:9
 'ūṭū – ч. (oto // вось) 13b:11; 38b:8; 'uṭū – 14a:9; 38b:12; 39b:1; 41a:6; 15a:4; 16a:8;
 'uṭū – 10a:11; 32b:8; 'uṭu(m) – 32b:3; гл. 'āṭū
 'ūṭūṣ – ч. (otoż // вось, вось гэта ж30b:11) 27a:12; 28a:3; 'uṭūṣ – 30b:11; 34a:2
 'ūṭwardzunī – дз. (utwierdzić, ~ ony // зацвердзіць) дзееприм. зал. ст. м. р. адз. л.
 наз. скл. 8b:1
 'ūwśam – ч. (owszem // наадварот) 8b:8; 10a:4; 26b:4
 'uwuṣ – ч. (owóz // вось) 39b:2; 'ūwuṣ – 17a:5; гл. 'āwuṣ
 'ūzdrūwil – дз. (uzdrowić // вылечыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 13b:2
 'ūzijāśūm гл. 'āzijāś
 'ūznājmūja – дз. (oznajmować // паведлямяць) цяп. ч. адз. л. 1 ас. 8b:13
 'ūznājmiłam – дз. (oznajmić // паведаміць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 9a:2; 3 ас. ж. р.
 'ūznājmiłā – 12b:11
 'uzuwiṭāt – н. ж. р. (значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла
 ў выніку памылак перапісчыка) мн. л. род. скл. 34b:11
 'uzūnc – дз. (wziąć // узяць) інф. 37a:2
 'ūžil – дз. (ożyć // ажыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:12
 'ūżiwām – дз. (ożywiać // ажыўляць) цяп. ч. адз. л. 1 ас. 7a:10; прош. ч. адз. л. 3 ас.
 м. р. 'ūżiwāl – 12a:7, 8
 w – пр. (w, we // у, Ø^{26b 6}, з^{26b 6, 17b 8}) з він. скл.: 12b:10; 14a:2; 26a:10; 26b:6; 29a:3, 7;
 29b:1; 38b:12; 39a:4; 39b:5; 15b:2; wa – 10a:12; 26b:6; 17b:8; 'u – (бел. у) 32a:12; -
 u – 26b:11; з месн. скл.: w – 5a:2, 5, 10; 5b:2; 6a:5, 7(2), 11; 6b:6, 10; 7a:2, 3, 4(2), 5,
 7(2), 8, 11; 7b:1, 4(2), 11; 8a:2, 4; 8b:5; 9a:6, 8; 9b:1, 5, 8, 9, 13; 10a:6(2), 13; 10b:2,
 5; 11a:13; 11b:6, 13; 12b:2, 6; 13a:10(2); 13b:6, 7, 9; 14a:1(2), 10(2), 11; 14b:13?;
 26a:1(2); 26b:1; 27a:3, 5, 6; 27b:7; 28a:13; 28b:2, 8, 11; 29a:12; 29b:4, 6, 9, 12;
 30a:3; 30b:3, 12; 31a:1, 3(2), 4; 31b:11, 13; 32a:5; 32b:6(2), 13; 33a:5, 8; 33b:6, 8,
 9; 34a:9(2), 10; 34b:10, 13; 36a:1, 9, 11; 36b:1; 38a:6; 39b:3; 40b:6(2), 9; 41b:11(2),
 12(2); 25b:3, 4; 35a:13; 35b:3; 15b:5; 17a:4, 9(2), 10, 12, 13; 17b:4, 10, 11; 18a:5(2),
 6(2), 7(2), 8; wa – 6b:2(2); 8b:5; 9a:6; 10b:12(2); 11b:13; 12b:2, 7; 'u – (бел. у) 6a:6;
 6b:6; 7a:3, 9; 7b:2(2), 4; 8a:5, 7, 8; 8b:9; 9b:5, 8, 10; 10a:1, 7; 14b:8; 26a:10; 27b:6;
 29b:11; 32a:5; 32b:7; 33a:1; 36a:12; 40a:10; 18a:7; '[u] – 34b:1; 'ū – 9a:8; 9b:1;
 10b:5; 11a:3; 26a:13; 26b:4; 29a:9; 29b:12; 37a:10; 40a:3, 8; 25b:8; 35a:7; 35b:5;
 16b:12; 17a:12; 18a:2, 5; 'ū – 7a:10, 11; 9a:6; 26b:13; 34b:7; гл. таксама (w)lawā;
 (w)pr[ā]wu
 w 6b:3; 12b:8; 16b:8(2) і wa 12b:[7], 8 гл. 'u 2; w 38b:4 гл. 'u 1
 waṣnī – прым. (wieczny // вечны) м. р. він. скл. 10a:9; 16a:13; ж. р. наз. скл. waṣnā
 – 36b:1

- wačnūśc** – н. ж. р. (*wieczność* // вечнасць) адз. л. наз. скл. 36b:1; род. скл. *wačnūści* – 28a:3; 30a:11
- wadla** – пр. (*wedla, wedle* // паводле) з род. скл. 34b:1, 7; 39b:10; 25b:10; *wadlā* – 40a:4
- wadług** – пр. (*według* // паводле) з род. скл. 36a:2; *wadlūg* – 39a:4; 39b:3; 16a:4
- waduwum** – (значэнне не вызначанае; верагодна, слова-фантом, якое ўзнікла ў выніку памылак перапісчыка) 12a:3
- wadzac** – дз. (*wiedzieć* // ведаць) інф. 8b:8; 9b:12; 10a:3; 10b:4; 27a:13; 28a:5; цяп. ч. адз. л. 1 ас. *wam* – 9a:4, 9, 10; 2 ас. *wa* – 9a:9, 10; мн. л. 2 ас. *waca* – 11a:4; 3 ас. *wadzū* – 5b:5; буд. ч. скл. 1 мн. л. 2 ас. *bandzaca wadzac* – 8a:11; заг. л. адз. л. 2 ас. *wadz* – 26a:7; 32a:6; прош. ч. мн. л. 3 ас. *wadzali* – 7b:8; *wadzali* – 31a:3⁶⁶
- wajzriš** – дз. (*wejźrzeć, wejrzeć* // паглядзець, убачыць 36b:3) буд. ч. адз. л. 2 ас. 36b:3; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. *wajzrāl* – 31b:12; *wajzrāl* – 33b:5; 39b:8; мн. л. 3 ас. *wazrāli* – 28b:10
- waqu** – н. м. р. (*wiek* // век) адз. л. род. скл. 29b:2; 34a:11; *waqū* – 34a:8; мн. л. він. скл. *waki* – 27a:3; 29b:9; 16b:1
- wala** – прысл.⁶⁷ (*wiele* // шмат) 10b:6, 8; 12b:13; 13b:1; 30b:2; 16a:5; выш. ст. *wancaj* – (*więcej* // болей, больш) 10b:1; 12a:9; 13b:5; *wancā* – 12a:4
- wālčic** – дз. (*walczyć* // змагацца) інф. 35a:10
- wāli(bi)** – дз. (*wieść* // весці) ум. л. мн. л. 3 ас. 30a:2
- walkij** – прым. (*wielki* // вялікі) м. р. 27b:5; род. скл. *walkaḡu* – 33b:1; дав. скл. *walkamu* – 37b:2; твор. скл. *walkim* – 40b:10; ж. р. наз. скл. *walqā* – 5b:11; род. скл. *walkaj* – 28b:9; н. р. род. скл. *walkaḡu* – 5a:8; мн. л. месн. скл. *walkiḡ* – 37a:10; выш. ст. *wanqša* – мн. л. (*większy* // большы) він. скл. 13a:9; найвыш. ст. (*nāj*)*wanqšā* н. р. наз. скл. – 12a:9
- wālna** – прым. (*walny* // шыкоўны) мн. л. наз. скл. 37b:13
- walmūžnaḡu** – прым. (*wielmożny* // вяльможны) н. р. род. скл. 9a:4
- wanc** – зл. (*wieć* // вось) 12b:9
- wanžanā** – н. н. р. (*więzienie* // палон) адз. л. род. скл. 26b:8
- wāgā** – н. ж. р. (*wiara* // вера) адз. л. він. скл. 10b:9; мн. л. він. скл. *wāgi* – 38b:3
- (z)**warḡu** – н. м. р. (*wierzch* // верх) адз. л. род. скл. 7b:1
- waric** – дз. (*wierzyć* // верыць) інф. 5b:3; 8a:11; цяп. ч. мн. л. 3 ас. *warūḡ* – 10a:12
- warnamu** – прым. (*wierny* // верны) м. р. дав. скл. 27b:8; мн. л. він. скл. м. а. ф. *warniḡ* – 15b:6
- warniqum** – н. м. р. (*wiernik* // вернік) мн. л. дав. скл. 5a:6; *warniqām* – 9a:2
- wāš** – займ. (*wasz* // ваш) м. р. наз. скл. 7b:1; 8a:11; 9a:3; дав. скл. *wāšamū* – 40a:7; н. р. він. скл. *wāša* – 41b:4; мн. л. наз. скл. *wāša* – 25a:12; *wāši* – 39a:11; род. скл. *wāšiḡ* – 25b:1; дав. скл. *wāšim* – 32a:3
- wašlū** гл *wšadl*

⁶⁶ Апошняя словаформа можа быць фанстычным варыянтам *widzieli*; гл. заўвагу да перакладу 31a:3.

⁶⁷ Паводле польскай лінгвістычнай тэрміналогіі *liczebnik nieokreślony* “неазначальны лічэбнік”.

- wāṭr – н. м. р. (wiatr // вецер) адз. л. наз. скл. 6a:10(2); 6b:1, 3, 5
- wāžiša – дз. (ważyć się // адважвацца, мець адвагу або вартасць, быць вартым) цяп. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 5b:10; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. wāžilša – 37a:10
- wcāla – прысл. (wcale // цалкам) 36b:8; 17a:13
- wčinił гл. 'učinmā
- wdāwši – дз. (wdać // наняць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 17a:8
- [wdu]wā – н. ж. р. (wdowa // удава) адз. л. твор. скл. 12b:1⁶⁸
- wī – займ. (wy // вы) наз. скл. 8a:9; 9a:2; 9b:11; 10a:9; род. скл. wāṣ – 8b:3; 25a:13; дав. скл. wām – 5a:11; 8a:9; 8b:2, 3, 13; 9a:2(2), 3; 10b:4; 37a:5; він. скл. wāṣ – 5a:11; 8b:3; 32a:13; 41b:5(2); 25a:13
- wibāwilāś – дз. (wybawić // вызваліць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 33b:13; 3 ас. м. р. wibāwil – 29a:11
- wibrālam – дз. (wybrać // выбраць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 8a:10
- widumāl – дз. (wydumać // выдумаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41b:13
- widzac – дз. (widzieć // бачыць) інф. 30b:13; цяп. ч. адз. л. 1 ас. widza – 29a:8; 39b:11; 2 ас. widziś – 38b:2; 39a:10; 15a:9; мн. л. 2 ас. widzica – 31a:6; 3 ас. widzūṅ – 6a:9; буд. ч. скл. 2 адз. л. 3 ас. м. р. bandza widzāl – 34b:7; дзеепрым. незал. ст. мн. л. твор. скл. widzūncimi – 12a:4 (відушчы); нязм. дзеепрым. цяп. ч. widzūnc – 13b:2; 29a:6; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. widzālam – 31a:12; мн. л. 1 ас. widzālim – 31b:9; 3 ас. widzali – 31a:1⁶⁹
- widzanjā – н. н. р. (widzenie // бачанне, прывід^{34b:7}) адз. л. род. скл. 9a:9; 34b:7
- wiḥūdzil – дз. (wychodzić // выхадзіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36a:6
- wiḥwālāju – дз. (wychwalać // усхваляць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 30b:4
- wiḡrānu – н. н. р. (wygrać // KKN – wygrać, wygranie // выйгранне) адз. л. месн. скл. 26b:10
- wijmūj-uṅ – дз. (wyjmować // вымаць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 27b:9
- wiqlādāc – дз. (wykładać // тлумачыць, выкладаць) інф. 11b:1; цяп. ч. адз. 3 ас. wiqlādā – 31b:1, 8; 32a:4; мн. л. 3 ас. wiqlādājūṅ – 27b:11; wiqlādāju – 30b:8
- wiqlād – дз. ([wykłaść]⁷⁰ // патлумачыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 32a:4
- wiqlād – н. м. р. (wykład // тлумачэнне, выклад) адз. л. наз. скл. 28a:8; род. скл. wiqlādu – 5b:11; wiqlādū – 6a:9; wiqlād[ū] – 25b:5; твор. скл. wiqlādam – 25b:6; мн. л. наз. скл. wiqlādi – 6b:11
- wiqūnāl – дз. (wykopać // выканаць) прош. ч. адз. л. 2 ас. 15a:4
- wilačil – дз. (wyleczyć // вылечыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12a:2; дзеепрым. зал. ст. адз. л. м. р. він. скл. wilačūnaḡu – 12a:2
- wiličāl – дз. (wyliczać // вылічаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 34a:10
- (śa) wimāwāl – дз. (wymawiać się // выгаворваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 35a:5
- wimiślil – дз. (wymyślić // выдумаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40b:10; мн. л. 3 ас. wimiślili – 5a:4

⁶⁸ Гл. заўвагу да транслітарацыі 12b:1.

⁶⁹ Гл. заўвагу да wadzac.

⁷⁰ Гэты дзеяслоў не зафіксаваны ні ў адным з вядомых нам слоўнікаў польскай мовы. Параўн. *выкласти* (ГСБМ).

- wimuwqa – н. ж. р. (wymówka // адгаворка) адз. л. він. скл. 11a:8
winā – н. н. р. (wino // віно) адз. л. род. скл. 27a:9; 34a:3
winaśc – дз. (wynieść // вынесці) інф. 6a:2; winuṣ – прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27a:9
winidza – дз. (wyjść, wyiść, wyniść // выйсці) буд. ч. адз. л. 3 ас. 5a:11; 34b:2; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. (-mjā) wiśad – 35a:5; 3 ас. м. р. wiśad – 27a:6; 37b:5?; 25b:7; мн. л. 3 ас. wišli – 28b:11; 35a:11; нязм. дзеепрым. прош. ч. wiśadši – 29a:5
winūsūṅ – дз. (wynosić // узвышаць) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 25b:7
winiščic – дз. (wyniszczycь // вынішчыць) інф. 36b:9; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. winiščil – 25a:5; мн. л. 3 ас. winiščili – 34b:11
winūja – дз. (winować // абвінавачваць) цяп. ч. адз. л. 1 ас. 9a:11, 12
wiprūwādzil – дз. (wyprowadzić // вывесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40b:5
wipūścil – дз. (wypuścić // выпусціць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15b:13
wipuwādānī – дз. (wypowiadać, ~ny // выказваць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. наз. скл. 16b:1
wipūwadzac – дз. (wypowiedzieć // выказаць, даць уяўленне) інф. 35b:6
wirūcāc – дз. (wyrzucić // выкідаць) інф. 37b:3
wirš – н. м. р. (wiersz // верш) адз. л. наз. скл. 7b:6, 9; 8a:2; 8b:11; 18a:1; месн. скл. wiršu – 5a:2; 6a:6; 6b:2, 3, 4, 6; 7a:3, 5, 7, 9, 10, 11; 7b:2, 4, 11; 8a:5, 7, 8; 8b:9; 9a:6, 8; 9b:5, 8, 10; 10a:1, 7, 13; 10b:5; 11b:13; 14a:1, 11; 26a:10; 27a:1; 27b:10; 29b:12; 31a:4; 32a:5; 32b:7; 36a:11; 18a:2, 5, 7
wiruści – дз. (wyrościć // вырасціць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 34b:3
wiruzumālši – дз. (wyrozumieć // зразумець) нязм. дзеепрым. прош. ч. 25a:2
wiṣipāli – дз. (wysypać // высыпаць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 38a:10
wiṣkiḥ – прым. (wysoki // высокі) мн. л. месн. скл. 10b:9; найвыш. ст. м. р. наз. скл. nāj wiššij – (wyższy // вышэйшы) 27a:11; род. скл. nājwiššaḡu – 27b:7; дав. скл. nājwiššamu – 27a:9, nāj wiššamū – 27a:11
wiślāwili – дз. (wysławić // праславіць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 13b:4
wiṣtampaḡ – н. м. р. (występek // правіннасць) адз. л. він. скл. 35b:10; 15a:6
wiṣtampnim – прым. (występny // злачынны) н. р. твор. скл. 15b:9
wiśqā – н. ж. р. (wyszka, wyżka, wyższka // вышыня) адз. л. він. скл. 39b:4, 6
wiśwāčā – дз. (wyświadczać // сведчыць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 29a:3; ум. л. адз. л. 3 ас. н. р. bi... wiśwāčālā – 29b:13
wiś – прысл. (Kurkowa 1993, p. 151 – wyż // вышэй; *парсўн.* ГСБМ – *выш*(менованы); Насовіч, с. 104 – *вышь*) выш. ст. 41b:11
(-mjā) wiśad, wišli, wiśadši гл. winidza
wiṭruncil – дз. (wytrącić // выбіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 5a:9
wiwud – н. м. р. (wywód // паходжанне) адз. л. наз. скл. 16b:3
wiwrūṭnim – прым. (wywrotny // хісткі, разбуральны) м. р. твор. скл. 6b:9; мн. л. наз. скл. wiwrūṭna – 6b:10
wiṣnāwāc – дз. (wyznawać // прызнаваць, вызнаваць, адкрываць) інф. 28b:6; 25a:8; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. wiṣnāwāl – 30a:6
(śa) wqāzāl, wqāzālūśa гл. ‘uqāzālśa
wlādzā – н. ж. р. (władza // улада) адз. л. наз. скл. 8a:6
wlāśna – прысл. (właśnie // уласна) 5a:7; 33a:9; 34b:1; wlāśna – 31a:7

- wmančic** – дз. (umęczyć // замучыць) інф. 11b:1
wnūq – н. м. р. (wnuk // унук) адз. л. наз. скл. 33b:12; 36a:8; твор. скл. ‘ūnūkam – 34a:13; мн. л. він. скл. ‘unūki – 31b:2
wprāšājūnc – дз. (upraszać // прасіць) нязм. дзеепрым. цяп. ч. 15a:11
wprud – прысл. (wprzód // спачатку, раней) 13a:4; ‘ūprūd – 28b:5
wprowādzil – дз. (wprowadzić // увесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39b:5
(śa) wrācāl – дз. (wracać się // вяртацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 27a:7
wrūcic – дз. (wrócić // вярнуць, вярнуцца) інф. 35a:9; буд. ч. адз. л. 2 ас. wruciś – 26a:7; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. wrucil – 26a:5; wrūcil – 25b:12; ж. р. wrūcilā – 32b:8
(śa) wrucilā – дз. (wrócić się // вярнуцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. 39a:8; заг. л. адз. л. 2 ас. wruśa – 32b:10
wrūcili (mi) – дз. (wrzucić, ~ony // укінуць) прош. ч. мн. л. 1 ас. 29a:8; wrucili – 29a:7; дзеепрым. зал. ст. мн. л. наз. скл. м. а. ф. wrucani – 29a:3
wrudziś – дз. (urodzić // нарадзіць) буд. ч. адз. л. 2 ас. 34a:3, 4; 3 ас. wrūdzi – 13b:11; 14a:9; прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. wrūdzilā – 14a:12
wrudziluśa; wrudzilūśa; wrūdzilūśa гл. ‘ūrūdzil
wrungājūnc гл. ‘urungālī
wśliśālam – дз. (usłyszeć // пачуць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 36b:3
wspīni – дз. (KKN – uspynić // спыніць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 34b:2
wsprāwuwāl – дз. (< sprawować + w // накіроўваць?) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 32b:7
wştampuwānam – н. н. р. (wstępowanie // уступленне) адз. л. твор. скл. 34b:11
wştūm-pil – дз. (wstąpić // уступіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41a:12
wśād – дз. (wsiaść // сесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 13a:13
wśamū – займ. (wszy // увесь) м. р. дав. скл. 40a:6; н. р. род. скл. wśaḡu – 36b:4
wśilū – прысл. (siła + w // сілай) 30a:2; гл. silā
wśadl – дз. (wejść // узысці, увайсці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 9b:9; н. р. waślū – 41b:13; нязм. дзеепрым. прош. ч. ‘ūśadši – 13a:13
wśaḡmūcnī – прым. (wszechmocny // усемагутны) м. р. він. скл. 10a:12; śaḡmūcnī – 10a:12; род. скл. wśaḡmūcnaḡū – 11a:10
wśaḡmūcnūśc – н. ж. р. (wszechmocność // усемагутнасць) адз. л. наз. скл. 33a:4; род. скл. wśaḡmūcnūsci – 10a:13; 10b:8; 11a:6; він. скл. wśaḡmūcnūśc – 13a:6; месн. скл. (wa)śaḡmūcnūsci – 10b:12; śaḡmūcnūsci – 11a:13; wśaḡmūcnūsci – 11a:8
wśaḡmūḡūncī – прым. (wszechmogący // усемагутны) м. р. наз. скл. 10b:7; род. скл. wśaḡmūḡūncāḡū – 9a:9; wśaḡmūḡūncāḡū – 25b:13
wśaḡu гл. wśamū
wśāq – ч. (wszak // ж, ды) 9a:2; 40a:7; 15b:4
wśāq ža – зл. (wszakże // аднак жа) 11a:12
wśalākim – займ. (wszelaki // усялякі) м. р. твор. скл. ба:4
wśandza – прысл. (wszędzie // усюды) 33a:8; 18a:8
wśaḡačnā – прым. (wszeteczny // распусны) ж. р. наз. скл. 17a:1
wśaḡačnicā – н. ж. р. (wszetecznicą // распусніца) адз. л. наз. скл. 17a:7
wśiḡaq – займ. (wszystek, wszytek // увесь) м. р. наз. скл. 12b:2; 37a:3; 35b:1; він. скл. wśiḡaq – 27b:13; 37b:10; н. р. наз. скл. wśiḡqu – 30b:3; 33b:5; 39b:13; 25b:9; 35b:5;

- 16b:11; род. скл. *wšitkaġu* – 31b:3; 40b:11; дав. скл. *wšitkamu* – 37b:6; він. скл. *wšitqu* – 6b:10; 29a:12; 39b:6; *wšitqa* – 38b:1; месн. скл. *wšitkim* – 9a:1; 36b:10; ж. р. він. скл. *wšitqā* – 36a:6; твор. скл. *wšitqūġ* – 25b:13; мн. л. наз. скл. *wšitka* – 6b:11*; *wšitka* – 8a:1*; 30a:12*; 39a:11; 35b:2*; м. а. ф. *wšišci* – 7b:8; род. скл. *wšitkiġ* – 12b:8; 37a:5; 15b:7; *wšitkiġ* – 34b:11; дав. скл. *wšitkim* – 8a:9; 37b:2; 18a:2; він. скл. *wšitka* – 12b:10; 13a:8; 33a:1*; 37b:4(2); 38a:2; 38b:3; 25a:3; *wšitqā* – 30a:1; *wšitkja* – 34b:9; *’ūšitka* – 40a:3*; м. а. ф. *wšitkiġ* – 6a:3; 28b:7; 36b:11; 37b:7; 38a:1; 38b:9; 15a:10; твор. скл. *wšitk[i]mi* – 33a:2
- wṭam* – прысл. (*wtem* // раптам) 5a:3; 36b:11
- wṭūrim* – пар. ліч. (*wtóry* // другі) м. р. месн. скл. 30b:9; 32a:5; *wṭoram* – 30b:4; мн. л. наз. скл. *wṭūra* – 7b:8; 8a:2; 26b:13; месн. скл. *wṭūriġ* – 40a:11
- wodā* – н. ж. р. (*woda* // вада) адз. л. він. скл. 6b:7; мн. л. наз. скл. *wudi* – 6b:2; *wudi* – 6b:8; род. скл. [*wud*] – 6a:9; месн. скл. *wudāġ* – 6a:10
- wudzil* – дз. (*wodzić* // вадзіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 10b:8
- wojnā* – н. ж. р. (*wojna* // вайна) адз. л. він. скл. 14a:6; *w[o]lnā* – 35a:3; *wujnā* – 14b:4; 36b:6; 37a:11; род. скл. *wujnī* – 25b:9
- wujsqā* – н. н. р. (*wojsko* // войска) адз. л. він. скл. 26b:7; 17b:8; дав. скл. *wujsqu* – 37b:6
- wulā* – н. ж. р. (*wola* // воля) адз. л. наз. скл. 8a:6; 11b:5; род. скл. *wulī* – 28b:2; *wuli* – 40b:13; 15b:10
- wulāl* – дз. (*wolać* // заклікаць, крычаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 11b:8; *w[u]lāl* – 39a:1
- wulna* – прысл. (*wolnie* // вольна) 26a:8
- wulnūsci* – н. ж. р. (*wolność* // свабода) адз. л. месн. скл. 31a:4; мн. л. дав. скл. *wulnūscāmi* – 30a:4
- wuṭpili* – дз. (*wąprieć* // сумнявацца) прош. ч. мн. л. 3 ас. 14b:4
- [*wūzi*] – н. м. р. (*wóz* // калясніца) мн. л. він. скл. 38a:7
- wzruq* – н. м. р. (*wzrok* // зрок) адз. л. він. скл. 12a:6
- wzūl* – дз. (*wziąć* // узяць) прош. ч. адз. л. 3 ас. 26b:9; *wzūl* – 37b:8; заг. л. адз. л. 2 ас. *waz* – 41a:5; нязм. дзеепрым. прош. ч. *wzuwši* – 16b:5
- wzūwu* – дз. (*wezwać* // назваць) буд. ч. мн. л. 3 ас. 13b:11
- z-* – пр. (*z, ze* // з, ад^{36a:10}) з *род. скл.* 5a:1, 2, 9; 5b:9; 6a:2; 7b:11; 11b:6; 12b:10; 13b:9; 10; 14b:5; 26b:13; 27b:9; 28b:2, 9; 32a:12, 13; 33a:6, 13; 33b:7, 11, 13; 34a:5; 36a:4, 10; 37b:3; 38a:1; 38b:5; 39a:4, 11; 39b:9, 12; 41a:6; 25b:6; 15b:12; *z-* – 33a:6; *z-* – 7b:1; 37a:6; 40b:5; 17a:3; *ṣ-* – 5a:11; 6a:4; 6b:8; 9b:5; 10b:6; 12a:9; 12b:9; 14b:6; 41b:6; 35a:11; 17a:10, 13; *ś-* – 14b:1; *’iz-* – 34a:6; 40b:10; з *твор. скл.* 6a:2; 31a:9; 31b:7; 36b:5; *z-* – 14b:4; 31b:7; 33b:4; *za* – 11a:10; *z-* – 27a:8; 27b:7; 35a:10; *ṣ-* – 12b:1; 13a:13; 13b:1, 2; 33b:10; 35a:6; 17a:7; *ś-* – 5b:4; *’iz-* – 31a:9; *’iṣ-* – 41b:10
- zā* – пр. (*za* // за, Ø⁷¹, на^{38b:5}; з^{35b:9}; у час^{34b:11}) з *род. скл.* 34a:8(2); 37b:1; 25b:9; з *він. скл.* 5a:6; 11b:1, 7; 26a:6; 28b:4, 7, 13; 29b:8; 35b:9, 10; 15a:6, 13; 16a:9, 10; 16b:6, 7, 8; 17a:11; *zā* – 35b:10(2); 15b:9; 17a:8; з *твор. скл.* 32b:10; 34b:11; 37b:6, 9; 39a:8; 15a:11; *zā* – 38b:5

⁷¹ 29b:8; 25b:9; 35b:10; 15a:13; 17a:11.

- zā** – ч. (za // за) 39b:11
zābažālši – дз. (zabieżeć // загарадзіць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 10a:7
zābic – дз. (zabić // забиць) інф. 41a:10; буд. ч. адз. л. 3 ас. **zābija** – 16a:8; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **zābil** – 16a:3, 9
zabrāwši – дз. (zebrać // сабраць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 13a:3; б. ф. прош. ч. **zabrānū** – 26b:10
zācnīm – прым. (zasnu // высакародны) м. р. твор. скл. 34a:13; ж. р. род. скл. **zāснаj** – 6a:3
zāčūnc – дз. (zacząć // зачаць)⁷² інф. 13b:11; буд. ч. адз. л. 3 ас. **zāчна** – 14a:9; прош. ч. адз. л. 3 ас. ж. р. **zāčalā** – 14a:12
zāčim – зл. (zaczym // таму) 13a:5; 25a:1
zāḥarjāš – онім м. р. (הַרְיָאֵשׁ [zʰarjā]); ВВ. Zachariasz; ВВ. Zacharyasz // Захарыя) наз. скл. 30b:5
zāḥca – дз. (zachcieć // захацець) буд. ч. адз. л. 3 ас. 34a:6
zāḥḥal – онім м. р. (параўн. לְחַזְקֵי [jʰeʰzkeʰl]; ВВ. Ezechiel; ВВ. Ezechiel // Езэкіэль) наз. скл. 10b:6
zāḥūgūwaj – прым. (< онім חֲגֹב [ḥogēb] + пр. zaʔ; ВВ. Chorew; ВВ. Horeb) ж. р. месн. скл. 10b:4
zāḥuwāc – дз. (zachować // захаваць) інф. 36b:8; 37a:5; дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. **zāḥuwān** – 36b:3
zāqūn – н. м. р. (zakon // закон) адз. л. він. скл. 6b:11; 27b:7; 34b:8; 36a:2; 36b:8; род. скл. **zāqūnū** – 34b:9; **zāqūn[u]** – 25a:3
zāqūruwāni – дз. (zakorywać, ~ny // закопваць) дзеепрым. зал. ст. мн. л. наз. скл. 34b:13
zālacil – дз. (załecić // параіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 26a:4
zamā – н. ж. р. (ziemia // зямля) адз. л. наз. скл. 25a:4(2); род. скл. **zami** – 27a:2; 38b:5; 39b:12; 40b:5; він. скл. **zama** – 8a:8; месн. скл. **zami** – 6b:1; 7b:1, 8; 8a:4; 27a:11; 34b:13
zamṣki – прым. (ziemski // зямны) м. р. наз. скл. 5b:8; дав. скл. **zamṣkamū'** – 5b:7; мн. л. наз. скл. **zamṣka** – 9a:10*
zānadbālaś – дз. (zaniedbać // занядбаць) прош. ч. адз. л. 2 ас. м. р. 25a:8
zāpālilśa – дз. (zapalić się // запаліцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 32a:10
zāpradāl – дз. (zaprzedać // прадаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 12b:5
zāpriśanžūnī – дз. (zaprzysiąć, ~ zaprzysiężony // прысягаць) дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. він. скл. 30a:5
zāprowādzil – дз. (zaprowadzić // увесці) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41b:12
zārūmināca – дз. (zarominać // забываць) цяп. ч. мн. л. 2 ас. 25a:11
zārūnī – н. ж. р. (zarona // заслона) мн. л. він. скл. 37b:13
zārāz – прысл. (zaraz // зараз) 14a:9; 36a:3; 36b:7; 15b:1; **zārāz** – 36b:9; **zārāš** – 15a:12; [z]ārāz – 40a:13
(bil) zārāzilśa – дз. (zarazić się // заразіцца) д.-мін. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 37a:3
zārāziwši – дз. (zarazić // заразіць) нязм. дзеепрым. прош. ч. 12a:5

⁷² Гл. заўвагу да гэтага дзеяслова ў 2.2.3.3. Замены (Гарманізацыя).

- zāṣṭānaśa** – дз. (zostać się // застацца) буд. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 31a:6; прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. **zāṣṭālamśa** – 37a:1; гл. **zūṣṭāli**
zāś – зл. (zaś // a) 38a:8; **zāś** – 18a:2
zāṭrācili – дз. (zatracić // страціць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 34b:8; д.-мін. ч. мн. л. 3 ас. **zāṭrācili (bīli)** – 40a:8
zāwśa – прысл. (zawsze // заўсёды) 30b:13
zāwulāl – дз. (zawołać // крыкнуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 38b:6
zāśad – дз. (zajść // перагарадзіць (дарогу) у фраз. *zajść komuś drogę*) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 16a:8
zāžil – дз. (zażyć // зведаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 15b:8
zāžiwāju – дз. (zażywać // карыстацца) цяп. ч. мн. л. 3 ас. 38a:1
zḅānā – н. м. р. (dzban // SP XVI, MAGR – zban // збан) адз. л. род. скл. 12b:10; **zḅānā** – 12b:10; **zḅāna** – месн. скл. 12b:2(2), 7
zḅāwana – н. н. р. (zbawienie // збаўленне) адз. л. він. скл. 5a:11
zḅāwic – дз. (zbawić // збавіць) інф. 34a:6; буд. ч. адз. л. 1 ас. **zḅāwa** – 8b:3; **’izḅāwa** – 33b:8; 2 ас. **zḅāwiś** – 33b:6; заг. л. 2 ас. адз. л. **zḅāw** – 7b:11; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **zḅāwil** – 33a:13; 33b:11
zḅāwicalā – н. м. р. (zbawiciel // збавіцель) адз. л. род. скл. 8b:2; він. скл. **zḅāwicalā** – 33a:12
zbija – дз. (zbić // разбіць) буд. ч. адз. л. 1 ас. 35a:9; прош. ч. 3 ас. м. р. **zbił** – 26b:7; **zbił** – 17b:8
(-m) **zbił** – дз. (zbyć // збыць або zbić // разбіць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 11b:5
(śa) **zbrāna** – дз. (zbraniać się // працівіцца) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 8b:8; мн. л. 3 ас. **śazbrānājūṅ** – 9b:1; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **zbrānālśa** – 10a:5; 32a:8
zbrujnaḡu – прым. (zbrojny // узброены) м. р. род. скл. 33b:1
zḅūdūja – дз. (zbudować // пабудаваць) буд. ч. адз. л. 3 ас. 29b:1; **zḅūdūja** – 29b:7; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. **zḅūdūwāl** – 38a:12
zḅūrili – дз. (zburzyć // разбурыць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 37b:11
zdāril – дз. (zdarzyć // зрабіць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 16a:2
zdrūwam – н. м. р. (zdrowie // здароўе) адз. л. твор. скл. 36b:7
zdruwimi – прым. (zdrowy // здаровы) мн. л. твор. скл. 13b:3
zdunžāc – дз. (zdażać // пераадольваць) інф. 31a:10
zfālśūwāli – дз. (sfalszować // сфальсіфікаваць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 6b:10
zḡārdū – н. ж. р. (wzgarda⁷³ // пагарда) адз. л. він. скл. 5a:5
zḡraśil – дз. (zgrzeszyć // саграшыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 16a:5
zḡruzil – дз. (KKN – zgrozić // зрабіць грозным) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41b:6
zlaḡu – прым. (zły // злы, дрэнны) м. р. він. скл. 15b:2; н. р. наз. скл. **zla** – 33b:5⁷⁴; род. скл. **zlaḡu** – 31b:3; **zlaḡu** – 36b:4; 40b:11; він. скл. у фраз. *mac zā zla* // злавацца – 35b:10
zlamāl – дз. (złamać // зламаць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 39b:6
zluśliwa – прым. (złościwy // зласлівы) н. р. він. скл. 36b:11; мн. л. наз. скл. **zluśliwa** – 34b:10

⁷³ Гл. 1.2.17. Спрашчэнне груп зычных.

⁷⁴ У функцыі назоўніка “зло”. Гл. 4.4.4.

- zlūtā – н. н. р. (złoto // золата) адз. л. род. скл. 40b:8
 zmānqā – н. ж. р. (zmianka // згадка) адз. л. наз. скл. 28a:1; род. скл. zmānki – 28a:6
 zmūcnīlam – дз. (zmocnić // узмацніць) прош. ч. адз. л. 1 ас. м. р. 26a:13
 zmūwilśa – дз. (zmówić się // змовіцца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 41b:10
 znāc – дз. (znać // відаць, знаць) інф. 9a:5; 10b:10; 14a:6; 34a:12; цяп. ч. мн. л. 2 ас.
 znāca – 25a:11; заг. л. адз. л. 2 ас. znāj – 29b:10
 znāči – дз. (znaczyć // азначаць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 30b:7(2), 8, 12; 34b:4(3), 5(3);
 znāči – 30b:7
 znāčiśa – дз. (znaczyć się // значыць) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 13b:13; znāčiśa – 14b:3; (śa)
 znāči – 14a:13
 znāčna – прысл. (znacznie // шмат, відавочна^{28a7}) 14a:3; 26b:6; 28a:7
 znālazli – дз. (znaleźć // знайсці) прош. ч. мн. л. 3 ас. 36b:10; нязм. дзеепрым. прош.
 ч. znālāši – 37a:11; 17a:4
 z[n]ākū – н. м. р. (znak // знак) адз. л. род. скл. 39a:5
 znāma – н. н. р. (znamię // знак) адз. л. наз. скл. 14a:9; він. скл. znām[a] – 13b:11;
 znāmi – 38b:11; znāmi – 38b:11; мн. л. він. скл. znāmānī – 14b:3
 znāwśa – дз. (znać się // прызнавацца) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 9a:5
 znūṣ – дз. (znieść // знішчыць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 40a:2
 znūwu – прысл. (znowo // зноў) 12a:6
 (śa) zraqā – дз. (zrzekać się // выракацца) цяп. ч. адз. л. 3 ас. 13a:7
 zrū[cic] – дз. (zrzucić // скінуць) інф. 15a:12
 zrūzūmajca – дз. (zrozumieć // зразумець) заг. л. мн. л. 2 ас. 8a:11
 zṛuna – н. ж. р. (strona // бок) адз. л. месн. скл. 38a:11
 zūn гл. zṛūnim
 zūpalnij – прым. (zupełny // суцэльны) м. р. він. скл. 6b:11
 zūṣṭāli – дз. (zostać // застацца, пакінуць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 26b:10; 41b:8; гл.
 zāṣṭānaśa
 zwāc – дз. (zwać // называць, зваць^{35b8}) інф. 27b:4; 18a:4; цяп. ч. адз. л. 3 ас. zūwa –
 30a:13; мн. л. 2 ас. zūwaca – 10a:10; 3 ас. zuwuṇ – 6a:11; 30b:5; 33a:3, 4, 7; 35b:8;
 zuwuṇ – 33a:5; zūwuṇ – 30b:2; 38a:9; прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. zwāl – 27b:3;
 18a:9; мн. л. 3 ас. zwāli – 14b:11
 zwālčic – дз. (zwalczyć // пераадолець) інф. 14b:1
 zwāṣṭūwāl – дз. (zwiastować) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 17a:4; мн. л. 3 ас. zwāṣṭuwāli
 – 31b:13
 zwaśc – дз. (zwieść // звесці) інф. 41a:1
 zwičāj – н. м. р. (zwyczaj // звычай) адз. л. наз. скл. 14a:5; він. скл. zwičāj – 35b:4
 zwicanṣṭwu – н. н. р. (zwycięstwo // перамога) адз. л. він. скл. 14a:7
 zwiqli – дз. (zwyknać // звыкнуць) прош. ч. мн. л. 3 ас. 30b:13
 zwrucil – дз. (zwrócić // павярнуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36a:7
 zwujūwāl – дз. (zwojować // зваяваць, заваяваць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 36b:7;
 дзеепрым. зал. ст. м. р. адз. л. наз. скл. zwujawānij – 37b:5
 zwundl – дз. (zwiądnąć // звянуць) прош. ч. адз. л. 3 ас. м. р. 6b:4
 zṛūnim, zṛun zṛun – 12b:4; zūn – 12b:5; *онімы-фантомы, якія ўзніклі ў выніку па-*
 мылак перапісчыка (< z żon ?; гл. Budny 2 Reg. 4:1)

- ža** – зл. (*že* // што; так што^{8a:1; 28a:12; 34b:6}; так^{11b:10}) *абвесны*: 7a:9; 7b:8; 8a:1, 11; 8b:8; 9a:3; 9b:3; 10b:10; 11b:1, 10; 12a:1, 3; 13a:6; 27a:13; 28a:7; 29a:1; 32b:5; 38b:2; 39b:2; 35b:8; 15a:1; 16a:5; 17a:13; 17b:7; 18a:1, 7, 8; [ž]a – 41a:8; *ža* (ṭū) – 9b:12; 11b:2; 28b:12; 31a:7(2); 32a:7; 16b:3; 17a:10; *ža* (ṭa) – 33a:9; *наступства*: 8a:1; 28a:12; 34b:6; ч. (жа, ж) 26a:12; 15a:3; 17b:3; *ž* – 8b:2; *š* – 7a:9; *гл. таксама* ‘ānūž; ‘āwuž; cūž; ġdiž; ġdzaž; jāquž; janūž; qṭūž; ṭāq ža; ṭāmža; ṭanža; ṭūž; ‘ūṭūž; ‘uwuž; wšāq ža
- žabī** – зл. (*žeby* // каб) 5a:8(2); 8b:3; 14b:4; 41b:6, 10; 15a:12; *žabi* – 39a:8
- žādan** – займ. (*žaden* // ніводзін, ніякі, ніхто) м. р. наз. скл. 8a:3, 5; 8b:1; 26b:3; 37a:6; *žādān* – 27b:6; род. скл. *žādnaġu* – 34a:7; дав. скл. *žādnamu* – 38a:3; н. р. род. скл. *žādnaġu* – 10a:4; 27b:10; ж. р. род. скл. *žādnaġ* – 10a:13; 28a:6
- žicjā** – н. н. р. (*žycie* // жыццё) адз. л. род. скл. 34a:8
- židzī** – н. м. р. (*Žyd* // жyd) мн. л. наз. скл. 26b:5
- žil** – н. ж. р. (*žyła* // жыла) мн. л. род. скл.? 31a:10
- žiw** – прым. (*žywy* // жывы) м. р. наз. скл. 26a:6
- žiwic** – дз. (*žywić* // карміць) інф. 12b:12
- žiwuṭ** – н. м. р. (*žywot* // жыццё) адз. л. він. скл. 10a:9; 16a:13; род. скл. *žiwuṭā* – 34a:5; 37b:1
- žūndāš** – дз. (*žadać* // жадаць) цяп. ч. адз. л. 2 ас. 11a:1; мн. л. 2 ас. *žundāca* – 11a:4
- žūnā** – н. ж. р. (*žona* // жонка) адз. л. наз. скл. 14a:4; він. скл. *žūnā* – 26a:5; *žūna* – 16b:7, 8; род. скл. *žūni* – 12b:5; 37a:12; *žūnī* – 13b:10; 26a:7; мн. л. дав. скл. *žūnam* – 41a:1

SUMMARY

The collection of texts "Whence the idols have arrived" from the P97 manuscript kept in the Central Scientific Library at the National Academy of Sciences of Belarus consists of four religious and polemic works by different authors: 1) the work criticizing the dogma of the Trinity and commenting upon three fragments of the Old Testament (Is. 7:14; Is. 9:6; Ps. 110); 2) the work explaining the meaning of the word *Elohim*; 3) the work "In the lifetime of Prophet Isaiah, in the lifetime of King Hizkiyahu..." dedicated to the life story of King Yoshiyahu and his fight against idolatry; 4) the work "About the birth of Ishmael" which, apart from the life story of Ishmael, also contains a comment to Psalm 110. The independent nature of the works can be proved by different exegetic interpretations and by the wording of every-text-related quotations taken from the Bible by S. Budny. The independence of the texts can also be proved by linguistic data.

The studies of the script demonstrated that the sound [z] was prevalently designated by the letter *ض* whereas a special sign for the vowel [o] was used but sporadically. Both these peculiarities are typical for the Polish and Belarusian texts written with Arabian letters in the 17th and 18th centuries.

The language of the studied text (of all four works) has some phonetical, morphological and syntactical features typical for the Polish isolated rural dialects in Vilnia area (the Vilnia patois) that resulted from the adaptation by the rural population of the regional variant of the Polish literary language of the Grand Duchy of Lithuania in the mid-19th century. To answer the question how it was possible that the text written in the 18th century contains specific features of the patois typical for the following century, one has, in our view, to refer to the fact that, as a rule, the literary language has two forms of existence: the oral and written forms. The variant of the Polish literary language that existed in the Grand Duchy of Lithuania was not an exception. However, although usually the oral form of the literary language strives to be identical to the written one, the situation in our case was different. Having mastered the Polish literary language, the Muslim population of the Grand Duchy of Lithuania was not committed to the orthographic traditions of the Polish texts written with Latin letters. Therefore, there was a possibility to imbue the arabographic texts with the elements which not only are present in the Vilnia dialects, but also existed in the oral form of the Polish literary language of the Grand Duchy of Lithuania, although not accepted in its written form. Thus, we have identified the language of the studied text as an oral form of the regional variant of the Polish literary language which made use of the secondary (arabographic) writing system.

The identification of the language of these texts as the secondary written system of the regional variant of the Polish literary language of the Grand Duchy of Lithuania relates these texts to the territory of Belarus. The occurrences of the non-dissimilative 'akanye' (overuse of the 'a' sound) in the texts make it possible to refer to the influence of the south-western dialect of the Belarusian language. The presence of some archaisms gives us a possibility to date the studied texts to the period from the end of the 16th till the middle of the 17th centuries.

Numerous quotations from the written sources of the 16th century are found in the texts. Most of them are from the Polish translations of the Bible. Almost all of them are not identical with any known translation of the Bible into Polish. As a result of the research it is clear now that most quotations had been taken from the translation of S. Budny while all the differences from the original (omissions, interpolations, lexical, grammatical and other changes) – are the result of the copying as well as the ideological and stylistic re-making of the quotations but not of the different understanding of the original (Hebrew and Greek) texts or the using of any other translation. Our conclusions are confirmed not only by the maximum similarity of the quotations with the translation by S. Budny but also by the following facts: 1) by the presence in the 1st and the 2nd texts of the references both to the text of the Bible and to the glosses that coincided with the glosses in the translation by S. Budny; 2) by the presence of the specific for the translation of S. Budny vocabulary; 3) the analysis of the proper names showed that the same proper names were transliterated directly from the Hebrew and the same proper names were transliterated from Latin both in the translation by S. Budny and in the studied texts.

About 140 verses from the Old Testament and about 20 ones from the New Testament and the non-canonical Wisdom books of Solomon and Syrach have been identified.

Having compared the quotations from Psalm 110 in the 1st and 4th texts we have concluded that they are taken not directly from the Bible of S. Budny but from an unknown source where the translation of S. Budny was used and which one can name "The unknown comment on Psalm 110."

Besides, identified in the first work are a fragment of the 26th verse and the gloss to it from the Brest Bible and the quotation from the David Psalms translated by J. Kochanowski. It is possible also to suppose that the author of the first text knew the Book of Adam translated into Polish by K. Pussman.

The attempts to criticize the J. Wujek translation of the Bible by comparing it to the Budny's translation and the author's possible awareness of another work of S. Budny – *O przedniejszych wiary christianskiej artikulech* ("On the principle provisions of the Christianity") – published in Losk in 1576 cannot be ignored in the second text.

The fact of the using of S. Budny's translation of the Bible in all four texts make it possible to more precisely determine their earliest chronological time frame – 1572 – the year of the publishing of that book.

The preface and the fourth text unambiguously tell us about the outside pressure on the Muslim communities and about their debates with the Christians. It makes the

17th century (the period of the strengthening of the Counter-reformation and appearance of the anti-Muslim libels) a much more possible period for the emergence of the collection of works (not the separate texts).

There are not any doubts about the Muslim denomination of the compiler-editor of the Collection and the author of the fourth text. The same, in all probability, can be said about the author of the first and second texts. The problem of the origin of the third text is not resolved fully. Only the Muslim wording work can be felt here.

It is noteworthy that the authors of the Collection "Whence the idols have arrived" did not use any Muslim sources – Koran, Sunna or the works of the Muslim commentators – only the Bible text.

In all the texts there is a certain influence (Jewish, Arian) that might have penetrated together with the material taken from the other sources. It seems that the historical interpolation in the end of the first text is a re-making of the unknown source of the Protestant or Hussites origin. The idea about the possible influence of the work of the famous Karaim polemist Isaak ben Abraham *Hizzuq Emuna* must be rejected because of the divergence between the commentaries of Is 7:14, 9:6; Ps 110 that are very important part of the texts in the Collection and the ideas of Isaak ben Abraham¹.

The comparison of the religious and polemic works with the identified sources sometimes points to quite an essential reprocessing of the initial material. Therefore the Collection is not a superficial compilation but a conscious conjunction of the fragments edited in the needed way to present one's own idea.

The Collection "Whence the idols have arrived" hardly resembles any traditional Muslim works. It is full of the spiritual atmosphere of the European Renaissance and Reformation. The different cultural influences that are in these religious and polemic works and also the author's knowledge of numerous religious sources give the evidence about the sufficiently high level of their education and about integration into the social-cultural processes of that time. The studied texts give us information about the moods of Tatars in the Grand Duchy of Lithuania in the 16–17th centuries. Indirectly they shed light on the changes that were inside the Muslim community under the influence of the new tendencies in the intellectual life. In particular the Collection is an important evidence of the forming of the Tatar-Muslim elite resembling the European one which could perform certain ideological functions; because to create such works one needed appropriate conditions and, first of all, an appropriate environment.

The texts written with Arabic letters were not accessible in that time for Christian readers and possible opponents. Therefore only Tatars-Muslims could read the texts of the Collection "Whence the idols have arrived." Perhaps this Collection was

¹ The idea about the possible influence of the work of the famous Karaim polemist Isaak ben Abraham *Hizzuq Emuna* on the literature of the Tatars residing in the Grand Duchy of Lithuania was expressed, among others, by the Polish researcher A. Drozd (Drozd 1997, p.11)

intended not for open polemics but for coreligionists who could use it in the debates if necessary. Besides, this collection of the four works could be seen as a specific *apologetics* addressed to the Muslim readers for the moral support and the strengthening of firmness in their faith.

Indisputably, the Collection "Whence the idols have arrived" is a very valuable source for the study of inter-confessional relations, inter-influences of the different ethno-cultural groups and the spiritual life in the Grand Duchy of Lithuania of 16th–17th centuries. Not only these texts contain interesting information but they also put questions that ought to be addressed specifically. For example, the problem of the educational possibilities for Tatars in the Grand Duchy of Lithuania beyond their own ethno-confessional system which could provide only elementary religious education and elementary literacy (ability to write and read the texts written with Arabic letters).

Only first steps have been made into the research of this outstanding work of the religious literature of Tatars in the Grand Duchy of Lithuania. We hope that new interesting discoveries are awaiting for us in the future.

Навуковае выданне

Тарэлка Міхась
Сынкова Ірына

АДКУЛЬ ПАЙШЛІ ІДАЛЫ

Помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны
татараў Вялікага Княства Літоўскага

Рэдактар

Алесь Зьмітровіч

Карэктар

Алена Ляхоўская

Тэхнічны рэдактар

Алесь Дрыбін

Мастак

Віталь Катовіч

Макетаванне

Наталя Ермоленка

Падпісана ў друк 05.11.09. Фармат $60 \times 90^{1/16}$. Папера афсетная. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 26,75. Ул.-выд. арк. 24,8. Наклад 100 паасобнікаў. Замова № 58.

Выдавец і паліграфічнае выкананне НВК «Тэхналогія». ЛВ № 02330 / 0552516 ад 09.07.09.

Вул. Ляўкова, 19, 220007, Мінск.

Михаил Копылов
Ирина Сидорова

АДКУЛЬ ПАЦЦУЛИ ИДАНЫ

Книга Михаила Копылова и Ирины Сидоровой
представляет собой перевод с белорусского языка
книжки XVII века «Аркуль паццули і даны»
Савитры Шумкевич-Копыловой и Ирины Сидоровой.
Эта книжка описывает историю и традицию
использования аркулей и паццулей в XVII веке
в Беларуси. Книга содержит описание и историю
использования аркулей и паццулей в XVII веке
в Беларуси. Книга содержит описание и историю
использования аркулей и паццулей в XVII веке
в Беларуси.

ISBN 978-985-458-190-3

9 789854 581903